Аԥхәынҭшәҟәҭыжьырҭа
Аҟәа 2016

Ԛьума Аҳәба

ИҨЫМҬАҚӘА РЕИЗГА

Абжьбатәи атом

Аповест

Ажәабжьқәа

Аочеркқәа

Апублицистика

Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа
Аҟәа 2016

ББК 84(5Абх) 6-4
А 81

Аҳәба, Џь. Б.
Иҩымҭақәа реизга. 7-тәи атом. Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа.
Аҟәа, 2016. – 576 д.

Еицырдыруа аҧсуа шәҟәыҩҩы, Д. И. Гәлиа ихьӡ зху Аҳәынҭқарратә премиа занашьоу Џьума Басариан-иҧа Аҳәба иҩымҭақәа реизга абжьбатәи атом ианылеит иповест «Аҵысмҩас», ажәабжьқәа, аочеркқәа, апублицистикатә статиақәа.

© Аҳәба Џь. Б., 2016
© Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2016

ЗЫЛШАРА ҲӘААДОУ

Ан раҧхьаʒа илыхшаз лысаби усҟак диеигәырҕьарым, раҧхьаʒа акьыҧхь ианылаз сыстатиа хәыҷы шаҟа сеигәырҕьаз, убасҟак ҳәаа амамызт сгәырҕьара, насыҧ змоу сара среиҕьны схы сыҧхьаʒон.

Аҟәа иҭыҵуа, еицырдыруа агазеҭаҿ, сыхьʒ сыжәла ҿаҿаʒа иаҵаѡны!.. Мҵәыжәѡада аҧырроуп!.. Аха иаарласны, ѡымшгьы мҵыцкәа... Дышҧаҟалои ан, лысаби аныҟәара дышналагаҵәҟьаз, агәылара днакылсны рыѡны амца ацреиҵар!? Абас иҳәаадаз агәырҕьарагьы сзаанагеит, агәыҧжәарагьы сақәнаршәеит раҧхьаʒа акьыҧхь ианылаз сажәа. Аҭыʒшәа ахылҵит. Иҟалазеи? Исҳәазеи?

Ачаирҭа амаҕ ахыҵәеит. Узалалом, ачаи ҿыхшьа амам. Арахә ишырҭаху иҭоуп. Еилкаашьа узаҭом, араҟа арахә ирҳәырҭоу, мамзаргьы ауаа ирусурҭоу.

Иара изкны ари аѡыза иаҧхьаз абригадир, ҕәҕәала дгәааит. Ачаирҭа саларгыланы, убасҟак дсацәҳаит, сылабжышқәа хаҟәҟәалеит.

Исҳәаз иашан, аха изаҳауаз аʒәгьы дсыдымгылеит. Сыстатиа изамыҧхьоз саб, сара саирҧхьеит. Даахәыц-хәыцын, ус ҿааиҭит: «Ауаѡы дызқәыʒша аус ҟауҵеит».

Акыр аныбжьысоуп иҟалаз анеилыскаа. Усҟан адунеи ианымʒаацызт «ажәларқәа зегьы раб» Сталини Кавказ аҧа хазына» Бериеи. Ажәак ауаѡы данақәыʒуаз аамҭан.

Сара сзыҳәан ари астатиа хәыҷы раҧхьатәи литературатә ҵара духеит. Ажәа акыр шалшоз аргама избеит.

Аҵх лашьцараҿы уныҟәозар, улаба нышьҭакшо, ушьапы ахьургыло шгәоумҭара, иазхәыцлатәызаап иуҳәо ажәа, акьыҧхь иануҵо ажәа. Хырқьиагас исымоу акоуп – ажәа ианыҧшуеит аамҭа, уи иагьақәыʒбуеит, иагьахьчоит.

Ажәѡан зеиҧшроу амшын ишаныҧшуа еиҧш, ауаѡы ицәажәашьа ихәыцшьа ианымҧшыр ауам аамҭа, изеиҧшраз ауаажәларратә ҭагылазаашьа, иарбаныз ауаа зыгәра ргоз, иарбаныз мап зцәыркуаз, цәгьарас ирыҧхьаʒоз, бзиас иршьоз.

Сара сабиҧара шаҳаҭс иаиуит адунеитәи аҭоурых еиҭакра дуӡӡақәа. Иаасгәалашәеит абри еиҧш. Германиа анҳақәлаз акәын. Аибашьра цон ҳашьхақәа рҽы. Уахык, аҵх каххаа ианыҟаз, ажәҩан иналаҳбааит афашистцәа рҳаирплан. Абомбақәа канажьуан. Ақыҭа ианаахыкәшоз иахьӡеит ҳҳаирплан. Иеихсит. Ҳабла ишабоз амца акит. Уи ахькаҳаз, сқыҭа акалҭ аҽы иахьагьы уаҩы ибоит аҧҽыхақәа.

Шәышықәсабжа егьаагымхо инабжьысит. Абомбақәа алажьуа инахылеит еиҭа ҳара ҳажәҩан. Уажәазы даҽа фашистцәак рҳаирпланқәа, уаанӡа исовет республиказ, уажәы ҳхазы ҳәынҭқарроуп зҳәаз Қырҭтәыла аҳаирпланқәа. Иара убри, анемец фашистцәа рҳаирплан ахькаҳаз азааигәара иаахылоны, иеихсит ҧсынҵры зауша ҳпартизанцәа. Кәыдры анырцә иахьагьы уаҩы ибоит, уигьы аҧҽыхақәа.

Анцәа игәарҧханы иишаз аҳәынҭқаррақәа рҽы ҩышә хышә шәышықәса рыҩнуҵҟала иҟамлашаз аиҭакра дуӡӡақәа ҟалеит сара сызхаанхаз, аҭоурыхтә аамҭа кьаҽ иалагӡаны. Адунеи зырхыӵхыӵуаз аҳәынҭқарра ҒәҒәаӡа, аимпериа дуӡӡа еилаҳаит. Сахаанхеит, зышьҭахь ҳгылоу аҳәынҭқаррақәа реиқәыҧхьаӡара уалагар, уҩнапык анацәкьарақәа анузымхо. Акьыҧхь аҽы сцәырҵит, исҳәаз ажәа, акьыҧхь ианылаз, ииашаз ажәа, ауаҩы дақәӡыр аналшоз. Сахаанхеит, узаламныҟәо ихахьоу аимаажә аҟарагьы ажәа пату анақәым. Ала шуеит, аҽы ҳәуеит анырҳәо аамҭа.

Сыхшыҩ азханы, иахьынӡеилыскааз ала, агәра ганы сыҟоуп акы. Згәыцә хәарҽхаз аҵла, ҧшакгьы амысӡакәа, ахала ихжәаны ишкаҳауа еиҧш, сызлиааз, адунеи архыӵхыӵуа иҒәҒәаз аҳәынҭқарра ахала иҟәыбаса еилаҳаит, аиаша аҳәара ауаҩы дахьахыршьаауаз иахҟьаны, ажәа аҒас иахьыҟарҵаз, ахшыҩи аламыси змаз ауаа мыцхәны иахьырыҧхьаӡоз иахҟьаны. Уажәы ҳазҭагыло аамҭаан, аҳәнҭқарра мал-мазарала аҒаррагьы, ламысла алаҟәрагьы зхароу, ажәа пату ахьақәым, аламыс иалахәаахәҭуа иахьалагаз ауп.

Ацәгьараҽгьы абзиараҽгьы ажәа алшара ҳәаак амам. Арҭ аамҭақәа аҩбагьы аҭоурых иатәуп. Аҩбагьы, аҧсуаа ҳҳәашьала, ҳазҭагылоу аамҭақәоуп. Урҭ аамҭақәа рхаҽсахьақәа, маҷӡак иадамхаргьы, ажәала исызҭыхзар, ари, иалкаау сҩымҭақәак рышәҟәы, аҧхьаҩ идгалара иаҧсоуп ҳәа исыҧхьаӡоит. Имаӡоу даҽа хамхабзиаракгьы сымоуп. Иҳаҩысхьоуи ҳазҭагылои аамҭақәа рзыҳәан акыр сызҳәазар, ҧхьаҟа дзырҧшыша хшыҩҵак қьиақәакгьы шҧаизнамырҵысри аҧхьаҩ.

1995

А П О В Е С Т

АҬЫС-МҨАС

Алагамҭа

Акәаскьа аҧхьа ишәҭны игылаз, агәилқәа ирхьыкәкәаны икаҭәон аʒаʒа. Илаҳа-лаҳауа амʒырха иқәын урҭ ирхылҭуаз афҨы-хаа. Иқашә-қашәон иҧшқаʒа аҨеира иаҷыз аҳаскьын. Амш еилган. Алакыҭа ҭылашаауа, амра агылара иазыҧшын ажәҨан.

Аха, ишапшапуа иҨагылаз, амра аʒаʒа ашьҭарбахагьы амаʒеит. Азнык, «ффу» уҳәар иааимбҕьыжәаартә, иҭаҕаʒа ажәҨан аатҭырҟьеит ҧсҭҳәақәак. Иҧыжәжәа-ҧыжәжәа иҧсаҟьаны ишаҭаҧсаз, хәыҷы-хәыҷла рҽеидыркыло, рҽааиларцалеит. Нас, алашәага иҧхарҭаз асар реиҧш, ажәҨан иаҭеибаҳәа рҷаархеит аҧҭа ʒлачқәа. Ихьанҭаʒа, ишынеимарҭәара, адгьыл инахатәеит.

Амʒырха иҭагьежьаауа инықәсит аҧша ҭәыҭәы. Аҭармақьеиҧш алакыҭа Ҩыҭшәааит ажәҨан. Игәыргәыруа, иҕьарҕьаруа, дгьыли жәҨани еидыкшалозшәа, иаадыдит. Еиҭадыдит...

Еилгон иажәхьаз аʒынреи, аҧсабара ахаҷы ҧсахуа, ирҷкәынуа иааиуаз ааҧынреи. Мышкы Ҩынтә-хынтә аҽееиҭанакуан амш...

Аҧҭақәа,рымҭәыжәҨа еиқәаҭәақәа хьадышьшь,илаҟәуан, илаҟәуан. Иаақәашарпҟҟеит. Аҵьықәреи рықәҷдырпуазшәа, аҟәҟәа аарықәгеит ахыбрақәа. Акырцх!

Згәы аазыртхьаз ашәҭқәа, ргәаҕ икны иагозшәа, рбыҕьқәа кыдҕәыхаа, иҟәыбаса иҨархысны ицеит...

Еилгон аʒынреи ааҧынреи... Идыдуан...

АКТӘИ АСАЛАМ ШӘҠӘЫ

Иаҧхьа иқәгылаз ателефон аашьҭихын, хьырр-хьыррҳәа нумерк аалихит Лагәсҭан.

– Сышәзыӡырҩуеит.

– Мақсма уоума?

– Ааи.

– Шьыжьбзиа!

– Шьыжьума, шьыбжь аахьеите. Салам, салам, иҟоузеи цәгьароума, бзиароума?

– Иҟоузеи, умбои, кәыбрык амаха аа-лак ирзыфом. Иахьа иупланузеи? Ухы абахоу?

– Мыширак ахь сымцар ҟалом. Уеилахамзар – уааи, ҳаиццап. Ҟаҧшьи, шкәакәеи, бла хааи, хәда ҵҟәашәааи, иааутаххалак ҟалоит... иаҳцәагозеи, ҳааҟрымҿрымып, насгьы ишудыруа еиҧш, атәым кәтыжь...

– Абзиара узыҟалааит!

– Иухьи?

– Исмаҳаӡеит!

Ателефон ацәажәара ишаҿыз инықәиҵеит. Иџьымшьқәа дырлаха-ҩахо, дхәыц-хәыцуа дтәан. Ихахәжәпара инапы алшьуа, ателефон еиҭаақәихит. «Сыззасрыда? Аа, исгәалашәеит»...

– Аа, Лагәысҭан уоума? – игәаҩаӡа бжьык нҭыҩит илымҳа иадкылаз ателефон. – Сызҿузеи уҳәоу?! Абыржәы смашьына абензин ҭаҭәаны исзааргеит. Рита лыҿшааибылҭалак, ҳнықәла-аақәлашт. Уара умашьына абаҟоу, аҧсы ауршьома иахьа?..

– Ашьапқәа рчаҧоит.

– Нас арахь уааи. Сара стәы ҳазхоит. «Ешыранӡа» ҳнаӡап. Ҧшак наҳҳарсп...

– «Амра», «Аҧацха», «Ешыра»!..

– Умгәамҵын. Генриетагьы дҟалоит. Лафк, егьик зҳәаз еиҧш.

– Ишәыхьзеи, уара, Мақсмагьы уаргьы уаҳа уи шәгәы ахымшәаӡои? Уаргьы ҿеи узымҳәеит!

Ателефон «акьахь» инахишьит. «Так, са-ба-ца-ри иахьа? Аҳәсагьы сгәахы аакыдырхит. Уамашәоуп ишыҟоу, абри аҳәса. Уацәажәара лҭахӡамкәа лқьышә ушықәылҵо, умаҵура аӡбахә анаалоуҳәалак, уаанцәахшахазшәа, духәаччо, дуахәмаруа,

даахәшахоит. Уи нахыс аҕаџҳәа илацәажәо аҽыҩанахоит смаҵура, сара слыцуп, ус, саамҭа анааиуа сазыпҭшны. Нас ҳааиҧырҵуеит, нас еиҭах иҽырба-ҽырбо смаҵура сывар-гыланы сҽынасхоит. Аҩызцәагьы иароуп исзызыпҭшаауа, уамашәоуп ишыҟоу амаҵура, уамашәоуп!..» Ишьапқәа амарҭақ иқәҵан адиван дықәиан. Инапы нагӡаны альбом аақәихын, патреҭқәак днарыхәаҧшит. Џьара иҩызцәа, иара дрылаӡамкәа, џьара – иара рыгәҭа дрылагыланы, аҷкәынцәа, аӡҕабцәа... «Иҟалап, адиплом снапаҽы иааскаанӡа акәызҭгьы аҩызцәа... Аха сара исхароузеи!»... Ихаҽы иааиз ари ахшыҩҵак, иара ихаҭа даршәеит. Инамыгӡакәа, нах инаиҟәицарц даҽа патреҭк днахәаҧшит... Имаахыр ҧштәыз лыблақәа қьиа-қьиаӡа, дихәаҧшуан ҧҳәызбак. «Лариса, Лариса... Еҳәшьаҵас акәын дшысзыҟаз. Иҟалап, убри аӡә заҵәык смаҵура акәымкәа, сара схаҭа сылбозҭгьы, аха уигьы уажәшьҭа седру... Насгьы лара дҭаацәарахахьеит...» Апатреҭқәа зегьы дрыхәамҧшыкәа, аль-бом наиркын, лассы-лассы илаҧш иҵамшәаларц, ашкаф ашә аартны, хара днахан инҭеиҵеит. «Урҭқәа зегьы исеиҩсхьоу усуп. Абасоуп аамҭа шыҟоу... Саргьы схы ансыхнахуаз ыҟан: «Зышхәа уҭоу иашәа ҳәа» ҳәа аӡәы ианиҳәалак, «иашәа акәым икәашарагьы уацҧырны укәашап»... Арадиола ахаҧыц ҟәашқәа руакы инацәа нақәирҕәҕәеит. «Санбанӡаҟоу сымаца-ра, ооу, нана, ранина-уаа» – ҳәа, иҵрыхәҵәаӡа, аӡәы лыбжьы нҭыҩит. Атахҳәа даҽа хаҧыцк днасын, лыбжьы ааҧиҵәеит. «Бымала быҟазар, изхарада?»... Илацәақәа еиқәҧсаны, ади-ван дықәиан. «Ишҧасхызгари иахьатәи амҽыша?» Игәы иҽшанӡамыз, ашә аҵәҵәабжьы аагеит. Азнык азы даагәырҕьеит. Аха нас, «иаахда уажәы! Иахьазаҵәык сыҧсы аасдыршьар иҟалозеи, еикәанҵәаша, сусурҭаҽ ҭаха сырҭом, аҩны стәар руам!»... Иеимаа ҵарҧалақәа наишьхаирҧан, ишиҭахӡамыз, ашьшьыҳәа ашә ааиртит.

– Лагәысҭан Асҭана-иҧа, асалам шәҟәы шәымоуп, – дҷырҷыруа ашә дылагылан игәыла ҷкәын хыш хәыҷы.

– Иабантәи аауеи?

– Исыздыруам, аха ипахәӡа иҭәны иҟоуп, – иҳәан даач-чеит ахәыҷы.

– Иаагишь ара, иаагишь...

Ҭаҭын ҟаҵак неиҽыҵеикын, амца нахьирсит. Дшықәиац, ишьапқәа харшәшәала, деиҭанықәиахит. Инарҳәы-аарҳәуа днахәаҧшит асалам шәҟәы. «Иҭоузеи абри аҟара, еимгәачӡа?

Аҧхьарада ус сымамшәа!» Иаахиртлеит. «Так, иабазбахьоу, мшәан, ас изҩышьоу? Дызусҭхарыдашь? Дызусҭхахуада, дааѣәымҭӡакәа иашшуа аӡәы иакәхап. Уахь инарышьҭуа азмырхакәа, уажәы сыҩны адресгьы еилыркааит. Ҧҳәыс напушәа... Аҷьшьатә, аҧсышәала иҩуп. «Мшыбзиа, Лагәысҭан!» – ахы днаҧхьеит. «Ҳоҳ, дабатәида ари, сабхьӡ аҳәарагьы лаҭәамшьакәа, лара сылхәыҷушәа, сыхьӡ нҭырҳәацааны изыҩуа?».. Аҧхьара дналагеит.

«Ианбагьыцеи абриаѣара шықәса! Саҧхьоит, сеиҭаҧхьоит аҭыхәтәантәи уажәақәа зынны исзынхаз утелеграмма. «Бынасыҧ сеигәырҕьоит, маҷкгьы иҷьасшьоит. Гәыкала ибзыѣоу Лагәысҭан». Иуцәызӡом, раҧхьаӡа иансоуз, уиаѣара сазымхәыцӡеит. Сеигәырҕьаҭәа снаҧхьан, имыӡырц счамадан инҭаршәны исҭәахит. Уи аахыс, ишудыруа, ҩба-хҧа шықәса ҭит, сзырхәыцша, схала исыӡбаша акыр ус салаҧшит аҭаацәараҿы. Акырынтә сазхәыцхьеит, акырынтә исшәахьеит-исзахьеит сынасыҧ, слахьынҭа. Уажәоуп, уи утелеграммаҿы иану ажәак аҭакы иаҳа ианеилыскаа. Утелеграммаҿы иануҭеит «Иҷьасшьоит» ҳәа. Изакәыз, Лагәысҭан, иҷьоушьаз? Уара уахьымгәыҕӡоз, угәы ахьымҩаӡоз иаалырѣьаны сынасыҧ ахьысыӡбаз акәын, ус ами? Иашоуп, уара сызлаудыруаз, сызлеилукаауаз ала уи хымҧада иҷьоушьашан, аха, сыгәра га, сара сзыҳәан уи иаалырѣьаны, сшымгәыҕӡоз иѣалаз уск шакәым.

Сахьхәыма? Иаахҭәаны уи аҭак аѣаҭара цәгьоуп. Исаҩсит, ицеит усѣантәи сымҩа, зышьҭа налданы ажәҩан инаҭаблыз аеҭәеиҧш. Иаҧсоума нас хара иҳаҩсхьоу ахьҭәыуара? Уи уаҩы изырхынҳәуам. Ҳазхәыцлароуп, егьа уадаҩра ҳақәшәаргьы, ҳанасыҧ злаҳахьчаша.

Иахьа усура сымцаӡеит. Аҩны санаанха, сышәѣәқәа срылеимдо, реилырхра сналагеит. Ашәѣәқәа сышрылеимдоз аниба, схәыҷы, дбыжәгәаламуа, инап хәыҷқәа рхахо дааин «Нана, ани сыҭ, ани сыҭ» ҳәа ашәѣәқәа рыхьҭәыуара далагеит. Иаасымҧыхьашәаз, иҧимжәартә зцәа жәпаз шәѣәык неисыркит. Сара асқам сықәгыланы, адулаҧ ахаҿы еиқәыз ашәѣәқәа асаба рықәсыршәшәон. Схәыҷы асаара дтәаны, аҧхьара дазгәышьуазшәа, ашәѣәы абҕьыцқәа еихыршәшәо дагәылаҧшуан. «Нана, нана, али дыббома, али дыббома, ихьзеи лыцҳа?!» – иҳәан, инацәкьара хәыҷқәа ҧахә-ҧахәӡа, ашәѣәаҿ иибаз сахьак иақәкуа, дааҕьаҭәыҕьаҭәит.

«Сахьоуп, нан дукәхшоуп, уахәаҧшла» сҳәан, уиаѣара хырҩ изысмуит. Аха ианимух, иикыз асахьа снахәаҧшит.

Уара иудыруеит, Лагәысҭан, сара анцәа, аѡсҭаа, аџьныш ҳәа ʒәыр дыҟоуп, ʒәыр кыр имчуп ҳәа ихасҭозар. Аха ан, ахәыҷы аѡсҭаацәа иҧырхагоуп ҳәа лоуҳәаргьы, лгәы нҭыҧсаа ицоит, аѡсҭаа дшыҟаҭәҟьам егьа рыла агәра лгозаргьы. Убас сыхьит саргьы.

Исыздыруам, Лагәысҭан, адунеи аҽы сара зыда адәы дысзықәым, сцәа-сжьы иалҭыз ахәыҷы саҧхьа дахьтәаз акәу изыхҟьаз, аха уи ашәҟәы ианыз асахьа саннахәаҧш, аʒәы даасхагыланы аҽыѡҳәа аʒаʒ ѡасылеикшазшәа, сгәы аатрысит, схәы-сжьы қақаʒа иѡеилагылеит. Аҭх лашьца. Зылацәа хәыҷқәа уаҳа ихтны адунеи лашара рымбо наʒаʒа еиқәыҧсаз, асаби дигәыҭаҳәҳәа, дышьҭхысаа, иҽы аҕәра иаҭасуа, аккара дылхәхәа днеиуан аб – аҽыуаѡ. Асахьа иаҳәоит уи зызҭыху аѡымҭ аҭакы зегьы. Абна раҳ игеит уи асаби иҧсы мҭарсны. Иугәаламшәои, Лагәысҭан, уи аѡымҭа? «Иугәаламшәои?» сҳәахт. Уара уакәхума ани згәаламшәо!

Сара иџьасшьалон, Лагәысҭан, уара угәы-уҧсы зегьы аҭаны, ацәанырра мцабз аҭаҭаны абри абаллада уанаҧхьалоз, иадибалазеи, уиаҟара бзиарас иалоузеи ҳәа. Исгәалашәоит, ҽнак акурс аҽы уааҳалагыланы ҽырҳәала уанаҧхьа, аʒәгьы иаҳмаҳаʒазшәа, зынʒа ҳаузымʒырѡʒозшәа ҳтәан. Акраамҭа ҽымҭ, иузымбатәбараханы, иҟалаз узымдырʒо уҳалаҧшуан. Ашьҭахь, угәы анҧжәа акәхап, «Ҳаит, шәзакә гәаҭәажәпақәоузеи, шәара рыцҳақәа» уҳәан, ашә нкыджьлан ундәылҭит. Ҳара ҳанцәыҭачча-аацәыҭаччеит…

Шықәсыла исцәахыҧо иаауан, аха ариабжьарак (изыхҟьақәаз ҳаиқәшәар, иуасҳәап) ашәҟәы узѡра иақәкны исыман. Уара иузымдыруаны акәым, Лагәысҭан, аха ауаѡы игәҭыхақәа, ихәыцрақәа, деилызкааyа, изааигәоу ианиеиҳәалак, аҭак имаҳаʒаргьы, игәы иҟычуеит. Уареи сареи ҳаизыҟазаашьа, ҳаицәажәарақәа санрызхәыцлак, гәаартыла уацәажәара азин сыманы избоит. Амала, угәы иалымсын, иахьанʒагьы исзеилымкаацкәа исзынхеит, аҭыхәтәан ҳанеибабаз, угәы сцәыхьшәашәама, иугәамҧхашаз акыр ҟасҭама сҳәауа, уахьсыхәаҧшуаз зыхҟьаз. Аха уи зхароу ҳаиқәшәашьа шыҟалаз акәхап. Аџьашьареи ашанхареи раамышьҭахь рыбла ихылозеи нас уаҳа, гәыкала еизыҟаз ѡыџьа аиѡызцәа, акраамҭа еибамбацкәа ишыҟаз, иаҳа иахьымгәыҕʒоз аҭыҧ аҟны ишымгәыҕʒо ианеиқәшәалак!..

Уи аҽны, разҟыла ҳанеибабахгьы, уаѡҭас ҳзымеицәажәаʒакәа, ҳнеиҧырҭит. Уара, аҭакҧхықәра здыз, ҳқыҭан

еилкаатәыс иумаз аҭыԥ ишаақәуҵаҵәҟьаз: «Ҳаибабахп, Лариса», – уҳәан, иузыԥшны игылаз амашьына унҵалеит. Сара бзиала ҳәа уаҳәашьаҵәҟьагьы сақәмшәаӡакәа, иҟалаз сзымдырӡо сышгылаз, саанхеит. Уцеит, иузыԥшыз уусҟәа рахь. Ҳѡыԥьегьы иабаадыруаз, уи «ааигәа» абриаҟара аамҵа шахылоз...

Уареи сареи ҵарак ҳаицалгеит. Аха ҭрак еицыхтәалан, анык иааӡаз ажәҵарақәа, ианыԥырлак нахыс, рымѡақәа шыхазы-хазхо еиԥш, ҳусурҵақәа, аԥсҭазараҷ ҳамѡақәа хаз-хазы рхы дырхеит. Хазы-хазхеит ҳанасыԥқәагьы, ҳанхарҵақәагьы. Уара узлыҵыз, узааӡаз, бзиа иубоз ақалақь, ишуҵахыҵәҟьаз еиԥш, уагьазаанхеит. Сара исыԥсахит иҳазгәакьаз ҳақалақь. Уажәшьҭа есааира ссасхоит уи азыҳәан, есааира ҳаицәыхарахоит. Сынасыԥ сыԥшааит араҟа, ақыҭан, абраҟа исынхарҵахеит, исынҵырҵахеит. Ииашоуп, уара унапы иану аус иаҳа иҭбааup, акраҵанакуеит, аха саргьы, схаҵа акыр рҳаны ианбасзааиго ҳәа, зшьапы еиқәыршәны атәара иашьҭоу аҳәса среиуам. Схы салԥшны, сыцәа иагырха, сыфа-сыжә иагырха кәкәы-цыкәкәрала исҵаз аҵара, баша аӡы иамгарц, насгьы сызланагалаз ақыҭа азгьы акы схәарҵахарц исылшо ахәыҷала... Саланахалацәан, исымбакәа схы арҽхәара салагеит, саҭоумҵан.

Лагәысҭан, иудыруандаз шаҟа схы-сгәы аҳәо, шаҟа исзаԥсоу, знык иадамхаргьы, ҳазхара аамҵа ҳаманы ҳаицәажәартә ҳаибабар. «Аӡґаб аиѡызара ахьынӡалымоу, хаҵа дцаанӡа, ма аӡәы бзиа дылбаанӡа ауп, уи нахыс уԥсы ҵасгьы дыҟам» – абарҵ, хәмаршақә зны исоуҳәаз ажәақәа, убасҟан иануҳәаз аан еиԥш, уажәгьы срықәшаҳаҭым. Иҟалап, уи иашахар, иара ус, харантәи аԥсшәа ззеилаз рыбжьара, аха уареи сареи ус акәызма ҳшеибабоз?!

Уара иудыруеит сара шаҟа сзаҵәыз. Иудыруеит, схәыҷра, сқәыԥшра шаҟа уадаѡрала сырҵысыз, хыхь – ажәѡан, ҵаҟа – адгьыл ҳәа, ҵынхасгьы, ѡызасгьы, уара заҵәык уаамышьҭахь, уаѡԥсы дсымамкәа сшынхалоз. Исҵахым, анцәа иԥьшьоуп, уажәшьҭа санзалҵых, уи зегьы агәаларшәара. Аха ауаѡы зныызынла дызнысхьоу имѡа дазхәыцлар, ԥаса дшыҟаз, уажәы дшыҟоу еиҷирԥшлар бзиоуп. Иашоуп, аҳаацәара саланагалеит, сызхылаԥшлаша ҟалеит: ахәыҷы, иара... Аха макьана, уадаѡрак санақәшәо акәзааит, агәырґьара ду сымазааит, схы-сгәы уҳамкәа унасхашҵны мышкы мцац. Есымша гәыла суазҵаауеит, суацәажәоит, аха, ишубо, аҳакгьы аҟаҵара сара исықәшәоит.

Ари ашәҟәы уоуны, аҭак ансзуѡуа, сынасыԥ сшахәаԥшуа атәы убасҟан, ушәҟәы аҟны, зынтәи узҵаарақәа еиҭасумҭарц азыҳәан (изыҟазаалакгьы, уара уҷыынтә ус азҵаарақәа уажәы исаҳар сҭахым), заа акык-ѡбак, раҟара рҭак абра иузаныстцоит.

Иугәалашәома, ҳҵара ҳалгарц мзаԛәак шҳагыз, ҳааицрымшәо еицыз аѡызцәа шәынсыжьуа, схы шәыԛәысмыршәо салагеит. Аҵыхәтәантәи ҳастипендиала атеатр ахь ҳаиццарц анаҳаҙбазгьы, зѡызцәа ирыҟәҟьаз аԥсаатә еиԥш, сара сымнеиҙеит. Ҳѡызцәа згәы сзынхазгьы ҟалаԛәеит, ҳѡызара быԥсахит ҳәа. егьырҵ зегьы ракәым, усҟан Бабуцагьы лнапы аалҟьан, дгәааны днасԥырҵит. Сгылан, сылаґырҙԛәа хаҟәҟәало, изуа-исҳәо саԛәымшәо, схы зласырԛьиаша сымаҙамкәа. Убасҟан уара, ауаѡы еилкааразы, имаршәа акразы зегьы ҳаҵкыс иҟазаз, ҳѡызцәа уаарылаԥшын «дзымаазар, митә ҟамлеит, аѡны уск лыман дадхалазар акәхап. Ишәзымдырҙои...» уҳәан сааҿухит. «Ишәзымдырҙои...» ануҳәа, сгәы иамыхәаша акы уамхаҳәар ҳәа ушәан, уажәа намыгҙакәа уаасҿаԥшит. «Ишәзымдырҙои аѡны лымацара дшыҟоу, уаѡ дышлымам», ҳәа уҳәарц акәхарын... Уи сара еилыскааит. Убасҵәҟьа ишсаҳауаз иуҳәаргьы, сгәы иалсҙомызт, Лагәысҭан. Сара сшыхәыҵҙаз инаркны ажәаԛәа: «азаҵәра», «аеҵымра» срышьцылеит.

Ҳѡызцәеи сареи ҳаинуршәан, уареи сареи аѡныҟа ҳҿааҳхеит.

– Лариса, ҳѡызцәа иахьраҳауаз исҳәаз баҳаит, аха саргьы исгәамԥхаҙеит бахьыҟамыз. Ибыхьзеи, бѡызцәа бгәы рыхшәама? Брыцәтәымуа бзалагазеи? Издыруада ҙәыр бгәы нирхазар? Ибхабмыршҵын, зѡызцәа ирыҟәҟьаз аԥсаатә хара изцом.

– Мап, ус ахьԥоуҳәо... ҳѡызцәа ироуҳәаз иашан, сеилахан...

– Нас сара ахәылԥаз бѡны снеин, быҟаҙамызте? Агәылацәа сразҵаан, лҿеилаҳәаны дцеит, дахьцаз ҳаздыруам ҳәа сарҳәеит. Бабаҟаз, исцәыбымҙозар?

Сҿы ааихыхны ажәакгьы уасымҳәеит. Исыздыруам исызмырҳәаз. Иҟалап, уи аҙбахә уасҳәар, дугәамԥхар, уақәшаҳаҵымхар ҳәа сшәазар. Иҟалап, изаҟаразаалак ԥьара акала ҳаиѡызара иалахәҙамыз, аҙәгьы ишәзымдыруаз ауаѡы иҟны аус ахьсоуз, сѡызцәа зегьы шәсыԥсахызшәа баны акәызҵгьы, аха угәы иалымсын, исызуамҳәеит. Зны заҵәык иуцәысҵәахит сымаҙа.

Убасҟан уи ауаѡи сареи ҳаицын. Ажәа уасыршьыр ҳәа сшәоит, уии сареи раԥхьаʒа ҳшеибадырыз, уи нахыстәи ҳаибабашьа уҳәа, уаҳәара салагар. Бзиабарак шубац, ишуаҳац, мчыбжьык ахьтә знык-ѡынтә аԥыԥахьтәднеиуан ҳаиԥәшәаразы. «Сара ԥыԥ ԥкәынак, сгәыразра аамышьԥахь, исылоузеи!..» иҳәалон. Дыцәгьа, дыбзиа уажәшьԥа думаҳәхеит. Сгәы иалоуп шәахьеибамбац, шәнеиԥәшәаны шәахьымеицәажәац. Иани иаби ыҟоуп. Еҳәшьа заԥәык димоуп.

«Саб» ҳәа, уаѡы иазымҳәацыз аʒԥаб, абхәа дансоу, сеигәырԥьаԥәа иматԥ зуан. Иара ишиаҳауаз соуцәажәахуаз, аха гәаныла «баба», «баба» аҳәаракәын сызҕыз. Иара сабхәа жәытә уаѡык иоуп, аха ажәытә ԥас бааԥсԥәа мыцхәгьы ирхьынҳалам уаѡуп. Анаԥшцәа ирҳәарызеи ҳәа ауп акәымзар, агәра згоит, санаанага адырѡаҩеныԥәҟьа, сагьидиртәалон, сагьирцәажәон. Аха ажәытә ԥас бааԥсԥәа рыԥсы ыԥәырханы изкуа еиҳарак – «анаԥшцәа ирҳәозеи?» ауп. Амала, санхәа, аи-ашаз, лыԥсы ԥанатԥы, лара ланхәа ииаллырбаз акы нкалыжьырц лгәы иԥам. Зегь реиҳа ҳаилибакааua, еизааигәахаз анхәыԥҳаи сареи ҳауп. Аԥыԥа ҳауа цԥьа ииаʒаз, дышԥаҟалои, лымаха-шьаха еилаҟацаʒа, лʒамѡаԥәа ашьа рылԥхааua, иԥаны илыԥәу лыхцәы санахәаԥшлак, иаасгәалашәоит схәыҩра, сԥәыԥшра... Сабшаухала аиѡызцәа ҳееизакны уара уҕы ҳаиԥәшәараԥәа... Акәашараԥәа, ахәмарра, амузыка...

Ицеит уи зегьы, апоет ишиҳәаз еиԥш «ԥхыʒԥас, шарԥазтәи наҟәԥас».

Ҳара шаҟа ҳгәырԥьоз, ҳаччоз, ҳахәмаруаз аҟара иласны ицон аамԥа. Уи иагон ҳԥәыԥшра мԥарсны. Ҳара ҳгәырԥьон, иара ахышә илагыланы иаҳҳыччон...

Уажәшьԥа?.. Уажәшьԥа урԥ зегьы, хашԥшьа зԥәым аԥхыʒ ссир иаѡызаха, ҳгәалашәарахь иниасит. Аԥсԥазара ашьшьыҳәа егьи аган аанарҳәын, излаҳамбацыз ала ииаҳадгылеит, – шәааи, шәыхиазар, шәазыҟаԥазар, ҳԥибашәап! – аҳәозшәа. Зәырѡы уи ԥеандраалеит, аамԥа зларгаша аԥыԥԥәа рыԥшааит. Зәырѡы аамԥа ҳара иҳацныҟәароуп, ҳхыԥәкы ҳара ишаҳԥаху инаҳагʒароуп ҳәа амѡа иԥәлеит. Исыздыруам, ҳазегь ҳамѡаԥәа ахьеихдоу, иахьеиԥыло.

Ҳгәылара дынхоит студентк. Уи уаԥәы аԥалаԥь ахь дцоит. Абри сысалам шәҟәы аԥошьԥа иԥаиршәырц исԥоит.

Исыздыруам уара иахыуҳәааua, аха сара исԥахын уи астуденти уареи шәеибадыруазар. Иаргьы, уара уеиԥш аҟазара дазҕелымҳауп, бзиа ибоит. Сара макьана исимырбацԥ,

аха ҳгәыла ʒҕабцәа ирҳәо саҳахьеит, ихаҭагьы апатреҭқәа, аҧсабара асахьақәа ҭихуеит ҳәа. Сара дызбацыҧхьаʒа икарандашьи иблокноти икуп. Уажә ааигәа ҳашҭа дықәгыланы, еихшьшьы игылоу абаҳчара дыҵаҧшуан. Амра аҭашәамҭаз акәын. Хәылҧазтәи ашәахәақәа зқәыҧхоз ашәаҧыҷьаҧ рыбҕьы еилыҷьҷьаауан. Ҿымҭ дгыла дыҧшуан, хәыцрак дҭанагалан даман. «Еҳ, абыржәы асахьаҭыхҩы дзыҧсоузеи!» – иҳәан даақәыҧсычҳаит.

– Ааи, ари аҩыза аҧсабара аҧшʒара, Левитан ихаҭа изҭымхыргьы ҟаларын, – сҳәеит сара.

– Ишҧабҳәеи? Левитан дызусҭада?

– Сахьаҭыхҩы дууп... Уаҧхьаҟа иубап, еилукаап уи иҭыхымҭақәа, – сҳәеит, уиаҟара инақәмырҕәҕәакәа. Сгылан сихәаҧшуан...

Лагәысҭан, ажәа уасыршьит, саҭоумҵан. Абри ахьынʒасҩуаз, гәыла, хшыҩла уааигәа сыҟан, суацәажәон. Ҳҩызцәа зегьы ҳаиқәшәаны ҳаидтәалазшәа, сызхара сшәацәажәазшәа, шәызбазшәа сгәы иснарбон. Сгәы аасҟычеит, иуасҳәарц исҭахқәаз рыхәҭак шысзымҳәазгьы. Аҭак сазыҧшуп. Гәыкала иузыҟоу уҩыза Лариса.

АҨБАТӘИ АСАЛАМ ШӘҞӘЫ

Лагәысҭан!

Раҧхьатәи ашәҟәы анузызҩыз аахыс ицеит жәохә мшы реиҳа. Сыҧшуп, сыҧшуп, аха аамҭа умоузар акәхап, макьаназ аҭак смоуцт. Агәра згоит, иаарласны сышургәырҕьо. Аха сара уаанʒа сзымҧшыкәа, даҽа шәҟәыкгьы узызҩуеит.

Раҧхьа иузынасышьҭыз ашәҟәы аҽы сызуазҵаарц, сызуацәажәарц исҭахыз рацәан. Уажәы аригьы ануоулак, еицҵаны рҭак сызҩы.

Иуасҳәап, аҭаацәара ҳәа сахьаанагаз, сышрыдыркылаз. Санхәеи сабхәеи уаа қьиақәаны, уаа гәыразқәаны избеит. Ирхшаз рыʒҕаб гәакьа леиҧш, рнапы ыргьежьуа, схаҵкы камыршәуа, бзиа сырбон. Уара иудыруеит, сара ақалақь аҽы сиит, уа сааʒеит. Сҩызак слыцны сасраҳәа мышкы-ҩымш сымцацзар, ашәҟәқәа сзыҧхьоз ишсарҳәоз аамышьҭахь, снагәылаҧшны исымбацызт, исыздыруамызт

ақыҭа. Уҳәансҳәанлеи, шәҟәылеи, газеҭлеи акәын ишыздыруаз ҳаԥсуа қьабзқәа, хҭасқәа. «Бымшәан, урҭ аҭасқәа зегьы рынагзара бара ибықәшәом, сани саби усҭәҟьа ажәытәра злаҽны иҟоу нхацәам» иҳәалон иара ҳанеиқәшәалоз.

Санхәа урҭ аҭасқәа – амцәажәара, амтәара, акасы хымхра – акгьы шысзымдыруаз анылба, илцәымыԛхазаргьы, илынмырԥшкәа, сгәы нмырхакәа, сахьцәажәаша, сахьымцәажәаша, дсабжьо ислырбон. Сабхәа иҽы, агәылацәа, ауацәа, аҭынхацәа уҳәа доусы рҽы исҳәаша, иҟасҭаша слырҭон. Издыруеит, «бара избац бакәзар, зегьы бхы рндыбраалон» ҳәа ушысзаԛьуа, иҟалап усхыччаргьы, аха цқьа усызхәыцыр, сеилукаап. Санхәа изласабжьылгаз ала, сабхәа иҽы сцәажәомызт. Ианырбо стәомызт, раԥхьа сиасуамызт. Схаҭагьы схы ԥьасшьон, иҟасҭацқәо санрызхәыцлакь. Сахыччон гәаныла урҭ аҭасқәа, аха зегьыҭҟьа ракәым. Иҟоуп мап рыцәкра акәым, иаҳагьы еихаҳалатәу. Амала, сара сынасыԥ иаҭанакыз, умаҳә ишиҳәахьаз еиԥш, сабхәа усеиԥшҭҟьа ажәытәра злаҽны, дырхьынҳаланы изку уаҽым. Ишьапы сызәзәарц саналагалакь: «Баба дбыкәыхшоуп, макьана сара схы сахәартә сыҟоуп, сшьапы шԥабсырзәзәои» – ҳәа, дыччо, схы днагәзуан. Ус аниҳәалак, иаҳагьы сҽадырԥсыланы изымуа салагахуан.

Санхәа иԥьалшьеит, илакәылшьеит, мчыбжьык аатҭанза сабхәа умаҳәи сареи ҳахьеиццәыригаз.

– Уара, аҭаҳмада, уреигәырґьаны ахәыԛқәа зынзаск ухы иқәуртәеит. Азәы ибаргьы дышәхыччоите, иацы уԛкәын ԥҳәыс дааиганы иахьа аґаԥҳәа шәеидтәаланы шәшеицәажәо. Шәзеибамбар ҳәа ушәома?! Иухашҭма, уареи сареи шаҟа аамҭа баба рыцҳа иҽы ҳаицҭәырымҭыз.

– Ҳаи, ԥьушҭ, ԥсраҽенынза исхашҭуа сыҟахума, буада ҳшеицҿнеикыз! Рыԥсы ахьынзаҭаз, ҳарцәыбналон, ҳаицҭәырҭуамызт азы ами, шьҭа шаҟа ишәҭаху шәеицҭәырҭла ҳәа ҳааныжьны изаҳԥырҭ, – наҭеикит сабхәа... – Уи аҭкыс ббысҭа ааҳазкныбхыр, бҭацеи сареи ҳлатәаны ҳазхараф, ҳазхаражә, бныҳәа-ныԥхьан ҳҿагылап.

Сара сырзызырҿуан. Инцәыҭакны сыччон. Иубазшәа уҟандаз санхәеи сабхәеи алаф ааибыҳәо, аҭәы анеилартҭо!

Санхәа данҭацаз илхылгақәахьаз аҭасқәа зегьы шысзынамыгзоз, издыруангьы ианыҟасымҭоз шыҟаз лбон, аха дсызгәааны лхы слырбомызт. Ԥьара аанҷасра, ма ԥсрак, бзарак ахь дцаны данаалак, ашҭа лнапы ыргьежьуа дҭалон,

сылгәыҭаҳәҳәан сгәыдылкылон. «С-Дыргә хәыҷы, аҩн ус-қәа зегьы бара ибыдҳажьлан баҳшьит, баҳшьит, быгәнаҳа ҳзымгааит», – лҳәон схы шьшьуа, дысхашшаауа.

Умаҳә уажә ааигәа бригадирс дҟарҭеит. Сара саниццаз арратә дхынҳәны аҩны дыҟан. Шықәсык аҟарагьы ҭхьан дааижьҭеи, аха аҭарахьы ацара игәы иҭаʒамызт.

– Школк уалгеит ҳәа иабаухәои. Ҭара ҧыҭк уҭар, уҩны азгьы, уҳаблазгьы ухәарҭахап. Сара суҭахызар, аҭарахьы уца, – дыхҭаскуа салагеит.

– Бара мыжда, сара аҭара сцәымҕу ҵьыбшьома, аха уажәраанʒа цашьа сымамызт. Ʒҕаб хәыҷык, арахь лара ашкол дҭоуп, далымгацт, ҭаҳмадцәақәак аалызныжьны сызлацарыз.

– Нас уажәшьҭа унызкылозеи?

– Шьҭагьы бара бҵьабаа рацәахоит. Сара исҭахьоу сыз-хоуп, сымаха-шьаха еибганаҭы, амла ҳакрым.

– Амла иакыр ҳәа ишәаноума аҭара зырҭо. Акы убап, акы уаҳап, убла хтып. Уалганы уаар, уҭахызар, аҽага кынгьы урашәала, – исымуа салагеит. Санхәыҧҳаи сареи мчылаҭәҟьа дҳашьҭит. Ҩышықәсатәи акурсқәа дрылганы дааит. Уажәы, шықәсык аҟара аус ааиур, деиҭацарц ауп аҭарахьы.

Аиаша уасҳәап, санаанагаз раҧхьатәи амшқәа рзы, изуа-исҳәо сақәымшәо, аҽыц ныҟәа сиҩызан. Иутәыз, иутәымыз сыздыруамызт, ҟаҭа сымаʒамкәа сшыгьежьы-хынҳәуа инеихашәа ихәлон. Срашәозшәа, сымаха-шьаха ааҧсаха снышьҭалон. Санкарахаҭәҟьоз, асасцәа анааилакь акәын. Мызкы, ҩымзынʒагьы ҭацабара ҳәа иҽыжәҭуан. «Адунеи ʒәыр дықәзр зегьы абарҭ ируацәоума, анаҵьалбеит», – сҳәо снеит. «Унан, сызкәхшаша, ари саншьа иҧа ианхәҧҳа лхаҭа иами, ари, зыҧсы сакәыхшаша, саҳкәажә лыбзыцәашьа иабхәында иами» – ҳәа, аиуарақәа жәаҩаҵьара инеиқәыҧхьаʒаны, ака-сы насхалыршәуан. Иамуит, мчыбжьык мцеит, урҭ аншьцәа, абзыцәашьцәа, рабхәындцәа, рыҧҳацәа, рхацәа – аʒәы дмаакәа. Ачара аан ахчи агәабани мацара нхарак ахә аанаге-ит. Иабаҭаху, сукәыхшоуп.

Сабхәа зчеиҵьыка бзиоу нхаҩуп. Иааиз асас акри-ҽамҭакәа, акримыржәкәа дышҧаишьҭуеи! Уи саргьы сеи-гәырҕьоит, аха ианахдырҟьало ҟалоит акәымзар. Аиаша уасҳәап, бжеиҳан аҧшәмацәа раҭкыс, иааиуа асасцәа ир-хароуп. Аҧшәма, – иумжәын, – анизымҳәалак, асас ацашьа, ажәшьа данақәымшәалак, ҳара аҳәса ҳачуанқәа шҳарххо, ҳаҕра ҭыҕьҕьа, ҳшьахны ҳрыдгылагәышьоуп.

Издыруеит, иуасҳәақәо мбатәбарашәа ишубо. Аха саргьы адунеи саҟәгаӡаны сыҟам. Акосмос ахь ҳцаны ҳаауеит, аха макьана адгьылаҽ иҳагқәоу рацәоуп. Ҳаамҭа салиааит, сааӡеит саргьы. Аха урҭ аҭасқәа насмыгӡар, срыцымныҟәар амуит. Сиашамзаргьы ҟалап, аха жәытәнатә аахыс изышьцылахьоу, ирҭахьоу, иахьа-уаҭәы иҧсыша ҭаҳмадцәақәак сырҽагыланы ахшыѡ дырҭара сзаламгеит, схы ансраалон, инасыгӡон иахьынӡасылшоз, ҧсыхәа ахьынӡамаз...

Схы ансраалон, избанда, уи зегьы шҽеим, уи аамҭа шцахьоу шеиликаауаз збон умаҳә. Иани иаби бзиа ибон, иҭахымызт акала ргәы нҳархар. Иара саргьы сашьҭан «илдыруазеи, рыцҳа, қалақь ҧҳәызбак» – ҳәа, ахьсзырымҳәашаз.

Ҷьара ӡык, фархьк аасымгозар, уаҳа агәашә сынҭымҭӡакәа, аѡны аѡнуҭҟала мацара мызкаҟара схызгеит. Ицеит даҽа мызкгьы, зны-зынла сгәы ҽыҕьуазаргььы, сынасыҧ слагәырҕьауа.

Аамҭа цон, есқьынагьы сҽыцызма; ианбанӡазуаз ҭацара. Дара, санхәа, сабхәа, снхәыҧҳа, ишынҭаацәоу, ианаашалакь усура ицон. Сара, еимырҭәаз ран леиҧш, снапқәа сгәыҭаҧса аѡны сааѡнахон сымацара. Иуцәызӡом, убас схала санаанхалак, сгәы азхьаауа салагон ақалақь.

Цқьа дазырхәыцны, лхы иҭагалан санхәа иласҳәеит аусура салагар шысҭахыз, сымацара аѡны агәҽыҕь сшагоз, сдипломгьы шыҧхасҭахоз...

– Баамыццакындаз, нан, макьана. Ҳазхарагьы бҳамбацт. Инаҧшуагьы, рҭаца шықәсыкгьы дрызныҟәмгеит, рҳәап.

– Сабажәбо, нана, шәара иаашар, хәлаанӡа ачаирҭа шәхыуп, сара сшьамхы еиқәыршә аѡны стәоуп. Аҭара сзылгазгьы абасыхәарҭоу...

– Аҷкәын иахиҳәаауазеи?

– Уи шәара ишәасҳәарц сеиҳәеит.

– Нас ишышәҭаху, нан, аҷкәын дақәшаҳаҭзар, бабхәа сара сиацәажәап.

Аусура салагеит, уаргьы саргьы ҳзылгаз аҭара иаҭанакуаз ала, аклуб аҽы. Аусура салагеит, ус азуҳәар ауазар. Избанзар, аҭла амҭан итәаны анхара нап азыркыз сиѡызан. Разҟыс исоугәышьаз аклуб ахыбра ахаҭа бзиан, аха аѡнуҭҟа аҽҭра иаѡызахахьан. Жәохә-мшы рахьтә знык кинок аныҟалоз аамышьҭахь, уаѡ дызқәымтәоз асқамқәа, астолқәа еилажьын. Асаба рықәтата, сара исықәлаз шәҟәқәак зҭаҧсаз ашкафқәа

уаѡ илаҧш иахьыҵамшәашаз икҷагылан. Агазеҭқәеи ажурналқәеи аклуб аҟны иубомызт. Зцаҧхақәа жьакцахьаз ашкафқәа аасыртын ашәҟәқәа ҭысхит, асаба рықәсыршәшәеит, еилсырхит. Сара саанӡа иҵагылаз, изласарҳәаз ала, ақыҭантәи аҷар дыҧхарҵан, дықәҵны дцеит. Уи аахыс, машәыршәа кинок анааргози еизараки раан иаадмыртуазар, ҳколнхара ахантәаѡы иҳәашьала, «аклуб лаф еибыҳәарҭазма», ашә ыҵарбаҟа иаркын.

Араион аҷы срацәажәо, ашшыҧхьыӡқәа ѡуа, сцосаауа, аколнхара ахантәаѡи сареи ҳшынеиҷаххуаз, ашәҟәы ҷыцқәа аахәаны иаазгеит. Агазеҭқәа, ажурналқәа ылзѡааит. Абригадақәа рахь сцаны, аҷар срацажәо, еидаҳкылеит ашәаҳәаратә гәыҧ. Абаѡхатәра змаз, ибзианы ашәа зҳәоз, икәашоз алашәақәеит. Саргьы издыруаз акы рыгсырхомызт, идсырҵон. Хәылҧазыла аҵьҵьаҳәа, аклуб ѡнырцәажәаауа идырҷыхеит аҷар, иѡнаргалт аҧсҭазара, аҷара. Саргьы сгәырҕьаҵәа сыҟан. Сгәырҕьон исзымдыруаз ақыҭантәи аҷар рнаалашьа сахьақәшәаз, бзиа сырбо иахьалагаз.

Ҽнак, цәыкьанаҵ, склуб ашә насыркын, аѡныҟа сааит. Акәасқьа азал аҷы стәаны аѡра саҷын. Сҽазыҟасҵон иҟалараны иҟаз акомҷар еизара. Санхәа амаҵурҭа дыѡнан. Амра ҭамшәацызт. Дааит сабхәа. Сара аѡны сшыҟаз имбаӡеит. Аусурантәи смаацыз ҵьишьазар акәхап. Амаҵурҭа абарҵа дшааҵалаз, иеигәышә дазгәааны иршәны инкаижьит.

– Аѡны быҟоума, бара? – иҳәан санхәа ибжьы налықәиргеит.

– Ааи, сыгәхьааугама?

– Блафқәа баарҟәаҵны, аранӡа бааишь, бзыргәырҕьаша ажәабжь бзиак бзаазгеит.

– Иҟалазеи?

– Бара ари ҳҭаца иҟалҵо шҧаббои?

Снеилҧсаа сцеит, ас аниҳәа...

– Иҟалазеи?

– Убраҟа аусура далаҳмыргакәан, сара аҧсра саундаз...

– Нас уаѡ иимбац, анцәа-хша дҳаузшәа, аѡны дыѡнакны ҳанбанӡалыдтәаларыз?..

– Аусура дзалагаӡазеи сымҳәеит, аха амшгацәа рцәысырҭа аклуб аҟны далаҳмыргар акәын.

– Аус ҽеины илзымуи?

– Иҽеины бҳәахт. Ара баатәеи, ажәабжь басҳәап, аҽены шьыбжьон ажәлар ишраҳауаз, сылахь ада шԥаԥитцәеи, иабиԥс...

– Дарбан уара?

– Дарбан бымбои, ҳпырсадатла. Ала иаумҳәара сеиҳәеит, ала! – Уҵаца ҵаҟьаҵасшәа иҟоу, Ҭархәына, – иҳәеит, – ҷкәын ʒґаб рхы дыԝҵалан, ҽынла амам, уахынла амам, егьаराअны унеиргьы убра аусҳәарҵа аклуб аҷы: «лаи, лаи, лаи!» ҳәа – илыма дыԛәгылоуп, – иҳәеит. – Иҟалазеи, уара! Зыԥьмаԛәа ҵакны кәашара ицаз иеиԥш, ас убахьоума, – иҳәеит. – Шәаҳәароуп, кәашароуп, изакә гәырґьароу иаҳзааз сыздыруам. Ажәԝан ахь аʒәы дыԥрит рҳәан, лаҵан ԝаха-ԝымш икәашон, уажәы, рашәан, даҽеаʒә дыԥрит рҳәан, даҽеа ԝаха-ԝымш икәашон, ашәа рҳәон. Иԥрыз дԥырны дцеит, аха ииаанхаз ҳаплан ишԥаԥсыхәо, уара! Знык-ԝынтә, днаганы уаԝҵас слылабжьеит, слаԥәажәеит, «баба, шьыр» сҳәеит, – иҳәеит, – аусурҵа баҳҵазар, уаҳа ибҵахузеи, ашьшьыҳәа баатәарауазеи, ҳара ҳус зеиҵабҟьозеи? – сҳәеит, аха исҳәаз ллырҳа акәым, деилашәаны, арахь дысҷаԥалан, сҷы ԥылжәахьан, – иҳәеит. «Ти биукрат» иҳәама, урысшәала каамеҵк салҳәеит, – иҳәеит. Дегьҵацами, ланаԥьалбеит, иаабац, иҳаҳац аԥсыуа ҵацак леиԥш, дыԥхашьа-ԥхаҵар иҟалозеи, уара, – иҳәеит. – Ҳаргьы пату налыԛәҳамҵарыз! Уара ухаҵа иумбои, Ҭархәына, ҳамхԛәа арашәара икны иагоит, ҳчеи хышлаарц егьагым, иаҳцәахыԥеит. Уаалабжьа, Ҭархәына, – иҳәеит, – ҳара егьҳаурым, аха иара инаԥшуагьы бзиа лзырҳәарым! – иҳәеит.

– Нас уи Ҭархәына изиоуҳәагәышьозеи, лхаҵа дыҟами, лаґәра лыҷҟьашәа дҟалазар – иаалҷеикшап, – иааиларԥсеит, ҳцәажәабжь заҳауаз аҳәса.

– Ҳы, лхаҵа шәҳәоу?! Лхаҵа ҳәа шәызҷу, лара лаҵкыс деицәоуп, ашхы! Еиҳабы иҳәатәы дахымԥо, аббат ԥшԛа иаԝызаз аԛкәын, ихы аҵыԥ иԛәлҟьан, деикәикны дааҳампыҵахеит. Амыждараз аҵарахьы длышьҭуан. Дмарґьаԥалха дааҳҷагылеит, уара, дхынҳәны данааи. Уи дҳамамкәан аус ааиам, ҳҽеаҳшьуеит, ҳҽеыкнаҳҳауеит ҳәа ианыԛәгыла иара иԝызцәа ахҭҟьаԛәа, бригадирс драҳҵеит. Абас-абас, баба, уԥҳәыс иҟалҵо ҽеим анысҳәа, ицәа дҵачны, дпаґәʒа даасҷагылан: – уи иҟалҵо иашоуп, аҷар ашәа рҳәароуп, икәашароуп. Аусура ада акы рзымдырʒо ԥьушьома ҳәа, аизараҷы ажәлар ишраҳауаз иԥҳәыс лхашшаара дала-

геит, уара, иҧҳәыс! Хаҭа шәымцан, ҧҳәыс даашәымган, чара шәымун сҳәаз ҷьушьап! – иҳәеит. Аҳәса аҟырҟырҳәа иааибарччеит. Абас, ажәлар рыгәҭа, сылахь ада ҧҭәаны сықәиҭеит иахьа ҳпырсадатла. Саҟара анышә сыҭазар еиҕьасшьеит, аха иабаҟаз! Рхы ианырҟьеит рклуб, иабаҳҭаху, анцәа иҟнытә, иаҳфаша ҳамоуп, – иаажәша...

Исцәымыҕхеит, схы агарҭа смоуа сҟалеит, сабхәа ас аниҳәа, аха исылшоз. Иҟасҭара сзымдыруа, сшьара сықәҟьаны саман мчыбжьык аҟара. Усура сцон, саауан акгьы сгәы сзақәымкәа. Иуцәызӡом, уаанӡагьы исзырҳәақәахьаз неидысхәыцлан, зегьы саарҟәаҭны, рклубгьы ацаҧха нарымҭаршәны, ашьшьыҳәа аҩны саатәап ҳәа сыӡбеит азнык. Аха исзымгәаҕьит. Сыла ишабоз зшьапы скхьаз, зхы еихәласкхьаз зегьы ныҭаба ицон. Исырҳаз аҩызцәа сзымжьеит. Аилахарақәаҭәҟьа аныҟаз, аклуб ахь уаҩ данымаауаз, агазеҭқәа, ажурналқәа аашьҭыхны аус ахьыруаз ацара салагеит.

Шьыбжьонла, ҧсшьара ианааилатәалак, сырзаҧхьон, ажәабжь ҿыцқәа рзеиҭасҳәон. «Лыҧсынҭры духааит, ҳҷырҷыр хәыҷ дааит» рҳәон аиҳабацәа – аҭаҳмадцәа санырбалак. Аха убригьы аамҭала акәхеит. Аума ҟалазшәа, аҟара ахаргыланы, амца ацраҭаны иарҳәеит сабхәа: «Бырбыр ҳәа, еиҳабы длымам, еиҭбы длымам, дрыдтәаланы драцәажәоит, рҧаҭа дахьынҳаларц егьлыгым» ҳәа.

Абас уҳәан-сҳәан наҳабжьырга-ааҳабжьырго, аҭәы ҳаларҭо мацара, «баба дбыкәыхшоуп» мҳәакәа исмацәажәоз, сабхәеи сареи ҳаиваргалеит. Амаҭ ацҳароуп рыбз!

Санхәа (сара уи лакәын аҧхьа иаҳагьы сзыцәшәоз) «нан, ибыхәҭам ҟабымҭан», – ҳәа аамышьҭахь, урҭқәа лхахьы иаалгомызт, дрыцыҭҟьомызт, лгәы иамыхәозаргьы.

Ус иааигәахеит араион аҿтәи аолимпиада. Ҳаргьы ҳашәаҳәаратә гәыҧ аладырхәт. Ишҳалшоз, иаадыруаз ала ибзианы ҳҿазыҟаҳҭон. Зҷьабаа бзабаан изҧылар зҭахымда. Напхгара азызуаз сара сакәын. Срыццар акәхеит иахьықәгылоз.

Асцена иашьцыламызт, иҧхашьоз ҟалеит амзар, алшарақәа злаҳамаз ала иҭегьгьы ҳаиҕьны ҳақәгылар ҳалшон. Уеизгьы ареспубликаҿтәи аолимпиада аныҟало алахәра азин ҳарҭеит.

Схынҳәны аҩны санааи, умаҳә, ахаан дшысымбаӡацыз, илахь еиқәышьшьы, ҿымҭ-ҧсымшь дысҧылеит. Ахәыҷы акы ихьыз ҷьысшьан, сгәы нҭыҧсаа ицеит. Санхәеи сабхәеи

аасыхәаччашәа руит, аха урҭгьы гәалак шрымаз рхы-рҿы ианыҧшуан.

Иани иаби иахьраҳауаз акгьы имҳәаʒеит, ҳамала ҳанааизынха:

– Бабаҟаз?! – иҳәан дѡасықәцәҟьеит.

– Сахьыҟаз шҧоузымдыруеи. Иуаҳәаны ами сышцаз?!

– Анцәа даахәаны сбыҳәоит, бырҟәаҵ убарҭ бызҿқәоу зегьы! Сара сеибганаҵы аʒәы дсызныҟәымго сыҟам!

– Угәы иалсыртә иҟасҵазеи? Амла ҳагоит ҳәа аума, Дауҭ, уара мыжда... Сыла ҭраа аѡны сызлаатәарызеи, аҵара сзылгазгьы баша иныбжьаʒ имцои!

– Уажәраанʒа саргьы сбыдгылон. Бара беимакны ҳхантәаѡы Ҧанҷьеи сареи зныкымкәа ҳаицәҳахьеит, ҳгәы нибархахьеит. Аха уи дусым, дзакәу баргьы ибдыруеит, ииҳәалак ҳачҳап, аха...

– Нас ҿыц иааҳазцәырҵыхда?

– Лариса, сара исҭахым, сышьҭахь еилацәҟәны исхыччалар сҭахым, ибаҳауазар!

– Иухьзеи, еилацәҟәны иухыччартә?

– Иахьа абригадаҿ сахьнеиз – зныкыр усеиҧшқәа лҳәауа уаѡы иаҳахьазу – Дауҭ, уқалақь хь-ҵыс умпыҵҧраама, нан! – ҳәа аҵәы алаҵаны ҿаалҭит Маглониа. Аҟырҟырҳәа иааибарччеит изаҳауаз аҳәса, ахацәа. Лафк аарҳәазар, иаҟәыҵып сгәахәын, рылаҿысымҭʒеит. Аха иауаҟәыҵхуаз:

– Ои, нан, урҭ ақалақь ʒҕабцәа ҳара иҳахәагәышьом...

– Бара ибыхәо ҳәа дааигама, иара ииҭахыз дааигеит.

– Ирымжьои, нан, ҳаҷкәынцәа. Рнапхыцқәа шәны, тыркәмыркәҳәа, иҧшʒаʒа ианырбалак. Аха ара аҳәынҵәа ианылала, ашәишәи иаѡызахоит...

– Уи ҳҭаца данаанага нахысгьы акалашәа дызбон...

– Шәыбз ааҭашәкыруазеи бара, лхала дцама араион ахь...

– Ҳыҳ, алакә уҭахызар! Араион ахь дызцазеи ҳҳәама ҳара... Иааҭырҟьаны иҳамҳәакәа ак бзеилымкааʒо...

Абас, инеихҳәаало, абыз садыргеит. Изыбҭахузеи рышәаҳәарагь, рыкәашарагь! Убра аклуб ашьшьыҳәа быѡнатәаз.

– Уара зегьы соумҳәаʒеит исзырҳәақәо...

– Сара избасҳәои, бнаʒырѡы-ааʒырѡи, бхаҭа ибаҳап. Акәашашьа дыбмырҵои арҧарцәа!..

Игәы ҧжәаны дыҟан, ауха имаскыр, еиҳагьы еицәастәуан, илаҽысымҭӡеит. Уара иудыруеит, Лагәысҭан, сара сшыхәыҷыз инаркны саргәамҭуа иалагеит аҧсҭазара. Иҟазаап, уи ауаҩы иахьихәогьы. Зылаҕырӡ зыкәааша итәауа среиуаӡам. Аха ара иҟасҭара, ишыҟасҭара сзымдыруа сықәхеит. Сырзаҕьуан аҭара ҳзырҭозгьы. Иаҳдырҭеит Москватәык излеидырҭо апрограмма ала. Са сеиҧш уи аҭара иалганы ақыҭахь иаау, акакала еиҽыршәшәаны идыруазароуп ҳҭасқәа, насоуп ауаа ргәы цәымҟьакәа рацәажәашьа анидыруа. Уара иуҳәашт, бықәҧаралоуп ҳәа, аҳәара мариоуп, аха... Усзымгәаан. Сара ауадаҩра уажәы исымбеит.

Сыҧшуеит аҧенҵьыр салҧшны. Иқәышьшь ацара иаҽуп згәы раҳаҭӡа ацәа хаара иалоу аҭых. Ҳамӡырха унықәсны уахьналбаауа агәаҩа аҟнытә, ахыу-хыуҳәа ашбжьы ааҩуеит ҳла. Уамашәа иҟәышуп уи ала. Аҭых анаанаскьалак, ацәарахь ахы анархо аамҭазы, ишуа, ишуа, ҩынтә-хынтә иҳакәшоит, ахәқәа, агәаҩарақәа еимнадоит, нас агәы анарҭынчлак, иааины ашьшьыҳәа аҭра инҭаианы ицәоит.

Уахьынаҧш-ааҧшлакгьы шьхароуп араҟа. Ашьхақәа ирықәжьу асы иҩалҭызшәа, ишкәакәаӡа иҩагылеит амза. Шаҟа хәыцра сзааиуазеи! Уамашәаҭәҟьа ишоуп абри аҧсҭазара. Зны аидара иарчалаз аҽынади иаҩызоуп, аҽазны – зыбҕа афарҭын ықәҟьо ицо рашьуп. Аҽаҳаракра злымшаз – дахнаҟьоит. Иаҳа иҕәҕәахаз даашьҭыхны ҭыхәаҧҭәара змам амҩа инаннаршәлоит. Ицоит, ицоит аанҽасра ақәӡамкәа... Иабаҟоу ҳа ҳхәыҷра, ҳқәыҧшра? Аа, уажәы, дҭахәхәа ацәа далоуп сара сыҧшқа. Изҧсоузеи абыржәы сгәы иааҭоу зегьы засҳәаша аӡәы иацәажәара!.. Малс иҟоу зегьы реиҳа ауаҩы иажәа реиҕьзаап, Лагәысҭан. Хәы амаӡам ауаҩы иажәа. Абас еиҧш аан сзацәажәалоз, сышәҟәы аҟны зыӡбахә уасҳәаз астудент – асахьаҭыхҩы иакәын. Аха уи уажәы аҭарахьы дыҟоуп. Санхәыҧҳа макьана ус еиҧшқәа рыла ауаҩы иеилкаара лцәыцәгьоуп. Уи адагьы уи лааҧынра лгәы иҭалан, лыцәа ыҟам, лыжә ыҟам, шьыжьымҭанла лыхчы цәаакӡа дҩагылоит.

Сызҽыз астудент (иара Леонти ихьӡуп) дахьҭоу аинститут аҟны, ҵьоукы уӡбахә иалацәажәо лаҳазаап. Уи иахьиҳәаз акәзар аус ахьыууа – суеигәырҕьоит. Суеигәырҕьоит ахатәы ешьак иеиҧш. Сара агәра згоит, маҭурас уара унапы ианырҭалак, ушаҧсахо. Иуоулааит иаҳа-иаҳа еиҳау амаҭурақәа. Саргьы сулаҽхәалап...

АХҨАТӘИ АСАЛАМ ШӘҚӘЫ

Лагәысҭан!

Ашәҟәы иузызѡыз амѡа иқәсымҵацқәа ишыҟаз, иаалырҟьаны, сызқәымгәыҷзоз даҽа ускгьы сақәшәеит. Издыруан, уи хырпашьа шамамыз, ҳара иахҵахы-иахҵахым, аапынра амам шамуеиԥш иҟалеит, аха асҵәҟьа сара схы ианҟьоит ҳәа сыҟамызт.

Иаха хаҵа дцеит санхәыԥха. Дцеит аҳәгьы иҳамҳәаҳакәа, лыҽҳаны. Зегьы ҳацәаԥсымҵа иақәыршәаны ддәылҵит. Анасыԥ бзиа анцәа илиҵааит, аха дахьцаз сгәы иалоуп. Лареи сареи анхәыԥхаи ҵацеи реиԥш акәмызт ҳшеибабоз. Ларгьы еҳәшьа длымамызт, сра сеиԥш. Ҳагәҵыха, ҳамаҳа еибаҳҳәон.

Умаҳә, зны абригада реизарахь, аҽазны азеиԥш еизарахь иҳәаларын, цәыкьанаҵ шамаха аѡныҟа дзааҳомызт. Санхәыԥхаи сареи ҳакәын иааизынхоз. Убас ҳанаатәалак уареи сареи ҳаиѡызара атәы ласҳәон. Иласҳәон, уара шаҟа уѡызцәа урызҽлымҳаз, аҳәы ишьапы нкыдҟьар – уара уаԥхьа аҳәгьы ишҳазгәамҵоз. Апатреҵ аҟны аамышьҵахь, ухаҵа ушылымбацызгьы, ѡызак иеиԥш улдырхьан, лхаҽы уара уҽырԥшыганы уаанхеит. Ҳшеибабоз лаҳәара саналагалак, ажьра-цәара, ма абзиабара зыбжьам аҵкәыни аҳҷаби убас изеибабома ҳәа иԥьалшьон. «Ишԥасҵаху саргьы, Лагәысҭан иеиԥш ѡызак дсымазар. Араҟа ешьарала иузааигәам, иуҵынхам аҳәы унаиацәажәар, уаамҵаирсрашәа ргәы иабоит» – лҳәеит уахык зны.

– Нас бзиа еибабо ишԥарԥсыхәо, еиуацәам аҵкәыни аҳҷаби ааицныҟәар рымуазар? – илҳәо збарц слазҵааит сара.

– Иахьа иааицәажәар, уаҵәы иеибагароуп, абз рҽадмыргарц рҵахызар.

Лашьа иасҳәар ҳәа дшәаны, уаанҳа зымаҳаҟәа акы сцәымҳакәа исазҳәоз аҳҷаб, абзиабара анаалызцәырҵ нахыс, дызласымбаҳацыз ала лҽеиҵалкит. Лцәаѡа лыԥсахит.

Ҳаицәажәо ҳаштәоу, сара иласҳәо лмаҳаҳо, дынҵаакәкәала ахәыцра дагон. Лыблаҟәа рыла мацарагьы издыруан лгәаҵа иҵыхоз, аха, лхала исалҳәаанҳа, лылаҽысҵуамызт. Исаҳахьан бзиа илбоз аҵкәынгьы иҳбахә. Аиашазы, иҵегьы еиҷьыз иҽы аус лоундаз сгәахәт, аха абзиабара еиҷьу-еицәоу ҳәа иаулаԥшыхуа!

Хәылпҭазык лылахь еиқәышьшьы дхынҳәит аҩныҟа. Дышҭәыуоз мҩашьо, лыблақәа ҟаҧшьӡа иҟан. Дшааиз еиҧш, акәасқьахь дҩыхәнан, лҽылҭәахит. Лан ибыхьзеи ҳәа данлазҭаа, «Схы сыхьуеит, сыцәоит» ада уаҳа акгьы лалымҳәеит.

– Дида, дида, ахәыҷы ачаирҭа дхыҧсылеит, лхы амра иаршаҟәеит – ҳәа, дгәаҭеиуан лан.

– Акгьы смыхьӡеит... – лыблақәа лҭәахуан лара.

Сара, лыгәхьаа сымкӡазшәа, лылаҽысымҭӡеит.

– Бгәы нирхама? – сҳәеит, ҳхала ҳанааизынха.

– Дарбан? – днеицрашәеит. Адунеи акы здыруас дыҟамызт.

– Иара.

– Иара дарбан?

– Дарбаных, змашьына ахы азаара ҭалало.

– Хьҭыс...

(Хьҭыс ҳәа сарҳәоит ара).

– Сара зегьы здыруеит.

– Ибазҳәада?

– Саргьы убас акы аасхызгахьаҭәҟьоушәа ауп схала ишыздырыз. Сара санаауаз, башьа сымҭарсны сааигаз ҵьыбшьоума? С-Наҭела хәыҷ (ари сара илыхьӡысҭаз хьыӡшьароуп), сыгәра ганы исабымҳәеит, аха акы сзеилымкааӡо ҵьыбшьама?!

– Хьҭыс!.. – Лҽаасгәыдлыжьлан, лнапқәа сыхәда иаакәлыршеит. Дхәацыхәаҧшьха даасҽаҧшит. Лгәи-лгәи еилаҧшуа, лхы насыдылҭеит.

– Дауҭ идыруама?

– Акгьы сеимҳәацт.

– Уи аҭыхәала аҩны исзааргахьоугьы баҳахьоума?

– Мап. Уи сыздырам.

– Хьҭыс, сара бара быда уаҩ дсымаӡам, гәаартыла сзацәажәаша...

– Саргьы исымада?

– Бқәу, Дауҭ ишиабымҳәо ала!

Агәра лсыргеит.

– Уи ҳаҩны дырҭахӡам. Еиҳаракгьы ҳан иӡбахә аалаҳар, лхы лыхнахуеит, дсыдқәылахьеит. Бара, мшәан, бзиа иббаз бицымцеи? Нас иҟалои саргьы... Сынасыҧ ҽеимхар, схы иавызбап...

– Сара мап ҳәа басҳәома нас?

– Хьҵыс, бара бақәшаҳаҵума?

– Сзыбмыхәаргьы, сыбԥырхагам.

Лҽаасыкәлыршан, саагәыдылкылеит.

Иара аҷкәын ҳԥыҵан амашьына дақәтәоуп. Знык сара рыбзиабара сшадгылоз аниаҳа, схаҵкы камыршәуа, дсывагьежьуа, мышкы ѡынтә-хынтә аус ахьызуаз аклуб аѣны днеиуа далагеит. Ишԥазурыз, сақәшаҳаҵхеит, аклуб аѣны ианырҵаху еицәажәаларц.

Ҽнак еиԥшәарц еибыҳәаны ишыѣаз, илыхь сыздыруам, Наҵела дымнеиӡеит. Дгьежьы-хынҳәуа, ииура изымдыруа аҽны хәлаанӡа дылзыԥшын иара. Ахәылԥаз, аклуб ашә анасыркуаз, шәѣәыбгьыц хәыҷык ѡны, дыԥхашьа-ԥхаҵо искыз ашәѣәы инагәлеиҵеит, Наҵела илысҵарц.

Аѡны сахьааиз, исызгәаамыгӡаӡакәа, схы амыждараз, ашәѣәыбгьыц шагәылаз сышәѣәы астол иныԥәысҵеит. Наҵела чеихыхра дыѣан, дмаацызт. Цас иуазшәа, ауха цәыкьанаҵ даеит Дауҵ (аԥсуа ҵасԥәа шеилазго умбои: схаҵа ихьӡ уасҳәеит). Санхәа дыѣамызт. Сара акрура саԥын. Дауҵ астол дадтәаланы, иаазгаз ашәѣәы дшахәаԥшуаз, иаҳәшьа лзы иагәылаз ашәѣәы бгьыц ааимԥыхьашәеит.

– Лариса, бызԥу баа ѣәыҵны аранӡа бааишь! – иҳәан, аасыԥәԥиҵит.

– Сзыуҵахузеи?

– Ари бызҵада, Лариса?

– Лѡызак илзиѡын, иаазгеит.

– Сара сыбмыргаӡан. Дѡызоу, даҽеаӡәу сымбо, аԥхьашьа схашҵыз ԥьыбшьома?

– Дауҵ, уара мыжда, ҳани ҳаби реиԥш, зыԥәрахь инеихьоу, жәытә уаак ас рҳәар, акы иамусуп. Аха уара? Иԥьасшьоит, уаргьы иахьрыцурԥгызуа. Иазхоуп уажәшьҵа, лан илҵахымызт, лаб дақәшаҳаҵмызт, лан длыдԥәылеит, лаб дыѡнеикит ҳәа, ҳаԥсуа ӡԥабцәа, цәанырра рымаӡамшәа, рыбзиабара ахәаҽра. Агәы рызҵоуп урҵгьы, ишәаҳауама, агәы! Уара сара сануццоз, зегьы ақәыршаҳаҵны аума сшааугаз?

– Сара схаҵоуп.

– Ахаҵа иеиԥш, лыбзиабара ахаԥәиҵра аҵахуп аӡԥабгьы.

– Баѣәыц, Лариса, сара ахшыѡ сыртцара. Ҳан длыдԥәылахьеит, ибаҳауама? «Амаз импыҵатата, уи аччиа баницца, сҽыкнаҳаны сҽысымшьуазар, сашьа заҵә ибаѡԥәа аа ҵысхааит» ҳәа длыдԥәылахьеит. Шьҵа еилыбкаау?!

– Дарбан ан хагоу, лыԥҳа хаҵа дцеит ҳәа зҽыкназҳахьоу?!

Ҳара баша амала ажәа еимаҳкуан. Лымаҭәа хәыцқәа ааилалхәан иаха аҭаацәа ҳанышьҭала дындәылҵны маӡа дцеит. Шәҟәыбґьыц хәыцык абас анҵаны сԥараҭра исызҵалҵеит: «Хьҵыс, ҳаѡнаҭа зырлашаз сҵаца, сара, ҳаѡны ашә бшьапы анаахыбга нахыс, бзиа бызбеит. Хьҵыс, бара исзаабыртит иҽыцӡаз адунеи. Исбыркит ашәҟәқәа ргәыбылра. Гәылаԥсыла сбырҽыхеит. Сара есҽны сыбҽыԥшуан. Сыбҽыԥшуан, беиҽамсӡо бцәажәашьаҽ, бтәашьаҽ, бгылашьаҽ, бусушьаҽ. Бгәы иалымсын, ибамҳәакәа сахьцо; ус еиҳа еиґьуп. Сара издыруеит сан, саб, сашьа иахырҳәааua. Саҭабымҵан, быблаԛәа срыкәыхшоуп, сбыҳәоит, саҭабымҵарц, сара сҵыхәала ибаҵәҳауазар, ичҳа саҳаҭыр азы. Бзиала! Бгәыдыскылоит. Быбзиабара сгәаҵа иҭаршәны изгоит...»

Аухаҵәҟьа игәарҭеит дышцаз. Лаҵәааихьшь ҟамҵакәа, алԥсаа дҳаузшәа, ҳшеилагьежьуаз иаашеит. «Бара иаҳзыбымуз акы ҳмыхьит, бара» ҳәа иаасҽагылеит.

Сабхәа ихы насыԛкны ажәакгьы сеимҳәеит. Уи еиҳарак Дауҭ иакәын дыззаґьуаз. Санхәа, избахьаз лакәӡамкәа, лыцәгьара зегьы знык еицҵәырылгеит.

– Шәыԛәҵ, Дауҭ, шәыԛәҵ, шәсымбан ара сашҵаҽ. Шәхы дакәхшаны дышәҭиит сыӡґаб, шәыԥсы дашәҭеит схәыцы!

Ашара шааҳбаз усура ҳцеит Дауҭи сареи. Уажәшьҭа, издыруада лгәашыра еиԛәтәахьазар ҳәа ахәылԥаз аѡны санааи, даґьуа, дшәиуа, еиҳагьы деицәаханы дыԛан. Ихьаазгеит сара. Исыздыруамызт, аҵаа иҳабжьалаз иарбан гәыблроу изырӡыҵышаз. Аҟәараҽы изыԛәхәлаз сиѡызахеит. Гәылаԥсыла есааира сзаҵәхон. Уара иудыруеит, Лагәысҵан, сара сшыхәыцыз салыхәдаахеит ани аби ражәа ԥшԛа, ани аби рыбзиабара, ргәыблра, рыбла хаара аҭаԥшра.

Саб рыцҳа зынӡаскгьы дысгәалашәаӡом, сара сышгараз ддырӡит, амҳаԥьырра еицәахаз ашыԛәсԛәа раан. Гәыбґанс илысҵарызеи сан. Жәаѡа шыԛәса дыԥшын, гәыґра лымаӡамкәа. Лыԥсҵазараҽ иреиґьыз ашыԛәсԛәа саб изыԥшреи сара сааӡареи ирыдлырӡылеит. Данбанӡаԥшуаз. Хаҵа дцеит. Дҵәыуеит, дхьит, дсыҳәеит, сабԥса иѡныҟа слыццарц, аха изымуит. Сымацара, сыла ҵаа, сеибакәеибаха саб иѡны сыѡнан. Ѡымш, хымш рахьтә знык дааны схы-сгәы шьышьны, сыргәыбзыґны, агәылацәа рнапы санҵаны дцон сан. Абас иаҳхаагеит хышыԛәса. Дысцәымшәартә сѡеидасит

саргьы. Сан лгәыблра, лыбзиабара здылҭаша ахшара лоуит. Хәыҷы-хәыҷла сгәыгәҭалыжьуа, ҳҩыцьегьы иҳазгәамҭаʒо, ҳааицәыхьшәашәеит. Аамҭа иара атәы ћанаҭоит. Уи иҳаннаҭо ахәра, иара иарґьароуп. Анапы сыгхеит, аеҭымра сныпшит. Уаҳа ићасҭоз, сныћәызгодаз, уахынла ашкол ахь сныћәон, ҿынла аус зуан. Убас мацароуп ашкол сшалгаз. Уара иудыруеит, ҳҩызцәа аныччоз, ианыхәмаруаз сара сылахь еиқәышьшьы, кәакькаҿ сыгҿатәаны срыхәапшуан. Сеилызкааua исымаʒаз уараʒәк уакәын. Аҩызцәа-аʒґабцәа сыман, аха урҭ адәахьтәи схаҿы схаччара аамышьҭахь, сгәаҭа иҭаҭәахыз аʒәгьы илыздыруамызт. Аеҭымра ауаҩы адәахьала инымпшыргьы, игәаҭаҿ ашьҭа аннаҭоит. Цьара акала ићазшьаҿы инымпшырц ауам.

Абри зегьы схашҭны сыћан, аҭаацәара саланагалеижьҭеи. Сеиҭеины, дунеи сзылпхазшәа збон. Иашоуп, егьарыла иузааигәахаргьы узыхшаз ани аби даҿа цьоукы рыла псахшьа рымам. Аха сеиҭымра сныпшуамызт, санхәеи сабхәеи рылапш хааны иахьынʒасхыз. Схы иазызымуз акы аасмыхьит, аха сиашазу, сиашамзу уара сеилукаап... Лара анасып бзиа анцәа илиҭааит.

Абри ашәћәы узҩра саҿуп аклуб аћны. Ахәылпаз аҩныћа шцатәу анаасгәалашәалак, сгәы нҭыпсаа ицоит. Исычҳаит иахьынʒасылшо. Аха сшәоит санхәа, сгәаҭәа иазеилмыргаʒо, иаалҳәалак сылаʒо цьшьаны, еиҭах иаалҿашәо аҳәара далагар ҳәа. Макьаназ илҳәо ацҳәа сымҳәац, исычҳауеит. Исычҳауеит, схапыцқәа еихарґәґәаны.

Абыржәы иааит, ҩымш-хымш рахьтә знык иаарго апошьҭа. Аха иахьатәи амш сара сзы гәырґьарак аламзаарын. Иухьзеи, Лагәысҭан?

Даҿа сааҭқәак роуп, нас аклуб ҩыҭдырҭәаауеит. Еиҿкааны иҳамоуп «Амузыка бзиа избо» ҳәа акружок. Апианино аҿы ахәмаршьа, акәашашьа дсырҭоит. Анотақәа маҷны исымоуп, аха илызҩаан, сгәыґуеит иаарласны иаарҭип ҳәа. Асалам сызрыҭ ҳҩызцәа!

АҢШЬБАТӘИ АСАЛАМ ШӘҒӘЫ

Лагәысҭан!

Иахьа сымызк нҭакәкәа иаанҭәеит схәыҷы дсыманы ахәышәтәырҭа сҭоижьҭеи. Аҳәара уадаѡуп, ари амызк ала исхызгаз, изгәырѡаз, шаҟа ҭхы лацәааихьшь ҟамҭакәа исыршаз.

Иузызѡхьаз ашәҟәқәа рҭак сзынаушьҭзаргьы, арахь исзаазго дрымамкәа, уаҟа аклуб аҟны ишьҭахеит. Гәалашәаран урҭ сышәҟәқәа еиҳарак изызкыз. Исгәаласыршәон иуадаѡыз схәыҷра, ҵьабаа згымыз сқәыҧшра, сиеҭымра, аҭаацәараҽы сыхҭысқәа, сусура... Аха сызнысхьоу амѡаҽы сзықәшәахьоу акы еиҧшым уажәтәи, схәыҷы ичымазара. Уи акы анихь, настәи башоуп. Сшыҟалаз убар – усыцәшәап: исыгхеит, сҽысыҧсахит. Избан, сара абри аҟара сыҧнашәарц заҭаххаз аҧсҭазаара?! Имыцхәӡами, иазымхаӡои, шықәса ѡажәеи хәба зхыҭуа лзы абри аҟара?

Схәыҷы дычмазаѡхеит иаалырҟьаны, ихьыз ҳзымдырӡо. Сан лбара дсыманы сыҟан. Аҽны ҳанааи, аухаҭәҟьа ашоура ааиоун, уаҳа даазалымҭӡеит. Сан рыцҳа, сара сааныжьны хаҭа дахьцаз, иахьагьы лыла ихызбаало ҵьылшьоит. «Сыҧсыр сылҭәыуозар, дааины сылбааит», ҳәа сзыналыцҳаит. Умаҳә ианиаҳа, адырѡаҽныҭәҟьа машьынак ааирхиан, ҳиманы дааит сан лахь. Дҳаигәырҕьеит, дҳакәшеит лара. Гәаартыла даҳҧылеит сабҧсагьы.

Сан лыҽсыкәырша сшылкыз, ҳаиманы рѡны ҳныѡналеит. Ркәаскьа азал санынѡнала, афы сысызшәа, сшанханы саанхеит. Сылаҕырӡқәа аахаҟәҟәалеит. Ауаҵьаҟ ахаҟны, асаркьа иҭасаны иқәгылан саб ипатреҭ! Сани сареи ҳагәнаҳа рзымгароуп уи зхарала дҭахаз, ақәыҵьмақәа! Саб иӡра аҭкыс сгәы иалоуп, иара дзырӡыз аӡәык-ѡыҵьак иахьагьы рҧаҭа иалаччо адәы иахьықәу. Сыҧсҭазараҽ абри аҟара сҭагәҭасра зегьы зхароу, саб ирӡроуп. Саб дыҟазҭгьы, ас сҟаломызт...

Хымш заҭәык ракәын сан ҳахьынӡалҭаз. Сусура еиҭахон, сыхнымҳәыр ауамызт. Исзыҧшыз, издыруаз. Игәы аныбааҧсха адырѡаҽны, шоурак ааиоузар, дыбзиахап сҳәан, усура сцеит. Санааи, еиҕьхара имамызт.

– Аҳақьым иахь дгатәуп, уаҭәыҭәҟьа, – сҳәан, имаҭәа хәыҷқәа рырмазеира салагеит.

– Дабатәи ҳақьыму. Амҩан алаҧш икит ахәыҷы. Ишаашалак сара аҧшҩы лахь сцоит. Саанʒа ӌьара дызгоит ҳәаҩ баламган, – лҳәеит санхәа.

– Нана, изакәызеи алаҧш ҳәа ишәыҧшааз, ахәыҷы ахьҭа илалазар акәхап, – сҳәеит.

– Ахьҭа илалоу, алаҧш ику, бара исыбмырҭан. Сара абас сыббоит, аха бхаҭагьы дсааʒеит...

Дауҭ араион ахь дыҟан. Еизарак рыман, даҽа ҩымшгьы дмаар ҟалон. Уи сизыҧшыр, ахәыҷы ичымазара сацәшәеит. Санхәа, ашара шаалбаҭәҟьаз, ажәжәаҳәа лҽааилалҳәеит.

– Саанʒа, гаʒарак ҳзыбымун. Ӌьара дызгоит ҳәа баламган. Саншьа рыцҳа адоу ихьны данҧырҟаз еиҧш, митәык ҳзыруеит урҭ бдехәҭырцәа. Сара Аʒҩыбжьа, Амзыц-ҧҳа слызцоит, слашьапкны слыҳәап. Издыруада, уи дсықәымшәар, абзыҧқәа рҽы Аҩʒбак иʒбахә ссиршәа ирҳәоит, ашәҟәы ирҟаҭаны иаазгоит. Ашоура дҭанаршәны дшамоу бымбаʒои, алаҧш икит, алаҧш, зылҧха иоуша, – лҳәан ҧара хәыҷқәак иҳамаз аашьҭыхны дцеит. Амҩақьыраҭәҟьа сымамкәа саанхеит.

Лареи сареи уаанʒа иҳабжьалахьаз агәынҷыхьа, изулак, маҷ-маҷла ахьарҧссара саҽын. Уажәы ас ҳәаны данца, даанʒа ахәыҷы аҳақьымцәа рахь дызгар, лгәы шысзыҟалоз здыруан. Аха санхәа лгәы иалсуеит ҳәа, сыла ишабоз, ахәыҷы ачымазара дысзамыргеит. Дхынҳәны дааргьы, дсылымҭарц далагозар акәхарын. Сцан Леонти иасҳәеит. Саннеи, ахәы дықәтәаны асахьаҭыхра даҽын.

– Акантораҽ ираҳҳәап амашьыназ.

– Ибзиоуп, уцаны ираҳәа, иурҭар убап!

Дук мырҭыкәа, амашьына иманы дааит. Сгәы иаахәеит агәаҟра аан ауаҩра иҟаиҭаз ҳхантәаҩы.

Леонтигьы дсыцымцар имуит.

Ахәышәтәырҭаҽ данааҳга, дзымцәажәо иҽы акхьан. Хыла агәаҭәкра, аминингит ҳәа изышьҭоу ачымазара ихьит. Иаагара даҽа мышкы иахыҧар, алыргашьа иоуамызт.

Абар сымызк нҭәеит уи аахыс. Уажәшьҭа, анцәа иҳаҭәеишьозар, уаҩ диқәгәыҕыртә дыҟоуп. Иахьа ашьжьымҭан, иҧсы шҭоу сирдырырц иҭахызшәа, иқьышә хәыҷқәа ааихирҧсан, дааҧышәарччеит. Рыччаҧшь шкәакәахароуп уи иҧсы еиқәзырхаз аҳақьымцәа!

Ахәышәтәырҭаҽ дааган данышьҭаҳҭа аҽныҭәҟьа, ишимуаз, аҩныҟа дсышьҭит дсыцаазгаз агәыла ҷкәын, аҭаацәа

иреиҳәарц. Адырҩаҽны сабхәа раҧхьа днаргыланы, аешьара зегьы ааит ахәыҷы ибара. Дмааӡеит санхәа. Иҵит мчыбжьык. Илзымычҳазар акәхап, дааит, ихәы-ибыҕьшәы ҟаҵаны. Дахьчмазаҩхазгьы сара исывылбон, аха уи аҵкыс, цәгьарас иҟасҵаны илыҧхьаӡоз, аҳақьымцәа дааганы дахьрысҭаз ауп. Егьа умҳәан, агәаҟра ауаа еизааигәанатәуазаап. Санхәа данаaи, сгәы дрыцҳанашьеит. Аҩныҟа дыхнымҳәӡакәа, лыфа-лыжә ыҟамкәа, уахгьы-ҽынгьы ахәышәтәырҭа дадтәалан.

Ҽнак ақыҭантә ҳгәыла ҧҳәыск ахәыҷы ибаразы даaит. Ачымазаҩ данылба, санхәеи лареи еицны иналбааит ахәышәтәырҭа абаҳчахь. Сара ахәыҷы сидтәалан. Ҩбаҟа сааҭ анҵы, чымазаҩ бара иааз дцозар, аҧсышәак наласҳәап сгәахәын, рышҟа сналбааит. Дара аланахалан, аицәажәара иаҽын. Агәыла ҧҳәыс ахәыҷы ихәы злаалгаз ашәыра сыманы, рааигәа снеиуаны, лҩыза лахь ус ҽаалҭит санхәа:

– Ои, нан, Ҳауида, иаҳҳәар иҳалшозеи амзар, дмымбои сара стәы, ҳҟамчы еиҩырҽа ҳашлыдгылоугьы, ҳлыхәом! Сшыҕьаҵәыҕьаҵәуаз, асаби даашьҭҧааны иабыкәу, ҵьыма, лан лахь длыманы дцан, аа, уажәы, ҳхи-ҳтәи неиқәҵо, ҳақәуп. Дкәаҧӡа лыҩны даакыр, ҳхәыҷы акыр ихьуазу...

Снеилууаа сцеит. Иаасықәлашьцеит. Аха исычҳаит. Дара сырбаӡомызт. Еидарак лгәы иаақәырхызшәа, даақәыҧсычҳан, уи заҳаз агәыла ҧҳәысгьы инацлырҕызит:

– Ибасымҳәеи, мшәан, урҭ ақалақь ӡҕабцәа рхы авырвын ҭоуп, – авырвын. Рхала егьрыздыруам, уара иуҳәо раҳауам. Абра ишыҟоу – нахьхьи иубоит. Аҵыс-мҩас иаҩызоуп... Дабаҟоу, даабымгои, сбыкәыхшоуп, ҳала дхызар ихаҳамхуаз сабхәында заҵә! Дшылҟьоз, дшылҟьоз, дынкыдыҧсыла дцеит. Ибаҩгьы ҳацәлырӡит. Убри бмыхьаати баргьы...

– Знык схәыҷы деибганы иҧсы соундаз, нас уи...

– Быкәа иҭасҳәоит, ҳара иаҳхысны аӡәы имаҳааит, аха дзаалгази зыбгәахәуа Минца лыҷкәын Леонти, абрахь ахәыҷы длыманы данаауаз... Илыцаашаз ӡҕаб дыҟаӡамзи, ма лхаҵа, ма бара – аӡәы шәаахынҳәаанӡа, дыҧшыр ҟамлоз?!

– Аа... Абыржәоуп сыблақәа анхыбтыз...

– Нас ишҧа, мшәан... Ари уажәы мацара аума! Аҳабла зегьы ирдыруеит... Зны, – лпатреҭ ҭысхуеит, – иҳәалап, ҽазны, лҩызак иахь илышьҭуаз шәҟәқәак аҧошьҭа иасҭарц исылҭон ҳәа аҽыҵгақәа иҧшаалап... Мызкахьтә знык имаауаз аҷкәын, уҧшыр, сабша-цыҧхьаӡа аҩны дшыҟоу убоит. Ара? Иара абрахьгьы ес-ҩымш дзаауазеи зыбгәахәуа, иҵара кажьны?..

– Ахса!..

Данаахьаҧш, саагәалҭеит. Ахы налыхәлашәеит. Амца ҩалыхҟьан, даасҿаҧшит. Сара сгылан, сахьыҟоу-сахьану сгәаламшәаӡо. Снеилууазшәа збеит. Искыз асумка насымҟәҭҩрит. Сааҭрысын, рышҟа сҿынасхеит, аха сылаҒырӡқәа аҿырҳәа рҿаархан, сыҧсы сгәы инкылахеит; ажәак сзымҳәеит... Сышьҭахьҟа, ахәышәтәырҭахь сыҩит.

Шаҟа еидысхәыцлазеи ауха. Ҭхыбжьонынӡагьы ахәыҷы дахьышьҭаз сзыҩнамлеит. Ахәышәтәырҭа сдәылҭны сцан, снапқәа сгәыҭаҧса, снеиҩеиуа исырхьшәашәон амца исыцраз.

Аҭх цахьаны, Дауҭ дааит. Изулакь, сгәы ааиқәҳәаланы, сааҧышәырччашәа зун, снеиҧылт. Издыруан иалҭуаз, ани ҧеи ацәгьа рыбжьасҳәар сҭахымызт. Аха данаасҿаҧш, иааицәымыҒхеит.

– Ибыхьзеи, ахәыҷы деибгоума?!

– Акгьы, исыхьзеи? Ахәыҷы деиҒьшәа дыҟоуп.

– Бзырҭәыуаз нас, быблақәа ҟаҧшьӡа?

Акраамҭа иасымҳәеит. Аха имуит, дгәаауа далагеит.

– Угәы ишҧаанагои, Дауҭ, ахәыҷы дахьычмазаҩхаз изхарада? – сҳәеит маҷк данааҭынчха.

– Ҳаб анцәа ду! Изхарада, дычмазаҩхеит, ауаа ргәы шыбааҧсхац. Акы наихьзар, дыбзиахап, бгәы кабмыжьын.

– Мап, изхароу дыҟоуп.

– Дарбан?

– Сара.

– Аиашаҭәҟьа бҳәеит. Бара дыбхымшар, ичмазаҩхоз дабаҟалоз, – иҳәеит даахыхәмаршәа.

– Дауҭ, аиаша саҳәа, анцәа иумҳәан, аха ахәыҷы акы ихьыр, акыр схараны иуҧхьаӡо уалагома?

– Ибыхьзеи, Лариса? Ӡәыр ус акыр беиҳәама?

– Уи ҳаҟәыҭып. Ахәыҷы дыбзиахар, ирхашҭып. Даҿакгьы суазҭаар сҭахуп.

– Изакәызеи?

– Дауҭ, сара ухәыҷ иан соуп, пату сықәуҭозар, аиаша саҳәа.

– Макьаназ маӡа быҭасымкыцт, седру, ус бҳәартә еиҧш...

– Маҷк угәы сцәыхьшәашәазшәа збоит.

– Сгәы шҧабцәыхьшәашәо, бара мыжда, бара быда уаҳа исымада. Ииашоуп, анапы сыцәбыгхақәеит, аха...

– Мап. Уи са сгәы иалсӡом, анхараха, уеилахоуп. Даҿа гәалак умамзааит...

– Акы баҳаит, исабҳәом амзар.

– Дауҭ, сыгәра угома, сара уара…

– Изакәзеи сҳәахуан. Сара издыруеит иаабаҳаз зегьы, ибазҳәаазгьы… Уи хьаас иҟабымҵан…

Сара сиргәыбзыҕуан, аха избон агәала шимаз. Издыруан ацәгьаҳәацәа шҳабжьаз. Аха изусҵцәаз сзеилкааумызт.

– Лариса, ԥшӡала ахәышәтәырҭа ҳазҭыҵыр, ҳабацои?

– Изхуҳәааи? Аѡныҟа ҳамцои, уаҳа ҳабацои, сахьынӡагхаз ихыбгалар ҳәа сшәоите аклуб аҷы зхы ааихәлакны исымаз.

– Аѡныҟа, аѡныҟа…

– Иҟалеи аѡны?

– Цқьа ибыздырам иҟоу, бразҟы иакит ара бахьыҟоу.

– Избан, Дауҭ?

– Ҳцап уаха аѡнынӡа.

– Ихәлахьеите.

– Ҳцап, ихәлахьазаргьы.

Амѡан:

– Лариса, хазы ҳцаны анхара ҳалагар, ишԥаббои?

– Иаба?

– Ма ҳқыҭан, ма ақалақь ахь.

– Уани уаби аанҳажьуама?

– Мамзар цәгьа ҳаицынхоит. Ацәыҵаҟәындҟәындра сгәы ԥнаҵәеит…

– Ҳеанҳрааларoуп, ишԥаҟаҳҵо.

– Са исымдыруеи, иахьынӡабзиаз – ибзиан, аха знык иааҳәызар…

– Сара соуп зегьы зхароу.

– Бзызго бдыруама уаха аѡныҟа?

– Мап.

– Ҳшынҵаацәоу ҳнеидтәаланы ҳаицәажәар сҭахуп.

– Еибаҳҳәозеи?

– Ма ацәгьа ҳабжьеибаҳәара ҳаҟәҵроуп, ма ҳамѡаҟәа цароуп хазы-хаз.

Исҭахымызт сара исыхҟьаны иани иаби гәынҷыхьажәак реиҳәар, аха сшәара акгьы исмыхәеит. Аѡны ҳахьнеиз:

– Сан, ишәыхьзеи бҭацеи бареи?

– Иҳахьзеи, ԥьым-ԥьым, цәгьак уалҳәахзар акәхап…

– Ишәыхьзеи ҳәа сбазҵааит.

– Уара иухьзеи ҳәа суазҵааueит, уар?! Ахҭԥшша, акада злаӡам… Уара уцәоуп, аха ауаа рыла ҭыху ԥьушьома…

– Ҽадажә, уӊҳәыс улыдгыланы уан улеисуама, уара арныг. Уара уанлыхша, еицәоугьы лнаалон. Дыкноуҳар абна днаган, – иҳәеит иааҩналаз иабгьы.

Сара акәаскьахь сыҩхалан сҽысҵәахит, исмаҳарц. СылаҒырӡқәа сзынкыломызт. Ӊыҭк аабжьысхьаны, дааҩналеит Дауҭ. Иааишьа сгәамӊхазт, сшәан, сҟәыҟәӡа сахьтәаз, сыблақәа алаҒырӡ хыжжыла снеиҿаӊшит.

– Лариса, бгыл…

– Дауҭ, ухы унапаҿы иааг…

– Бсыццома сара иахьысҳәо?

– Изхыуҳәаазеи? Ианбыкәу уҳәатәы анынасмыгӡац?

– Бҽеилаҳәа, бымаҭәақәаа зегь шьҭых.

– Иуҳәо закәызеи, Дауҭ, ҳаилыҵуама?

– Мап, ҳҩыӈьегьы ҳаиццоит.

– Иаба, уҽаарҭынч, угәы ӊжәаны уҟоуп. Уаатәеи, уара уакәмыз изҳәоз ҳшынҭаацәоу ҳнеидтәаланы уаҩҵас ҳнеицәажәап ҳәа.

– Ус акәмыз сгәы иҭаз. Аха иамуит, еибамкит ҳбызшәа.

– Уан лоуп, акы лҳәазаргьы…

– Сара сыӊшқам. СыргәыбзыҒра баламган. Исыхҭыргахьоу сзымдыруеи. Ма бареи сареи ҳаилыҵроуп, ма ҳҩыӈьегьы ҳарӊырҵроуп…

Ажәжәаҳәа имаҭәақәа ааидиҳәалеит.

– Бсыццозар, баала…

– Дауҭ…

Иҟасҵоз. Счамадан аашьҭысхит саргьы. Амӡырха ҳашҭыҵыз, ҳаиӊырҵра шыҟалаз аҳәара цәгьоуп. Ииуаииҳәо дақәымшәо, дшаҵәышаҵәуан иаб. Дҳахӊсаарашәа лҽыҟалҵеит санхәа. Иахьхәызаргьы ҟалап, аха…

… Ахәыҷы дааӊшит ашәҟәы узҩра сшаҿыз. Ибла хәыҷқәа аахитын, даанаӊшы-ааӊшит.

– Нана…

– Ара сыҟоуп, нан, ушеибгоу.

– Папа дабаҟоу?

– Даауеит уажәыҵәҟьа.

Аиарҭа даагәылсхын, даасгәыҵасыҳәҳәеит. Абар, ҩымз ҵырц егьагым, ҩажәак неиқәкны изымҳәо дықәзижьҭеи.

– Нана, шьҭа сыбзиахама?

– Убзиахеит, нан убзиахеит.

– Нандураахь ҳанбацои?

– Ҳамцои, нан…

– Ианба, нанду дыгәхьаазгеит сара... Нанду дысҭахуп...– аҭәыуара далагеит.

Зны-зынла аиҳабацәа ахәыҷқәа ирҿаҳҭааша ҟалозаап. Дыбзиаханы дѡагылар, дыѡуа, дыхәмаруа днықәло ҵьишьоит дахьиз амʒырха. Иидыруазеи ахәыҷы, аиҳабацәа, бжеиҳан ргаʒарала, ргәы шеихшәо, ишеилыҭуа...

Аҭх цахьеит. Уаргьы ажәа уасыршьит. Издыруада, ичымазара аҽееиҭанамкыр, уажәшьҭа лассы ахәышәтәырҭа хҭыҭыр. Сыпҭсҭазараҿ уаҳа аҽакы саҳәомызт, схәыҷы грак изыннамыжькәа, ичымазара далҭында.

Иаасгәалашәеит зны сан исалҳәахьаз. Абахҭеи ахәышәтәырҭеи ирыдымпҭшылац изакәу издыруам ҳәа. уажәоуп ианыздыр уи зхылҳәааз. Саб рыцҳа данҭарк, шықәсык аҟара дынкыланы дрыман Дранда. Иахьагьы сара Дранда салсны санцо, схәы-сжьы ѡеилагылоит, сгәы нҭыпҭсаауеит. Иҟоушь апҭсыуа жәлакы, урҭ ашықәсқәа раан Дранда абахҭа иадымпҭшылаз?

Аҭх ашарахь инеигәахьеит. Уахала сызхара суацәажәеит...

Избап, иугәалашәозар, уаҭәы сара сзыҳәан изакә мшу...

... Сгәырґьеит, сургәырґьеит, Лагәысҭан!

Сгәырґьеит, схәыҷы дыбзиаханы, дыѡуа, дыхәмаруа ауада дааѡналазшәа. Иахьа ашьжьымҭан исоуит утелеграмма. Сара издыруан, агәра згон иахьатәи сгәырґьара амш сыдныҳәалара шухамышҭуаз.

Лагәысҭан, ешьаҭас избо сѡыза, ушаазбац, ушыздыруа, уѡызцәа урызҿлымҳаны уагьынхазаап, аҭыпҭ ҳаракыраҿ уаныҟалагьы.

Уи сеигәырґьеит. Аиаша уасҳәап, зны-зынла хәыцрас иҟоу зегьы сзааиуан уара узы. Сгәы лакѡакуа, (ус сгәы иаанагартә лымҳаҭасқәакгьы соухьан), уи уажәшьҭа сара избахьоу иакәхарым, сара рыцҳа сеипҭш иҟоу игәалашәома, хьʒи-пҭшеи згым ҳәа. апҭсҭазараҿ, Лагәысҭан, ҭаҟантәи хыхь ахәнара аҭкыс, уаҟа, акәап ҳаракыраҿ уанѡеилак, уҭыпҭ уапҭсаны аҽықәкра иаҳа ицәгьоуп. Насгьы, ауаѡы ихаҭагьы дшымгәыґʒо, иаарласны, ашьха ҳаракыра днықәдыргылар, ихлахаҭ агьежьра мариахоит. Избанзар, иҭаҟа еилашуа мшыну, ʒыҷҷароу издырʒом. Апҭсҭазара иамоу аҵьабааи абзабааи, агәырѡеи агәырґьареи пызшәахьоу, апҭсҭазара ҭаҭґәыс иамоу ихаҭа зыжәѡа иқәызххьоу – уи дшәарҭаʒам; ахьʒ-апҭша ихлахаҭ аргьежьып аҭыпҭ тата, уа дықәзыртәаз иханаршҭып ҳәа.

Аха слакѡакра, иҽеимкәа узхәыцра исзааиуаз зегьы, амра шаҳәшаҳәуа изкәԥхаз аҵааиԥш, иарӡыҵит гәык-ԥсыкала, ажәа лыԥшаалыхла, игәырґәґааган, ирхәыцганы исзааурҭиз ателеграмма.

Ауаѡы, абасеиԥш амшкәа раан, дызнысхьоу амѡахь дхьаԥшуеит, игәалаиршәоит ихәыҿра, иқәыԥшра... Сара абас санхәыцуа, иаасгәалашәоит, зны сымш ира шымѡаԥаагаз... Иугәалашәома, Лагәысҭан, уара уи ахәылԥаз? Иҟалап сара иахьсызкыз аҟнытә акәзар, аха, ҳееизакны уѡны аччара, ахәмаррақәа еицымѡаԥаагаз рахьтә зегь реиҳа, аԥхыӡ ссир еиԥш, сгәаҷы ианхеит уи аухатәи ҳаиԥылара. Уи сара, ѡынѡықәра нысҵыргьы, исхашҵуам.

Сықәра иааноумшьартә, исхызгахьоу ауадаѡрақәа зегьы игәыҵшьаагаха исзынрыжьыз амшқәа, аҵх лашьцаҷ еҵәак лашозар еиԥш, ирылԥхаауеит уи ахәылԥаз азтәи ҳаицгәырґьара.

... Усҟан актәи акурс аҟны ҳтәан. Ҳѡызцәа Бабуца, Циала, Мажара, уара, сара, ҳахәѡык ҳаамышьҭахь, егьырҵ ҳѡызцәа ҷыцқәеи ҳареи ахәылԥазқәа еицымѡаԥаагартә ҳзеибамдырцызт, ҳаизааигәамхацызт. Шахала ҳаидыргалазшәа, ҳаицәтәымуа акәын ҳшеихәаԥшуаз. Урҵ, реиҳараѡык, ақыҵақәа рахьтә иааз ракәын. Ҳара ҳахәѡык қалақьын ҳзааӡаз. Дара ҳара иҳахәаԥшуан ақалақь стилиагацәа ҳәа. Ҳара дара ҳрыхәаԥшуан абна иаалҵыз ақыҵа уаа ҳәа, аха уи шыкәсыбжак аҟара акәын, уи нахыс, ҳанеилибакаақәа, иаҳагьы ҳаиѡызцәахеит.

... Аҿны, шьыжьнаҵы, зегьы шәаԥхьа снеит ҳучилишьче аҟны. Сыԥшын, ҳѡызцәа раԥхьа зхала изгәалашәаны исыдызныҳәало ҳәа. Аѡны усгьы исымадаз, сымш ира сыдызныҳәалаша. Сыԥшын, аха исҵахын зегь раԥхьа уара исыдуныҳәалар. Уареи сареи ҳзы акәын «акыкахш рыбжьоуп» ҳәа изхыхәмарлоз. Иудыруан, сара уара уаҟара исзааигәаз, уара ушызбоз, аучилишьче аҟны акәым, аѡнгьы, сҵынхацәа рахьгьы уаѡ дышсымамыз. Аха уи аҿны, цас иууазшәа, есышьыжь иуҳәоз аԥсшәа иаҷыданы ччаԥшькгьы улакыҵа иныҵсымбааит. «Ихашҵит, сымш ира акәым, схаҵагьы сыԥсы ҵас ҳәа дыҟаӡам» – сгәахәын, иулаҷысымҵӡеит. Иудыруандаз, шаҟа сгәы узыԥжәо сааз аѡныҟа.

Ахәылԥаз Циала дааит сара сҷы. Ҳаиқәшәарц, ҳаицныҟәарц еибаҳҳәахьан. «Баала, Лариса, кинок ахь ҳцап», – лҳәан ишысҵахымыз ҳанҵытцит. Уѡны ааигәара ҳаннеи:

– Лагәысҭан иҟны ҳныдгылап, дыҟазар уигьы даҳгап, – лҳәеит Циала.

Циала дшузыҟаз, ушылбоз умдыруеи? Аха уара, «аиҩызара еиҳау, аиҩызара еиҕу иарбану, ҳара иҳабжьоугьы убри ауп» ҳәа акәын иуҳәоз.

– Биҟәаҵ, уи сизгәааны сыҟоуп, – сҳәеит.

– Избан?

– Егьигәаламшәеит, иахьа...

– Ишҧа?! Бымш ира ихашҭну?! Баалеи, баалеи, ибзиашәа игәаласыршәап уи сара! – ишызымуаз, ажәак аҳәаха сымҭаʒакәа, дсыханы лҽыналхеит. Ууада ашәаҽ ҳаннеи: «ара бҽаанкыл, игәы иҽанʒамкәа ҳаҩналап», – лҳәан, ашәгьы дамыскәа, длагәҭасын иаалыртит. Уаҩҧсы ибжьы мгаʒеит. Илашьцаʒа сныҩнаҧшит. Иҟалаз сзымдырзт, сгәы нҭыҧсааит.

– Шәабаҟоу, уара! Даазгеит! – лыбжьы ҽацаʒа иааҭлырҟьеит Циала. Уи лыбжьы инақәырццакны, алакә аҽеиҧш, аҽыҧҳәа алашара аакит. Ууада агәҭаҵәҟьа ирхианы игылан астол. Бабуца, Мажара, уара шәфырӈьанқәа рҭәны, ишьҭыхны шәахагылоуп. Астол иқәгылан, спатреҭ злагылаз, шьыҵәрак ашәҭқәа. Ашәҭқәа еидкыланы рʒара иакәршан: «Ҳашәҭит Лариса лзы», – ҳәа зныз ақьаад шкәакәа. Циалеи сареи ҳфырӈьанқәагьы рҭәны иқәгылан...

Аныҳәаҽақәа, ажәра, афара, аччара... Уара узхара иҟамлоз амузыка, ашәаҳәара, ажәеинраалақәа рыҧхьара... Нас – акәашара. Акәашара, ашара ууада иааҩналаанʒа... Бабуца, Циала, сара еимданы ҳашуцкәашоз, уанҳарааҧса, адиван уҽенықәыршәны ухәхәаʒа уҽааиҵухит.

Ашәҟәы узҩра сшаҽыз, апалата ашә ааиртын, ашьшьыҳәа аʒәы дааҩналеит. Амедицинатә еҳәшьа, ахәыҷы дылбарц дааиз ӈьысшьан, схы сымҩахаʒеит. Схәыцра, сгәалашәара ссир, алҵра сҭахымызт. Дааин, даасхагылеит иҩналаз.

– Леонти уоума?

– Бсыршәеит, ахәыҷы дыцәазар сҳәан, ашьшьыҳәа сыҩналеит.

– Мап, мап, – исҳәаша сҽамшәеит.

– Дышҧаҟоу?

– Узаазеи, Леонти, ааигәа акәмзи уаныҟаз, уҵара уагхеит...

Иблақәа агәыкра рхыҳәҳәыла дысҽаҧшуа, снапқәа ааникылеит.

Схәыҷы дааҳәцымыцын, дааҧшит.

– Нана, папа даама?

– Даауеит, нана, ари Леонти иоуп, аа, уихәаҧши, дузымдырʒеи?..

– Абри сыхьʒала быстол иқәгылаз. Бнахәаҧшла, маҷʒак ибеиҧшны исызҭыхзар, – дааччан ақьаад ааиртлан, спатреҭ астол инықәиргылеит Леонти.

– Леонти, иҭабуп!..

– Макьаназ уаҳа еиҕьны исызҭыхуам, мышкызны...

– Заҟа исеиҧшузеи?

– Лагәысҭан ибыдиныҳәалама?

– Ааи! Иугәалашәома, ааигәа уаныҟаз, «Быҧшла, бымш ира аҽны ибыдимныҳәалозар» ҳәа исоуҳәаз? Уҳәахьа иашахеит. Ихамышҭʒеит...

Акраамҭа сымала абаҳчаҿ стәан схы кны, уи данца... Схәыцуан... Санхәа, сабхәа, аҩны... Ани аби рықәҧара, рҩныҟа рыҷкәын ирхынҳәразы... Сара – схәыҷ иаб изы, сынасыҧ ахьчаразы...

Сшымгәыҕʒоз, сзыргәырҕьаша даҽакгьы сақәшәеит иахьа. Аус ахьызуа аклуб аҟны еиҿкаау ҳакружокқәа рыхьʒала хҩык ааит ахәыҷы дырбарц. Ишсымшираз анраҳа – аҳамҭақәа аахәаны иааргеит.

Аус зцууа, иахьеи-уахеи узлоу уҩызцәа, аамҭала уанрыҟәгахалак, ушырхамышҭыз, ухынҳәра ишазыҧшу агәра ануго – аҭкыс еиҕьу иҟоузеи! Среигәырҕьан, сылаҕырʒқәа ҩхаҟәҟәалеит...

Лагәысҭан, арҭ аҩымш-хымшк рыла хымҧада ҳаибабоит. Снеиуеит, сан лылабара аҟара игәхьаазго ҳхәыҷра, ҳқәыҧшра, ҳҭара шықәсқәа ахьымҩаҧысыз, ҳаиҩызара ахьалагаз, иахьыҕәҕәахаз ҳақалақь гәакьахь.

Ҳаибабоит, ҳаибабоит ҳақалақь аҿы!..

Угәыуҽаныз, ашә самысʒакәа сыҩналоит...

Сусқәа уажәы...»

Ажыҩҳәа иаақәгьежьаан, аҩнеихагыла аҧхьа иаангылеит амашьына лас.

– Ҳааит, Лагәысҭан Асҭана-иҧа, – иҳәеит ашофер.

– Избоит. Слашәу ҵьушьома!

– Шәалгама алымҩанык шәзыҧхьоз асалам шәҟәы?

– Сабалго, иҟаʒоу умбаʒои?!

– Изыҩуада иара ари аҟара?

– Уаҳа ус змам. Изыҩуада? Ҧҳәысуп, уаҳа изыҩуада! Аҭара ҳаицҭан...

– Аа, еилыскааит, еилыскааит. Аҭара шәаналга, аҧсҭазара шәанеиҟәнага – еилылкааит бзиа шәшылбоз. Иаабац ароман.

– Сара сусқәа реилкаара аҵкыс, ацәажәашьа уҵар, иаҳа иузеиґьхап. Иҩыза диацәажәо ӷьушьап!.. – дынҭыҵын, аґьеҩҳәа амашьына ашә ныдижьлеит Лагәысҭан.

– Уара уеиҧш аʒәырҩы аҩнаххьеит уи икыдуҟьаз ашә...– дааҟәындҟәындит амашьына ныҟәцаҩ.

Амармалташьтә мардуан ашьац ҧшқеиҧш, итатаʒа иаҷаршәу ауарҳал дылаҧало, даҷаланы дҩеиуан Лагәысҭан. Инарҵауланы хәыцрак дҭагалан даман уи. Изҭатәоу рыҭрақәа ҧсылахацыҧхьаʒа ихәыҷхоз иблақәа, иҵкәит-ҵкәитʒа, адунеи ақәҧшра раҭәарымшьо акәын ишааҧшуаз. Амардуан абжара днеихьан еиҧш, дааҭгылеит. «Та-ак, та-ак», – иҳәан, иарґьа напы иакыз ашәыра еимгәачы амгәацәа днаснасит. Дгылан дхәыцуа, акы ихашҭны игәалаиршәарц иҭахызшәа. Ишәыра ааиртын, инагʒангьы дзамыҧхьакәа уахь иҭеигәаз асалам шәҟәы ааҭигеит. Иахьааиҧыхьашәаз бґьыцк аҷы днаҧхьеит: «Сгәырґьеит, утелеграмма соуит. Сара издыруан, издыруан ҳаиҩызара...» Иабатәи телеграммоу? Иабатәи мыш ироу, уи ада ус сымамшәа... Афы аст, шәҟәык лзызҩыр акәын, иахьа, уаҵәы шысҳәоз... Илзыҟазҵада ателеграмма? Илзыҟазҵада?» Даҷа бґьыцк ахьааиртыз днаҧхьеит: «Лагәысҭан ителеграмма боума? – ҳәа дсазҵааит Леонти». – «Аа, уажәшьҭа еилыскааит. Хымҧада, иара иоуп. Ашәҟәқәагьы лзиҩааит, нас шьҭа, сыхьʒала. Уаҳа ус имамзар!»

Асааҭднахәаҧшит. Жәаҩа ҟалахьан. Иныҟәашәа иаациҵан, ҷырҩрҭрак иаҟараз акоридор дыбжьаланы иҷынеихеит. Дрывсуа днеиуан, еилҧхаауа аҩырақәа зынчаҧалаз, ашәқәа. «Акультура аҟәша» ҳәа ахьаныз ашәаҷ даннеи, иахьа ҷыц ибозшәа, дааҭгылан днаҧхьеит. Ихы-иҷы ааиҧсахын, ашырҳәа ашә аартны дныҩнашылеит.

– Аʒәыр дааихьоума? – дналазҵааит ихаҵгылаз амаʒаныҟәгаҩ.

– Мап.

– Ателефон аʒәыр дасхьоума?

– Ааи, Лагәысҭан Асҭана-иҧа. Актәи, актәи ихаҭа дасуан.

– Ишҧа?! Актәи бҳәоу? Нас иабҳәазеи?

– Дмааиʒац сҳәеит, Лагәысҭан Асҭана-иҧа.

– Дмааиʒац, дмааиʒац! Бара хыҭкәеи, шаҟантә ибасҳәахьуозеи, ашьыжь сара саанʒа дасуазар, ибҳәаша.

– Издыруеит, Лагәысҭан Асҭана-иҧа, аха... Аха усҟан асааҭ жәеиза иахысхьан...

– Ииҳәазеи нас?

– Асааҭ ҩба рзеиҧш деиҭасуеит.

– «Дмааиц, дмааиц» лҳәахт. Шәнеибынеиҧшны, акәтхы шҧашәхагылоу аҳәса зегьы! – дҟәындҟәындуа дныѡналан ашә ныдижьлеит. Аха аҟәардә тата днықәымтәацкәа, истол иқәгылаз аҵәҵәа днаснасит.

– Абар сахьыҟоу, исашәҳәозеи? – ауҭра иҭаҧалаз аʒыс еиҧш, атрымҳәа дааѡнаҧалеит имаʒаныҟәгаѡ.

– Ибхабмыршҭын, хыткәеи, ибасҳәо...

– Сыҧсыргьы исхасыршҭуам.

– Ѡтәык сымоуп, уи ауп актәигьы дзасуаз, сеилахоуп. Аʒәыр дааиуазар, иахьа адкылара иамшʒам. Еилыбкаау?

– Ааи, еилыскаает.

Иҵит ѡбаҟа сааҭ. Уажәы-уажә ателефон дасуан, истол иқәыз ақьаад акы наниҵон Лагәысҭан.

Ашьшьыҳәа икабинет ашә аалыртын, лхы ааѡналкит амаʒаныҟәгаѡ.

– Ибҭахызеи?

– Ҧҳәыск дааин, – дсымбар ҟалом, – лҳәеит. Даасышьҭрыма?

– Сара ишҧабасҳәеи? Иахьа адкылара иамшʒам...

– Исаҳаит, исаҳаит, – ашә налыркит.

Инапы ихы иаҵаргыланы, аѡра деиҭаналагеит Лагәысҭан. Цәаҳәақәак ааиѡхьаны, ихы иааҭашәеит: «арҭ аѡымш-хымшк рыла ҳаиѡызара ахьиз,иахьыҕәҕәахаз ҳақалақьаҽ ҳаибабоит». Икалам нықәиршәын, ажәжәаҳәа истол ду акьыҧшьраҽ иқәыз ашәыра иааҭигеит асалам шәҟәы. Днахәаҧшит ианѡыз аамҭа. «Лара лоуп, хымҧада, лара лоуп». Дѡагылеит, аха ицәа-ижьы изнымкылазшәа, деиҭанатәан аҵәҵәа днасит.

– Даашьҭы, бызҽыз аҧҳәыс.

– Дцахьеит, Лагәысҭан Асҭана-иҧа.

– Ишҧа, дцахьеит бҳәоу? Акыр лҳәама?

– Мап. Иахьа шәидикылаʒом, баша шәымҧшын анысҳәа...

– Дцеижьҭеи акыр ҵуама? – исқам ажәѡа иахарҧаз икьаҽ ижәѡа инҭаирҧан, дѡагылеит.

– Аа, абыржәоуп данцаз. Амардуангьы дмылбаацт.

– Лара, хымҧада, лара лакәын, – ашырҳәа астол дѡахыҵын, ашәахь иҽынеихеит длышьҭаларц. Аха ашәхымс дынхымҵыцкәа, кырр аргеит астол иқәгылаз ателефон. Адыхҳәа дааҭгылеит Лагәысҭан. Асааҭ ѡба ҟалахьан. «Иара иоуп!» Длакѡакуа ашәхымс дықәгылан минуҭк аҟара.

Ашьшьыҳәа даахынҳәын, ателефон аақәихит...

Москва, 1961–1962

А Ж Ә А Б Ж Ь Қ Ә А

АЛҨАҬӘ

Иареи лареи рымацара роуп ауадаҽы иҟоу. Игәыпҭәагаха, икәаҳа-чаҳауа ацара иаҽуп аҭх, ҽаҩраҭагалара анаахнага, иааҧсаха амҭәыжәҩақәа еикәазыҧсаз аʒын ҭхы. Аҧсы нахшәарашәа, иҭааʒа ауада иҩнаҧхоит алампа алашара. Аҧенҵьыр иавҭышәшәо аҧша хьшәашәа иаршәыршәыруеит абырфынтә кыдыршәылақәа. Ацаҧха ыларшәны иаркуп ашә. Илыкәршоу ахыза аҧшьқәа лгәаҽы еидырҕәҕәала икны акаруаҭ дылатәоуп Амина. Иҧсаҟьаны илықәҧсоуп лыхцәқәа. Ацәыкәбар асуазшәа, икылцәаакуп, ирҟәҷуп ахчы. Илызнымкылаз лылаҕырʒқәа, амца зҽықәҳәҳәу лʒамҩақәа ирхьыкәкәаны, аиарҭа илаҭәоит. Амʒырхаҽынтә иааҩуеит, абаҩ еимакны, еиҽаҕыҕуа алақәа рыбжьы. Амина лхы дааҩахан, лыблақәа аалрыцқьан, лаҧшы гәыкыла еиҧхьышьшьаауа иааимылдеит уахада дзыҩнамҧшыцыз ауада. Лкаруаҭ иамариашаны аҭʒамц аҽы игылан, змарҭаққәа кадифа иаҭәала ихҟьаз, адиван тата. Уи аханы, аҭʒамц ахышәара-аҭышәара инаʒааʒо икыдыршәылоуп иналҟьарашәа ахра иаҽагыланы ақәасабқәа зну ауарҳал. Акәакьқәа руак аҽы икҽагылоуп Амина лҭаца маҭәақәа зҭакнарҳаз ашкаф.

Изқәа леиарханы, харҧ заҭәы, ауада агәҭаҭәҟьа игылоу астол гьежь дадтәалоуп Ҵьансыхә. Уажәы-уажә амца нахьирсуеит аҭаҭын ҟаҭа. Акы шиҽыҭаку, ибылны ианаанҭәалак, аҽакы неиҽыҭеикуеит. Иҭәит аҭаҭын хыблааха зҭеиҧсоз. Амина илымбацызт Ҵьансыхә ари аҟара аҭаҭын дахо. Длымбацызт абри аҟара аамҭагьы ажәак ламҳәакәа, дналыхәамыччакәа ичҳауа. Изнапык ахәнацәкьарак ихахәы жәпа иаларҧс икуп. Иареи лареи ргәеисра аамышьҭахь шьҭыбжь ҩныҩʒом, аҭх иагәыҭаҳәҳәа иамоу аҩны ауада ҭбааҭыцә. Ишҧалҭаху, лылаҧш

адхаланы дызхәаҧшуа инапы лара лхахәы иаларҳәны икызар, лхы-лгәы алаишьшьуазар. Аха, уимоу, лыхәаҧшраҭәҟьа ицәыуадаѡуп, сыҧсы аҭкыс беиҕьасшьоит ҳәа илыдқәылоз ауаѡ...

Ихлахаҭ гьежьырц аҽазнакуашәа, ихы ҭыууа дѡагылан аҧенҵьыр днадгылеит Ҵьансыхә. Ахәы аҟынтә иааѡуан, ауаз аҳәозшәа иҟыу-ҭәыуо зѡыза иашьҭаз аты абжьы. Аҧенҵьыр адыршәыла днахан, асаркьа дналҧшит. Аеҭәақәа еидҭәаҭәала ажәѡан иаҭатәан. Мзаҭахамҭан. Рымахәқәа хаххала, иҟатаҟатаʒа ашҭа иқәгылан, иара инапала еиҭаҳаны, аʒахәа зқәиҭаз ал ҭлақәа ѡба. Урҭ рымҭан абылра иаҽыз ауахәақәа, алѡаҭә хәхәаʒа ирхылҭуан. Убарҭ ауахәақәа ирықәгылан абысҭа зҭаруаз, акәац зҭажәуаз ачара чуан дуқәа. Амысҭхәагақәа, ажьыхҭәқәа кны, рмахәарқәа ҧхьарҭәа иадгылан ачара амаҭ зуаз арҧарцәа; Ҵьансыхә игәылацәа, иѡызцәа. Ччаҧшь ѡысҭаак, хаара аҭаʒамкәа иааиҽықәлан, иҭахʒамкәа ихы ааирҭысҭысит. Дыҧшуан... Ачуанқәа анрықәрх, зʒарақәа ҭыблаахьаз ауахәақәа неидырҭеит. Ачара еилгеит иацуха. Уахагьы, абар, аҭх ашарахь инеигәахьеит, аха имыцәаʒац урҭ ауахәақәа ирыцроу амца. Аʒын ҭхы иархьшәашәаз рнапқәа еикәдыршазшәа, аидыблылара иаҽуп иахьеиду. Ирхылҭуа алѡаҭә кахәхәа, аццышә ацрышәшәо, аеҭәақәа рыбла ихыларц аҭахушәа, ажәѡан инаҭаʒуеит.

Ихыблаауа иааиуаз аҭаҭын мца бызбызуа иқьышә инықәсит Ҵьансыхә. «Аѡсҭаацәа схыччозма, ҵьаҳаным рҭыҧхааит!» – иҳәан аҧенҵьыр днадҭит. Ихарҧ ҟәашʒа, ишьиишьи еиқәҭо дааин, Амина дызлатәаз акаруаҭ днадгылеит. Ҽымҭ-ҧсымшь длыхәаҧшуан. Иҽмырҭысʒо дгылан акраамҭа. Изнапык ала, ашьшьыҳәа даарнахеит Амина лыблақәа ҭәахны излалкыз лнапқәа. Лхы дымѡахаʒеит. Иблақәа рхыҧшылара дацәшәон. Ахыза аалырҽеин, лгәыҧҳәқәа рҽынʒа иаахтыз, ахаҭа изыгәҳәуаз лцәа ҟәымшәышә аалахылѡеит. Аарла ишьҭихуаз еидарак иҟәаҟәа иқәызшәа, ихәда хҽны лаҧхьа днықәтәеит. Имышьхәылҭ ишьамхы инықәиргылан, илахь инапсыргәыҭа ҵьаҵьа инаниҭеит. Ихы иҭеибаҳәон ҭаха изымҭоз хәыцрақәак... «Абат ҧшқа еиҧш сышҧагаʒаз, иараби. Уажәоуп ианеилыскаа, саб рыцҳа исеиҳәалоз: – Грас иумоуп, Ҵьансыхә, угәы ҟьаҟьаʒа иаартны, зегьы рыгәра агара. Мышкызны, ушымгәыҕʒо ухы унаркырц уҟоуп уи. Ауаа уара ишубо еиҧш иссирзар зҭахымда, аха иабаҟоу?!» Дҧааимбарзаарын

саб, сар дысзымдырʒо. Схы егьснаркыҵәҟьеит. Схы снаркит, аха иаба? Реиҳа зыгәра згауаз лҟны. Сышпҳахәыцқәоз… Рапҳьатәи абзиабара, аапын ʒаʒа аҽаҳәҳәы, напы иамкыц ашәҭ пшқеипш, шәытак амаʒамкәа ишыцқьоу, ишыпшʒоу, ҳагьеинасыпҳоит ҳәа»… Еидыгәгәалон зыҭра зыцәмаҷхоз игәы. Иҭааʒа, акьаҭара иаҽу гәыграҵас, иѡнапҳон алашара. Џьансыхә ихы дымѡахаʒакәа, ибжьы рхәыҷны дналазҵааит:

– Акыр ҵуама?

Амина ҽылымҭʒеит. Аҭынчра хьанҭаʒа иѡнан ауада. Дазыпшын Џьансыхә, иара изыҳәан акыр зҵазкуаз изҵаара аҭак. Аха Амина илмаҳаʒазшәа ҟалҵеит.

– Акыр ҵуама, Амина, уи аахыс? – деиҭалазҵааит.

Уахык ала адунеи рықәыпшышьа, ауаа рыхәапшышьа акырʒа изыпсахыз иблақәа агәыкра, арыцҳашьара рхыхәхәала дналҽапшит.

– Ѡышықәса… – лҳәеит Амина, лыбжьы қыџьқыџьуа.

– Ҳара аус ҳамеижьҭеи хә-шықәса ирықәуп. Изсабымҳәазеи уажәраанʒа?

Амина лхы ахчы инықәлыжьит, лыблақәа ҵәахуа.

– Хәышықәса… Хәышықәса раахыс бзиарас, псыцқьарас, гәыгра лашаран иаасымаз зегьы лара лакәын иззыскуаз. Схы аҵкыс лыгәра згон… –ибжьы ҭыганы ихала дцәажәон Џьаансыхә, – иахьеи уахеи лара лылабара акәын хәыцырҭас исымаз…

Рҽеидҳәала, алу иахәлапсауа аџьықәреи цырақәа реипш, еишьҭала-еишьҭала ихаҽы ицәырҵуан рапҳьаʒа ианеибабазтәи амш, рапҳьаʒа ианеипылазтәи ахәылпаз, уинахыстәи ашықәсқәа…

…Усҟан дқәыпшʒан Амина. Рқыҭан иҟаз чарак аҽы аҽакала длыхәапшит рапҳьаʒа. Ашьҭахь ихаҭагьы иџьеишьон «уажәраанʒа сыблақәа абаҟаз» ҳәа. Аха иара арпысс ихы ипҳьаʒон. Амина дыҵәрышкәаʒа, иѡыҵхахаз ашәҭ ҟармеипш илызҳауан. Ачараҽ апыҭхь ыжәны, сас дахьк инаидыркит. «Ура!» шырҳәоз апаҭхь иҭиркәкәеит асас. Акаѡҳәа аркәашага ашәа аацәырыргеит. Уи иазыпшны итәазшәа, агәақьҳәа еинырҟьеит. Акраамҭа дыпшит, аха уаѡ дықәломызт акәашара. Ашырҳәа аишәа дѡахыпан, иʒара ҭкәыцәаа, дшьацәхартәуа даақәлеит Џьансыхә. Ипшра-исахьа, иплан даҵаҽырбо, исыцкәашаша апҳәызба даажәг зҳәоз иблақәа шаҟьо аʒгабцәа длрылапшуан.

– Ишәыхьзеи, уара, ʒҕабк дышәзымҧшааи, абырсҟаѡык ахьгылоу?! – игон абыжьқәа. Убасҟан, лыхцәқәа ҧаны икахәхәа, лʒамѡа хәыҷқәа ҭыҧхаауа, днаицықәлеит ʒҕаб қәыҧшʒак. «Сара асабицәа срыцкәашом» – иқьышә иаақәыххит Ҵьансыхә. Аха лыкәашашьа ааигәаҧхан, иаргьы дацҧыҳәан длыцкәашеит. Иаақәҭит. Лнапы аалымихын, иреигәырҕьаны ишеинырҟьоз иҭыҧаҷ днатәеит. Ашьҭахь, ианааҭынчраха, аѡынаҳа дааиҧхьан, ихы налыдикылан, дналҷахәыҭхәыҭит:

– Сбыҳәоит, исыцкәашаз аʒҕаб лыхьʒи лыжәлеи сзеилкаа.

– Илзыууазеи сабик, ани макьана лыʒбахә уаѡы иҳәома, – наиаҭалкит аѡынаҳа.

– Сара ииашаны сбазҭааит...

– Дышҧоузымдыруеи, мшәан, Амина хәыҷ, Хыгә Ҳасан иҧҳа.

Ихаҷы ицәырҭуан уи нахыстәи реиқәшәарақәа... Аизыҧшразы еибырҳәоз ажәақәа... Ибла ҷыц еиҧш, инасыҧ дахʒыʒаауан Ҵьансыхә. Акыркырҳәа дыччо, ианааиҳәоз лхы иқәлыршәон Амина. Ицеит убас хәышықәса. Ауаѡы ауаа зегь рыла агәра гауа данрыхәаҧшуа ақәыҧшра ашықәсқәа. Урҭ, хара змамкәа ицаз ашықәсқәеи, уинахыстәи иқәреи ҳәаас ирыбжьалеит уахатәи аҭх.

– Есҿены сылаҧш дыҭмыршәо... Исҧылеит сынасыҧ! – дѡагылан днеи аҧенҵьыр деиҭанадгылахт. Ашьхарахь иаашырккон. Агәы ҭыфааны, ацәа агызшәа, аҧсы ахыгга амацара ажәѡан икыдыршәылан амза.

– Амина, быҿхырҭәыуара аҭкыс, бшақәшәаз зегьы аахтны исабҳәар еиҕьуп. Иҳәа, бзиа дыббозма? Бижьама?

Аҭак имаҳаʒеит.

– Сара дыздыруама иара?

Леиҭақьызқьыз бжьы акәʒан аҭакс иаҳауаз. Ҿымҭран. Адәахьы, аѡны иакәҭәиаашо, ахәхәаҳәа иасуан аҧша хьшәашәа. Иҧсаҟьаны илықәыҧсаз лыхцәқәа напыла иныҧхьалҳәан, лҿы аарла иааихылхит Амина:

– Ҵьансыхә...

Лыбжьы налыхәлашәа ицан, лажәа намыгʒакәа даангылеит.

– Иҳәа, бымшәан, иҳәа, – иҳәеит уажәшьҭа илҳәауа акыр аҭанакуазшәа иара изы.

– Сшьы, унапала, сшьы... Сара... Сара исзымыхьчеит ҳабзиабара, – лара уи акәын гәҭыхас илымаз.

Лылаҿимҭӡеит Џьансыхә. Ҳәашьас иамаз абзиабара аҭкысгьы еиҳаны уи игәаҿы уахарнахыс иҧсыз. Ажәала иҳәаӡаргьы, хнырҳәышьа амазма уи уажәшьҭа?

Аҿыҭбжьы ааѡит агәашә ахьтә. Иҿеилаҳәан иҿааирҿеит Џьансыхә. Иаашарккахьан.

– Бҿеилаҳәа, ишеит...

Аӡаӡа аҿаҳәҳәы, ашьхақәа ирхыҭны иаауан ашара.

– Аҭаца даҳшәырба, аҭаца!..

– Ицәгьами, џьым, аҭх шдуугьы, ашьыжь агылара цәгьами...

– Шәааи, нан, арахь, иауазеи аҭаца дшәаҳмырбакәа.

– Ди, ашьыжь шаанӡа ҳшәықәлеит, аха аҷкәынцәа ртәы иббац...

– Ҳҭаца хәыҷы даабап...

– Дагьааҳныҳәап – ҳҳәан...

Џьансыхә аҧенџьыр дадгылан, иан аҧсшәа залҳәоз агәыла ҷкәынцәа дырзыҧшуан. Урҭ ихлафуан. Андәылҭрагьы – аҧсрагьы.

– Уҧши, уара, нас аҿаҭахәы ыҟам ҳәала, – ҿааиҭит иааиз руаӡәык, – абысҭа ахьаауз амца уажәыгьы имыцәаӡацт. Абан, алѡаҭә хәхәаӡа иахьѡеиуа...

– Уара уи улаҧш иагьанбаҭашәеи? – иҳәеит даҿаӡәы.

Ишшара аашахьан. Џьансыхә дгылан, аѡы дашьызшәа, уажәы-уажәы днеилыууаауа.

– Аҭацабацәа ааит!.. – иқьышә иаақәххит ѡысҭаа хыччара ччаҧшьк. Ашьшьыҳәа аҧенџьыр днадҭит. Иҿынеихеит ашәахь. Дааҭгылан Амина дналзыҧшит. Уи лхы кны, илырҿеихьаз аиарҭа дықәтәан.

Дымҭысӡо, ашә амаа кны акраамҭа дгылан Џьансыхә. Ихаҿы, амцабз зласыз ашьхыҭә реиҧш, еилагьежьуан ахәыцрақәа. Урҭ игәыҕрақәа, игәрагарақәа, ихәыцрақәа абжакы рымҭәыжәѡақәа хыблаауан... Бжакы...

Ашә ааиртын ишиҭахӡамыз дындәылҭит.

1960

АУАҨ-ҠӘЫБҸА

1

Амҩан аҟара ҵьара имариам ауаҩы иеилкаара.

Иҵхьан уахыки-ҽнаки амҩа иқәлеижьҭеи, ҩ-палубак змоу, атуристцәа ркомфортабельтә ҕба «Рылеев». Ицон уи, иаҟәтәаз аныҟәаҩцәа реиԥш, иаргьы агәазхара иабарц аҭахызшәа, имыццакӡо, Волга аӡышьшьыра ихышьшьыла. Ирывсхьан аӡиас нырцә-аарцә иахагылоу ақыҵақәа. Имаҷымкәа иианнажьхьан, ҵыхәаԥҵәара амаӡамшәа, аԥхьа ицәырҵуаз асакарақәа. Ҧсааиҵаҳраҵас аамҵа кьаҽҷла ирыдгылахьан асқьала хәыҷқәа. Иҵаз аныҟәаҩцәа ҵыҵҩык еибадырхьан. Аха урҵгьы макьана «шәара» ҳәа акәын аӡәи-аӡәи шеицәажәауаз. Еибамдырцкәа, харантә инеихәаԥшы-ааихәаԥшқәозгьы дасу егьи изыҳәан дымҩашьахуа идыруан: еицыҟәуп мҩакы акыр мши-ҵхи изыҟәхауа амҩа хара. Еиҟарамызт аныҟәаҩцәа қәрала, ишеиԥшымыз еиԥш лахьынҵала. Дыҟан араҟа арԥыс, зхәыцра ҳараккәа адгьыл аҽҵәи ацәгьахәыцра иаахан иадхәашалахьаз, иԥызшәахьаз абзиабара, аԥсахра ауаҩы инаҵауа агәырҩа. Аҵынха гәакьа дзыԥхаз аԥсуа иеиԥш, иԥаҵа аужьын уи, амра аныԥхауагьы ианымԥхауагьы ибла иаман аланарԥшыга еиҟәаҵәа. Апалуба даанаҟәлалак дыԥшуан ауаа ахьыҟаӡам, аӡ-нырцәҟа. Арҵ аҩахагьы еибамдырцызт аӡәи иареи. Дыҟәын уи ари амҩа ԥҟарас иҟаҵаны: «Азаҵәра – иреиґьу насыԥуп». Дыҟан аԥҳәызба зани заби рҵас хьанҵаҟәа, рыхӡыӡаарақәа шьаҽак лмырҟаҵо, уадыхәҵас изыкәшан иарбаандаҩуаз, уажәы, ма аамҵала дахьрымпыҵыҵыз деигәырґьаҵәа, лгәи лцәеи-лжьи ишырҵаху аґәра роужьны, рыԥсы длыршьарц зыӡбаз. Иаалацәажәалак рыбла дхылауа дрыхәаччон. Ахьӡ ҷыдагьы лырҵахьан: «Арма лацәҟәыс, арґьа ҽачча». Дыҟан ан. Уи длыдгылан даалыцрымшәауа, лыблақәа ҭыԥхаауа, лыхцәы хьаԥшшәала икахәхәа иԥаны зқьышә ҵаґақәа хаҵа иқьышә ахьымкьысцыз, жәохә шыҟәса ирҵагылаз лыԥҳа. Ан лыԥҳа убас дылхыбаауан, длыхӡыӡааua длыхьчауан, илацәажәар акәым, иахьлыхәаԥшуаз даргәжәажәон. Уи еилыркаахьан арԥарцәа. Иҟан араҟа «ҳара ҳҵәы ҟаҳҵеит, уажәшьҭа шәара шәыжәҩа иныҟәшәҵа адунеи» ҳәа апенсиахь ииасхьаз; шыҟәсы наҟьак змахәҽа аихеи аҵырканти иарҵәуаз, уажәы мызкы аԥсшьара зауз; зԥьыба ҭацәыз астудентцәа, ашкол хәыҷқәа... Иҟан ауаа

ҧсыцқьақәа, хшыѡла аџьабаа збауа, махәҿала аус зуа, иҟан ашьыццәа, ауҳәансҳәанҳәаѡцәа, ацәгьахәыцыѡцәа, ажәакала, аҧсҭазара злеибарку ацәгьеи абзиеи зегьы рхаҭарнакцәа. Абри ауаѡ абри аѡыза абаѡхатәра илоуп ҳәа аӡәгьы изы ишрыларымҳәацызгьы, еилыркаақәахьан рныҟәараҿ дасу инаигӡауа, дзызку, дыззымашәалаз: ишәаҳәаѡу, илафҳәаѡу, апианино аҿы ихәмаруа, икәашаѡцәоу. Абаѡхатәра гәырҕьахә зманы, ахӡыргареи аибадырреи иаманшәаламыз дара-дара анааиҿаҧшлак, «мап, ҳзеибадыруам» ҳәа рыблақәа неиҟәрыҭхауан. Урҭ хыхь, апалуба хада аҟынтәи амаакыра рхы хырҳәҳәан, ҭаҟатәи апалуба иқәгылаз аныҟәаѡцәа ирзыҧшуан. Уаҟагьы ирдыруа аӡәгьы данырымбалак, џьоукы рылаҧш аӡиас агәы казказра инхырҭауан, џьоукы аӡы нырцәаарцә ихықәгылаз аҳаблаҿтәи аѡны кәахьқәа рхыбрақәеи, зџьарсахьақәа жьакца-жьакцаӡа уажәы-уажә иаацәырҭуаз ауахәамақәеи ирзыҧшуан. Абас ҟарҭон актәии аѡбатәии аклассқәа рҟны иҭаз аныҟәаѡцәа. Усеиҧш наҧшы-ааҧшырҭа змамыз, егьызҭахымыз ахҧатәи акласс аҟны иҭаз аныҟәаѡцәа ракәын. Урҭ рҧенџьыр хәыҷқәа аӡы рыдыҿҿалауан. Даҿа шьоукӡан рхаҭақәагьы; ма ақалақь дуқәа рҟнытә афатә аахәаны иргауан, ма ааигәатәи қыҭак, қалақьк ашҟа аус рыманы ицон иццакуа. Аҕба аач-маачуа ацашьа ргәы ҧнамжәозар, ҧсшьара рнаҭомызт.

Иазааигәахон ақалақь Углич. Амѡа иқәлеижьҭеи извысхьаз ақалақьқәа ари реиҳан, аамҭалагьы реиҳа акраамҭа иаанҿасраны иҟан абраҟа. Асқьала иазааигәахацыҧхьаӡа рышәқәа аатуан акаиутақәа; аныҟәаѡцәа ццакуан апалубақәа рахь. Ашә маатӡеит актәи акласс аҟнытәи каиутак. Аныҟәаѡцәа рахьтә еилызкаақәахьаз ыҟан, уи, зыхә цәгьоу, иреиҕьыз акаиута, уаѡ дшыѡнамыз, амѡа иахьынтәиқәлаз Москва инаркны ахә шәаны ишынкылаз. Ирыздыруамызт инызкылаз зусҭцәақәаз, рымѡа ианықәлауаз.

Ҭыҧ рибамҭауа апалубақәа ирықәгыланы иазыҧшуан ақалақь. Уажәадагьы ари ақалақь аҟны иаахьаз, избахьаз, имаацыз, иззымдырӡоз ирарҳәауан иахьынаҧшуа ирбауа ауахәамаҿ ишыҟоу, «зыбз ҭыхны, злымҳақәа ҿыхны» аҳәынҭқарра знаҧхаз уаѡҧсҭас Сибраҟа ихырҭаз асаркьал. Абри ақалақь аҟны шакәу, аҳәынҭқар-иҧа Дмитри хәыҷы дахьыршьыз...

Аҕба ақалақь асқьала иадҭырц азыҳәан минуҭқәак аанхауан. Аныҟәаѡцәа радиола ирылаҳәан аҕба иҭаларц. Убасҟан,

асқьала анаѡс аулицаҿ, иаангылеит амашьына-лас. Арԥыск дааҭыҵын, амашьына аԥхьа иҭатәаз аԥхәызба ашә лзааиртит. Аҕба апалуба иқәгылаз аныҟәаѡцәа уахь ирыԥшырҭан. Арԥыс ихьанҭаҳа чамаданк икын. Ижәѡахыр ихшьын апатреҭ ҭыхга аппарат. Шәыра ԥшҳак аҵга лмахәар иахаршәны, амра лҟәызкша аҳаргь агәыцә хәхәа нытцакшо дивагыланы дааиуан аԥхәызба. Аҕба адәықәлара мачҳак шаанхазгьы, аѡыԥьагьы мыццакҳо, аҭаларҭа ашә иаадгылеит. Аԥхәызба лхы дааѡахан еиԥхьытта илҿаԥсаз лыхцәқәа дрылԥшны «шәара шәоума ҳамѡалацәа» зҳәауаз лаԥшыла иааимылдеит апалубақәа рҟынтә ирзыԥшуаз. Арԥыс иҵырҟа ԥьыба абилеҭқәа ааҭиган, ашәаҿ иҭазыжьлоз инаиирбеит. Ашә-хьча инапы дирбон ирласны иҭаларц. Арԥыс ичамадан аргылашьеи, инаԥшыаапшышьеи ирхәауан уаѡ ҭынчк шиакәыз.

Аҕба асқьала инадҵит. Ирышьклаԥшуаз игәарҭеит, ҿыц иҭалаз аныҟәаѡцәа шыхәназ хыхьҳа, актәи акласс ашҟа, ишыѡналаз иаанкыланы иҟаз, ѡ-ҭыԥк змоу акаиута бзиаҳа. Зхы хырҳәҳәаны аҳы иаҵәара ихыԥшылозгьы, зылаԥш еимдауа ақалақь иалаԥшуазгьы аҳәаҳәала ихьеибарԥшуа убарҭ аѡыԥьа рааира иазԥшуан. Иԥшуан ԥьоукы ҳамѡалаѡцәа ҿыццәа зеиԥшра уаау цқьа иаабандаз ҳәа, ԥьоукы абас ибзианы еилаҳәоу, иреиҕьу акаиута нкыланы измаз изусҵәоу ҳдырындаз, насгьы дара-дара шеизыҟоу ҳәа. Иаақәлеит апалуба. Алаԥш рацәа заахаз аԥхәызба, амра мыцхәцәаны изкәыԥхаз ашәҭ еиԥш, лхы-лҿы аҟаԥшьра аақәлеит. Иҟалҵара лзымдыруа даашанхеит. Дааԥышәарччашәа луит, аха ианаамҭаз лҿааныкылеит. Уи гәазҭаз арԥыс, ихы налыдикылан дналахәҭхәҭит. Аԥхәызба лышанхара даалҵит, лыхгьы дазгәааит, минуҭк иадамхаргьы иахьылхашҭыз лара дышлывагылаз иарбан уадаѡразаалак дзықәшәалак аҟнытә далызгауа ауаѡы. Имахәар ргәгәаны ииаанылкылеит. Арԥыс ауаа рылаԥш зегьы иҟәызкшаз ланарԥшыга иаҵәак ибла инеиҭан, усс имкҳакәа, дырхыԥшны, ԥхьаҟа, аҕба ахьцауаз ахь аԥшра дналагеит. Баша ибжьаҳит «Арма лацәҟәыс, арҕьа ҿачча» излырмазеихьаз алацәҟәысреи аҿаччаԥшьи.

– Андре, сара ас амѡа хара сықәмлацт. Ҳақалақь наҳаҳа иаансыжьуазшәоуп сшыҟоу. Ус уҟами уаргьы? – лҳәеит аԥхәызба.

– Ааи, Мари, – иҳәан апалуба иаҿыкәыршаз амаакыра днадгылеит арԥыс. Дгылан, убас дҵынчҳа, абрысҟак ауаа

рылаԥш ирызхаз иара изыҳәан ҽынла ажәѡан икыдхалаз аеҵәа ԥсадаԥәа ирѡызан. Убарҭ аѡыԥьа ааиаанӡа аґба иҵаз аныҟәаѡцәа, еибадырхьазгьы еибамдырхьазгьы, зегьы еиҳа еизааигәаханы, убарҭ аѡыԥьа рыцәтәымуааны акәын ишырзыԥшуаз.

– Абарҭ ракәзаарын акаиута ззынкылаз, – лҳәеит ԥҳәыск илыдгылаз лхы налыдкыланы, дшылзымдырӡозгьы.

– Ибаҳау, «Андре» ҳәа аҳәаанхыҵтәи хьыӡҵас ауп ихьӡ шылҳәаз, – иналаҵалкит ацәажәара иазгәыҳәуа иҟаз уи аԥҳәысгьы.

– Иаргьы ҳара ҳтәала, «Мариа» ҳәа акәымкәа «Мари» ҳәоуп лыхьӡ шиҳәаз, – иналагеит урҭ аҳәсаԥәа. Уажәшьҭа ишеибадыруа агәра гаҵәҟьаны.

– Ҳадгьыл ииаӡаз уаахарым.

– Еихәмаршәа рыхьӡԥәа ус еибырҳәазаргьы ҟалоит.

– Шаҟа еиԥшузеи рыматәаԥәа!

– Аѡыԥьегьы кахәхәа-кахәхәа, шаҟа анцәа еизишазеи!

– Ешьеи-еҳәшьеи реиԥш ԥшралагьы еиԥшуп.

– Бзиа ишааӡоу ѡашьом.

Еиҿахәҵхәҵуан аныҟәаѡцәа, ацәажәатә марианы иахьроуз еигәырґьаҵәа. Еибадырхьаз реибадырра урҭ аѡыԥьа рыла идырґәґәон, еибаамдырцыз ирзыҟалеит излеибадыршаз. Убарҭ, уааӡатәи аныҟәаѡцәа, еизааигәацыԥхьаӡа, арҭ аѡыԥьа иаҳа-иаҳа ирҟәыҵханы инаскьаргон. Аӡәи-аӡәи еизҵаауан: «Изусҵәада? Рымѡа абанӡанагоу?» Насгьы еиҳарак изыргәаҟуаз «излеизыҟоузеи?»ҳәа акәын. Аҵак анырзымԥшаалак, еиҳагьы иацлон ргәаҳәара.

Санбаналҵуеи ҳәа дазԥшны убри амш ахьааиз деигәырґьан амѡы дыԥәлазшәа, ииаанрыжьуаз рыԥалаԥ агәхьаа мкӡакәа, илаԥш ԥхьаҟа ахара ишьҭны дгылан Андреи. «Ус иахәҵазар иахәҵоуп. Иахәҵоу еснагь иҟаҵалатәуп. Ииашоуп, иныбжьаҳәахаа ицоит мызкы, аха ус иҟаҵатәуп, сара исмыӡбеит, иаԥысымҵеит, сара исзыԥсахуам уи аҵас», – иҳәаауан иара игәанала рымѡа аԥәлара дазхәыцуа.

Мари: «Изаҵахузеи, изыӡбада абри? Изыӡбада, – иара иани иаби, сара сани саби. Изхароу сара соуп. Саԥәшаҳаҵуп ҳәа иаахтны исҳәар ас амѡа хара аԥәларагьы ҳаԥәшәаӡомызт. Аха ибзиоуп, ибзиоуп ас амѡа ҳахьеицыԥәлаз. «Исҵахуп быздырырц» имҳәеи? – сидырлааит шаҟа иҵаху, сыҟоуп анцәа сшишаз. Абас, сшыҟоу сигәаԥхар – сигәаԥхеит, сигәамԥхар мчыла схы сызшауам. Амала сигәаԥхар...»

– Мари, базԥши амра, Волга аҵыхәан инӡаалашәоуп ишҭашәо, – адгьыл. Мариа лхәыцра ааиԥиԥьеит Андреи.

Ҳәаа змаӡам акаршәра аҵыхәанӡа адгьыл былуа иналашьшьызшәа иҭашәон амра. Ахәлара иаԥылауа аӡиас ихышьшьыла инеиуан аԛба.

2

– Армарахь иадкыл!

Ԥыҭраамҭак анаабжьыслак:

– Арԛьарахь!..

Аԥсҟы знапы иакыз, шыԛәса ҽежәижәаба раахыс Волга аӡиас иҭаныҟәауа ауаҽ бырг Александр Михаил-иԥа Блохин, акапитан ибжьы убасҟак дашьцылахьан, иара иҽныҵҟатәи бжьны акәын ишиаҳауаз, дегьшазхәыцуаз. Инеиуан аԛба «Рылеев», иаԥылауаз акатерԛәа, атыҽԛәа зыцраҳәааны изгауаз абаржаԛәа ирывсуа. Аӡы реиҳа иахьыҵбааз, аҵх анылашьцоу, ма анаҟә аныхчылалак аԛба амҽа иахымҟьарц иаркыз алампацәашьԛәа идырбауан акапитан, ииашан амҽа ишыԛәыз.

Ахылҽа-ԥсылҽа анхыҵуеиԥш, алашьцара еимыггауа, ихтуан аӡиас аказказра.

Амра агылара иаԥыларц зҵахыз аӡәык-ҽыцьак цәырҵхьан апалубаԛәа рахь. Ашлиупкатә палуба – апалуба хада аҟны иԛәгылан Мариеи Андреии. Амра, шәыҿшәырхиала снеиуеит аҳәозшәа, ахаҵа цәырҵаанӡа, ашәахәаԛәа рыла ажәҽан ҵырлашаауа, аӡиас ахыԛәԛәа рҟны игылаз ауахәамаԛәа рԥьарсахьа жьакцаԛәа ырцырцыруа адгьыл акәмпылра иаавҵит.

– Шаҟа иҟаԥшьузеи! – лҳәеит Мариа.

– Сара схашҭра иаҿын Ҳаԥсадгьылаҿ, Урыстәылан, амра агылашьа. Швецариа, аҵыхәтәан ҳара ҳахьыҟаз, амра ианшалак ашьҭахьӡа, акыр анҵлак акәын иҳаракӡаны ашьхаԛәа ианаарывҵуаз.

– Унапыианҵаны ииаугәыҵоуҳәҳәартә ихәыԥны икәымпылӡа ауп ишыҟоу, уазыԥши...

– Ажәҽан кеикеиуа ицԥьоуп азыҳәан ауп амра абас ихәыԥны изыббо. Асаба, абылраԛәа ирхылҵуа аҳауа хәашь ажәҽан ахь иҽеины ажәҽан ианаҵачлак, амра дуӡӡаны иу-

нарбоит. Ари азакәан ааиртит, наукала ишьақәирҕәҕәеит апрофессор…

– Уахәаҧши, аʒы иахьхыҧхало, ашәахәақәа изакә ҧшшәахәу иаархәо…

– Ашьыжьтәи амра ашәахәақәа рыћаҧшьра ћазҵо уи ауп, Мари…

– Уи ус изыћоу, егьи зыхћьо… Сара исҭахым адунеи зегь здыруазарц. Уахәаҧши, аҷныш ићанаҵо, амҵәыжәҽақәа аʒы инʒаақшалан, нас амра ашәахәақәа ақәрҧхо иарбоит, – лҳәеит Мариа дҧышәарччо.

Андреи ҿымҭ дгылан.

– Угәаама, мшәан? Умгәаан, сара зааʒара уадаҽу хәыҷуп. Шаћа аамҭа шәыћази Швецариа?

– Аҵыхәтәантәи ахәышықәсак.

– Уаанʒа?

– Доич шпрехе. Анемеццәа…

– Урҭ рдисциплина цәгьамкәа ирҿуҵааит. Иҵуазеи ҳаибамбеижьҭеи! Сара ухаҿсахьа аарла исгәалашәон. Уҧши, уҧши, аҷныш ићанаҵауа. Иааины ҳаҕба амызгәыҭ аҿы иқәтәахьан. Ауаа ишырцәымшәауа ауп ассир! Аҕбақәа рынаскьага-ааскьагаҽцәас ара ићоу аҷнышқәа ракәзаап.

– Еснагь ауаа рбоит, акрырҿарҵоит, ирышьцылеит, – иҳәеит Андреи.

Аʒиас ихыхәхәала иаауаз ашьыжьтәи аҧша нархьысын, ирыдыхәмарло иааимнадеит. Амра шеишеиуа аҿыҳаранакуан. Апалуба аћны ҷьоукы аћәардәқәа ирықәтәаны амра рҿарбылуа ашәћәқәа, ажурналқәа ирыҧхьауан, ҷьоукы ашахмат, апреферанс ихәмаруан. Ҧҳәыскгьы лхала акаиута аҧенҷьыр дадтәаланы, апалубаҿ инеиҽеиуаз Андреии Мариеи ршьаҿақәа лыҧхьаʒозшәа, лыблақәа аараҽмыршәо дрышьклаҧшуан. Уи илгәалашәон аамҭа илцәагахьаз лқәыҧшра. Даныхәыҷыз лгәы зытћәауаз ашәа ссирк амелодиа еиҧш, гәалашәаран лгәаҿы иҿыхауан наʒаʒа ицәахьаз лыбзиабара. Лыблақәа ашьыцра, агәаҕ рхыланы дылзыҧшуан Мариа. Ихынҳәны, уи аҧҳәыс дзыдтәалаз аҧенҷьыр ааигәа ианааи, Мариеи аҧҳәыси рылаҧшқәа ааиҧылеит. Ллымҳарыҽқәа, аҷьма акьаркьтамқәа реиҧш, икәаталеи-кәаталеиуа, лыхцәы лышьҭахьынтә иҧхаҵа иаацаны лхагәҭа иқәыргьежьаа иқәҿаҳәаны, уи аҧҳәыс уажәадагьы лылаҧш лықәшәахьан

Мариа. Еснагь лыбла ихылбаалоз акы акәын: ашьыцра, ацәгьахәыцра. «Иҳахәаԥшлааит, иҳаҵашьыцлааит ус еиԥш иҟоу. Ҳара аҳәгьы инасыԥ ицәаҳамгеит», – лҳәеит лгәанала Мариа. Илывагылаз Андреи имахәар лыԥнапык рыла иаанылкылеит. Илгәалашәауан Андреи дизхәыцуа ицахьаз ашыҟәсԥәа. Абриаҟара аамҵа арԥыск дихәамԥшуа Андреи ихынҳәра дахьазыԥшыз азыҳәан, лԥызцәа аҳҕабцәа «баша быԥшуп, бихашҵхьеит» ҳәа иларҳәаԥәоз, зны лгәы ԥызжәоз ажәаԥәа уажәы гәаныла дырхыччауан. Лхы Андреи ижәԥахыр инадылҵеит.

– Ҳазааигәахоит Казан аԥалаԥь, – иҳәеит Андреи.

– Саб иҳәауан уаҟа амузеи бзиа ыҟоуп ҳәа, иаабароуп.

– Аԥалаԥьгьы ҳалаԥшып. Араҟами иахьыҟьо Ленин аҵара ахьиҵоз ауниверситет.

– Ҳахьҳару?

– Расписаниала быжь-сааҵк иаангылоит ҳаҕба. Ҳашԥахьымҳои. Баала ҳҿеибаҳҵап.

– Уазыԥшы аҳиастә вокзал шаҟа ибзиоу! Иԥәыԥраан ицарашәа исаркьаԥсароуп!

– Уашьҵан, ҳанадгылалак бызхара бахәаԥшып.

Бжь-сааҵк рышьҵахь, иаԥәтәац аныҟәаԥцәа аманы Казантәи асԥьала ааныжьны амԥа еиҵаныԥәлеит «Рылеев». Аԥалаԥь аҕьалпал, аилыхара, дара рыццакра уҳәа идыркаран, иааԥсаха акаиутаҿ итәан Андреии Мариеи. Хәыцра харак дҵанагалан даман Мариа. Шаҟа дизхәыцуаз аҟара лгәы иаҳаиаҳа изаатуан Андреи, анасыԥ азхәыцра далагазар аахыс, лара илҵахыз аҟазшьаԥәа зыҵауа, лхы-лгәаҿы иҳаралкуаз.

Уажәы лыҿидҵаны дтәан. Илгәалашәон сааҵԥәак рышьҵахь Казантәи амузеи аҟны асахьаҵыхԥцәа дуԥәа раԥҵамҵаԥәа ианрыхәаԥшуаз. Лхы дазгәааua далагеит, уаԥ ибла аазыргәырҕьаша, лара лаԥхьа иара ишгәаиҵоз анеилылкаа. Амузеи аҟны лхы ԥхалшьо далагон урҵ асахьаԥәа иара иаҟара лара ишылзеилымкааз анылбалак. Рекскурсиа нҵәаны, аҕба ахь ианааuаз:

– Андре, сара зегь реиҳа Кәинԥьи иҵыхымҵа «Аԥәоура ашьҵахь» сгәаԥхеит, – анылҳәа, Андреи дааҵгылан ҿымҵ дналыхәаԥшт. Иԥшышьала еилылкааит илҳәаз шԥьеишьаз. Нас, ишыҟаиҵац еиԥш, днахыкәша-аахыкәшауа дналагеит:

– Ибзиоуп уаҟа Кәинԥьи ихы иаирхәаз ашәыгаԥәа, уаԥы ибла хнакуеит, аха уаҟа иҟам аҟазараҿ раԥхьа иргы-

латәу – аҵакы. Абри ала ҳахәаԥшуазар, уаҟа иҟаз зегьы раҵкыс еиҕьын Гине иҵыхымҵа «Амза иарлашауа аҵх», – иҳәан уи асахьа еиҕьны излаиԥхьаӡауаз аҳәара дналагеит. Еиҷиршәшәауан ажәала. Убас лхы иҵагаланы агәра лиргеит, еиҕьыз сымбаӡазаап ҳәа Мариа илҳәартә. Диқәшаҳаҵхеит, избанзар, лара илгәаԥхаз зылгәаԥхаз ажәала илзеиҵаҳәауамызт, Андреи иеиԥш.

Лгәалашәарақәа даарылҵын, лыбла анааиҵылх, игьагьаӡа аҵашәара иаҷыз амра иаахнакит.

– Андре, арубкаҷ сыԛәгыланы сыԥшыр ҿтахуп, – лҳәеит.

– Акапитан дахьыԛәгылауоу?

– Ааи.

– Изыбҵахузеи?

– Исҵахуп, арубкаҷ сыԛәгыланы Волга анырцә-аарцә, акаршәрақәа сылаԥш нрыԛәҵан снаԥшырц. Андре, шаҟа иссирузеи, ишаҟароузеи Ҳаԥсадгьыл. Абри аӡымҽас ала иныҟәахьаз сҽыза ӡҕабк зны исалҳәеит: «Изымбац Волга, уи агәылсны ицауа адгьыл аԥшӡара, ҳәаа змам акаршәра – Урыстәыла збахьеит ҳәа аҳәара азин имам!» – ҳәа. Уажәоуп уи дышиашаз анеилыскаа. Иаабозеи ақалақь аҷы? Аҽнқәа рыҵӡамцқәа, адгьыл хәаҷны измоу асфальт. Снаԥшып сызхара, – лҳәан амардуан лшьапы наҷалыргылоны, Андреи инацәа нақәикит амардуан аганаҷ иадчаԥалаз аҵанақьы.

– Уиацәажәа акапитан, азин сиҵааит маҷк аамҵа иадамхаргьы арубкаҷ ақәгылара, – лҳәеит еиҵах.

– Акапитан илшозеи, баԥхьеи араҟа иану: «Атәым-уаа арубкахь ахәнара азин рымам», – инацәа нақәикын даԥхьеит Андреи аҵанақьы, разынԥштәыла иҽны ианыз.

– Ииашоуп, ус ануп, аха зны ҳгәылак ииҳәаз уасҳәап: «Закәанқәак абаҟә дуқәа ирҽызоуп, узырхыԥом, аха рывсра улшоит».

Андреи даахәыц-хәыцын, ҭынч ҷааиҵит:

– Мари, бихәаԥши аԥсҟы знапы иаку. Базхәыц, аԥсҟы уаҽы икымкәа, иахьаҵаху ицауа. Иаҵаху ҟанаҵауа, ахы иоужьны аҕба аӡы ихырҵар иахьуа. Ԥслымӡрак инылашьшьны иҟәызгаӡа иаалахоит, мамзаргьы ҷыԛәк инадсылан иаахбыкьуеит. Убасоуп ауаҽы игәаҳәареи ихшыҽи шеизыҟоу. Ауаҽы ихшыҽ мҽақәҵагас, ԥсҟыс ирымазароуп игәаҳәарақәа! – исаат днахәаԥшын инацитеит: – ҳашцәажәоз аамҵа аума цазаап. Баала, ҳхәы ырмазеины иқәдыргылахьеит уажәшьҵа.

Абыржәы, абри аицәажәара ашьҭахь, аресторан ашҟа рҽанынарха, Мариа илгәалашәеит раҧхьаʒа аҕба аресторан аҟны акрыфара ианнеиз аантәи рыхҭыс. Усҟан еибамдырцызт Степани дареи. Ирыздыруамызт аҕба аресторан аҟны аныҟәаҩцәа рзыҳәан ҧҟарас иаҧыз. Ианыныҩнала, ӌьоукы акрыфара иаҽын, столқәак рҟны афатә мазеины иқәгылан уаҩ дадтәалаʒамкәа. Иҭацәыз астол иадтәалозу, афатә мазеины иахьықәгылаз иахатәарызу рзымдыруа иаанхеит. Рылакҩакра гәазҭаз ахәшаҩы даарыдгылан:

– Шәара уажәада шәааихьоума ҳресторанаҽ?

– Мап, – лҳәеит Мариа.

– Ус акәзар, абнаҟа шәтәа, – иҭацәыз столк надирбеит.

Имазеины афатә ахьықәгылаз, ауаа ааины инахатәаны акрыфара иалагон. Андреии Мариеи ус итәан. Уигьы азмырхакәа ахәшаҩы аʒәы иифаша афатә саан ҟьаҧск ианыргылан иааиган, рыстол ахьҭацәыз аганаҽ иныкәиргылан, акгьы мҳәаʒакәа дцеит. Андреи игәаара иацлон. Афатә хьшәашәон, дара ус итәан.

– Ҳара акраҳҽашәҭару иахьа? – иҳәеит иаараҕьны ахәшаҩы дааиҧхьан Андреи.

– Шәсовет уаазар, – иҳәеит ахәшаҩы арҧыс, дҽаҧхаҽаччо.

– Ӌьоукы рхәы мазеины иқәгылоуп. Ишааиз инатәаны акрырфоит, ҳара, аччиацәа реиҧш, рҽы ҳҭаҧшуеит!

– Убас шәшааилак имазеины шәхәы шәнахатәоит шәаргьы уаҭәы. Абыржәы, акрыфаны шәанцауа уаххьа азыҳәан ишәфарц ишәҭаху ҽашәҭар, ианышәҳәауа аамҭазы имазеины инашәзықәҳаргылоит.

– Шьыжьхьагьу? – деигәырҕьеит ари Андреи.

– Ааи.

– Убас еснагь?

– Сара сзы уи еилагашьа змам ҧҟароуп.

– Ацәа ҳалахар, аҽҳәара аныҟаҳҭоз аамҭазы? – лҳәеит Мариа даацәыҭаччан.

– Аа, абри имааиз шәгәыла иеиҧш, шәхәы еиқәыхьшәашәа иқәгылазаауеит.

– Лафны илҳәоит, ҳагхаʒом, – иҳәеит Андреи.

– Сара ацәа салахоит, – еиҭалҳәахит Мариа. Рыфатә аагаразы ахәшаҩы данца «Дгарсон бзиоуп, деиҽкаауп!» – иҳәеит уи изы Андреи.

– Уаҕоу дылхаҭоуп уи иҩыза агарсон, – лҳәеит Мариа.

Афатә нарымҭаиргылт ахәшаҩы. Убасҟан аресторан дааҩналан, Мариеи Андреии зыдтәалаз астол ашҟа иҿааихеит хаҭак. Дшааиуаз скамк днацәхасит машәырла, аскам хышәҭын, агәара аашьҭнаргеит.

– Ҳаи, асқам акәзаап икаҳаз, астол акәыз ҵьысшьан, – иҳәан иаашьҭихт. Зегьы ааибарччеит.

– Агәылацәа заманақәа соузаап, сымала астол сшахатәаз, – иҳәан ахаҭа Андреии Мариеи рыстол днадтәалеит, – гәаҧхара-чара шәоуааит! – нациҭан, дара аҭак ҟарҭаанӡа иара акрыфара дналагеит.

– Шхәы мыхьшәашәеи? – иҳәеит Андреи.

– Ашахмат. Уара арҧыс, уамысӡои ашахмат?

– Уаҳа ус ансымам.

– Уаҭахоит Максим Иван-иҧа сҳәан, мап, уара уоуп иаҭахауа иҳәеит Баша аамҭа угоит, уаҭахоит сҳәан, еиҭа мап, иҳәеит. Мап, мап шиҳәоз «мат» ныҟасҭеит. Иацы саҭаирхан, игәаҕ сыман. Ихьшәашәахазаап сборш. Даҭасырхеит, аха дышҧаҭасырхеи, сгәы аҧсы асыршьеит, – убас гәышьҭыхрала, гәырҕьарала иҳәон убри ииааира аӡбахә, убри, иаҭаирхаз Капабланка иакәны иара Алиохин иакәхазшәа!

– Ҳаибадырып, зегь акоуп иахьа ҳаибамдырыргьы уаҭәы ҳаибадырроуп. Сара исыхьӡуп Сҭеҧан. Сҭеҧан сҭакәажә дыгәхьаазгаз.

– Дзыгәхьаажәгазеи? – лҳәеит Мариа.

– Схәы ҧхаӡа исҿалҭон. Араҟа акарсет сҭарцалеит. Уаамҭаз уанымааи, аа, абас, еиқәыҧсы унахатәоит ухәы.

– Шәара ишәҭаху аамҭа алшәхла, – иҳәеит Андреи.

– Иахьа иабаздырри, саҭахеит ҳәа, Максим Иван-иҧа уаҭәы инапы зеиҧшааны дҩахауа. Шәара хаҭеи-ҧҳәыси шәоума?

– Макьана мап, – иҳәеит Андреи.

– Избан макьана? Ишәырлас. Аамҭа ҧшуам. Ҧсшьара шәцауама?

– Насгьы цқьа ҳаибадырырц, – лҳәеит Мариа.

– Ажәакала, ачара аламҭалазтәи аныҟәара. Уаҳа зҭахым. Сара сҭакәажәи сареи аҧхьа ҳаибагеит, ашьҭахь ҳаибадырит.

– Ус жәбахьоу! – иҳәеит иааҵьеишьан Андреи.

– Ааи, ааи! Адырҩаҿены ашьжьымҭан, иахьарнахыс бара сыбхаҭоуп, анысҳәа, иухьӡузеи лҳәеит.

– Ҧыф! – лырган дынцәыҭаччеит Мариа.

– Ауаҩы иахьынӡахәҭоу дузымдыруа, уҧсҭазаратә мҩа аҟны ҩызас лышьҭыхра, сара стәала…– иажәа намыгӡакәа иҽааникылеит Андреи.

– Зынӡа дысзымдырҵәҟьоны акәым. Аха уара ишуҳәаз иахьынӡахәҭоу леилкаара ҳәа салагар… Ааи, исықәмҭәахьаз,– иҳәеит,аборш мҳаҵә иикыз асаан инанҵаны,иажәа инациҵеит: – Аха иахьанӡагьы илыдсымбалаӡац лҟазшьа ҽыцқәа еилыскаауеит.

Убасҟан, раҧхьаӡа ианеибадырыз, Сҭеҧан Андреи дихәамҧшӡозшәа дтәан, аха уи ибауан, Андреи шаҟа идырны, ианахәҭоу ишахәҭоу ала дшылхылаҧшуаз Мариа. Далаҧшны, иреиҕьыз афатә хәҭақәа лсаан ианиҵауан, аҩы анлиҭоз афырҷьан шьҭыхны убас ирҧшӡаны илыдигалон, илымжәышазаргьы убри аҳаҭыр азы мацара имылхыртә. Лаҧхьа аныҳәаҽа иҳәомызт, лаҧхьа ижәуамызт. «Ас аҧҳәыс апату лықәҵара, лаҳаракра, уажәтәи ҳҽар ирцәыӡны иҟоуп. Ари ҭаацәара лыҧшаалыхк иааӡаз аӡәы иакәхап», – иӡбеит Сҭеҧан Андреи изыҳәан.

Хәылҧазтәи агәырҕьара рҽазырҟаҵон. Еизон аныҟәаҩцәа амузыкатә салон аҟны. Амырзакан арҳәаҩы, ишьамхы агармошка ықәкны, абжьы рхәыҷны дыхәмаруан. Апианино дадтәалан ҧҳәызбак, аклавишқәа еилырхуа абжьы гәалҭауан. Жәохә шықәса зхыҵуаз аҧҳа дызцыз ан, лыӡҕаб лыбла дныҵшәар ҳәа дшәауа длыдыргыланы дыҧшын. «Арма лацәҟәыс, арҕьа ҽачча» аҷкәынцәа аӡҕабцәа лыкәырша, ркьатеиах ҧҵәауа изырыччоз лафқәак ралҳәон. Азаҵәра иреиҕьу ҧсшьарас изшьауаз арҧыс, изаҵәра еилагахьан игәаҽы; акәашара ишналагалак, дицәымҵадырсаанӡа иара днаиҧхьарц длызкылҧшуан аҽнынтәарак илаҧш иҵимыршәоз аҧҳәызба. Еиликаахьан уи аҧҳәызба амедицинатә институт дышҭоу, лашьа Севастополь арратә флот аҟны дшыҟоу, ибара дышцауа, лара ҩежәа шықәса шылхыҵуа, дшыҧшӡоу усгьы иблақәа ирбауан.

Иадырҳәеит танго. Ҩыҷьа-ҩыҷьала инықәлеит. Инеит уахьь Андреии Мариеи Сҭеҧан дрыцны. Танго ааихсыҕьын акраамҭа ҭынчран. Ашьҭахь, аҳәара иналагеит ирласны изыцкәашауа вальс. Лҩызцәа даарылҵын, Андреи ишҟа лҽыналхеит «Арма лацәҟәыс, арҕьа ҽачча». Рыблақәа

ааиԥылеит. Акыр даԛәзыргәыԛшаз лаԥшыла днаихәаԥшит. Лыҵкы-ҵаԛа лцәа-лжьы алԥхааua, Андреи блала иалҳәеит дицкәашар шылҵахыз. Аха ажәак иаҳәаха лоуааҟа, длеихырхәан акәашарахь днаиԥхьеит Мариа. Андреии Мариеи убас еиԛәшәаны, убас амелодиа атакт ианаалан иԛәԥраа икәашон, кәашара иԛәымлакәа игылазгьы, икәашауазгьы аҟәаҟәала ирызхьаԥшуа мацара, зегьы убарҵ аѡыԥьа рыхәаԥшра иалагеит. Сҵеԥан игәы иазҳауан дахьрыхәаԥшуаз. Маҷкгьы шьыцра бзиала диҵашьыцуан Андреи, убри даниԛәлаз, абас еиԥш агәыргьара, абас еиԥш аԥҳәызба ԥшҟа дигәдкыла дыркәашауа игәы азирҳартә аамҵа ахьимоуз. Аха абарҵ аѡыԥьа рыԥсҵазара абас иахьыԛаз, иаргьы ибзоураз ыԛан. Аҟы иамгеит ареволиуциаԛәеи аибашьрԛәеи ирыԛәҟыз иԛәыԥшра шыԛәсԛәа.

– Шәара ишәхәыҷԛәоума? – лҳәеит ԥҳәыск лхы Сҵеԥан инаиԛәкны. Уи илбахьан Сҵеԥани урҵ аѡыԥьеи столк иеицахатәаны акыршеицырфоз, апату шеиԛәрҵоз.

– Ааи, аҳы! – ихы ааирҵысит Сҵеԥан.

– Изаку насыԥузеи ишәымоу! – лҳәеит аԥҳәыс.

Зыԥҳа илхыбааuаз ан, абри иѡыза арԥыс дсымаҳәындаз лҳәон, лгәанала, Андреи дихәаԥшуа. Злымҳарыѡԛәа аԥьма акьаркьтамԛәа реиԥш икәаталеиуа, шьыцраала Мариа илышьклаԥшлоз аԥҳәыс, ахацәа лыхәаԥшыртә дѡеидасзар аахыс дызцыкәашахьаз, лцәа иадиалахьаз аҟәаҟәала илгәалалыршәон, аха Андреи иаҵкыс деиԛьын ззылҳәаша уаѡ дылгәаламшәеит. Уи Мариа илхаразшәа длызгәааны длышьклаԥшуан.

Акәашарԛәа рышьҵахь Андреи апианино днадтәалеит. Даахьаԥшын ихагылаз Мариа дналыхәаԥшит. Инацәкьарԛәа ырласны аклавишԛәа инарыԛәирхәмарит. Иҽааникылан дхәыц-хәыцуа мелодиак ааигәалаиршәеит. Нас инацәкьара ҟазаԛәа иԛәырхәмарааuа арҳәара дналагоны иаԥхьаҟа инапы анааѡеига, инапхаҵа асааҵ илаԥш нԛәшәеит. Дѡагылан изыҟырѡуаз днареихырхәеит.

– Шәыхәмарла, шәыхәмарла! – ииааиларыԥсеит изыԥшыз.

– Аԥсшьара иаамҵоуп уажәшьҵа.

Асааҵ дахәаԥшуа ихы Мариа иналыдикылан:

– Ҳаԥсшьара аамҵа иахыԥеит, – иҳәеит.

3

Иааигәахон Астрахан. Ашлиузқәа инарҭысуа, аеҳәа ианырцалазшәа, нақ-аақ зхықәқәа хаҳәчаҷараз аӡиас ихышьшьыла ицон «Рылеев». Астрахан ақалақь ааигәахацыҷхьаӡа, ахәыцрақәа, лыгәҭыхақәа ирыцлауан Мариа. Убраҟа, Астрахан, ианнеилак, ихынҳәны рышьҭахьҟа амҩа ианықәлауа еинасыҷхауоу, бзиабара рзеиламкәа еиҷырҭуоу иалҳәарц ажәа илҭахьан Андреи.

Амза аграпареҷш амҩапа хәхәаӡа ихнаҭон аӡы. Иҭысҭысуан амҩапа, иҭыс-ҭысуан амза, разны гәыблаа дук аӡы анырҭәалазшәа, иҭыс-ҭысуан аеҭәақәа. Аӡы дӡааҷшылауа апалуба амаакыра дадгылан Мариа. Андреи инапқәа ихы иаҭаҭаны ақәиарҭа ҷыда даниалан.

– Андреи, урыхәаҷши аеҭәақәа шаҟа иааигәоу! – лҳәеит Мариа. Илҭахын, иара ирацәаны дцәажәаларц. Илҭахын ажәақәак лаҳар... илыхәашаз. Ажәақәа, аҷҳәызба илыланаҭартә агәаҕьра... «Изысҭахузеи ажәақәа. Ажәақәа роума аус злоу...»

– Унапы иӡааушьылар аӡы, уаҷсҭәык аеҭәақәа ааҭугоит, – лҳәеит еиҭа Мариа, Андреи ацәажәара далалгаларц.

– Бҭаҷалишь, шаҟа еҭәа ҭыбгауа ббап! – иҳәеит Андреи.

– Сгәы иалоуп Сҭеҷан дахьақәҭыз. Дуаҩ-бырг бзиан. Ҳгәы ааирҿыхон. Дыҟазар уахагьы сыхәнигон арубкахь, – Мариа акыр зхыҭуа хҭыс бзиак еиҷш иаалгәалашәеит иацы, шьыбжьхьафара ашьҭахь Сҭеҷан лара абриаҟара дзеилаҳауаз арубкахь дшыхәнигаз.

... Сҭеҷани лареи арубкахь ахәнарҭа амардуан иавсны ишааиуаз, Мариа дааҭгылан арубкахь днаҷшит.

– Быхәнар бҭахума? – иҳәеит Сҭеҷан.

– Араҟа иану шәымбои? – мышқәак рышьҭахь Андреи илирбаз аҭанақьы ианыз аҷҟара лнацәа нақәылкит.

– Иҟалом? – дыҿехырҭаауа ҿааиҭит Сҭеҷан.

– Ус аҳәоит.

– Абас ныҟаҳҭар?! – Сҭеҷан инапы рҟьаҟьаны аҭанақьы инадикылан иаахиҩеит, – уажәшьҭа аҷҟара аблақәа хҩоуп, унавсны уцар – иабаӡом.

– Азин...– даалакҩакит Мариа.

– Баала, баала! – лмахәар нҭаирсын, ашырҳәа дҩыхәнигеит. Ажәак, ҩажәак рыла иҳәатәахьы дааигеит аҷсҟы рхиаҩы.

– Сҭеҧан дыҟазар иахьагьы быхәнимгоз, – иҳәеит Андреи аҭҷәы алаҭаны.

– Ааи, сыхәнигон… – лҳәеит.

– Акапитан беиҭалбааицарын. Ажәаҧҟа бзиак саҳахьеит, «умтәан уахьдыргылаша» ҳәа.

– Акапитан дааиаанʒа маҷ снаҧшы-ааҧшыма! Аҧсҟы рхиаҩы Александр Михаил-иҧа шаҟа дуаҩ қьиоу убандаз. Аҧсҟы сиркит. «Арма» аниҳәалак, арма сақәыҕәҕәон, «арҕьа» аниҳәалак – арҕьа. Ашьҭахь абинокль сиҭан, хараʒа, хараʒа сыҧшуан.

–Изабалак аҧсҟы ааигәа иназышьҭуа, егьа ҧсҟы рхиаҩы бзиоуп, – иҳәеит Андреи.

– Ҳара шықәсла иаҳхыҭуа аҭкыс ҭуеит уи ҧсҟы рхиаҩыс аус иуеижьҭеи. Зеиҧшааны ҳнеиуазеи Астрахан уаҭҷәы, Андре?

– Ашьжьымҭан, жәа сааҭки жәаф минуҭи рзы, – Андреи изеилымкааит аҭыхәтәантәи асқьала иахьазааигәахоз Мариа деигәырҕьауазу, лгәы иаланы илҳәауазу.

– Ҩаха-ҩымш уа ҳаанхоит. Нас ҳхынҳәуеит. Еиҭа жәамш ҕбала. Ҳақалақь гәхьаазгеит, иҵьоушьаша, аҭынхацәа, аҩызцәа раҭкыс ақалақь гәхьаазгеит, – лҳәеит Мариа.

– Убас игәхьаазгон саргьы аҳәаанхыҭ саныҟаз.

– Ақалақь мацароу? – иааргызмалны диазҭааит Мариа.

– Жәашықәса анысхыҭуаз сызҟәыргаз сҩыза ʒҕабкгьы дыгәхьаазгон. Лара сыгәхьаалгауазушь?

– Дузыҧшын…

– Ибгәалашәоу усҟан ҳшеиҧырҭыз? – Мариа илаҳәауа ихаҭагьы игәалаиршәон Андреи, – ишҧаҟалеи? Саб адипломатиатә усуразы аҳәаанхыҭҟа даниарга сани сареи ҳгаразы дааит. Бара, бан, баб ҳнаскьагаразы шәнеит адәыҕба аанҷасырҭаҷ. Ицеит уи аахыс жәохә шықәса. Ҳхынҳәны сынтәа ҳанаагьы шәара шәҭаацәа раҟара аʒәы даҳмеигәырҕьеит.

Аҩыҵьегь иргәалашәауан реиҧылара аҧхьатәи аминуҭ-қәа. Зхәыҷра шықәсқәа раан иааицрымшәауа еицыз еицәтәымуаахахьан. Аҩыҵьегьы ирҳәо рҷамшәо еихәаҧшуан.

– Мариа, Андреи иами, дыбзымдырʒеи? – лҳәеит Андреи иан.

Иахьынʒеибамбацыз ажәохә шықәсагьы аʒә ихаҷы егьи дхәыцны акәын дынханы дшыҟаз.

– Бара ибызҳаит, – иҳәеит Андреи.

– Уаргьы, – лҳәеит Мариа.

Мызкы аамҭыцкәа иқәлеит абри амҩа, еиҳа еизааигәаны еибадырырц, еилибакаарц. Аиҩызара ирыбжьаз аамышьҭахьгьы, ирыхшаз рыла еиҭанхацәахар рҭахын рҭаацәақәагьы.

– Ҳцап акаиутахь, аʒаʒа ҳақәнаҳәоит. Насгьы уаҭцәы шьыжьнаҭы ҳгылароуп, – иҳәеит Андреи. Мариа ҿылымҭʒеит. Амза ҭҭәааны ашеишеира, аеҭә еилыӈьӈьаауа рыкаҷҷашьа дытҟәаны дрыман Мриа.

– Бзызхәыцуазеи? – иҳәеит Андреи.

– Ажәеинраалак ацәаҳәақәа сгәалашәеит. Уʒырҩи:

Асар рымҩа нагоуп,
Инымҭәаʒо мҩаҭас.
Уакәшо ӈьысшьоит Волга,
Адунеи маҟаҭас.

Андреи амза аҿарҷҷо исааҭ днахәаҧшын:

– Аҧсшьара аамҭа иахыҧеит, – иҳәеит.

– Ҳхуп мышкы, ҩымш, абар жәамш, нҭәашьа ақәʒам ҳʒиас Волга…

Иабалагои ауаҩра амҩа,
Иабаанҿасуеи иҧҭәаны.
Волга, Волга, ушаҟароузеи,
Иабаҟоу, Волга, ухы, ушьапы?!

– Ари даҿа поетуп изҩыз, иугәаҧхо Андре?

– Ибзиами… аха ҳцап уажәшьҭа.

– Уца, сара снеиуеит уашьҭаншәа, – лҳәеит Мариа.

Апалубаҿ лымацара дықәгылан. Аʒы еиларҩынтны иаҭырҩруа, аҭх иагәылалан ицауан аҕба. Лхала данаанха, дытҟәаны дызмаз ацәаныррақәа днарылҭын, уаҭцәы Андреи иалҳәараны иҟаз ажәа азхәыцрахь диасит. Рныҟәара аамҭала Андреи дахьынʒеилылкааз дазхәыццыҧхьаʒа, изыхҟьа лзымдырʒо, аамҭа кьаҿла ирымҩалаз Сҭеҧан даалгәалашәауан. «Еиҿырҧшышьас ирымоузеи аби аҧеи раҟара қәрала изыбжьоу?» Аха шьаҿа-шьаҿала Андреи ихымҩаҧгашьа лгәалашәацыҧхьаʒа, Сҭеҧан иакәзар ус акәмызт ишыҟаиҭоз, ишеиликаауаз ҳәа лхи лгәи ааиҿагылон. Илгәалашәеит ҿнак Сҭеҧан дахыхәмаршәа: «Андреи, уеиқәа уақәмтәаʒои, знымзар-зны арҿырсҭа ааҟәҷны исым-

бацт», – ҳәа иихәаз. Мариа усҟанҵәҟьагьы еилылкааит уи шиҳәаз, изиҳәаз, аха даҽеакала еиликааит Андреи. Егьарыла дизхәцыргьы иахәҵамкәаны иҟаиҵаз, ма иихәаз ҳәа акгьы лзыԥшааауамызт, аха илымамызт еилкааны, иарбаныз лгәы «ааи» ахьамҳәааауаз. Данизхәыцлак, лаԥхьа даагылауан аҳәса хәыҷқәа ззықәыԥсычҳауа, ааʒара бзиаʒа змоу, иҟәыґоу, ҭеиҵыԥшла хаҵак ишьҭахь имгылауа арԥыс. Лгәы «ааи» алырҳәарацы иҟазшьа бзиаԛәа акакала дышрызхәыцуаз, илгәалашәеит амѡа иахьыԛәзтәи хҭыск, иара иѡнуҵҟатәи идунеи аазырԥшыша.

Амѡа ианыԛәлаз амчыбжь азыҳәан акәын. Шьыбжьонк Андреии Мариеи апалубаҽ итәаны ашәҟәы ишаԥхьоз ʒґаб хәыҷык дыѡуа-дыѡуа дааин апалуба амаакыра лхы хырҳәҳәан аʒеилаҽеара дʒааԥшыло далагеит.

– Бҭаҳауеит, быҽхыбмырҳәҳәан, – иҳәеит Андреи. Аʒґаб хәыҷы дихымхәцʒеит. Дѡагылан днеин, ашьшьыҳәа арахь даадихит.

– Сара Андреи сыхьʒуп, бара ибыхьʒузеи? – иҳәеит дԥышәырччан ахәыҷы длыхәаԥшуа.

– Сара – Алионушка, – лҳәеит ахәыҷы.

– Амаакыра быҽхыбмырҳәҳәалан, аʒы бҭамҳауеи, Алионушка.

– Сҭаҳаʒом! – лҳәан ахәыҷы днаимпыцҟьан, еиҵа амаакыра лхы ныхлырҳәҳәеит.

– Бан иласҳәоит иҟабҵо, – иҳәеит Андреи.

– Сан ара дыҟаʒам.

– Дабаҟоу?

– Дыбналеит, – лҳәеит ахәыҷы. Андреии Мариеи ааибарччеит.

– Дышԥабналеи? Бара дбыцәшәама?

– Шәзырччозеи, дыбналеит папеи сареи ҳааныжьны, – Мариеи Андреии иаарцәымґхан инеихәаԥшы-ааихәаԥшит.

– Нас баб иасҳәоит, – иҳәеит Андреи.

– Сабгьы ара дыҟаʒам.

– Аѡны ныжьны быбналама бхала?

– Мап, бабаду сааигеит.

– Шаҟа шыԛәса бхыцуазеи?

– Фба.

– Бан дыгәхьаабымгаʒои?

– Ишәасымҳәеи, саби сареи ҳааныжьны сан дыбналеит ҳәа...

– Аѡны ибымада?

– Саб.

– Уаҳа?

– Аласба хәыҷы.

– Баб дабаҟоу уажәы?

– Астол ихы ықәҵаны дыштәаз дааныжьны ҳааит бабадуи сареи.

Адырѡаҽны Алионушка, асқам дадтәалан, апластилин иалхны ауаа, ауалырқәа, шьапык-шьапык рыҵаҵаны, акәыкәбаақәа реиԥш, астолқәа рыҟаҵара даҽын.

– Алионушка, изакәхеи иҟабҵо?

Дгәырґьеит ахәыҷы Андреи данылба. Мариа уажәы гәахәа дуны илгәалашәеит, ахәыҷы бзиа дахьылбаз Андреи.

– Иҟасҵозеи шәымбо – ауараш жәырҵатә бар. Арҵ столқәоуп, ари – ауараш зҵиуа иоуп. Арҵ – изжәуа.

– Астол ԥьоукы адтәалоуп, егьырҵ зкажьузеи?

– Икаҳаз ауараш иашьхьоу роуп.

– Алионушка, иабаббахьоу бара ари аѡыза?

– Бара иҟабҵоз уаҟа? – инацылҵеит Мариагьы.

– Саб данымаалак сишьҵаланы уахь сцон. Абыржәы, даду даннеиз, сара абра сгылан, «столк» лнапы нақәылкит, – аҵәыуара саҽын. Папа абас дтәан – «ауаѡы» иха ааларҟәны астол иныԥәылҵеит.

– Нас бара аѡныҟа дыбгама?

– Даду дааѡналан саашьҵихит. Нанду лахь баала иҳәан, симаны дааит. Нанду лахь ҳцоит. Папа уажәгьы уаҟа дтәоуп, аа, абас. Ахәыҷы илҳәаз Андреи игәаҵанӡа иалсит. Дибацыԥхьаӡа камфеҵк, шоколадк лзааихәон. Ахәыҷгьы убасҟак дидҳәаҵаланы бзиа дылбеит, лабду диманы аґба ианақәҵуаз ихьҵәыуара далагеит.

Абри, Андреи ибзиара зҳәааз ахҵыс убас деигәырґьеит иахьылгәалашәаз, лыгәҵыха ссирк наӡазар аҟара. Аха иаалгәалашәахт убри иаҽәагылақәаша: асахьаҵыхыѡцәа раԥҵамҵақәа хәҵа-хәҵала, хшыѡла реиҽыршәшәара аамышьҵахь цәанырра бзиак акы ииаизнамырҽыхеит.

«Абри аҟара мши-ҵхи шәыманы шәахьеицу, акаиутаҽы шәахьеицыҟоу бгәыдкыларатҵәҟьа...» илазҵаауан бжьык Мариа, аҵакгьы ҟанаҵон иара убри абжьы: «Макьана иахәҵам, хаҵеи-ԥҳәыси анҳакәхалак – убасҟан. «Ус ами ишиҳәаз? Хаҵеи-ԥҳәыси анҳакәхалакь. Макьана иахәҵам». «Мап, мап,

ус дыѣам Андре!» – лҳәеит Мариа лхазы. Убри иазыҧшызшәа иаалгәалашәеит арубкахь ахәнара атәы... Уи ашьҭахь иажәақәа: «Ауаѡы ишьаҽа ахьынеихигалак ихы ҳасаб азиуазароуп. Иѣаимҵозароуп иахәҭам ҳәа ззырҳәо!» «Апианино арҳәара данналагоз ауаа изыʒырѡуан, шаѣагьы ибзианы иаирҳәоз!» «Аамҭа иахыҧеит. Иѣалоз убри аамҭа мыжда иахыҧар?!» Изаҳҭахыз абри амѡа ақәлара? Шаѣа шықәса сизыҧшыз аҳәаанхыҵѣа даныѣаз! Сиццоит, сиццоит, Андреи дыбзиоуп. Дызцазеи акаиутахь, сымацара апалубаҽ сааныжьны?.. «Аҧсшьара аамҭа анааи!..» Зегьы, аҧсҭазара зегьы рамкак иҭацаланы, еснагь расписаниала... Иахәҭоу, еснагь иахәҭоу ҳәа ухәыцуа...»

– Мари, – дшымгәыҷʒоз ибжьы аагеит Андреи.

– Ушьҭамлаʒаци?

– Сыбзыҧшуп.

– Ус иахәҭазма?..

– Ааʒара бзиа змоу иѣаиҵашаз ауп уи.

– «Иѣаиҵашаз ауп», – иажәақәа лхазы еиҭалҳәеит Мариа.

– Аҵх наскьеит, аҧсшьара аамҭа акыр иахыҧахьеит, – Иҳәеит Андреи.

– Ааи, ааи, еилагеит арасписаниа, – лҳәеит Мариа.

– Сыбзыҧшуп, Мари.

– Андре, иҳәала сыхьʒ иашан, Мариа ҳәа. Издыруеит уара ишугәаҧхо, аха сзамышьцылеит «Андре», «Мари»...

Аʒиас ихчылаз ахылѡа-ҧсылѡа иаҳа-иаҳа ишкәакәахон. Иааигәахон ашара. Ақалақь Астрахан ацәа иалымҵыцызт, аҕба «Рылеев» асқьала ианнадгылаз. Ѡымштәи аанҽасра ашьҭахь аҕба аныхынҳәуа иацхынҳәуаз, араѣа зныѣәара нҵәауаз наскьагауа, асқьалахьы иҭыҵуан. Ицауазгьы иаанхауазгьы аиҧырҵра иахыццакуамызт; еишьцылахьан, имаҷʒаѡын уажәшьҭа «шәара» ҳәа еицәажәауаз. «Азаҵәра – иреиҕьу насыҧуп», – ҳәа амѡа иқәлаз арҧыс «аҧҳәысҳәаѡ» ихьʒырҵахьан. Ибла дныҵмыршәауа, ажәа ѣәандала лгәы хыхуа длыцын иҧсы злахаз аҧҳәызба. «Арма лацәѣәыс, арҕьа ҽачча» – зегьы шлырччац илырыччон, зегьы рзы дгәакьан. Амала, зны-зынла Андреи днеизыҧшны даақәыҧсычҳауан, гәаласгьы илыман иара изыҳәан лара лыҧсы ҭасгьы дыѣамкәа дахьаанхаз. Имаҷѡын иззымдырхьаз Андреии Мариеи злеизыѣаз, рныѣәарагьы хықәкыс иамаз. Дагьыѣамызт аʒәгьы урҭ еинасыҧхауам, еиқәнагом ҳәа зхахьы иаазгауаз.

Аҕба Астрахантәи асқьала ианнадгыла, Мариа лчамадан аашьҭылхит. Иҟалҭоз иахиҳәаара изымдыруа дшанханы длыхәаҧшуан Андреи. Длазҭаанӡа Мариа ус ҿаалҭит.

– Андреи, уара аҕба уацхынҳәы, сара ҳаирпланла схынҳәуеит аҽныҟа.

– Мари, ҳаҕба аныхынҳәуа амш рдыруеит ҳҭаацәа. Иаҳҧылауеит. Аблеҭқәагьы аахәаны ус ауп ишҳамоу...

– Издыруеит, Андреи, усцәымгәаан.

– Игәхьааганы быццакуазар, сбыццоит саргьы.

– Мап, уара уҧсшьара аамҭа умырӡын.

– Мари, бгәы иалсша, иахәҭам акыр ҟасҭама?

– Мап, акымзаракгьы. Иахәҭам акы ааҟаумҭеит... иахәҭам ҳәа...– лҳәеит дааҧышәарччашәа.

– Сбыцхынҳәып аҕба ааныжьны саргьы? – иҳәеит Андреи еиҭа.

– Мап.

– Ибзиоуп.

– Ирласны уақәшаҳаҭымхар, аҧсык ааугхеит ззин урымҭаз акы уахыҧарц, – лҳәеит Мариа.

– Иуҭаху ииҳәо ҟауҭозар, уи еиҕьу иарбаны?

– Амарӵьа, ажәак уахымҧан...

– Абас ҳаиҧырҭуама?

– Уажәазы ииахҭәаны акгьы сызуаҳәом, уара аҕбала ухынҳәы, ублеҭ, амарӵьа, иҧхасҭоумтәын.

– Бара?

– Сааныжь схала. Унеиаанӡа иҭегь сазхәыцып.

– Мари, бара ибдыруеит... – лмахәар аанкылан дааидихалеит.

– Азин умаӡам скьысра...– лҳәеит Мариа рыцҳак диеҧшушәа днаиҭаҧшны.

– Ибзиоуп, – даауижьит.

– Аҧсык ааугхеит ажәак уахыҧарц. Амарӵьа, аҕба ала уаныхынҳәуа уи аҽнуҭҟатәи ҧҟарак уцәеиламгааит...

Ҽаха-ҽымш рышьҭахь ихынҳәны амҽа иқәлеит «Рылеев». Асқьала ианадҭуаз аминуҭҭәҟьа инақәыршәаны аҕба дынҭалеит Андреи. Иеиқәа арҿырсҭа ҭарӡа, ҟәҷырак амамкәа, исарочка ҟәашә игалстук ҧшӡа ақәҭаны, еснагь еиҧш убла иргәырҕьауа деилаҳәан, иҧшнын. Игәарҭеит имацара дшыҟаз.

Аʒәи-аʒәи еизҵаауан, аха иаанхеит ирзеилымкаакәа «анцәа еизишеит» ҳәа изхәаҧшуаз ахьеицымыз зыхҟьаз. Убарҭ дырҿызан, еилкааҵәҟьан акгьы имамыззт, ахаан иахәҭам шьаҷак ҟазымҵац, ажәак зымҳәац Андреи ихаҭагьы.

1963
Москва – Аҟәа

АФЕЛДЫШЬ

Гиуль Мендыбаева илыхьʒынҿылоуп

Уажәшьҭа ицәгьан адырра, иарбан мшыз раҧхьаʒа аҧыҵәҵәара ианалагаз аҧсҭазареи иареи еимаздоз абзиабаратә рахәыцқәа. Иҭәымҭа уажә акәын данааҭагылоз, шықәса ҿежәыхәба нагʒаны ихымҵыцызт. Абри, реиҳа иргәырҕьагаз ақәраҷ, игәаҵанʒа инаганы агәра игеит, насыҧ ыҟам, уи азҳәан ахәыцрагьы башоуп, хыжьжьагоуп ҳәа.

Иоура иҭбаара наʒа-ааʒан, имаха-шьаха еилашәыгәны убас дуаҿы еиналаан, инаихәаҧшлак иааигәалаиршәон еицырдыруа аскульптура. Убри аскульптура ахьʒ, абиблиатә хьʒы, – Дауҭ акәын иаргьы ихьʒыз. Адәахьтәи иҧшра-исахьа реиҧшҵәҟьа уаҿы датҟәауан, даргәырҕьауан уи изҭаз агәгьы. Аха диит Дауҭ ауаҿытәыҿса игәи ихшыҿи раҵкыс, ижәҿахыр иаҳа иахьырҭахыз атәылаҷ. Амал ду змаз аҭаацәара дрылымиааит, «ашьацқьа» злоу дырхылҵшьҭрамызт. Изыҧшын акы заҵәык: ицәа-ижьы ҧшʒа аҵьамыҕәа цәгьа инаҵарʒыҭуа, игәы ҭбаа, игәы раз ҧхʒашала ижәны арцәымсара. Иара иҭахымызт усеиҧш аҧсҭазара. Ахшыҿ иман иҧсҭазара ахьынʒаҷееимыз еилыкка изырбашаз. Егьа дақәҧандазгьы имамызт уи зыҧсахшаз амч. Издыруадаз, иаб иҧсы ҭаны дивагылазҭгьы, аҿыҵьегьы рыжәҿа еибырҭар рыбҕа рзеиҵыхыр. Аха иаб, дызҷыз ахәаахәҭра ицәхыбгалан, ауал аниқәшәа, анышь днақәтәан, аокеан дынхыла дцеит. Ҵьоукы ирҳәон, изныҟәымгоз иҭаацәа амла ишагауа ибла иаимырбарц дыбналаны даҷа тәылак ахь дыʒхыҵит ҳәа, даҷа ҵьоукых – аҧсыʒкра дшаҷыз афырҭын ҵысын, инышьгьы иаргьы ҵааҟәрылеит ҳәа. Изыҧшын шықәсык, ҿышықәса. Дауҭ иан длаҕырʒырқәақәон аҿны дахьтәаз. Иара дышзахәоз дцон аокеан ахықәахь. Дгыланы дхыҧшылон ҳәаа змаʒам аʒы ҵамҵамра. Башан, дыхнымҳәит иб.

Дцеит иан ҧсеиқәырхагак ахьлоуша аҧшаара. Уи данибоз игәахы ашьаҟәаҟәа ҭанаҵон Дауҭ. Ҳаиуанҵас дныҟәицон, ҳаиуанк аҟарагьы ҧсы зхоу лакәны дрыҧхьаӡомызт, аҳҭныҧҳәысс дахьыҟаз. Иара ижәѡахыр наҵаиргылеит, океан ихышьшьыла иаауаз, аҧсыӡкыга траулерқәа иӡхыргоз аидара. Имҵарыҧсоз аҟәрышьқәа, ифатә иагырханы, ицәа-ижьы аарла иаалахиѡон.

Изҳауан. Анаҟә ықәҵны адгьыл аныхтуеиҧш, Дауҭ дѡеидасны ихшыѡ шәыцыҧхьаӡа, иара иҭагылазаашьа далыҧшны, аҧсҭазара ахыхь иҟоу ирыҧсҭазашьоу еилыкка ибауа далагеит. Урҭ, анцәа дыззылыҧхаз, ахьынӡаҳараку еиликаацыҧхьаӡа, идыруан дахьынӡалаҟәыз иара ихаҭа. Дыҟан, иеиҧш зеиҧшу ишырҳәауаз еиҧш, лахьынҵала абри аѡыза аҧсҭазара изшаны. Иара дазыгәыҳәуан ауаѡытәыѡса иҧсҭазара. Игәаҳәара иазҳацыҧхьаӡа иҧсҭазашьеи иареи иаҳа-иаҳа еиҷагылон, иаҳа-иаҳа реинышәара цәгьахон.

Агәыблра иркны еиннаршәеит зынгьы, ауаѡы аҧсҭазара дадызҳәалауа рахьтә ихадоу – абзиабара. Дауҭ иеиҧш агәы ҭбаа, агәы цқьа зызҭоу илалауам абзиабара бжамҷамны. Игәы зиҭаз – иҧсгьы лиҭеит. Иидыруаз шаҟа даргәырҕьауаз, игәы ҭнагауаз аҟара уажәшьҭан игәы ҭарҷаҷаганы ишизыҟалоз. Длызхәыцуа игәанала иҳәауан ашьҭахь: «Зегьы аҵәы нахьшьны аҧхыӡ салазшәа саалырҷыхеит ажәа заҵәык ала». Ахҷа иаѡызахаз уи ажәа, дархынҳәит, абзиабара анизцәырҵ нахыс хшыѡла дызлыҵны дыҟаз – инанамгара ашҟа. Ар раҧхьатәи ааха ҕәҕәан. Абри нахыс Дауҭ гәыжьжьагас ишьҭихит аиѡызара, уи иазхарҭәааузшәа игәы иацәыӡыз, иазырҕьозшәа ахәра ианылаз. Ѡызас диман қәрала иара иқәлаз, иара иеиҧшҵәҟьа инанамгаз.

Бзиа иибауазаалакгьы адгьыл инаҟәыҭханы иҳаразкуаз Дауҭ, иѡыза игәаҵҕа дадҳәаланы диман. Иҧсеиҧш дибауан, ихеиҧш игәра игауан. Еибадырит абиржаҷы. Убра, рқәыҧшра шықәсқәа зықәӡыҭуаз абиржаҷы, имѡасуан реиѡызарагьы. Атраулерқәа анааӡхыҵуаз иѡызеи иареи еицны инеиуан асқьалахьы. Рыжәѡахыр наҵадыргылон аидара. «Ҳажәѡахырқәа аидара иарчалеит, ҳагәқәа аҧсҭазара иҭанарҷаҷеит!» – иҳәалон Дауҭ иѡыза. Уи егьилымшеит имырхәашьыкәа аиѡызара ахьчара. Иҷы ааихыхны ажәак имҳәаӡеит Дауҭ, иѡыза иҟаиҵаз ахәымгара аниҵидыраа. Рѡыҷьегьы еиҟараны рыҧхӡы зақәҭәаз рҷьабааҧса ами-

хын, аиҳарак ихазы иаанкылан, ҟәрышьқәак Дауҭ инаииркит. Реиѡызара аҭәы ахьишьит убри аҽны. Ажәак иамҳәаʒакәа днаидҭын, гәырѡала дыҭәны дахьнеиуаз, гәаныла аҳәара даҽын Дауҭ: «Издыруада цәгьашьыцрала, еибаҭирала адәы дықәзарц дишазар ауаѡытәыѡса? Абзиабара ыҟам, аиѡызара ыҟам. Иҟам ауаѡы дзыргәырҕьаша, уаѡы игәы ҭызгаша ҳәа акгьы». Убри аҽны аҧсҭазареи иареи реимадараҽы ибжьалеит даҽа шьшьарак. Убасҟан ауп, игәаҽы ахы аныҭнахыз уаанʒа имҧан имааицыз. Уи цәырҭит ианиҳәа ихазы: «Иҟам адунеиаҽ анасыҧ, агәырҕьара! Сықәҧарагьы акгьы иаҧсам». Ишьаҽа ахьеихигаша ҳәа иккаʒа имѡа аатны ибеит ҷьара заҭәык. Хыла-хшыѡла еилкааны дазымхәыццызт, мшаҽны даниз инаркны иҧсҭазара убри, аҧсра иаҽагыланы иқәҧауа ишаауаз. Игәаҽы ахы аныҭнах инаркны иҳәашьҳаха илсны деиманакуан. Ишьапы зықәгылаз адгьыл ашыцламҭә еилабаара иаѡызанатәит. Ѡада деихацыҧхьаʒа, ишьапқәа ҭаҟа иалашьшьны даланахалон.

Имбаʒеит иҟьаҟьаʒа ианшаз. Аухантәарак дазхәыцуан. Ишәеит-изеит, инықәиҭеит-иаақәихит, аха ихы игәалашәозар инаркны, иҧсҭазара неидкылан даназхәыцлак, аеҭәақәаҭәҟьа кыдымкәа, алашьцара згәыҭатәоу ажәѡан лашьца иаѡызаны акәын ишибоз. Зегьы иреицәаз – иаҧхьаҟа даныҧшлак, уи ажәѡан зырлашаша аеҭәа изыҧшаап ҳәа гәыҕра изцәырҭуамызт. Ҭаны, игәаҭаҽ макьана иҭааʒа иакын имыцәацкәа ауаатәыѡса рыгәрагара, ргәыблра. Аха уи мацара изхомызт. Дауҭ анасыҧ лашараҭәҟьа изылыҧхараны ибомызт, днасыҧданы адәы ақәзаара иара иҭахымызт. Убрахь ада мѡа шизнымхаз данақәшаҳаҭха, изаанхеит акы заҭәык: ишынаигʒаша аʒбара. Агәыҕьра изымариан, избанзар, иаҽагылауаз амчқәа зегьы дырнаҧхахьан. Ишынаигʒаша аʒбарагьы уамак аҭахымызт. Мчыбжьык аѡнуҭҟала итәылаҽ иҭыҭыз агазеҭқәа аашьҭыхны инеихирҧхьар уаҳа аҭахʒамызт. Абар иацтәи агазеҭ: «Лҽылшьит ѡажәа шықәса зхыҭуаз аҧҳәызба цианисти кали ыжәны». «Иҽишьит аҷкәын абанан ақәцәантәи дыҧаны. Уи иҷьыба иҭан абри аиҧш ашәҟәы ѡны: « Иеиҕьуп хәыцрак, гәҭыхак умаʒамзар, иуманы уи зланаугʒаша алшара, агәамч умамзар аҭкыс. Узхара афареи, ажәреи, аҳәса рыкәаиареи мацара азыҳәан иаҧсам адәы ақәзаара, иаҧсам!» Дауҭ игәы иааҭҳәааҭәҟьаны иѡын ари ашәҟәы бҕьыц. Аха иара иҭахымызт усеиҧш иѡны ааныжьра. Анагʒаразгьы иалихит даҽакы.

Ихахә қәчыч ҭирффеит. Инықәыршәны исеит иҧаҭа. Асқьала зтәыз аҧшәма иҟны днеины, сара сҭыҧан даҽаӡәы дшәыдышәкыл ҳәа ақьаад бҕьыц ѡны ииҭеит. Дыѡнан уи ананамгацәа рыквартал аҟны игылаз ѡнык аҭаҟа. Аҟарс иаѡызаха еиқәылашьцан иуада. Иҽееиҭыхны ицәарҭаҕәы данықәиалак ишьапқәа ицәаак-цәаакӡа иҟаз аҭӡамцқәа инарыдгылон. Аҧшәма ҧҳәыс, аҭакәажә, ауада ақьыра лиҭеит. Ашьыжьтәи амра нахьхьи, аҧслымӡ ҳәыгәрақәа иѡарывҭны, апальма абҕьышьҭышьеиҧш, ашәахәақәа хахаӡа ажәѡан иаҭанарҧхон. Ицәҳәыраз аҧслымӡ сакара дықәсны аокеан шыҟаз дцон Дауҭ. Гәымбылҵьбарала ихыччозшәа, ашара еигәырҕьаҭәа иаҧылоз аҧсаатәқәа ахьынеихыҧраааихыҧраауаз, шәаҳәарала еиқәҽырҭуан. Дынхыҧшылеит аҽырҭынч зыҭра иҭаиаз аокеан. Иҵьыба иҭаҭәахны имаз аҟәрышьқәа ааиҧшааит. Ииҭап урҭ анышьхьчаѡ, ҧсыӡкра схылоит ҳәа иеиҳәап, анышь ахала аӡы ианыххалалак, аҧсыӡкцәа изааргап аҧшәма. Днеиуан хырҧашьа змам аус анагӡаразы ицауа ахаҭа иныҟәашәала. Шьаҽак аокеан дазааигәахацыҧхьаӡа, иҧсҭазара аҽҳәара кьаҽхон. Иҧсеиқәырхагоу мышқәак рылибаарц иҭахызшәа, шықәсыла, мызла аҽееиҽыршәшәауа иҧсҭазаратә мѡа зегьы иаҧхьа ииасуан. Днамҭалеит ацәҳәыра асакара иқәгылаз аҭлазаҭә. Уи ашәшьыраҽ даннеи аҧша хьшәашәаӡа инаисит. Ихы даaѡахан убри аҭла амахәҭақәа акакала лаҧшыла еимдауа днаҭаҧшит. Аҧшеи амреи амбауа, иҭаланы адгьыл ажәпара иагәылышьшь имѡасны ицон ацыха-ӡы. Уи ахыхь, аҧшеи амреи иара азыҳәан иҧсҭыхгаха, адгьыл иалиааны иқәгылан аҭла ду, аҭла ҧшӡа. Игәымбылҵьбарахеит ажәѡан убри аҭла азыҳәан. Аҧхьа ицәѡеижь-цәѡеижьӡа ажьакца ҧшра аахәауа, ихахьхьала иҽышәшәаны икаҧсеит абыҕьқәа. Ашьҭахь, рхыцәқәа ҟатарақәа иаҳа иахьыҧшқаз ныхкыҷын, хәыҷы-хәыҷла излыиааз агәыцә ахь иааскьауа аилѡаара иалагеит амахәҭақәа. Иааскьон аҧсы ахьҭоу агәыцә ахь, иааскьон амахәҭақәа рыла иалалан иаауаз аҧсра. Баша амала амахәҭақәа хаххала ажәѡан иаҭаҧшуан; иҧсеиқәырхагаз ҽамѡак аӡы азыҳәан иашьапкуа. Аӡы, аҭла зықәгылаз адгьыл иагәылашьшь иаҽын ацара. Уи ҭаулацәан, аҭла аҧашәқәа уанӡа изынаӡомызт. Абас адгьыл иқәѡаауан аҭла, аҭаҟа инарҭауланы ишыҭәахыз аҧсеиқәырхага. Аҧашәқәа даҽа маҷӡак...

Иҟәандаʒа аӈша нхыслеит аокеан. Даҽазнык ажәѡан днаҵаӈшит. Изхароу изымдырʒо, абрахь амѡа даннықәла нахыс, Дауҭ адгьыл ақәӈшра аҵкыс ажәѡан иаҳа даҵаӈшуан. Уи ҵыʒәʒәааны ицқьаны ихагылан. Агәыҭҟьара ииааины аʒсара далагаргьы, аҽықә аҽынʒа дзымнеиртә днаскьахьан. Анышь аӈынҵа днықәгылеит. Иказказуа аокеан агәысакара дынхыӈшылеит. Нахьхьи, инахараны анышьқәа ирықәтәаны ихын аӈсыʒкцәа, урҭ рнаѡс, амызгәыҭ хәхәаʒа, ихышьшьыла ицон аҕба. Ажәѡан деиҭаҵаӈшит. Ӈҭа хәыҷык, ахы ахьагара азымдыруа, ишаҵәы-шаҵәуа ажәѡан иаҵан. Аӈша иахьааҭахыз иагон уи аӈҭа. Иаагаз-ҽазт анышь. Ацәқәырӈақәа ҵысуан аокеан. Еишьылʒа дынʒааӈшылеит. Хыла иҽынеихеит. Аʒы ҵамҵамра ааимҟьан днахәлашәеит. Имаха-шьаха амч рыманаҵ даханы аҵахь дцон, имч анилʒаалак хыхь дызхамларц. Убри аҟара дласны дцауан аʒы аҵахь, дук мҵыцкәа, инапқәа акы инаахеит. Иблақәа анаахит, аʒы аҵан иҭажьыз ахаҳә инапқәа ақәкын. Ахаҳә ахьышьҭаз аӈслымʒраҽ инапы навҵеиҵан, ирыҕәҕәаны иааникылеит. Убасҟан иҵәырҵәыруа инапы азқәа акы нахькьысит. Наҟ данынагәҭас акәуа еиӈш акы аарла аʒы иналибааит. Иʒса-ʒсоз инапқәа рыла иааникылан иблахь даахазар, афелдышь мыдаҕьцәа! Иҟәазʒа, иӈсабаратәу афелдышь! Ихаҭагьы цқьа еилкааны имамызт убри аминуҭаз, блеихаҟәысрак иалагʒаны ихы-ихшыѡ иаʒбыз. Акы заҵәык игәалашәауа, иѡнапык рыла еимарҕәҕәа иааникылеит амыдаҕьцәа. Аарла ихы аʒы иааҭирҳәҳәан, иӈсыӈ аалеига-ѡеигеит. Инаихәласын, еиҭа ҽамѡақәак нылбааидеит. Ацәқәырӈақәа дхаргалон, дʒаадырҟәрылон, иблақәа алашьцара рхаҳалон. Дазааигәахон, абар, абар днамҵасуаны ацәқәырӈа иааиҟәнаҭхауан анышь.

Игәалашәауам ацәқәырӈақәа шаҟаамҭа илахәмаруаз. Ихдыррaҽ данааи ицнапык аларӈсны анышь икын. Иʒааҟәрылауа имӈыхьашәаз, ма деиқәнархароуп, мамзаргьы еицʒааҟәрылароуп – иоуижьʒом. Аʒы иҽыҵәраауан, ихдыррaҽ дааиуан. Аӈхьа афелдышь мыдаҕьцәа анышь ианиршәлеит, нас иара итәʒамызшәа, ииулак ицәеижь хәнигеит. Издырам, хдырра имаʒамкәа шаҟаамҭ анышь даныз. Данааӈш амыдаҕьцәа импыҵарҕәҕәа икын. Анышь газҽазуан, ажәѡан ҵысҵысуан. Еиҭа ихдырра ицәымʒырц иблақәа хиѡеит. Игәы хынҳәуан, илаӈықәшәа иқәланы иаауан акы ҟәандаʒа. Иӈынҵа шьон, акыргьы ҵуан ишьоижьҭеи, иара ибартә, еиликаартә дыҟамызт

амзар. Уи аҽырҳәа раҧхьаʒа ашьа кылҵәрааит дхаҵәрыларц данаауаз.

Ихдыррає данааи, амсатә мыдаґьцәа неихирҧан дынҭаҧшит. Афелдышь неиҽаҧхеит! Инапсыргәыҵа ианҵаны, иблақәа еихмырсыґь ииҳәара иҽамшәауа дахәаҧшуан. Уи амшынтә фелдышь, птериа ҳәа изышьҭоу акәын. Иҟәашʒа аҧсыʒ аблеиҧш ишкәакәан. Еицыгьежьны икәымпылын, иаҟаран хәыҳә кәтаґьк. Адунеи рҽыцны изаартуа, иблақәа аҧсҭазара рыхҵауа иҽаҧхон уи Дауҭ. Раҧхьаʒа аʒы аҵан илаҧш нахькьысны аҧсҭазарахь дхынҳәырц иара данеихозгьы, уажәы, игәылхны инапы ианҵаны ианикугьы, инҭкааны дазымхәыцит шаҟа инаҭауа, шаҟа иаҧсоу ҳәа. Иаҭныҵуаз ахьы акәмызт аус злаз. Уи аҵкыс инеиҳаны, акырʒа инеиҳаны, зынʒаск даҽакын иара изыҳәан афелдышь. Адунеи аҟны ицәыʒхьаз зегьы игәаҽы иҽыхауа, изыхынҳәра иалагеит. Аокеан данхыҧшыла, игәыҭҟьараны инаилсит. Маҷ-маҷла уи гәыҭҟьа-қыӈьқыӈьраха исит. Деиҵас, аларқача ихьызшәа, иҽизышьақәымкуа дҵысуан. Цәқәырҧак иара ишҟа аҽанаанахалалак, анышь ажәѡақәа аужьны, ихы ларҟәны дҟәыҟәʒа днантәалон. Иҽанааиқәиклак, афелдышь амра ақәҧхар иʒыҭуазшәа, аҧша асыр импыҵҧыруазшәа, инапсыргәыҵақәа ирыбжьакны дкылҧшуа игәышҵа иҵакны уажәы-уажәы дахәаҧшуан. Макьанагьы цқьа агәра изымгацызт деиҭашықәыҧшуа абри адунеи. Дѡагылан афелдышь инапы ианҵаны амра инаҽаирҧхеит. Ажәѡанаҽ амра шеишеиуан, инапаҽы афелдышь кәалкәаӈьон. «Ҳа-ҳа-ҳа!» – ирган ибжьы ѡыҭцаны дааччеит. Ашыѡ-шыѡҳәа амҵәыжәѡа ҟәаш дуқәа ҟьауа ихыҧрааны ицоз альбатрос иччабжь иаршәан ганха аҽынанахеит. Деигәырґьаны аҧсаатә дахәаҧшуан. Иҧыруан ажәѡан ианаалан, иҧшʒаны. Иааигәалашәеит аҧсыʒкцәа игәаҭаны ирымаз альбатросқәеи абуревестникқәеи ҧырны ахықәахь рҽазааигәартәырц ианцауа, иҵысуеит аокеан ацәқәырҧара. Ашыѡ-шыѡҳәа анышь ажәѡақәа лаҵишьын, иҽыѡеихеит ахықәахь. Адгьыл аҽы анеира дахыццакуа убриаҟара игәы иҵхауа дцауан дласны, имахәарқәа лассы иааҧсеит. Ржьашәқәа ҭыҵны ицауа ихьуан. Ирҟәыҷуа рыҧсы нарылеиҵеит. Адгьыл ашҟа дааскьацыҧхьаʒа иаҳа-иаҳа дахʒыʒаауан инапсыргәыҵа иҵарґәґәаны иикыз афелдышь. Импыҵышша иҧырны ицозшәа, инацәкьарақәа акакала иаартуа дцәыҵыҧшны дахәаҧшуан, дахәаҧшуан.

Агәра игацыҧхьаӡа иаҳа-иаҳа дахӡыӡаауан. «Анасыҧдарақәа зегьы иреицәоуп, унасыҧдара ахгашьа анузымдыр. Иҟоуп, ааи, иҟоуп анасыҧ! Унапы наӡоит зны, даҽазны изынаӡом иара аҟынӡа. Агәра агароуп аус злоу, насыҧ шыҟоу, агәра агара!» Уи инапсыргәыҵа ианыҷҷауа ианыз афелдышь аҭира, ахьы, амал аҭныхра зылшауа мацара акәымкәа, иҵегь хараӡа инеиҳау даҽакы акәхацыҧхьаӡа, агәра агара ицәыцәгьахон инапаҽы ишику. Мыш лашарак имбаӡауа, мышкызны ишибауаҳәагьы гәыҷра имаӡамкәа алашьцара дагәылак иҭакыз, реиҳа даназыҧшӡамыз, иаалырҟьаны, аҭӡамцқәа зегьы неиҧырҵны, адунеи алашара зегьы знык ала иззаатыз ауаҩы диҩызан Дауҭ. Ицәыцәгьахеит ари агәрагара. Игәаҽы иӡхьаз зегьы зырхынҳәыз, иҧсцәаҳа-цәиқәараха, игәыҭҟьаганы, уажәы зыцәшәара далагаз аокеан еилахәашь иҧсы амызхыз инап аҽы ишикыҵәҟьоу агәра игацыҧхьаӡа, иахӡаӡаара убасҟак иацлауан, инапқәа ҵысҵысуа, деилаӡыӡо, иоуразоуроу деиҵас ақыҷьқыҷьра далагеит. Афелдышь инапсыргәыҵақәа ирыбжьарҷәҷәа иҽырхәаны анышь дахьақәтәаз, раҧхьаӡа иҷьычыз ауаҩ иеиҧш, иблақәа шаҟь-шаҟьо днаҧшы-ааҧшуан. Аокеан аҧша хылауа, ацәқәырҧақәа ҵысуан. Аҧсыӡкцәа ишзахәоз еиханы ахықәахь ицон, рнышьқәа ажәҩақәа ашыҩ-шыҩ ирыҵшьуа. Дауҭ убарҭ аҧсыӡкцәа зегьы рхы иқәкны иара ишҟа иааузшәа игәы инарбеит. Абар, иааиуеит, иааикәшоит, илаимпыҵыржәоит инасыҧ шкәакәа. Аимдара далагеит иахьиҵәахша. Иҷьыбақәа – урҭ идшәаҟьала аӡы рхьыҵәҵәоит, насгьы уаҟа ирласны ирыҧшаауеит. Анышьаҽ? Уаҟагьы ирбоит… Деиҷьыҧӡа, инапқәа ишьамхқәеи игәышҧи ирыбжьарҷәҷәа анышь дантәалан, ихы ҭыҳәҳәаны уаҩы димбартә. Маҷк иҽанааиқәик: «Анышь атәарҭаҽ снықәтәан, мамзар уаҩ дрымбар анышь иара ахала аӡы иххалан иҟоуп ҳәа иаргьы иаауеит», – иӡбеит. Ибҷа ааиҵихын, атәарҭа аҷәаҽы днықәтәеит. Аокеан ацәқәырҧақәа ирыцлахьан. Инахьхьиӡа, алаҧш ахьзынаӡоз, аӡы еиқәареи ажәҩани ахьааилало иҭылашьцааӡа амамиқәара ҭатәан. Аҧҭа ӡлачқәа ихьанҭахьанҭаӡа убрантәи иҩҭыҵны ажәҩан ҵырҟьон. Урҭ аҧҭақәа амра уажәы-уажәы ихырҩон, ирымпыҵыҵуан. Иккаӡа иҭацәын, нышь цырак хыршәламызт. Иааикәршаны аӡы дынхыҧшылеит. Уи ҽырҭынчганы инаилсит. Аҧсыӡкцәа ахьыӡхыҵыз, наӡаӡа инижьырц дызҧырҵхьаз адгьыл ахь дыҧшуа, инапқәа рых-

хо: «Ижәбома, саргьы анасыԥ сымоуп! Агәра шәызгом? Саргьы агәра сызгомызт, саргьы! Аа, абар, шәахәаԥш! Иҳаибарбап уажәшьҭа!» – даԛьуа, амаԛарра далагеит. Илашалашо инапсыргәыҵа аартны иԛәын афелдышь. Ацәԛәырԥа анѡаҵас, иѡышьҭԥан иаагазҽазит анышь, гәыҵԛьарак афеиԥш иѡаилԛьеит, инапсыргәыҵа иныԛәкәымпылааит афелдышь... Днамҵасит, деиҭанамҵасит... Уи акәхеит! Инахәлашәеит азы ҵамҵамра!..

Арҵәаа ҳәа бжьы ҭимцеит. Ддысызшәа даагачамкит азнык азы. Изыԛалаз агәра изымгеит. Инацәкьарақәа еиларҵәа ирҭачкәымны икын инапы. Дшәа-шәо, аԥхӡы иԛәнаҭәо, ашьшьыҳәа инацәкьарақәа ааитҵихит. Инапсыргәыҵа хәыцыԛәу аҳа, акгьы анымызт. Азаара ихаланы аимдара даламгеит анышь ианшәалазар ҳәа. Ҭынч ихы инапқәа инарниҵан, акраамҭа ус дтәан. Анышь ианыршәлаз афелдышь амыдаԛьцәа аашьҭихын, инарҳәы-аарҳәауа днахәаԥшит, иршәны азы иналаиршәит. Ацәԛәырԥақәа иаҳаа-иаҳа ишьҭыҵуа анышь дыршәуан. «Ҭиу-ҭиу» дырган аԛнышқәа наихыԥрааит. Ихьшәашәаӡа инасит аԥша. Идшәаԛьаланы ишәыз иматәа баа3ақәа ицәаижьы ырхьшәашәауа ахьҭа дадыркит. Ацәԛәырԥа еилыҽҽаеихыҽҽо ишааиуаз атазҳәа анышь ианѡадсыла, иахыҽҽан инеигәыдҭәалеит. Ихы дѡахан азы цәиқәара дынхыԥшылеит. Уаанӡатәи иччаԥшьқәа иреиԥшӡамыз ԥышәырччарак иԛьышә иааԛәлеит. Уажәраанӡа инасыԥ зирбоз амра днаҽаԥшын: «Ҳыҳы-ҳы!» ирган, хаара аҵаӡамкәа иара иитәымыз ччаԥшьла дааччеит. Маԛ-маԛ аччара дамҽханакит. Дԛьызԛьызны дҵәыуозу, дыччозу узеилымкааua, бжьыцәгьак ихылҵуан. Иҽанааиԛәик, деиҭанӡаԥшылеит азы цәиқәара. Хӡаарԛәрыла ԛаҵаны аԥшаара, азхәыцрагьы иаԥсамызт. Уи азыҳәан иаҭахын амч ҽыц, аокеан аҭынчра. Насгьы уажәшьҭа уи афелдышь ахаҭа акәмызт аус злаз. Уи жәѡангәашәԥхьараҵас иблаҽ иаалашан иныҵабеит. Иааимԛьаз алашара инардырит иара, афелдышь, аҵкыс акырӡа иаԥсаз даҽакы, хәы змаӡамыз даҽакы...

Агәара-гәара еилашуа ацәԛәырԥақәа ҵысит аокеан. Иаршәуан Дауҭ инышь ҕәцәмаԛьаҵас. Уажәшьҭа иара аокеан иаҭахын дахәланагәарц. Ауаѡы инапы ҕәгәақәа рыла анышь ажәѡақәа аанкылан ашыѡ-шыѡҳәа иѡаҵишьит. Мчыла иԥсы ҭнахырц амч еиқәаҵәа ижәлацыԥхьаӡа уи иазгәааны иаҽагылаша амч ҽыхон ауаѡы игәаҽы. Адгьыл аԛынӡа макьана

акыр набжьан. Аха, ауаѡы имааҳәыртә инышь ырманшәаланы, ишилшоз ажәѡаҟәа аҵшьуа дцон ацәҟәырԥаҟәа драҟәԥауа.

Нахьхьи, адгьыл цәҳәыра асазанраҷ иҟәгылан, иҷәажәкны ахѡаара иаҷыз аҵла. Амахәҵаҟәа рхаха ажәѡан иашьапкуан. Аҵаѣ́ка инарҵаулан, адгьыл иагәылашьшь ицон иԥсеиҟәырхагаз ацыха-ʒы.

1966

АБЗИАБАРА АХЬЗАЛА

Ацәа далнахит ивара ибызбызуа иацраз ахьаа. Ашьыжьтәи ашара аԥенԥьыр иалԥхан, дымчыдаха дахьышьҵаз ауада иѡналахьан. Амш алашара иблаҟәа ирхыччалар ихьаа иацнаҵозшәа, ишиҵахʒамыз, уи моу, ишицәымґыз илацәаҟәа ашьшьыхәа иааиҟәихит. Илаԥш иҵашәауа аилкаара, азхәыцра ихахьы иаамгаʒауа, зегь ззеиԥшу лаԥшыла ауада ааиԥхишьшьаан, илацәаҟәа хьанҵа-хьанҵаʒа еиҵанеиҟәиԥсеит. Иблаҟәа ахьынʒахтыз инеиԥырҵшәа ибеит ихьаа. Иԥсы ааивиган дааҟәыԥсычҳаит. Аха илацәаҟәа егьынеиҟәиԥсеит, ихьаа иацлауа, аҩырґәґәара иналагеит. Убри блеихаѣ́әысрак ианаахитґьы, иблаҟәа ирхубаалон наʒаʒа иаԥшәымаханы урҵ ирхыз: иҵаулаʒоу азаҵәра иаанагаз агәыкреи, акыр дзыргәаѣ́хьоу ихьаа иахылҵыз агәжәажәареи. Дахьккьысуамызт, напы ԥшҟала ишьышьуамызт иахьихьуаз, идыруан ус еиԥш жьжьашьа змоу, ус еиԥш ргәыбзыґрала ихҩуа хьаамызт ихьуаз. Диан, аиогцәа рҵара ишаҳәо еиԥш, игәы ѡарха, инапҟәа хәхәа-хәхәаʒа иваԥса, ихы-ихшыѡ зегьы ацәара иазышьҵны. Иҵахгәышьан, ихьаа мыжда хәыцырҵас имамкәа, имгәырѡауа, иԥсахы уажәы-уажә иҷәнамкааауа, мышкы шьыбжьаанʒа иадамхаргьы ихигарц, ихьаа ҿҳәарала ихьуаны, убри аҷҳәара анынҵәалак иргәаѣ́ра иаѣ́әыҵуазшәа. Уажәы убри еиԥш амш убас дазҷыгәҳәааауа хәыцырҵас иман, ԥаса, хәарҵа аиуам ҳәа агәыґра ицәыʒаанʒа, гәҵыхас, хәыцырҵас ишимаз еиԥш, ихьаа наʒаʒа далзыргаша ахәшә аԥшаара. Ихѡаны икын иблаҟәа. Диан дымҵысʒо. Башан. Ихьаа дазымпыҵымхит ацәа. Игәаларшәара далагеит ихәыҵра, иҟәыԥшра шыҟәсҟәа рԥ́нытә иргәырґьагаз амшҟәа. Хараʒа дызԥырҵхьаз ихәыҵра ашыҟәсҟәа игәырґьахәу мышкы анры-

либаалак, ихы-ихшыѡ зегь убри амш иазишьҭуан; аҵх лашьца-ра дагәылаханы иҟьалаз аныҟәаѡ, цәашьы лашарак анибалак илаԥш ишыҵимыршәауа еиԥш. Шаҟа ихьаа ихаиршҭхьаз убарҭ амшқәа ргәалашәарала! Уажәы шаҟа мчыла убри иҽазикуаз, шаҟа маанала дацәцарц далагауаз аҟара, ихьаа иаҳагьы ицралауан. Еиликааит, иаха ацәа ибла ихымлаʒауа дҵәиҵәиуа аиарҭа данылаха, иижәыз арцәага хәшәгьы шымчыдахаз. Игеит агәра, ицәа-ижьы аанижьны, ихы-ихшыѡ ахара ишьҭырц егьа иҽишәаргьы, ишбашоу, харшҭшьа шамам ихьаа. Убасҟан, лыԥшра-лсахьа ихаҷы иаагауа, лызхәыцра далагеит Акико. Уи лгәалашәара хараʒа игәаҵан иҵәахны иман; аҟаршоура асакара иқәнакыз, аҟыгәаҷ даннеиуанʒа имжәырц ишынижьуеиԥш иԥсеиқәырхагоу ҷамѡак аʒы. Ихәыцра анигәалашәауаз, урҭ амшқәа дрылԥхааua иаԥхьа даагылауан лхахәы рҳәны, лыбла агәы иаҵәаҟәа ҭыԥхааua ʒґаб хәыҵык. Уи Акико лакәын. Зны ахәмаргаҟәа еимакны еибарҵәыуон уи аʒґаб хәыҵи иареи, нас мышкы еибамбар еихьҵәыуон. Аѡыԥьегьы, рчаз хылԥаҟәа ҟьаҟьа-ҟьаҟьаʒа еибарѡуа еиццон рҵаацәа абрынԥь аарыхраз иахьхандеиуаз аҳәысҭаҟәа рахь. Урҭ аҳәысҭаҟәеи дара ахьынхози ирыбжьысны ицон аʒыццӀа. Аҽееизакны, хараʒа ашьхаҟәа рахьынтә илбааҟьаны ишааиуа, адә иашара ианааҟәлалакь, аҽеыԥсаҟьаны ашьшьыхәа аҷынанахон уи аʒы. Шьамханынʒа ирзааиуан. Рнапқәа еибаркны инырны ицон. Амш аҽанеиҵанаклак ихәашьны, еилацәқәырԥаua иʒиас духан аҷынанахон. Усҟан, дара ахәыҵқәа ракәым, рҵаацәагьы аҳәысҭаҟәа рахь иашьҭуамызт. Ацҳа ҵәырқәа ҟиарла иааганы иаахырҵоз, ихыʒәʒәааны амшын ахь иама ицон. Аарыхра анапыдара иагозаргьы, аʒы аихсыґьра иазԥшыр акәын. «Знык сдухандаз!» – иҳәон иара. «Иҟауҵоз?» – диазҵааuан Акико. «Абри аʒы аихатәы цҳа хысҵауан». «Ахаан иазымгауоу?» «Ааи!»

Ианигәалашәауа иқәыԥшра, урҭ амшқәа дрылашааua, лцәа-лжьы дҭыԥхааua, лыхцәы еиқәаҵәа самсал лʒара инахьысуа иаԥхь даагылауан ԥҳәызбак. Уигьы Акико лакәын. Иара аныш днақәтәан рнаѡс аʒыццӀа злалауаз амшын гәеиужьра дхышьшьыла дцон ԥсыʒкра. Акико лнапы изҟьауа, аҟәара дыԥәгылан дизыԥшуан. Иԥсҭазара зегьы дагәылсуан лара, асар рымѡа лашаʒа ажәѡан ҵиқәаара иалданы ишгоу еиԥш. Шаҟантә ихьаа ихашҭны ацәа дҭанагалахьаз, амч илаҵаны ишьапы дыԥәнаргылахьаз уи лгәаларшәара! Агәра гаҵәҟьаны

дыҟан уажәгьы убри шихәоз. Аҧсҭазарахь диҧхьауа, днеиҧырҭны днаскьауа, дизааигәаны дааидгылауа, ибла дыхгылон. Ихәыцра деиҭааҷәнагеит ихьаа. Ицеит иҧсеивгагаз аамҭа кьаҿ, аҳаирплани адгьыли рыбжьара апаршиутист иҧырра аамҭеиҧш. Адгьыл – ихьаа акәын, иҽахьынаҟәиҭхаз гәалас ишьҭнахызшәа, ихьаа амч рҿыцны иакит ивара еидырҭәҭәала. Иблақәа аахитын, деиҭаныҽнаҧшит дзыҽнаиаз ауада. Ихиан сасааирҭак шдырхиац. Астол гьежьы, асқам тата, ахрустальтә графин аҭәца ҭаҭа адыргыланы. Инапы наʒартә иааигәаны иқәгылан ателефон. Иаха даныҽналауаз, иҽнагылоу архиашьа ҳәа агәхьаа мкыкәа, асасааирҭа амаҭуҽ ҧҳәыс ашә шизаалыртыҭәҟьаз, иҽааилихын днышьҭалеит. Ихьуан ихьаа иаха даниауазгьы, аха дгәыҭуан, ҧаса ишихьыц еиҧш, дааргәаҟны инаихыҧсаап, ҧыҭрак даашьҭанакыргьы, ашьжьымҭан ишьапы дықәгылап ҳәа. Ианхымҽуазгьы, шаҟантә, шаҟа шьыжьы мчыла ичҳаны ишьапы дықәгылахьаз: «Иахьакгьы амра схаҧхауа адгьыл снықәныҟәандаз» ҳәа. Убас – ахәышәтәырҭаҿгьы. «Исыхьʒауам, сгылартә сыҟоуп», – иҳәауан реиҳа ианихьуазгьы, шьыжьла аҳақьым даниазҭаалак. «Адгьыл сшьапы нықәсыргылап иахьакгьы. Ажәҽан снаҭаҧшып иахьакгьы». Убас есҽны: «иахьакгьы, иахьакгьы...» Аҳақьымцәа ирҳәауан: «Иаарласны убзиахауеит, нас узхара иубап дгьылгьы жәҽангьы!» Иара идыруан, дара аҳақьымцәа ишырдыруаз еиҧш, ражәақәа ишбаша гәырҭәҭәага ажәақәоу. Есышьыжь иҽагылауа амра еиҭаҽагыларц ахәылҧаз ианҭашәауа, иара изыҳәан иҭашәаʒар шалшауаз. Дықәҧауан иблақәа хтнаҭы амра ашәахәа рхыҧхалаларц. Урҭ ашьжьымҭанқәа раан еиҧш акәмызт уажәы ишихьуаз. Ихьуан ҧаса иаалырҟьаны. Уи аамҭазы игәыҿкааган, иҧсырмаҷган, нас инеихыҧсааны дааунажьуан. Уажәы – инеиҧынкыланы, иацымлозар иагымхауа. Ас аҽахьарҭәҭәаз зыхҟьаз даназхәыцлак, амҽан адәыҭба аҭагәҭасра дахьарааҧсаз иахареитәуан. Даманы иааиуан адәыҭба, уаанʒа ʒбахәлада дналаҧшны иимбацыз, иҧсадгьыл ажәытәʒатәи аҳҭны қалақь Киото ашҟа. Акико лысалам шәҟәы иҭырҟа ҷьыба иааҭыхны уажәы-уажә даҧхьауан, иблақәа анаҟәиҭхалак авагон аҧенҷьыр далҧшны, иармарахь дхыҧшылон ашәах хчыла агәара-гәара еилашуаз аокеан. Иарҭьарахь – Амрагылара атәыла – Иапониа – аҧсабара аҧшʒара зегьы иасимволны иахагылоу, ашьхақәа зегьы иреиҳау ашьха Фуʒиама. Ахы кәакәар инаркны маҟҿаҳәаранʒа

иҟәашшӡа сыла иҭаҳәҳәоу уи ашьха, амра ахьаҿаҧхоз асы еилаарцыруа илаҧш хнакуан. Шықәсык аахыс иахада ишьапы дықәгыланы ашара даҧымлацызт. Имамызт иацуха ихьаа азхәыцха, ихы-ихшыѡ еизакны убас ҷьарак ишьҭын, ицәаижьы иамаз ахьаа, иара инаур ацәеижь иацразшәа, игәахьы изнеиуамызт. Ишьапы дықәгыларц азы Акико лгәаларшәара шаҟа ихаҿы иааигалоз дазхәыцит уажәгьы. Имашьхәылҭ ааиҭаиргылан дѡеихеит. Ихьаа аҟаҭәыҳәа илакшеит. Иблақәа алашьцара нархаҳалан, ихлахаҭ неилууааит. Инарҭауланы қәыҧсычҳараҭас «ҟы-ыҳ» ирган иҧсы илшәшәан ииарҭа днылаҳаит. Аиарҭа дахьыланакыз гәахәас ишьҭнахызшәа, иаахҿын, маҷк аҿааиқәнакит ихьаа. Имыхьӡауашәа иара ианиҧхьаӡозгьы, иахьынӡаихьуаз аҟара чымазара зламкьакьац аӡәы ихьуазҭгьы, чмазаѡы ҕәҕәас ихы иҧхьаӡауан. Иара ихьаа далашьцылахьан, ауаѡыбжа иуаѡыбжара дшалашьцылауа еиҧш, зызшьапык зыҧхаз ианиҧхаз раҧхьатәи амш азы дахьуаѡыбжахаз шыгәнигауа еиҧш, игәнигауам адырѡаҿены. Адырхаҿены еиҳагьы иҿирҭынчуеит. Ицоит мызкы, ѡымз... Рҿынархоит ашықәсқәа. Дахьуаѡыбжоу убас далашьцылоит, дааизар шьапызаҭә адәы дықәызшәа. Ачымазарагьы убас далашьцылагәышьозаап ауаѡы. Ҳфырхаҭагьы – Иапониатәи арҧыс Масахито Таӡинаки, ихьаа раҧхьаӡа ианизцәырҭыз иахьатәи ашьыжь акәызҭгьы, даҧхьахьазаарын ацхыраара, дрышьҭалахьазаарын иреиҕьу ахәшәтәыѡцәа. Уажәы иара диан иҿырҭынчны, ахала ианхҿуа ҳәа дазҧшны, иргәаҟра уалс идны, уи анынанагӡалак иҧырҭран иҟазшәа. Иҧсы шааивигаз еиҧш азхәыцра далагеит ишьапы дықәгылартә амч илазҭаша. Ихашҭра иаҿыз мелодиа ссирк еиҧш, инарҭауланы игәаҿы иааҿыхан, иааигәалашәеит ихәыҷраан дзызхәыцлоз, даныѡеидасгьы хәыцра дуны изыҟалаз. Даваланы аҧаѡқәа гәаҭауа, реиҳа иахьҭшәоу ҳәа аҭбаара шәауа, дахәаҧшуан аӡиас. «Ѡ-ҿықәк еимаздауа ацҳа, аихатәы цҳа...» Ихьаа наилақшеит. Акраамҭа илахь еимарҷахәны икын. Иҧсы анааивига, игәалашәара дназхәыцит. «Уажәыгь ицҳадоуп уи аӡы. Мышкызны ацҳа ахҭара зҿазызкуа, игәеиҭондаз сара иахьазгәасҭаз аҧаѡ ҭшәа. Уа аҟара иахьыманшәалоу ҭыҧ амам». Ихәыцра наихнацеит ихьаа. Иҿаарҭынчны игәы арҕәҕәара дналагеит. Дгылароуп ес-иҟаиҭалакгьы, иҿынеихароуп ашьшьыҳәа ақалақь далаланы. Иҿыҧхьеикып, иара дибаанӡа, Акико дгәалымҭарц. Абар днеиуеит Акико дахьҭалаз,

ашәҭ шьыҭәра аиқәыршәашьа ахьырҭо ашкол – Икебана ааигәара. Еиц-еицны иааиуеит аҳәса хәыҷқәа, урҭ дрылҷҷааyа дрылагылоуп Акико, еиҕьуп лара зынʒаскгьы дгәалымҭар, длымбар, аха рылаҧш ааиқәшәар, мамзаргьы дшымгәыҕʒо иааиҧылар, усҟан ажәакгьы ламҳәаʒакәа, иҭырҟа ҵьыба иааҭыхны иналиркып, Киото ақалақь аҟны дшааиҭәҟьаз иааихәаз, агәымшәара, агәыблра ирсимволу сакура – ацаҭла – ашәҭ махә хәыҷы. «Сзеиҧшрахаз, ачымазара сахьнанагаз… Мап, еиҕьуп, слымбар еиҕьуп, аха знык иадамхаргьы лылаҧш аҭаҧшра…» Ахыза днахан, ашьшьыҳәа ишьапқәа иаарықәихит. Аҧша хьшәашәаʒа ицәа-ижьы ианынахькьыс, игәырҿыхаган амч ааиланаҭазшәа ибеит. Иҽнапык рыла акаруаҭ ахы аани-кылан, ишьапқәа зны акы нылбааигеит, нас – егьи. Ихәамц мыцхәы имырҭысуа, имч еизганы, ииулак ишьапқәа днарықәгылеит. Дацәшәа-ацәшәауа ашьшьыҳәа ибҕа аиҭыхра иҽыназикит. Иҽеиҭихцыҧхьаʒа, дареиҵьырц аҭахны, иацлау-ан ихьаа… Дынхьадышьшьын ҿыцха ииарҭа днықәҳаит. Изды-руам шаҟаамҭа убас дықәыз. Иблақәа анаахит аҧенҵьыр иалҧхан, амра ашәахәа нархыҷҷалеит. Аҧсабара агәым-былҵьбарара дахыччозшәа, ҧышәарччарак ҧхаʒа инықәсит иқьышә. «Асеиҧшҭәҟьа исымиааицызт!» – Иваҭарақәа иҽарыҭакны, иахьихьлац ааныжьны аҽада, игәахьы аҽаҳа-ранакуан ихьаа уажәы. «Акико… сҽылмырбаʒакәа… Ашкол агәашә аҿынʒа… Нас… Нас исыхьлакгьы…»– дааҳәыцымцит дҽеихарц. Ицәеижь ихымхәыцит. «Изаасымгазеи лысалам шәыҟәқәа?» Дышзымгылауаз агәра анига, иҭаххеит Акико изылҽуаз асалам шәыҟәқәа имазарц. Дгәыҕуан урҭ рыҧхьара ихьаа иханаршҭып ҳәа. «Сзымгылаʒар, иʒыр?» Лысалам шәыҟәқәа, лпатреҭқәа, иара илзиҽны иимышьҭыз ашәыҟәқәа, зегьы, ачамадан ацынхәрас, «сгәы згәылаҭәаху» ҳәа дзышьҭз афуросаика – ачабра ҧшʒа – илаҳәаны иҭәахны иман ахәышәтәырҭаҿы. Иҭахгәышьан, даныбналауаз «игәы зҭаҭәахыз» уи афуросаика игарц. Егьа рыла дазхәыцындазгьы имамызт гашьа. Амедицинатә еҳәшьцәа, аҷаҧшьацәа, халат шкәакәа аазышәны дызбалак, ирдыруан дшыбналауаз, ирды-руан, избанзар абналара иҽазикуаны дақәыркқәахьан. Игәалаиршәон лысалам шәыҟәқәа рҟны изылыҽуаз. Ирну анигәалашәалак ианиоуз аамҭагь игәалашәон. Акакала дышрызхәыцуаз, дааит аҭыхәтәан иоуз асалам шәҟәы аҟны. Аха иҭаххеит абыржәгьы деиҭаҧхьарц. Иҟамызт инапы

ахьынаʒауаз. Иҭан икьаҿ аҵарҟа-ҷьыба. Икьаҿ ауада акәакьаҿ игҿагылаз ашьқаҧ иҭакнаҳан. «Дааиндаз ҷьара аʒәы». Иаха асасааирҭа аҧшәмаҧҳәыс илеиҳәеит ашьжьымҭан егьа аамҭа дымгыларгьы, дыдмырҿыхарц. Уи аҵыхәтәантәи ашәҟәы реиҧшмызт егьырҭ зегьы, ахәшәтәырҭаҟнытә дыбналаны ицара зхароугьы убри ауп. Даҧхьеит адәыҕба дҭаланаы данаауаз ҽынтәны, хынтәны. Даҧхьеит иацуха, иҟьаҟьаʒа ианиршазгьы, дгәыҕуан иааҧсара ихәаны дынҭаҳәахаа дыцәоит ҳәа. Блала ишәауан, дзынхалаз акаруҭи ашьқаҧи ирыбжьаз: шьаҿак, ҽ-шьаҿак... Азхәыцра далагеит убри ашькаҧ ашә анааиртлак, лысалам шәҟәы акәымкәан, лара лхаҭа дибараны дыҟазшәа, убраҟа дгыланы дизыҧшуазшәа. Абар, диҧхьауа иаалырххеит лнапқәа, аччара рҿықәуп лқьышәқәа. «Уааи сышҟа, абранʒа, уааи...»– рҳәауеит ибара иазгәыкхьоу лыблақәа. Имчмхара убасҟак игәы еибанарфеит, убри аҟара ишьа еиланаршит, имбаʒеит аиарҭа данылҵыз. Днамҵасит иаартыз ашькаҧ ашә. Иҽнапык рыла ианааникыла, дама лада-ҽада иаазазеит. Иаҧхьаҟа аʒә дниаҟьазшәа, ашькаҧ ашә иҭасаз асаркьаҿ ихаҿсахьа ибла иахьысит. Иҧшра убраҟара ицәымҕхеит, уаҳа имбарц, аҟыҧҳәа асаркьа днахан, инапы аҿынаирхеит икьаҿ аҷьыбахь. Аҧсҭазара иацәымҵаирсуазшәа аҵыхәтәантәи агәырҕьара, икьаҿ аҷьыба иааҭиҧааит Акико лысалам шәҟәы. Уинахыс акгьы игәалашәауам. Ус дырҽегьых иҧсмаҷра мчыла дампыҵыҵуа далагеит. Иблацәақәа ааиқәихит. Аҧенҷьыр иадтәалан, асаркьа иалҧшны иҟәрҭҟәрҭуеит аҳәыҳә. Иара дыхәхәаʒа дықәуп акаруаҭ. Ишьапы дықәгылазар аҟара деигәырҕьеит аиарҭаҿ дахьышьҭаз, дахьықәымхаз адашьма. Асалам шәҟәы импыҵырҕәҕәа икуп. Дшааира ихдырраҿ данааи, цәаҳәа-цәаҳәа еишьҭаланы игәалашәараҿ аҿыхара иалагеит, уи асалам шәҟәы ианыз. Иблақәа алашара рзымычҳазт еиҭанеиқәиҧсоны, «гиуль-гиуль-гиуль» – аргеит аҳәыҳә. «Ихты, ихты ублақәа» аҳәозшәа. Дназыҧшит. Амҵәыжәҽақәа неиннаҟьан, ахәы еиларгыла, аҿырчны ихәаҧшуан. Убасҟан ажәҽан иалхәхәа иааит даҿа ҳәыҳәк, иадҧырҧырлон аҧенҷьыр ахышә иадтәалаз аҽыза, «уаала ажәҽан ахь» ҳәа иаҧхьауа. Инықәыҧрааит. Рымҵәыжәҽақәа еикәдыршозшәа инеизааигәахеит азнык, инеиуан илбаауа, ихалауа... Нас илаҧш уаҳа иазнамгазт инеимпыҵабеит. Аха акраамҭа ибозшәа ибла ихгылан урҭ аҳәыҳәқәа ҧырҧыруа, еиҧырымҵуа, рыбзиабара иазыраҳаҭны ажәҽан иахьалаз. Ус ихьаа аҿыҽҳәа иланакшеит... «Ҟы-ыҳ!» – ирган, ихы-ихшыҽ ажәҽан инылбаан, ицәа-ижьы ашҟа иаахынҳәит. Ихьаа иаҳа-иаҳа игәахьы

иѡеиуан. Игәахы иазааигәахацыӈхьаʒа иӈсыӈ алагаѡагара ицәыуадаѡхон. Дзамыӈхьар ҳәа дацәшәауа, азхәыцра далагеит асалам шәҟәы. Игәалашәауан ианыз ажәак аабжьамыжькәа, аха иҭахын лнапала илѡыз ацәаҳәаҟәа деиҭанарыхәаӈшыр, лнацәкьарақәа хәхәа-хәхәаʒа инапаҿы икныдрыхәаӈшуазшәа. Ииулакь асалам шәҟәы аканверт иааҭиган, инапқәа ҭысҭысуа иааиҭихит. Анбанқәа еилаʒѡауан иблаҿы. Ашәҟәы ианыз ахькылсуаз хшыѡҭакык аҟны акәын: иӈсахит рыбзиабара... Иӈсахит. Иара иӈсахит!.. «Имцызаарын абриаҟара шықәса исоуҳәауаз ажәақәа». «Ус ауп, ус ауп. Убас ауп ишылдыруа. Издыруан заа убас ишеилылкаауаз. Иашоуп, убасоуп, убасоуп!» – иҳәауан игәанала. Игәалашәауан аҭыхәтәан иара илзиѡыз ашәҟәы. Егьа днахыкәша-аахыкәшаргьы, егьа ажәа татала, ажәа ӈшʒала иҳәазаргьы, хшыѡҭакык акәын уи ашәҟәгьы иамаз. Хшыѡҭакык, зегь реиҳа лара дыззыӈшымыз, лыӈхыʒгьы иаламшәауаз: «Акгьы ҳабжьам иахьарнахыс...» Ашәҭ иацрасыз амцабз еиӈш игәырѡагаха лгәаҭа иасран иҟаз арҭ ажәақәа рыгәра агара шылцәыуадаѡхауаз идыруан. Лгәы ишаанагоз далаӈишәарц азыҳәан хәмаршақә иѡит ҳәа. Убас шакәым, иҭабыргны ишиѡуа, убарҭ рыда иара иҟынтә уаҳа ажәа уажәшьҭа ишылмаҳауа наʒаʒа агәра лгарц азыҳәан илзыиѡит: «Акгьы схарам, схаҭагьы быда ӈсҭазара смоуа, бзиа бызбауеит ҳәа агәра згауан иахьа уажәраанʒа, аха сгәы сажьеит...» Ишылгәалашәауаз идыруан убри аминуҭ азыҳәан еицымѡасыз рхәыҷра, еицырхыргаз рқәыӈшра, лхаҟара игәра гауа аррантә ихынҳәра дшазыӈшыз. «Изла, абри аҟара аамҭа анҭра злаиузи амц!..» «Ус акәыз, ус илдыруеит, ус ами, ус иагьиашоуп...» Игәалашәеит аҭыхәтәантәи лысалам шәҟәы аҟны дышиҳәауаз илеиҳәарц дзыхирҟьаз. «Еилылымкааи, иамаз еилымкаашьас, илзызмѡи сцханырра сшажьаз... Ус амии, ус ауп, ус акәыз, ус акәу...» Ихьаа игәахы иналакшеит. Ицәыуадаѡхеит иӈсыӈ алагаѡагара. «Аʒы, аʒы!..» – инапы ааирххеит, аʒә дихагыланы аʒы ааииркраны дыҟазшәа. Инаимпыҭашәеит атумбочкаҿ иқәгылаз арепродуктор. Дахьгәаҟуаз, ирҕәҕәаны иааникылан, арепродуктор арҳәага ааиргьежьит: «Иҭит ѡаха-ѡымш америкатәи акосмонавт...» – илымҳа иҭасын, иʒыʒха ихшыбаѡ иналакшеит ажәа «америкатәи». Аҟыӈҳәа иааирҭәин абжьы нахәлаӈҭәеит арепродуктор. Убасҟан иуада ашә аʒәы днаснасит. «Уѡнал!» – ихы ахчы инаҟәиҭхан дназӈшит ашәахь. «Дааиндаз, дыѡналандаз дызусҭзаалак ӈьара аʒәы, дызусҭзаалакь. Аʒба, сҿажәкит, аʒы, аʒы... Уѡнал». Уаѡ дыѡнамлаʒеит, ибжьы ауада агәҭанʒагьы

изымнаʒеит. Игәалашәеит ашә ацаҧха аларшәны ишаркыз. Уаҩҧс ибла аҭаҧшразы агәыҭра ицәыʒуа далагеит. Убасҟан ашә ирҭәҭәаны еиҭасит. Ацаҧха иаҿаршәны иааиргьежьын, ашә аартны аʒә дааҩналеит. Иблақәа инархгылеит ахалаҭ шкәакәа. Рыхьҭшьран инаилсит. Агәра игеит дахьынтәибналаз, уажәы иҧшаара иахьаҿу ахәшәтәырҭахьтә аҳақьымцәа дрыҧшааит, еиҭа уахь дыргахуеит ҳәа.

– Шәзыҩналазеи?! – инеиҿыҵҟьеит.

– Сааит шәуада еилсыргарц, шәгыланы шәцахьаз ҷьысшьан.

– Шәызусҭада?!

– Иаха шәыҩназҵаз соуп, сышәхашҭма, ас иаарласны, – лҳәеит дҿаҧха-ҿаччо.

– Аа, аиеи, ибзиоуп, ибзиами, усоуп, еилшәырга…

– Амш каххаа еилгоуп, шьыбжь аахьеит. Насгьы иахьа ныҳәоуп.

Игәалалмыршәаргьы иаргьы идыруан сакура – ацаҵла ашәҭра ишамшыз. Шәыр ҿамлаʒо, ашәҭ азыҳәан мацара еиҭарҳауа уи ацаҵла ишәҭны ианааинҭәылауа амчыбжь жәлары зегьы еицырзеиҧшу ныҳәаны ишыҟоу. Иахьа убри амчыбжь раҧхьатәи амш акәын. Иахьа арҧарацәа ргәы иалнахыз аҳәса хәыҷқәа иддыркуан сакура амахәҭа хәыҷы.

– Ауаа ашәҭқәа ргәыдыҳәҳәала аулицақәа ирнуп, – лҳәеит аҧҳәыс аныҳәамш еиҭа игәаларшәауа.

– Ааи, издыруеит, сакура иамшуп. – Игәанала: «Акико… Сакура амахә сҷьыба иҭоу… Уи лысымҭаргьы ма лыбла аҭаҧшра ахарантәи»…

– Шәыҧсы шәшьозар акәхап…

– Исшьоит, сыҧсы сшьоит, сааҧсеит, иацы цәгьа сааҧсеит…

Иуадаҩмызт, дматанеиуа ицәажәашьала, аҧсшьаразы дышиамыз аилкаара, аха асасааирҭа амаҵуҩ ҧҳәыс лгәанала: «Сусс иалоузеи, аномер ахә ишәеит, ианиҭаху дгылап, ианиҭаху диап», – лыʒбан, дналагеит лара илусыз – ауада аҧссара.

Ихаҧыцқәа еихарҭәҭәа ичҳауан, қьбжьык иҿыҵымшәарц. Дшәауан асассаирҭа амаҵуҩҧҳәыс илдырыр ателефон дасуеит, ахәшәтәыҩцәа дрыҧхьауеит ҳәа. «Сыззыбналаз, знык иадамхаргьы Акико лыбла аҭаҧшразы сзааз, аҧенҷьыр аҟнытә аамышьҭахь амш лашара далымбааʒакәа»… Ибла иаахгылауан дахьынтәибналаз ахәшәтәырҭа, уаҟа ицшьҭақәаз, атом адгьыл иқәнарццышәааз иҧсадгьыл ақалақьқәа Хиросимеи, Нагасакии рҟынтәиқәа, америкаа Бикини, – Коралловтәи адгьылбжьахаҿы, – атомтә бомба анҧыршәа, Иапониа зегьы

арадиоактивтə қəаршѡы иахысыз ашьҭахь «атомтə чмазара» зыхьыз, уи азона иаҭашəаз аԥсыʒкцəа, иара иеиԥш архəҭақəа рԥкынтə асолдаҭцəа... Шаԥаѡы!.. «Убрахь, еиҭа убри ихəышəтəырҭахь... Мап! Дымбакəа, знык иадамхаргьы Акико дымбакəа... Иацуха... Аԥенԥьыр...» Игəалашəауан иацуха, адəаҷы дгыланы аԥенԥьыр дшазыԥшуаз. Лара, уи лдыруазшəа, насыԥла аԥенԥьыр ааигəара дтəаны ашəԥəы даԥхьауан, аҭх агəы ааиѡнашаанʒа. Данышьҭалагьы иара дгыланы дшыԥшыц дыԥшуан. Ианаша, дахьыѡназ шиԥшааз еиԥш, дахьҭоу ашколгьы иԥшаарц дҭааԥшааауа ақалақь дналалеит. Иҭахын ашкол ааигəара днагыланы изхара дибарц. Имч уаҳа изымхауа даналага, иԥсы ааиҭеикырц дааит асасааирҭахь. «Иацуха заҭəык, иахьа, амш-лашара, сара... аԥенԥьыр. Сакура амахəҭа... Акико...» – ашоура дҭанагалан, ииҳəауаз еилыргашьа амамкəа дматанеиуан.

– Шəгəы бзиами? – лҳəеит ауада аԥссара иалгауаз асассаирҭа аԥшəмаԥҳəыс.

– Сиоуп, сиоуп, ус сиоуп...

– Акыр шəҭахызар?

– Сеиқəа аԥьыба, абнаԥа сеиқəа аԥьыба иҭоу аԥараҭра сышəҭ.

– Аҳақьымцəа срыԥхьоит, – лҳəеит аԥҳəыс аԥараҭра наилыркын.

– Аҳақьымцəа?! Мап, мап, сгəы бзиоуп, акгьы, акымзаракгьы сыхьуам...

– Шəпатоит, акгьы абашəмыхьуеи! Уажəыҵəԥьа срыԥхьоит! – ателефон атрубка аашьҭылхит.

– Мап, мап, шəаагыл, шəааԥши, шəысҵи... Аа, абри жəбома, лыхьʒ, лыжəла, шəаԥхь, абра ишəанаҳəоит...– аҳақьымцəа дышрыԥхьоз агəра анига, цқьагьы азхəыцха имаʒамкəа, игəы иқəҵаны иикыз асалам шəԥəы аконверт налзирххеит.

– Ааи, аа, абраԥа иаҳəоит дахьынхо. Шəысҵ, ижəга, иара ахаҭа лшəырба, илашəҳəар, иззылѡыз ишшəиҭаз, сахьыԥоу дауеит, нас уи дҳақьымуп, иреиґьу ҳақьымуп...

– Уажəыҵəԥьа дышəзаазгоит, аконверт иану адрес араԥа ииаигəаʒоуп. Даазгоит.

– Мап, мап, шəаагыл, шəабацои, шəаагыл, исҳəо закəзеи, шəаԥəыҵ, илашəымҳəан, – ихы ѡышьҭихын, днаԥшит ашə ахь. Аԥҳəыс дцахьан. «Дсымбаʒакəа, лыбла сынҭамԥшʒакəа еиҭа ахəшəтəырҭа, ԥсраҷенынʒа ахəшəтəырҭа», – абас ихы ииаҭагьежьит аԥҳəыс ателефон анаашьҭылх. Азхəыцхагьы имаʒамкəа, қəыԥсычҳарак еиԥш, иамхаҳəаз убри

аминуҭазҵаҟьа дахьхәит. Дахьхәит, ихгьы дазгәааит иахьиамхаҳәаз, аха аԥҳәыс дцахьан.

Ихаҷы аагара далагеит, Акико шаҟа иԥьалшьауа аконверт аныллырклак. Ишԥьалшьауа, мызқәак рышьҭахь лара лыбзиабара мап ацәызкыз, аҭыхәтәанӡа акәзаргьы еибабарц диҳәауа ашәҟәы анизылѡы «ҳаибабара иаҳнаҭозеи, акгьы ҳзеилам» ҳәа аҭак лзаазышьҭыз, уажәы лбара дшаргәаҟуа анлаҳалак. Убри игәыԥжәагаз ахәыцрагьы даҟәнахит ихьаа. Уи аҷеырҷәҷәауа игәахы акуан. «Исиааиуеит, уажәшьҭа исиааиуеит. Дцазааит, илалҳәааит», – аҳәауан изгәык. «Ԥаса, акгьы ҳзеилам ҳәа аныл зуѡыз, иумдыруаз ишзыԥшыз абри амш... Иумдыруаз, ишкьаҷыз уҷҳәара, ухаҵам, ушәеит, ушәеит аԥсра абла уанҵаԥшы!» – аҳәауан егьи изгәык. «Илоуҳәароуп, аиаша лоуҳәароуп!» «Мап, мап, ишылдыруа акәыз. Бзиа дызбауам, сажьеит сцәанырра. Ус ауп, ус ами, ус ауп!» «Илаҳәатәуп ишухьыз ачымазара, ишахароу атом. Аиашаҵаҟьа. Арра уахьыҟаз уоужьра аҷҳәара ишагыз ухынҳәра зыхҟьаз... Лыбзиабара мап шацәукыз, ианудыр, учымазара закәытә чмазароу...» – ҵаха инаҭомызт изгәык. «Мап, мап, ишылдыруа акәыз, ишылдыруа... Лара, лара лынасыԥ азыҳәан. Ҳара ҳабзиабара азыҳәан...» Инапқәа шыҵыстҵысуаз ахчы иааҵихит аԥараҭра. Уаҟа иҵаҵәахны иман, дахьыҟазаалак ицыз, абри ачымазара анихь аиԥыртҵразы ашәҟәы лзиѡаанӡа арра дахьыҟоу изыналҵирц дызлыҳәаз, мацәазк иаҟароу, еикәарҳәны шьыҵәрак лыхцәы. Иқьышә иадырҷәҷәала днагәӡит ахцә шьыҵәра. Инапқәа рымч рылшәшәауан. Ицәыӡуан иаҳа-иаҳа ахдырра. Убри аамҵазы аԥҳәыс шьаҵатәы шьҭыбжьқәа гауазшәа иаҳаит акоридорахьтә. «Акико лныҟәашьоуп... Акико, Акико лшьапышьҭыбжьоуп». Ашьҭыбжь тыкә-тыкә-тыкә – ҳәа ииаигәахауа, ауада дааѡналан, ашьшьыҳәа дахьышьҭоу акаруаҵ даадгылазшәа ибеит. «Баама, Акико, баама? Сара исҵахымызт... Издыруан, сара издыруан сыԥсҵазара аҷҳәара, абри ачымазара... аа, абас... Бара быԥҳәысеибаха... Бара бынасыԥ азыҳәан... Ҳара ҳабзиабара азыҳәан... Еиҷьын, еиҷьын...» Акико лхаҵаҵәҟьа лыбжьы хааӡа илымҳа иҵаѡуазшәа иаҳаит: «Сцеит сара абри аҟалаҟь хара ахь сыҟәҵны, сгәырѡа хгашьа сзаҭозар ҳәа». «Издыруеит», – гәаныла дацәажәауан игәы иҟәыѡуаз абжьы. «Масахито, иудыруан уара узыҳәан сшыҟәыз адуней, мап зукызеи аҵыхәтәанӡа акәзаргьы ҳаиҟәшәаразы сануҳәа?» «Сара, Акико, сара...» – Изыҟамҵеит аҭак. Изымҳәеит мап зикыз. Иҵахымызт ичымазара ԥсыгагаҵас дшыҟанаҵахьаз лбарц. Иҵахын иӡамѡаҟәа еилыԥхааua, иблаҟәа ҵышеишеиуа, имаха-шьаха, деилаҟаца

даныҟаз еиӊш даанхарц лара лгәалашәараҿ. «Уиашам, уиашам, мышкы иадамхаргьы уааигәара, Масахито, сыӊсҭазара, уааигәара...» – еиҭаиаҳахт лыбжьы. «Мап, мап, бара ибоурц анасыӊ, аӊсҭазара лаша. Абзиабаразы, ҳара ҳабзиабаразы, уи ахьӡала... Сара издыруан сыҿҳәара... Издыруан, Акико...» Ахцә шьыҭәра наимпыҭшәеит... Игәы ааидыгәгәалан, иӊсы неихәлахеит, ихьаагьы ицәа-ижьы анырра иаҟәҭын, инеихыҭит. «Акико!» – қәыӊсычҳараны лыхьӡ неиҿыҭҟьеит. Ҳәҳәараҭас: «Масахито, Масахито!» – ихьӡ ҳәаны арҭәаа ааҭлыргазшәа ихараӡаны бжьык игәы инықәѡит. Инапы наирххеит лнапы ааникыларц. Аӡәгьы иаанимкылеит. Имаҳаит уаѡӊсгьы ибжьы. Убасҟан, акоридорахьтә иаагаҭәҟьеит ѡыцьа аҳәса ршьапышьҭыбжьқәа. Ауада иѡныуѡаз арадио абжьы заҭәык акәын. Уи тәылак аҟны атомтә ӊышәарақәа шымѡаӊыргаз, даҿа тәылак аҿы атом ауаатәыѡса рыӊсҭазара аиґьтәразы рхы ишадырхәауа уҳәа ажәабжьқәа ҳәаны ианалга, иалагеит игәышьҭыхгаз арратә маршқәа рҳәара. Масахито инацәкьарақәа ҭаҷкәымны иааилаҭәан, иааирххеит, ауаатәыѡса зегьы рзыҳәан ажәак иҳәарц иҭахны. Инаиваҳаит инапы, инацәкьарақәа рҿааиҭырхит, иажәагьы изымҳәеит.

Ихәдаҿ, иӊсы ахьҭаз, иақәыршәыз ахцә шьыҭәра аӊша асуа иқәнархәмараауан.

1965

АУБЛА ҶКӘЫН

Рыґза ҳәа иашьҭоуп Ӊсҳәы ҳабла хәыҷык. Ицәыѡѡажәӡа, ахықәцә жәытә баашҭас ихыжәжәаны игылоу Бырӡы ашьха ашьапаҿыҭәҟьа ишьҭоуп иара. Аҭаҟа акалҭ инаҿықәсны ицоит, аґьґьа-гәгәаҳәа зышьҭыбжь ааѡуа Бзыӊ аӡиас. Убри аҳабла ахахьы, ӊыҭк уахьаанаскьо, ицыѡ-цыѡуа ацаҟьа унадгылоит. Иахьа уажәгьы ацаҟьаҿы улаӊш нарықәшәоит, акьыба цымхәрас ишыҟаҭоу мѡашьо, ашыц лабақәа аларҟацааларҟацаны.

...Цәгьарас ирыбжьалаз, еимаркыз здырхуада, еиґацәа бааӊсхеит аублааи ӊсҳәааи. Аублаа агатәылантәи ӊсҳәаа инарықәланы, рырахә-рышәахә рхырцон, рыжәлар тҟәаны, тәцәас иргон. Рҿеибыҭа ашьха ихыҭны рҿаархон ӊсҳәаагьы. Аублаа рҳаблак инақәланы, ибылны, иццышәны инахысуан.

Ԥхьаҟа урызхәыцыр, шаҟа рыцҳашьарада аҭоурых рхыччазеи аѡыжәларыкгьы. РеиҒара ианасакьаҳәымҭаз, амшынԥсцәаҳа аԥаѡ иаҷаччо ирзыԥшын.

Қәыларак аан, Ԥсҳәытәи хацәа ҒәҒәаӄәак, хацәа бзамыҟәӄәак, аублаа ирыӄәланы иахьдырҳәуаз, хәба-фба шыӄәса ирҭагылаз, еишьеи еҳәашьеи тҟәаны, арахә ирылацала Ԥсҳәыҟа иаарцеит. Атәра инаганы иҭарҵеит, рыԥсы ахьынӡаҭоу хаӄәиҭра рмоуа.

Аамҭа, егьа ихьанҭазаргьы, иӄәҳа ицон, ешьеи еҳәашьеи ирызҳауан. Ахәыӡеи афыӡеи ззырҳәо аӄәра инҭагылеит. Ргәахы ҭнафаауан рыԥсадгьыли изыхшази рышҟа агәхьаагара. Иналыхәаԥшуаз ахаҵа игәаҭа еилаго дыԥшӡахеит аеҳәашьа. Лашьа иакәзар, иԥшра-исахьа уханаршҭуа, уаѡы еилҟьак, гәымшәак иакәхеит. Хәыцырҵас ирымаӡаз – рыԥсадгьыл ахь излахынҳәышаз акәын. Егьа ҟарҵандазгьы, ԥсыхәа рзамҭеит. Рыжәлар аублаа ахьынхоз агатәылаҟа мѡа заҵәык акәын игаз. Уи амѡа шааиуа, Дауы ашьха инхыҵуеит. Уаҟа «агәашә» хьчауа, еиӄәных итәоуп, ахаӄәиҭра рыцәзырӡыз ԥсҳәаа рыр.

Арԥыс дразҵааит ԥсҳәаа: саҳәшьеи сареи ҳхы ҳӄәиҭышәтәырц, ҳхы злаҷаҳхыша, ишәзыҟаҳҵарц ишәҭахузеи ҳәа.

Убасҟан иахьа уажәгьы ашыц лабаӄәа зларкьакьоу ацаҟьаҷы ашьхымза ҭазаарын. Ԥсҳәаа рарԥарцәа аӡәырѡы адхьымӡгкыланы рҷыршәахьан, аха иахәомызт, ашьхымза ахьыҟазынӡа изнеиуамызт.

– Абни ашьхымза иҭоу ацха ҳҷоуҵар, уаҳәшьагьы уаргьы шәоуҳашьҭуеит, – ҳәа иарҳәеит ԥсҳәаа.

Аубла ҵкәын реиҳа иҒәҒәоу аҭла – ашыц иалхны, ҒьатамакҒьатамак иаҟараны алабаӄәа ирмазеит. Иааикәыршаны идҷеиҳәалеит. Ахац дук ааиган, иахьынӡазынаӡоз уиала дныӄәлеит. Ацаҟьа кылҵәаны, алабаӄәа налаҵо, ҵьара ахаҳә ахала иахьеиҟәжәаз иныбжьаркьакьо, акыр мши ҵхи рышьҭахь, ес иҟаиҵалакгьы, днеит ашьхымзаҷы. Ацха ҭигеит. Илбааганы ирҷеиҵеит иаҳәашьеи иареи тҟәаны измаз. Иаҳәашьа агәырҒьара дыкны дагон ахаӄәиҭра ҳауит ҳәа.

Ԥсҳәаа ирбеит ари арԥыс имшәаӡо агәы шизҭоу, уаѡы иимбац хаҵа ҒәҒәак шиакәу. Ари иѡыза ауаѡы доуҳашьҭыр, ҳаҒацәа, аублаа рҟны дахьнеиуа, хымԥада, драԥхьагылаѡхоит. Ԥсҳәаа ҳцарҭа-ҳаарҭаӄәа зегьы усгьы идыруеит, дѡаҳаӄәланы ҳанирҵәоит ҳәа рыӡбеит.

– Ишәҳәаз ҟасҵеит, ацыҷ ахьзымнеиуаз саҽаланы ацха шәызҵызгеит. Уажәшьҭа инашәыгҳа шәаргьы шәажәа. Ҳаушәышьҭ саҳәашьеи сареи, – иҳәеит арԥыс.

– Ашьхымза уҭаланы ацха ҭугазар, ԥьмак акьатеи зырблакьаз уиѡызоуп, узхара уфеит. Ҳа-ҳа-ҳа! – инеихыччеит ԥсҳәаа.

Аубла ҵкәын дшыржьаз ибагәышьеит. Иԥсадгьыл азхьаара, насгьы уажәы ихыччаны ацаҟьа дахьаҽарҵаз, зегьы изеилаланы, агәаҷ баԥсы ҵысит игәаҽы. Аха дымчыдан. Блеихаҟәысрак иалагҳаны, ацаҟьа ахыԛәцәынҳа деиҭаѡхалеит.

– Бзиала, саҳәашьа! – ҳәа иаҳәашьа иналызҽиҭын, дыууаҳа дыԥеит хланҵы. Ахра аҵан, ахаҳә хьшәашәа иныԛәшит ишьа.

Атәреи атҟәареи раҵкыс аԥсра еиҷьазшьаз аубла ҵкәын унаизхәыцыр, дара ԥсҳәаа ирԥеиԥшхаз атрагедиа зегьы убла иаахгылоит. Угәы иаанамгарц залшом, абасҟак ахаԛәиҭра бзиа избоз, дара ишеилыркааз ала иуҳәозар, атәра аҵкыс аԛәҳаара еиҷьызшьаз, ԥсҳәаа, ахаԛәиҭра зирымҭазеи, дзырзеилымкаазеи аубла ҵкәын ҳәа. Аха ауаѡы иара имам, иара ихаҭа дзылхәдоу акәхап даҽеаҳәгьы дызхибааua, даҽеаҳәгьы ицәирҳуа.

АБҬЬАР

Аԥсны днал-ѡалсны изымбац иззымдыруа иоуп, аибашьра ианалацәажәо, анемец-фашистцәа Аԥсны иҟамызт, урҵ араанҳа изымааит зҳәо.

Аԥснытәи аԛыҭа Ԥсҳәы анемеццәа ирымпыҵахаланы ирыман. Бзыԥ аҳиас ацҳа хырҵеит, рабԥьар рыманы иԛәсырц. Ҳаԥшыхәѡцәа игәарҵеит. Анемеццәа ацҳа ианнықәлоз, ҳара ҳтәԛәа ҵаҟалагьы, хыхь ажәѡанахьтәгьы амца ԛьоуԛьад рыжәырҵеит. Аибашьра ҕәҕәаҵәҟьа ҟалеит абраҟа.

– Бзыԥ аҳиас шьала иҟаԥшьхеит, – иҳәеит анхаѡы, зыԛәрахь инеихьоу Балҭа. Аибашьра агәҭаҵәҟьа далагылан уи. – Аԥсцәа рыла аҟәара хҟьан.

Анемец изымгеит ашьха қыҭа Ԥсҳәы, избанзар амаҭ абҕа ԥырҵәеит даҽеа ҳиас дук – Волга ахыԛәан.

Абри сгәалашәан, сазхәыцуан. Аԛыҭа агәҭаны, аеродром азааигәара иҟоу абиблиотекахь снеиуан. Абиблиотекахьча слыҳәеит аибашьра иаҳҳәааu, сзыԥхьаша шәҟәык сылҭарц.

– Шәара, анемец изымгаз ҧсҳәаа, усеиҧш иҟоу аҩымҭақәа шәырмыҧхьакәа шәыҟам?

– Анемец фашистцәа ирзымгеит Ҧсҳәы, аха немецк ихала ҧсҳәаа итҟәеит, – лҳәеит абиблиотека аиҳабы. Зҭәымҭа иҭагылаз ҧҳәысын. Аибашьра ашықәсқәа ирықәшәеит лхәыҷра.

– Аӡәы ихала ишҧаитҟәеи? – илҳәаз сзеилымкааит.

– Дудыруама, немец шәҟәыҩҩык дыҟоуп, Ремарк ҳәа?

– Дыҧсгәышьеит уажәааигәа. Афашизм иаҿагылоз шәҟәыҩҩын, – сҳәеит сара. – Иҩымҭа ҳәа кыр шәымазар, исышәҭ...

– Аочеред уҽануҭароуп. Убри итҟәеит ҧсҳәаа. «На западном фронте без перемен», «Три товарища» ҳәа романқәак имоуп, ирҳәо уҳәару, ишҩу уҳәару, знык урыҧхьар, даҽа знык рыҧхьара угәаҧхоит. Очередлоуп урҭ ароманқәа ишрыҧхьо. Иуасымҳәеи, ргәы хихит, уиаӡәк ихала итҟәеит ҧсҳәаа.

Сара сгәы иахәеит аҧҳәыс илҳәаз, насгьы сгәы иаанагеит: шаҟа иҭәҭәозеи ажәа амч, ашәақьымца мчыдоуп уи аасҭа. Нҭра аиуам ацәгьара. Адунеиаҿ, зны икәаҳахаргьы, зегь акоуп аиааира агоит ақьиара, абзиабара. Абарҭ аҩба бҷьарс иныҟәызгаз иоуп изтәу адунеи.

АИМАК

Аҧсыӡқәа ҭроҧуазар ҳәа аӡы цәиаҭәара схыҧшыло, Бзыҧ ахықәак араҭла ашәшьыраҿы стәан. Кәыбрык иамҭасырцгьы, аӡы иҭыҧомызт аҧсыӡқәа. Хьҭа иамкуа, мла иамкуа, ҧшьшьаала, ишьқьыруа рыҩны иҩнан, уи аҩны ашәхымӡ сызхымҭуа, ааҭра саватәан сара. Иӡса-ӡсо аӡиас ихыз араҭла ашәшьыра,абҭа шара ҭахәала-ҭахәалон, амахәҭақәа, апҟа амҭәыжәҩақәа реиҧҧш иаҟьон, иҧрырц аҭахызшәа. Аӡиас бзамыҟә ишамчыз ашәшьыра иажәлон, имҭарсны иагарц, аха ашәшьыра еиҭаҭуамызт, ицәышӡа, аӡиас абҭа аҽықәнашьуан.

Ақды хҭәаха ҟәардәс исыман, икәымпылӡа, иҟьаҟьаӡа, «ашьа» зегьы алабаны акәахьчеиҧш. Схаҭагьы сымҭысӡо, аиогцәа реиҧш акәын сыштәаз. Абасҭәҟьа стәан уажәааигәа, уахык зны. Илашьцан, акгьы збомызт. Стәан, сгәаҭан аира иаҿыз гәҭыха хәыҷык ашьҭыбжь сазыӡырҩуа.

Сгәысҿанӡамкәа, схахәы аҧахә аалгеит. Мҵәыжәҩак ашьҭыбжь саҳаит. Сҿаасырҭынчын, сеиҭанатәеит сымҵысӡо. Еиҭах схы аҧахә аақәегит. Уи ахәлҧҵыс акәын, уламыс угәаҿы иҵәахыз, аха ухы уҩах, ажәҩан уаҵаҧш, изакә еҵәа ҧшӡақәоу икыдлаз умбаӡои аҳәон иара.

Уажәгьы убас сҿырҭынч сыштәаз, хаҳә еиқәаҵәа хәыҷык иеиҧшха, икаууа ажәҩан акы налшәан, аҧахәҳәа аӡы иналашәеит. Изакәызеи? Каканк ҿшәазар араҵла? Убасҵәҟьа иласны иаахәыҵҵәрааит – аӡыча. Уажәадагьы избахьан араҟа, аҧынҵа хәыҷы ҵәырмаҧсӡа, аҵыхәа патагәа ырқәасқәасуа, амҵәыжәҩақәа ҷыҕрааӡа. Аҩызаки иареи еимарклон абри аҭыҧ. Ауаатәыҩса адгьыл рыҕҕаны ишыршаз еиҧш, аӡычақәагьы аӡиас ҧыҵәҵәа-ҧыҵәҵәаны ишаны ирымазар акәхап, абра, сара сахьтәоу, шҭак аҟара аура аманы, абри аӡыча хәыҷы иатәын. Аҩыза ҧхаҵаны ианканацалак, алаҧш сныҵашәон сара.

– Ҵәит-ҵәит, ҵәит-ҵәит! Уца-уца, уца-уца! – ҳәа сызҿыҭуа, ахаҳә инықәтәон. Снаскьаны, даҿаҷьара стәаргьы ауан, адәҟьаҟьара ду, араҟа аҵкысгьы еиҕьыз ашәшьырақәа руарҳал цәышха икаршәын, аха сгәы иахәон, убри аҭыҧ амакны, сара сиааины иахьацәызгоз, схаҭа исцәыргахьоу зегьы убри аӡыча хәыҷы иахҭнысҟьозшәа.

– Ҵәит-ҵәит! Ҵәит-ҵәит! Уца-уца! Уца-уца!

Уи агәаҟра хәыҷы сара сгәаҵәа иазеилыргомызт, стәан сҿырҭынч, сшьамхы еиқәыршә, сцаӡомеи, иҟоуҵо сымбари сҳәарашәа.

Макьана аҧсабара азакәанқәа еилызымкаацыз, агәыла ҷкәына хыш хәыҷы аҭыҧ иқәиҵеит ҳаимак. Шьыбжьон аҩныҟа сцан, ахәылҧаз еиҭа сҭыҧ аҿы снатәарц санааи, сқыдсаҟә ыҟаӡамызт. Амца иақәиҵарц аӡәы игеит ҳәа агәра шызгазгьы, снаҧшы-ааҧшуа снеимда-ааимдеит. Аҷкәын хәыҷы днацәхасны иалаижьзаарын, аӡиас иаманы иахьаанаскьаз, агәҭаншәа, аҕҕараҿ иқәхеит. Иқәкәашауа уаҟа иқәгылоуп исыҵаҟьоз аӡыча. Ҳаихәаҧшуа ҳгылан. Иара гәырҕьон, сара сҧышәарччон. Исыцәшәаны, аҧсыӡ ссақәа акырц хӡаарҟәрыла азыҟаҵомызт.

Сара сгылан, иара ақыдсаҟә иқәкәашаауан.

Тәарҭа анысмоу, аӡычеиаӡиаси еизныжьны, ахықә иаваршә, сцеит наҟ, аблақәа сахьырымбаша.

АХЬАЖЬ

Иқәрахь днеихьан Зыҟа Гьаргәал. Ақыҵа рыԥсаса иманы, Ԥсҳәы ахаѡаӡараҷ дтәан. Акыр збахьаз, акыргьы зхызгахьаз уаѡын. Аԥсҭазара акырынтә алакыҵа мамиқәара дышҭанарԥшхьазгьы, иара илакыҵа аччаԥшь ацәымӡыцызт.

Ѡызцәаҟәак сыцны, ҳаԥхьара ҳаманы ҳаиҭааит. Зыҟа Гьаргәал ихгьы дахыхәмаруеит, ҳарҭ, иаахәлар, шьхатәылан, акәтеиԥш, шьаҷак ззыҟамҵозгьы, алаф ҳалихуеит. Аӡәаӡәала ҳцәажәашьа убас иҟаиҵоит, ҳазегьы ҳаибарччоит.

Дгәаашәа, уаҟәыҵ наҟ ҳәагьы наиҷыҵҟьеит ҳѡызак.

– Саҟәыҵуама, сара абри азыҳәаноупеи аорденқәа зсырҭаз, – иҳәеит иара.

– Аицакра азыҳәан аӡәыр аорденқәа ирҭондаз, ахьажь агәы зегьы чаԥаны иубарын, – сҳәеит сара.

– Аҕа уԥсадгьыл данақәла, уи иҭархаразы,ухы иаурхәалакгьы бзиоуп, – иҳәеит иара. Баша иажәа ҭлапҟақәаны исыԥхьаӡеит. Аҭаҳмада мҷык аазгап, иҳәан, аҭыԥ дныҵыҵит. Дук мырҵыкәа, убас ҵьмак аҟаабжь геит, хымԥада, амшә рылалеит, ҳҳәан, лаба-еимсы, дасу иҳамԥыхьашәаз шьҭԥааны, аҭыԥ ҳандәылибарҟьеит. Аԥсасагьы рҳаны ииаилаҭырит. Аҵьма ахьыҟаауаз ҳҷынаҳхоны, акәтҵара иаахыԥраазшәа, кәтык акаркарра иалагеит.

Дыччо ахаҳә даавҵит Зыҟа Гьаргәал. Ҳнеихәаԥшыааихәаԥшит, иаҳҳәара ҳҷамшәо. Даҳхыччома ҳәагьы аасгәахәт.

– Уқьачақьраз иурҭама аорденқәа?

– Иумаҳаӡеи аԥхьан исҳәаз, уԥсадгьыл аҕа данақәла, уи иҭархаразы ухы иаурхәалакгьы бзиоуп, – иҳәеит еиҭах иара.

Ашьҭахь еилыскааит иҟалаз.

Ԥсҳәы анемеццәа ирымпыҵархалеит. Абз аагатәын. Ѡызцәаҟәак наицҵаны дрышҵырц дрыҳәеит ахьча Зыҟа Гьаргәал. Алашьцара иҷалак, ѡнык ааигәара днатәон. Акы иаршәазшәа, зны акәтеиԥш дкаркаруан, мамзаргьы аҵьмеиԥш дҟаауан. Анемеццәа ҷаҵахәык ҳауит ҳәа, аӡә даадәылҵны иҷааихон. Акәты абакаркаруеи ҳәа дшеимдо, аҟыԥҳәа инаимҵасны, иҷы кьантыжәк нҭарԥьгәон. Уи акәхон. Дрыманы иаауан. Абас ииаргаз анемеццәа рзыҳәан акәын изирҭаз уи игәы икыдыз аорденқәа.

Егьиашаҵәҟьаны, уԥсадгьыл аҕа хәымга данақәла, уи иҭархаразы ухы иаурхәалакгьы бзиазаап.

АШ ЬҬЫБЖЬ

Арахә сыхьчозшәа, аҳәымца еиқәҵаны, Бзыҧ аʒиас аҧшаҳәаҷы стәан. Аеҵәақәа еилыӈьӈьааауа, илакә хылҧаха, ашьхақәеи сареи иаҳхагылан ажәѡан. Сара еиқәысҵаз амца еибакуа, еицрало алашара анарҭбаалак, рыҧштәхәы рхыгго, ицәышхон аеҵәақәа. Аха дара аеҵәақәагьы аҵх наскьацыҧхьаʒа, иаҳа-иаҳа рыҧсы рылалон, ишәпахон, ишапшапуан, ашьха ҧҳәызба лыблақәа реиҧш. Еибымҳәаʒакәа еицлабрак, еиҵашьыцра шкәакәак рыбжьан сара еиқәысҵаз амцеи ажәѡан иаҵаҧсаз аҧырҕқәеи. Иаҵахар аҭахымызт сара снапала исырҷыхаз алашара хәыҷы. Уи схыбаауан. Ахаҳәқәа ықәрлашаауа, аʒиас иналахаланы ихыҷҷалон. Ажәѡан ахь иашьҭуан алѡаҵә хәхәаʒа, аеҵәақәа ирҷаршәны, рылашара хнаашьарц аҭахызшәа. Акәицқәа аҷҷа-ҷҷаҳәа иртҟәацуа, исывахысуан иарашҟа схьаҧшларц. Уи иаҭахын сшьа-сда арҧхарц, иаҭахын сахьчаларц. Иахьеиқәысҵаз, аҧсы ҭаҵаны иахьысшаз азыҳәан амцабз ырҧыр-ҧыруа, ихьынаауа, исаҭабуа исеихырхәон. Аеҵәақәа ракәзар, амца схашҭны, дара рахь снаҧшларц, убас рыҷрыжәпаны ажәѡан иаҵаҵәаҵәеит, кәицк нузрыламыршәуа.

Ажәѡан сшаҵаҧшуаз, исхашҭит сымца хәыҷы. Сыблақәа ишырхыҷҷалозгьы, избаʒомызт аеҵәақәагьы. Адгьыл аҷаҟәнаҭхан, аеҵәақәа иѡарылсны, сылаҧш неишьа ахьамамыз, хара-хараʒа, ажәѡан иаҵаланы, иагәылсны акосмос ахь ицеит, ицаʒеит сыхшыѡ. Алʒынрак ахьҭа иаргәаҟуеит ақәасаб. Инақәыҧхоит ааҧынтәи мра. Ашәахәа аҷаҭаны ишгылоу иарҭаслымуеит. Иахашҭуеит ақәасаб, абӈьар иазқәынҵа, адгьыл дшықәу ашәарыцаѡ. Гәи-ҧси рыцқьарҭа уахәамак исзаѡызахеит ажәѡан. Зегьы схашҭит саргьы. Шьыцрак, ҳарамрак рышәшьырагьы сымҧын иҟамкәа инасҧырҵит. Ауаѡы инапқәа ирзыҧшуа аҵәа ҟалеиҧш, қьиарала иҭәит сгәы-сыҧсы. Сыбзиабара смеижьац, сѡыза симҧсахыц, ажәѡан еиҧш, сара сзыҳәан иразуп, иқьиоуп ауаатәыѡса, хәмгара сзимуц аʒәгьы. Убас еиҧшгьы сгәы иааҭашәеит: шаҟа ибзиоузеи ажәѡан аҵаулара абасҟак ҳәаак ахьамаʒам. Ахшыѡ шнеиуа баагәарак инадгылом, ицоит иахьынʒазымааҧсо. Издыруада, убри акәзар изыбзоуроу ауаѡытәыѡса иқьиара, ицәгьара, ибзиабара, ицәымҕра, акосмос еиҧш, ҳәаак ахьамам...

Хәыҷы-хәыҷла, шьыжьтәи наҟәҵас зегьы насхыҵын, даҷа цәаныррак самҷханакит. Азнык азыҳәан исзеилымкааит

изакәыз. Ашьҭахь, сгәы абжьы сшазыӡырҩуаз, сыбла иаахгылеит аеҵәақәа, инахараны иааҩит арҩаш ашьҭыбжь, иҩарҩарит аты, ишамшамуа, ашьхақәа иҩархыкны, иаацәырҵит амза. Адгьыл ахь, сара сышҟа ихынҳәит сыхшыҩ. Схәыцра хьанҭаӡа иҩасықәыҭәҭәеит. Адгьыл ҭбааҭыцә ду, ҳәаа змаӡам акосмос... Урҭ раасҭа, сара убасҟак схәыҷны, убасҟак сымчыданы схы збеит, ашышкамс аҵкыс сеиҵаны, аҭәыц аҵкыс сымчыданы.

– Иараби, изакәызеи! –сҳәеит сыбжьы аарла иҭкаауа. Сгәахы еидыҭәҭәалеит.

Сҩагыланы сыҳәҳәар!..

Кьанҷаак саҟарамкәа, аҟәара иқәыршәу ҧслымӡакгьы саҩымсуа, аҵх сшагәыларшәыз, хараӡатәи иааҩын, бжьык слымҳа иааҭасит. Иааигәахо, иааигәахо мацара, «ажжы» ахга, ашьҭыбжь ашьхақәа инархыҩит. Сшацәшәа-цәшәоз, ишысҭахӡамыз, ашьшьыҳәа схы сааҩахан, ажәҩан снаҵаҧшит. Хараӡантә, ахрақәа ирныҩыз ҷыҭбжьҵас, иааҩуан аҳаирплан абжьы. Сылаҧшгьы нақәшәеит: аӡыркәи иаҩызаха, амца акуаицәо, аеҵәақәа ирылаланы инеиуан. Аихымцеи ашьанҵеи еинырҟьазшәа, аеҵәақәа ирҷанаҧсоит ацыҧхьқәа. Иаҳаиаҳа, игәышьҭыхгаха иҭәҭәахоит уи ашьҭыбжь. Ибҭало ҧашәк имҧыхьашәар еиҧш, аҳаирплан ашьҭыбжь сахьнҳалеит сара. Сахьынҳалеит аеҵәақәа ирылаланы инеиуаз ауаҩытәыҩса ихшыҩ. Абжьааҧны исзымычҳауаз, исцәымҭыз ашьҭыбжь хыҭҟьага – уажәы исзыҟалеит иҧсеиқәырхаганы.

Дгьыли жәҩани среиканит, срацлабит. Абан, сыхшыҩҳаирплан ахьнеиуа аеҵәақәа ирылаланы. Сыбжьы ҩҭызгеит:

–Ашьхақәа, амшынқәа, ашәаҧыцьаҧ... Абҭацымкыра иаҷоу ақәасаб инаркны, агаҷа цәҳәыраҷ иҳәырҳәыруа аҧслымӡара илоу ашышкамс аҟынӡа, зегь аҳас ишәымоу сара соуп, сара! Аха сара ҧсыс исхоу шәара шәоуп. Шәарҭ зегьы шәсыманаҵ сҟалоит сара. Убри ашышкамс ҳәырҳәыруа аҧслымӡра иланаҵы, сшьапқәа ҭәҭәа-ҭәҭәа иргыло, адәы сықәуп саргьы. Шәара шәсыманаҵы, сара суаҩуп.

Шәӡырҩы! Урҭ сыманаҵы, сара сгәы аҵкыс уҵаулам, уара, акосмос! Сара саҵкыс шәзылашом, шәарҭ аеҵәақәа!

Ҧсҳәы, 1969–1971

А О Ч Е Р К Қ Ә А

АХЬШЬЫЦБА ГӘЕИЦАМК

Амʒырхаҿы ахәыҷқәа рацәаѡны еизаны ихәмаруан. Акраамҭа ҷьит ҟаҭо, иаҭахаз аҭәыргыла дахдырҧон. Мери хәыҷы лѡызцәа дрылҭны дтәан, ақьаад иалхны акы аҟаҭара даҿын. Аҭыхәа хыргьежьааны, амҭәыжәѡақәа аҭаны лѡызцәа рыцыҧхьаʒа аҳаирпланқәа ҟалҭеит. Зегьы рҳаирплан хәыҷқәа аанкыланы акәасқьа абарҭа иѡыхәнан, еибарччо инықәгылеит. Мери илкыз аҳаирплан азқәаҿы ауаѡы исахьа аҭан ақьаад ақәʒахын. Арҭ еицлабны идыршәуан реиҳа зтәы хара ицо ҳәа. Мери лҳаирплан аҳауаҿ инхагьежьын, нас маҷк иѡхало, зегь реиҳа ихараны инкашәеит.

–Сара стәы раҧысит, –лҳәан дгәырҕьаҭәа абарҭаҿ дахьықәгылаз дууаʒа дыҧеит. Нас «аиааира ду» лзыргаз лқьаад ҳаирплан аашьҭыхны иналгәыҭалкит.

Ас ахәмарра ишаҿу, аҷыртә ҧсаатә ажәѡан иагәыҭаланы ианаархалалак, Мери лылахь лқьаад ҳаирплан наҧыракны, дшаҭаҧшуа инахысны ицон. Уи имҭарсны илцәагон аҿынтәи лгәырҕьа-ччара. Даақәыҧсычҳаны, сзыҟаларымашь мышкы зны абанс ажәѡанаҿ сҧыруа? Заҟа насыҧ бзиа имоузеи уи иақәтәоу ҳәа дхәыцуан. Иахьеи уахеи илыцрымҭуа ихәыцраха, ҭаха лымҭо, лгәы иҭыхон уи дшыхәыҷыз бзиа илбахьаз аҧырра.

Есааира мшызҳа илызҳауан ларгьы. Акрааҭхьан, Аҧснытәи акомҿарра аобласт комитет амаʒаныҟәгаѡ икабинет аҿы дыѡнагылан заура уамак иаѡцацәамыз ҧҳәызба ҧшʒак.

–Аҧырра еиҳа еиҕьабшьома Мери, ашәаҳәареи акәашареи раҭкыс? –иҳәан арзаҳал хәыҷы иналгаз данаҧхьа иааҷьашьаны дналҿаҧшит амаʒаныҟәгаѡ.

–Сшәыҳәоит шәсыцхраарц, аѡнгьы исызрашәҳәарц, –лҳәан Мери лыблақәа аҳәара хыҳәҳәыла дындәылҭит.

Абри ашьҭахь Мери днеит Нестор Лакоба иҽгьы. Уи, – бца аҩныҟа, излалшо ала ҳбыцхраап ҳәа шлеиҳәаз лгәалашәоит лара уажәгьы. Уи ҳара ҳахьлыҽцәажәоз ус лҳәеит: –Нестор Аполлон-иҧа Лакоба иҽы сара саныҟаз адырҩаҽныҵәҟьа саб диҧхьаны дигеит. Исыздыруам иеиҳәаз, аха убри нахыс саб иҭахын дсыцхраарцы... Сан дычмазаҩны дышьҭан. Саб, аҳақьым ҵара сцозшәа лаҳәаны, дақәиршаҳаҭит аҵарахьы сдәықәҵара. Еиҳарак ҳзыцәшәоз ҳанду лакәын. Уи лажәақәа сгәалашәоит: «Аҧырра аʒҕаб иабалусу, избахьада аʒҕаб аҳаирплан дақәтәаны. Аʒҕаб илусу аҩноуп, знык днаумпыҵшәар, иʒыз аʒәы диҩызоуп» ҳәа.

Абри аамҭазы Мери лышәҟәқәа аларҵахьан аҧырҩцәа Батаитәи рышкола П.И. Баранов ихь зху ахь. Дук мырҵыкәа иара убри ашкол дагьҭалеит.

«Саҧсахааит уара уҧҳара!» – лҳәалон Мери гәаныла Аҧсны аныгәхьаалгалак.

Ныҳәан, Аҧсны Асовет мчра шьақәгылеижьҭеи 15 шықәса ахыҵра азгәарҭон. Ари аҧсуа жәлар рныҳәамш аҽны Аҟәатәи аероклуб имҩаҧнагараны иҟан аҳауатә парад. Аероклуб аҟны еиҳабыс аус иуан аҧырҩы Азиз Аҩʒба.

Аныҳәа азгәаҭаразы еизаны иҟан акыр зхыҵуаз аҭаҳмадацәа, аʒҕабцәа, аҳәса, арҧарацәа. Аҧырҩцәа адҵа роура иазыҧшны иааин иаагылеит.

– Дад, сыбла сажьоу, мамзар абни аҧырҩцәа ирылагылоу дыʒҕабума? – иҳәан Мери инапы налықәикит ҭаҳмадак. Усҟан Мери аинструктор аҧырҩыс араҟа дааны аусура далагахьан. Аероклуб аҽы иазыҟарҵон аҧырҩцәа, аштурманцәа, атехникцәа, ашьҭахь урҭ рышьҭуан ашколқәеи аучилишьчеқәеи рышҟа, рҵара аздырҳаразы.

Мери аҳауахь лҽышьҭылхаанʒа гәыҧҩык аҭаҳмадцәа налыдгылеит.

– Дад, бара баҧсыуоума?

– Ааи, акыр шәҭахызма?

– Мап, дадхеит, абра уажәраанʒа еимаҳкуан, ҳбазҵаарц акәын...

– Дад, бара бхала бгәы иҭоума аҧырра?

– Ааи, уажәыҵәҟьа, адҵа шаасоулак.

– Уахь ҷьара арҧыск дҭатәазар акәхап, –иҳәан, аʒәы лҳаирплан дназыҧшит. Урҭ агәра шырзымгоз анылба, инаганы аҩнуҵҟа иҭалырҧшит.

–Быԥсынҵры духааит, дадхеит, ԥхыʒгьы избахьадаз ҳаԥсуа ԥхәызба ажәѡанаҷ дԥыруа.

Ус Мери дақәиҵхеит апарад иалагаанʒа аԥырра.

–Аʒәыр ишәҵахызар шәақәтәа, уажәыҵәҟьа сеиҵатәоит, – аҵаҳмадцәа инарыдылҵеит Мери

– Зхы иагу дызусҵада, аʒґаб лыгәра ганы аҳаирплан дақәтәартә, –иҳәеит ҵаҟа дынкаԥшын аҵаҳмадцәа руаʒәы.

– Дадхеит, ари ҽума, ушнақәтәара?.. –ҷааиҵит даҽеаʒәы.

Мери лԥыртә ԥсаатә шьауардынҵас иѡышьҵԥраан иѡхалеит. Аԥшыха рибамҵо иԥьшьаны илыҵаԥшуан зегьы. Дтәарацы лҽыларҟәуа, аҷанаалырха, – шәааскьа уара арахь, шәаԥырҵ, ҳаи, анцәа иныс дышкаҳауа, – иԥшуан аҵаҳмадцәа рыхқәа шьҵыхны. Ус лҳаирплан аақәыргьежьааны днатәеит Мери.

– Зхы ԥьбароу аҽ уаргьы ас иузынкыларым, –рҳәеит ԥьоукы.

Шықәсык аацхьаны еиԥш Аҟәатәи аероклуб ашә анадыркы ашьҵахь, Мери дҵалеит Жуковски ихьʒ зху академиа. Актәи акурс аҷы дыштәааз иреиґьу аԥырѡцәа ҳәа Мери днарылаҵаны 9-ѡык дәықәырҵеит Ленинградтәи Арратә Медицинатә Академиа ашҟа.

Академиаҷы аѡбатәи акурс аҷынтә ахԥатәиахь диасуан лара. Ишԥалҵахыз аҵара далганы ҭынчла лыԥсадгьыл ду дахаԥырларц, ашьха ԥагьақәа ираа ʒаз, Нарҵаа ргәашьамх зҵоу агәеицамк ԥхәызба! Аха аибашьраамҵа лыхьʒеит.

Аибашьра аԥхьатәи ашықәс аан, Ленинград дыҟан Мери. Абраҟа уи раԥхьаʒа далаԥшит ауаатәыѡса ршьа. Уи Ленинград аиқәырхаразы деибашьуан хеиґʒарак ҟамҵо. Лара лааигәара аґацәа ԥиххаауан шәара зқәымыз аснаипер Михаил Цәышба. Уи ихымҵа 152-ѡык аиргеит. Уи лгәы арґәґәон лымч иацнаҵон Мери.

Аԥсадгьыл ашәарҵара иаҵагылаз аамҵазы иреиҳаʒоу акоманда ҟаҵара априказ ала еиҷкаан ҷыдалатәи аҳәсатә авиациатә полк. Уи аполк хадас даман Асовет Еидгыла афырхаҵа Марина Раскова. Авиациа бзиа избоз аʒґабцәа уи лполк алалара разҟыс иршьон. Уи ахьгылаз Пермҟа дышьыҵын Меригьы. Уи дызлаз аполк алшара есааирагьы иазҳауан.

Иагьа хҵыс уадаѡ дрықәшәазаргьы, Мери лзыҳәан хашҵшьа ақәым раԥхьаʒатәи аибашьратә дҵа аныналыгʒоз. Аҵхлашә еилаҳанто аԥсабара ишахатәазгьы, уи лаамҵа иахмырԥакәа лыдҵа нагʒаны дхынҳәит.

Крым иақәлаз аҕа, жәҩангәала ааха ҕәҕәа анилҭоз Мери, мшынла деибашьуа днеиуан аҧсуа патриот, Асовет Еидгыла Афырхаҭа Ражьден Барцыц. Амшын еиқәа ацәқәырҧақәа аҕа ишьала изырхәашьуаз Барцыц иʒбахә гәыҟаҭаган Мери лзыҳәан.

Хашҭра зқәым Керчтәи аибашьра лгәалашәо, Мери ус лҳәоит: «Еилкаатәын, ҳаирпланла ахсаала ҭыхтәын аҕа реиҳа ибазақәа ахьыҟаз, имч ҕәҕәара аҭыҧ гәаҭатәын. Уи анагʒараз аҧырра лабҿаба аҧсра аҧылара иаҩызан. Аха уеизгьы уи анагʒара алыршатәын хымҧада. Аштаб аначальник ҳара аҧырҩцәа дааҳалагылан: –еҳ, рацәа шәыʒҕаб гәы ашәырҧшит акәу, аʒәгьы ишәзымгәаҕьʒои нас уахь ацара», –лҳәан дыччо днаҳахәаҧшит...

–Сара схы иадысҭоит уи анагʒара, азин сышәҭ анагʒара, –ҿаалҭит Мери. Мери лмашьына аҳаирплан адҭа анамаз инақәыршәаҭәҟьаны амҩа иқәлеит, иагьижәлеит ҕәҕәала аҕа. Аҳауа бааҧсқәа шыҟазгьы, абри ауха Мери илымаз адҭа ишахәҭаҭәҟьаз иналыгʒеит. Уи ашьҭахьгьы Мери лмашьына акырынтә инанагʒеит акомандаҟаҭара аҟнытә иаиуаз адҭақәа. Мери лҩызцәа бзиа дырбон лгәымшәаразы, лыҧсадгьыл ахьчара лхы ахьахҭнылҭоз азы. Ҿнак, Мери азин лоуит ашьыжь дыҧрырц. Лҵыртә ҧсаатә аҳауаҿ иқәырхәмарааны дааины лполкаҿ данынатәа, лҩызцәа рылахь еиқәшьшьы иналҧылеит. Аʒәгьы игәаҕьны илзымҳәо иналдыркит шәҟәы бҕьыцк. Уи иаҳәон «Пашковсктәи астанциа ахьчараан дҭахеит Мери башьа Шьали».

Азныказы иаалашьцазшәа лбеит, лылаҕырʒқәа ҭҩыруа. Ааи, уи лашьа гәакьа дҭахеит, ишҧалурыз, дылгәырҩон, дҭәыуон, аиаҳәшьа аиашьа изы лгәыбылра заҟаразыз... лара дызлаз аполк ахьгылаз иацәыхарамызт, лашьа дахьҭахаз. Мери дцеит лашьа дахьжу инышәынҭра ашҟа. Лылаҕырʒқәа лгәаҭа иҭаҧсо, акраамҭа аиешьаратә нышәынҭраҿы дгыланы дхәыцуан, гәаныла ҭоуба, уа лашьа ишьа шылуала.

Аҕа ицәымҕра, игәаҕкра зда царҭа амамыз ала Мери лгәы иҭашын.

Аҕа абомба иқәжьразы адҭа лыман уахык дыҧрит Мери. Бзанҭык аҧсра иацәымшәацыз Мери лыдҭа нагʒаны дшааиуаз лҳаирплан аҕа ибзарбзан-хы ақәшәан, амцаҧшь аҿакәыршаны ишагәылакыз хланҭы инҭалеит.

Убысҟантәи лкаҳара иахҟьаны Мери акантузиа ҕәҕәа лоуит. Убри иахҟьаны ҧшьымз аиарҭа даман.

Рославль ақалақь аҒа абомба ақәыжьра даҽын. Уа ҽнак Мери дахьышьҭаз ашә ааимҧааны дааѡналеит арҧыс наӡа-ааӡак,ижәѡахырқәа ҳаракӡа,шьауардынҵас иблақәа ҭыҧхаауа. Азнык азы дылзымдырӡеит. –Мери ибыхьзеи, Мери гәымшәа? –иҳәан лаҧхьа ишьамхы нарсны дааигәыдиҳәҳәалеит. Уи аҵара илыцҭаз, аха аибашьра иалагеижьҭеи илымбацыз М. Аӵьба иакәын.

– Ари ақалақь анемеццәа рымпыҵахалара иаҽуп. Аха бымшәан, сара уажәыҵәҟьа бызгоит, – иҳәан дындәылҵны дцеит.

– Исгәалашәоит, хәыҷҵас сиарҭа саагәылганы иҳаирплан аҽы саннеигоз, ашьҭахь санааҧш сахьымнеиӡацыз қалақьк аҽы сышьҭан, –лҳәеит Мери уи ахҭыс лгәаларшәо.

Лхьаақәа дыриааиуа дшыҟалаз еиҧш, Мери ҧсшьара дшыршьҭуазгьы – илымукәа, дызлаз аполк ахь дхынҳәит. Уи илдыруан лыҧсадгьыл ахақәиҭраз ишгәаҟуаз,лара лыхәҭаагьы хәарҭара шалаз.

Керчи Тамани рхы рақәиҭтәра анаѡс, Мери лполк ахь даныхынҳә дрылахәын Симферополи, Иалтеи, Новороссии-ски ақалақьқәа рҽтәи аибашьрақәа. Зны аҧшьбатәи аҳаиртә дивизиа акомандир Вершинини Амшын аҽықәаҽтәи ар ркомандир И. Петрови, Мери Аѡӡба даарыҧхьан илыдырҵеит анемеццәа раҧхьатәи рхысра лара илыдылкыларц. Уи лӵыртә ҧсаатә иадыз адҵа ҟазарала иналыгӡеит. Ашьҭахь адырра злаҟаҵаз ала, аҒа акыр ипулемиоттә ҭыҧқәеи убас егьырҭ ирыҒәҒәарҭақәеи еилаҟәыбаса амца рыцрарҵан. Уи аамҭа иалагӡаны лѡызцәагьы ацхыраара иҟарҵаз ала уа ижәылаз ҳархәҭақәа руакы еиқәырхан. Абра иаалырҧшыз афырхаҵареи, уаанӡатәи леибашьратә дҵақәа рынагӡареи азгәаҭаны, Мери илаҭәашьан Аӵьынӵьтәыла еибашьра дуӡӡа аорден Актәи астепен. –Бхаҭа бышәагаа маҷны, арахь бгәы ҳамҭаҧсараха, ари аибашьра нҵәаанӡа акыдҵарҭагьы боуам, –иҳәан даахыхәмарны, лнапы рыҒәҒәаны иаанкыла, Мери аҳамҭа налиркит асовет Еидгыла Амаршал Василевски. Аҧырѡцәа – аӡҒабцәа ргәы еицҳауа, ақәыларазы адҵа анроуа ҳәа иҧшын. Анемеццәа равиаполк Керч азааигәара игылан.

–Мери, бара бымала бцарцы ибыдысҵоит аҒацәа раеродром абомба ақәыжьразы, –адҵа лоуит акомандаҟаҵаѡ иҟынтә. Лыдҵа акыр ашәарҭара змаз, анагӡара ианаамҭаҵәҟьаз иақәыршәаны дѡышьҭыҧрааит. Керч дѡахыҧрааны,

азааигәахара далагеит. Аҕа иаеродром лхы ақәкны лҷы-налхеит. Уи даназааигәаха, адырра рылҵеит ддыртәаразы. Анемеццәа еигәырҕьеит асовет ҧырѡы иҳаирплан мҵарсны изкәымгәыҕзоз рзыҟалеит. Еишьҵарххны абомбақәа иаҳа аҧсы ахьҵаз иақәлыжьит. Аилаѡынтра ҟалеит, амцаҧшь ѡхатәалеит. Рҷеибыҵаны ахысра ианалагоз лара лышьҵахьҟа акыр даа-скьахьан.

Убри аухазтәи лфырхаҵаразы илырҵеит Аҧьынҵьтәылатәи аибашьра дуззa аорден Аѡбатәи астепен.

Ашьҵахь Мери дызлахәыз аполк аанҷәасрада идәықәлеит ҧхьаҟа. Уи ҧымкрада ацхыраара ҟанаҵон Варшава ақалақь ахы ақәиҵтәра аан. Польша аҳҵны қалақь аҧсуа хьшьыцба лҧыртә ҧсаатә ахаҧыруа ианахаз, Будапешт ақалақь аҷы, ахәра зауз асоветтә еибашьѡцәа ацхыраара рыҵауа, лыҧсҵазаара дамеиҕо далан Макбулиа Адлеиба. Уи напхгара азылуан асанитартә взвод. Лвзвод алахәын Венгриеи, Австриеи рхы рақәиҵтәра аан, уи ашьҵахь Карпаттәи ашьхақәа ирҷысны мраҵашәарахь ицон.

Варшаваҟынтәи Мери дызлаз аполк назеит аҕа иҵыѡра Берлин аҟынза.

Аҕа иҷагыланы ақәпараҷы агвардиа алеитенант Мери Аѡзба аибашьратә дҵақәа нагзо, 477-нтә дҧырхьан. Уи аҕа иқәлыжьит 64 нызқь 365 килограмм абомба.

Иааит милионѡыла ауаа ззыҧшыз аиааира амш. Зеиѡызара аибашьра амца иазрыжәыз апатриоткацәа реиҧыртцра аамҵа ааигәахара иаҷын. Рыматәақәа еиқәршәаны, рхатә ѡны ирзаѡызахахьаз рҧыртә ҧсаатәқәа ргәы рызхьааа, рыѡныҟа, рҵаацәа ахьырзыҧшызахь амѡа иныҟәлеит.

–Акыр иаҧсоу аѡызцәа, абар ҳаиҧырҵуеит, аибашьра аамҵа аан ҳаидгыланы ҳшыҟәҧоз еиҧш, аҵынчра аамҵазгьы ҳаҧсадгьыл аршәҵкакаҷразы, амчхара арыҕәҕәаразы ҳақәҧалап. Ҳаихеибаршҵрым. Мѡамш! –лҳәеит аполк командирс иамаз С. Бершанскаиа.

Мери дахьгылаз, –есышыҟәса шәнеила Аҧсныҟа, шәазнеила амреи ашәҵқәеи ртәыла, сыҧсадгьыл, асас изыҳәа згәашә аарту ахь, –аалгәахәт.

Убысҟан излашьҵырхыз ала, есышыҟәса маи 2 рзи ноиабр 8 рзи арҵ аибашьра аветеранцәа, аҧырѡцәа аҳәсақәа еиқәшәалоит Москва атеатр ду аҷаҧхьа асквер аҷы.

Игәылҵыз ааԥын гәил еиԥш, ишәҵуа Аҟәа ақалақь аҽыԥҳ ахьарч ҳәа амшын иадҽырбалоит. Уи ахыԥҳ даваланы аҳауа цԥьа гәырҵәылаа иналбаадо днеиуеит. Иара абас аҟаларазы ашьа казҵәахьоу, аԥьабаа ду збахьоу аԥсуа ԥҳәызба – аԥхьаӡатәи аԥырҿы Мери Аҿӡба.

1957

АУАҾЫТӘЫҾСА ИШЬА

Хәылԥазхахьан ари асалам шәҟәы ансоуз. Аконверт снахәаԥшит иахьынтәааузе. Ааигәа зысалам шәҟәы смоуцыз Москватәи сҿыза иҟынтә шакәыз аныздыр сеигәырґьаҵәа иаахсыртлеит. Сгәабзиара даназҵаа ашьҭахь, абар уи иаҿуа... «Уажәы ааигәа сара сыԥкан Асоветтә Ар Рцентр музеи аҟны. Убра иԥоуп «Ленинтә комҽареидгыла аҿбатәи Аԥьынԥьтәылатә еибашьра дуӡӡа аан» ҳәа аҟәша. Асалам шәҟәы изланcырӡаларызеи укомҽареидгылатә билеҭ угәы иадҵаны абри аҟәша уанахәаԥшуа ушыԥкало! Убла иаахгылоит Краснодонтәи агвардиа қәыԥш иалаз акомҽареидгылаа ачкәынцәа, аӡґабцәа. Ҳкомҽареидгыла аҭоурых хьӡырҳәаганы иҟазҵаз ҳақәлацәа ашьа зыхьтатоу рыматәакәа, рпатреҭқәа, рфырхаҵара атәы зҳәо адокуметқәа. Схәы-сжьы қақаӡа еилагыло сышрыхәаԥшуаз абар ассир... Абарҭ рыгәҭаҵәҟьа икыдыз асолдаҭ-аибашьҿы ипатреҭ аҵаҟа снаԥхьеит: «Алыԥьса Ешба». Икыдуп икомҽареидгылатә билеҭ апатреҭ ақәҭыхны. Уи абилеҭ аномер аарла еилырго, унацәа нҭашәаратәы икылжәоуп. Ихьӡи ижәлеи, дқәыԥшӡа акомҽареидгыла даналалозтәи ипатреҭ уҳәа игәахы шьала ишәуп. Ари еиԥш афырхацәа рыгәҭа ҳ-аԥсуа ҵкәын ихьӡи-ижәлеи аныздба, азнык сеигәырґьеит, аха ашьҭахь сылабжышқәа нхаҟәҟәаало рыцҳашьарак сгәы иаатҵалеит. Суҳәоит, сҿыза, иаарласны исзеилкаа уи ифырхаҵара Аԥсны ирдыруоу, насгьы иԥсы ҭоу иҭаму. Абарҭ ажәабжьқәа анҵаны ашәҟәы сызҿы».

Сеиҭанаԥхьеит Ешба иӡбахә ахьаҳәоз. Дызусҭада ари афырхаҵа? Уи нахыс илахьынҵахазеи?

Ауха уеизгьы ихәлахьан. Адырҿаҽны ашырԥаз инаркны сыҽҟьаса, дыздыруаны иаасԥылалак сразҵааua Аҟәа ақалақь сналалеит. Амузеи... Анаука аусзуҿцәа... Ешба дыздыруаз

аѡнаҭақәа. Аѡнқәа рномерқәа снарыхәаҧшуа саныланы снеиуеит Алықьса Лашәриа иулица. Сгәы сҭацәажәоит: «иудыруама уара, абри аулица, зыхьӡ ахау апоет игәеисшьаз?» Уи рдыруеит игәеисра ззынижьыз абарҭ аѡнқәа рҽы иѡноу ауаа рҳәошәа аулица аҽықәқәа ирықәеиҭаҳау ашәҭқәа ишәҭышха игәылҭны апоет ихьӡи ижәлеи ахьадѡылоу рҽынахыршьуеит. Егьа дгәырҕьарын уи сара сзышьҭоу афырхаҭа иӡбахә идыруазар, иагьа ашәа ссир изиҳәарын! Аулица аҽаархәан ашьха иѡаҽалеит.

Ашә снас-насит. Иаалыртит зхахәы ашлара ааланаҧсахьоу, зышәагаа иаѡцацәам ҧҳәыс быргк.

– Саҭамыз, шәара шәоума Қсениа Шьаҳан-иҧҳа?

–Ааи, нан, сара соуп.

Саҧхьа астол дадтәалоуп Алықьса Ешба иан. Аҭӡамц аҽынтә иҳахәаҧшуеит асолдаҭ ипатреҭ. Акраамҭа исзыгәаҕьуам сызнеиз аҳәара.

– Абри зпатреҭда, Қсениа Шьаҳан-иҧҳа?

– Сыҷкәын заҭә ипатреҭ ауп.

Иӡбахә алацәажәара дналазгалеит.

– Шамаха ицәырызгалом, нан, аха уансыҳәа... – Лҳәан ашәындыҟәра ашә аартны дынҭаҧшит. Ацаха ҧшқа акәырша еиқәҧах иҽаҳәаны саҧхьа иаақәылҭеит абла аҷыцеиҧш илыхьчоз салам шәҟәы гәарҭак. Акакала иаасыртуеит аамҭа иаражәны зѡырақәа аныҭра зҽазызкхьоу афырхаҭа ихьӡырҳәагоу, имѡа атәы зҳәо ашәҟәқәа, адокументқәа...

1944 шықәса алагамҭазы...

Гәыҧѡык автоматчикцәа ашкол азааигәара ѡнык рҽааваркит. Рҽаҧхьаҭәҟьа ѡынѡажәаҟа шьаҽа рыда бжьамкәа иааигәаны игоуп ақәыц аанда, уи инхыҭыр – аҕа иҭабиақәа. Иааиқәмтәаӡакәа жәаѡа уахи-ҽни аиҽахысра... Анемсаа хацәынмырха иажәлоит, аха ахы рыцәнахьчартә акгьы иалаҟаӡам аѡн хәыҷы, ибаагәараха игылоуп. Уи аҭӡамцқәа аҕа дызмыхәо цаҟьахеит.

...Февраль мза 18, ашьыжь шаанӡа гәыҧ-гәыҧла рыҽшаны анемсаа ари аѡны хәыҷы еиҭақәшеит. Аиҽахысра, ҭыхәаҧҭәарада аиҽахысра... Маҷк иааҧсеивгарахеит. Аха уи ааиқәтәара ихы иаирхәеит аҕагьы, еиҭа джәылахт. Амацәаз еиҧш ирықәшаны автоматчикцәа рыгәҭыларкит аҕа исолдаҭцәа. Реиҳараѡык ахәра ҕәҕәақәа роухьеит. Напхгара рызҭо агәыҧ акомандир асержант еиҳабы Хитренко ахы иқәшәеит, аха ашьа иҭкьасо дахькажьызгьы иѡызцәа ргәы

рыҭәҭәо аҭацәа амца рыжәиҵон. Ахәра ҭәҭәа иоуит апатрона рызназгоз Чаплин. Уи дыхәны дшыҟаз ииулакгьы дҳәазо акомандаҟаҵара апукнт аҟынӡа дааины иреиҳәеит ацхыраара анырзыҟамҵаха рҩызцәа шҭахо. Акомандаҟаҵара апункт аҿы асержант Кириенко гәыҧҩык ар иманы дцарц адҵа иоуит. Аҩны иазааигәахеит. Еимаҳаны илашьцоуп. Аҩны аҿынтә хысыбжь заҵәык ауп иааҩуа. Ихәра аҿаҳәара зылшаша зшьапы иқәгыло уаҩ дыҟам, абар инҵәоит ипатронақәа, аха изаанхаз деиҷаҳауа дхысуеит имала. Ацхырааразинеит. Уи зымала заҵәык абырсҟак еибашьуаз Алықьса Ешба иакәын. Ахы ақәшәеит ишьамхы адырдха, аха ишьамхқәа иҵамҟәалеит, ахы ақәшәеит инапы, инацәа ду иара итәӡамызшәа иамнахит, аха иавтомат аҵхара иаҟәмҵит иаанхаз инацәкьарақәа, ахы ақәшәеит игәышҧы, аха ус имариам ашьхауаҩ игәеисра аиқәтәара...

Иҩызцәа наидыххылан дкаҳаанӡа рнапы данҵаны дааныркылеит. Исолдаҭ маҭәақәа ирылыжж ицоит игәышҧы иалҵуа ашьа. Иҳәынҵәрақәа ажәжәаҳәа инҧдыртлеит, иҵьыба инҭаҧшит ишәҟәқәа ҭыргарц –«Шәаламкьысын скомҿареидгылатә билеҭ, ашьа иагаргьы уи уа сгәы иадзароуп». «Иҳаҧсахып, Алықьса, аҿыц узылаҳхып» – иаҭаркуеит иҩызцәа.

– Мап, аҩызцәа, ари, – игәы инапы адырҭәҭәала иааникылеит, – сара Аҧсны исырҭеит, уи аахыс ҳаицеибашьуан. Аиааира ҳаманы ҳаицыхынҳәыроуп. Иаргьы саргьы ҳагәқәа еицырхәт, аха...–иажәа анагӡара имч азымхеит. Уи нахыс акгьы игәалашәом. Игәалашәом иҩызцәа рнапы данҵаны дшыргаз, дахьыргаз. Агоспиталь... агәҭа иақәшәарц сантиметр заҵәык агны ахы иахәыз агәы ахәшәтәра...

Саҧхьа астол иқәуп жәаф шықәса раахыс ауаҩытәыҩса игәахы ашьала ишәу акомҿареидгылатә билеҭ. Абар уи иацны иҵегьгьы иҵьыба иҭақәаз... Дшыхәыҷӡаз зыла деиҭымхаз иаб, иан Қсениа Шьаҳан-иҧҳа рпатреҭқәа, зыбзиабара ҧсымаӡан иҵәахны имаз аҧҳәызба дидыртәаланы ипатреҭ, асалам шәҟәқәа, зегьы ашьа рхьшы ирылҟьаны ицеит ахы, аха урҭ еицырыхьчон издыз асолдаҭ игәы..

Ахәларахь инеихьеит, аха сызрылҵуам ихьӡырҳәагоу адокументқәа.

Ақалақь аҿы амаҵура иалоу русура аамҭа нҵәоит уажәшьҭа. Исҭахуп Қсениа Шьаҳан-иҧҳа слазҵаарц: «ма дахьҭахаз, иҭахашьахаз акгьы шәмаҳаӡеи?» ҳәа, аха исзыгәаҭьуам.

Ларгьы сқьышә иқәыххуаз азҵаара лдырызшәа дындәылҵит адокументқәеи сареи ҳааизныжьны. Абас инҵәама нас ари афырхаҵа имҩа? Схы азҵаара иасҭаз аҭакс: «Москватәи ашәҟәы аазышьҭыз сҩыза, ари иаҧхьо аҧхьаҩцәа, сара уи иҭынханы исымҧыхьашәаз адокументқәа ирҳәоз шәаҳартә исызнагазар сыгәҭыха насыгӡеит» ҳәа зҩырц скалам аашьҭых ақьаад инақәыскуаны ашә аартны дааҩналеит зарҧысра инҭысхьоу уаҩы наӡа-ааӡак.

– Бзиала уаабеит! – снапы аасымихит.

Ҳнеибартәақәеит. Иасҳәеит сыззааз.

– Шәара уи изааигәоу уаҩхап, ижәдыруазар дахьҭахаз, насгьы иҭахашьахаз? – сиазҵааит.

– Уи уамак фырхаҵара ҟаимҵеит усеиҧш ихҭыс мҩа шәҵартә! –дааҧышәырччан инасаҭеикит. Сара аҭӡамц аҿынтә исыхәаҧшуаз апатреҭ сназыҧшит.

– Ишҧажәбои, акыр сҿысыҧсаххьоу уи аахыс?

– Ишҧа, уи…

– Ааи, сара соуп Алықьса Ешба.

Уажәшьҭа абраҟа акәаҧ ргылазар ауан ари ауаҩ изыҳәан аҩра, аха ихьӡырҳәагоу ифырхаҵаратә мҩа есҿны иаа-ирак ала иахьхаирҭәаауа аҟнытә ажәақәак еиҭанысҵоит. Уажәы Алықьса Ешба аус иуеит Аҟәатәи аҧсыӡтә зауад аҿы, аконсервтә цех аиҳабыс. Уи ааҧсара ззымдырӡо рационализаторуп. Иара ихала 7 рыҵкыс арационализатортә ажәалагала ҿыцқәа ҟаиҵахьеит, насгьы азауад аҿы азеиҧш дҵақәа шынаигӡо, ақалақьтә Совет дшалоу. Кьерчтәи аҧсыӡкыҩцәа рҿы дцаны рҧышәа рыҿҵааны араҟатәи азауад аусзуҩцәа ишрылаирҵәо уҳәа ҷыдала ҳрылацәажәап даҿазны…

«Аҧсны ҟаҧшь», 1960

АХАРА УЦАРЦ

Шаҟантә саҧхьахьааз, изыҩхьааз ашколаҿ: «Рлаҳәара ча агымхацызт, рхәарҭа шәы ҭымӡаацызт, рырахә, ршьамаҟа, рыҧсаса ҵҩа рымамызт, рышьхымӡа гәара аҿыуаҩ дзакәшомзт». Ахәшә иаҩызазаап асахьаркыратә ҩымҭа. Ианужәлакҵәҟьа акәымкәа, мшқәак, ҵхқәак аныбжьыс-лак ауп ахәшә бзиа анухәо. Аҩымҭа ҳаҧхьоит ҳанмаҷӡоу, ҳгәалашәараҿ аҿаҵәахуеит. Иҳазҳацыҧхьаӡа иаргьы

иаҳа-иаҳа итәырҧсоит, иаҳа-иаҳа аҽаанартуеит, аус ауеит, ҳамѡақәнаҵоит. Аидеиеи асиужети рымацара ракәым, адетальқәа, аиҽырҧшрақәаҵәҟьагьы зынӡаск даҽакала иаҳзаатуа рҽыѡархоит. Сызлазымхәцӡацыз ала, ҳаамҭеи аҭоурыхи аҽынарыдҳәаланы, даҽакалаӡа аҽаанарҧшит сара сзыҳәан, хыхь иаазгаз, ажәабжь «Атәым жәѡан аҵаҟа» аҟнытәи аҳәоу. Уи ауха Ҧсҳәы ақыҭан Бетага аҳаблаҽы, аказарма аҭуан иқәрыжьхьаз аҭәаѡа сагәылаиан. Иаашар сцон анаѡстәи, Арѡашра ҳәа иахьашьҭоу аҳаблахь. Уаҟоуп ишьхымзагәара ахьгылоу сызҭаарц исҭаху ашьхымзааӡаѡ Пиотр Кәаӡба. Убри сахьизхәыцуаз акәхап Дырмит иажәақәа сгәалазыршәаз.

Иҵегьы иаҳа саныҷкәыназ, раҧхьаӡа аҭәа сагәылаианы сыцәахьан Белоруссиа абнаршәыраҽы, аӡиа Нароч ахықәан. Убринахыс абри аиарҭа бымбыл гәыблрас ишьҭысхит. Аиҭаҳәара уадаѡуп уи иарҵысуа ацәаныррақәеи ахәыцрақәеи. Сара сзыҳәан реиҳа ихадоуп, гәыла-ҧсыла мацара акәымкәа, цәала-жьылагьы ацивилизациа зегьы «науҟәыблааны», унагәылганы, ауаѡытәыѡса аҧсабара данаахшаз раҧхьатәи амшқәа рышҟа уахьархынҳәуа. Аҧсны реиҳа абна насыҧла еиқәханы иахьыҟоу, реиҳа ауаа маҷны иахьеиланхо, убарҭқәа ирыхҟьаны ацивилизациа анеира реиҳа иахьыцәгьахаз аҳаблаҽ ииз, иааӡаз, уазхәыцыр, аблахтыра саналаҧш, снахьынҳалаӡаны, сызлыҵыз «алашьцара» цәымҕ искыр акәын. Аха убри аҭыҧан, исыцрымҵуа гәҭыханы, зышҟа ахынҳәра еснагь сазхьуа акакәны исзынхеит «абнауаѡра». Уи азыҳәан иҷьанаҭ ҭыҧуп Ҧсҳәы. Афымца лашара каххаа иахьыҧхо, арадиодкылагақәа рыбжьқәа аккаҳәа ихьуаҳауа, иналаршә-ѡаларшәны акәзаргьы, иухашҭыр ҳәа ишәошәа, машьынақәакгьы ахьниасло ақыҭа агәҭа анаѡс ишьҭоуп аҳабла Арѡашра. Ақыҭа агәҭан уаннеилак, Аҧсны агаҽаҟа ухы рханы, Бзыҧ аӡиас ашҟа х-километрак инарыцны уанаанаскьалак, аҧсҭа гәаѡара «иҭаҳаз» аҳабла Бетага уналсуеит. Уҽынаухоит ишәарҭоу амѡахәасҭақәа рыла анаарақәа урҽысуа. Реиҳа изааигәоу агәыла ф-километрак дизааигәаны, иҭаацәа дуӡӡа иабзоураны, «зхатәы ҳәынҭқарра» змоу анхаѡы Илиа Семенихин унаивсуеит. Зхала заҵәык абнаршәыра иларшәу, шәарыцаѡык машәырла днанамгозар, уаѡы дахьизымбо, уаѡ дызбарцгьы зҭахцәам аҭаҳмада заҵә Николаи («Сыжәла схаҭагьы исхашҭхьеит, иабоуҭаху!» –иҳәеит даахәмарны), иҟәарч ѡны ааныжьны, Арѡашра аҳаблахь

(уаѡ дахьнымхо аҳабла) уанцалак, аа, абраҟоуп аԥсабареи уареи шәахьеизынхаҵәҟьо. Уинахыс шәеицыҟоуп хѡык: уара, угәҵахәыцрақәа, нас иуҳәалак иақәшаҳаҵу, аҵаҳмада ҟәыґақәа – ашьхақәа.

Иуҵахызар, игәхьааугоз инаԥцаны иуԥызгалап аҳәозшәа, Аҟәа аѡны санындәылҵ нахыс ацивилизациа сзыҳарамханы, иаамыцхәцәангьы зҽсыднарґәґәало иалагеит «абнауаѡра». Хымш иԥыруамызт ашәҟәѡцәа ҳаѡнуҵҟа Шамил Аҟәысба иҳаирплан ҳәа ҳзышьҵоу «Анушка». Ашьхақәа ирхаԥаз аԥҵа ʒлачқәа рцасҳәангьы, иаҳагьы исзеиґьхеит Ауадҳарала сахьдәықәлаз.

Аԥсабара аиқәырхарагьы. (Ус анакәха, ауаѡгьы иԥсы аиқәырхара, избан акәзар аԥсабара аҽанаԥсах, даԥсахароуп ауаѡгьы, убри дырны акәхап аԥсуаагьы ажәақәа аԥсабара, аԥсҵазара шьагәыҵк ала изышьақәдыргылаз, руак хыбглар ихыбгалоит егьырҵгьы), аԥсабара ахьчарагьы аѡбагьы акоуп. Аԥсабара, ашәаԥыԥьаԥ, ауаѡԥсы изыҳәан Сахара агәаҽы (аԥсуаа Агәысакара ҳәа изышьҵоу) ʒыхьк днахагылар иаѡызоуп. Шықәсҟәак уажәаԥхьа Ауадҳарантәи Ԥсҳәыҟа уанцо, иҟалазеи, анаԥьалбеит, ашьхымʒаҵра ашхырцәаґь асма, дегьызмаха аимҵәара ишԥаҽу, ишԥақәырхуеи абна ҵынхада умҳәар ауамызт. Аҽҽа рылго, иқьуа-иґызуа амѡа наара иаҽан ѡажәихәба-ѡажәижәаба тонна ақыдқәа знык ала ишьҵызхуаз амашьынақәа, ашьхақәа дырхыԥхыԥуан, аҵлақәа ршьапы иҵҟааны ианкарыжьлак ирҳәазаны иаазгоз атракторқәа. Ашәҵла ҟьантаз дуʒʒақәа хбыкьны ианлеиуаз, аҵаҳмада ҳарам аҽар шымѡахиҟьо еиԥш, иназыхькьысуаз аҵла ҟатақәа еилаҟәыбаса инеиланажьуан, атрактор аханы иахьаго амѡан иаҵашәаз, амч аазықәхоз зегьы аԥсы ианаҵон.

Аԥсабара иахшаз зегьы реиҳа аизҳара акраамҵа иадхало аҵлақәа роуп. Шаҟа иҵла хкы бзиоу, убасҟак ашьшьыҳәа иазҳауеит. Шәышықәса ҵырц ԥшьышықәса роуп иагу Ԥсҳәы амҳаԥьырра ҟалеижьҵеи. Иқьаԥҵахаз ашҵақәа, амхырҵақәа ирықәиааз аҵлақәа хаҵак инапы аарыкәшартә аҟароуп иахьынʒашәпахахьоу. Шьҵа шәазхәыц шаҟа шықәса аҵаху хѡык-ԥшьѡык иргәыҵамʒо аҵлақәа ирызҳаны абна еиныларц азыҳәан. Абас абна ақәыхра иаҽын акыр шықәса. Уажәы Ԥсҳәыҟа ицо, машәыршәа (амѡа уқәзар – разҟла), мамзаргьы ахьшьцәеи агеологцәеи рышҟа ицо машьынак ахьумбо

амҩала сахьаауаз, иууаʒа иҭынчран. Раџьал ааны икамҳауазар, акгьы рҧырхагам аҵлақәа.

Уажәы ааигәанʒа Аҧсны иҧырҟон шәи ҧшьынҩажәа нызқь кубометр абна. Уи планла ирыдыз акәын. Аплан ахыхь, аплан иалаʒамкәа шаҟа ҧырҟоз здырхуада. Уажәы, абнаҧҟара ианаҟәырх, ашколқәеи ахәшәтәырҭақәеи рзыҳәан ҩнымаҭәақәак алырхларц мацара азыҳәан иҧырҟоит 40 нызқь кубометр заҵәык. Дара урҭгьы зыҧҟара азин ыҟоу, аҩара иалагахьоу, иҧумҟаргьы иқәʒаауа аҵлақәа роуп. Аҧсны ахьынʒанаʒааʒо зегьы зҵазкуа ари азакәан аамышьҭахьгьы, ҷыдала Ҧсҳәы иазкыз даҽа қәҵаракгьы рыдыркылеит автономтә республика анапхгаҩцәа. Ҧсҳәы ҟарҵеит ҳәырҧсарраны. Ари ақәҵара ҷыда шыҟаз саҳаанʒа, сыблала избеит алҵшәа. Хышықәса уажәаҧхьа Арҩашраҟа санцоз, алымҩанык рқьалақәа ргыланы, гәыҧ-гәыҧла итәан аҧсыʒкцәа. Ҧсҳәы ахьы ыҵыҵуеит ҳәа раҳаит угәахәрын. Ашьха ҳауа цқьа, аҳауа зҩыда рфарц, аҧсабара аҧшʒара агәеиҵыхра рнаҭарц азыҳәан иааз дубар дышҧоузымдырхуеи. Уи ҵәгәырк нҭаршәны, аʒиас дынхықәтәалар изианоумыжьрызеи. Арҭ аауан рымгәада хәыцырҭа рымамкәа. Хныҟәгагас иҟарҵон Бзыҧ аʒиас. Уаҟа итәанаҵы ҭаацәаныла аҧсыʒ иалачон. Убригьы учҳап. Чҳашьа змамыз зынʒаск даҽакын. Ианцозгьы аҧсыʒ рҩаны, ирҧшшаны ааҵәала иргон.

Бзыҧ аʒиас Аҧсны аʒиасқәа зегьы излареиҧшым акы ыҟоуп. Кәыдры, Егры, Ааҧсҭа, Ҧсоу уҳәа аʒиасқәа зегьы амшын инаркны ашьха еибаркыра ахаҩаʒараҽ рхы ахьныҵырхуанʒа, хкы-хкыла еиуеиҧшым аҧсыʒқәа рҭоуп. Бзыҧ аʒиас амшын иахьналало инаркны Аҳ ицҳа ҳәа иахьашьҭоу нахыс, аҩада, даҽакала иуҳәозар, ҧшьыџьара ишаны азыхәҭак (амшын агаҽахь иаанхо) аҟны аамышьҭахь, наҟ, ашьхаҟа акалмаҳа ада даҽа ҧсыʒк машәырынгьы иҭаны иубом. Адунеихаангьы ҭалашьа амам. Уи зыхҟьо нас ҳалацәажәап.

Ҩажәак акалмаҳа азыҳәан

Акалмаҳа, ишдыру еиҧш, аҧсыʒқәа зегь реиҳа ихаауп. Амгәа ааурыцқьоит, уаҳа рыцқьара аҭахʒам. Абаҩқәа акы, имаҷʒаны иалоуп, ҩбагьы итатоуп, ишәарҭаʒам. Ҳәарада, абарҭқәа дырны, аҧсыʒқәа иреиҕьу ҧсыʒуп ҳәа ахә шьаноуп Мҷышьҭа аҧсыʒааʒарҭа анеиҽыркаауаз абри аҧсыʒ хкы залырхыз. Ауаа рзыҳәан дыбзианы, зхазы ишәиу ауаҩ иеиҧш,

зегь реиҳа иқьиоу абри аԥсыз, иара ахазы шәиԥхьызк ақәуп. Аԥсызқәа зегьы раасҭа акра мариоуп. Хыхьчашьак аздырзом. Аԥсызкѡы уи икырц азыҳәан ашәарыцаратә ҟазара уҳәа уамак иҭахзам. Егьырҭ аԥсызқәа аҵәгәыр иаҷалаанза иацрыхозар, рԥышәқәа рыла инамцклас-аамыцкласуазар, ирфо закәу заа цқьа игәарҭозар, уҵәгәыр хыхь иамоу ахызсала ырҭрысны уаханы аҵәгәыр аҵарыра мчыла аԥсыз аԥышә иалаҵатәызар, акалмаҳа рыцҳа, иахьҭоу аҭыԥ уақәшәаны аҵәгәыр анынҵауршә, аҟыԥ ҳәа инамҵасны, аҵәгәыр шеибгоу ахәлымшәа аҟынза иныльбаанадоит.

Шаҟантә сазхәыцхьоузеи. Азы иҭоу, ауаѡы ихныҟәгагақәа зегьы раасҭа, иҟалап, акалмаҳа «анцәа» ишазар, ауаѡы иуаѡра ахьынзаҳараку агәаҭаразы, иуаѡра аԥышәаразы. Ауааԥсыра рхаҭақәа еиԥшу аиҳа, хныҟәгагас аԥсабара ирнаҭақәазгьы еиԥшым. Адунеи лашара ҳбартә ҳзыхшаз ҳан лаамышьҭахь ҳаҭыр ду нақәҵо, ауаѡы ауаѡы ишҟа изҵәырҵуа агәыблра хаҭаҵәҟьа иаԥсазами ажә? Аҭаацәа инадыркны аҳәынҵқарра ахаҭа ашьақәгылара аҟынза инаганы уахәаԥшуазар, зегьы уасхырс изыԥәгылоу убри «зҷы еилымго» аҳаиуан ԥьиа ду акәзами?! Аԥсабара ахаҭагьы иамшеит, акосмос иалалаз ауаѡгьы макьана изымызбац (сгәанала, адунеихаангьы изызбаран дыҟам), х-фатәы хкык ирыцназго. Раԥхьа игылоуп ахш, нас ацха. Ахԥатәи акәацқәа рҟнытә, ҳәарада, акалмаҳа ԥсыз. Убри азыҳәаноуп баша цәажәараҷы «аҳ иԥсыз» ҳәа изашьҭоу. Аҳцәа ирдыруан дара рхазыҳәан иалырхшаз.

Сара исыздыруам аԥсабараҷы иҟаны зиаск, Бзыԥ азиас аамышьҭахь, абҕазара ааѡҵәаны, абраанза аԥсызқәа зегьы еицышәтәуп, аринахыс «аҳ иԥсыз» иатәуп ҳәа еиѡшоу даҷеа зиаск. Иныҟәо зегьы драԥысит, иԥыруа зегьы дыриааит ауаѡы, аха изсо зегьы ахьзымнеиц снеит ҳәа ҳәашьа имам, егьырҭ зегьы ҳарҟәаҵып, Бзыԥ азиас ыҟанаҵ. Иахьагьы Ԥсҳәаа ирҳәоит, избанзар, рыбла ишабоз иҟалеит арыцҳара. Уамак ҵуам, ԥхынраказ инарылаѡит харантә иианы иҟоуп зсаѡцәаақәак, Бзыԥ ахы инаркны амшын иахьалало аҟынза иҭазсаны ицарц, аҷеазыҟаҵара иаҷуп ҳәа.

– Ишԥа, Аҳ ицҳагьы иаҵсны ицарцу?

– Ирыздыргәышьом.

– Сибра, Тиан-Шан инаркны зиасс иҟоу зегьы дырҭаслымхьеит, рҳәеит!

– Иҳаздыруам шаҟа зиас дырҭаслымхьоу, аха Бзыԥ зырҭаслымуа макьана адгьылаҷы дмизац. Уи азыҳәан иҟоуп

акы – ма иара ҭаурбароуп, мамзаргьы изырҭаслымырц иалагаз адунеи даныӡаароуп.

Абас еибырҳәон ҧсҳәаа аӡсаѡцәа аӡы ихылаанӡа. Сара избеит,срацәажәеит урҭ аӡсаѡцәа збаз, ирацәажәаз. Анышь рчқәа, аразина иалхыз анышьқәа ирықәтәаны Бетага аҳабла иалсны, иӡсаны ианнеиуаз, аӡиас ахықәаҽынтә избаз ҧсҳәаа, ирызҽыҭны иааныркылеит шәхы шәцәымыҕхама, иҟашәҭо закәызеи, Аҳ ицҳа аҭсшьа амам ҳәа рарҳәеит. Аӡы иаго ҳәҳәабжьы иаҳауам ҳәа шырҳәаҭәҟьо иҟалеит. Ҭаны, ѡыҷьа рлымҳаҽы инеит. Аҳ ицҳа иазааигәахо ианалага, аӡы ирит, иахыкәшеит. Егьырҭ аѡыҷьа, мчыбжьык аҟара ҭхьаны, Бзыҧ ақыҭа аханы иамырхит ичқәачқәаны иҟаз рцәа-рыбаѡ.

Слаф схаҭагьы исгәаҧхан, исхашҭӡом, сыхәмаршашәа зны исҳәахьеит, ателевизр ауаѡы изиӡбаз «Акиноныҟәарақәа рыклуб» дахәаҧшларц азыҳәаноуп ҳәа. Изхысҳәааауа, убри ателепрограммаҽы шаҟа ӡиас ҭаҽҽара, шаҟа ӡиас ырҧарҭа, аиѡхаақәа рыбжьысырҭа ҳдырбахьоузеи! Аха Аҳ ицҳаҽы Бзыҧ аӡиас иҟанаҭо, ацашьа зеиҧшроу аѡыза, шәҟәык аҽгьы самыҧхьац, ирҳәонгьы исмаҳац. Адунеиаҽ ауаѡытәыѡса иара инапала иҟаиҭахьоу, ихы-ихшыѡи иҟазареи идырҽиаз ассирқәа зегьы рахьтә быжьба алихит. Мышкызны ирыҧхьаӡаны иҟалозар, аҧсабара иарҽиаз ассирқәа, хымҧада, акы ҳәа иахыҧхьаӡалахоит абри аҭыҧ аҽы Бзыҧ аӡиас ацашьа, уи амѡа.

Арѡашқәа неилало, аӡиас сса-мыссақәа иалало, иаҳа-иаҳа идухо инеиуеит Бзыҧ. Ҧсҳәы уаннеилак, ужәѡа кшаз ҷьушьоит. Уашьцылахьеит аӡиасқәа зегьы ашьхатәи агаҟа ицо. Араҟа Бзыҧ цоит наҟ, аѡадаҟа ахы рханы. Ус иахьцо жәаба-жәохә километр ракәындаз. Ахаан арахь ихынҳәуам уҳәап. Абас ишнеиуа, аӡиас иацлацыҧхьаӡа, аӡышьҭра аҭшәахара иалагоит. Агәамҭра, ацәқәырҧара инацлоит. Ауаѡы ацәажәара дақәиҭымкәа дҟауҭар, иаҳа-иаҳа агәҭахәыцрахь дшиасуа еиҧш, аҧаѡқәа адыҕәҕәалацыҧхьаӡа аҭа арҭаулоит Бзыҧ. Уаҳа арахь умѡа ыҟам, ухынҳәы амшын ахь ҳәа ацаҟьа аныѡаҧырагылалак, инагәҭасны, иааҳәны Аҧсны агаҽаҟа ахы рханы аҽаанахоит. Убринахыс иҭегьы аизааигәахара иалагоит аҧаѡқәа. Иаҳа-иаҳа илаҟәуеит аӡиас. Иҭәи-ҭәиуеит, илакьуеит. Абар, ахықәқәа еизааигәахеит даараӡа ибзиоу ҽыѡк нахыҧап уҳәартә. Аӡиас ашҟа уҧшыр, ашьҭыбжь ааѡуеит аҟароуп, уаҳа улаҧш зынаӡом уи ахьыҟоу. Ацаҟьақәеи аӡиаси

«рнибарҵәара» бла иазеилыргом, улымҳа иҵаѡуеит ауп реибафабжьы. Шаҟа километр ус инеиуа сыздыруам, аха акыр инаскьоит. Аԥаѡқәа реиҳа иахьеизааигәаз ҭыԥк аҽы, ажәѡан иалырбган иаарышьҭызшәа, ѡнеихагылак иаҟараз хаҳәк былгьаны ишааиуаз, агәараҳәа иныбжьаҳаит. Амцхә аѡадагьы иҵымыхәхәо, амцхә ҵаҟагьы илаҟәымкәа иаабжьахеит. Иааҟалеит аԥсабаратә цҳа. «Аҳгьы» ашьшьыхәа дныԥәсны дцеит. Ҳәарада, ихлахаҵ мгьежьырц, ҵаҟа дымԥшӡакәа, аӡиас аҕызра илымҳа ҵнамхырц цԥьа имырҳакәа.

Амшцәгьа бааԥсԥәа рышьҭахь шәырхыԥшыла Егри Кәыдри. Рымахәҵаԥәак аԥымыҵәҵәазар, егьирахь уаҳа акгьы рмыхькәа, аҵла дуԥәа кахәхәа-кахәхәа ирыманы иааueит ашьхарантә. Шәхыԥшыл Бзыԥ. Ашә, аԥса, амза, аԥь, ахьа уҳәа ашьхараҽ ииуа, акыр шыԥәса зхыҵуа ҵлак еибганы иаанагозар жәбап. Егьа иҵла жәпазаргьы Аҳ ицҳаҽы иԥыҵәҵәаны иаахәланагоит. Акалмаҳа ацҳа аладагьы аѡадагьы иԥоуп, егьырҵ аԥсыӡԥәа ацҳа анахыс аѡада изхалаӡом.

Сҵасымчала сазхәыцԥәахьеит. Аԥсуаа ҳхаҵаԥәагьы ҳшыҵҵаам еиԥш, иҵҵаам ҳадгьыл иаҵанакуа аԥсабарагьы. Шаҟа маӡа аҵаҵәыхузеи! Иҳаздыруам уи аԥшӡарԥәа. Иҳаздыруам уи даҽеакы излеиԥшым. Иаххәап, адунеиаҽ зегь реиҳа икьаҽу аӡиас убарц уҵахызар – Аԥсны иԥоуп. Реиҳа иҵаулоу аҳаԥԥәа убарц уҵахызар, адунеиаҽ ахԥатәи аҵыԥ ааныӡкыло Аԥсны иԥоуп. Аӡиасԥәа зегьы, рхы анааҵырхлак инаркны, амшын ашԥоуп рхы ахьдырхо ҳәа арҵага шәԥәаҽы иану, иаххәап, издыруада убри иашамзар ҳәа шәгәы иҵашәозар, шәацәымшәан шәгәааанагара. Излашьаԥәшәырґәґәаша аҽырԥштәы шәыԥшааueит Аԥсны. Ари адгьыл аҽы иԥоуп убас еиԥш ӡиас хәыҷык (макьана ахьӡ сҳәом, избанзар, ҷыдала иара азыҳәан акы зѡырц сгәы иҵоуп), амшын азааигәара ахәадаҽы ахы аацыхны, дад, уара сҽеынаулажьны, иаразнак адунеи сзыԥәзааuам, саанаԥшы-ааԥшырц, сыгәҵыхаԥәагьы аасҷырҷырырц сҵахуп аҳәошәа, амшын азԥәа неиарханы, аѡадаҟа, ашьхаҟа аҽыѡанахоит. Уамаӡак хара изцагәышьом, ашьхаԥәа идырхынҳәуеит, аха амшын иахьалаӡуоума иусу, шаҟа аҵанакуазеи иалаӡаанӡа иԥанаҵо.

Аԥсабара амаӡаԥәеи аԥшӡарԥәеи ракәымкәа, шәара шәашьҭоуп, иаххәап, ауаѡытәыѡса дызнысхьоу амѡа аҵҵаара, уи дышуаѡхаз аҵоурых адырра. Убасҟангьы шәара Аԥсны ишәыԥшаар шәылшоит, адунеи зегьы шәакәшаргьы, ҷьаргьы

ишәзымҧшаауа аҿырҧштәы. Ауаҩытәыҩса инапы иарҿиахьоу ҳәа ауаатәыҩса ирдыруа анапырҿиамҭақәа зегьы иреиҳабу, жәанызқь шықәса еиҳаны иахыҭуам. Иашҭыхә ирыҧшааз (ирымҧшаацкәа иҭегьы ыҭамкәа ҟалашьа амам), ауаҩы иҧшра-исахьа аҭаны иҟаҭоу ашьанҭалых скульптурақәа ирхыҭуеит 50 нызқь шықәса рҟынӡа.

Иаҳҳәап, шәара шәрышьҭоуп зеиуахкы маҷу аҭиаақәа. Аҧсны ииуеит убас еиҧш иҟоу, ахәшә злырхуа ҭиаак (машәырк амыхьырц иахьиуеи иахьӡуи ҳҳәарым), Аҧсни Испаниа акалҭаҿ инхауа абаскцәа рыдгьыли рҟны аамышьҭахь адунеиаҿ уаҳа ҵьаргьы имиуа. Арахьынтәи уахь аргама, мамзаргьы уахьынтәи арахь иааргама, уи сара исыздыргәышьом.

Саланахалацәеит, аха, ишҧааури, ауаҩытәыҩса убас дшоуп, бзиа иибо аӡбхә егьаамҭа иҳәаларгьы игәы ақәыҧҭәаӡом. Аҧсадгьыл абзиабара ианалацәажәо еиҳарак издыркыло ан лоуп. Уи егьиашоуп. Иҟам ауаҩытәыҩса изыҳәан реиҳа иҧшьоу, ауаҩы реиҳа дуаҩызтәуа урҭ аҩ-цәаныррак – Ани Аҧсадгьыли рышҟа абзиабара иеиҳау. Аха Аҧсадгьыл абзиабара аҧҳәыс лышҟа ахаҭа изцәырҭуа абзиабара иахьеиҧшқәоугьы рацәоуп. Ҳанқәыҧшу, бла қьыҧшла адунеи ҳанықәыҧшуа, ауаҩы ибз иаҳәоугьы игәы иҭоугьы акы акәу анҵьаҳшьо ашықәсқәа раан, арҧыс аҧҳәызба бзиа дибоит еиҳарак адәахьтәи лыҧшӡара дыхнахны. Уи абзиабара нагӡара аиуеит, насыҧла, аҧҳәызба адәахьтәи лыҧшӡара еиҧшҭәҟьа доуҳалагьы иҧшӡоу, доуҳалагьы ибеиоу аӡәы анлакәха. Ус акәымкәа, ибыбшӡа ишәҭыз, аха тама зҿамлаз атама-ҭла данеиҧшха, нас иҟалоит ауардынқәа реивҭахара, амҩақәа хазы-хазы рцара. Иахьӡаҳҭап уи, раҧхьатәи абзиабара, ахшыҩ аҭкыс ацәанырра аниааиуа, бзиа дзубозеи ҳәа азҭаара анцәырымҭуа ашықәсқәа раантәи абзиабара ҳәа. Иҟахуп даҿа бзиабаракгьы. Ацәанырра аҭкыс ахшыҩ аниааиуа, ахшыҩ зегь рыла азин аныҟанаҭо, адәахьтәи аҧшӡара аҭкысгьы аҩнуҭҟатәи аҧшӡара иаҳа иахылҭуа абзиабара, ианцәырҭуа азҭаара, бзиа дубартә еиҧш бзиарас илымоузеи? Аа, аҧҳәыс лышҟа ирхоу абри азҭаара, иҟалалоит ауаҩи иҧсадгьыли ижәлари рышҟагьы ианирхо. Бзиа изубозеи, бзиа абара излаҧсоузеи уҧсадгьыл? Егьырҭ амилаҭқәа пату рықәуҭоит, аха, ауаса акьамашәышә аҷыдоуп ҳәа, иаҳа иҷыданы бзиа изубозеи уара ужәлар, уара умилаҭ? Абарҭ азҭаарақәа, уаҩы игәы иахәартә рҭак иоурц азыҳәан,

ихәнацәак реиӈш идыруазароуп, идыруазароуп иӈсадгьыл ажәытәра, аҿатәра. Идыруазароуп аӈсабара аӈшӡарагьы. Идыруазароуп ижәлар знысхьоу аҭоурыхтә мѡа. Убарҭ, ахшыѡ иқәнаргыло азҭаатәқәа, инҭырҭәааны рҭак аныҟаҭаха, убасҟаноуп имыцәаӡо мцабзха ианеибакуа ацәанырра, данҳауа апатриот иаша.

Сара сзыҳәан акыр зҭазкуа абарҭқәа срызхәыцуан Ауадҳарантәи Ӈсҳәыҟа амѡа сахьықәз, рҭак аӈшаара сашьҭан, ацәа иаасымнахаанӡа, скылӈшны аеҭәақәа срыҭаӈшуа аҭәа сахьылаиаз. Иӈьоушьаша, реиҳа уанызаҭәу ауп удгьыл гәакьа азхәыцра анусуа. Араҭлақәа рыккара сыҭсны, сахьаангылац, аҭаҳмада, араҟа зегьы шиӈхьо ала ихьӡ ааркьаҿны иаҳҳәозар, Тимофеевич инхарҭаҿ сахьааиз, иҳақәшәира инхара убас ҳақәӈшааит – ақьаӈҭацқьа. Амаҭурҭагьы акәасқьагьы рышәқәа асапатқәа рыдкнаҳалоуп. Агәылара излеилыскааз ала, аӈшәмаӈҳәыс дычмазаѡханы Аҟәаҟа данырга, аӈшәмагьы уахь дцеит.

Абар, ҳаамҭазы ақыҭаҿы реиҳа ихадоу апроблемақәа руак. Уажәадагьы сааиқәахьан сара абри аҭаацәараҿы. Усҟан ашьҭаларҭа анҳмоулак, аѡны ҳаназымклак, ӈыҭѡык аҭәеиқәҭарҭақәа рышҟа ауапақәа, акәахьчақәа ҳаманы ҳцон. Уажәы ишьҭалашаз уаѡ даныҟамла, асапат заҭәык иахьчо иалагеит ашәқәа. Ианбанӡахьчагәышьо. Иабаҟоу, иабацеи абри аѡнаҭа иааӡаз жә-ѡык ахшара? Иаармарианы уазхәыцыр, аҭак аҟаҭара мариоуп. Аҿар ақалақьқәа рахь усура ииасуеит, аргыларақәа рахь ицоит. Аҭоурых зыѡуа иоуп иҟалаз афакт ақьаад ианызҭо. Ашәҟәыѡѡы иҭахуп даҿакгьы. Уи идыруазароуп иҟалаз зыхҟьаз, мамзаргьы ус акәымкәа, даҿакала иҟалар ауазу иамуазу.

– Зхы изахәо ықәҭны ицоит, дад, – иҳәеит Ӈьгьарда ақыҭан ҭаҳмада ҟәыҭак.

«Ҳаи, абааӈс, иҟалазеи, иуҳәашьоузеи, зхы изахәо ықәыҭны ицартә, иҭааҟәрыло аҭба иаѡызахама ақыҭа», сгәахәт, аха иасҳәоз. Ажәытәан, аҳәынҭқар инықәицаз аамҭақәа сыҿрылазгалом, усҟан даҿакын, аха уажәы иҟалазеи Ӈсҳәы, ахәшҭаарақәа аиқәыцәара изаҿузеи?

Атрибуна аҟнытә уцәажәозар, ҿӈныҳәаҭас иуҳәақәаша рацәоуп.

Ақыҭа иаиуит афымца. Уи аѡыза иақәгәыҭуадаз!

Ҧаса шьапылеи ажәҩан аныцқьоу инеиуаз аҳаирплани раамышьҭахь мҩа ыҟамызҭгьы, уажәы иҟалеит амашьына мҩагьы. Ҭоуп, амашьына ласқәа макьана изнеиуам, аха аидарамҩангагақәеи «Нива» иеиҧшу амашьына ҕәҕәақәеи ахьнеиуагьы зыҧсоузеи!

Ацыфа дара иаадрыхыр, агәыхә азыҳәан еиҭахара роуам. Ирызхаша ачашыла нанагоит адәқьан аҽы. Уаҟа нхаҩцәақәак рыҩнаҽы ирӡуа ачабаба аҩыза ақалақьаҽ ҳаҧхыӡгьы иаламшәац.

Ҧаса, ҳзықәгылаз амахә анҧаҳҟоз – инамыцхәны хык арахә анҭара азин аныҟамыз еиҧш иҟам уажәы аамҭа. Шаҟа уҭаху анҭала ашьамаҟа, аҧсаса, аҳәақәа, аҽқәа.

Ақыҭаҽы иҟоуп ашкол, абиблиотека, иналаршәҩаларшәны акәзаргьы иддырбоит акино.

Ажәакала, ишысҳәаз еиҧш, атрибуна уқәгыланы, иқәҭны ицо аҽар (аҽар рымацара ракәындаз!) ахара рыдҭаны уцәажәозар, иуҳәаша, излаҽаҧуҽша аҽырҧштәқәа рацәоуп. Аха убас ишыҟоугьы, ҵьгьардатәи аҭаҳмада ишиҳәаз еиҧш, зхы изахәо ықәҭны ицоит.

Изгәалашәо рацәаҩуп. Аибашьра ҟалаанӡеи уи ашьҭахьтәи ашықәсқәеи рзыҳәан Ҧсҳәы иҭанхон хышә ҭӡы рҟынӡа. Уажәы уи абжагьы ыҟам.

–Шаҟа ҭӡы абазақәа шәынхоз Ҧсҳәы? –снаиазҭааит, аибашьраҽы афырхаҭарақәа ҟазҭаз, аҵь хҭәаха иаҩызоу аҭаҳмада ҕәҕәа еилаҟаца Балҭа Дармилов.

–Ҳарҭ, абазақәаа Нестор Лакоба иоуп Ҧсҳәыҟа ҳаазгаз. Аибашьра ашьҭахь ҳарҭ хынҩажәа ҭӡы ҳнареиҳаны ҳаҟан, – иҳәеит уи.

–Уажәы заҟаҩы шәыҟада?

–Иҟада… Ҧсҳәы зыжәлоу Муҳамед дудыруеит, даҽа ҭӡык, ажәакала, ҩбаҟа-хҧаҟа ҭӡы… Уаҳа уаҩ днымхеит.

Абри ақыҭа атәы абасҟак салацәажәоит, избанзар, цәыкәбарк аӡаҽы адунеи анубаалоит ҳәа шырҳәо еиҧш, Ҧсҳәы аҭагылазаашьа ицәырнаго апроблема егьырҭ ақыҭақәагьы рҽаҧхьа иқәгылоуп. Ҭаны, аҧсабареи аҳауеи зынӡаск иахьхазу аҟнытә, Ҧсҳәы егьырҭ ақыҭақәа излареиҧшым рацәоуп.

Абарҭ азҭаарақәагьы ҳрылацәажәон ашьхымзааӡаҩ Пиотр Кәаӡбеи сареи. Азҭаарақәагьы зысҳәо, сара уи ишҟа сызцаз ашьхымзааӡара аҭыхәала мацара акәым. Ҧсҳәы ақыҭа агәҭантәи уи ишьхымзагәара ахьгылоунӡа ибжьоуп жәохәҟа

километр. Амҩа бзианы иузымдыруазар, мамзаргьы уҟьаланы унанамгозар, аҧшаара мариам. Сцеит убрахь Ҧсҳәы саннеи ахымш рыҽны, сшьапқәа еихызгартә ианыҟала. Пиотр Кәаӡба иажәа сара сзыҳәан акыр аҵанакуеит, избан акәзар, ажәытәрагьы аҽатәрагьы еилазыгӡо, ашәҟәҧхьарагьы бзианы издыруа, аҽагагьы бзианы изкуа нхаҩуп. Шықәса ҩажәижәаба инареиҳаны дышьхымзааӡаҩуп. Убасҟак дуасҭоуп, инапала еихаххаа иргылеит акәасқьа. Иаҳҭаху зашәа дбеиахаша, убас дбеиоуп. Ҳәарада, аҧшәыма кьоу-шәоуқәак ахьыҩноу, сасгьы дахьыҩнамҧхьо аҩны еиҕрыккақәа зызгылоу, ушьапы узыҩнамыргыло, уҩнаҟәыкуа аҩнымаҭәа зыҩнажьу рбеиара акәым зыӡбахә сымоу. Пиотр Кәаӡба дбеиоуп иреиҳаӡоу беиарала – уи имоуп ф-ҩык аҧацәа. Зхәыҷра аҧсуа қыҭа бзиаӡақәа ируаку Аҷандара имҩасыз абри анхаҩы, ажәытәан араҟа иҭабзазаны иҭанхоз аҧсуаа ршьак иара илалазшәа, даҽа қыҭак иаҩимхуа, даҽа қыҭак изаламҵо ибоит ихатәы хәышҭаара ахьеихәлеикыз убриаахыс дахьынхо Ҧсҳәы ақыҭа. Зыҩнаҩныҵҟа абас иҟоу, хшыҩлагьы икәадам анхаҩы иқыҭа азыҳәан ииҳәо акыр иаҧсоуп, егьазхәыцтәуп.

Ашьхыцқәа ҧхьарылеит. Ашьхымзагәараҽ еиқәышьшьы иааҭынчрахеит. Алашьцара лаҟәыцыҧхьаӡа ирызҳауеит ҷьысшьеит ашьхақәа. Убас рҽышьҭырхуан. Араҟа рҩаш бзиак иаҟароуп Бзыҧ аӡиас. Иҷьоушьаша, алашьцара иахәаҽыр ҳәа ишәозшәа, иаҳа-иаҳа ихәлацыҧхьаӡа, иаҳа-иаҳа абжьы духоит уи.

– Аколнхара анеиҽкааха инаркны, аибашьра анеилга акраамҭагьы Ҧсҳәы хазы колнхараны иҟан, –амца днаҵхан, иажәа инациҵеит Пиотр. –Уамашәа иҟоуп шьхатәылан аҳауа. Амра ухы аршаҟәо хәлаанӡа ишуазаргьы, ишынҭашәалак, иаразнак ихьшәашәарахоит. Шаҟа инеицрымшәо еицузеи алашьцареи ахьшәашәареи, алашареи аҧхарреи. Даман ҳколнхара ахантәаҩы. Иҟан ахантәаҩы дызмаз аусҳәарҭа. Аколнхара шан бригада-бригадала. Ажәакала, колнхарак шубац иҟан. Ибеиаз колнхаран.

– Изла? Аҳәынҭқарра иалажәгалоз?

– Ирацәан ашьхымза. Ишырҳәо еиҧш, ҳашьхымза гәарақәа аҽыуаҩ дызрыкәшомызт. Иҳаман ашьамаҟа. Иҳагу иҳабзоу ҳқыҭа аҩнуҵҟа ҳалацәажәон. Абас ҳшааиуаз, қәҵарак ыҟан – аколнхарақәа реидҵаразы, убри ҳаргьы ҳналаркит.

– Шәыздырҵазеи, реиҳа ишәзааигәоу ақыҭа аҟынӡа ҳаирпланла сааҭбжак амҩа уқәхозар? Шьапыла хаха-хымш ныҟәа бжьазар?..

– Уи иазхәыцда... Убас иҟаз ахыдараҟәа ахьыҟарҵоз иахҟьанами уажәы ҳқыҵақәа рҽы арахә змаҷу... Аҟәа акалҵаҽ ишьҵоу ақыҵа Ачадара. Жданов ихьӡ зху аколнхара ҳадырҵеит. Уи закә колнхароузеи ҳәа умҵааueи. Иахьҧарыз, ауал икны иахьагоз усмызт, руалқәа ҳара иаҳшәарын, дареи ҳареи анхамҭаҽ ҳазҽыз акы акәндаз. Ҳара ҳашьхымзақәа дара рҽы изҳәуам, д ра рҵаҵыни рчаии ҳара ҳҽы ииуам. Зегьреиҳа иҵьоушьаша, зан дызцәымыцхәхаз иеиԥш, имыцхәхеит ҳарахә, ҳажәхьақәа.

– Ианеидырҵоз, уи атәы зҳәашаз уаҳа уаҭ дҟамлаӡеи?

– Иаҳҳәеит, аха ииҳәаз уасҳәап наҟынтәи иаарышьҵыз? Дара аҵаҵын шәырҵалап, шәнаҽыхалап, ачаи ахәырп ҳәа шәнахәалап, шәаргьы шәзеиԥш стол иныҟәшәыргылап ахши, ахырҵәи, ацхеи ҳәа алаф налихит. Аҳәынаԥ ԥсуан, ацгәы хәмаруан. Иара алаф иҳәон, ҳара ҳқыҵа ақәӡаара амҭа ианылон. Абри, ихыдараз аидҵара, Ԥсҳәы аспецификa азымхәыцра...

– Уажәа хьыла иԥысҟоит, Пиотр. Абыржәы иуҳәаҟәо срылацәажәоит сроман «Асқьала» актәи ашәҟәы аҟны. Сара сзыҳәан даараӡа акыр зҵазкуа акоуп уи. Суҳәоит, умыццакыкәа цқьа еилыскаартә исаҳәала...

– Еилкаарас иаҵахузеи... Ҳаздырҵаз аколнхара планс иаҟәыз ачаии аҵаҵыни ракәын. Шыҟәсык-ҭышыҟәса рахьтә знык данаалак ҳколнахара ахантәаҭы, арахә ахьҵаҳкуа ҳамам, ахыбрақәа еилабааит, ақәа ркылсуеит, рыфатә маҷхеит, ашьхымзақәа ракәзар, урҵгьы анапы рыгхеит, ашьхымзаҵрақәа ҟаҵатәуп ҳәа данаҳклак, сара аиҳабыра рҟны снаганы сцәа зысхырхуа шәара шәҳаиуанҟәеи шәышьхыцҟәеи рзыҳәан акәӡам, аҵаҵыни ачаии рзыҳәан ауп, шәаала уахь аколнхара иацхраарц зҵаху иҳәон. Уахь захьӡу ибжьоу удыруеит, хаха-хымш ныҟәа... Иара итәала диашан.

– Ирҳәоз аамышьҵахь, ихала ԥьара акы иӡбаргьы амуаз, аха...

– О, дад, аҳәара мариоуп. Уаниашьа ухаҵашьоуп. Ихы хәымкәа ахәырбгьыц зақәиҵарыз, гәаҟрас имаз. «Само-вольшьчина» ҳәа уаҳахьоу? Убри днаҵашәон.

– Иуарҳәо аамышьҵахь ухала акгьы узымдыруазароуп ҳәоуп уи ианааго.

– Ус иҟан. Апартиа аҭажәатәи аизара ду аахыс ахатәы инициатива пату ақәны ишыҟалаз еиԥш иҟамызт. Абри атәы

ухоумыршҭын уроман аҟны. «Сара исҳәо аамышьҭахь уаҳа акгьы ыҟамзароуп» – ахаҭара акульт ауп, ҵабгароуп, аха «сара схатәы гәаанагара ҳәа акгьы сымамзаргьы» уаҩа иибашоуп. Ажәакала, абарҭ ашыҟәсҟәа раан ҳколнхара зыҟәгылаз ауасхыр аҵырҟьеит. Арахә рхыԥхьаӡара иаҳа-иаҳа иагхо аҕыԥанахеит. Анҵәаара иалагеит ашьхымзаҟәа.

– Пиотр, убарҭ ашьхымзаҟәа ртәы уажәшьҭан ҷыдала ҳалаҵәажәар сҭахуп. Арахә анапы анрыгха ишынҵәо сымдыркәа, аха ашьхымзаҟәа... Урҭ рхәы ҭарҵом, рыԥхь...

– Ашьхымзаҟәагьы анапы рҭахуп. Нас иуасҳәап. Ишԥаҟалои ауаԥы дыздәылҵыз аԥны? Раԥхьа ахәштаара ыҵәоит, нас аԥны ахыб ахабааueит, нас еилаҳауа аҕыԥанахоит. Иныҟәӡааueит, –аҟыдҟәа еиҭа инеиҕәажьын, амца агәгәаҳәа инеиҟәиҵеит. Ихазҵода нанҳәа мза азыҳәан амза хьшәашәаӡа ажәԥан икыдын ҳәа иоуҳәар. Ашәҟәгьы уаԥхьо, амузыкагьы уаԥҵас изыӡырԥышьа шамам еиԥш, ацәажәара бзиагьы уазхәыцуа, аеҵәаҟәагьы урыхәаԥшуа тәашьа умам акәымзар, убас еиԥш ишеишеиуан аеҵәаҟәа, дааразӡа ухәыцны ухы нумкылар, ицәажәоз изыӡырԥра уааҟәыҵны, дара рышҟа аԥшра уалагарын. Пиотр зегьреиҳа ихьааганы зыӡбахә иҳәоз арахә раныхра атәы акәын, саргьы уи гәыҵхас исыман, аха зегьреиҳа сзызхәыцуаз даҕеакын. Иашоуп, аҟыҭаҕ инхо аҟалаҟь аҟны дааны афатә анааихәа, нас аусҟәа ҕеим, аха арахә, ианамуӡах уаԥы еиҭаниҵоит. Зегьреиҳа еицәоу даҕеакуп. Инхара лкажьны дыҟәҵны данца анхаԥы, нас уи аҟыҭахь ирхынҳәра дааразӡа ицәгьоуп акәым, дшыхҵәара дыхҵәаны аҟалаҟь ахь ицаз, нас, шыҟәсҟәак анҵы, еиҭа, уаҟагьы дыхҵәаны, дхынҳәны аҟыҭахь иаахьоу ҳәа сара азәгьы дсыздыруам. Ԥынтә уаԥы дзыхҵәом.

Иахиҳәааua збап ҳәа, абри сгәаанагара иасҳәеит Ԥсҳәытәи анхаԥы.

– Уи атәы Ԥсҳәы ишыҟалаз уасымҳәои, – иҳәеит уи, – ажәытәра амцхә ҳалаҵәажәар уҭахымшәа збоит, аха уи ҳхамышҭыроуп, избанзар, иаҳнарҵо рацәоуп. Арахә анҵәаара иахьалагаз, ашьхымзаҟәа аҟәҵра иахьалагаз, араҵлаҟәагьы абнаршәыра ахьырхыҵәаз усҟак ихьаамызт, ауаа аҟәҵра иаламгазҭгьы.

– Пиотр, ушьхымзагәарахь еиҳарак сзааз, ашьхымзаҟәа рзыҳәан суацәажәарцоуп. Аха, аԥхьан ишуҳәаз еиԥш, акиаки еидҳәалоуп, иҟалаз ҟалеит, ицеит. Аиҳабырагьы уи рдыруеит, ариашарагьы иаҕуп. Иахьа иахьыҟоу аҟны нхамԥас

иаҳа анапы аланакырц иазеиҕьуп ҳәа угәы иаанагозеи уқыҵа Ԥсҳәы? – снаиазҵааит. Харамхәыцк иаҳзиҳәашт, ахәышҵаара иҽеҳәатәаны ақыҵа алахьынҵа рызбауан ҳәа, аха иҟалоит, ҳара ҳгәаанагара даҽеазәы хшыѡ бзиак изнарҵысыр.

– Сгәы иаанагахуазеи... Ҳәарада, хазы колнхараны уажәшьҵа аҟаҵара дааразa ицәгьоуп. Инхо ауаа маҷхеит. Иазеиҕьузеи уажәы Ԥсҳәы? Ус саҳауеит, арахә ирааза́рҵаны иҟарҵарц рҵахуп ҳәа. Ҳазааҵгылап абри азҵаара. Цқьа уазымхәыцыр зегьрыла ииашоушәа убоит. Ачаии аҵаҵыни ииуам. Ацитрусааза́ра зыҟалом. Арахә аԥхын ашьха цәҳәырақәа рахь икарцап, аз́ын инҵаркып... Аҳәара мариоуп.

– Арантәи ахш, ашә еилаҵан иузгом машьынала, ҳаирпланла...

– Мамоу, араҟа ирааза́р акәхоит аѡа. Абыржәы шә-хык рҟынза́ шрымоу еиԥш, акәац азыҳәан мацара...

– Ибзиами, нас, уи...

– Умыццакын. Издыруеит акәац шмаҷу, аҳәынҵқарра уи шыгәцаранакуа.

– Иугәалашәозар, апартиа аизара ду аҕгьы ари азҵаара хшыѡзышьҵра ду азун.

– Иашоуп. Егьаамҵоуп. Аха уи иаанагом арахәааза́ра аҵкыс аҳәынҵқарра азыҳәан еиҕьу даҽеакы ыҟазаргьы, илкажьны арахәааза́ра шәалага ҳәа. Издыруада Ԥсҳәы убас ԥьара акы ыҟазар? – иԥаҵа шлақәа инапы нарылишьит, ииаргызмалны дынцәыҵаччеит, рацәа уаҕәасырхеит ҳәа аанаго. Шаҟантә саахьозеи Ԥсҳәы, сҵасымчала, шаҟантәгьы сазхәыцхьоузеи, аха асеиԥш азҵаара анцәыртҵ, исҳәашаз сзымдырит.

– Атуристцәа рбаза ду, аѡнымаҵәа аҟаҵарҵа афабрика, маденк адгьыл иҵазар...

– Ашьхымзақәа рҵыхәала суацәажәарц сааит умҳәеи?

– Ааи, аха уи зыстаху аѡны, ҳқыҵаҕ...

– Уаанҕеас, уаанҕеас... Ԥсҳәы азыҳәан ишԥаубои? Аха уи ҳалацәажәаанза́ абасҟак абзиара злоу, иуҳәар ауеит, зыда ԥсыхәа ҳамам арахәааза́ра атәы маҷк ҳалацәажәап. Угәанала, шаҟа хы ашьамаҟа ануҵар ауазеи Ԥсҳәы?

– Акрыздыруоу, ԥшьышә, хәышә хы...

– Ҳа-ҳа-ҳа! – дааччеит Пиотр. – Реиҳа ианеиҵаха ѡышә хы. Уажәы шәкы раҟара ҳамоуп, даҽеа раҟара нарыцуҵоит, уаҳа акгьы.

– Избан? Арҭ ацәҳәыра кәазақәа, иаҭаххар зқьы узырбап.

– Аҧхын изумбахуазеи. Уара уреиҧшуп Ҧсҳәы алахьынҭа рыʒбарц аҧхын, амра кажжы ианыҧхо, ашьац қашәқашәо ианыҟоу иаақәо. Ҧсҳәы уааишь аʒын, изеиҧшроу убап. Арахә хәымз иҭакны иныҟәугароуп. Иабаауго рыфатә? Ҳаирпланла аҭәа аагара уалагома?

– Араҟа иумырхуеи?

– Шаҟа узырхуазеи? Ҧсҳәы иҟоу адәқәа зегьы аацәырҳәны иурхыр, шаҟа хы ирызхаша аҭәа узырхуазеи?! Маҷк инеиҳахаргьы ҩышә хы, уаҳа мап. Иаҳҳәап, иаҧсоуп дара убарҭ аҩышә хы ранҭара. Ҳадәқәа ирықәҭуа аҭәа иныҟәнагап. Иҟаҳҭеит Ҧсҳәы «животноводчески комплекс» ҳәа. Усҟан ицәырҭуеит даҽа проблемак, проблема дуʒʒак. Анхацәа иаанхазгьы ықәҭны ацара иалагоит.

– Избан, арахә ҟалар анхацәа ықәҭны ишҧацои?

– Ишҧаҟоу уажәы? Аҭәа ҳархуеит. Анхацәа ҳқыҭақәа интересс иҳамоуп, иахьыҟазаалак, ҵьара дәҳәыҧшк ҳбозар иаанмыжькәа, аҭәа архра. Напеилаҧса ааҟаҭаны, шә-хык иҭаку арахә ирызхаша аколнхара инаҳҭоит. Иахашәало ҳара ҳарахә идҳархәоит. Арахә рацәаны ианҭа, азин умоуп, уҳәеит. Ирҽасҭозеи? Анхацәа иҳамоу адгьыл аҽыауҭраҭыхи акартоши ҳааʒоит, аҵьықәреигьы лазҭо дубап. Иабааҳгои хәымыз иҭакны иныҟәаҳго арахә ирҽаҳҭо аҭәа? Ус акәымкәа, шәара шәҭыʒҭыҧқәа иаарҭыжәго ада акгьы шәақәиҭʒам, даҽа дгьылк аҟны нымҩак аҭәа архра ҟалом, избан акәзар, аколнхара арахә рацәаны иамоуп, иныҟәгатәуп ҳәа анаароуҳәа, анхацәа рырахә анырхыр акәхоит. Арахә анаанырх, иқәҭны ацара иналагоит, избанзар, рахәыда хныҟәгашьа рымам.

Исҳәара сҽамшәо саанхеит. Срызхәыцуан ҳқыҭақәа. Ҷыдала, иналкааны адгьыл зеиҧшроу гәамҭакәа, аҳауа аҷыдара еилымкаакәа, инеимарҩызны ақыҭақәа рызнеира шаҟа аҧырхага бааҧс ҟанаҭазеи. Исгәалашәоит, Аҭара ақыҭан, аибашьра ашьҭахь, ачакакал алаҭара иалагеит. Иларҭан иқәʒааит, еиҭаларҭан иқәʒааит. Ишыларҭоз ауп иуҳәаша! Акультура ҽыц шәзааҳгеит, ахаан ача зымбацыз ауаа ҳәа... Анхацәа ҵьоукы ччон, даҽа ҵьоукы ирҳәагәышьон, аха иччоз зхыччозгьы рзеилкааумызт, ирҳәоз раҳауамызт изарҳәоз. Аҧсны убасҟак ихәыҷуп, изынʒам ахсаалагьы убап. Аха Аҧсны аҵьашьахәрақәа ируакуп уи аиуеиҧшымра. Ҩажәак еихысҳәаалоит. Латвиа сыҟан. Зынран. Асы шьҭан маҟҽаҳәаранʒа.

– Ари сума, ѡба-хӷа метр асы ахьлеиуа, ѡажәа градус рҟынӡа иахьҵаауагьы ауаа нхоит ҳара ҳҿы, – анысҳәа, Аӷсны ицәгьамкәа издыруаз алатыш поет ччараха исит, амцҳәара аусыжьӡаз ӵьишьеит. Иӵьасымшьаӡеит. Алатыш иакәым, Аӷсны инхогьы шаҟаѡы ирзымдыруазеи уи. Араионқәа урҟәаҵ, дгьылла, ҳауала еиӷшым еиду ақыҭақәа. Аҭара уналсыр, Кәтол уналагылоит. Ра-шьапык ииуам, ииргьы иҿалом Аҭара. Кәтолаа рраҵлақәа урыҵаӷшыр ухылӷа ухшәоит. Уахәаӷшыр зегьрыла идгьыл кәазоуп Лыхны. Имираҳәа иҟоузеи уҳәап. Иҿеихом, иаабуам амандарина. Изхысҳәаауа, ианакәзаалак иазхәыцлатәуп иналкааны ақыҭаҿы адгьыли аҳауеи зеиӷшроу, идыртәуп культура хкыс реиҳа иаабуа, реиҳа алагала ҟазҵаша. Иазхәыцлатәуп убри акультура шаҟа гектар агар ҟало, иқәынхо анхацәа рырахә ныҟәнагартә шаҟа аанхо. Убас ишьақәыргылатәуп, аҵәгьы мбылуа акәацгьы ӡуа, даҿакала иуҳәозар, аҳәынҭқаррахьгьы алагала бзиа ҟанаҵо, анхацәагьы хнамырҵәо. Абри апроблема – анхаѡи адгьыли реизыҟазаашьа, ақыҭақәа кажьны ауаа ықәҵны рцара аҵыхәтәантәи аамҭазы инеиҵыхны иалацәажәо иалагеит, акиноқәагьы цәырҵит, избанзар, аӷсҭазаара иқәнаргылаз зҵаара духеит.

– Иуцәызӡар акгьы иаӷсам, саргьы акырынтә сгәы иаанагахьан Ӷсҳәы рахәааӡарҭаны иҟаҵазар бзиан ҳәа. Уара иуҳәаз аганахьала сазымхәыццызт, Пиотр, – сҳәеит, ҳаицәажәара ашҟа дсырхынҳәырц. –Шықәсык егьаагымхо центртә газеҭк иаартны иаман рубрикак. «Сара сдиректорзар» ҳәа ахьӡҵаны. Шаҟаѡы аӷхьаѡцәа шаҟа хшыѡҵакы бзиа рҳәазеи уаҟа. Иаҳҳәап, Пиотр, уара ишаауҳәо иҟаҳҵоит рҳәазҭгьы…

– Уаҕоу иҿы иааҭашәо зегь ҟало адәы дықәхааит. Аӡәы ииҳәо абнаккара иаѡызоуп. Абна иит, иҟоуп. Ауасҭа дзеиӷшроу ауп аус злоу. Уара унылалар, акы ылухуеит, сара снылалар – даҿакы. Маҭәахә ззылымхӡогьы дубап. Изхысҳәаауа, уареи сареи иаҳҳәап ҳгәаанагара. Иудыруазеи «маҭәахәык» аӡәы изалхыргьы. Иҟасҵоз Ӷсҳәы, сара исымчызҭгьы? Арахә рааӡара азыҳәан исҳәаз уаҳаит. Уаҳа иаанхазеи, иамоузеи Ӷсҳәы? Иаанхеит даҿа ѡба. Акакан, ацха. Ирацәаны арахә ранҵара анхацәа ирӷырхагоуп ҳәа иуасҳәаз аҟны, исхашҭыз, иаҵанакуеит акакангьы. Аҭәа архра азыҳәан шаҟа ирацәаны адәқәа рҭаххо аҟара, иаҳа-иаҳа имаҷхо ицалоит араҵлақәа. Уи еилкаауп. Акакан шаҟа ифатәбзиоу,

шаҟа ахә цәгьоу удыруеит. Уи атәы ҿазны ҳалацәажәап. Ашьхымзааӡара… Уара уззааз, Аҧсны агаҿа ашьхымзақәа ахьынҵәо зыхҟьаз аилкаароуп. Уи ашҟа ҳаиасаанӡа…

– Пиотр, уажәа хьыла иҧысҟоит, сузаҧхьарц сҭахуп цитатак. Абрахь санаауаз аламҭалаз Солоухин ҳәа шәҟәыѡѡык иажәабжь саҧхьеит. Иахьӡуп иара «Ача иахьшьны ацха» ҳәа. Аҧсны аѡы аҟаҵара атәгьы иҳәоит уаҟа. Убри ашәҟәаҿы иааигоит болгар ҵарауаѡык ацха азыҳәан ииҳәақәаз. Ҳаицәажәараҿ иҳахәарц, иагәылѡааны иаазгеит. Абар ииҳәауа аболгар ҵарауаѡ:

«Пчелиный мед – это естественный продукт, незаменимый по своим качествам. Он занимает первое место среди всех лекарств, которые нам подносит природа посредством цветов и лекарственных трав. Мед содержит витамины, обновляющие кровь, успокаивающие нервы и дарующие новую жизнь.

С химической точки зрения пчелиный мед представляет сложную смесь. В его состав входят глюкоза, фруктоза и сахароза, декстрин, вода, белковые вещества, небелковые азотные вещества, ферменты, органические кислоты, витамины, минеральные вещества… В составе меда обнаружены алюминий, бериллий, бор, висмут, барий, ванадий, германий, галлий, железо, золото, олово, калий, кобальт, кальций, литий, магний, медь, марганец, молибден, никель, натрий, свинец, серебро, кремний, стронций, титан, фосфор, хром, цинк, сера, хлор, цирконий… Состав элементов в меде зависит от вида медоносной растительности и от минерального состава почвы в районе медосбора. Мед, как естественный, растительно-животный продукт, содержащий такое значительное число микроэлементов и наиболее подходящей для усвоения организмом форме, не имеет себе равного…» (Стоимир Младенов. «Ацхеи цхала ахәшәтәреи». Софиа, 1974 ш.).

– Иааиҳәо зегьы иашоуп. Уи ҵарала иеиликааит. Практикала убри иажәақәа рышьақәырҕәҕәаразы иуасҳәо убри ауп. Ф-ѡык ахшара сымоуп. Ѡыцьа арра ицаны иаахьеит, аӡәы изыҳәан ҳақьымк ҳаѡнашә дхымҵыц. Сара агәра ганы сыҟоуп, аҳауа адагьы, урҭ ргәабзиара ацха ишабзоуроу. Ҳастол ацха ықәгыламкәа знымзар зны кырҳамфац аҭаацәа.

– Ҳарҭгьы, Пиотр, ҳани ҳаби ф-ѡык ҳрааӡеит. Шықәсык уажәаҧхьа, шьхымзаҭракгьы ҳамамкәа иаҳцәынҵәеит

акәымзар, ҳаѡны ацха агны исгәалашәом. Ацха абзиарақәа нас ҳрылацәажәап. Иаҳҳәап, арахәааӡара иаҟәырхит Ԥсҳәы, иуҳәаз иазхәыцит. Уинахыс?

– Ацха ахьынӡахәшәу ашәҟәаҿгьы уаԥхьеит, ухаҭагьы иудыруеит. Уажәшьҭа ҳалацәажәап аекономика аганахьала.

– Аекономика атәгьы иҿгәгәаны иалацәажәеит иаҳхысыз апартиа аизара ду аҟны.

– Уи уазымхәыцкәа, анхамѡа шьақәыргылашьа амаӡам. Ҳаиқәшаҳаҭхеит ѡышә хы рыла ашьамаҟа ааӡашьа шрымам Ԥсҳәы. Ҳаиқәшаҳаҭхеит арахәгьы ашьхымзагьы еицырааӡартә алшара шыҟам. Уажәшьҭа иаҳҳасабып абас. Изыԥсоузеи, кьылак акәац? Изыԥсоузеи кьылак ацха? Сара сшаҿу аҳәынҵқарра рыхәқәа рылоуп. Ацха ахә ѡынтә уеизгьы еиҳами? Еиҳауп. Шаҟа шьхымзаҭра рзааӡарызеи Ԥсҳәы? Уигьы уазхәыцроуп, арахә ирҿоуҵо уазымхәыцыр шамуа еиԥшҵәкьа. Сгәанала, Ԥсҳәы акәша-мыкәшеи ақыҭа иаҵанакуа адәқәеи налаҵаны, иургылар ауеит ѡ-нызқь рҟынӡа шьхымзаҭра, ҳарҭ, ашьхааӡаѡцәа ҳбызшәала иуҳәозар, ѡажәа рҟынӡа шьхымзагәара.

– Шьхымзагәарак аҟны шаҟа шьхымзаҭра ргылатәу ҳәа акыр ыҟоума?

– Ҳәарада. Ашьхыц ԥырны иахьынӡацо ҳәа ҳәаак амоуп. Шьхымзагәарак шә-шьхымзаҭрак иреиҳамзароуп. Урҵ ахьынӡаԥыруа адгьыл иаҵанакуа анаѡс иургылоит даҿа шьхымзагәарак. Ус ҟаумҵар, ма рҳәырҭа адәқәа еимакны еибарԥсуеит, мамзаргьы рызхара ацха роуӡом.

– Иаҳҳәап. Ԥсҳәы иургылеит ѡ-нызқь шьхымзаҭра. Шаҟа килограмм ацха уоуазеи?

– Шьхымзаҭрак, реиҳа ианеиҵаха, даргьы ирԥырхагамхо, жәохә инаркны ѡажәа рҟынӡа килограмм ацха унаҭоит. Ашьхыц иаҟазшьоузеи? Аҳәыс ԥшқа иахьеиԥшу рацәоуп. Аԥшәма бзиа, иҭаацәа ирыгирхозаргьы, ажә рѡаны ахш иамоу зегьы амхны ихьаӡом. Аҳәыс иазхаша нижьуеит. Ибзианы ииааӡароуп аҳәыс, избанзар, иаԥхьаҟа ҳәа дхәыцуеит. Ԥсҳәы инхо рзыҳәангьы аҳәынҵқарра азыҳәангьы ашьхымзааӡара аҵкыс ифеидоу ҟалашьа амаӡам. Аха уи ҟазҵода...

– Зҵаара дууп, ҳәарада. Ари аѡыза азҵаара аколнхареи аусҳәаарҵеи рыѡнуҵҟа ирзыӡбуам.

– Ҳәарада. Насгьы ҳара ҳазду аколнхара уажәы арахәааӡарагьы иҿгәгәаны напы аланакит. Акәац, ашә, ахш уҳәа

аплан ҳақәуп. Урҵ рыплан иазхәыцтәхоит, еиҵахәаԥштәхоит... Имариоу усым. Ари аѡыза азҵаара иалацәажәароуп апартиатәи асоветтәи усбарҵақәа.

– Уи еилыскааит, Пиотр. Даҽакы азыҳәангьы суацәажәарц сааит. Аѡны, Аҵара ақыҵан, ишысҳәаз еиԥш, сара иаасгәалашәозар аахыс ашьхымза ҳаман. Исгәалашәоит, ѡажәижәаба рԧынӡа шьхымзаҵра анҳамазгьы. Бзиа ирбоит, еснагь егьныԧәыргон ашьхымзақәа ҳгәылацәагьы. Иаазԧәылаз, иаҳа-иаҳа имаԧхо мацара, уажәы, ҵыԥхи сынтәеи инарылагӡаны, ҳҳаблаҽ рыуа-ршәаԥь ыԧамкәа ашьхымзақәа неиԧәынҵәа ицеит. Аҵара мацара акәым, егьырҵ ақыҵақәак рԧынгьы. Изыхԧьаз ҳәа ирҳәоны исаҳауа убриоуп, ишубо, уажәы зегьы хәшәла иҳааӡоит, амандарина, апамидор, нас еиҳарак, аӡахәа уҳәа ахәшә ақәрымҵәои, ашьхымзақәа убри ахәшә иннарҵәеит, рҳәан, ргәы кадыршәит.

– Ирыздырӡом иԧалаз аиашаҵәԧьа. Ауаѡы изыҳәан ахәшә ԧазҵо, ашьхыц, угәы иаанагома ахаҵа ахы ахьчашьа аздырӡом ҳәа. Аҵиааԧәа иага хәшәы рыԧәуҵәаргьы, ашьхыцԧәа бзамыԧәӡам, инеины ахәшә рфаӡом. Иԧалаз уиоуп, жәаф шыԧәса раахыс мрагыларатә, еиҳарак Китаинтә амѡа иԧәын ашьха чмазара баԥсык. Уи ахьнеиуаз, ашьхымзаҵрақәа ракәым, ашьхымзагәарақәа шеибгаз ирбылуан. Иаҽагыланы иԧәԥон ҳтәыла Европатәи ахәҵахьы иаармышьҵырц. Нкылашьа амоуит. Ѡышыԧәса рԥхьа уи ачымазара Кавказ ииаӡеит.

– Изакә чымазароузеи?

– Уаҵәы ублала иусырбап, ихҵанакыз ашьхымзаҵра хәшәтәышьас иамоугьы уасҳәап. Уахала шьҵа ҳацәап...

Амца анҽыцәаа, ажәѡан мацара акәым, уажәшьҵа адгьылгьы ҳара иаҳҵәуп рҳәозшәа, игәыҵԧьагаха илбаԥшуан аеҵәаԧәа. Нанҳәа мза агәҵаны, агаҽаҽ ашьаршьафҵәԧьа уԧәҵаны уанызмыцәо аамҵазы, сара, Сибра снанагазшәа, ауапа сыкәыршаны сиоуп. Анхаѡы иажәабжь сазхәыцуеит. Сара исызҳәом уи игәааанагарақәа зегьы уеизгьы-уеизгьы навалашьа змам роуп ҳәа. Ииҳәаз ахьынӡаиашази иахьынӡаиашамзи ракәмызт араԧа еиҳарак иусыз. Еиҳарак уаѡы игәы иахәаша, уи анхаѡы дазхәыцуеит, гәыҵхас имоуп иԧыҵа алахьынҵа, уи ԥхьаԧатәи аԥеиԥш. Реиҳа ихадоугьы убри акәзар ԧалап. Нас срызхәыцуеит ашьхыцԧәа. Шьхатәыла... Ашьхыцԧәа... Исхашҵӡом, ҳашцәажәоз, зны Алыԧьса Гогәуа ииҳәаз:

– Ажәытәан аԥсуаа абҵа ҳәа акәын ашьха еибаркыра ишашьҵаз. Уи иахылҽииааз ажәаԧәа рацәаны ииаанхе-

ит. Абҕалара, абҕацымкыра, абҕаб... Нас ишааиуаз, ашьха ахьӡырҵеит. Изыҟалазеи абасеиԥш ахьӡеиҵакра? – иҳәеит уи.

Исыздыруам Алыкьса дахьынӡасыҟәшаҳаҵхо, аха, сгәанала, уи азҵаара аҵак сыԥшааит, иаалырҟьаны, абри ауха. Сара сиҽцәажәахьеит Ԥсҳәы инхо хаҵак, ҽажәа шыҟәса раԥхьаҟа. Ԥсҳәы акәша-мыкәша мацара ҽажәижәаба рҟынӡа шьхымза зыԥшааз абнаҽы. Аҵаҳмадцәа ирҳәоит, ашьхаҟа (абҕаҟа) ацха ҳгаӡомызт, аԥсҵа ҳанҵаланы, шаҟа ҳҵаху ацха ааҳгон, аҵлаҟәа ргәаҽараҽы убас ашьхымза ҵан ҳәа. Иҟалоит, ажәытәанӡа, Аԥсны аԥсабара аныбарақьаҵыз, шьхатәылан ашьхымзаҟәа дааразӡа иахьырацәаз иахҟьаны, абҕаҟа ианцоз, абҕаҟа ҳәа аҵыԥан, ацха аргарц, ашьхаҟәа (ашьхыцҟәа) рышҟа ҳцоит ҳәа шырҳәа-шырҳәоз, иахьцоз аҵыԥхьӡы аҵыԥан, изызцоз ахьӡ рцәажәараҽ иаҳа иаанханы, ашьхымзаҟәа аныҟәӡаагьы урҵ рыхьӡ азынхазар шьхатәыла (абҕацымкыра). Ҳәарада, аԥсуаа жәытәнатәаахыс ирдыруан ацха шаҟа ихәшәыз. Ажәа «ацха» – ацара хара, аҟәра ду анҵра – мацарагьы иҳанаҳәоит уи ишазыҟаз. Дарбан хьчаз ажәытәан (ажәытәан ҳәа азаҳҳәо ҳалагеит сара саныхәыҷызгьы), ашьхаҟа амҽа иҟәлоз, ацха кәакәарҟәа иаҳаҵа иҵамкәа. Урҵ акәакәарҟәа, акы, ргьама уамашәа иссирын, ҽбагьы, амҽа уҟәыз мчыбжьыкгьы, акәакәарҟәа бжьысуамызт. Ирейҕьыз мҽаныфан. Усеиԥш шаҟа фатә хкы алырхуааз!

Сзыцәомызт. Узышьцылахьоу ауаҽԥсы иблаҟәа ҿенак, иаалырҟьаны, ишубац акәӡамкәа, уамашәа иҵышеишеиаауа иубар, угәы шԥаҟалои? Уи ауаҽ цәгьарак ихьыз ԥьушьоит. Агаҽатәи ажәҽан иашьцылахьоу, ашьха дааугар, убас ауп ишибо аеҵәаҟәа.

Ҳаицәажәара хәыцраҟәак изнарҵысу, дыцәамызт Пиотргьы.

– Сзызхәыцуа уасҳәап, – ҿаасҵит, – анцәа ида уаҽы издыруам, ҿымҵ-ԥсымшьа, ԥсы зхоу зегьы раасҵа аус зуа, ԥсы зхоу зегьы раасҵа ихӡырымгоу, абзиарада изаҟаразаалак цәгьарак злам ашьхыц, аԥсуаа ҳҵоурыхмҽаҽы, ҳаҽиараҽы шаҟа иҳахәахьоу. Агәабзиара иаҳнаҵоз аҟынгьы ааанымгылеит. Иҟалахьеит ажәытәанӡа убас еиԥш. Ҵҽа змамыз ар иманы дыӡхыҵит аҕа. Мчыла акгьы рылшомызт ҳар. Маанала ириааит. Ирыцхрааит ашьхыцҟәа. Аҕа ицәшәаны, ирымаз-ирыхӡыз зегьы кажьны ицазшәа ҟаҵаны, инрыжьит хыхьчарҵас ирымаз Аҟәа абаа. Аҕа ир абаа рымпыҵархалеит. Урҵ уаҟа ирбеит аԥшәмацәа «ирзымгакәа» инхаз, иҵәны абҟәылҟәа ирҵаз ацха.

Иласны ацха рфеит. Ацха цхаҟәан. Уи зфо дшыҟало усгьы иудыруеит. Ар рыхлахаҭ гьежьит, ʒәараха ирысит, рымгәаҟәа... Рхы иамыхәо ианыҟала, аҧсуаа хынҳәны иаарыжәлан, дара раҭкыс акырʒа еиҳаз ар ҟәаҟәаны инеиларыжьит...

– Уи уажәада исмаҳац, исыздыруам. Амала ацхаҟәа атәгьы уасҳәап. Уигьы хәшәуп. Амшә, агыгшәыг бзамыҟәҭәҟьагьы, аʒын аҭыҩра ианҭалаша аламҭалаз, хымчыбжьа рҟынʒа ҿаҭак афаʒом.

– Ус убахьоу... Агыгшәыг афатә абаны иавсуану?

– Акәац абаргьы ааигәара инеиуам. Амгәа арыцқьоит ианыцәо аламҭалаз. Аҧхын агәҭангьы ажьынҭәры рацәаны ифаны, знык-ҩынтә аҽарыцқьоит. Ауаҩгьы изеиґьуп ҩнуҭҟала иҽирыцқьалар. Убри азыҳәан аҧсуаа ажәытәан рхы иадырхәон ацхаҟәа. Асаркьеиҧш уарыцқьоит. Ацхаҟәа ддырҟаҭон ашьхыцқәа.

– Иддырҟаҭон уҳәоу? Уара иуҭаху ҟанаҭома «пыввы» ҳәа иҧыруа ажәҩан иалоу?!

– Реиҳа анапы иашьцылоу аҩнырахә иаумырҟаҭара аурҟаҭоит. Аґа ир ирҿарҭаз ацхаҟәа абааргеи? Угәы иаанагома, ацха бжьысны, бҟәылла иҭәны игылан ҳәа. Ааҧын ахәажә анышәҭуа ааигәара ашьхымзаҭра наганы инаургылоит. Ахәажә шәҭны ианаалгалак, даҽа ҭлак шәҭаанʒа, даҽаӵьара амати ҟаланы ашьхыцқәа «ҳәра» ицаанʒа, ацха аарымухуеит. Имазеиуп ацхаҟәа. Иззыхәшәу рацәоуп абаґцәлымсагьы. Ашьхыц ахш? Иудыруоу уи зыҧсоу?!

Аҭх аҽееиҩнашеит ҳшеицәажәоз. Иҳазгәаҭом, лассыласс ҳазхәыцлом акәымзар, абри, ашьхымзааʒаҩ Пиотр Кәаʒба иеиҧш зеиҧшу роуп ҳаҧсҭазаара уасхырс иамоу. Урҭ рнапқәа роуп изыбзоуроу ҳҭәы-ҳаҧха адәы ҳақәлара. Немец шәҟәыҩҩык иҿы саҧхьахьеит, егьа ажәа ҳҳәаргьы ҳажәа акы иаҧсахом, ҳшылаҭра уаҧсҭәык ашыла ҭамзар ҳәа.

Ашьжьымҭан амра цқьа иҧханы, ашьхыцқәа рыҧсы рылаланы, рыҭрақәа рҭыҧраара иалагаанʒа, «ҳәра» идәықәлаанʒа, рлеишәа иаҳа ианыбзиаз аамҭазы, ҳцәа-ҳжьы ӵьаргьы имааҧшуа ҳҽеилаҳҳәеит. Пиотр ихиҿы хтын. Сара саныхәыҷыз зны бааҧсылашәа ашьхақәа сырфахьан аҟнытә, рыцәшәара иахьагьы исзынханы исымоуп. Акаҭа насҿасҭеит.

– Изакә чмазароу мрагыларантәи Кавказ иааз, насгьы хәшәыс иамоу усырбап, – иҳәан, ашьхымзаҭра ааиртит Пиотр. Асаранӵьқәа здыҟарҭало арамақәеи аеҳәа аҭеи маҿак аҟара

еиҟәыҭхан. Уаҟа ибжьан иссаʒа иҧаз акаҭа. – Иумбои абри акаҭа? Ашьхыцқәа иаарысны, иссаʒа, ҭыʒк иаҟароу ахәа иркуеит. Еиҳараʒак ашьхыц ҧшқақәа ирчычоуп. Аҭкыс еицәаны иаасны иркуеит ашьхақәа ран. Иҧырны цхаагара ицақәо, аҧша анрыслак ахәа рықәшәшәаны икаҧсоит, аха аҧырра иаламгаци насгьы ашьхымзаҭра иҭымҭуа рани рыҧсы аархырхуеит. Ашьхыц ҩымзгьы ннаҭʒом.

– Исымдыруеи. Пушкин иҳәон аиаша ыҟам адгьылаҽ, аха аиаша ыҟам ажәҩан аҽгьы ҳәа, – сҳәеит саахәмарны. – Адунеиаҽ аиаша ыҟазҭгьы, ииашоума ашьхыц аҭкыс ашхырцәаҕь иахьыннаҭуа…

– Ҩымз рыҩнуҭҟала ашьхыц иины, иазҳаны, иажәны иҧсуеит. Аҷьабаа рацәа иагоит, – иҳәеит Пиотр. Сара сизаҧхьеит, сҷьыба иҭаз, аболгар ҭарауаҩ ишәҟәы аҟнытә даҽа цитатак.

«Для того, чтобы собрать один килограмм меда, пчела должна принести в улей нектар… до 150 тысяч раз… Чтобы получить один килограмм меда… пчела должна пролететь 360–460 тысяч километров – расстояние, в 11 раз больше, чем окружность земного шара по экватору».

– Ақәыҧшқәа ахәа ианыршьлак, ран анымҭалак, ашьхымзаҭра иааҭоу, иажәны иҧсуа мацара, шықәсык аҩнуҭҟала аеҳәа ккаʒа иааҭацәуеит. Аа, абни каҭа аҭаҟа аҩ хәшәы иаҭасҭоит. Рыҧсы маҷханы, иалшәшәаны акаҭа иныкәҧсоит ашьхыцқәа. Арҭ акаҭа иааннакылоит. Ахәа-ссақәа акаҭа икылышәшәаны икаҧсоит аеҳәа аҭахь. Аҭа аарыцқьаны, ақьаад ианҧсаланы ахәа аазбылуеит. Рыҧсы маҷханы акаҭа иқәҧсоу ашьхыцқәа, акаҭа ишықәҧсоу иааҭызгоит. Аҳауа цқьаʒа ианырҽаслак, рыҧсы аарылалоит, иҧырны рыҭра инҭалоит.

– Уахьымʒакәа, ран ахәа иуцәыршьхьазар?

– Даҽа шьхымзаҭрак аҟнытә акәтаҕьқәа ааганы ирысҭоит. Анра злыҭша жәаба-жәохә шьхыц дара рхала илырхуеит. Аныс ирааʒоит. Убарҭ рҟнытә, реиҳа еиҕьу акы ааныжьны, егьырҭ ршьуеит. Ҳәынҭқаррак аҟны ҩыҷьа аҳәынҭқарцәа зааибраҳа, ҩ-анык шьхымзаҭрак аҽы ааибышьа рымаʒам.

– Излеилыскааз ала, ашьхымзаҭрақәа рацәаны иуҭахызар, рырҽиашьагьы убас ауп…

– Ирацәаны ашьхымзаҭрақәа рыҟаҭара мариоуп. Уаалаганы шьхымзаҭрак аҽы ран ушьуеит. Даҽа шьхымзаҭрак

аҟнытә, ишысҳәаз еиӣш, ан злыҵша акәтаҕьқәа ааганы ируҭоит. Иаразнак анацәа рацәаны ирааӡоит. Урҭ анацәа зегьы ирызхаша ашьхақәа уара иабаауго, аха еҳәак аҟнытә ѡба-хӣа хьаада иаҿугоит. Анык, ӣыҭк аҟара ашьхыц ӣшқақәа надкыланы, аҭра ҿыц ахь иниаугоит. Ртәы удыруазар, уамак аҭахӡам. Абас ирҿианоуп аӣсуа шьха шырышьҭыз Америкаҟа. Уи умдыруеи?

– Ааи, агазеҭ «Известиа» ианын аинформациа «Абхазианка летит за океан» ҳәа.

– Аӣсуа шьха еиҕьу шьха ыҟаӡам. Амати злеизнаго ац, дунеи иҟоу ашьхыцқәа зегьы рыцқәа раҵкыс иаҳа иаууп. Ашәҭыц аҿы ирҵауланы иашьҭуеит. Абри иуасҳәаз аамышьҭахьгьы, иҵегь ачымазарақәа ыҟоуп ашьхыцқәа ирыхьло, аха, насыӣла, зегьы ахәшәқәа рзырыӣшаахьеит. Иҟоуп ирҿаҵатәу ахәшә. Ашьақар аарӡыҭны ахәшә иналаҵаны ируҭоит.

– Ажәакала, ахәшә аумҭакәа ажь, ауҭраҭых, амандарина уҳәа акгьы миуа ишалагаз еиӣш, хәшәыда ӣсыхәа рмоуа иҟалеит, ажәытәан рхала аҵлагәаѡақәа ирҭабзазоз ашьхыцқәагьы…

– Еиҳарак рыцҳарас иҟоу еҳәак иҭоу ашьхыцқәа шаанҵәалак, аеҳәа шааҭацәлак, али-ӣси рыла егьырҭ ашьхымзаҭрақәа рҟнытә ашьхыҵә леи-иласны, аеҳәа иааҭахаз, цхаз баҕцәлымсаз зегьы аатрыцқьааны иргоит. Уи инацны иргоит бааӣсыла иҿку ачымазарагьы.

–Ус анакәха Аҭара ҳгәылацәа рышьхымзақәеи ҳара ҳашьхымзақәеи еибарчмазаѡны иқәибахит…

– Егьа ихараны игылазааит аҭахызаргьы, али-ӣси рыла ирыӣшаауеит иҭацәыз ашьхымзаҭра. Ашьхыц ауаа, бжаѡык иаҳѡызаӡам. Фатәы хаак анаба, иаразнак ицаны аѡызцәа аанагоит. Ашьхыцқәа русушьеи реиѡызареи, рыѡнуҵҟа рҭаацәара ашьақәгылашьеи уҳәа рганахьала ҳарҭ, ахшыѡи абзи, анцәа изиҭаз, ирҿаҳҵааша даара ирацәоуп, – иҳәеит Пиотр даахыхәмарны. Сара еиҭах агәра згеит ауаѡы бзиа иибо аӡбахә аҳәара игәы шахымшәо. Егьа иҳәаргьы, реиҳа ихадаз, иара иеиӣш уаргьы бзиа излоубаша ӈьара акы ицәыбжьахаз ӈьишьеит.

Арҭ санҵамҭақәа, ҭыӣқәак рҿы, алитература иарбан жанрзаалак акгьы иузаамырбуа, уимоу амедицинатә хархәага ашҟа иниасуа изыҟалаз, сажәа иахьахәҭаз исызнымкылакәа акәым (усгьы егьараан исыхьхьеит аха), сазхәыцноуп ус

зыҟасҭаз. Акраатҭуан гәыҭхас исымазижьҭеи ҳқыҭақәак рҿы ашьхымзақәа ақәӡаара иахьалагаз. Ҳара ҳаѡнаҭаҿы ҳашьцылахьан, арахә-ашәахә шпаҟоу ҳәа ақыҭаҿ ицаны иааз аӡәы ҳиазҭаауазар, ҳашьхымзақәа шпаҟоу ҳәа уеизгьы-уеизгьы инацаҳҭон. Урҭ убасҟак ҳрышьцылахьан, ацха рымҳамхӡозаргьы иҳаман, бзиа иаҳбои, уажәы иахьҳамам, изакәу ҳзымдыруа, акы шҳагхаз ҳбо ҳалагеит. Убас акәхап ишыҟоу егьырҭ аѡнаҭақәа рҿгьы. Ашьхымзақәа реиқәрхаразы аҧсышәала акьыҧхь уамак анымлац. Ҳәарада, ҧсҳәытәи ашьхымзааӡаѡи сареи ҳаицәажәара, ажәак аанмыжькәа зегьы наукала ишьақәырҷәҷәам. Ҳаицәажәарала ашьхымзақәа схәышәтәуеит ҳәа иалагогьы диашахом. Аҟазацәа, ашьхымзааӡара аҳақьымцәа иразҭаатәхоит. Ҳара азҭаара ҳзықәыргылазар, ҳгәанала, убригьы маҷӡам. Сажәа ахьоуцәахаз абарҭқәа рҟнытә исанаижьып аҧхьаѡ.

Аҧсыӡ ӡыда ҧсҭазаара шамоуа еиҧш, хыла-хшыѡла ега аартра ҟаиҭаргьы, ацивилизациа ега иҳаракхаргьы, ауаѡы даанхоит иара дызхылҭыз, дзааӡаз аҧсабара ада ҧсыхәа имамкәа. Ицивилизациатә ҿиарагьы иаҧырхагамхауа, аҧсабарагьы иҿаҟәымҭхо шаҟа изеилагӡо, убасҟак иара изыҳәан иҧсеиқәырхагахоит. Иҧсеиқәырхагахоит цәала-жьыла мацара акәымкәа, гәыла-ҧсылагьы. Избан акәзар, ашәҭқәа, аҳаскьынқәа, аҭлақәа, аӡиасқәа инадыркны, абҷацымкыра дуӡӡақәа рҟынӡа, ауаѡы агәабзиара мацара акәӡам ирҭо, урҭ ауаѡы игәаҿы ираaӡоит ақьиара, аҳалалра, агәыразра, ажәакала, ауаѡы иуаѡра. Уҵьамыҷәа мѡа уахьану иуцыз, уи иузнауеит иреиҷьу аиѡызара ҳәа, аҧсабара ауаѡы ицнаҭеит иара ахәҭак – ашьхыц. Зқьышықәсала иаауан урҭ еицны. Зқьышықәсала ашьхыц ауаѡы ицхраауан. Уажәы ацхыраара аҭаххеит иара ахаҭа. Цхыраара хәыҷык иоуа азыҳәан иара шаҟарыла ахә ашәозеи! Сара сацәшәоит хара дзымцар ҳәа ауаѡы, асеиҧш иҟоу имѡаныза амѡан иаанижьыр.

Ажәаҧҟаны ирҳәоит, акы злоу, ѡбагьы илоуп ҳәа. Инацаҳҭап: зхы изахәо, зхазы ибзианы инхауа, игәылагьы дихәоит. Исхашҭуам, ҳаныхәҷқәаз, ҳарҭ, аешьцәа лассы-ласс иҳаиҳәалон ҳаб: «Агәыла уиҭашьыц. Уиҭашьыц шьыцра бзиала. Аѡны бзиа изгылазар, ажәхьа бзиа имазар, иѡны блааит, ижә шарылааит умҳәан. Иѡны аҭкыс еиҷьу, убаѡ иалыршаны уаргьы иргыл. Ажәхьак имазар, уара ѡыжәхьак ааӡа. Шьыц-

ра баапсыла уанитцашьыц, анцәа уирыцҳауп, иара иатцкыс уеицәоуп ҳәоуп ааанаго, уаҳа акгьы».

Игәазырҳагоуатаацәа ирылатәоу Пиотр Кәаҵба, игәылагьы илѡатцә ѡеиуазар итахуп. Игәыла, Саша Свиатов, игәашә снавсит Пиотр ик̌нытә санааузе. Агәашә дахьааты̧цыз, иныкәага лабакәа иватцаны, акыдсак̌ә дыкәтәан, ицәа-ижьы ҭтәааҵа, иара арак̌а зегьы «Саша» ҳәа мацара изыпхьо аибашьѡы. Дахьтәаз снеины апсшәа наиасҳәеит. Ҳанааицәажәакәа:

– Уан лгәабзиара дышпак̌оу, Саша? – снаиазцааит. Ус иапуп ҳәа мацара акәым сызцааз. Ан илхымшаз ан апсҭазаара зылымҭаз дарбану! Аха ауаѡеибга изыҳәан ажәа «ан» иатцанакуеи, Саша изыҳәан иатцанакуеи дааараҵа еипшым. Ауаѡеибга иан длааҵеит, ишьапы дыкәлыргылеит, луалпшьа нагҵаны далгеит, уинахыс ауалпшьа зду иара, илыхшаз, илааҵаз иоуп. Саша иан лзыҳәан наҵаҵа дсабинатәит аибашьра.

– Дык̌агәышьоуп. Дысхаанхароуп акәымзар...

– Ус умҳәан. Унанырагьы ухыбзаап...

– Даара ибзианы исхыбит, қәацк кылшәом, – иҳәеит, дааапышәарччан. Иааԥьоушьартә иқәыпшын иччапшь. Шыкәса ѡажәагьы ихымцыцкәа абри, псҳәытәи арпыс, иѡшьапык ҿнарѡааит аибашьра. Ибга ахәршы ахы анакәшәа, абаѡлаша ҭнатк̌ьааит, анервкәа бжьнахит. Убри инахк̌ьаны, иѡшьапык имыхәо ааанхеит. Аинвалидцәа рыѡнахьы дыргон аҳәынҵқараа. Амлеи ахьҭеи даҳаркуам, ҳара даабоит, рҳәан, псҳәаа ирымуит. Иқәрахь днеит, дышлеит, аха псҳәаа рзыҳәан даанхеит дышқәыпшыз. Хәыҷгьы дугьы «Саша» ҳәоуп ишипхьауа. Лафны ишиҳәааз сзеилымкаар ҳәа дшәазшәа, инацитцеит: – Сан аҵакәажәи сареи излаҳхыбгәышьоз ҳнаныра! Амҷы ҳзаазгац, иаҳзыцәаҵәац ихыбит, Пиотр Кәаҵба. Иԥацәа ишьҭарпало, ак̌ауар иатцақь, ҿенак ааакылсын, абыржәы ишубо, ихыбны ицеит. Бзиараха анцәа ирпигалааит, – ажәѡан днатцапшит Саша.

Сивсны сахьнеиуаз, саб иажәакәа сгәаларшәауа, сгәы сҭахәыцуан. Агәыла ажәхьак имазар, уара ѡыжәхьак ахьанутцаша мацара акәымзар изызхәыцтәу? Ажәхьакгьы имамзар угәыла? Қәахь заҵәык изгыланы, иара уигьы бааны аилаҳара иаҷызар? Убас̌кан акәзар уара ууаѡра иаҳагьы ианпышәахауа?

Ҳанҵамҭаҟәа ҳрылгап ҳазлалагаз, Дырмит ду иажәаҟәа рыла: «...Рышьхымза гәара аҽеыуаѡ дзакәшомызт...» Анхаѡ бзиа инхашьа-инҵышьа ианалацәажәоз, ажәытәан, имал-мазара акы ҳәа уеизгьы-уеизгьы инахырыԥхьаӡалон имазу имамзу ашьхымза. Аҽеырбараз иауанырҵахуаз. Зыда ԥсыхәа ыҟам акы шакәуз рдыруан. Уажәы ҳцәыӡра иаҷуп убри, зыхә ашьашьа ҳаҟәымшәо, ҳабзиабараҟәа руак. Ҳанҵамҭаҟәа ирыԥхьо ҳцәыӡра иаҷу закәу маҵк иадамхаргьы дазнархәыцыр, сныҟәара башамхеит...

Ԥсҳәыҟа... Ԥсҳәыҟа... Ацқьара. Аԥсабара. Иԥсеиҟәырхагоу аԥсабара. Анибархара...

Ахара уцарц уара ухаҳа, Ауаѡы.

Ԥсҳәы, 1981

АПУБЛИЦИСТИКА

УИ АБРА ДЫНХОН

Москва, Твертәи абульвар, 25.

Ауаа реиԥш, ԥеиԥшла еиԥшым аҽнқәагьы. «Аразҟы» бзиа змоу аҽнқәа иреиуоуп абри. Уи гылоуп, аԥснытәи акурорт ҽнқәа ааугәаларшәо, аеҵәара хашьшьы. Ишәҵ-баҳчароу амʒырха «дҵаԥшуеит» апоезиа хәыцрашәк зызцәырнаго ииаҵгылаз А.С. Пушкин. Аҽны уахьнаҽсуа, Урыстәыла азалымдараԛәа зегьы знык еицхьааигазшәа, иҩеаархәаны «дтәоуп» «гәырҽала ич-чоз» Н.В. Гоголь.

Иара, аҽны ахаҵа, ааигәа идыргылазшәа, аблаԛәа ҭыԥхааua, иԛәыԥраа ицоит. Аха уи ақәра ду шамоу ҳарҳәоит архитектуреи, аклассикатә стиль ала адәахьтәи архиашьеи.

Шәышыԛәсеи бжаки рышьҭахь ааԥынтәи аҵх лашьца рҩеалак абри аҽны аанрыжьит аԥшәмацәа. Еицҳауан аурыс-гәԛәа. Урыстәыла аҩеышьаԥхыц иарго дааuан Наполеон. Ибылуан Москва. Иблыр – иблааит, аґа инапаҩы иҟамлааит! Абылра, атҟәара иацәыбналаны ицоз аҵааацәара дыргон рҵеи, рысаби, –заԥхьаҟа адунеи зегьы зыхьʒ ахырҵәаны иҟаз ашәҟәыҽҽ – адемократ, акритик-аматериалист А.И. Герцен.

Аҽнра, анхара ааныжьны абналара, Москва абылра уҳәа лассы-лассы иалацәажәон уи аԥшәмацәа аныхынҳәгьы.

Ари ахҵыс иҵаацәа ирҳәамҵан наʒаʒа игәалашәараҩ ииаанхеит ахәыҷы. Ашьҭахь уи, Москва мацара акәымкәа, иԥсадгьыл зегьы данаҟәгахагьы, игәхьааго игәалаиршәон да-хьиз, ихыҷра ахьымҽаԥысыз аҽны.

Ииаит Октиабртәи ареволиуциа. Уи ашәахәаԛәа ҭаԥхеит ари аҽны ашҵагьы. Иагыз-иабзаз, аамҵа ианнаҵаз ахәра арґьеит. Еиҵашьаԛәдыргылт. Иара ауадаԛәа руак аҩы ииз, амʒырха иҽуа иԛәхәмаруаз ауаҽ иаҳаҵыр азы Асовет еиҳабыра уи аҽны ашәҟәҽҽцәа Реидгыла иарҵеит.

1928 шықәса ииун мзазы ари аҩнаҿы имҩаҧысит хашҭра зқәым аиҧылара. Абраҟа асовет культура аусзуҩцәа, зхыҧхьаʒара рацәоу аҧхьаҩцәа иҧылон Италиантәи ихынҳәыз А.М. Горки.

Абри аҩны ашҭаҿ иҩызцәа дрылагыланы ажәеинраала «Качалов ила азы» даҧхьеит, акраамҭа араҟа змузеи ыҟаз С. Есенин. Абри ашҭа иқәыҩуан, ауадақәа ирныҩуан Вл. Маиаковски ибжьы. Хыҧхьаʒарала ирацәоуп асовет поетцәеи ашәҟәыҩҩцәеи зыхьʒ ари аҩны иадҳәалоу. Аха урҭ зегьы иара азы исасцәан. Аҧшәмацәа иашаҭәҟьа анаиу 1932 шықәса инаркны ауп. Абри ашықәсан, Асовет еиҳабыра иҟарҭаз ақәҭарала араҟа иаадыртит Алитературатә институт. Ихьʒгьы ахырҭеит апролетартә шәҟәыҩҩ ду А.М. Горки.

Бызшәа рацәала ицәажәеит уи ауадақәа. Аинститут анаат адырҩашықәсан араҟа, раҧхьаʒа акәны, иҩныҩит аҧсшәа. Уи апоет-апатриот Л. Кәыҭниа имҩашьоз ибжьы акәын.

Ҳныҩналап аҩны аҩнуҭҟа. Абар Герцен дахьиз ауада. Араҟа икнаҳауп иаб исааҭ. Аҭʒамцқәа рхиоуп ихәыҷра, иҭаацәа уҳәа ҳзырбо апатреҭқәа рыла. Ауада агәҭа игылоуп астол, иаартны иқәуп ҧсра зқәым Герцен иҩымҭа «Иҟалахьоуи ахәыцрақәеи». Уи ахьаарту адаҟьаҿ ҳаҧхьоит: «...Абри ауадаҿ сиит сара...»

Ҳаҩналап аҩбатәи аетаж ахь. Иҭбааҭыцәу азал аҭʒамцқәа зегьы ашәҟәыҩҩцәа дуқәа рпатреҭқәеи, урҭ рҳәамҭақәеи рыла ирхиоуп. Аҭʒамц иаакәршаны саркьала иҟаҭоу аландақәеи ашьқаҧ хәыҷқәеи рҿы уҳәа иқәгылоуп ари аинститут иалгахьоу ашәҟәыҩҩцәеи апоетцәеи ршәыҟәқәа. Ҳрыхәаҧшуа ҳҿынаҳхап урҭ. «Л. Кәыҭниа иҩымҭақәа». Ашәҟәы иақәу абҕыц иануп: «Аҧсыуа поетуп. Хаҭарала дҭахеит Аҷьынҷьтәылатә еибашьра аан».

Иҭегь ҳаанаскьап. Ихы-иҿы агәыразра, ақьиара, агәырҕьара ықәҳәҳәы патреҭк ҳнахәаҧшуеит. Уи, абарҭ аҭʒамцқәа зыччабжь рныҩуаз, зпоезиа абраҟа еилашуаз Алықьса Лашәриа ишәҟәқәа роуп. Урҭ ыҟоуп урысшәала, аҧсышәала, қырҭбызшәала.

Урҭ рнаҩс: «Амахәҭа ҿыц», «Аʒиас ццакуеит амшынаахь», «Маница лысалам шәҟәы», «Сышьха ʒиас», «Ашәа ҿыцқәа»... Аамҭак, шықәсык азы акәым арҭ ашәҟәқәа равторцәа ара ианҭаз. Шықәсқәак ныбжьахазаргьы абри аҩны, аурыс шәҟәыҩҩ А.И. Герцен дахьиз, дахьааʒаз аҩнаҿы, аҩажәижәабатәи ашықәсқәа инадыркны иааҧымҭәаʒакәа,

егьырҭ амилаҭ бызшәаҟәа ирылѡуеит аԥсшәагьы. Ари аинститут иааӡаз аԥсуа поетцәа ѡыцьа иахьа иҳалагылам, аха урҭ, дара рыԥсадгьыл аҷеиԥш, иахашҭуам «аѡбатәи рыѡны». Избанзар урҭ иаргьы иаҵеицәоуп. Аӡәырѡы иахьеи-уахеи иазаарышьҭуеит рышәҟәы ҷыцқәа.

Аѡны ҳандәылҵып. Агәашә ашьаҟаҷы иаласоуп А.И. Герцен ибарелиеф. Ашҵаҷы, ашьапы шәҵыла икәыршаны игылоуп ибаҟа. Уи инапаҷы икуп иѡу ақьаадқәа. Урҭ дрыԥхьоит, дхәыцуеит. Дазхәыцуеит иԥсадгьыл алахьынҵа. Иаԥхьа еилашуеит еснагь иҵынчым Москва. Илашоит, икаҷҷоит уи иахьа. Абри еиԥԥш иҟоу Москва, абри еԥш Урыстәыла, абри аѡыза ажәларқәа реиѡызара дазхәыцуан, дазықәԥон, абри аѡнаҷы ииз, иааӡаз А.И. Герцен.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1960

АШӘА ИҲӘОИТ ЗАКАН ҲАЛУАШЬ

– Акыр ҵуоу аус жәуеижьҵеи?

– Ѡынѡажәи ааба раахыс... Ацәажәара ҳханагалеит, уи аҵкыс ашәак ҳҳәап. Сара мышкы ашәа анысымҳәа сычмазаѡхоит. – Ибжьы ыргәыкны иааҵәыригеит «Амҳаԥьырра ргарашәа». Уи ашьҵахь – «Кофҵа шкәакәа», нас «Гәдиса»...

Ҳмашьына архәарақәа инархаҵәи-аархаҵәиуеит. Бзыԥ ахыҟә иқәцала инеицоит. Иашәаҳәара изаҟаразаалак иаԥырхагамызт. Аԥсуа шәаҟәа ҳәаны данаарылга мелодиак аацәыригеит. Хәыҷы-хәыҷла иҳареикуа даланахалан аҳәара дналагеит.

– Саҵамыз, аха ишәҳәаз ари абашәҵеи, уаҳа ҵара шәҵамлаӡазар?

– Арадио аҟны исаҳаит иахьа. Исгәаԥхан сгәаҷы ааанхеит.

– Ижәдыруама уи иарбан опероу иахьынтәаагоу? – иҳәеит сѡыза.

– Исыздыруам. Исгәаԥхан исҳәоит.

Ари ҵьашьатәыҵәҟьан. Знык арадио аҟнытә иаҳаз ала игәынкыланы иҳәон адунеи аҷы еицырдыруа ариаҟәа руак: аопера «Кармен» аҟнытә Хозе иариа.

– Шәҭалароуп хымҵада аҵара, шәҭалароуп. Шәара шәхаҭагьы ишәыздыруам изакә баѡхатәроу аҵсабара ишәнаҭаз, – иҳәеит сѡыза.

– Аҵара аҭаларагьы знык аҟара сҽазыскын, аха сманшәаламхазт саҟәыҵит.

– Иаба?

– Қарҭ аконсерваториаҷы. Профессорк абра дааны дыҟан. Сыбжьы игәаԥхан аконсерваториаҷы иреиҳәазаарын, исыԥхьан сцеит, аха...

– Нас шәызрыдрымкылазеи?

– Аҵара сымам! Сыбжьы мацара абасыхәоз...

Абаѡхатәра иашаҵәҟьа адгьыл аҵа иалоу, аӡыхь иаѡызоуп. Еихоит уи аӡыхь адунеи лашарахь, ауаѡы иҷажәкра еиқәнартәарц иццакуашәа, аха адгьыл иналаӡуеит уи ахы уаѡы имырхәар, ииаимырԥшыр.

... Москва. Аԥын. Хәылԥазык аконцерт ахь сцарц абилеҭ аасхәеит. Стәоуп. Москватәи амузыкатә институт аконцерт зал ду аҟны. Араҟа лассы-лассы имѡаԥыргоит асовет композиторцәа дуқәа ирызку автортә хәылԥазқәа. Ари ауха аконцерт мѡаԥыргон Москватәи арҷиаратә вузқәа ирҵоу иреиґьу астудентцәеи аспирантцәеи. Амѡаԥгаѡ асцена даақәлан аӡырѡцәа ҳашҟа ҿаалҵит:

– Пуччини, аопера «Тоска» аҟнытә Каварадосси иариа, – лажәа далгаанӡа анапеинҟьара иалагеит, – ариа иҳәауеит амузыкатә институт Ґнесинаа рыхьӡ зху иҵоу астудент Закан Ҳалуашь.

Асцена даақәгылеит шықәсқәак рышьҭахь избаз атаксист. Ари агәрагара уадаѡын. Сгәырґьареи сцьашьареи еилалан, иихәауаз ариа аҵкыс иара ихаҭа иакәын сзызхәыцуаз.

Дыдраҵас анапеинҟьабжьқәа гоит. Асценахь еиҭа иԥхьеит Закан. Дааин дхырхәан дцеит. Еиҭеиԥхьеит. Ари иааира дуӡӡан. Қәҷиара дуӡӡан. Амѡаԥгаѡ даақәлеит анаѡс иқәгылараны иҟаз инаигӡоз лҳәарц. Аӡырѡцәа анапеинҟьара иаҟәҵуамызт. Асценахь иԥхьон Закан.

– Леонкавалло, аопера «Паиацы» аҟнытә Каниа иариа... иҳәауеит Ҳалуашь...

Еиҭа анапеинҟьара. «Бис! Браво!» игон азал аҟнытә абыжьқәа. Иҳәаны дшаалгаз азал ааныжьны сцеит асцена ашьҭахьҟа. Ҳаибабеит аҵсуа шәаҳәаѡи сареи. Аҵсшәа еибаҳҳәеит. Иара сауигәалашәоз... Хаҵа быргк дааидгылан:

– Иудысныҳәалоит. Ибзиоуп, ибзианы иуҳәеит, ари иааира дууп. Арҽхәаразы икаҷбеиу Орфионов иудиныҳәалоит, – идырныҳәалон Закан иҽызцәа.

– Саҭамыз, дызусҭада Орфионов?

– Ҳарҵаҽ иоуп.

– Иҟалозар сшәазҵаар сҭахын, – сҳәеит Орфионов снаидгылан.

– Сышәзыӡырҽуеит.

– Шәара Ҳалуашь ирҵаҽ шәакәзаап. Иҟамлари уи иашәаҳәаразы шәгәаанагара сашәҳәар?

– Ҳалуашь ҧсабарала абаҽхатәра злоу уаҽуп. Жәаха шықәса шоферс аус иуан. Ибжьы деиҷаҳауамызт, аха зегьы акоуп ибжьы цқьоуп, иҧхасҭамхеит. Музыкатә терминла иаҳҳәозар, Ҳалуашь ибжьы лирика-драматә теноруп, аоператә театр иазшоуп. Теориала аҵара изыцәгьоуп, аха ашәаҳәаразы ҳинститут аҟны иаарылукааша аӡә иоуп. Ибжьы иазыӡырҽхьеит Атеатр ду аҟнытә. Хаҭала атеатр асолист Зураб Анҷьаҧариӡе ахә ҳаракны ишьеит Ҳалуашь иашәаҳәара.

– Уахада ҷьаракыр асценахь анеира азин ишәҭахьоума?

– Ааи. Москватәи аклубқәеи атеатрқәаки рҟны дықәҳаргылахьеит. Афишақәа дырнылахьеит, – иҳәан дааҧышәарччеит Орфионов Анатоли Иван-иҧа.

– Излашәҳәауала уажәнатә...

– Ааи,уажәааигәа Зегьеидгылоутәи арадиодырраҭараҽы, аинститут аректорат ақәшаҳаҭрала, ианырҵеит Ҳалуашь иҳәамҭа ашәақәа.

– Иарбан ашәақәоу?

– Уаха иихәақәази, нас Гречанинов иопера «Добрыниа Никитич» аҟнытә Алиоша иашәеи аҧсыуа ашәаки. Иаарласны ираҳап Аҧсынгьы.

– Арантә радиола ираҳауа рызхарым Аҧсны, ихаҭа дрымазар акәын...

– Зынӡа Аҧсныҟа ишьҭра атәы сыздыруам. Асеиҧш абжьы лассы-лассы уаҽы иоуам. Амала аконцер амҽаҧгаразы апрограмма уажәнатә иҽазыҟаҵара даҽуп.

– Шәара, ирҵаҽцәа, шәақәшаҳаҭны аплионка ианышәҵахьоу иҳәамҭа ашәақәа ҳашәҭар ҟамлари Аҧснытәи арадиодырраҭаразы?

– Аректорат аҽы азин ҟарҵахьеит. Ибжьы анҵаны имазеины иҟоуп. Ианышәҭаху инаҳҭир ҟалоит, – иҳәеит Орфионов ҳанааиҧырҵуаз.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1960

А. С. ПУШКИН

Ленинград. Моика, 12. «Пушкин имузеи-квартира». Иааyеит абрахь ҭыхәаҧҭәарада аџьажәлар, Ҳаҧсадгьыл акәакьқәа зегьы рҟынтәи, иара убас зхыҧхьаʒара рацәа иреиуоу аҳәаанырцәтәи асасцәа. Ѡ-етажкны еихагылоу, қьырала дзыѡназ абри аѡны ҧшʒа ауада ҭшәақәа руак аҽы, 125 шықәса уажәаҧхьа, февраль мза 10 рзы, ашьыбжьышьҭахь иҧсҭазаара далҭит адунеи апоетцәа дуʒʒақәа руаʒәк, аурыс жәлар ргени Александр Сергеи-иҧа Пушкин.

Урыстәыла зегьы ззыʒырѡуаз апоет ду иҧсра ааха дуны ирзыҟалеит аурыс жәлар, аурыс литература. Краевски редакторс дызмаз ажурнал «Русски инвалид» иацны иҭыҭыз агазеҭ аредакциа гәалсра дуʒʒала иаѡуан: «Иҭашәеит ҳара ҳпоезиа амра. Пушкин дыҧсит иқәра ашәҭымҭаз, имѡа ҭбаа абжараҽы. Иҳалшом уаҳа ари алацәажәара, насгьы иабаҭаху: иарбан аурыс гәызаалакгьы гәжәажәоит». Аха абри адырѡаҽныҭәҟьа ацензуратә комитет ахантәаѡы ажурнал аредактор диҧхьан, жәлар рҭара-дырратә министрра ахьʒала лахь иҭауа, ҽааиҭит: «Иарбанушь уи амѡа ҭбаа ҳәа шәызҽу? Мшәан Пушкин дполководецызма, ар дырнапхгаѡызма, дминистрызма, ҳәынҭқарратә фырхаҭазма? Жәеинраала ссақәак рыѡра иаанагом амѡа ҭбаа анысра...»

Арҭ ажәақәа иккаʒа иаадыртуеит апоет иаџьал зырццакыз, аурыс самодержавие ашәҟәыѡѡ ду ихә шыршьоз... Аха иаацқьаны ҧшьынѡажәа шықәса рышьҭахь ари аамҭа ахаҭа адгьыл ианыʒааит, «инапылаҟаҭарам абаҟа зыргылаз» апоет аурыс жәлар ркультура мраны наʒаʒа дагәылҧхоит.

Александр Сергеи-иҧа Пушкин диит 1799 шықәсазы, Москватәи аамысҭа иҭаацәараҽы. Заҧхьаҟа ипоет духараны иҟаз ахәыҷы ааʒара бзиа имаз иабзоураны дышмаҷыз ихатәы бызшәа, иҽадцаланы даҧхьон асахьаркыратә литература. Иахьеи уахеи гәахәас иҟаҭаны дырзыʒырѡуан ианаʒʒеи изеиҭалҳәоз аурыс лакәқәа. Убарҭқәа рнаѡсангьы Пушкин иҭаацәараҽы тәарҭас-гыларҭас ирыман еицырдыруа аурыс шәҟәыѡѡцәа. Абарҭқәа зегьы ирыбзоураны Пушкин дышмаҷыз иоуит асахьаркыратә литература агәыблра, уи азхәыцра.

1811 шықәсазы, аҧышәарақәа қәҽиарала иҭины, Александр Сергеи-иҧа Пушкин дҭалоит уи ашықәсан еиҽыркааз

Алицеи. Алицеи қәкыс ааман аҳәынҵқарраҷ хадара злоу аусҿаа назыгзаша акадрҟаа рааз̧ара. Алицеи аҟны аус руан усҟантәи аамҵазы аҳҵны-ҟалаҟь аҷы ирейгьз̧аз, адемократиатә дунеихәаԥшышьа змаз апрофессорцәа: Галич, Кәницын, Каиданов.

Алицеи Пушкин инаҵеит адырра бзиаз̧ақәа, уи аҵз̧амцҟәа рыѡнуҵҟа ирҳаит ԥсраҽенынз̧а иимыԥсахыз иѡызцәа иашаҟәа, далагеит аѡра. Апоет раԥхьатәи иажәеинраалаҟәа иаадырԥшит зеиґьаҟамыз абызшәа бзиа шиҷаз, Державини, Батиушкови, Жуковскии днарывагыланы аформа лас аԥҵара дшазыманшәалаз, ахаҟәиҵраз ақәԥара игәы шеибанарфоз.

1817 шыҟәсазы А. С. Пушкин ҟәҷиарала далгеит дызҵаз Алицеи, дагьалагеит аҳәаанырцәтәи аусҿаа рминистрраҷы аусура. Абри аамҵазы аусура аамҵа иахаршәаланы аус адиулоит раԥхьаз̧атәи ипоема «Руслани Лиудмилеи». Поет наз̧ак иаҟара ахьз̧-аԥша изҵаз ари апема ҭыҵит 1820 шыҟәасазы. Еицырдыруаз аурыс поет дузз̧а Жуковски уи данаԥхьа: «Иииааиз аҵаѡы – иаҵахаз арҵаѡы иҟынтә», – ҳәа аҟәыѡны аҳамҵа «Руслани Лиудмилеи» автор ииҵеит. Ари апоема патриоттә гимнк иаѡызаны ицәырҵит аурыс жәлар рымч, рфырхаҵара ҟаимаҵ азышәаҳәараҷы. Зеиґьаҟам жәлар рбызшәа цкьала иѡуп ари апоема, мыцхәы илахҷыхуп, аоптимисттә цәанырра лашарала иҵәуп. Арҵ ашыҟәсҟәа раан Пушкин есааира дрылаҵәон аурыс жәлар, ибаѡхатәра, идемократиатә дунеи рыҽедырҵбаауан, аурыс самодержавие шәарҵас дышьҭнахуан. Ареволиуциатә мотивҟәа рыла иҵәыз уи иажәеинраалаҟәа: «Аҟыҵа», «Чаадаев иахь», «Ахаҟәиҵра» уҳәа, насгьы зхыԥхьаз̧ара рацәаз аепиграммаҟәа зыкьѡыла аԥхьаѡцәа ҷырҳәала ирҳәон.

Аҳәынҵқар Александр Актәи избеит апоет Сибраҟа дахигарц. Аха Пушкин бзиа дызбоз иѡызцәа Карамзини Жуковскии иҟарҵаз ацхыраарала аҳәынҵқар игәҵакы идырԥсахит; дагьахыргеит аладаҟа. Уи дыҟан Кавказ, Ҟрым, Кишинев уҳәа убас акырԥьара. Апоет аҵыԥ ссирҟәа изцәырыргеит, ахәыцра ҷыцҟәа, аромантикатә цәанырраҟәа. Ԥшьышыҟәса аладатәи иахгара аамҵа (1820-1824) А. С. Пушкин хамеигз̧арада аус инаруит. Иаԥхьа иҟәнаргылт аԥсҵазааараҷ акырз̧а зҵазкуа азҵааараҟәа. Агәҵахәыцраҟәа. Абарҵ ашыҟәсҟәа раан Амраҵашәарахьтәи Европа (Италиа, Испаниа, Бырзентәыла) иҟан аԥьажәлар рреволиуциатә ҟәгыларақәа. Аурыс поет ду урҵ ахҵысҟәа дрызҷелымҳан, хаҵала дрылахәызшәа игәы

рзыҳаҭҳаҭон, иагьациҭоит «Аладахьтәи апоемақәа» ҳәа хьыс изауз иромантикатә ѡымҭақәа: «Кавказтәи атҟәа», «Бахчисараитәи афонтан», «Ациганцәа» уҳәа егьырҭгьы. Арҭ апоемақәа рҿы Пушкин Урыстәыла аҳәынҭқарратә шьақәгылазаашьа аҿаҧиҿуан, дазышәаҳәон ауаѡытәыѡсы ихақәиҭра, уи ицәаныррақәа рдунеи ҭбааҭыцә, ауаатәыѡса рфырхаҭаратә мѡа. Арҭ апоемақәа иаарылукаартәы иҟоуп «Ациганцәа», зыҟны аромантизм инаваргыланы ареалисттә ҧсҭазаара ииашаны ицәыргоу.

А. С. Пушкин ипоемақәа рыла аурыс сахьаркыратә литератураҿы аетап ду ҟаиҭеит, аҧхьагылара змаз ауаа, еиҳарак адекабристцәа, арҭ аѡымҭақәа рыҧсы ирзалымхуа ирыҧхьон, иргәаҧхон. Ҧсра зқәым сахьаркыратә ҟазара дуӡӡала иқәҭоу, апоет иѡымҭақәа зегьы иреиҕьӡоу акәны иҟоуп иажәеинраалоу ироман «Евгени Онегин». Ароман абжеиҳарак ѡын адекабристцәа рықәгылара ашьҭахь, Николаи Актәи иреакционерратә напхгара аан. Убри аҟнытә А. С. Пушкин ацензура доунажьуамызт, игәҭыха аартны аҳәара уадаѡын, аха ҧсыхәа ахьынӡамаз ала иааирҧшырц иҭахын ихаантәи Урыстәылан аҧхьагылара змаз ауаа рымѡа, рылшара, залымдарала иҭәыз рыҧсҭазаара. Белински «аурыс ҧсҭазаара аенциклопедиа» ҳәа ззиҳәаз ари ароман цәымзаҭас ирылҷҷоит адунеи аҿтәи алитературатә ѡымҭақәа.

А. С. Пушкин ипоезиатә рҿиамҭақәа рнаѡсангьы аурыс драматургиа иалеигалеит ҧсра зқәым аѡымҭақәа. Уи араҟагьы имоуп ихатә бжьы, ихатә форма, араҟагьы уи дҿыцаҧшьгаѡуп. Ишдыру еиҧш, ажәафтәи ашәышықәса инаркны Амраҭашәарахьтәи Европа аҿтәи аҳәынҭқаррақәа рҟазареи рлитературеи рыҿиараҿы аҳра ауан алитературатә хырхарҭа ҿыц аклассицизм. Аҿакала иаҳҳәозар, адраматә ѡымҭақәа рҿы адраматург дахымҧар акәын х-закәанк: ахҭыс ҭыҧк аҿы амѡаҧысра, аамҭа уахыки ҿнаки рхымгара, ахҭыс акны аиқәҳәалара. Абзиарақәа иамаз рнаѡсангьы арҭ ахзакәанк адраматург дызлаҿарҳәоз рацәан: еиҳарак аѡымҭа асиужет ажәлар рҭоурых аҟнытә хҭыск аарҧшра иазкызар.

А. С. Пушкин адунеитәи алитератураҿы зегьы раҧхьаӡа еилеигеит арҭ ахзакәанк. Уи иҭоурыхтә трагедиа «Борис Годунов» иѡит иҿыцӡоу формала. Аклассицизмтә ѡымҭақәа рҿы ахҭыс ҭыҧк аҿы имѡаҧысуазҭгьы Пушкин итрагедиа аҿы ахҭыс мѡаҧысуеит ҧшьыҷьара рҟынӡа. Уаанӡа атрагедиа

хәқәгыларак азыԥҟаны иҟазҭгыы Пушкин итрагедиа 23 сцена рҟынӡа аҭаны ишьақәиргылеит. Еилагоуп аамҭагыы – Пушкин аҭоурыхтә факт давамлакәа 7 шыԥаса рҟынӡа аҵанакуа иааирԥшит.

Хыхь ишаҳәаз еиԥш, Пушкин алитературатә хырхарҭа аклассицизм дыԥәымныҟәаӡеит. Уи иҿынтәи ауп аурыс литератураҿы алитературатә хырхарҭа ареализм амҭа ишанылаз.

Ԥсра зԥәым аҭымҭаԥәа аԥиҵеит А. С. Пушкин апрозаҿгыы. Абраҟагыы уи дҿыцаԥшьгаҭуп, дшьаҭаркҭуп. Пушкин иоуп аурыс литератураҿы Пугачиов ихаҿсахьа раԥхьаӡа иаԥызҵаз. Уи иҵоурыхтә роман «Акапитан иԥҳа» – ипрозтә рҿиамҭаԥәа зегыы раԥхьаӡа игылоуп. Абраҟагыы, «Борис Годунов» аҟны еиԥш, Пушкин илиршеит аҭоурыхтә хҭыс иахьынӡазалшоз ииашаны сахьаркырала аарԥшра. Ароман аҿы Пушкин еилеигӡеит ажәа сахьарк азҟаза ибаҭохатәреи аҭоурыхҭы-ашьҭазааҭ иуснагӡатәи. Ажәаатәи ашәышыԥәса аан Пугачиов инапхгарала имҭаԥысыз анхацәа реибашьра иазкны аҭымҭа аԥиҵарц иҵеаназик ашәҟәыҭҭы дцоит уи ахьымҭаԥысуаз аҭоурыхтә ҭыԥҟәа рахь. Дрыҿцәажәоит анхацәа, еизигоит Пугачиов изкыз аҳәамҭаԥәа. Урҭ ихы иархәаны, иахьынӡазалшоз ацензуразы ирмаӡаны Пушкин илшеит Пугачиов анхаҭыжәлар дырнапхгаҭны, урҭ ахаԥәиҭраз рыԥәԥара даԥхьагылаҭны иаарԥшра.

А. С. Пушкин раԥхьаӡа иргыланы дпоетын, дышәҟәыҭҭын, дыдраматургын, аха уи акьыԥхь аҿы лассы-лассы дыԥәгылон дкритикны, насгьы дпублицистны. Пушкин иоуп азеижәтәи ашәышыԥәсазы аурыс литература аҿиараҿы аҵак дуӡӡа зауз, адемократиатә мҭаԥәҵараҿы зроль дууз ажурнал «Современник» раԥхьаӡа аҭыжьра иалагаз. Иара иакәын раԥхьатәи аредакторгьы.

А. С. Пушкин – аурыс жәлар дырпоет дуӡӡоуп. Ирҿиамҭаԥәа аурыс литература иагәылҷҷааua адунеитәи алитератураԥәа иаарыванаргылеит. Пушкин – аурыс милаҭтә литература дашьаҭаркҭуп. Пушкин иоуп аурыс литератураҿы ареализм шьаԥәзырԥҳәаз. Пушкин иаԥиҵеит, ишьҭихит, иҳареикит аурыс литературатә бызшәа. Уи иҭымҭаԥәа еиҭагоуп шамаха адунеитәи абызшәаԥәа зегьы рахь.

Аԥсуа жәлар патуԥәҵарала иазныҟәоит, иаԥхьоит, еиҭаргоит апоет дуӡӡа иаԥҵамҭаԥәа.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1962
Еицаҳҭит Мушьни Лашәриеи сареи.

К. И. ЧУКОВСКИ

Шамахамзар дуԥылом шәҟәыѡѡык, К.И. Чуковски иаҟара қәрала еиуеиҟарам, занааԥла еиуеиԥшым аԥхьаѡцәа змоу. Уаѡы иааԥьеишьаратәы иԥбааup уи имҽхак. Иуадаѡup К.И. Чуковски изы «абраҟа иаҳа ҟаиԥеит» ҳәа литературатә жанрк алхра. Уи икалам назыхьирслак, ипоезиазааит, ипрозатә ѡымԥазааит, ибарақьаԥха ицааиуеит. Еиҳарак акритика, алитератураԥцаара.

К. И. Чуковски бызшәа хыркыла, бызшәа цқьала еихышәшәо, еинрааланы иисыз алакәқәа ҽырҳәала ирҳәоит ашәҟәы аԥхьашьа ззымԥацгьы аурыс хәыҵқәа. Иажәеинраалақәа рԥоит ашкол иԥалахьоу аԥаѡцәа. Иповестқәа ирыԥхьоит аҳабыра классқәа рҽы итәоу. Анаука аусзуѡцәа реилатәарақәа раан ирылацәажәоит, афилологиатә наукақәа рдоктор К.И. Чуковски иусумԥақәа. Уи иѡымԥақәа, иара ихаԥа иеиԥш, агәырґьара рҽықәыҳәҳә, аоптимизм рылыжжуа ауп ишыҟоу. Урԥ рыԥхьара гәыԥсыршьагоup, игәышьԥыхгоup, бжеиҳан ирччагоup.Ирччагоup уанаԥхьо, аха уаԥхьаны уаналгалак, акраамԥа иухамышԥуа узырхәыцша аидеиа рыԥоup.

Ацәгьеи абзиеи, ахәахәеи аиашеи, мап зцәыркышеи изыдгылашеи, ирыцҳаршьашеи иԥхарԥашеи ажәа хыркыла, ажәеинраалала ахәыҵқәа драцәажәо идирԥоит «абду Корнеи». Уи иѡымԥақәа ирыԥхьо, асцена аҟнытә ирзыʒырѡуа уаѡы игәы иаанагашам, автор иԥсԥазааразҽы уадаѡрак, мыҟәмабарак дақәшәахьеит ҳәа. Аха ус имариамызт, игәырґьагамызт уи ихәыҵра, иқәыԥшра.

К. И. Чуковски алитератураҽ дцәырԥит ҳара ҳшәышықәса алагамԥаз. Дцәырԥит аурыс самодержавие, ареакциа иаҳа ианыґәґәаз, изырхыц-хыԥшаз амч анадмсылацыз ашықәсқәа раан. Иуадаѡын усҟантәи аамԥа, ииашаԥәҟьаны ажәлар рзы акы аԥырԥарц аҟазара знапы алакыз рԥагылазаашьа. Иуадаѡын зегьы рзы, аха еиҳарак ицәгьан акритик иуалԥшьа анагʒара. К. И. Чуковски раԥхьаʒа акьыԥхь аҽы дыкәгылеит критикатә статиала. Уи, ѡажәа шықәса анихыԥуаз иикьыԥхьыз, раԥхьаʒатәи икритикатә статиа, аҟазара азакәанқәа реилкаара, аҟазара ԥхьаҟа аҽиара амѡа аартра иазкын.

«Сара исԥахыз, сзышьԥаз литературатә критикхарц акәын», – иѡуеит Корнеи Иван-иԥа. Иагьԥабыргны, ирацәоup уи акритикаҽ илиршаз.

Зыʒбахә ҳҳәаз раɳхьатәи истатиа инашьҭархxны лассы-лассы икьыɳхьуеит алитература еиуеиɳшым азҵаарақәа ирызку аусумҭақәа.

«Амаҭәаʒәʒәаѡ лɳа», аб дызмамыз К.И. Чуковски агимназиа данҭырца ихала ихы аус адулара далагоит иҵара-дырра азырҳаразы. Уи шықәсык ала иҵоит англыз бызшәеи афранцыз бызшәеи, еиҭагамкәан дрыɳхьо далагоит аҳәаанырцәтәи аклассикцәа рѡымҭақәа.

Актәи аурыстә революциа ҟалаанʒа иҭыҵуаз газеҭк ахьʒала К.И. Чуковски корреспондентс дрышьҭуеит Лондонҟа. Акритик-ҽа Лондон дахьнеиз, дзышьҭыз агазеҭ иақәнагахаша астатиақәа азаашьҭра ацынхәрас, еицырдыруа Британиатәи амузеи аҟны дтәаны рҵара далагоит англыз жәлар рлитературеи ркультуреи.

«Зыгәрагара даɳсамхаз» агазеҭ ацхыраара иҭара ианаҟәыҵ К. И. Чуковски дхынҳәуеит иɳсадгьылахь, Урыстәылаҟа.

Петербург аҭыҵра иалагоит К. И. Чуковски аредакциа ззиуаз асатиратә журнал «Сигнал». Ажурнал актәи аномер анҭыҵҵәҟьа инаркны аɳхьаѡцәа арҳаит, ирылаҵәеит. Уи ажурнал убасеиɳш ала «ицҳауан», К.И. Чуковски изныкымкәа «аҭʒы ҟьантазқәа икәырша ддыртәеит». Абахҭа дҭыҵуан иѡызцәа рыцхыраарала. Аха акритик-ҽа икалам иаҳагьы «ирҵыруан», иажәақәа шҳамха ирыжәиҵон алитература ишабалак ҳәа иазныҟәоз. Убас, К.И. Чуковски ароман «Санин» акритика ɣәɣәа ахьазиуаз азы, уи автор Арцибашев адуель ахь диɳхьеит.

1907 шықәсазы, уаанʒагьы ахәыҷтәы литература иазҽлымҳаз К.И. Чуковски икьыɳхьуеит «Ахәыҷқәа рбызшәа» ҳәа хыс измаз астатиа. Усҟан автор ихаҭагьы издыруамызт убри нахыс уи ихьʒ ахәыҷтәы литература ишадиҳәалоз. «Усҟантәи аамҭазы ухәыҷтәы шәҟәыѡѡхоит ҳәа аʒәы иеиҳәар, дсацәҳазшәа исыɳхьаʒон, избанзар ахәыҷтәы литература аус азызуаз ма баѡхатәра змаʒамыз, мамзаргьы даҽа жанрк аҽы изқәымҽиаз ракәын», – иѡуеит Корнеи Иван-иɳа.

Иɳшаатәын, еиқәыршәатәын, Чарскаиа леиɳш иҟаз ашәҟәѡѡцәа рҟнытә аɳхьаѡцәа хәыҷқәа зыхьчашаз ашәҟәқәа. Уи ашәҟәы аҭыжьра напы аиркуеит К. И. Чуковски. «Аҵыс – мцаɳшь» ахьʒҵаны иҭижьуеит Алексеи Толстои, Сергеев-Ценски, Саша Чорни уҳәа ахәыҷқәа ирықәнагахашаз

рҩымҭақәа агәылаҭаны шәҟәык. Ашәҟәы К. И. Чуковски шаҟа дақәгәыҕуаз аҟара ақәҽиара амоуит. Иаргьы игәы ацәкаҳан, бзиа иибоз ажанр, акритика, алитература ашьҭазааҩра ашҟа диасыхуеит, егьҭижьуеит Некрасов изкны аусумҭа ду.

1916 шықәсазы Чуковскии Горкии еибадырит.

– Шәара шәраҕьуеит, акритика рзыжәуеит ахәыҷқәа рзы изҩуа ашәҟәыҩҩцәа. Уи бзиоуп, аха уи ала мацара иузыҟаҭом ахәыҷтәы литература. Иҧышәшәарауазеи шәара шәхаҭа шәылшара, ижәҩырауазеи ахәыҷқәа рзы, – иҳәеит А.М. Горки.

– Сара исыздыруам аҩышьа, – иаҭеикит К.И. Чуковски.

– Игәашәҭ, – иабжьигеит Горки.

«Сара иагьгәасҭаҭәҟьеит исылшоз», – иҩуеит Корнеи Иван-иҧа.

Абри аицәажәара анымҩаҧысыз ашықәсаныҭәҟьа иҭыҭуеит К. И. Чуковски еицырдыруа илакә «Агәылшьап» («Крокодил»). Уи инашьҭарххны – «Моидодыр», «Муха-Цокатуха» уҳәа, ахәыҷқәа рзы апоемақәеи ажәеинраалақәеи рацәаны.

Ахәыҷқәа рзы иҩу К. И. Чуковски ипоезиатә рҽиамҭақәа ахәмарратә ҟазшьоуп ирымоу. Уи илакә-поемақәа атеатр азы иҩу апиеса иаҩызоуп: урҭ ирымоуп ахеиқәҳәаларҭа, ахҭыс аибарххара аҭыҧ, анҭәамҭаҽы – наҟ-ааҟ еиҽагыло амчқәа рҭыҧ ақәҭара.

К. И. Чуковски илакәқәа аиҳарак фырхацәас иргәылоу ашәарахқәа, аҧсаатәқәа, аҧстәқәа, агыгшәыгқәа роуп. Аха урҭ зегьы цәажәоит, ихәыцуеит, ишьыцуеит ауаа реиҧш. В. И. Ленин иазгәеиҭон, аҧстәы ауаҩы иҟазшьа аҭара, аиҭакра алакә азыҳәан изакәан хадоуп ҳәа. «Ахәыҷқәа ҟазшьас ирымоуп алакә бзиақәа рзыʒырҩра... Иарбан лакәзаалак аҧсҭазаратә иашара алоуп: шәара ахәыҷқәа рзы ижәҩыр ацгәы, ма арбаҕь ауаҩытәыҩса ибызшәала имцәажәо, ахәыҷқәа уи алакә агәхьаагьы ркуам», – иҩуан В. И. Ленин.

Ахәыҷқәа рзыҳәан алакәқәа зҩуа ашәҟәыҩҩы иуалуп ахәыҷы ауаҩра илааʒара, жәытә-натә аахыс ауаҩы иҟазшьоу: аҽаʒәы игәырҩа хатәык еиҧш адкылара, игәырҕьараҽы ицгәырҕьара, аҽаʒәы ихҭысуа ауадаҩрақәа ихаҭа дҭаргылоушәа ицгәжәажәара.

Ахәыҷы ҧсабарала ҟазшьас имоуп иқьиоу, афырхаҭара злоу, ииашамкәа згәы нырхоу рыдгылара. Уи алакә аҽы зыʒбахә иаҳауа иҧстәыз, иҧсаатәыз дацгәырҕьоит, дацгәырҩоит.

Абри аҟазшьа: ацгәырґьара, ацгәырԥара ауп К. И. Чуковски илакәқәа ирыԥхьо аԥхьаԥцәа хәыҷқәа ирыланааӡо. Аха аԥхьаԥ хәыҷы изҳауеит, уи изҳацыԥхьаӡа аҽеакала дазхәыцуа далагоит даныхәыҷыз ихы-игәы аҽы инхаз алакә. Убасҟан алакә ианаҳәароуп уи даныхәыҷыз изеилымкааузаз идеиас иаԥоу.

К. И. Чуковски еицырдыруа хәыҷтәы шәҟәыԥԥны даныҟалаз ашьҭахьгьы икаимыжьӡеит уи бзиа иибоз ажанр; алитература ашьҭазааԥра, ашәҟәыԥԥцәа, апоетцәа, асахьаҭыхԥцәа рыԥсҭазааратә мԥа, рырҽиамҭақәа рԥара, реилкаара. Уи иҭижьхьеит Некрасов, Чехов, Репин, Ал. Толстои, Куприн, Горки, Бриусов уҳәа ирацәаԥӡаны ирызкны анаукатә усумҭақәа, агәалашәарақәа.

Ашәҟәы «Ԥба идыркны хәба рҟынӡа» автор, иара икалам иԥижьуа аамышьҭахьгьы еицырдыруа еиҭагаԥуп. Уи иоуп раԥхьаӡа акәны Робинзон Крузо аурыс ԥхьаԥцәа хәыҷқәы дыдзырдырыз. К. И. Чуковски еиҭеигахьеит Твени Киплинги уҳәа ирацәаԥны аҳәаанхыԥҭәи ашәҟәыԥԥцәа рԥымҭақәа.

К. И. Чуковски дреиуоуп асовет литература ауасхыр азышьҭаԥара, ахы аихәлакра знапы алакыз аурыс шәҟәыԥԥцәа. Уи ақәра ду шниԥхьоугьы, иахьагьы аус шиуц иуеит; иширгәырґьац иргәырґьаларц ахәыҷқәа, иҽыцу иԥымҭақәа ирыԥхьаларц аҽар, абызшәа аусзуԥцәа, алитература аҭоурыхԥԥцәа рҽаԥхьа иқәгылоу аус намысла иазныҟәаларц. К. И. Чуковски дреиуам жанрк аҽы зыҽҭагӡаны уаҳа аҽакы зкалам ахьызмыркьысӡо апоетцәа. Уи зегьынԥьара иалеигалеит ихәҭаа, иалеигалоит иара ибжьы ахаԥаны, аҽыццәа аҟәнԥаны.

К. И. Чуковски ибаԥхатәра иаацрымшәаӡо агәырґьара зцу баԥхатәроуп. Ахәыҷы идыруеит иара бзиа дызбо. «Сықәрахь саннеигьы, сқәыԥшра аан еиԥш, сара сзы ирейґьу ԥсшьароуп есҽны, ԥышықәса инадыркны жәаԥа шықәса рҟынӡа зхыԥуа ахәыҷқәа рыҽцәажәара. Уи анысмоу – сыԥҭазаара ҭацәноуп ишызбо; уи сара сзы игәамч хыԥхырԥоуп, инасыԥуп», – иԥуеит зыԥшьынԥажәа шықәсхыԥра азгәаҳҭо «абду Корнеи».

«Аԥсны ҟаԥшь», 1962

АВЕТИК ИСААКИАН

Аветик Исаакиан – ҳаамҭазтәи аерманы литератураҷы иналукааша поетуп, аерманы поезиа даклассикуп, дырпоет иашаҵәҟьоуп ажәлар. Уи акьыԥхь аҟны дцәырҵит азежәтәи ашәышыҟәса анҵәамҭазы,дцәырҵит ихатәы дунеихәаԥшышьа иманы, ихатәы бжьы иханы. Ахьӡ-аԥша изҭаз раԥхьатәи ишәҟәы «Ахәраҟәеи ашәаҟәеи» шаҳаҭра ауан, аерманы поезиа дшазгылаз абаѡхатәра дуӡӡа змоу апоет.

Шыҟәса хынѡажәа егьаарыгымхо ишикыц икын Аветик Исаакиан икалам, имыхьшәашәаӡо еилашуан имуза. Уи дпоетмызт мчыла, гәаҟрыла, дпоетын ԥсабаратә баѡхатәрала, гәыла-ԥсыла, цәаныррала, игәы еисуанаҵы – еисуан поезиатә ритмла. Апоет Александр Блок иѡуан: «Исаакиан – зеиҕьаҭам поетуп, иҟалап иара иаҟара абаѡхатәра змоу Европа зегьы аҟны дыҟамзаргьы».

Аветик Исаакиан данысит уаѡы ииааԥьеишьаратәы иуадаѡыз аԥсҭазааратә мѡа, дрылсит еиуеиԥшымыз алитературатә хырхарҵаҟәа; агәкаҳара, аԥсҭазаара мап ацәкра аамышьҭахь гәыԥра змамыз апоет инаиркны, уаҵәтәи амш лашара, аԥсҭазаара абзиабареи уи азышәаҳәареи аҟынӡа.

Апоет, уи дпоет иашаҵәҟьазар, ирҷиамҭеи ибиографиеи саркьаҵас иудырбоит ижәлар рҭагылазаашьа. Урҭ рыԥҟәԥара, рхаҵара, рымчымхара, рыгәжәажәара, ргәырԥьара. Абас иҟоу поетуп аерманы жәлар рзыҳәан Аветик Исаакиан. Ҳрыԥхьоит иажәеинраалаҟәа, ипоемаҟәа, иажәабжьҟәа, ҳабла ихгылоит зкультура аҵоурых дуӡӡоу, жәытәнатә аахыс аҳәынҵҟарра ҕәҕәаҟәа еидыслрҵас иахьрымаз гәрѡеи гәаҟреи згымыз Ермантәыла. Апоет данҟәԥшӡаз инаркны иблала ибауан, шаҳаҵс дрыман, атәымуаа гәымбылԥьбарала иԥсадгьылаҷ ишыҟәырхуаз, ишырҟәаҟәоз имилаҭтә культура абаҟаҟәа. «Сыԥсадгьыл, уара ухьааҟәа мцабзҵас сара сырбылуеит, уара ухәараҟәа иануп хәраны саргьы сгәы» – иѡуан апоет.

Аветик Исаакиан ибон иԥсадгьыл адәахьтәи аҕацәа раҵкысгьы ицәаԥҷеыганы ишазыҟоу иара ацәеижьы иалҵыз, иара аѡнуҵҟатәи аҕацәа. Иажәа гәышҭыхгаҟәа рзикуеит иларҟәу, зцәа ԥҷеу ахархь уаа, дрыԥхьоит урҭ рыбҕа еиҵырхырц, рыуаѡра рцәымӡырц азыҳәан иҟәԥарц. Иҟәԥарц, «ашьаарҵәыра илагылоу рыԥсадгьыл аиҟәырхаразы».

Раԥхьаӡатәи аурыс революциа ахԥша Аветик Исаакиан иԥсадгьыл аҷынӡагьы инаӡоит. Апоет дгәыҕуеит уи ареволи-

уциа ижәлар ахақәиҭра рзаанагоит ҳәа. Ажәа цаҳә-цаҳәла дазышәаҳәоит. Аха ареволиуциа хәаҿхоит шьаарҵәырала, уи азышәаҳәаѡ Ав. Исаакиан дҭаркуеит абахҭа. Шықәсык ашьҭахь абахҭа дыҭрыжьуеит, аха изыӡбахоит абахҭа аҵкьысгьы еицәаз – далхәдартәуеит иҧсадгьыл. Иалагоит апоет иҧсҭазаараҿы ацәаҳәа ҿыц. Гәрѡала, гәжәажәарала аҳәаанхыҵтәи атәылақәа Швецариа, Германиа, Италиа, Франциа рѣны дыѣоуп. Имѡасуеит амшқәа, ашықәсқәа. «Иаасыкәршан тәымуаауп, са срылоуп сзаҵәны» иҳәоит Германиа даныѣаз ииѡыз ажәеинраалак аѣны. Дахьыѣазаалак игәы иҭаҵәахны ицуп иҧсадгьыл:

Сыҧсадгьыл гәакьа саҧырҵит,
Исцәыӡит сынхара, сыѡнра,
Сыхаара сан уа дынсыжьит
Сымгәыҷуа дызбап ҳәа сара.

Атәым дгьыл, атәым-уаа, атәым бызшәа, дахьынаҵыслак абарҭ роуп изыҧшу. Иацлоит игәыкра, игәкаҳара, ипоезиа иаҳа-иаҳа ианыҧшуа иалагоит аҧсҭазаареи ауааи игәы рыхшәара амотивқәа. Убарҭ ашықәсқәа рзы Аветик Исаакиан иаҧиҵоит ирҿиамҭаҿ иналукааша аҭыҧ аанызкыло апоема «Абул Ала Маари». Апоет идоуҳатә ҭагылазаашьа инҭырҭәааны иаанарҧшуеит ари апоема. Уи изаанагоит адунеи зегьы аҿы деицырдыруа ахьӡ-аҧша. Еиҭаргоит шамахамзар абызшәа дуқәа зегьы рахь. Апоема афырхаҵа, апоет Абул Ала Маари еиликааит ауаатәыѡса рҵакы, еиликааит хшыѡла, гәыла-ҧсыла. Еиликааит егьрыхшәеит игәы. Иифаша, амахҿеқәа инарықәҵан, дрыҧсахуам ҳәа дзықәгәыҷуаз амаҵуцәа аашьҭихын дцоит икажьны Баҷдад. Дцоит акаршәра дықәланы ауаатәыѡса ршьыцра, реибаҭира, рымаҳагьара дацәыбналаны. Шәиҧхьыӡ агирхом ицәгьахәыцроу аҳәса рыбзиабара, қәгәыҷшьа змам ахацәа реиѡызара, ицәаҧҿыгоу ашьамҭлаҳәқәа реиҧш, ауаѡы дызку азакәан. Абас иаҿаҧиҿуан апоет абуржуазиа аан ажәлар зҭагылаз азиндара, амчымхара.

Аветик Исаакиан дахганы аҳәаанхыҵ даныѣаз иаҧиҵеит иара убас апоема «Давид Сасунтәи». Апоет иѣазара ихы иархәаны аерманы жәлар репос, иаҧиҵоит ауаѡ гәымшәа, ананамгацәа рыдгылаѡ, ауаѡы ҭуҷан ихаҿсахьа. Абри апоема аѣны аамышьҭахьгьы ажәлар рҿаҧыцтә ҳәамҭақәа, ажәлар

рфольклор акырҵьара ихы иаирхәоит апоет. Уи ажәлар рҳәамҵа рифма-ритмла иааиқәыршәаны, инхьаршша-аахьаршшан ирхынҳәны ириҵон. Ажәлар рҳәамҵа ираʒоит гәыла-ԥсыла, ирҽыцуеит ахшыѡҵак, апоет ихаҵа думбо иҽалаиʒѡоит.

Аветик Исаакиан ипоезиатә рҽиамҵа зегьы иагәылганы игоуп абзиабара амотив. Уи ииасуеит ажәеинраалак ахь, ашәаҟәа рҟынтә апоемаҟәа, алегендаҟәа рахь, зехьынԥьарагьы уи абзиабара ҵакдоуп, изаҵәуп, иацәмаԛуп анасыԥ азыҳәан агәыҿра. Аха аԥхьаѡ игәы ԥнаҵәом. Иѡуп цәаныррала ирԥханы, еиуеиԥшым шәыга хкыла, ажәа лыԥшаалыхла. Ари иаанагом Ав. Исаакиан ихатәы дунеи иҽҵакны, ихатәы хьаақәа дырзышәаҳәоит ҳәа. Уи ихатәы лахьынҵеи игәырґьареи ижәлар рыԥсҭазааареи убасала еидҳәалоуп, еиларсуп, ихазы мацара иҳәазшәа иѡу ацәаҳәаҟәа, ижәлар ирҽахәны ауп ишгауа.

Аветик Исаакиан ѡежәихәба шыҟәса рҟынʒа ихигоит иԥсадгьыл даҟәганы атәым дгьылҟәа рҽы. 1936 шыҟәсазы уи наʒаʒа дхынҳәуеит иԥсадгьыл ахь. Уи дырзышәаҳәоит Ленин иидеиа дуҟәа ахаҟәиҵра ззаанагаз ижәлар, асоветтә Ермантәыла. Иаԥиҵоит апоемаҟәа, апрозатә ѡымҵаҟәа, аус адиулоит иажәеинраалоу ароман «Уста Каро». Аха еиҳарак Аветик Исаакиан дпоет лирикуп. Уи ажәеинраала кьаҽʒак аҟны илшоит афилософиатә хәыцраҟәеи ихатә ҷыдатә цәаныррреи иузеиҟәымҵхауа еилаʒѡаны реилагʒара.

Ирейґьу насыԥуп апоет изыҳәан иара ихатәы рҽиамҵеи ажәлар иаԥырҵаз рҽаԥыцтә рҽиамҵеи иузеиѡымдырааua ианеизааигәахалак, дара ираԥцамҵоушәа, бжеиҳараѡык изѡыз ихьʒгьы рзымдырʒо ажәлар ианрылаҵәалак. Аерманы жәлар убас ирылаҵәоуп Исаакиан ирҽиамҵа. Ацәаҳәаҟәа аԥхьаѡ иҽы иҵаԥыҵәҵәо акәымкәа, амузыка бжьы зхоу, апоезиа иашаҵәҟьа ишаҵанакуеиԥш, ажәа лыԥшаалыхла еихышәшәо иѡу уи иажәеинраалаҟәа амузыкахь ииаргахьан аерманы композиторцәа аʒәырѡы, апианист-акомпозитор С. Рахманинов, ирацәаѡны аҳәаанхыҵтәи акомпозиторцәа. Аха Аветик Исаакиан иажәеинраалаҟәа убриаҟара ирацәаны ашәаҟәа рылхуп, акомпозиторцәа реиҳараѡык изусҭцәоу рыхьʒ еилкаам. Издыруада уи иажәеинраалаҟәа згәаҽы амелодиа ссир арҽыхаз дзусҭоу. Арарат ашьха иаҽоу ашәарыцаѡ иакәу, дынхаѡу, днаука усзуѡу. Аветик Исаакиан жәлары дшырпоету абри еиҳаны иарбану шаҳаҵра зуа.

Аветик Исаакиан иӈсҭазаара далҭит 1957 шықәсазы. Адунеитәи апоезиа даӈхеит апоет иашаҭәҟьа, уи иӈсра иазкны Луи Арагон иѡуан: «Ҳара ҳшәышықәса алахьаҽ иануп зыхьӡ лашауа аӡәырѡы апоетцәа рымҳәыр. Англиа усеиӈш дыҟоуп Киплинг, Франциа – Аполлинери Елуареи, Германиа – Рильке, Испаниа – Гарсиа Лорка, Урыстәылан – Маиаковскии Есенини, Ермантәылан – Чаренци Исаакиани. Абарҭ ацәымзаркырақәа аӡәы дкьаҭацыӈхьаӡа адунеи маҷк илашьцахазшәа иҟалон. Аха урҭ ирҭынханы иаанхоз шәшьырамызт, мцабз лашаран. Дыҟам уаҳа Исаакиан, аха иаанхеит «Абул Ала Маари», иаанхеит «Мгер Сасунтәи». Ашәышықәсақәа ишрлымшәоз еиӈш «ананамгацәа бзиа избауаз». Мгер ихаҽсахьа арӡра, аамҭа иалшауам зыӈсы ҭоу уи ипоезиа ашәахәа аркьаҭара. Уи ипоезиа иацрымҭуа ашәахәа арӈхалашт аерманцәа мацара ракәымкәа, ауаатәыѡса зегьы иреиҕьу рхәыцрақәа рыгәҭыхақәа».

«Аӈсны ҟаӈшь», 1965

ИҬЫНХАДАХАЗ АБАҞАҚӘА

Шәсыцаала, сара ишәсырбап ҳажәлар рҭоурых аҭараҽы, рдоуҳатә беиаразы хәы змам абаҟақәа рықәыхра ишаҽу! Зегьынӈьараҭәҟьа – мап. Лыхнытәи ауахәамеи абааи, Афон, Ивертәи ахәаҽы иқәгылоу абааи, Мықәтәи ауахәама уҳәа имаҷым напы зыдкылоу, хылаӈшра ахьрымоу. Аха араҟа сара ишәсырбарц исҭаху иҭынхадахан, ауаа гәымбылӈьбарақәа ирымпыҭахаз акультуратә баҟақәа роуп. Ҳабантәалагари?

Ҳцап Пицунда, жәаѡа шықәса раахыс иахьымѡаӈысуа археологиатә ӈшаарақәа. Идыруп, археологцәа ирыӈшаауеит абла иацәыҭәахны анышә иамоу. Уи акәым ҳазлацәажәо. Ҳалацәажәарым зыӈшӡара адунеи иахыҭәахьоу Пицундатәи аӈса-бна изакә рыцҳароу изықәшәараны иҟоу араҟа имѡаӈысуа аргыларақәа ирыхҟьаны. Археологиатә ӈшаарақәа ахьымѡаӈысуа ҳнарывсны, атехника зӈашәқәа цәыҭанаҟәаҟәо аӈсара ҳнылсны ҳнеип, аҭоурых излаҳәо ала, ажәытәӡатәи ақалақь ду ахьыҟаз адгьыл аҽы. Уи аҭыӈ иаҭанакуеит быжьгектарк. Абри ҭоурыхтә ҭыӈны, ҭыӈ ӈшӡараны иҭахкааны аа-

ныжьразы иалшоз зегьы ҟанаҵеит абаҟақәа рыхьчаразы Аҧснытәи аидгыла. Рашшыҧхьыӡқәа, ражәалагалақәа, хаҳәтә ҭӡык иаахозшәа, баша дара иаарзынхеит.

Пицундатәи абааш ҭӡамцқәа, ишырҭаху иазныҟәауа иаарымпыҵахеит уаҩра злаӡамыз ауаа. Абааш ҧҽыхақәа, ахыжәжәарақәа ашьапы иадыргоит. «Пицундаргылара» анапхгаҩцәа аҭоурых ҭыҧ, аҭоурыхтә баҟақәа рыгәхьаа шыркым збаз абульдозер рныҟәаҩ Лихачовски иаҳхысыз ашықәс азы, абульдозер лажәиҵан, иҟәыбаса илықәиҵеит аакәакьк зманы, зеиҧш уҧымлауаз абааш ҭӡамц. Ицәалаӡуазеи! Иара амацара иазукыргьы статиак иагәылаӡом араҟатәи аҭоурыхтә ҭыҧ изакә қәылара бааҧсу изықәшәаны иҟоу. Аха ҳара ҳҽааҳхап. Абар Мсыгәҳәытәи абааш. Абжьаратәи ашәышықәсақәа раантәи анапҟазара аҵаразы, адоуҳатә культура ахьынӡашьҭыҵхьаз аилкааразы зеиҕьаҟам баҟа ссируп абри абааш. Уи гылоуп Приморское ақыҭа иаҵанакуа адгьылаҽ. Ашәышықәсақәа ириааиуа иаауаз абри абаҟа аҭӡамцқәа раҷьал ҟалеит ҳара ҳамшқәа рзы. Шықәсқәак рышьҭахь абааш инацәыхарамкәа идыргылеит акьырҟаҵарҭа зауад. Абри азауад инахәларыжьит абааш аҭӡамцқәа. Ихәаш-хәаша илаганы ибылны акьыр алырхит. Ишәцәыуадаҩхашт абри аҩыза ауаҩымра ҟарҵеит ҳәа агәра агара. Шәиазҵаа азауад аиҳабы М. Ҳалуашь. Уи дҽаҧха-ҽаччо ишәеиҳәап аҭоурыхтә баҟа аҭӡамцқәа рыла акыр аплан бзианы ишынаигӡаз. Уи иплан наигӡеит.

Аха иҟоуп даҽа ҷьоукых, хыхь зыӡбахә ҳҳәахьоу иреицәамзар иреиҕьым. Урҭ – ахьыҧшааҩцәа роуп. Аҧсны ахьы ыҵыҵуа ишәымбацт? Шәымшәан! Урҭ ауаа ирдыруеит калаҭхыла ахьыршәыгәқәа ахьыҵәаху. Иахьагьы агәра шәыргауа ишәарҳәоит абаашқәа ршьапаҽы ахьы жуп, рыҭӡамцқәа ахьы алаҵәахуп ҳәа. Абри алегенда абарҭ ауаа убриаҟара агәра ргеит, еилыҷьҷьо, ахьхьаҳәа еилаҧсо ахьы ҩежьқәа рыбла ихгылан. Убриаҟара рхы-рыхшыҩ еиланагеит, ржыга баҳақәа шьҭкәыцәааны абаашқәа ирыжәлеит, ихәыҵабҕьаҭааны аҵжаара иалагеит абаашқәа ршьапы. Аха иаакәыршаны абааш ашьапы зегьы ҵжааны, ашыцлампыр еиҧш, ахәыҵысра уадаҩхеит. Ҧыҭҩык рҽеидыркылашан, аха усҟан ахьы, араӡын ирбауа зегьы шатәхоит. Иасуеит иадгьажьылауа абааш аҭӡамцқәа, аха абааш аламала икылужәжәартә иҟандаз ариаҟара шәышықәса азахгарымызт. Аа аҭӡамц

блеихаҟәысрак ахымҵит! Асыԥса ҭҟәацызшәа, абжьыцәгьа нарҿаѡит ашьхаԛәа. Ԥьабаада иҟәыбаса инеилаҳаит абааш. Абас амина аԛраҵаны иԥыржәеит Ҵабал аԛыҵантәи абаа. Иааԛәрхит абжьаратәи ашәышыԛәсаԛәа ирыҵаркуаз абаҟа ссирԛәа.

Ҳәарада, уи аҭзамц иалшәшәаны икамԥсеит ахьы мыжда. Аҭзамц аҿы ирымҵәахит? Ажәытә уаа, шәара ишәызжьом?! Еиҵа ажыга баҳаԛәа анышә иѡажәлеит. Идыртҟәацыз абааш азааигәара игылаз, жәаха метра зоура наӡоз аҭзамц авҵжаара иналагеит. Издыруада шаҟаамҵа иржуаз, дара шаҟаѡы ыҟаз. Аӡәгьы дрыԛәымшәеит абарҭ ауаа-хыдаԛәа «шәеилагама» ҳәа наразҳәашаз, ааанызкылашаз. Абааш ду ҳаракыраны иԛәгылан. Аԥашә анҵыржаа азыхәҵак ѡаджәан, иаҟәѡрны Кәыдырҵа аҳаѡарахь ибԛалеит. Ицеит иԥыххааса, ҳара ҳера афбатәи ашәышыԛәсаахыс Аԥсны аԛацәа рцәыхьчаразы аҵакы ду змаз, аҵоурых иадыруаз абааш. Иахьчауан Аԥсны уи абаа. Дҟамлеит уаѡԥсык иара зыхьчашаз. Абасҵәҟьа амина аԛраҵаны иԥыржәеит Кьачтәи абаа аргыларԛәа рыхәҵԛәа..

Иазхоуп, уаҳа ахара ҳцарым. Ҳхынҳәып Аҟәаҟа. Ҳҿынаҳхап еицырдыруа Аԥсуа ҭзамц ду ашҟа. Уи аура 160 километр ыҟоуп. Уи зегьы уажәы ҳалаҵәажәарым. Абар аналагамҵаҵәҟьа. Амшын анҵынчу хьарч ҳәа инаҿаҵәԛәырԥо, иангәааua, аҳәагыла иаѡызаха аҵәԛәырԥԛәа ажәло ихыԛәгылоуп аҟәара. Иаҳа-иаҳа ииаигәахон Диоскуриа зыхәлабгаз амшын. Иҵнажааuан абаа ашьапы.

Акультуратә баҟаԛәа рыхьчара Аԥснытәи реидгыла аусзуѡцәа абааш амшын иаҵәырхьчарц иҟарҵеит ацементтә дамба, иарҵеит аҵәԛәрԥԛәа нызкылаша абарҵа. Адунеи тәылацыԥхьаӡантә асасцәа зҵааua Аԥсны азыҳәан ари аҵып зеиԛьаҵамыз ҭыԥын атуристцәа рзыҳәан. Ҳадгьыл ахьчаразы акырӡа зҵазкуа VI-тәи ашәышыԛәса аахыс Аԥсны аҵоурых иадҳәалоу абри абааш аҟны изаламгарыз аекскурсиамѡаԥгаѡцәа рлекциа. Ҳәарада, абри рдыруан азоуп акультура Аминистрра аусзуѡцәа амѡаду аҟны изадырсыз абааш ашҟа узланеиуа амѡа узырбаша адѡыла, абааш аҭзамц аҿы аҵанаԛьы ианҵаны изкыдырҵаз: «Абаҟа аҳәынҵқарра иахьчоит. Уи ԥхасҵазтәыз закәанла дахьырхәхоит» ҳәа.

Абас ихәыцуан Акультура аминистрраҿ, абаҟаԛәа рыхьчара аҟәшаҿы. Усҟан даҽеакала иахәаԥшуан абааш ааигәасигәа инхауаз. Абааш Аҟәа иахьаду аганахьала адгьыл ҭацәны

ишьҭан. Аԥсшьаѡцәа, атуристцәа рзы иҭыԥ маншәалан. Аекскурсиаԛәа мѡаԥысуан. Ԥырхага имамызт абааш дахәаԥшырц инеиуаз. Аха абар, шыԛәсԛәак рышьҭахь абраҟа иааны хьаада-баада адгьыл аанкылан анхара иалагеит апенсиахь ицахьаз, ленинградтәи аԥьнырцәа хаҵеи-ԥҳәыси Викенти Пиотр-иԥа Мацкевичи Татиана Алеԛсеи-иԥҳа Сиротинеи. Абааш аҵзамц ладкыланы урҵ ацгәы зҵамло ҭызҭыԥк хыркааит. Иаарыҵаркит аихамѡа инаркны амшын аҟынҵа адгьыл. Урыҳәаны азин ылхны аамышьҭахь абааш амԥын узымнеиуа иаартәыртәит.

Азин ыҟамызт абааш ааигәара адгьыл аанкылара, азин ыҟамызт абааш ааигәара аѡны аргылара, аха абарҵ аилагарԛәагьы аздмырхеит арҵ ауаа. Иаҳҳысыз ашыԛәс азы иԥсҵазаара далҵит Викенти Пиотр-иԥа. Ауаѡ иԥсра агәырѡа ду ацуп. Ари ззымдыруада. Уи ацәанырра аҳаҵыр аԛәҵатәуп. Аха егьа ҳаҵырԛәҵарала уазныҟәаргьы уи ацәанырра-ԥшьа ԛәшаҳаҵхашьа амам Т. Сиротина иҟалҵаз. Аԥсы анышә дамалдеит абааш аҵзамц аварԛыҵәҟьа. Уаҟагьы даанымгылеит. Аҳаҵгәынаԛ ахаҳәтә ншьан ларсны, лхаҵеи лареи еидгыланы апатреҵ нҵалсан, иҵаԥҟаны убасеиԥш иҟаз ажәаԛәа анылҵеит, иаԥхьалак игәы иаанагартә абраҟа анышә иамадоу ауаѡ ма абри абааш аҵзамцԛәа рыҟаҵарԛ иԥхҵаша адуп, мамзаргьы Аԥсны адгьыл ԥшҵара амазар абжак иара ибзоуроуп уҳәартә.

Абасҵәҟьа рыѡны аҵзамцԛәа абааш инадырххыланы анхарԛәа ҟарҵеит Г. Чавдариани, Г. Журавлиов, А. Затоулцев, Е. Богач. Агәы шәымоуп абааш ааигәара шәнеиуазар! Ацаԥхаԛәа зԛоу агәашәԛәа аашәыртыргьы алаҵәгьаԛәа аашәысны шәыркуеит. Абааш ахь анеишьа амѡа унарбауа иарсыз адѡыла ааҵырхын, ирҵәахит араҟа инхауз.

Абарҵԛәа раҵкысгьы еицәоу «аԥсҵәаҳа» азааигәахара иаԛуп уажәы Кьалашәыртәи Аԥсуа ҵзамц абааш. «Новороссиискморстрои» иатәу аргылаѡцәа абааш азааигәара ахаҳәи аԥслымзи шьҭырхуеит аргыларԛәа рзы. Ахыԛә ҵыржаацыԥхьаҵа ииаскьоит амшын. Уи шаҟа ииаскьо аҟара амч иаҵланы иажәлоит абааш. Уажәы ишымѡаԥысуа имѡаԥысуазар уаҟа изԛу аусурԛәа, уамак ихарахом афбатәи ашәышыԛәсаахыс еиԛәҟаца игылоу абааш нытыѡрны амшын ианалаҳауа аамҵа. Абас Аԥсны аҵацәа ирцәызыхьчоз абааш иара ахаҵа зыхьчо дамамкәа иԛәхеит ҳаамҵаз. Ԥшра аҵахым, инкылатәуп ҳкультуратә-ҵоурыхтә баԛԛәа рыԛәхра иаԛу ауаа.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1966

МИХА ЛАКРБА

Насыԥ шкәакәала рҽеилагӡауа ѡ-доуҳатә беиарак илан Миха Лакрба: ашәҟәыԥхьра ззымдырӡоз ҳаԥсуа жәабжьҳәаѡцәа дуқәа рбаѡхатәреи ргәыртцҟәыли, иҳаракӡоу аинтеллект злоу, ҵарала аа3ара бзиа змоу ашәҟәыѡѡы иҟазареи. Абри азыҳәан ауп уи иновеллаԛәа ажәларгьы изырҽаԥыцтә ҳәамҵоу, егьзиѡымҵоу ашәҟәыѡѡы.

Ажәытәтәи ажәабжьҳәаѡцәа «зыԥсы ҵоу абиблиотека» ҳәа рзызҳәоз, Миха Лакрба ихаҵа зеиԛьаҵамыз ажәабжьҳәаѡын, иара иажәаԛәа рыла иаҳҳәозар – лакәҳәаѡын. Сара насыԥс исоуит зныкымкәа-ѡынтәымкәа изыӡырѡра. Уи иҽцәажәара гәыԥсыршьаган, ихшыѡрҵаган. Иахьагьы слымҳа иҵаѡуеит иччаԥшь гәыраз, уажәы-уажә лаф ажәак ныбжьаршәуа, ажәаԥҟа иалаҵауа ицәажәара. Ажәлар рҳәамҵаԛәа дырҽыгәҳәааны еизгауа, дрыхӡыӡаауа убасҟак игәы-иԥсы иалаҵәан, ианузеиҵеиҳәоз, ма ихаҵа ихигахьеит, мамзаргьы иблала ибахьаҵәҟьеит ҳәа агәра уиргон. Шаҟа ажәабжь убас иҳәаԛәахьаны аԛьаад анҵарада ус рымамкәа, ихы-ихшыѡ аҽы ишьалашьыннны, ирмазеины ишимаз, шәҟәны ҳазныжьра дахьнамыгӡазеи аԥсра!

Уи дшан ашәҟәыѡѡраз, ашәҟәыѡѡра – ԥсҭазаарас иман. Мшаҽны иаашьҵихыз икалам импыҵимыршәеит иԥсҭазааразҽы егьа ҟымҟымра ихигазаргьы. Илаиааӡахьан иҟазшьаны – инапѡымҵа мыцхәы дацкламԥшыкәа, ицқьаӡа машьынкала иахымкьыԥхьаакәа аҵыжьырҵахь анамгара. Иԥьасшьеит инапѡымҵаԛәа анаахсыртла. Урҵ ѡын карандашьла, реилыргара, рыԥхьара уадаѡын, ирнын аԛьаад цыԥжәахаԛәа нарҳәыаарҳәны, ателеграмматә бланкԛәаҵәҟьа ирнызгьы ыҟан. Ашьҵахь еилыскааит изыхҟьаз. Дычмазаѡы ҕәҕәаны аиарҵа дылан. Аҳаԛьымцәа азин ирҵомызт аѡра. Иԥсы аиԛәырхара иазыԛәԥоз иԥҳәыс қьаади калами ахьимбаша илҵәахит. Ашәҟәыѡѡра зыԥсыԥ алагаѡагара иззаѡызаз Миха Лакрба маӡала акарандашь ихчы иаҵаҵәахны, еимҟьарак шааибалак, имч ааизыркәкәа, имԥыхьашәоз қьаадк ажәжәаҳәа инаниҵон игәы иҵхоз ажәабжьқәа. Абас аԥсра иацәеиԛәырханы, аҵыхәтәантәи игәеисра наргәылаҵа иаҳзынижьыз аноВеллаԛәа наӡаӡа ҳсахьаркыратә литература иазнхеит.

Миха Лакрба изыҳәан ибзианы, ииашаны ирҳәахьеит, ирыѡхьеит «аламыс азышәаҳәаѡ» ҳәа.

Аҧсуа иламыс ахьынӡаҳараку, иахьынӡалаҟәу шәагазагас иамоу раҧхьа игылоуп Аҧсадгьыл абзиабара, ахьчара, аиқәырхара.

Уажәааигәа аибашьраан, Аҧсны аҧсреи абзареи ианҭагылаз аамҭазы, аҧсуаа рыламыс шьҭыхуа-ишьҭыхуа Ерцахә ақәцәанӡа ихаргалеит, ахьӡ-аҧша ду ргеит, адунеи зегьы ҳабзырӡы раҳартә.

Аха рыцҳарас иҳахьыз, аҳаракыраҿ ҳахлахаҭ гьежьызшәа, ҳаламыс амч маҷхо имаҷхо, ибылуа, ацәашьы иеиҧшха, аҿыцәаара иалагеит. Шьҭыхшьас иамоу, сгәанала, Миха Лакрба иеиҧш иҟаз ауаа, ҧсыхәа ахьынӡамоу рыӡбахә алацәажәара, рҩымҭақәа ркьыҧхьра, рыҧхьара, рыҧсҭазаара аҭҭаара.

Ишырҳәо еиҧш, аҧсуа иламыс ауп дмырӡкәа даазго.

1966

РЕИҲА ИМАҶУ АЖАНР

Иааигәахоит Аҧснытәи ашәҟәыҩҩцәа Аҩбатәи реизара ду, ҳлитературатә ҧсҭазаараҿы хҭыс бзианы, хҭыс дуны иҟалап ҳәа ҳзықәгәыҷуа. Ари аизара ду ҿазыҟаҭарала аҧыларазы, акьыҧхь аҟны иқәгылақәахьеит аҧхьаҩцәа, акритикцәа, ашәҟәыҩҩцәа. Ирыхцәажәахьеит ажәеинраалақәа, ажәабжьқәа реизга ашәҟәқәа. Сара абри астатиаҿы ҳдраматургиазы ажәақәак сҳәар сҭахуп.

Шьҭа акрааҭуеит Рушьни Ҷьопуа ипиесақәа хазы шәҟәны иҭыҭижьҭеи. (Рушьни Ҷьопуа. «Адгьыл агәеисыбжь». Ашәҟәҭыжьырҭа «Алашара», Аҟәа, 1964). Ҳазлацәажәо ашәҟәы иануп апиесақәа ҧшьба. Аха апиеса «Адгьыл агәеисыбжь» злареиҳау ала, насгьы автор ибаҩхатәра абраҟа иаҳа иааирҧшит ҳәа ахьысшьауа аҟнытә, убриак сазааҭгылоит.

Рушьни Ҷьопуа иҭахуп, иҿазикуеит, иҳәоу артәашьа инаркны, аидеиатә ҭакы аҟынӡа даҿаӡәы диламҩашьауазарц. Иубоит уи ишидыруа аҟазара знапы алазкуа зегьраҧхьаӡагьы идыруазарц ихәҭоу: «Хадара злоу агәылара иеиҧшымхара шакәу», Флобер иажәақәа рыла иаҳҳәозар. Сара исгәалашәом даҿа аҧсыуа пиесак, харантә акәзаргьы, ашәшьыра «Адгьыл агәеисыбжь» иахьысит ззуҳәаша. Абри аҭкысгьы еиҭамкәа адраматург ҿа узлаиеигәырҕьаша имоуп даҿакгьы. Уи

иқәиргылоит зегьы еицырзеиҧшу азҵаарақәа, иҽырҭшәаны ҳәаак иҽҭеикӡом. Даҽа зҵаароуп аҭак аҟаҵара ахьынӡаилшаз.

Ари апиеса асцена абахьеит. Уаҟа иахьӡын «Ашьшьара» ҳәа. Саргьы сгәанала абри аѡбатәи ахьӡ иаҳа ианаалоит... аринахысгьы ахьӡ убас исҳәалоит.

Апиеса афырхацәа хадарақәа арҧыс Ҟасҭеии, аҧҳәызба ҧшӡа Наалеи, ишаабац еиҧш, бзиа еибабоит. Наала бзиа дибоит Дамыргьы. Дамыри Ҟасҭеии еиѡызцәоуп. Аҵыхәтәан Наала Дамыр диццоит, избанзар иара иҟнытә лыбаѡ ахьылтәымхаз азы дааны Ҟасҭеи иѡны дтәоит Ница ҳәа даҽаӡәы. Абзиабара цқьа, анасыҧ азыҳәан имаз агәыҷра уҳәа Ҟасҭеи изы инеиқәыбга ицоит. Абраҟа иаатуеит апиеса иаҵоу ахшыѡҵакқәа руак. Зныктәи иҽеимкәа ушьапеихгарала иҟалоит ариашара уадаѡхо уҧсҭазаара зегьы шьақәуҟьар. Абри азҵаарак акәын апиеса аҽаҧхьа иқәгылоу. Уи иҳанаҳәоит аҧсҭазаараҽы зны аӡәы длаҟәуеит, егьы дҳаракхоит, нас ишнеиуа, илаҟәыз дҳаракхоит, иҳаракыз длаҟәхоит. Абас иҟан, абас иҟоуп. Иахьа дук акы даҧсамшәа иубо, дҟалар алшоит уаҵәы ихьӡ ҳәаны аӡы иахәауа. Уигәҭамсын иахьа ауаѡы иҧсапара збеит ҳәа. Апиесаҽы иқәгылоуп абарҭ раамышьҭахьгьы, милаҭс инеиуазаалакгьы ауаатәыѡса зегьы еицырзеиҧшу апроблемақәа: аҧсра, аҧсҭазаара, аҧсыцқьара, аиѡызара.

Адунеи – апиесала иаҳҳәозар – Ахан бзиахә адунеи, – иамоуп ашьшьарақәа, ахәрақәа. Ауаа ируалуп урҭ ахәрақәа дырҷьаларц, иршьыхларц ашьшьарақәа.

Ишдыру еиҧш, аҟазараҽы иқәыргылоу азҵаара шынагӡоу ауп аус злоу. Уи Р. Џьопуа имч ахьынӡақәхаз ҳәа сгәы ишаанаго аҳәаразы ҳалагап апиеса аформала. Еиҭасҳәахуеит, аҧсуа драматургиа аҟны сара исгәалашәом «Ашьшьара» злаѡу аформа иазааигәоу даҽа пиесак. Абри аганахьала ҳадраматургиаҽ Р. Џьопуа дҽыцаҧшьгаѡуп. Аха инарҭбааны ҳахәаҧшуазар, харантә иаҳгәаланаршәоит Брехти Когоути рформа. Урҭ рҟны еиҧш, Р. Џьопуа ипиеса аҟынгьы далоуп Амѡаҧгаѡ, уи иаҳгәалаиршәоит ҳшыҟоу атеатр аҟны, асцена ишықәу ахәмарцәа.

Асцена – аҧсҭазаара асцена ауп. «Ахәаҧшцәеи ахәмарцәеи ҳаҟоуп уажәы аҧсҭазаара асценаҽы», –иҳәоит Анаҧшѡы апролог аҟны.

Ҳрыхәаҧшып Р. Џьопуа ипиеса афырхацәа, дасу инаигӡауа шаҟа иаҭахны иагәлоу апиеса агәеисра. Ихадоу фырхаҵам, аха зегьреиҳа асценаҽ дцәырҵуеит, зегьреиҳа ахәаҧшѡы иҟны

аус имоуп Анаԥшҩы. Абри ауаҩ – дуаҩызар иара – арольқәа рацәаҙаны имоуп. Зны дынцәоуп, иԥсабаратәым мчуп. «Иаԥыстцазма убри еиԥш закәанк шәара-шәара шәеиԥграгыла ҳәа» (ад.9) «Сара ибысҭоит амч уи былшартә еиԥш» – иҳәоит Ница лзыҳәан (ад. 28) уб. итц. Ҩазны еибардырҩуп ахәаԥшыҩцәеи артистцәеи рыбжьара, ахәаԥшыҩцәа иргәалаиршәоит ишыҟоу атеатр аҟны, изхәаԥшуагьы артистцәа шракәу. «Ахәаԥшыҩцәеи ахәмарцәеи ҳаҟоуп уажәы аԥсҭазара асценаҷы (ад. 7). Ари прологуп, шәхаҵкы. Ахҵыс зхылҵыз еилаҳкаарц азыҳәан ҩышықәсаҟа ҳашьҭахьҟа ҳаиҵаҵып» (ад. 10). Ахԥатәи ироль уи апиеса далахәуп афырхацәа реиԥш, уиаҟара наимыгҙозаргьы. Аԥшьбатәи ироль – афырхацәа рҩнуҵҟатәи рхәыцраԛәа, рыгәҵыхаԛәа ҳаиҳәауеит. Абарҵқәагьы измырхакәа, Анаԥшҩы, апиесаԛәа рҟны аскобкаԛәа ирҵаркуа, аремаркаԛәа ҳәа изышьҭоу роуп ииҳәауа. («Арҵ ажәаԛәа ан дырзыҙырҩуеит. Дынхьаԥшуеит Наала лахь, аха Наала дҵәыуаҙом» (ад. 9) уб. итц. Асеиԥш иҟоу аремаркаԛәа аҵахуп, иаҵахуп ахәаԥшҩы ихәмаруа рыбжьы аниаҳауа рхаҵаԛәа анимбауа, иаҳҳәап, арадио инсценировкаԛәа раан. Анаԥшҩы абриаҟара ирацәаны аидара дахьаҵо аҟнытә иаҳа-иаҳа дымчыдахо, иԥштәы ихыҵуа дцоит, уи дзакәыҵәҟьоу налкааны, ахәаԥшҩы ихаҷы дзаанхауам. Сгәы иаанагауеит, И. Аргәын «Аԥсны ҟаԥшь» ианиҵаз астатиа «Шәҟәык азы гәаанагараԛәак» аҟны «аҩышьа аформа иахҟьаны аҵакы (апиеса «Адгьыл агәеисыбжь» ауп дызлацәажәо – *Ц.Ь. А.*) бжеиҳан илаҟәцәоуп, ахшыҩҵакқәа агитара арахәыцқәа реиԥш икыдырххала иҟоуп» ҳәа ахьиҳәауа, Анаԥшҩы абас дахьыҟоу ибзоуроу маҷым ҳәа. Еиҵасҳәахуеит еилкаахарц – Анаԥшҩы аидара мыцхә даҵоуп. Имыцхәцәоуп иду арольқәа, абриаҟара идҵара дацәыхьчазар ҳхаҷы иаҳа даанхауан ҳәа сгәы иаанагауеит. Ҳилацәажәап апиеса асиужет зыдгьыжьылауа афырхаҵа хада Ҟасҵеи. Уи ԥаса дыстудентын, уажәы дредакторуп, дышәҟәыҩҩуп. Иҩуеит адунеитәи ашәҟәы, «Ахан ԥшҙа иазку ашәҟәы». Абри ииҩуа ашәҟәы азыҳәан И. Аргәын истатиаҟны ҳаԥхьоит: «Аҩымҵаԛәа рҷы ԥьара-ԥьара автор игәы иҵеикыз цқьа ицәыригом, уи аҵак ду амазар шиҵахыугьы. Иаҳҳәап изакәызеи «Ахан бзиа иазку ашәҟәы» ҳәа Ҟасҵеи ииҩуа? Иҟалап, уи ауаатәыҩса рыԥсҭазара иазку акәзар, аха инҵырҳәцааны изызкыҵәҟьоу ҳәамкәан ус ааныжьра абаҵаххеи?» Апиесаҟны иккаҙа

иаҳәоит уи ашәҟәы заку шәҟәу. Уи ауаатәыѡса рлахьынҵа, адунеиаҽтәи аиҟарамрақәа, аиѡызара атәы зҳәауа, ашьшьара ҟамларц азыҳәан ауаа ирабжьауа шәҟәуп. Ҳихәаҧшып аидеиа хада ныҟәызго, адунеитә шәҟәы зыѡуа Ҟасҭеи ихаҭа дзакә уаѡу, дшаанхауа ҳхаҽы. Уи раҧхьатәи ишьаҽа ҽеимызт аҳәса ргнахьала мацара акәымкәан, ишәҟәыѡѡра аҟынгьы. Уи иѡуан ашәҟәқәа рацәаны, аха акы иаҧсамызт. Дышнеишнеиуа иҟаиҵауа шҽеим еилкааны мап рцәикуеит ишәҟәқәа. (Иҳаздыруам урҭ шҽеим уажәы еиликаауа ихшыѡ еилыккара зыхҟьаз). Ишакәхалак, уажәы илшозар, урҭ ашәыҟәқәа амца иақәҵаны ибылуан, ҵаны, уи егьымариоуп, иҟаиҵом амзар, избанзар ашәҟәқәа аʒәгьы иааихәаʒомызт, адәқьан аҟны иқәуп.

Ибзиоуп, ихьзааит ашиҧка аҧҳәыс лҟны, ибзиоуп, ҧаса иоузааит иҽеимыз ашәҟәқәа, уажәы еиликаазааит, аха ҳихәаҧшып аиѡызараҽ дзеиҧшроу. Уи димам ѡыза, имоугьы ицәыʒуеит, дзаҵәуп. Уи идеиа ҽыцла дыҭәны, убри аҟны уаѡы дахьизеилымкаауа азыҳәан акәым изаҵәра зыхҟьауа. Уи имаз аѡыза Дамыри иареи реиѡызара ахьхыбгало, иашоуп дунеихәаҧшышьала иахьеиқәымшәогьы иахароушәа иҟоуп, аха изхараҵәҟьоу ирыбжьалаз аҳәса роуп. Ауаѡы егьа идеиала дҭәызаргьы, пеиҧш здунеихәаҧшышьа ыҟоу, аʒәы идамхаргьы, иааигәара уаѡ даныҟамла – илҵшәадахоит иидеиа. Абри изыҧшхоит Ҟасҭеи еиҧш иҟоу ауаѡы. Ҳахәаҧшып иѡнуҵҟатәи идунеи аазырҧшуа ицәажәашьа. Уи дааҟәымҵʒакәа ихы ирҽхәоит, апиеса алагамҭаҽы данаацәырҵлакь уамак ҵаанʒа «Сара иҟасҵарц исҭаху иаарласны ииуеит сгәаҽы» иҳәоит (ад. 11–12). Уи ихы арҽхәара апиеса аанҵәаанʒа даҟәыҵʒом. Ҽыц иидырыз аҧҳәызба Наала илеиҳәоит: «Бара дбоуеит ѡнуҵҟала ибеиоу ауаѡы» ҳәа (ад. 13) «Сара иаҧысҵоит баргьы саргьы ҳаʒбахә зларҳәаша аѡымҭа» (ад. 48). Иѡаанʒа агәра ганы дыҟоуп ҧсра зқәым ашәҟәы шиѡуа. «Сара сизааиуеит уара уаҵкыс ҳәа иеиҳәоит Дамыр. Афырхаҵа, зыҧсҭазараҽы акырынтә иҽеимыз агхақәа ҟазҵахьаз – аҧҳәыс гәнаҳарала лызныҟәара, акгьы иаҧсамыз ашәҟәқәа рҭыжьра – ахәаҧшѡы бзиа дибарц, игәаҽы рыцҳашьарала днеины игхақәа ианаижьырц азыҳәан, сгәанала иаҭахын иҟазар ахәаҧшѡы идыруаны ма иара иқәыҧшра, игаʒарала дышрықәшәаз урҭ амҽеирақәа, ма даҽаҷьоукы ирхараны. Аха араҟа дызлаабо ала, игхақәа ианажьтәым. Даараʒа иуаѡра ладырҟәуеит, ахәаҧшѡы диҟәнаҟьоит уи ицәажәашьа.

Р. Ҷьопуа ипиесақәа зегьы рыҟны, еиҳаракгьы ҳазлацәажәо апиесаҿы, афырхацәа ааирҧшырц иҭахуп ганрацәала. Уи иҳәом абри дҿееим, абри дыссируп ҳәа. Аҿееигьы дыгхадам, амҿееигьы дыбзиарадам. Аи автор даара имарҿхәатәуп. Аха абас раарҧшразы апиеса иахьынӡахәҭоу аус адулам. Автор иҭахуп Ҟасҭеи ахәаҧшҩы ихаҿы даанхарц абзиа иашьҭоу ибзиаз уаҩны, аха ахымҩаҧгашьеи ицәажәашьеи уанрыхәаҧшлак, ус еиҧш узизҳәауам. Уимоу даауцәымыҷхоит.

Ҳаиасып аҩбатәи афырхаҭа Дамыр иахь. Дызусҭада ари?

Аригьы, Ҟасҭеи иеиҧш, дышәҟәыҩҩуп, иҩуеит ашәҟәы цәыршәагақәа, акгьы иаҧсам. Аха Ҟасҭеи иҟаиҭоз еиликаауазар, Дамыр дшыҟаз даанхеит. Абри афырхаҭа изыҳәан И. Аргәын зыӡбахә ҳҳәаз астатиаҿы иҳәоит: «Дамыр шьыцрала еиҭабаау уаҩуп, уи еиҭеиҟәаҟәаз ацәгьахәыцрақәа рыла Ница лыламыс лирҟьашьуеит Ҟасҭеи иҟны». Ари ақәшаҳаҭхара уадаҩуп. Иашоуп, Дамыр ииҩуа ашәҟәқәа ҿеим, аха рыцҳарас иҟалаз иара ихаҭа издырӡом ишәҟәқәа шыбааҧсу. Дызиҭашьыцрызеи Ҟасҭеи, иара итәала иҿеим ашәҟәқәа зыҩуа Ҟасҭеи иакәзар, иара ииҩуа бзиоуп ҳәа агәра ганы дыҟазар. Ҟасҭеии Дамыри идеиала еиҷацәоуп, еиҿагылоуп. Аха реиҿагылара иҭегьгьы ихттәын, сгәанала, иҭегьы ирҭаулатәын. Наала лҟынтә Дамыр иаҳауеит уара унамысдоуп, аха суццоит ҳәа. Аҿакын анамысда ҳәа иҳәар уи изы Ҟасҭеи, аха излыхәҭоузеи Наала? Лара, Наала бзиа дылбауан Ҟасҭеи, еинасыҧымхеит умҳәозар. Уаҟа Дамыр акгьы ихарам. Наала убас данынха ауп Дамыр даниго, избанзар бзиа дибоит, диццоит ларгьы, аха диццоит абас иаҳәаны: «Сара издыруеит ушыламысдоу, аха усгьы суццоит, избан акәзар деиқәсырхароуп сара сзыҳәан акыр иаҧсоу» (ад. 45). Ҳаиҭалацәажәап абри ареплика. Иаҳҳәап, арҧызбеи аҧҳәызбеи бзиа еибабоит, аха арҧыс ихарарала изеинасыҧымхеит. Игәнигоит арҧыс. Аҧҳәызба илдыруеит цәала-жьыла даҿа ҧҳәыск лааигәара дыҟазаргьы, гәыла-ҧсыла иара лара дышлыцу. Илдыруеит, ихарам зынтәи игхак иахҟьаны дақәшәеит. Абри ашьҭахь, абзиара изылуеит, деиқәлырхоит ҳәа аанагома, убри бзиа дызбауа, реиҳа ицәымҷу, реиҳа иаҷоу диццар? Абри аззыҳәан Ал. Аргәын истатиаҟны иҳәоит абас: «Авба иҭауа (Наала лзы) лыбзиабара лырхәашьырц иақәлымкит. Ииашоуп, уи диццоит Ҟасҭеи ицәымҷыз арҧыс Дамыр, аха ари еиҧш иҟоу ашьаҿа

зеихылгаз бзиа илбоз лхы ицәымҕылтәны дрыцҳаимшьарц азы, иаарласны дихаршҭны ихьӡ ҭызгаша алитературатә ҟазара аус адиуларц азоуп».

Акритик апиеса ишаҳәоз еиликааит, аха иӊьоушьаша дегьақәшаҳаҭхеит. Ҟасҭеи зны иҟаиҭахьаз, ахара амхәыцра иахҟьаны уажәы гәырҽацәгьала дтәоуп. Уи акы. Гәык-ҧсыкала иибозгьы дҽееимызт ҳәа игәы анлыхшәа, ҽынтәтәи аахахоит. Иара ихарарала бзиа иибоз, абзиа ҳәа иишьоз аҧҳәызба иҽееимыз ауаҽы диҧҳәысхеит, ари аҭкыс иарбану игәынгатәу. Абас ала, Наала еиҳагьы еицәоу изылуеит. Аха апиеса авторгьы акритикагьы агәра ҳдыргоит – илуз бзиоуп.

Апиеса иалоу аҳәса дара рхала адеиак ныҟәыргоны, хаҭарак рыланы акәымкәа, еиҳарак ахацәа раарҧшра мацараз иахьалоу аҟнытә, иааҭгыланы рыхцәажәара мыцхәуп. Урҭ ирыду нарыгӡоит ибзианы, иманшәаланы, ӊьара-ӊьара рцәажәашьақәа угәы ахьеихьнашьуа ыҟазаргьы. Апиеса алагамҭеи алгамҭеи ҽеижәихәба шықәса рыбжьысуеит. Ал. Аргәын иҳәоит: «Ҟасҭеи иҧҳәыс Ница ддәылҭны данца, иара дычмазаҽханы данынха, Наала изаалыртуеит дызқәымгәыҕуаз лыбзиабара». Ҭаны, апиесаҽгьы ус иҟоуп. Сара агәра сызгауам Наала, хаҭа ицахьаз, аҭаацәара змаз Наала, ҽажәеихәба шықәса рышьҭахь лыбзиабара изаалыртит ҳәа, иҷкәынгьы лхатә хшарак иеиҧш, дылгәыдлыҳәҳәалеит ҳәа. Аҽакуп, данқәыҧшыз бзиа илбауаз ауаҽы, зны лгәы лирхьхьазаргьы, ианажьны данычмазаҽха, дҭынхадаха данынха дихылаҧшуазар. Апиесаҽ уиаҟара шырхыҭхьоу злаҳдыруа ҳәа акгьы ыҟам. Акы заҭәык – абри аҟара аамҭа шцаз злоудыруа, апиеса алагамҭаҽ Ница лцәа иалаз ахәыҷы, аҭыхәтәан даауеит 25 шықәса ихыҭуа.

Даҽа ажәак-ҽажәак ари апиеса иазкны икьыҧхьу астатиақәа рзы, хыхь исҳәахьоу раамышьҭахь. «Аконфликт аҧсыҽра ахы аанамырҧшыр амуит» иҳәоит Ал. Аргәын. Апиеса иагәлоуп атрагедиа аҟнынӡа излыҭша аконфликт, аха ихҽацәоуп, иаарҧшым. Аформа азыҳәан И. Аргәын ӊьарак ииҳәо аарҳәны даҽагылоит даҽаӊьара. «Аҽышьа аформа иахҟьаны аҭакы бжеиҳан илаҟәцәоуп» иҳәоит ӊьара. Ус анакәха, апиеса злаҽу аформа ақәнагам ҳәа иҧхьаӡоит, аха абар дахьаанаскьо ииҳәауа: «Зыӡбахә ҳҳәаз адрамақәа рҽы («Адгьыл агәеисыбжь» аамышьҭахьгьы аӡбахә имоуп «Изылгам аспектакль» –Ӊь. А.). Автор иқәиргылеит аидеиа бзиақәа

зҵоу, иактуалтәу апроблемақәа, ирзиҧшааит аҩышьа афор-ма». Ҳабаиқәшаҳаҭхари уажәшьҭа?

Иарбан сахьаркыратә ҩымҭаазаалакгьы, еиҳаракгьы адраматургиа, сара сгәанала, ҧсхаҵагас, аҧхьаҩ даднаха-ларц, аҧхьара даҟәымҵырц, ахәаҧшҩы игәы ҧымҵәарц зегь раҧхьаʒа иргылоуп акы: иҟаларызеи аҧхьаҟа, анаҩсан, аҵыхәтәан? Абри аныҟамла, егьа ахшыҩ ҳирҵарц далагаргьы, егьа ҳижьжьаргьы ашәҟәыҩҩ, ахәхәа ҳамҿырҳасырц залшом.

Зегь раҧхьаʒа иргылатәу гха хаданы Р. Ӌьопуа ипие-са иамоуп сара сгәанаала «иҟаларызеи аҧхьаҟа?» ахьыҟам. Ахәаҧшҩы заа идыруеит афырхацәа ахькылсуа, ирыхьша, иҟалаша аныҟала ашьҭахь ҳарбара далагоит ишыҟалаз. Иа-шоуп, асеиҧш иҟоу алитературатә форма ыҟоуп. Аха иахь-кылсуа заа иҳәаны, ишыҟалаз ҳарбара даналага, убри иҟалаз убас еиҧш интерес дуʒʒак аҵазароуп, убас еиҧш иӈьашьатәу акы акәзароуп, анаӈьалбеит абри аҩыза абзиа, ма абри еиҧш ацәгьа ҟалашьас иамоузеи ҳҳәартә, насгьы уи нахыс ҳаланахалартә аҿынанахароуп ахҭыс. Иҟалаз, иахькылсуа заа ирдырны, нас ианхшыҩтә-хәыцратә пиесаха, ахәаҧшҩы игәы мҿыҕьыр ауам.

Убас гханы сара изысҧхьаʒауа, апиеса аҿаҧхьа азҵаара-қәа, апроблемақәа рацәацәаны иқәгылоуп, атемақәа убри-аҟара ирацәаны иалсуеит ак шуҳәо инавагыла аҿынанахоит даҽакы. Аки-аки еиҧырхагахоит, еибарлаҟәуеит. Убри ауп апиеса уаҧхьаны уанаалгалак, ҧыҭк анаабжьыслак, дук ухаҿы иахьаанымхауа зхароу.

Иазгәаҳҭап апиеса аханатә инаркны даҽа гха ссақәак, хыхь исҳәаз аҟара рыҵарымкуазаргьы. Апиеса иаҵаҩуп «х-қәгыларак змоу адрама» ҳәа. Иамам х-қәгыларак, иамоуп жәеиза ҟәша. Иаҵаҩуп адрама ҳәа. Изладрамоузеи? Адрама рыхьʒуп аицәажәара аформала иҩу зегьы: апиеса, аводевиль, атрагедиа уб.иҵ. Аха иалкааны иара адрама амацараҵәҟьа, убас еиҧш иҟоу алитературатә ҩымҭоуп, еилоу аконфликт аи-барххара ахьыҕәҕәоу, афырхацәа акыр ауадаҩра иахьҭысуа, зны-зынлагьы ахҭыс аҧсрала инҵәарымашь уҳәо иахьнеи-уа. Убасала ҳазхәыцыр асиужет цәаҳәа ацашьеи, аконфликт уиаҟара иҵарны иахьыҟами, афырхацәа иажәны иҧсуа далаҳамҵозар, уадаҩра ҕәҕәак иахьҭамгылои уҳәа, «Адгьыл агәесыбжь» драмоушь ҳәа ҳамлакҩакырц залшом. Исызды-руам изхароу, аредактор иакәу, автор убас иҩыҵәҟьоу, аха

адаҟьа 15 аҟны ҳаԥхьоит: «Иаҳхысыз ашыҟәсазы акәын абрагьцәа рҽеибаркны абна ианылаз» ҳәа. Узлазхәыцлакгьы ари аиаша зҳәауа ҳәоум. Зеилкаара уадаѡу ҳәоуҟәоуп адаҟьа 18 аҟны Ҟасҭеи ииҳәауа: «Ҳара ҳѡымҭаҟәа аҵәы акы агәра иҳаргарц ҳҭахуп, ҳәа иара арахь дԥышәарччоит, ааи, ааи, дԥышәарччоит». «Амала, шәгәы иаанамгааит, урҭ рлахьынҵа аҵбара хьанҭоуп, адунеи иҟәу ажәлар зегь рыкапан еиҳаны ужәѡа иҟәзар аҟара» (ад. 30). Ирацәоуп абас иуԥылауа, зеилкаара уадаѡу аҳәоуҟәа.

Иабааигои аҭыхәтәанҵа Арԥыс, Ҟасҭеи иҵкәын, ииҳәауа ажәаҟәа: «Ашьшьара, ашьшьара?» Ашәҟәы иахьҵым, ианны иҳаздыруам.

Абас еиԥш иҟоу агхаҟәа амоуп ҳәа шазысыԥхьаҵазгьы (уахьаҟәгәыҕуа ауп уахьаҟәыҕәгәо), апиеса хымԥада иаԥсан, ҟрыҵәрыла акәымкәан, еиҕьны аус адуланы, анапы адкыланы атеатр асценаҷы иҟәыргылазар. Избанзар уи идеиалагьы формалагьы аԥсуа театр арепертуар аҷы иҷыцуп.

Ашәҟәыѡы, адраматург, апоет, аҷыц иашьҭоу, иԥшааауа, зхатәы тема зманы, зхатәы бжьы зхалап ҳәа уиҟәгәыҕыртә ицәырҵуа, гхаҟәак иоургьы, зегьрыла игәы ҭыгалатәуп, ицхраалатәуп. Сара сыстатиагьы зызку убри ауп, ахыҟәкы азынагҵазар.

1966

ШӘАХӘАԤШ АМЕЛОДИА

– Ашәҭ афѡы узахәаԥшраҳа амелодиа хәаԥшышьас иамоузеи? –иԥьшьаны абас дҳазҵаашт аԥхьаѡ. Аха иаҳҳәаз ҳамхамҳәеит. Маҳмуд Есамбаев икәашара иаабац кәашарам. Уи акәашара мелодиоуп. Шәахәаԥш – ишәаҳауеит амузыка абжьы. Зны мчыла иныркылама уҳәауа еиҟәтәауеит, илаҟәуеит, зны адунеиаҷ мчы еиҟәаҵәас иҟоу зегьы ирҷагылауа агәамч аҵаҵаны ишьҭыҵуеит уи амелодиа. Уи икәашара ауаѡытәыѡса иѡнуҵҟатәи бжьны ауп ишуаҳауа.

«Адунеи ажәларкәа рыкәашарақәа» – абас ахьҵуп ипрограмма. Егьиашаны, ирацәаны амилаҭқәа рыкәашашьақәа рҟнытә акык-ѡбак наигҵоит. Урҭ акәашарақәа изтәу ажәлар рыԥсҭазаара аҟнытә иналкааны сахьак унарбоит, иуанаҳәоит рхәыцра, рыгәҭыха.

Маҳмуд Есамбаев асцена аҟнытә ажәада дуацәажәоит. Уиргәырҵьоит, уиргәжәажәоит. Ирҳәоит ажәаны, уи иартисттә ԥсҭазараҷы абри еиԥш ахҵыс ҟалахьеит ҳәа. Инаигзауан ацәанырра еилашра ҕәҕәаны изҵаз кәашарақәак руак. Дыԥәгыланы дцәажәозар ажәала ииҳәашаз кәашарала убасҟак ауаѡ игәаҷынза инеигеит, ахәаԥшѡы ихамшҵуа убасҟак дитҟәеит, игәы ирцыхцыхит, деилаиршит, азал аҟны итәаз хаҵак дѡаҵкьан ибжьы ѡыҵцаны ҷааиҵит:

– Брауа, Маҳмуд, брауа! – ҷызҵыз ауаѡ дҷаҳа-дагәан абри ауханза. Уи дарцәажәеит Маҳмуд Есамбаев икәашара!

Сара акәашара ҟазарак аҳасабала ҵара-дыррала иҵызҵааua среиуам, исыздыруам. Сара издыруеит уи сана-хәаԥшуа исызнарҵысуа ацәанырра. Абар саԥхьа даацәырҵит ауаѡы-автомат. Ґәаҵәа зызҵам, аиха хьшәашәа иалху автомат... Уи дыԥәгьежьааны акәашара далагоит. Русс иалоузеи ихәаԥшуа агәаҵәа изҵоу изҵаму. Дара ирҵеит аԥара, иара иуалуп акәашара. Дкәашалароуп... Дагьыкәашоит аԥара мыжда автомат иаѡызаназтәыз ауаѡы. Издыруада уи изҵазар ауааа зегьы ирызҵоу агәы, издыруада уигьы илазар ауаатәыѡса еицырзеиԥшуацәаныррақәа:абзиабара,ацәымґра,агәырґьара, агәкаҳара? Илоуп, абарҵ зегьы илоуп иаргьы. Изҵоуп иаргьы агәы, автомат даѡызазтәыз ирызҵоу агәқәа раҵкысгьы еиґьу. Аха аԥара мыжда... Аԥсҭазара ԥьамыґәацәґьа мыжда! Абар шаҟа ҳанаҳәауа кәашарак – «Автомат». Абуржуазиатә мораль аҷәаԥызҷеуа ари акәашара аԥиҵеит Маҳмуд Есамбаев ихаҵа.

– Сара сыҟан Ниу-Иорк. Уаҟа избеит ауаѡы ананамгара дахьынзаланарҟәуа,амал знапы иаку ахархь уаѡы шаҟа уаѡыс дрымԥхьаза уа. Абри акәашара убри еиԥш иҵагылоу ахархь уаа ирыхҳәааup, – иҳәоит акәашара «Автомат» иахҳәааны Маҳмуд Есамбаев.

Уаѡы иԥьеишьаратәы иҟоуп абри артист ду иԥсҭазаратә мѡагьы. Уи диит ауасахьча иҵаацәараҷы. Дыхьчахеит иара ихаҵагьы. Аха ауаѡы иԥсҭазараҷы изыҟалоит мышкы, хҵыск, еиԥыларак, ԥхьаҟатәи иԥеиԥш зегьы даҷеа мѡакы иқәызҵауа. Абас иҟоу хҵысны изыҟалеит Маҳмуд раԥхьаза ацирк аниба ауха. Усҟан быжьшықәса ихыҵуан. Адырѡаҷены иаб диҳәауа диргәыбзыґит ацирк ахь деиҵеигарц. Мышқәак аатҳьаны ахәыҷы дыбналеит. Уаҳа аѡныҟа дыхнымҳәырц дцеит ацирк ахь. Дагьрыдыркылеит, икәашашьа, ибаѡ аласышьа збаз ацирк анапхгаѡцәа. Дук мырҵыкәа, иаб диԥшаан аѡныҟа дааигеит. Ѡбаҟа шықәса аатҳьаны зқәыԥшра ииаҵагылоз

Маҳмуд дартистхар аҵкыс дыԥсыр еиҕьазшьоз иҵаацәа деиҵарцәыбналахит. Уажәазы дцеит иԥшаара ахьымариамхашаз – Москваҟа. Дагьрыдыркылеит Атеатр Ду аҟны. Жәиԥшь шыԥәса уи инеиԥынкыланы абалет далан.

– Абалет сшалазгьы сара еснагь сзызхәыцуаз, исыгәҭыхаз ажәлар рыкәашарԥәа ракәын, – игәалаиршәоит Маҳмуд Есамбаев.

Игәы зызцауаз иԥсҭазарагьы азикит. Далагеит иара доуҳала реиҳа изааигәаз – Кавказтәи амилаҭԥәа рыкәашарԥәа рыла. Уиаахыс акыр ҵит, Маҳмуд Есамбаев ипрограмма иаҳа-иаҳа ауарҭбааиан.

Уи аконцертԥәа мҩаԥигахьеит Парижи, Ниу-Иорк инадыркны Делинӡа, адунеитәи аҳҵны-ԥалаԥьԥәа шамахамзар зегьы рҟны.

Абар «ахьтәы-нцәа» изку индиатәи акәашара. Ари акәашара иуанаҳәоит шаҟа икультура ҳараку, шаҟа икультура дуу Индиа жәлар рмилаҭтә культура. Икәашара иалыҩуашәа иуаҳауеит аӡиас ду Ганг еилацәԥәырԥо ихшхыҵәаны иахьнеиуа, зхыцәԥәан анцәа дыԥәтәоуп ҳәа иршьауа Гималаитәи ашьхаԥәа рыҳаракыра уаҵаԥшуеит, аарҩара иԥәнамхырц анцәа иашьапкуа ажәлар урыцгәырԥьоит, аӡысаамҵа раарыхра ыԥәнамыӡәӡәаарц иԥәԥауа гәыла-ԥсыла урыцыԥәԥауеит, аԥьныш дҵарханы иԥсуа «анцәа» дрыцҳаушьауеит.

Маҳмуд Есамбаев икәашара абызшәала ҳара иҳаиҳәауа иара ихаҵагьы ибауеит, иаҳауеит. Уи азоуп зны-зынла ины-ҵакны ибжьы зиргауа, иблаԥәа мацәысеимҟьараҵас изааҵымҵымуа. Убри азоуп убриаҟара ашьамхы ԥьбарара, агәыԥьбарара заҵоу испаниатәи акәашара, акастаниета зку аторeадор икәашара, ахәыцра, аҟәымшәышәра, ауаҩҵынчра заҵоу акәашара «Аӡахҩы».

Милаҭк иртәу кәашарак нагӡаны даҽа милаҭк иртәу акәашарахь диасны ианынаигӡауа, Маҳмуд Есамбаев ихаҵагьы, иҽеилаҳәашьа инаркны ицәеижьы аласышьа аҟынӡа убриаҟара иҽеиԥсахуеит минуҵԥәак рышьҭахь узхәаԥшуаз иакәымкәа даацәырҵуеит... Угәаҷы ирҷыхауеит ацәанырра ҷыцԥәа, иузирҵысуеит уаанӡа ухы иҵаӡамыз ахәыцраԥәа. Уи «умҵарсны» уигоит иара идунеиахь, иссиру акәашара адунеиахь, зыԥны иубауа (ааи, иубауа!) адунеи аԥшӡара, ашәыга ҟаимаҭԥәа ирхылҵуа амелодиа.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1966

БАКУРИАНИ

Аусура иалгеит Қырҭтәылатәи ЛКСМ ацентр комитет аҧшьгарала, Бакуриани имҩаҧгаз аҟазара арҿиара знапы алаку аҿар рсеминар. Асеминар азы иааҧхьан ҳтәыла ақалақьқәеи ареспубликақәеи рҟнытә аҙәырҩы. Аҧснынтәи уи иалахәын адраматург Р. Ҵьопуа, арежиссиор С. Мревлишвили, апоет Г. Каландиа, акомҿареидгыла Аҟәатәи ақалақьтә комитет амаҙаныҟәгаҩ Ҵь. Анҭиа, ашәҟәыҩҩы, ажурналист Ҵь. Аҳәба.

Раҧхьатәи амш. Асеминар ааиртит ЛКСМ Қырҭтәылатәи Ацентр Комитет актәи амаҙаныҟәгаҩ О. Е. Черқьезиа. Уи иҳәауеит аиҧылара хықәкыс иамоу, зҭаарақәас аҿаҧхьа иқәгылоу. Иҳәауеит асеминар раҧхьатәи амш алитература ишазку. Ажәа ииҭауеит ақырҭуа поет К. Калаҙе.

Ашәышықәсақәа иргәылганы иаагоуп ақырҭуа литература аҭоурых. Уи ианакәзаалакгьы ирҿахәҳәаган зшьа-зда иалҭыз ақырҭуа жәлар. Изахьҙузеи амилаҭтәи, аинтернационалтәи культура,алитература? Иарбан сахьаркыратә ҩымҭазаалакгьы, раҧхьаҙа иргыланы, иахазароуп изҩымҭоу амилаҭтә цәа, амилаҭ ргәеисра агәеисразароуп. Убасҟан, шаҟа имилаҭтәу аҟара, иагьинтернационалтә ҩымҭахоит. Дызусҭада ҳара изаҳҳәауа амилаҭтә культура еихеиҳауеит, ирбеиауа ҧхьаҟа игауеит ҳәа? Дызлыҭыз ижәлар зқьы шықәсала иааргауа акультура здыруа, убри гәыла-ҧсыла дагәылсны аҿыц аҧызҭауа, иаҧиҭауа аҿыц дызлыҭыз ижәлар еилыркаауа, дара иртәны ирызҭауа иоуп. Ацәажәаҩ иааигоит аҿырҧштәы. Дыҟоуп Америкатәи абалет асахьаркыратә напхгаҩы, еицырдыруа ахореограф Ҵь. Баланчин (ижәлаҭәҟьа Баланчиваҙе ауп). Уи аумаҙа илиршахьеит абалеттә ҟазара ашьҭыхраҿы. Аха ҳара иҳазҳәауам ақырҭуа балеттә ҟазара марцхалк иадамхаргьы иазирҳаит ҳәа. Иуҧылоит ҳара ҳаамҭазы шәҟәыҩҩцәақәак рыжәлар рбызшәа рзымдырҙауа, рҭасқәа ныҟәмгаҙауа змилаҭ доуҳа даҿа милаҭк рдоуҳа иззаҩымдыруа, рырҿиамҭақәа рҿы зфырхацәа рыхьҙқәа мацарақәа рыла амилаҭтә литература шьҭырхуашәа зыҧхьаҙауа. Урҭ ргәы иажьауеит. Амилаҭ рзыҳәан ҟазара рзаҧҭауам, избанзар рыжәлари дареи еицәтәымхахьеит, еицәыҙхьеит. Изахьҙузеи ҳаамҭазтәи, ҳаамҭа иақәнаго аҩымҭа? Акосмос ахь асовет уаҩ дшыҧрыз, Амза аҟны арадиоаппаратура шықәҳартәаз рҳәарала акәым ҳаамҭа иатәу аҩымҭа ҳәа ҳара ҳзышьҭоу. Ҳара иаҳҭахуп

иахьатәи ауаҩы иҩнуҵҟатәи идунеи аазырԥшуа, ихәыцра, игәырґьара, игәжәажәара ҳзырбауа аҩымҵақәа.

Адырҩаҩенытәи амш. Ари амш азкын ақырҵуа советтә архитектуреи алаԥшырбагатә ҟазареи. Ажәахә ҟаиҵеит архитектор Т. Натаҳе.

Аргылара дуқәа мҩаԥысуеит ҳара ҳтәылаҩы. Идыргылауеит еитаж рацәала еихагылоу анхарҵа ҩынқәа реиԥш, ауаажәларратә ҩынқәагьы. Ари архитекторцәа рҩаԥхьа иқәнаргылеит азҵаара ҩыцқәа; економикала аиҩкаара, ҳаамҵазтәи атехника инагҳаны ахархәара, иахьатәи ауаҩы иестетикатә ҵахрақәа рынагҳара. Зқьы шықәсала ауаатәыҩса агәра ргауан ахыбра ахьанҵара ауп анҵра зыбзоуроу ҳәа. Иахьатәи аргылага маҵәахәқәа, ишахәҵоу ауаҩы ихы ианаирхәа, иалшауеит рыргылара иласу, иманшәалоу, сахьаркырала иԥшҳоу аҩынқәа. Ҳаамҵазтәи аҩныргылара принцип хадас иамоуп – ауаҩы инхарҵа-инҵырҵа иахьынҳахәҵоу арманшәалара.

Дарбан архитекторзаалакгьы хшыҩзышьҵра азиуазароуп аҩны ахьдыргылауа аԥсабара зеиԥшроу, аҳауа иаҟазшьоу. Ихатәы баҩхатәра ааирԥшит, дархитектор дууп ҳәа ззаҳҳәауа убас еиԥш иҟоу архитекторцәа, уи иҟазараҩ жәлары зегьы еицырзеиԥшу астиль ианалеигала иара имилаҵҵа цәа. Иазгәаҵатәуп архитекторцәак ари хшыҩзышьҵра шазырымуа. Абри ауп изыхҟьауа ахьҵа ахьыцәгьоу, аԥшасра ахьыґәґәоу, адгьыл иашаҳа иахькаршәроу Урыстәылан идыргылауа аҩынқәеи, ашьхақәа рымҵан, аҳауа ԥха, Амшын еиқәа аҩықәан идыргыло аҩынқәеи уаҩы иахьизеиҩымдрааауа.

Ииасуеит иахьатәи Қырҵтәыла абаҟақәа рызҵаара ахь. Ҭоурыхла акыр зхыҵуа, ибеиоу ақырҵуа культураҩы ирацәаҩуп ажәлар злаҩехәаша аҵеицәа. Урҵ рыхьҳ-рыԥша кашәара ақәым, иргәаладыршәоит гәеизҳарала, ирыздыргылоит абаҟақәа. Ааигәа иалгеит апоет Важьа Пшьавела изкны абаҟа аҟаҵаразы ирылаҳәаз аконкурс. Адунеи зҩымҵақәа ахыҵәаз, ақырҵуа поезиа ахьҳ ҭызгаз апоет иқәнагахашаз абаҟазы апроект нанамыгҳеит аконкурс аҟны. Убри азоуп аҳәгьы изиаҵәашьамхаз актәи аҵыԥ.

Ианакәзаалакгьы аҟазараҩы аидеиеи аформеи еидҳәалазароуп, еимабзиазароуп.

Ахымш рҩены. Амузыкеи аестрадеи рымш. Ажәахәҟаҵаҩы, уи ишьҵахь аҳәымкәа-ҩыԥьамкәа иқәгыланы ицәажәаз,

иазгәарҭауан, ишыҟоу агәаанагара, ақырҭуа профессионалтә музыка иамамшәа иара ахатәы традициа. Акыр ахыҵуеит ари агәаанагара, аҳәырԥгьы агәра ргахьеит. Аха аҵыхәтәантәи аамҭазы анаука аусзуԥцәа иҟарҵаз аартраҟәа, ари агәаанагара хдырбгалоит. Насгьы иҳазҳәауам ҳара ҳнаҟәыҕәҕәаны, агәра гаҵәҟьаны, автор дрымаҳамкәа иахьа ажәлар ирылаҵәаны иҟоу ашәаҟәа раԥхьа ианиз акомпозитор инапы иҵымҵит ҳәа. Абас иҟамызҭгьы, ақырҭуа жәлар рмузыка аҭоурыхх думызҭгьы, иалшауазма ХХ-тәи ашәышыҟәсазы иаалырҟьаны «Даиси» еиԥш иҟоу аоперақәа раԥҵара.

Қырҭтәылан, уи анҵыҵгьы, ажәларқәа ирылаҵәахьеит иахьатәи ақырҭуа шәаҟәа. Аҳәырԥы акомпозиторцәа раԥҵамҭақәа убасҟак бзиа ибаны ажәлар ирыдыркылеит, дара, ажәлар рхаҵа иаԥырҵаз ашәаҟәа реиԥшҵәҟьа иԥхьаҳаны ирҳәауеит. Аа ақырҭуа музыка, апоезиа иадкыланы иаҳҳәозар, апоезиа ҟазаралеи, хьыҳла-ԥшалеи иахьынҳаԥеихьоу абжаранҳагьы аҽазышьҭымхыцт.

Изааҳарызеи, иҟоуп композиторцәаҟәак ашәа адәахьтәи аеффект ихнахны иара иаҳәауа, иаҵанакуа уиаҟара иазымхәыцуа. Еиҳарак абас иҟоу аҷырԥштәқәа рацәоуп аестрадатә музыкаҷы. Сахьаркырала уаԥы ииаҟәнишьартә илаҟәуп аестрадатә музыка иагәлоу ажәаҟәа. Ашәа злыху ажәеинраала ашәеи иареи еицрухыргьы иара ажәеинраала, сахьаркыратә ԥымҭаҵас уаԥхьауазароуп. Абас иҟоуп азыҳәан ауп абриаҟара анҵра зауз А. Ҵереҵелии Н. Бараҵашвилии ражәеинраалақәа ирылху ашәаҟәа. Иҟоуп даҽа гхакгьы. Ашәа ус иахьаҵаху аҟнытә ажәа иара абжьыҟәыҕәҕәара ахьахәҵоу аҟны акәымкәа даҽа цырак ахь абжьыҟәыҕәҕәара ииаргоит. Уи иахҟьаны ашәаны ианырҳәауа ажәа зынҳаск даҽакы аанагоит. Ари ззыхҟьауа, ашәаҟәа ртекст рыԥуеит поетцәас уаԥы изымдыруа, бжеиҳан изпоетымхаз ауаа, араҟа урҭ иладырҟәуеит апоезиагьы амузыкагьы. Ари агха ҟаломызт еицырдыруа апоетцәа дуқәеи акомпозиторцәеи иахьынҳахәҵоу еимадазар, аус еицыруазар.

Аԥшьымш рԥены. Атеатр иамшын. Атрадиция дуззa амоуп ақырҭуа театр. Уи халахьеит жәлар рқьачақьтә хәмаррақәа инадыркны Марԥьанишвили итеатртә ҟазара аҟынҳа. Имаҷым иахьатәи ақырҭуа театртә ҟазара ақәҧиарақәа. Урҭ ақәҧиарақәа азгәаҵаны, иқәгылан ицәажәоз инаҵышьны ирҳәеит агхаҟәа. Иаҳҳәап, Руста̀вели ихьҳ зху атеатр иқәнаргылеит ачехтә драматург Когоут ипиеса «Абри аԥыза аб-

зиабара». Апремиера иахәаҧшуан ачехцәа ртеатр аусзуѡцәа. Убарҭгьы излазгәарҭаз ала, ари апиеса ииашаны иазнеит артистцәа. Аҧсихологиатә драмара апиеса ишагәылаҭәҟьаз аарҧшра рылшеит. Аха абри атеатр аҟны, иара абри атруппа иқәнаргылеит апиеса «Мари – Октиабр». Апиеса убасҟак имарианы иазнеит, аус адырмулеит, иара иагәылоу аҧсихологиара, адрамара ацәыӡит. Арҭ аҽырҧштәқәа ирҳәауеит зны-зынла иахьынӡахәҭоу рылшара шаадмырҧшуа. Аҟазарақәа зегьы раасҭа ари ареспубликаҽы иахьа ишьҭаханы иҟоуп атеатртә ҟазара. Ари зыхҟьауа арыцҳарақәа раҧхьа игылоуп, иахьыҟам апиеса бзиақәа. Арежиссиор егьа абаѡхатәра ссир имазаргьы, иагьа иҽиҟьаргьы ауасҭа амаҭәахә имамкәа аѡны шизмыргылауа еиҧш, изықәыргылауам аспектакль бзиа. Адраматургцәеи арежиссиорцәеи иахьынӡахәҭоу аус еицыруам, еидҳәалам. Еиҭыхцәоуп ауаѡы атеатртә сценахь инеира амѡа. Ашкол ашьҭахь хәышықәсатәи аинститут далганы, уи ашьҭахь ароль бзиа дшазыҧшуа даҽа ѡба-хҧа шықәса анцалак, ауаѡы иқәыҧшра дҭысуеит, иқәыҧшраҽтәи ибаѡхатәра аибафара еиқәтәоит, ихьшәашәоит. Ақырҭуатә театртә ҟазара ааха ҕәҕәа аиуит ахаҭара акульт ашықәсқәа раан. Ахмеҭели, Амаҕлобели, Абашиӡе уҳәа еицырдыруаз 25-ѡык атеатр аусзуѡцәа шықәсык иалагӡаны иҭархан.

Ахәымш рҽны. Акино иамшын. Иззымдыруада акино шаҟа имассатә ҟазароу. Уи иахәаҧшуеит хәыҷгьы-дугьы. Ирацәаѡуп ҳара ҳтәыла аекранқәа рҟны ицәырҭуа аџьынџьтәылатә фильмқәа реиҧш аҳәаанырцәтәиқәагьы, ахәыҷы 16 шықәса ихыҭаанӡа дахәаҧшыр иааӡараҽы иҧырхагоу. Аха кинотеатрқәак рплан анагӡаразы азал ахь инарышьҭуеит хәыҷы-ду ҳәа еилых ҟамҭакәа.

Иҟоуп акино, аха иҟоуп акино наукала изҭауа – киноведение ҳәа изышьҭоу. Абри азҭаара иахьынӡахәҭоу ишышьҭыхым атәы иалацәажәеит аӡәырѡы. Акино анҭыҭлак иааиҭаҳәаны рецензиак ианырҭоит агазеҭ, уаҳа иуҧылауам инҭырҳәацааны акино аилыргара иазку астатиа. Аҧсҭазаара иршәҭкакаҷны, ахәша ахьшьны аарҧшра аамҭа иҭысит иахьатәи акино. Уи азықәҧауеит иахьатәи ауаѡы иѡнуҭҟатәи идунеи аарҧшра.

Афымш рҽны. Асеминар аҭыхәтәантәи амш. Избан, изаҭахыз абас хара ақалақьқәа ирҟәыҭханы асеминар амѡаҧгара ҳәа зҭаараны заҧхьа иқәгылаз ҳмаҷѡымызт. Аха мышкы цацыҧхьаӡа иаабауан араҟа амѡаҧгара шаҟа ииашаз. Атрибуна аҟнытә ажәахәқәа рзыӡырѡра, ажәеинраалақәа

рыԥхьара мацара азхауам ауаа реибадырразы. Иҟалап, аибадырра иашаҵәҟьа, аҟазара знапы алаку аҽар гәылаԥсыла реизааигәахара, иаартны рыгәҵакҟәа аибыҳәара анымѡаԥысуаз асеминар официал хәҵа ашьҵахь акәзаргьы. Уи азыҳәан ҳанхарҵа-ҳанҵырҵа зегьрыла ихиан. Ҳара ҳаннеи аҽны раԥхьаӡа акәны иаадыртыз адунеижәларбжьаратәи акомҽартә лагер «Спутник» ауаѡы игәы ишаҵаху аамҵа ихигарц азыҳәан даара иманшәалан иҟаҵоуп.

Иалацәажәеит ҳаԥхьаҟагьы абри аѡыза асеминарҟәа мѡаԥыргаларц.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1966

ИԤЫХХАА ИЦАП АШЬАМҬЛАҲӘҚӘА!

Аԥҵа еиқәаҵәаҟәа ихырҟьеит иахьа Бырзентәыла ажәѡан бзиахә. Еиҵах дҳәынҷаны ашьамҵлаҳәҟәа ишьарҵеит Манолис Глезос. Абахҵа дҵакуп зыхьӡ-зыԥша ахаҟәиҵра иасимволу афырхаҵа. Уи шыҟәса ѡажәа дырҵагылан Акрополь аҟәцә дхаланы афашистцәа рбираҟ анкыдижәаз, ишәыршәыруа имилаҵтә бираҟ анахаиргылаз. Ҳара ҳтәылаҽтәи аҽар ишыхәҷыз инаркны ршьа-рда иалалеит Еллада афырхаҵа ибзиабара. Уи игәымшәара ҳара иҳаланаҵон агәамч, иҟаиҵаз аус аԥсадгьыл бзиа абашьа ҳнарҵон. Иахьа Манолис Глезос ашьамҵлаҳәҟәа ишьоуп. Ари залшауам! Уи ижәлар рыгәҵыха игәҵыхоуп, ижәлар дырҵеи иашоуп, иқәԥарагьы ижәлар рыҟәԥароуп. Ажәлар зырбаандаѡуа, ахаҟәиҵраз рыҟәԥара ааныӡкылауа мчы зыҟалом.

Иаҳхысыз ашыҟәс азыҳәан ҳара ҳтәылаҽ агастрольтә концертҟәа иманы дааны дыҟан Микис Теодоракис. Ари, адунеиаҽ еицырдыруа акомпозиторцәа дыруаӡәкуп, ааажәларратә усзуѡуп. Сара насыԥс исоуит Тоедоракис Аҟәа даныҟаз иҽцәажәара. Аконцерт азыҳәан ианаа иѡызцәеи иареи аанҽасит асасааирҵа «Тбилиси» аҟны. Сгәы хыҵ-хыҵуа, ҳаицәажәара ахы шасыркышаҵәҟьагьы сзымдыруа, аиҵагаѡи сареи ҳаицны ҳныѡналеит ауада.

– Уара уабанӡатәиу? Абырзенцәа ҳаиԥш уцәиқәароуп, – иҳәеит Теодоракис дааԥышәарччан.

– Шәара шә-Иазон имҵаирсыз Медеиа-ҧшӡа лыҧсадгьыл саҧоуп, –сҳәеит саргьы сааҧышәарччан. Сшымгәыҕӡоз, абри исҳәаз ахәыҷы ҳаиҷцәажәара аахнатит. Сара иасҳәеит Асовет тәылаҷы раҧхьаӡа «Медеиа» ахьықәдыргылаз аҧсуа театр аҟны шакәу.

– Шәара дшәымоуп Папатанассиу. Уи лыхәмарра сахәаҧшхьеит, Москва агастрольқәа рзы дааны даныҟаз. Ҳәарада, дактриса дуӡӡоуп. Аха ҳаргьы дҳамоуп Медеиа лроль ибзианы ихәмаруа, – сҳәеит сара. Микис Теодоракис ишызбоз иблақәа агәырҕьара аархылеит.

– Сара Папатанассиу ибзианы дыздыруеит. Сыҧсадгьылахь саныхынҳәлак иласҳәоит, абраҟа, Медеиа лыдгьылаҷ уи дышлымоу лыхьӡ-лыҧшаҷы илеикануа актриса, –иҳәеит Теодоракис.

Сыҧхашьа-ҧхаҵо снаиҳәеит иааркьаҷны акәзаргьы иҵоурых сеиҳәарц.

Микис Теодоракис раҧхьаӡатәи иашәақәа аҧиҵеит жәиҧшь шықәса данырҵагылаз. Маҷк даныѡеидас уи еиҷикааит ажәлар рмузыкатә инструментқәа рыла ихәмаршаз ахор. Аха аибашьра аныҟала, уи далагоит иҧсадгьыл ахы ақәиҵтәра азыҳәан хацәнмырха ақәҧара, далалоит «аҷагылара» ҳәа изышьҵоу агәыҧ.

1955 шықәсазы иара иаҧҵамҵақәа рыла Париж имѡаҧгаз аконцерт Микис Теодоракис изаанагоит ахьӡ-аҧша. Ирацәаны атәылақәа ааҧхьара ирҵоит – нхарҵа-нҵырҵас ишьҵихырц. Аха иара игәы ихоит иҧсадгьыл ашҟа. Иҧырхагаз ауаа шыҟазгьы, Микис Теодоракис дхынҳәуеит Бырзентәылаҟа. Атәыла аиҳабыра иаахтны иқәмақаруеит, иҧсадгьыл ааныжьны дықәҵыртә дҵадыргылоит. Аха «ала шуан, аҷы ҳәуан» ҳәа аҧсуаа ҳажәаҧҟа ишаҳәауа еиҧш, ҵьоукы мақаруан, иара ижәлар ргәаҵан инеишаз ашәақәа аҧиҵон, ижәлар рхақәиҵразы дшықәҧац дықәҧон.

1960 шықәсазы Микис Теодоракис еиҵа еиҷикаауеит жәлар рмузыкатә оркестр. Ари аоркестр азыҳәан иара ихаҵа иѡуеит амузыка, дирижоррагьы азиуеит. Уи иоркестр аамҵа кьаҷк иалагӡаны ақәҷиарақәа аиуеит Англиа, Бельгиа, Голландиа уҳәа атәылақәа жәпакы рҟны. Композиторк, дирижиорк иаҳасабала деицырдыруа дшыҟалазгьы, Микис Теодоракис ауаажәларратә усура даҧырҵуам. 1964 шықәса азыҳәан ЕДА ҳәа изышьҵоу апрогрессивтә партиа Теодоракис апарламент ашҟа депутатс далнахуеит. Ари апартиа анапхгаѡы

Григорис Ламбракис данҭадырха ашьҭахь Микис Теодоракис еиҿикаауеит аҿар еидызкылашаз аорганизациа «Григорис Ламбракис» ҳәа ахьӡҭаны. Ашьҭахь ари аҿартә организациа ЕДА иалалоит, раҧхьатәи хантәаҩысгьы далырхуеит Теодоракис.

Сара бзанҭыкисхамышҭуа иаанхеит Аҟәатәи ҳаицәажәара. Ҳанеиҧырҭуаз искыз ашәҟәы аасымхны днахәаҧшит. Уи Есенин иҩымҭақәа актәи ртом акәын. Микис Теодоракис икалам ааҭиган ашәҟәы аҧхьатәи адаҟьаҿы ианиҭеит: «Ҳаиҧылараз гәаларшәагас. Аҟәа, 1. х. 66». Ихьӡ, ижәла наҭаҩны иаасиркит. Уажәы Микис Теодоракис абахҭа дҭакуп. Идоуҳатә ешьа Манолис Глезосгьы иаргьы ашьамҭлаҳәқәа рышьоуп. Урҭ ртәылаҿ амчра рнапаҿы иааргеит абырзен жәлар ираҕоу ауаа. Ҳара агәра ҳгоит ари аамҭала шакәхо. Ажәлар ирҿагылаз анҭра иоуны дҟамлаӡац... Микис Теодоракис иашәақәа руак иахьӡуп абас: «Аныҳәа ааигәахоит ҳәа зегьы ирҳәааит». Сара агәра згоит абырзен жәлар рыдгьыл аҟны ишыҟало аныҳәа ду. Рхы иақәиҭхароуп Прометеи ихьышьҭроу афырхаҭа Манолис Клезоси Микис Теодоракиси. Иҧыххаа ицароуп урҭ ирышьоу ашьамҭлаҳәқәа!

«Аҧсны ҟаҧшь», 1967

ИУА ИҨЫЗА – АЛГЫҬ АҲАБЛАН

Иҧсаҟьаны аҧслымӡра иалаҧсоу ахьы ҟәырҷахақәа реиҧш, ажәлар ирыланхоит ауаа бзиақәа, ауаа ссирқәа. Бжеиҳан урҭ рааигәа-сигәа иҟоу раамышьҭахь, инахараны рыхьӡ уаҩы издырӡом. Рыҧшаарагьы, урҭ ахьы ҟәрҷахақәа реиҧш ицәгьоуп. Сара саӡәыкны урҭ рышьҭа архашьас ҳәа издыруа акы заҭәык ауп. Ҧыҭҩык шәааиқәшәаны шәшеицәажәо, аӡә иажәа иналеиҭоит убри ауаҩ ссир ихьӡ. Сгәаҿы инхны иҟан абасеиҧш еицәажәарак. Лыхны ашҭа иқәгылоу аҭәаҭла ашьашәыраҿ ҳтәаны абаа хыжәжәарахқәа ҳрыхәаҧшуан. Исыцыз, ааигәа аҭара ду далганы иааз араҟатәи арҧыс, иажәа маҷк агәаара аҭаҭаны, ус ҿааиҭит:

– Урыстәылан ҭауади аамысҭеи ирхылҭыз роуп алитературеи аҟазареи реиҳарак зырҿиаз. Ҳара ҳаҳцәа, Чачаа, абри абаа хыжәжәарахқәеи ҳазҭатәоу аҭәаҭлеи роуп ирҭынхаз. Шәҟәыҩҩы заҭәык дрылҭын, иара убригьы ииҩуаз аҧсуа

жәлар рырҳашьа дақәдмыршәеит. Мап, рызегь неилаҵаны, ҳара ҳ-Миха иаҟарагьы рзыҟамҵеит.

– Миха дызусҵада?

– Дышпаузымдыруеи?! Миха Ҷедиа.

–Иҟаиҵазеи, аибашьраҷ хьыз игама?

– Аибашьѡы, ахьз агаразы мышкгьы иҵахзам, сааҵк, ма минуҵқәак роуп... Миха Ҷедиа шықәса ѡынѡажәа инарықәгәыгуа деибашьуан. Шаҟаѡы аҵаѡцәа...

– Уи аҟара шықәса рҵаѡыс аус зуз рацәаѡуп Аҧсны! – сҳәеит сара.

– Уажәы уццакуеит, избоит. Уаа даҽазны. Иѡны уназгоит, ирҵаѡра аамышьҵахьгьы уи дзакәу иѡны иубақәо убап!..

Даҽазны захьзыз акыр шықәса ахылеит. Уиаахыс Лыхны ашҵаҷ акырынтә ашьац иаҵәара иит, иканзеит, азәырѡы аҽыѡ ҷкәынцәа абраҟа аҧхьахә ганы рыѡыҟақәа ихынҳәит.

Амѡаду саамѡахыҵын, анаара сылбааны Хыҧсҵа аҧшаҳәа шыҟоу сҷынасхеит. Зыҟны сцоз игәыла ҷкәыни сареи кәара хәыҷык ҳанҵысын, иаабац нхаѡ гәашәк ҳнадгылеит. Ишәагаа кьаҷны ашықәсҷәа маҷымкәа зҟәаҟәа иқәыгәгәахьоу хаҵак дааҳҧылеит. Иҳадцало аѡныҟа ҳашнеиҧхьозгьы, иҳамукәан ашьац иаҵәара кашьшьы амзырха ҧшза иқәгылаз ара ду амҵан ҳнатәеит. Ҳашцәажәоз, амзырха аҧшзашьа ҵьашьо, ара ду снаҵаҧшын:

– Абас иҟаз агәарҧи ара дуи ракәхап Иуа Коґониа изхиҳәаазгьы: «Саб иашҵа ду ара амҵаҷы сыҵатәоуп сара, аҧша хьшәашәа ашәшьыраҷы иасуан, ихааза», – ҳәа ииѡыз ажәеинраала сҳәеит.

– Раҧхьаза иҵыҵыз ишәҟәы сымоуп, аха уаҟа ианзам ари ажәеинраала. Исгәалашәеит, егьиашаҵәҟьаны иаб игәарҧаҷ ра дук ықәгылан. Агәарҧгьы цәгьа иҧшзан, –иҳәеит аҧшәма, Миха.

– Шәнеихьоума инхарҵаҷ?

– Иуеи сареи ҳаиццақәахьан.

Сара сааигәырґьан:

– Иуа Коґониа ихаҵа дыыжәдыруазма?

– Арҵаѡратә семинариа ҳәа иҟан, ашьҵахь апедагогикатә училишьче зыхьзырҵаз. Абыржәы акинотеатр «Аҧсны» ахьыҟоу ҳаѡнан. Усҟан аҷар ґәґәала алитература иазҷлымҳан. Агазеҵ «Аҧсны» номерк аҵыҵра, шәҟәы бзиак аҵыҵра еиҧш ҳазыҧшын. Изхысҳәааua, алитературатә кружок еиҷкааны

иҳаман асеминариаҽы. Анапылаѡыратә журналгьы ҭҳажьуан. Иуа Коҕониа хантәаѡыс даман. Акружок гәаҭәасгьы иамаз иара иакәын.

– Шәаргьы шәалахәхарын?..

– Ааи, маӡаныҟәгаѡыс сыҟан. Рҭаѡыс Дырмит Гәлиа дҳаман, –дхәыц-хәыцуа ацәажәара даҽын Миха Сергеи-иҧа. Сара сиҭашьыцуа сихәаҧшуан. Саҧхьа дтәан Иуа ѡызас дызмаз, ҳ-Дырмит ду аҭара зирҭоз ауаѡы. Акрааҭуеит сара еизызгоижьҭеи здунеи зыҧсаххьоу ҳаҧсуа шәҟәыѡѡцәа рҳәамҭақәеи ирыхҳәаау ажәабжьқәеи. Сиҳәеит Дырмит Иосиф-иҧа дшигәалашәо далацәажәарц.

– Уашьҭан ишәсырбап Гәлиа иҭижьыз раҧхьаӡатәи аҧсуа календар. Ашьҭахь иҭыҭыз ишәҟәқәа рҽгьы, убраҟагьы ианӡам. Шәҟәык ианимҭакәа ииҳәақәаны исгәалашәо ануҳәа иуасҳәап. Амшқәа рыхьӡ зхылҭыз ҳәа иудыруазеи?

– Ишәцәызӡар акгьы иаҧсам, сегьазымхәцыцт, – сҳәеит сара.

– Дырмит Иосиф-иҧа ус иҳәон: Амҽыша зыхҟьаз амҽара амш ауп ҳәа, ашәахьа – амҽара амш ашьҭахь раҧхьа ашә иаахыҭуа амш, раҧхьатәи ашара, нас ицоит аѡбатәи ашара, ахҧатәи ашара ҳәа. Ари иашоуп ҳәа наукала ишьақәырҕәҕәаны ҵьаргьы исҧымлацт, аха ибзианы исгәалашәоит Гәлиа абас шиҳәоз.

– Иуа иӡбахә ҳаналацәажәоз раҧхьаӡа иҭыҭыз ишәҟәы сымоуп шәҳәеит, шәамыруадаѡуазар сахәаҧшыр сҭахын, исымбацт, – снаиҳәеит.

– Шәара ишәымбац сара исызҭозеи, аха шәаала, шәнарылаҧшып, уи адагьы ашәҟәқәа акык-ѡбак исымоу жәбап, – ҳнеиҧхьеит аҧшәма.

Аѡнеихагыла амардуан ҳарак ҳныхәнеит. Аҭӡамцқәа шәҟәыла ирхианы, агәҭа астол ргыланы, аҭарауаѡ икабинет еиҧшыз уадак ҳныѡналеит.

– Уцәажәашьа злазбо ала, ашәҟәқәа бзиа избауа аӡә иоуп. Ҳанрыхәаҧшыз, аҧсуа шәҟәыѡра ахы аныҭнах инаркны ҳалагап. Аа, абар Бартоломеи инапхгарала иеиқәыршәаз «Аҧсуа нбан».

Аҭыс ҧшқа аҭра иаахыхны снапы инаниртәалазшәа, сахӡыӡаауа иааныскылеит исиркыз ашәҟәы. Абар, раҧхьаӡа ҳбызшәала ицәажәаз ашәҟәы. Шәышықәса инареиҳаны иахыҭит уи! Сгәазхара сзахәамҧшуа инарҳәы-аарҳәуа ишыскыз иаасиркит даҽакы. Уигьы иара убра, Қарҭ, иҭыҭыз К.

Маҷавариани Д. Гәлиеи еиқәдыршәаз аԥсуа анбан акәын. Ашьҭахь – 1909 шыҟәсазы – А.М. Ҷоҷуа иҭижьыз анбан. Акакала исиркуан Д.Гәлиа, С. Ҷанба, И. Коҕониа уҳәа ҳаԥсуа шәҟәыѡцәа дуқәа раԥхьаӡа иҭыҵыз рышәҟәқәа.

– Сара дсыздыруам шәара шәаҟара ибеиоу аԥсыуа наѡык! Изакәытә шәҟәы ссирқәозеи ишәымоу! – сҳәеит.

– Ирацәаны исцәыӡит. Ихьӡ уасҳәом. Аҟәантәи дааит наукатә усзуѡык. Дсыҳәеит шәыҟәқәак руаара исҭарц. Мап сзицәымкит. Ирхынҳәып сгәахәт. Исҭеит. Схы иакәхшаны аӡы иасҭар иаѡызахеит. Ахьшь ашьаԥхыц акәҷышь зампыҵыҵраҳа импыҵымҵит. Сара абарҭ ашәҟәқәа, аиаша уасҳәап, исыхшаз сысабицәа реиԥш избоит.

– Миха Сергеи-иԥа, ирҳәо саҳахьеит, абарҭ исшәырбо Ҷанба, Лабахәуа, Басариа уҳәа рышәҟәқәа здырбалаз дақәдырӡуан ҳәа, шәара шәызларцәымшәазеи?

– Ааи. Урҭ ашәҟәыѡцәа рыхьӡ зҳәауа бҕьыцк уѡны иѡнарбар ункылахәаша удырӡуан... Изнымкәа сыѡнгьы еимырдеит, аха, ишубо, еиқәсырхеит, иахьырымбаша иҵәахны. Убас иҵәахны исыман Шьалуа Ҵәыԥьба раԥхьаӡатәи ишәҟәы. Аума ихганы даныхынҳә, ишәҟәы ихаҭагьы имаӡамзаарын, абра даан исҭеит.

– Егьа деигәыррҕьеит. Ашәҟәыѡѡы изыҳәан уи аҵкыс еиҳау ҳамҭас иҟоузеи!

Аҭӡамц сынкыдыԥшылан:

– Ари закә хсаалоузеи, Миха Сергеи-иԥа? – Аԥсны ажәытәӡатәи ахсаалоуп.

Иҳаѡсхьоу ҵоурыхтә ҵынха ссирк еиԥш сахәаԥшуеит. Ари ахсаала ҵызхыз уажәы Аԥсны рбазшәа иҟазар абжеиҳарак уеизгьы ирыздыруамызт. Усҟантәи ахьӡқәа, уажәтәи ахьӡқәа... Иахьыбнараз, иахьыцәҳәырраз шаҟаԥьара, шаҟа ҵыԥынхарҭа ҽыцузеи! Сара сгәы ааанагеит: аныҳәа аламҭалаз тираж рацәаала иҭыжьзар Аԥсны ажәытәтәи ахсаалеи ҳаамҭазтәи ахсаалеи, урҭ реиҽырԥшра аҵкыс еиҕьны иузырбо ҟаларымызт аиҭакра ссирқәа иҟалаз!

Ҳнадгылеит даҽа шәҟәеиқәҵарҭак.

– Уаҟа иеиқәу ҳаамҭаз, ааигәа иҭыҵыз аԥсуа шәыҟәқәеи ажурналқәеи роуп, – иҳәеит аԥшәма, сыԥшышьа гәаҭаны.

– Урҭ рыхәаԥшра салагом, саргьы исымоуп. Шәсыруадаѡит, саҭамыз, аха агазеҭ «Аԥсны» сымоуп ҳәа шәаҽын, иҟалозар исшәырба.

Қьаадтә папкак аасиркит. Аԥшшәы аѡежьшьала иѡашьомызт апапка акыр шахыҵуаз. Ашьшьыҳәа иаахсыртле-

ит. Абар агазеҭ «Аԥсны» раԥхьаӡатәи аномер, ҳара ҳмилаҭтә хдырра аҷыхара ианалага раԥхьаатәи амшқәа ирылҵыз. Саԥхьоит: «Аԥсны» – ес-ѡымчыбжьа иҵыҵуа демократ газеҭуп. Аԥшьаша ԥеруал 27 рзы 1919 шыҟәса». Ирдыруазушь иҵзыжьыз, абри амш ҳаԥсуа жәлар рзыҳәан культуратә ныҳәа дуны ишыҟалоз?! Срыхәаԥшуеит статиаҟәас ианылаҟәоз, урҵ авторцәас ирымаҟәаз, сара сгәы иаанагоит мышкызны иҟалап ҳәа наукатә усумҵа дук, аԥсуа литература аҷиараҷы агазеҭ «Аԥсны» рольс иамаз атәы зҳәауа, насгьы еизганы хазы шәҟәны иҵыжьхап ҳәа асахьаркыратә литература аганахьала акыр иаԥсаны уаҟа иану аѡымҵақәа. Актәи аномерқәа рҷы мацарагьы сара избеит имаҷымкәа ажәеинраалақәа, ажәабжьқьаҷқәа, жәлар рҳәамҵақәа. Абар уажәтәи аԥхьаѡцәа иаҳзымдыруа убраҟа ианыз Д. Гәлиа иажәеинраалак:

Абеиареи, аҕарреи
Наҟ-ааҟ еишьҵоуп.
Ацәгьареи абзиареи
Рышьхәа еивҵоуп.
Аԥшӡарагьы мѡасуеит,
Иаанҵасуам, наҟ ицоит.
Аҵара бзиа умазар,
Убри уара иузынхоит.

«Аԥсны» раԥхьатәи акорреспондентцәа рыжәлақәа срыԥхьо снеиуеит: С. Ҵанба, М. Аилакырба, Пл. Шьаҟрыл, М. Чалмаз... Саатҕылан саԥхьеит сеиҵанаԥхьеит – Миха Ҵедиа.

– Ари шәара шәоума?

– Саныҵкәыназ аѡрагьы сҩазысклон. Убраҟа ԥсевдонимк уԥылоит Алхнытә ҳәа, убригьы сара соуп.

– Аѡра сҩазыскуан шәҳәахт, номерк ныбжьахаргьы егьи аномер аҟны уеизгьы иануп шәыстатиак! Аа, ари аномерк шәара шәѡымҵақәа роуп еиҳарак иану! – сҳәеит сыччо.

– Усҟан, зежә шыҟәса раан, изыѡуаз маҷын. Ѡыцьа-хѡы агазеҭ анҭрыжьуаз ыҟан. Абзыԥ рҟынтә Платон Шьаҟрыли сареи корреспондентцәас ҳаман. Аѡра аҵкысгьы агазеҭ ажәлар рылартҵәара акәын ҳазҷыз.

– Гәлиа шәаниҵаѡха, Коҕониа шәаниѡызаха, агазеҭтә статиаҟәа раамышьҭахьгьы, алитература аганахьалагьы ак ҟашәымҵо ҟаларымызт?

– Иуцәызӡар акгьы иаԥсам. Изыѡуан, аха исгәаԥхомызт. Амала, пиесак рыстан, аѡажәижәабатәи ашыҟәсҟәа раан, араионаҷы, нас қыҵақәаки рҷы иқәдыргылақәеит.

Аԥшәма аԥсуа шәҟәыѡцәа аҳәаҳәала дразҵаауан, ааигәа иҵыҵраны иҟоу ашәҟәқәа реилкаара дахыццакуан. Сара сгәазхара исзымбауа сахәаԥшуан саԥхьа астол иқәыз хәы змам амал. Сиҵашьыцуан урҵ зтәыз.

– Шәымш сырҳит, саҵашәымҵан. Шьҭа сцалап, мамзар даҽа ԥыҵк саанхар, схы сызнымкылакәа, аґьычра салагоит! – сҳәан сыччо сѡагылеит.

Еиҵасгәалашәеит акыр шықәса рышьҭахь сѡызак Лыхны ашҵа, Чачаа рхаан ахыжәжәарахқәа дрыхәаԥшуа ииҳәаз. Агәарԥаҽ иқәгылаз ара ду абыґьқәа ыршәыршәыруа еилнархуан аԥша. «Саб иашҵа ду ара амҵаҽы сыҵатәуоп сара, аԥша хьшәашәа ашәшьыраҽы иасуан ихааҳа...» Сара сиҵан ари зѡыз иѡыза иашаҵәҟьа. Мап, дызѡыза гәакьоу Иуа мацара иакәҳам. Дарбан шәҟәыѡѡы, дарбан наукатә усзуѡу згәы иазнамырхара ианидырлак нахьхьи Хыԥсҭа аҳиас азааигәара, Лыхны ақыҵа, Алгыҵ аҳаблаҽы дшынхауа абри еиԥш змилаҵ бзиа избауа ауаѡы!

«Аԥсны ҟаԥшь», 1967

АИЗҲАРА АМѠАЛА

Аԥсуа театр уажәеиԥш алшарақәа аманы, аҽеибыҵа ашьхаца-мѡа ианны иҟамлац. Зегьраԥхьаҳагьы ари зыбзоуроу, аґба ақаԥдан ида ԥсыхәа шамам еиԥш, атеатр иаиоуит зыда ԥсҭазаашьа амамыз арежиссиорцәа ҟазацәа. Ҳәарас иаҵахузеи, ари иаанагом иахьа уажәраанҳа аԥсуа театр каԥдан дызмамыз аґба иаѡызан ҳәа. Ареижиссиорра знапы алакыз ауаа, раԥхьатәи ҳаԥсуа шәҟәыѡѡцәа реиԥш, ѡбахԥа ус ирҽын, еилагҳатәыс ирыман, арахь дара занааҵлеи баѡхатәралеи иақтиорцәан. Занааҵс иманы, ҷыдала арежиссиорра иаҽыз дыҟазаргьы, уигьы дзаҵәын. Абасеиԥш ауадаѡрақәа ирҵагыланы, зхы аԥьыка ықәызхуаз, уажәы ирыҵагылеит рус-ԥшьа ахьанҵарак рымыздаша – иахьатәи ҳаамҵа зыҳбахә сымоу Нелли Ешба, Хәыта Ԥьопуа, Миха Мархолиа, Дырмит Кәартаа роуп.

Иарбан ҟазара хкызаалакгьы, иара иақәнагахаша абаѡхатәра аҵахызар, ҳәарада, арежиссиор «акәицгьы» ауаѡы ицәа иаланы дироуп, даҽеакуп ари иарбан жанру иаҳа зықәыргы-

лара дазыманшәалоуи «анцәа» ииҭаз абаѡхатәра ҭарадыррала шаҟа изазырҳази. Абри аганахьала ҳахәаҧшуазаргьы, хыхь зыʒбахә сҳәаз ауаа, ʒык ишеицҭахысуагьы, рхысшьақәа еиҧшым. Ари атеатр азыҳәан иаҳагьы еиҕьымзар, ҧырхагарак аланы ҳәа иҟам. Аус злоу, цәи-мҭи реиҧш, аихара ҟамҭакәа, напеикәыршарала аусеицуроуп. Хшыѡрҭаганы акәым ишысҳәо, аха дасу дазхәыцроуп аҧсуаа ҳмилаҭтә ҟазара аʒбахә зларҳәо ҳәа иҳамаʒоу театр заҭәык шакәу. Шә-ҕбак зызху иҕбақәа руак ҭааҟәрыларгьы, шаҟа изынхохзеи!

Даҽакгьы уаѡдзыргәырҕьаша. Сынтәа атеатр иаиоуит гәыҧѡык актиорцәа ҽарацәа. Ҳәарада, урҭ неибеиҧшны еиҟарам баѡхатәралеи дырралеи, аха иахьаҭәҟьа уацәымшәакәа ихадоу арольқәа зуҭаша ыҟоуп. Урҭгьы реиҳабацәа ақды ахы иаҭазар, дара аҭыхәа ѡышьҭыхны рыжәѡа инықәырҭап. Акысгьы, дҽа сезонк еиҧшымкәа, еиҳарак сынтәатәи асезон аан, атеатр «аидара» ҕәҕәа иаҭамлар ада ҧсыхәа амам. Ҳаҧхьаҟа ишьҭоуп ҽааны Қарҭ иҟалараны иҟоу аҧсуа ҟазареи алитературеи рдекада. Иалаҧшны избаз изларҳәо алеи, насгьы есҽнытәи акьыҧхь шахцәажәази рыла иаҳҳәозар, 1957 шықәсазы имѡаҧгаз адекада ақәҽиара бзиақәа аиуит. Уи иҳанаҳәо уи ауп, уаҟа инагаз аҟазара усҟантәи аамҭа иахьынʒаҭахыз иҳаракын, аамҭа иақәшәартә иҟаҭан. Уиаахыс аҧсҭазаараҽ аиҭакрақәа рацәаны иҟалеит, аамҭа ҧхьаҟа ицеит, даҽакхеит аҟазара аҭакҧхықәра, хараʒа иазҳаит ахәаҧшѡы игьама, иҭаххарақәа. Аус злоугьы убарҭ рыҽрықәыршәароуп.

Адекада аҽазыҟаҭара аамышьҭахьгьы, сынтәатәи асезон азыҳәан даҽа ѡ-ус дук аҧхьа ишьҭоуп атеатр. Ишдыру еиҧш, октиабр мзазы Асовет тәылаҽы инеиҭыхны, ныҳәа дуны иазгәаҭахоит Ленинтә комҽареидгыла 50 шықәса ахыҭра. Уи иазкны имѡаҧгахоит аҟазаратә фестивальқәа, атеатрқәа, аконцерттә залқәа рпрограммақәа ҷыдала иара иахьʒнырѡылоит. Ѡбагьы, иааигәахоит, уажәнатәгьы аҽазыҟаҭара аҭахуп авожд дуʒʒа В.И. Ленин диижьҭеи 100 шықәса аҭра. Ҳәарас иаҭахузеи, арҭ аѡ-ныҳәак излалшо ала ибзианы иазгәанаҭароуп ҳаҧсуа театргьы.

Абарҭқәа рыдагьы, арепертуар ҽыц аиқәыршәараан есышықәсеиҧш, сынтәагьы иазхәыцтәхеит даҽакгьы. Ҽаантәи аҧхынразы Аҧснытәи ақыҭақәеи араионқәеи рышҟа ага-

строльразы ианцо иргаша аспектаклькәа. Ас ануҳәалак, ԥьоукы: «Ақалақь уаа идшәырбо, ақыҭа уаа ирзеилымкааua иҟоума?!! –ҳәа иааԥҽагылоит. Асеиԥш аҳәара иаанаго атеатр аспецификa зынʒаск азымдырроуп. Ақалақь аҟны, иара атеатр аԥнуҵҟа иддырбо аспектаклькәа зегьыҵәҟьа ақыҭақәа рахь ргара ауам, зеилкаара уадаԥу философиатә ҵакык рыҵаны акәым, аспектакль зыда ԥсыхәа амам ацхыраагʒақәа – атехника аганахьала иҟоу ауадаԥрақәа роуп.

Абарҭ хыхь еиқәсыԥхьаʒаз зегьы шәо-изо иазхәыцит атеатр адирекциеи асахьаркыратә напхгареи 1968-1969 шықәсқәа рзыҳәантәи арепертуар аиқәыршәараан. Имыцхәхарым ҳәа сгәы иаанагоит, арепертуар аиқәыршәараан иҟаз даҽеа уадаԥрақәакгьы аʒбахә сҳәар. Ԥьабаас иамоузеи уиаҟара, аклассикатә драматургиа аҟнытә, мамзаргьы аешьаратә литературақәа рҟынтә ҳаамҵазтәи ԥымҵақәак аа иҵаганы арепертуар аиқәыршәара. Ҳәарада, уигьы ҟазароуп, аха уиала изҽиом ҳаԥсуа милаҵтә ҟазара, изыҟалом аԥсуа театр. Ииашоуп, егьырҭ алитературатә жанрқәа раасҵа, адраматургиа иаҳа ишьҭаханы иҟоуп. Ус иахьыҟоу ҳара ҳҟны мацара акәʒам. «Иҟам, иабааҳго?!» –аиуриспруденциа аганахьала зеиґьыҟам хҽыхгоуп, аха ахырқьиароума уаԥ дзызхәыцша. Иҟамзар, ԥсыхәа ахьынʒамоу ала, иҟаҵатәуп, абаԥхатәрагьы – баԥхатәроуп, аха амаашьаратә, аԥхʒы каҟьо аусурагьы шьарда аҵанакуеит. Асеиԥԥш сзырҳәо, атеатр апиесақәа маҷымкәа иазнанагоит, иҳәатәуп, урҭ равторцәагьы шбаԥхатәрадам, аха рԥымҵақәа гхақәак роуны, ишнаргаҵәҟьаз атеатр иаанамкылалак, агхақәа рырҽеиразы ирархәаз зынʒаскгьы рхахьы иаамгакәа, иара ус ишыҟоу инрыжьуеит. Апиеса рыдрымкылеит ҳәа автор игәы камҳароуп, ихгьы иақәимҵароуп. Аа, абар, изныкымкәан, иԥынтәымкәан аус ахьадырулаз иабзоураны, сынтәа иҳауит уаазеигәырґьаша аԥсуа пиеса ҽыцқәа. Ауадаԥра ҳәа зысҳәаз, урҭ апиесақәа акгьы рыгʒамкәа зегьрыла имазеины иҟамызт, арахь аамҵа цон, арепертуар ирласны еиқәыршәатәын. Аццакыра шыҟазгьы, «анцәа» иԥьшьоуп, ахҳәаԥшцәа злаҳаргәырґьаша аԥсуа пиесақәа ҳауит. Ҳдраматургиаз иҽыцуп урҭ равторцәа реиҳараԥык рыхьʒқәагьы. Иахьа уажәраанʒа алитератураҽ Алыԥьса Гогәуа дшырдыруаз прозаикк иаҳасабала акәын. Сынтәа уи иргәырґьоит атеатр ахәаԥшыԥцәагьы. Иԥны далгеит раԥхьатәи ипиеса. Апиеса иаанарԥшуеит Аԥсны аре-

волиуциа аиааира анагоз аламҭалазтәи амшқәеи иахьатәи ҳаамҭеи. Арҭ аѡаамҭак, аҭлеи аҧашәи реиҧш, реидҳәалара, аѡабиҧарак, аҭлеи амахәҭақәеи реиҧш реизыҟазаашьа, рестафета, автор иааирҧшит иахьатәи ахәаҧшѡы иҭахрақәа рҟынӡа иҳаракны, иахьатәи ашәҟәыѡѡы ихәыцрала. Зыѡнуҭҟа «збаѡлаша» ҭҭәааау аҧсихологиатә драма, арежиссиори актиорцәеи ирымпыҭаманшәалаханы асцена анаба, аспектакль ахьӡынѡылахоит В. И. Ленин ишықәсхыҭра, иара убасгьы иалаҭахоит Адекада азыҳәантәи арепертуар. Убас, акраамҭа аус анадырула ашьҭахь, апиеса ҿыц атеатр иазналгеит ашәҟәыѡѡы-апоетесса Нели Ҭарҧҳа. Уи лпиеса гәыцәс иамоуп аҧхьаѡцәа ибзианы ирыдыркылаз лповест «Маҭиса». Ҳәарада, апиесаҿ акырӡа иҧсаххоит аповест асиужеттә цәаҳәа, иаҳа ихарҭәаахоит ахаҿсахьақәа, аамҭалагьы еилацалахоит.

Нели Ҭарҧҳаи ахәаҧшцәеи уажәадагьы еиқәшәахьеит. Аха атеатр асценахь ҿыц зшьапы еихызгаз дреиуоуп Шьалодиа Аҵьынҵьал. Асатиратә, аиумортә жәабжьқәа равтор асценахьгьы «дкьатеиҧҭәагаха» дцәырҭуеит. Уи икомедиа иахьатәи ҳамшқәа рзы ауаѡы иҧыло азалымдарақәа ҿаҧнаҿуеит «ччарала» мацара. Иагәылганы иҟоуп аҟазара изакә мчу иамоу зҳәауа ахшыѡҭак. Иҿыцуп ахәаҧшѡы изыҳәан апоет Баграт Шьынқәба ихьӡгьы. Уи жәеинраалала иѡу ироман «Ахра ашәа» аинсценировка иаҿуп атеатр атәы бзианы издыруа адраматург Шәарах Ҧачалиеи аҧсуа театр арежиссиор хада Нелли Ешбеи. Ари аӡбахә иаҳа сааханы изысҳәаз, аинсценировка макьана ихиам, аха знапы алаку ауаа гәык-ҧсыкала, бзиабара дула русушьа злаҟоу ала, хымҧада, атеатр иаиуеит афырхаҭаратә драма ду. Абасала, сынтәатәи арепертуар аҟны зынӡагьы имаҷым аоригиналтә пиесақәа.

Ҳәарада, асоветтә театрқәа зегьы рҟнеиҧш, аҧсуа театр арепертуаргьы иалалароуп иреиҕьу аклассикатә, иара убасгьы ҳаамҭазтәи адраматургцәа рѡымҭақәа еиҭаганы. Урҭ иалхқәоу арбанқәоу сҳәаанӡа, исҭахуп даҿакгьы салацәажәар. Егьырҭ алитературатә жанрқәа раасҭа, аҧсуа бызшәахь иаҳа ирацәаны еиҭагоуп адраматургиатә ѡымҭақәа. Ари аус ду аҟны ибзианы зхы аазырҧшхьоу, аҵьабаа маҷымкәа избахьоу аиҭагаѡцәа ҳамоуп. Аха адраматургиатә ѡымҭа анеиҭагаха, сара стәала, уи атеатртә ҟазара азырҳара аамышьҭахьгьы, аҧсуа литературатә бызшәа арбеиарагьы ишазку ҳҳамышҭуазароуп. Убри аҟнытә,

инеиԥынкыланы апиесақәа реиҭагара аӡәи ѡыԥьеи рымацара ракәымкәа, уи аус иалахәхароуп иара иаԥәнаго абаѡхатәра змоу, изылшо ауаа рацәаѡны. Ахәаԥшыѡцәа ахьӡ ҽыцқәа рзыԥшуп сынтәа аиҭагара аҟынгьы.

Хыхь ишысҳәаз еиԥш, октиабр мзазы инеиҵыхны иазгәаҭахоит Ленинтә комҽареидгыла 50 шыԥәса ахыҵра. Абри аныҳәа мшы иахьӡынѡылоуп атеатр арепертуар иалоу Расул Гамзатов ипиеса «Ашьха ԥҳәызба». Еиҭеигеит апиеса апоет Никәала Кәыҵниа. Иѡуп иара аиҳарак жәеинраалала. Иҳәатәуп, аиҭагара ауадаѡрақәа рацәаны ишамаз, аха аиҭагаѡ дақәшәаны, актиорцәа рҽаҽы иааиуа, асценатә бызшәала ибзианы аԥсышәала ирцәажәеит. Иаанарԥшуеит апиеса иахьатәи асоветтә ҽар рыԥсҭазаара, абри адагьы уи асиужет ҳара, аԥсуаа, акырӡа иаҳзааигәоу, изҽагыло ажәытә ҵасқәа ҳара ҳҟынгьы макьана амч рыманы иҟоуп. Аныҳәа амшқәа рзыҳәан иахьыгӡахарц, уажәнатә атеатр аҽазыҟаҵара иалагахьеит, иқәиргылоит арежиссиор-адипломант Дырмит Кәартаа. Ҳаамҭазтәи, аха аҳәаанхыҵтәи аҽар рыԥсҭазара аарԥшра иазкуп арепертуар иалоу америкатәи адраматург Леман иѡымҭа «Вестсаидтәи аҭоурых». Уи еиҭаганы атеатр иазнеигахьеит Алыԥьса Гогәуа. Иахьа уажәраанӡа аԥсуа театр арепертуар иаламызт изеиԥшразаалак хәыҵтәы спектакльк. Ашкол хәыҷқәа рыхәаԥшуан дара рыԥәреи реилкаареи иаҵанакӡоз, уи моу, рааӡараҽ иԥырхагаз аспектаклькәа. Асеиԥш иҟаз агха ду аԥыххоит ҳаԥхьаҟатәи асезон азыҳәан. Арепертуар иалаҵоуп аурыс классика ахьҟәыршәеиԥш иагәылыччауа адраматург А. Островски ипиеса-лакә «Ас-ҭыԥха» («Снегурочка»). Еиҭалгеит иара апоетесса Нели Ҭарԥха. Ахәаԥшцәа ирбараны иҟоуп иара убас М. Мревлишьвили, В. Полиаков уҳәа рпиесақәа.

Атеатр макьана ашәқәа маатыц ахәаԥшцәа рзыҳәан. Адәахьала уагәдыԥшылар, иҭынчӡа, еиԥәышьшьы игылоуп, аха иҭынчым уи аѡнуҵҟа. Ԥьара ауасҭаҵәа-аремонтҟаҵаѡцәа рҟәаѡ-чеѡ бжьԥәа гоит, ԥьара ҽыц иаанагаз пиесак еимакыеиҽакуа арежиссиори автори рхы еидшыло еидтәалоуп. Уи аамҭазы, аҭынчра ахьыҟоу рҽыԥхьакны, арепетициақәа ирҽуп даҽа шьоукы, урҭ ирҭахуп асезон анаатуа ахәаԥшѡы спектакль ҽыцла иԥыларц. Урҭ иарбан спектаклькәоу макьана иаҳҳәарым. Ґәырґьаҽҳәашак ирзаѡызахааит ахәаԥшыѡцәа!

«Аԥсны ҟаԥшь», 1968

ИЗАХЬЗЫДА РА?

Ажурнал «Алашара» аномер 12, 1967 шыҟәсазы иҵыҵыз аҟны иануп Ҭырҟәтәылан инхо аԥсуа поет Беигәа Омар иажәеинраалаҟәа ѡба. Руак иахьзуп «Зызлан». Уи акомментариаҟәа аҵахым. Зызлан илыхҳәааны амиф Аԥсны инхауа аԥсуаагьы ибзианы иаадыруеит. Ажәа «зызлангьы» аԥсшәа иалҵыз акоуп. Аѡбатәи ажәеинраала иахьзуп «Ра».

Уи даҳдырҵеит ҳабаҵәа,
Даныԥшуеит ҳаԥсышәа,
Данубаалоит уи ҳажәа,
Ус данѡаалоуп ҳгәаҵәа.

Абас дихцәажәоит апоет Ра ҳәа зызбахә имоу. Иҟалап, Ҭырҟәтәылан инхауа аԥсуаа ибзианы дырдыруазар, раԥсшәа жәаргьы иалалахьазар Ра ихьз, аха ҳара ҳзыҳәан иҽыцуп, ҳлакәҟәа, ҳлегендаҟәа рҟынгьы иуԥылом ас еиԥш ахьз. Убри аҟнытә, имыцхәхарым ҳәа сгәы иаанагоит апоет иажәеинраалаҽ зызбахә имоу дызусҭоу аилкаара ҳалаҵәажәар. Ажәеинраала ҳанаԥхьалак агәра ҳгоит, дызлаҵәажәауа дышуаѡым. Ажәеиԥшьаа, Анана-Гәында, Адауы уҳәа ҳлакәҟәа рҟны иуԥылауа адоуҳатә мчҟәа ирѡызоу азәы шиакәу:

Мцеи лашареи, зи нышәи
Ԥысыс, мчыс дрымауми,

иҳәоит.

Аҭоурыхтә документҟәа ҳрышьҭамлазаргьы, ҳцәажәаара ҳаԥсшәа жәартә беиараҽ, иара иатәушәа, иалазѡаны иазынхаз ажәаҟәа «амсыр ԥьаадыш», «акалам», «ашәҟәы», «аԥьыка» уҳәа ирацәаны аҽырԥштәкәа агәра ҳдыргоит ажәытәанза аԥсуааи мысрааи (египетааи) аиҵанаиааира шрымаз. Иҟалап, убасҟан, ажәытәанза мсыраа рҟнытә аԥсуаагьы ираҳахьазҭгьы, ирдыруазҭгьы Ра захьзыз анцәа ихҳәаау мсыртәи амиф. Иҟалап, амҳаԥьырра иагаз аԥсуаа, иахьа Ҭырҟәтәылан инхауа, мсырааи дареи аиҵанаиааира ахьрымаз аҟнытә, ари амиф дара рышҟагьы ииасзар, «даныԥшуеит ҳаԥсышәа» ҳәа апоет иҳәартә ржәар иалалазар.

Ишдыру еиӊш, еллинааи мсырааи анцәақәа рацәаӡаны ирыман. Убарҭ зегьы рҟнытә Ра иаҳа дзаликаазеи апоет, насгьы, амиф излаҳанаҳәауала, дызусҭадаз асеиӊш зыхьӡырҭаз анцәа?

Ра – ҳәаа амамкәа амч дуӡӡа зымпыҭакны, анцәақәа зегьы иреиҳаз нцәак иакәын. Уи нцәас даман Амра ахаҭа, адунеи зегьы инапаҭаҟа иҟан. Иара, дины данынкашәа инаркны, амч еиқәаҭәақәа дырҿагыланы аибашьра далагеит, раӊхьаӡа иқәихызгьы алашьцара ауп. Адунеи еилаҳанто иахажьыз алашьцара Ра данаиааи ауп, Амра лаша-лашо ианаацәырҭ. Иара ихылҭны адунеи иқәлеит ҩыцьа ахшара. Иҷкәын ихьӡын Шу, иӊҳа – Сохмеҭ. Убарҭ аҩыцьа ирхылҭны ауп адунеи ишықәлаз Гобеи (адгьыл анцәа) Нути (ажәҩан анцәа). Адунеи шаны даналга ахысгьы доуит иара ихаҭа. Дыҟамызт даҽа нцәак иара ииааиуаз. Ас еиӊш амч изҭауаз ҳәа маӡас иҭаз уиакәын: идыруан иара даҽа нцәак изымдыруаз хьӡык, уи игәанала ианааиҳәалак, имч еиҭааиуан, аӡәгьы дизымиааиуа дааҟалауан. Аха, ауаа рыҩнуҭҟа ишыҟоу еиӊш, анцәақәагьы аиҳабыра ауеимарымкыхуа, Ра ихшаз, урҭ ирыхшаз аӊҳәызба Исида илыӡбеит гызмалрыла лабду илырҳәарц уи ахьӡ маӡа. Даалаган лара илшеит амаҭ. Уи амаҭ аҭаҳмада илырцҳаит. Ахьаа бааӊс иоун, дгәаҟҭәаҟуа аӊсра далагеит Ра. Ихылҭыз, урҭ ирхылҭыз уҳәа анцәақәа зегьы еизеит, аха Исида лаамышьҭахь аӡәгьы илшауамызт уи ихәышәтәра, ахьаацәгьа имаз дамыргәаҟуа ахҽра. Лара дақәшаҳаҭымхеит ахьӡ маӡа иидыруаз имҳәакәа. Акраамҭагьы имҳәагәышьеит Ра имаӡа, аха ихьаа мыжда иаҳа-иаҳа аҽарҕәҕәон. Иӊсахы ҿнакаауа аҟынӡа днанагеит. Иамуит ахьӡ маӡа иидыруаз имҳәар. Абри ашьҭахь Исида Ра ихьаа хылҽит, дылхәшәтәит, аха, изхәарҭагәышьаз, уи ицәыӡит ӊасатәи имч, дыҟамызт уажәшьҭа зегьы дрынцәаны, зегьы дыриааиуа. Ауааҭәҟьагьы ихымхәыцуа иалагеит, иара изкны иҟарҭоз аныҳәақәа раан иршьуаз аӊстәқәагьы рышьра иаҟәыҭит. Ра ауаатәыҩса бааӊсыла дрызгәааит, ркәыкәлах ыҟамкәа инирҭәарцгьы иӡбеит. Абри дҭас илыҭаны адгьыл ашҟа дааишьҭит ажәҩан нцәас иамаз, иара иӊҳа Сохмеҭ. Ауаа ачымазара бааӊс, азҩа ҿкы рылалҭеит уи. Анҭәара иалагеит. Рыӊсы еиқәирхарц азыҳәан иашьапкуа аҟынӡа иналцеит Сохмеҭ. Ауаа амралашара рзаазгахьаз анцәа Ра уажәгьы еиҭарыцҳаишьеит ауаатәыҩса. Иӊҳа дааникылеит уаҳа ацәгьара ҟалымҭауа,

аха иара уи нахыс иҵахымхеит адгьыл аҟны аҟазаара, дагьцеит иара ажәѡанахь. Зегьакоуп ицәымʒкәа изынхеит иара ауаатәыѡса рышҟа имаз абзиабара. Ажәѡанаҷ дахьнеиз, анышьа длақәтәаны ажәѡан иагәыҵасуа аʒиас Нил дхылеит. Уаантәи ауаатәыѡса ирзылбааишьҭуан алашара, аԥхарра. Ашьжьымҵанʒа инаркны аныҟәара дналагоит Ра. Ахәларахь ианнеиуа аамҵазы уи инышьа нарыдгылон амраҵашәараҷы иҟоу ашьхақәа. Мсыраа агәра зларгауаз ала, убарҵ ашьхақәа рҷы иҟан нарцәыҟа узгауаз аҳаԥы аҷышәҵ. Инышьа аффаҳәа иʒсауа уахь инҵалауан, уаҟа инышьа иԥсахуан иара, днақәтәауан уахынла дзырʒсалаша анышьа. Убри ала дыʒсауа дынхылауан адгьыл аҵаҟа иҟоу Нил.

Аҵх агәаны иааиԥылауан Ра ииаицрымʒааua ишьҭоу иаҕа бааԥс амаҵ Апопи иареи. Урҵ аибашьра иалагауан. Амаҵ Апоп анцәа Ра дҵанархарц азыҳәан, ҷамѡак ҵаʒамкәа адгьыл аҵаҟа ииасуаз Нил аʒы зегьы нҵыркәкәаны ижәуан. Аха амаҵ аҵкыс даиааиуан Ра. Уи иажәыз аʒы зегьы аҷихуан. Еиҵах инышьа днақәтәан дыʒсо иҷыѡеихон. Днеиуан иара амрагыларахьтәи ашьхақәа рҷы. Уаҟа днақәтәауан ҿынлатәи инышьа. Еиҵах ауаатәыѡса аԥхарреи алашареи рзылбаашьҭуа днаҵалауан ажәѡан.

Ажәытәан мсыратәи асахьаҵыхыѡцәа, амаʒаѡцәа (аскульпторцәа) анцәа Раа ауаѡ ԥшра иманы акәын дшаадырԥшуаз. Ихаҷы игьагьаʒа ихадыргылон амра асахьа змаз аҷыкәаҳа (адиадема).

Иаҳҳәар ҳалшоит, Беигәа Омар иажәеинраала «Ра» зиѡыз анцәа ихаҵара иланы, уи диашьапкуаны акәым ҳәа. Амиф ихы иархәаны далаҵәажәоит уи ауаатәыѡса рышҟа имоу абзиабара ду, иуаажәлар алашара, алахтра роурц дшазхьуа. Иара амиф ахаҵа, апоет ишиҳәо еиԥшҵәҟьа, Ҵырқәтәылан инхауа аԥсуаа «рыбз иалазар, иныҟәызцо ажәаны» иҟазар изыхҟьауагьы еилкааup, уи уаѡгьы дзеигәырґьаша акоуп, избанзар Ра алашьцара адунеи иахицеит, ишеишеиуа Амра рызкыдиҵеит ауаатәыѡса.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1968

АУАҨЫ – ААМЫСҬАШӘА

(С. И. Ҷанба изы)

Иҟам мчы еиқәаҵәак, ауаа дара иртәны ирыдыркылаз адоуҳатә мал адаракәац ыҟаҳамкәа дунеи аныхра зылшо. Уи иажәа иазыԥшын, иираны иҟан, знык ианиҳәа, иани инаркны, дара иртәны, дара ыҟанаҵ ирыманы ицалоит.

Сарԥысра саатәгылаанҳагьы, ибзианы исгәалашәоит, иара дахьиз, дахьааҳаз ҳара ҳҳаблаҷы, маҳажәак еиԥш акәзаргьы, ражәа иналарҵон ҳаҵыр зқәырҵо аҳәы ианихцәажәо: «Самсон диҩызоуп, дуаҩы гәшаҵоуп», «дуаҩы хҳырымгоуп, Самсон иеиԥш», «Самсон иеиԥш дуаҩы аамысҵашәоуп». Иааз-гап, изҳәааз ихаан аԥьаад ианырҵахьаз фактк. Самсон Ҷанба ԥшьынҩажәа шыԥәса ихыҵра аназгәарҵоз, ихааныз, ибзиа-ны дыздыруаз иԥыҵантәик диацәажәарц аурыс газеҵ аҟнытә корреспондентк диҵааит саб. Ааркьаҷны абас иҟоуп саб иҳәамҵаны уи ианиҵаԥәаз руак.

«Исҳәар сылшоит Самсони сареи ҳхәыҷра еицаҳхаагеит ҳәа, уи маҷк дышсеиҳабызгьы. Хьҳи-ԥшеи иманы, аматҵура ду данахагылагьы, иԥыҵа гәакьа Аҵара илаԥш ахын, аамҵа ҷыц закәу рзеиҵеиҳәарц лассы-ласс даауан. Иҳаблаҷы ихигон иԥсшьара. Убас дааит ҳынрак азыҳәан. Шьамханы асы шьҵан. Ашәыб рыԥәжьын ашәаԥыцьаԥ. Шәарыцара ҳцап иҳәан, ашәаԥьԥәа аашьҵыхны, абна ҳнылалеит. Усҟан ԥсаатәлеи шәарахлеи ибеиан Аҵара абна. Ҳшәарыцо ҳашнеиуаз, ҳаԥшызар, ашәч зқәыз аҵла амахә иԥәтәоуп абнакәты. Иаԥхьа сышԥахысуаз. Днарԥшны исырбеит. Ҳгылоуп абар-дра ҳҷеавакны. Ибахҵәаҳа, иласкәантраҳа иауеит асы. Сам-сон ашьшьыҳәа ишәаԥь аахаиршалеит, дынкылаԥшит. «Ухыс, уалга!» Дгылоуп. Абнакәты амахә иԥәтәоуп. Ашәч акакалԥәа инарымҵасуеит. Самсон ишәаԥь аҵа дынкылԥшуеит, даана-хоит, абнакәты дахәаԥшуеит иԥьашьо-илакәшьо. «Иҳацәцоит, уеихс!» Ибжьы ҵынчҳа: «Басариан, уанаԥьалбеит, ҳаҟәыҵып, уахәаԥш шаҟа иԥшҳоу!» – иҳәеит. Уаҳа дамеихсҳеит. Абас дыҟан, ашьац ирҟьацуамызт ззырҳәоз уи ауаҩ».

Ҳәарада, аамҵа ҷыц иахылҷиааueит ахәыцшьа ҷыц. Иацы амра иадкыло узхыҷехәоз, иахьа ҩыԥьа ахьеидгы-лоу иузцәырымго, даҷа ганкахьала ииааҳәны иубар ҟалоит.

Ашыҟәсҟәа аныбжьалалак, ашәҟәыѡѡы ихәыцшьаҟәак узудымкылар ауеит, мамзаргьы, иҟалоит, иара ихаан усҟак ирыдрымкылаз иаҳагьы иузааигәахар. Сара сабиԥара иаԥанакуа ашәҟәыѡѡцәа рдоуҳатә дунеи ашьаҟәгылараан иѡымԥаҟәа ахьрымамыз аҟнытә, иҟаиԥараны иҟаз анырра изыҟамԥеит, аха ашьԥахь, ажәа артәашьа, ажәа сахьарк аус адулашьа, ицқьаны ацәажәашьаҽы реиҳа аус анырушаз аамԥазы, ихьҟәыршәаха ицәырԥит хәы змам Самсон Ҭанба ирҽиамԥаҟәа. Неицакра амоуа аԥсуа жәа иаҟәлахоит акы – уамашәа иԥьоушьартә, ижәлар ирцәажәашьаз уи ашәҟәыѡѡы ицәажәашьа. Реиҳа ажәа бзианы изҽоу, реиҳа аԥсшәа бзианы изҳәо Самсон Ҭанба иѡымԥа уизаԥхьар, аа, абас исҳәарц акәын исԥахыз, исзеиҽымкааит акәымзар иҳәоит. Убасҟак азыхь еиԥш ицқьоуп ихшыѡԥак, ахш еиԥш ираӡоуп уи иажәа. Абарԥқәа рзыҳәаноуп рԥеицәа дуқәа рыгәԥа дыргыланы ихьӡ зырҳәо иажәеи иуси зызкыз ижәлар гәакьа.

1968

АЛИТЕРАТУРА ИАСАРКЬАХАША

Ажурнал «Алашара» иқәнаргылеит абарԥ азԥаарақәа:

1. Шәышԥахәаԥшуеи иахьатәи аԥсуа литературатә критика аԥагылазаашьа? Қәҽиарақәас иамоузеи, гхақәас иадыжәбалозеи? 2. Иҟоума аԥсуа литературатә критик иусура зыруадаѡуа амзызқәа? Хыла иарбанқәоу урԥ? 3. Шәырҽиаратә усураҽы ҳлитературатә критика акыр ишәыцхрааума? 4. Литературатә критика аҽиара хаԥала шәҽахьынӡалашәырхәуа азхоуп ҳәа ишәыԥхьаӡома? 5. Аԥсуа литературатә критика иаҳа-иаҳа арҽиаразы иҟаԥатәуп ҳәа шәгәы иаанагозеи?

Ишыздыруала рԥак ҟасԥоит.

1. Асахьаркыратә литература аԥсԥазаара иасаркьаны, амилаԥ рдоуҳа иаԥырԥьманны, ирҽахәыҳәаганы ианыҟала (ус ианыҟамлагьы баша ихәышԥаара цәажәарахоит), акритика иара асахьаркыратә литература ахаԥазы, ахаҽы анарбартә исахьаркхароуп, насгьы абԥаларԥахь икылызго амѡа-па ианы-

лазар, иацәыхьчауа, ашьха-мҩа излакыдлаша, инықәырҧшны акәзаргьы, ианарбозароуп.

Акык, ҩбак, еиҳарак аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иҭыҵыз алаҳамҵозар, ҳакритикатә статиақәа «аҵәгьы мбылуа, акәацгьы ӡуа» принципс иҟаҵаны, ҟыбаҩ злаӡам аҽы надигьы абҕа ршьышьуеит, хара ицаша аҽыҩ бзиагьы рнапы нахьыршь-аахьыршьуеит. Аус злоу анади шынадиу, акәадыр бзиа ишаҧсам аарҧшреи, аҽыҩ бзиа ҳәа ишьуогьы зыда ихәарҭам аҽееимаақәа аҵоу, иаҵаму еилыркка иаахтны аҳәароуп.

2. Акритикагьы, ҳәарада, иашьклаҳәуа рацәоуп, еиҳарак ҳара, ҳаҧсуа ҧсҭазаараҽы. Уи знапы алакугьы раҕәрақәа (аҕәра мыждақәа!) аарҽаркуазар акәхап, дара иишоуп ҳәа ирыҧхьаӡо аамышьҭахь даҽакы шамҳәо ала рыкритика уашхәамақьаҧсыс азырҳәо ҷьоукы-ҷьоук аредакторцәа. Ҩбагьы, «аиҩызара» иахысны, иҳаракны изгылом. Ашәҟәыҩҩы «ахыдара» аҟынӡа днеиуа агәаҕьра илазароуп, аиаша азыҳәан дықәҧаҩызароуп. Уи изқәа иҽаваҵәахуа акәымкәа, аҵкыс деиҵамкәа агәаҕьреи ақәҧареи илазароуп акритикгьы. Шамахамзар, аҧҟаразы иқәырҵо ачымазцәа зегьы, апинцет кны ирхагыло ахирург дырҩызаз, дырҭынхаз, игәаҕ ркуеит, аха дзакә ҭынхоузеи, еиҳаракгьы, дзакә хирургузеи ачымазаҩ игәы анырхара дацәшәаны зпинцет инахаз! Ажәытәтәи еллинаа: «Платон сара дысҩызоуп, аха аиаша иаҳа изсаҧсоуп!» ҳәа ирҳәоз принципс иҟамлакәа, сара сгәанала, адунеихаан акритика ҽиашьа ауам.

3. Ас еиҧш азҵаара зҭатәу – ҩымҭак ианахцәажәо «ҧхьаҩык иаҳасабала, ҧхьаҩык игәаанагарала» ҳәа хҽыхгалаҧшхырҧагас иныҟаҵо, дара ианрыхцәажәо акритикцәа ҳәа ззырҳәои, ииашаҵәҟьаны критикцәас зхы зшьои ракәзар ҟалап. Ииашоума, иаҳҳәап, апоет, ма апроизаик адраматә ҩымҭақәа ахьынӡаҧуҵо азхоуп ҳәа иуҧхьаӡома ҳәа уиазҵаар? Акритикагьы баҩхатәроуп. Рыцҳарас иҟалаз, ҳара ҳҽы, ҷьоукы-ҷьоук ҵара дук иалганы, наукатә степенк шаароулак, асахьаркыратә литература акритика азура иаламгар ҧсыхәа ыҟам ҷьыршьоит. Урҭ ирхадыршҭуеит алитература наукала аҵареи алитературатә критикеи акы шакәым. Еиҭасҳәахуеит, алитературатә критикагьы баҩхатәраны ауаҩы «анцәа» илеиҵозароуп. Ани, ма егьи ажанр аҟны ихы ахьынӡалаирхәуа акәым аус злоу – досу илоу абаҩхатәраҽ, ауадаҩрақәа иҧыло иҽрымҭакәа, ииҳәарц ииҭаху аҳәара азықәҧароуп.

4. Ауаѡытәыѡса иеилкаара, уи иѡнутҵҟатәи итрагедиа (ҳацәымшәап абри ажәа), ма иччархәра аарԥшны, дзакәу ирдыруа, иуаѡра игәы аҽы изырҽыхо асахьаркыратә литература, арԥыси аԥхәызбеи рыбзиабара еиԥш, ахыбаара ду алоуп. Абри иаѡызоуп «ашҳам» (иахәҵоу адоза иануцәацымла амаҵ шҳамгьы хәшә дууп) нарылаҵо, алитературатә жанрқәа ирылагылоу акритикагьы. Даҽеа уск иаҳа ус хадас иԥхьаӡо, алитературатә критика ҽхьынҳәалас иҟаҵаны зҽыназхаз, иаԥхьаҟа ихьнамыгӡар ауам. Ииашоуп, акыр шықәса рышҵахь иара заҵәык ҵцаарҵас, «цәҟьарас» уаѡы ишьҵихыртә амҽехак ҵбаамызт, аха уажәшьҵа, иреиґьу аклассикатә ѡымҵақәа уасхырс иҟаҵаны, ԥьармыкь бызшәалеи, хәшҵаара хәыцралеи аѡымҵақәа раԥҵара аамҵа иҵысит, апрофессионалтә сахьаркыратә ажәа, алитература иашаҵәҟьа аԥҵара напы аланакхьеит, акыргьы иҵбаахахьеит ҳаԥсуа литература. Уи иара ахала ахатәы мӡырхак аҽҵакны ишымҽиаз, ҽиашьагьы шамам еиԥш, акритикагьы аԥсуа литература амӡырхаҽ иҟоу еилкаашьа азаҵом, уи амӡырха анҵытҵ иахьеи-уахеи имѡаԥысуа апроцессқәа еилкааны иазымдыруа.

Уажәазы ҳаԥсуа критика, ҳлитература иахьӡарц азыҳәан, уимоу, акритикатә хшыѡ ашьаҵаркыѡцәа, уи аклассикцәа, руалԥшьа шеилыркааузе ала иаҳҳәозар, асахьаркыратә литература аԥхьа игыларц азыҳәан иҟаҵатәу абас-абас ауп ҳәа арецепт азыѡра аӡәгьы илшарым. Акы заҵәык навалашьа змам, инапы амса ыҵамлакәа анхаѡы (ԥсы мышьҵыгак ааирыхуа акәымкәа), анхаѡ бзиа ҳәа изуҳәартә дшызнымхо еиԥш, ихы аԥьыка ықәимхыкәа ашәҟәыѡѡгьы ари ахьӡ ԥшьа дзаԥсахом, акритикгьы ари ажәа аҵакы нарҵбааны идукылартә дзыҟалом.

Хыхь исҳәаҟәаз рыдагьы, сара сгәанала, акритика, аперсонаж ихаҽсахьа аҵыхшьа, афабулеи асиужети рыҟаҵашьа аҟны акәым, ауаажәлар рхы-ргәы аҽы ҽыцк, хшыѡ бзиак аира ианаҽу ирласны убри ашьҵа архареи, аԥсҵазааараҽ имѡаԥысуа аиҵакраҟәа бла ҵарыла игәаҵаны изқәыӡбатәуи изыдгылатәуи реиѡдыраара аҟны ашәҟәыѡѡы изыҳәан ицхырааган иҟазароуп.

«Алашара», № 9, 1968

ЗГӘЕИСРА МЦАБЗЫЗ

Уи ибжьы ҿаца ажәлар ргәаҟра, рзиндара иахылҵыз раҧхьаʒатәи бжьын. Усҟан аурыс империа аҽеибыҭауа ашьапы иқәгылон, заҧхьаҟа Европа зегьы азыҳәан ижандармхараны иҟаз аҳәынҭқарра абҕа еиҵыхуа, алшарақәа арҭбаауан. Аха аимпериа ахьанҭара зегьы анхацәа рыжәѡа иқәын. Анхаѡы шаҟа ичҳауаз, убриаҟара иаҳагьы иқәыҕәҕәон. Ишнеиуаз, асыҧса бгара иаѡызаха, иҧжәеит анхацәа рычҳара. Ажәлар рқәыҧсычҳара амшын ҭнацоит ҳәа аҧсуаа ишырҳәо еиҧш, Пугачиов напхгара ззиуз анхацәа бӵьаршьҭыхрала рықәгылара, аимпериа аҧашә аҟынʒа иархыӵхыӵит.

Ииашоуп, шьаарҵәырала ихәаҽхеит урҭ рықәҧара ссир, аха Урыстәыла зегьы зымҽхазкыз анхаѡыжәлар реибашьра, Александр Николаи-иҧа Радишьчев иҧсҭазара зегьы даҽа мѡакы иқәнаҵеит. Уи амѡа-иӵьамыҕәацәгьоу ахақәиҭраз ақәҧара мѡа акәын.

Инагаз, ибеиаз аҭаацәара дрылҵит иара. Социалтә класслагьы дызҵанакуаз «ашьацқьа» злоу ракәын. Иаамҭала аҵара ду иоуит. «Иҭынха-иҭынҵы неицхырааны дҭарҵоит Петербургтәи апажцәа ркорпус. Абраҟоуп дышқәыҧшʒаз А. И. Радишьчев иахьибаз урҭ, «ашьацқьа» злоу рыҧсҭазара ҭацәы, қьафла мацара раамҭа ахыгашьа дахьалаҧшыз.

Дызҭаз акорпус даналга, А. Н. Радишьчев иреиҕьу астудентцәа дырхыҧхьаʒаланы, аҳәынҭқар-ҧҳәыс Екатерина лхаҭа длышьҭит аҳәаанхыҵҟа, Леипцигҟа. Уаҟагьы хәышықәса аҵара иҵоит. Ибзиаʒаны далганы дагьыхынҳәуеит иҧсадгьыл ахь. Аҧсабарагьы уи игәы инамырхеит. Иҵара иақәнагахашаз ахшыѡ инаҭеит. Ажәакала, аимпериа амаҵ аура ихы азикыр, есааира маҵурала ѡада ахаларазыҳәан зегьрыла деиқәшәан. Аха, бырзен поетк иҳәан еиҧш, «иааукәршан гәаҟразар, насыҧдаразар аʒәы ихала далкааны насыҧ бзиа иманы дзыҟалом». Ҳәарас иаҭахузеи, апоет зыʒбахә имоу ажәлар рхьаа ихатә хьааны идикыло, агәы зызҭоу ауаѡ иоуп. Икәшамыкәша иҟаз азиндара, ауаѡы ицәаҧҽра ибонаҵы иара ихатә ҧсҭазаарагьы бзиоуп ҳәа изымшьеит А.Н. Радишьчев. Дук мырҵыкәа наҟ далҵуеит имаҵура, ҧхьаҟатәи икариерагьы мап ацәикуеит.

Усҟантәи аамҭазы аҭарауаа рыѡнуҭҟагьы ирацәаѡын агәра згоз ҭара-дыррала инагоу аҳәынҭқар данахагыла ажәлар ахақәиҭра роуеит, рыҧсҭазаара еиҕьхоит ҳәа. А.Н. Радишьчев еиликааит, егьарыла иссиру аҭла хкы еиҭоуҳаргьы, изықәиаауа адгьыл ахьынӡабааҧсу, аҭлагьы акгьы ишаҧсамхо. Иара иоуп раҧхьаӡа аҳәынҭқар «ҭарадыррала инагоу, иҟәыҕоу абрагьыѡ, ауаѡшьѡы» ихьӡызҭазгьы. Ажәаатәи ашәышықәсазы аурыс литератураҽы реиҳа ҧыжәара змаз ажанрқәа ируакын аода. Уи усгьы изызкыз аҳәынҭқарцәа рырҽхәара акәын.

Даҽа гәын изҭаз А. Н. Радишьчев. Уи иѡымҭа аодақәа рзикит аҳәынҭқарцәа зшьуаз. Аҽхәарамзар акгьы зымбацыз ажанр «ацәахыхратә» ҭакы аиҭеит. Убас иҟаз раҧхьаӡатәи иѡымҭақәа ируакуп «Ахақәиҭра». Усҟантәи аамҭа азыҳәан ари ахьӡ мацарагьы абанӡанаӡоз! Аҳәынҭқар иҽагылара, иаахтны ақәҧара – абри акәын ҭакыс иамаз ари аѡымҭа. Егьыҟалеит иара ареволиуциатә хырхарҭа зауз аурыс литература азыҳәан иуасхыршьҭаҭаганы. Аимпериа аҧашә аҭжәааразы ари аҭкыс еицәаз абӷьар абаҟаз.

Уи аода инашьҭарххны Александр Николаи-иҧа Радишьчев иаҧиҭоит иҭегь аѡымҭақәа. Аха, ҳәарада, зегьы иаарылукаартә иҟоуп, адунеиаҽ дызлеицырдыруа иѡымҭа «Петербургынтәи Москваҟа аныҟәара» ҳәа хыс измоу. Ари аѡымҭа аҭх лашьца еимгәыцҟьаауа илашаз амацәыс иаѡызан. Уи саркьаҭас иаанарҧшит автор иаамҭазтәи Урыстәыла аҧсҭазаашьа. Атәра иаҽагыло усеиҧш иҟоу ѡымҭа амбацызт аурыс шәҟәыѡѡра. Аҳәынҭқар-ҧҳәыс Екатерина лхаҭаҭәҟьа даҧхьеит ари ашәҟәы. «Пугачиов иқәгылара аҭкыс еицәоуп» – абас азылҳәеит. Аиашазы, изакә ѡымҭаз, иахылҽиаараны иҟазгьы лзымдырит узҳәом. Дшаҧхьаҭәҟьаз иҟалҭаз априказ ала, А. Н. Радишьчев Петропавловсктәи абаа дҭаркит. Ашьамҭлаҳәқәа ишьалеит зыжәлар рхақәиҭразы иқәҧоз ашәҟәыѡѡы. Иус ӡбаны ашьра иқәырҭоит.

Еибаку амца урцәарц алаба рыхха уасыр шаҟа ирыҕәҕәаны уасуа, убриаҟара ацҧхьқәа аҽыдды хара ицаны икаҧсоит, иаҳагьы еицәаны еибакуеит. Убри аҟнытәоуп А.Н. Радишьчев ашьра зиқәырхыз. Аҳәынҭқар-ҧҳәыс «дрыцҳалшьеит»

ашәҟәыѡѡы, афилософ. Жәашықәса иқәҵаны Сибраҟа дхылҵеит. Аха ус имариамхеит аҵх лашьца иалѡыз ибжьы ҿаца ахәаҽра. Уи дахьҵакызгьы ишикыц икын имцагәуаз икалам. Убасҟаноуп ианиѡыз абарҵ ацәаҳәақәа: «Иудырырц уҵахума уара сара сызусҵоу, сзакәу, насгьы мѡас сызқәу? Сара иубац соуп, сыззықәҷац сазықәҷоит. Сара сҳаиуаным, сымҿым, стәитәыхым, сара суаѡҷсуп».

Аҳәынҵқар ҷҳәыс Екатерина лыҷсҵазаара даналҵ ашьҵахь, А. Н. Радишьчев азин иоуеит Урыстәылаҟа ахынҳәра. Ҳәарада, уи хақәиҵрамызт, аполициацәа рылаҷш дааҵмыршәо ишьклаҷшуан. Зегь акоуп А.Н. Радишьчев игәы камыжькәан дшықәҷац дықәҷон. Убри аамҵазы иаҷиҵаз ѡымҵак аҟны уи агәра гауа иҳәоит наҟ-наҟ аиааира ажәлар ишырго, урҵ атәра иҵацаланы измоу аҳәынҵқарцәа хланҵы ишыларышьҵуа.

Аҳәынҵқар Александр Актәи ихаан А.Н. Радишьчев даладырхәуеит азакәан ҿыцқәа раҷҵаразы еиҿкааз акомиссиа. Уи ари аус илшара зегьы адиҵарц напы аиркит. Агәыҷра иман иѡымҵақәа рҿы дыззықәҷоз акык-ѡбак ирыдамхаргьы абраҟа инаигӡап ҳәа, аха ипроектқәа акы заҵәык иадамхаргьы ирыдрымкылеит. Уи иаанагоз еиҵах ашьамҵлаҳәқәа узыҷшуп ҳәа акәын. Аха иҟоуп абахҵа аҵкыс ишәарҵоу, еицәоу. Згәеисра мцабзыз ареволиуционер игәҵыхақәа акгьы наӡом ҳәа агәра игауа далагеит. Игәыҷрақәа дыржьеит. Игәабзиара уеизгьы иуашәшәырахахьан. Арахь иааҟәымҵӡакәа ишишьклаҷшыц ишьклаҷшуан. Иѡымҵақәа рҵыжьра азин ыҟамызт. Иҵыҵхьазгьы амца иақәыжьны ирблит. Ижәлар азиндара, агәаҟра ишҵагылац иҵагылан. Уаҳа иламӡеит. Зыҷсадгьыл аҵеицәа иреиҷьыз ауаѡ аҳәынаҷшьыга ыжәны иҽишьит. Уи иҽшьра аполитика иаҵанакуаз протестаҟаҵаран. Дыззықәҷоз аус ихы ақәиҵеит.

Иааит уи зыӡбахә имаз ҷхьаҟатәи абиҷара иҟарҵаз ареволиуциа ду – Октиабртәи асоциалисттә революциа, ахақәиҵра иашаҵәҟьа аазгаз, ашәҟәыѡѡы, ареволиуционер А. Н. Радишьчев ихьӡгьы камыршәуа иаазгауа.

«Аҷсны ҟаҷшь», 1969

ИԥСАХУ АМШ

Абарҭ иаабац қыҭак аҟны аныҳәа рымоуп иахьа – араҟа иаадыртуеит ҽыц идыргылаз акультура Ѡны. Идәылҵуеит уаанӡа клубс изыѡназ ажәытәтәи ауахәама. Араҟатәи анхаѡыжәлар, аинтеллигенциа рыбзазараҽы акыр зҵазкуа абри ахҭыс гәырґьарала иазгәарҭарц рыӡбауеит ақыҵа анапхгаѡцәа. Убри азыҳәан урҭ иаарыԥхьоит хар змамкәан рқыҵа иалҵхьоу ирейґьу рҵеицәа. Иаарыԥхьоит иара убас араиони ареспубликеи рхаҭарнакцәа. Ахәаԥшѡы ибом, аха рашәаҳәабжь иааѡуеи, асцена иқәу аперсонажцәа рцәажәаралеи еиликааueит акультура Ѡны анаадыртлак иқәгыларц азыҳәан рыҽешазыҟарҵо ашәаҳәареи акәашареи рхаԥшьгаратә ансамбль. Аҽар агәырґьара рҽықәуп, ԥьоукы асасцәа, акультура Ѡны аргылара аԥьабаа адызбалаз, аԥхӡы азказҵәаз ирырҭарц азыҳәан ашәҵқәа ирышьҵоуп, даҽа ԥьоукы уи акультура Ѡны аҟны еиҽыркаарц рҭахуп аҳаҭыртә ґәы. Убраҟа икыдырҵарц иԥшааua иашьҵоуп аамҵа ҽыц азыҳәан ақәԥараҽ иҵахаз, аибашьраан рыԥсадгьыл зхы ақәызҵаз, аԥьа афырхацәа уҳәа рқыҵа ахьӡ-аԥша ҭызгаз ауаа рпатреҵқәа. Даҽа ԥьоукых еинҟьа-еивысуа еишьҵоуп, урҭ «аѡбатәи аплан» аиҽкаара иазкуп.

Лхатәы усқәа, лхатәы гәҭыхақәа лымоуп араҟа иаацәырҵуа, зықәрахь инеихьоу аԥссаѡ ԥҳәыс Ґьагьанасгьы. Уи аҵыхәтәанӡа акәны лѡымсаг ѡнылшьуеит абысҟак шықәса илыԥссоз ауахәама. Зынӡаск даҽеакала иныҳәарахоит ари ахҭыс аҟазаҵцааѡ, ажәытәтәи асахьаҭыхымҵақәа рыҽра аарԥшны реиҵашьақәыргылаѡ, арԥыс қәыԥш Гәӡба изыҳәан. Акьыр надыртатало, шәыгас иаарымԥыхьашәоз зегьы нахьшьуа, зыҵӡамцқәа ԥхасҵартәыз ауахәама ахы иақәиҵхоит, уажәраанӡа уи клубызҵгьы, уажәшьҵа культуратә баҟахоит. Амала уи аҵӡамцаҽ иадҭыхлаз амифологиатә сахьақәа еиҵаарԥштәуп, еиҵашьақәыргылатәуп. Ажәакала, макьана уамак рыҵарымкуазаргьы, зегьы акака ирзыԥшуп. Уахьнахәаԥшуа иззыԥшу зегьы иаамариақәоу усқәак, гәҭыхақәак роуп.

Арҭ иаҳҳәақәаз рыла, ҳәарада, уаѡы игәы иаанагоит, уеизгьы-уеизгьы хҭыс дуӡӡас иҟалазеи, егьаԥьара акульту-

ра ѡнқәа дыргылахьеит, егьаԥьара уи аҵыхәала ауаа еизахьеит, ишәаҳәахьеит, икәашахьеит, насгьы асеиԥш гәырҕьара ччаразар, акәтаҕь кәмпылуа аԥсҭазара зегьрыла итаташьзар, иабаѣоу араѣа адрама ҳәа. Аха иѣоу уи ауп, Алыԥьса Гогәуа идрама «Иԥсаху амш» аѣны арҵ иаҳҳәаԥәаз «адәахьала» уаѡ иибаԥәо, раԥхьа илаԥш иаатҵашәартә иахьатәи ҳамшԥәа рзы иѣалаԥәо хҵысԥәоуп. Еилаҳкааueит иара уи зегьы асценаҷ, раԥхьа иаацәырҵуа фырхацәаԥәак икьаҷзоу реицәажәараԥәа рыла. Убарҵ, раԥхьа иаацәырҵуа аперсонажцәа дрылоуп, зыԥсҭазараҷ акыр ирыԥәшәахьоу, ажәытәи аҷатәиԥәрала еимаздо аԥҳәыс Мариам.Ԥәрала мацара акәындаз ѡ-аамҵак шеималдо ауахәама данааѡналалак лыблаԥәа хьаак аархыларымзт, лажәа нагзаны илзымҳәо гәҵыха хьанҵак дамҷеханакрымызт. Мариам аԥҳәызбаԥәыԥшза Маиа лыла иахьатәи аамҵа «дацәажәоит», аха лара дзызхәыцуа зынзаск даҷеакзоуп. Хәыҵы-хәыҵла рхы ԥытлоит, азгьы ааурышьҵызшәа, ицәԥәырԥо рҷаархоит лгәалашәараԥәа. Убасѣаноуп егьаналаго адрама иашаҵәѣьа.

Уинахыс, асаат имыцхәу брук амоу аҳа раԥхьа ииабаз, уамак зҵазымкуазшәа иѣаз зегьы убас «ихәмаруеит», дара рыда ԥсыхәа ѣамло. Акультура Ѡны анаадыртлак иԥәгыларц зҷеазыѣазҵо ахатәгәаԥхаратә ансамбль ирҳәо ашәа «иаагьежьны» адрама «иацшәаҳәоит», ауахәама акәзар ажәытәра иасимволхоит, уа аѡнуҵѣа иѣалаз ахҵыс азыҳәан иҷеаҳау шаҳаҵхоит. Баша аҵыхь иашьны уаѣа икаршәыз аҵыстҵәѣьагьы, ауаатәыѡса рлахьынҵа иадҳәалахоит. Аоркестр аѣны амузыкатә инструментԥәа зегьы мелодиак аҳәаразы ишеицыхәмаруеиԥш, ахәаԥшѡы ибла иабо, илымҳа иаҳауа шынеибакәу зегь убри адрама ганрацәала аарԥшра иазкхоит, ԥьара еицҵахысуеит. Аперсонажцәа рцәажәараҷ ҵакы змам, иҵацәу ажәак рҷыҵшәом. Иара убасҵәѣьа аспектакль иадҳәалам, иаҵахым маҵәаркгьы аарԥшхом асценаҷы. Уи адрама ахаҵа иарбану, ишыѣалаз, уинахыс иаҷиашьахаз атәы араѣа ҳалацәажәарым, ахәаԥшыѡцәа ижәбап, ишәаҳап...

Ашәѣәыѡѡы ѣаза инапала иѡу, иѣәышу, иҵаулоу ари аԥсихологиатә драмаҷы ихәмаруеит Қырҵтәылатәи ССР жәлар рартистцәа Минадора Зыхәба, Анна Аргәын-Коношок, Азиз Агрба, Шәарах Ԥачалиа, Михаил Аԥаѡба, Аԥснытәи АССР аҷы аматҵ ду зухьоу артист Нурбеи Камкиа уҳәа аԥсуа сценаҷы збаѡхатәра бзиа аазырԥшхьоу артистцәа азәырѡы.

Иқәлыргылоит аспектакль ҳреспублика анҭыҵгьы зыхьҙзыпҵша наѡхьоу, раҵхьаҙатәи аҵсуа ҵҳәыс арежиссиор Нелли Ешба, сахьала еиқәиршәоит Евгени Котлиаров, амузыка азиѡит Иван Кортуа.

Ҳгәы иаанагоит уи аспектакль аҵсуа театр арепертуар арҵшҙо, ахәаҵшыѡцәа архәыцуа, иаргәырґьо иҟалап ҳәа.

«Аҵсны ҟаҵшь», 1969

ҴСҲӘЫТӘИ НҬАМҬАК

Рыґза ҳәа иашьҭоуп Ҵсҳәы ҳабла хәыҷык. Ицәыѡѡажәҙа, ахықәцә жәытә баашҵас ихыжәжәаны игылоу Бырҙы ашьха ашьапаҷыҵәҟьа ишьҭоуп иара. Аҵаҟа акалҭ инаҷықәсны ицоит, аґьґьа-гәгәаҳәа зышьҭыбжь ааѡуа Бзыҵ аҙиас. Убри аҳабла ахахьы, ҵыҭк уахьаанаскьо, ицыѡ-цыѡуа ацаҟьа унадгылоит. Иахьа уажәгьы ацаҟьаҷы улаҵш нарықәшәоит, акьыба цымхәрас ишыҟаҵоу мѡашьо, ашыц лабақәа аларҟацааларҟацаны.

... Цәгьарас ирыбжьалаз, еимаркыз здырхуада, еиґацәа бааҵсхеит аублааи ҵсҳәааи. Аублаа агатәылантәи ҵсҳәаа инарықәланы, рырахә-рышәахә рхырцон, рыжәлар тҟәаны, тәцәас иргон. Рҷееибыҭа ашьха нхыҵны рҷаархон ҵсҳәаагьы. Аублаа рҳаблак инақәланы, ибылны, иццышәны инахысуан.

Ҵхьаҟа урызхәыцыр, шаҟа рыцҳашьарада аҭоурых рхыччазеи аѡыжәларыкгьы. Реиґара ианасакьаҳәымҭаз, амшынҵсцәаҳа аҵаѡ иаҷаччо ирзыҵшын.

Қәыларак аан, Ҵсҳәытәи хацәа ґәґәақәак, хацәа бзамыҟәқәак, аублаа ирықәланы иахьдырҳәуаз, хәба-фба шықәса ирҭагылаз, еишьеи еҳәшьеи тҟәаны, арахә ирылацала Ҵсҳәыҟа иаарцеит. Атәра инаганы иҭарҵеит, рыҵсы ахьынҙаҭоу хақәиҭра рмоуа.

Аамҭа, егьа ихьанҭазаргьы, иқәҳа ицон, ешьеи еҳәшьеи ирызҳауан. Ахәыҙеи афыҙеи ззырҳәо ақәра инҭагылеит. Ргәахы ҭнафаауан рыҵсадгьыли изыхшази рышҟа агәхьаагара. Иналыхәаҵшуаз ахаҵа игәаҭа еилаго дыҵшҙахеит аеҳәшьа. Лашьа иакәзар, иҵшра-исахьа уханаршҭуа, уаѡы еилҟьак, гәымшәак иакәхеит. Хәыцырҭас ирымаҙаз – рыҵсадгьыл ахь

излахынҳәышаз акәын. Егьа ҟарҵандазгьы, ҧсыхәа рзамҭеит. Рыжәлар аублаа ахьынхоз агатәылаҟа мѡа заҵәык акәын игаз. Уи амѡа шааиуа, Дауы ашьха инхыҵуеит. Уаҟа «агәашә» хьчауа, еиқәных итәоуп, ахақәиҭра рыцәзырӡыз ҧсҳәаа рыр.

Арҧыс дразҵааит ҧсҳәаа: саҳәшьеи сареи ҳхы ҳақәиҭышәтәырц, ҳхы злаҿаҳхыша, ишәзыҟаҳҵарц ишәҭахузеи ҳәа.

Убасҟан иахьа уажәгьы ашыц лабақәа зларкьакьоу ацаҟьаҿы ашьхымза ҭазаарын. Ҧсҳәаа рарҧарцәа аӡәырѡы адхьымӡгкыланы рҿыршәахьан, аха иахәомызт, ашьхымза ахьыҟазынӡа изнеиуамызт.

– Абни ашьхымза иҭоу ацха ҳҿоуҵар, уаҳәшьагьы уаргьы шәоуҳашьҭуеит, – ҳәа иарҳәеит ҧсҳәаа.

Аубла ҷкәын реиҳа иҭәҭәоу аҵла – ашыц иалхны, ҕьатамак-ҕьатамак иаҟараны алабақәа ирмазеит. Иааикәыршаны идҿеиҳәалеит. Ахац дук ааиган, иахьынӡазынаӡоз уиала днықәлеит. Ацаҟьа кылҵәаны, алабақәа налаҵо, ҵьара ахаҳә ахала иахьеиҟәжәаз иныбжьаркьакьо, акыр мши ҵхи рышьҭахь, ес иҟаиҵалакгьы, днеит ашьхымзаҿы. Ацха ҭигеит. Илбааганы ирҿеиҵеит иаҳәшьеи иареи тҟәаны измаз. Иаҳәшьа агәырҕьара дыкны дагон ахақәиҭра ҳауит ҳәа.

Ҧсҳәаа ирбеит ари арҧыс имшәаӡо агәы шизҭоу, уаѡы иимбац хаҵа ҕәҕәак шиакәу. Ари иѡыза ауаѡы доуҳашьҭыр, ҳаҕацәа, аублаа рҟны дахьнеиуа, хымҧада, драҧхьагылаѡхоит. Ҧсҳәаа ҳцарҭа-ҳаарҭақәа зегьы усгьы идыруеит, дѡаҳақәланы ҳанирҵәоит ҳәа рыӡбеит.

– Ишәҳәаз ҟасҵеит, ацыҕ ахьзымнеиуаз саҿаланы ацха шәызҭызгеит. Уажәшьҭа инашәыгӡа шәаргьы шәажәа. Ҳаушәышьҭ саҳәшьеи сареи, – иҳәеит арҧыс.

– Ашьхымза уҭаланы ацха ҭугазар, ҵьмак акьатеи зырблакьаз уиѡызоуп, узхара уфеит. Ҳа-ҳа-ҳа! – инеихыччеит ҧсҳәаа.

Аубла ҷкәын дшыржьаз ибагәышьеит. Иҧсадгьыл азхьаара, насгьы уажәы ихыччаны ацаҟьа дахьаҿарҵаз, зегьы изеилаланы, агәаҕ бааҧсы ҵысит игәаҿы. Аха дымчыдан. Блеихаҟәысрак иалагӡаны, ацаҟьа ахықәцәынӡа деиҭаѡхалеит.

– Бзиала, саҳәшьа! – ҳәа иаҳәшьа иналызҿиҭын, дыууаӡа дыҧеит хланҵы. Ахра аҵан, ахаҳә хьшәашәа инықәшит ишьа.

Атәреи атҟәареи раҵкыс аҧсра еиҕьазшьаз аубла ҷкәын унаизхәыцыр, дара ҧсҳәаа ирҧеиҧшхаз атрагедиа зегьы убла иаахгылоит. Угәы иаанамгарц залшом, абасҟак ахақәиҭра бзиа избоз, дара ишеилыркааз ала иуҳәозар, атәра аҵкыс ақәӡаара еиҕьызшьаз, ҧсҳәаа, ахақәиҭра зирымҭазеи, дзыр-

зеилымкаазеи аубла ҷкәын ҳәа. Аха ауаҩы иара ихаҭа имам акәхап даҽаʒәгьы ицәирʒуа.

– Ҳара, нхара ҳәа абраҟа ҳанааи, – лҳәеит аурыс ҧҳәыс Анфиса Иван-иҧҳа. Уи шықәса ҧшьынҩажәа днарҭысхьеит. Ирҳәоит, Ҧсҳәы инхо зегьы лара дреиҳабуп ҳәа. Лыхшыҩ еилгоуп, лажәа ртәаны, дааҭгыла-ааҭгыло дцәажәоит. Лмаҭа ҷкәын дсыцны ҳаннеи, аҧсуаа реиҧш, дҩаҳхаҭгылеит. –Ҳара Ҧсҳәы ҳанааи, азнык азыҳәан ҳгьежьны ҳцарцгьы инақәаҳкит. Аиашазы, угәы аатҟьартә иҟан. Лҩаҭәк ҩеиуа, машәырынгьы хыбрак унықәыҧшуамызт. Иккаʒа иҭацәын. Аха аҭацәрақәа егьакуп, егьыҩбоуп. Уаҩ дыхьнымхац уаннеиуеи, ауаа нханы иахьыхҭәази еиҧшым. Ҳаҭгәынқәа еимамлацызт. Ибааны еилаҳаз аҩнқәа руасхырқәа ус ишьҭан. Ибыл-былны иубон ахәышҭаарақәа хчнызас ирымаз ахаҳәқәа. Исгәалашәоит, саб еибгаʒа иҟаз ҟәҵьалк ибан иааигеит. Асаанқәа, адыргьла ҧҽыхақәа, амсатә мҳаҭәқәа, уахьнеилак икаҧсан. Уиаҟара хара ҳазцозеи, абар, уҩыза смаҭагьы дахаануп. Абра, ҳаҩнашьҭахь, ашәҭла дук гылан, ахала ихжәаны икаҳаит. Иажәит, сара сеиҧш. Ахәыҷқәа неин иахьнахәаҧшыз, ажәытәʒатәи аҧсуа шәақьи иаагьежьны иҟарҭо ашәаҩақәеи рбеит. Ашә-ҭла аҩнуҭҟа гәаҩазаарын. Уаҟа иҭаҭаны ирҭәахит. Ашәақь агәыцә зегьы баҩлашала ирҭәын. Абна зхыҭәаз аʒахәақәа исса-ссаʒа ирҽалон. Акаҷыҷ жьуп уеизгьы араҟа иҟало.

– Шәара иалжәдыраазеи уи ажь акаҷыҷ шахьʒыз?

– Ажь закә хку злаҳдырыз акәым, ақыҭа зегьы Ҧсҳәы шахьʒыз аадыруан акәымзар, аʒиасқәа, ашьхақәа, аҳаблақәа изакәызаалак акыр рыхьʒ аадыруазма! Зегьы ҳазҳәаз ахьшьцәа роуп. Ҽнак саҳәшьеи сареи ақыҭа иалганы игаз амҩахәасҭа ҳаныланы ҳнеиуан. Уажәы Свиатаиа гора ҳәа изышьҭоу ашьха ааигәара ҳнеиуан, ҳанҧшы, хацәақәак аҵьма агәы, агәаҭәа аҭәы иахаҭаны аныҳәара иаҽын. Амца иахакнаҳан акәац зҭаз ақәабқәа. Уажәы, аҧсуаа шәеиҧш, ҳаргьы иаауеит абысҭа, аха сара убасҟаноуп раҧхьаʒа абысҭа анызбаз. Амца ачуанқәа ахакнаҳан абысҭа аура иаҽын. Саҳәшьеи сареи урҭ ҳрыцәшәан, ҳаибарыҩны аҩныҟа ҳааит. Ҳаб ауаа шаҳбаз аниаҳҳәа, иаразнакала уахь дцеит. Еибадырит. Саб дхаланы ибахьан. Убри ашьха ахықәцәан джуп Иналиҧа Ҟәыҧ. Уи ҧсҳәаа хыс ирымаз, рыр иреиҳабыз иакәын. Аибашьраҽ дҭахеит иара. Иуасиаҭ иалаҭаны иҳәеит, убри ашьха ахықәцәан дыржырц.

Саб иидырыз ахьшьцәа ианышьхылоз, ианышьхыҵуаз ҳаѡны иҧхьалон. Аҧхын акәым, аʒынра ианасакьаҳәымҭаз иаауазгьы ыҟан. Ааи, иӈьоумшьаʒан. Ииашоуп, аʒын араҟа ѡба, хҧа метра асы ауеит. Ибзианы дысгәалашәоит, Хаҷыҷ ихьʒын аҧсыуа шәарыцаѡык. Убри аʒынра агәҭан Ешырантәи абра даауан шәарыцара. Ма дышҧахысуаз иара! Смажәи, ижәлагьы бзианы издыруан, исхашҭит. Зынрак иаҳфаша ашәарах жьы ҳзынижьуан, иаргьы изышьҭыхуаз иманы дцон. Ацыҕ еиҧш акәын асы дықәгыланы дышныҟәоз, убас ибзианы иҟаиҵон ашәаѡақәа. Ииашоуп, асы зегьынӈьара еимарѡызны ианышьҭоу, аҟьалара мариаʒоуп. Сабгьы диазҵааит амѡа узлахымҟьозеи ҳәа. Иара уи азыҳәан иҟаиҵоз ауп иӈьоушьаша. Амѡа дацәхҟьар ҳәа дахьацәшәақәоз, архәарақәа, ахыҵырҭақәа рҿы ашәҵлақәа ршьапқәа иҟуан, иҿаҟәон, нас уи амѡа дықәнаҵон. Иара иҟымҭа дымѡашьо идыруан.

Убри ашәарыцаѡ Хаҷыҷ дахаанын, ибахьан араҟа быжьшәы ҭʒы анынхоз. Ирҳәоит, иҵегь еиҳаны инхон ҳәа, зегьы амҳаӈьырра ицеит.

Ажәытәтәи аҭыҧхьʒқәа ануҳәа, уажәы Битага ҳәа азаҳҳәоит Бзыҧ аҧшаҳәаҿы ишьҭоу аҳабла. Уи ахыхьгьы Битага ҳәа иашьҭоуп. Иаанагозеи Битага? Урҭ аѡҳаблак рҿы инхоз зегьы Быҭәаа ракәын. Быҭәаа рҭаҳара ҳәа иашьҭазаарын. Гәриҧсҭа ҳҳәоит ҳара. Уаҟа иҭанхозаарын Агрбақәа. Аграа рыҧсҭа азырҳәон иахьҭыҧ лаҟәыраз азыҳәан. Зышаа, ҧшыцаа, рыҕаа, гәашаа уҳәа ахьшьцәа ирацәаʒаны ажәлақәа ҳарҳәеит Ҧсҳәы инхақәоз ҳәа. Аныҟәара сцәыцәгьоуп акәымзар, абааш ахьыҟоу, иахьеибашьқәоз, аʒыхь ҧшьақәа уҳәа аҭыҧқәа усырбон, –абраҟа лажәа даалгеит Анфиса Иван-иҧҳа.

Бырʒышьха сыѡхалеит. Срызхәыцуеит аубла арҧыс ихҳәаау алегенда, аҭакәажә исалҳәақәаз.

Агәақь-агәақь ҳәа иааѡуеит алаҕәым тҟәацыбжьқәа. Дау ашьапаҿы, Бзыҧ ахахьы абна ахьҭырго амѡа ҟарҵоит, Чамашьха, Ауадҳара ахыҵырҭаҿы агеологцәа адгьыл кылырҵәоит. Ана-ара алѡаҵәқәа кахәхәа иѡеиуа, аѡнқәа рхыбрақәа аҵла рыбҕьы иаҵәара иалаҷҷауа салаҧшуеит иахьатәи Ҧсҳәы. Анхацәа аʒынра рҿазыҟарҵоит. Аҭәа дырхуеит, ашьхымзаҭрақәа ҧханы ихырѡоит. Абар, иаахагьежьаан, ашьхақәа рѡыҵра иҵаршәу ақыҭа Ҧсҳәы агәҭан инатәеит аҳаирплан. Ирҳәоит, араҟа наҟ-ааҟ амашьынақәа ааиуа амѡа

ҟалоит, афымца станциа ҟарҵоит ҳәа. Уи агәра угоит. Ҩааны, В. И. Ленин иубилеишыҟәсаан напы адыркуеит аҳаиртә баґәааза асасааирҵагьы аманы аргылара. Усоуп ҳара ҳаамҳа закәанс ишамоу: ԥхьаҟа ацара, аизҳара, иахьаҵкыс уаҵәы аиґьхара.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1969

ЖӘЕИНРААЛАК АЗЫ ҐӘАНАГАРАҚӘАК

Аҵыхәтәантәи ашыҟәсҟәа рзыҳәан аԥсуа литература иаланагалеит акымкәа ѡбамкәа ажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҵақәа ирылхны иаԥҵоу асахьаркыратә ѡымҵақәа. Усоуп, ажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҵа азнеишьа апринципқәа шырацәоу. Ԥьоукы, аҳәамҵа иара ус, ишаараҳаз, ажәлар ишаарҳәо ақьаад ианырҵоит, ԥьоукы ажәлар рҳәамҵа рхы иархәаны, рхатә философиатә ҵакы аҵаны, иаҟәнагахаша «ацәеи-жьы» нақәҵаны, иаԥырҵоит асахьаркыратә литературатә ѡымҵа, даҽа ԥьоукы, еиҽырԥшраҵас, метафораҵас рѡымҵаҽы иаарымѡатәны рхы иадырхәоит. Урҵ акы еиґьуп, иаҳа ииашоуп, ҽакы еицәоуп, ииашам ҳәа неилых-ааилыхшьа рымам. Аус злоу, ихаданы иҟоу, ажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҵазы зкалам шьҭызхуа ауаѡ шаҟа ҳаҵырқәҵарала, шаҟа бзиабара дула дазнеиуа, насгьы дызлацәажәарц ииҵаху амифологиатә хаҽсахьа шаҟа ииашаны еиликааua ауп. Ишабалак ҳәа днадсыланы, иахьиҵаху, ишиҵаху ашәҟәыѡѡы ихы иаирхәарц даналага, уи аҳәамҵа иара ахы ашьа иара иамурц залшом.

Хыхь ишысҳәаз еиԥш, аԥсуа шәҟәыѡѡцәеи апоетцәеи аӡәырѡы рхы иадырхәахьеит ажәлар иаԥырҵаз амифологиатә хаҽсахьақәа. Еиҳарак урҵ рацәахеит аҵыхәтәантәи аамҵазы. Уи уаѡ деигәырґьартә иҟоуп, аха маҷк аҟарагьы уаѡ игәы иҽаннаҵоит, избанзар амифологиатә хаҽсахьа еиґьаҳҵәуеит, иҵегь иазҳарҳауеит шырҳәо, ианеицәартәуагьы ҟалалоит.

Абаѡхатәра змоу апоет Мушьни Лашәриа ихатәы жәеинраала бзиаҟәеи аклассикатә ѡымҵақәа ҟазарала еиҵеигақәаахьоуи рыла аԥхьаѡцәа ибзианы дырдыруеит. Уи уажәааигәа (ажурнал «Алашара» № 10, 1969) иикьыԥхьыз ацикл аҟынгьы «Сҵампылтәи аԥьармыкьаҽ», «Уи сара сакәын» уҳәа, иҟәҽиаз ажәеинраалақәа алоуп. Абраҟа иану «Салан ацәа, зынӡа ихааз ацәа» зыхьӡу ажәеинраала санаԥхьа гәаанагарақәак соун, исҳәарц ҵахуп. Арифмеи аритмеи рга-

нахьала уааигәырҭьаратә еиқәшәоуп иара. «Адунеигьы ... жаҳәон», «ацәгьеи абзиеи еицын, еицыршәаӡомызт, рыѡбагь зеибабомызт рызхара» уҳәа, уаѡ игәы еихьызшьыша, узқәышаҳаҭымхақәаша цәаҳәақәак уҵылоит, аха урҭ ракәым араҟа зыӡбахә сымоу. Иҳанаҳәозеи, ҵакыс иамоузеи ари ажәеинраала? Апоет еидкыланы дрылацәажәоит ѡ-хаҷсахьак амифологиатә хаҷсахьа Абрыскьыли алитературатә хаҷсахьа Дон-Кихоти. Иныҟәырԥшны иаҳгәалаҳаршәоит урҭ афырхацәа зҷыз, иззыҟәԥоз. Хаз-хазы уаѡ еиликаахьоу, еицырдырхьоу хаҷсахьақәоуп, аха апоет урҭ еиваиргылоит, еицитцоит. Уи излеиҳәо ала:

Ҭоуба еицыруан ѡыцьа афырхацәа,
Ҭоуба еицыруан ѡыцьа ахәыҵқәа.

Ажәеинраала дахьналаго урҭ еицны иаҳирбоит апоет. Еиваргыланы абас еиԥшгьы рзиҳәоит:

Ихырқәақәон Дон-Кихот иҷабаа,
Аԥша ӡлагарагь амҵәыжәѡақәа аҟьон.
Ашаҟә иасуан Абрыскьыл ирашь уа,
Алаԥш дгьыли-жәѡани ирыхьӡон.

Ажәакала, урҭ еицуп. Абрыскьыл иаамырхьааӡакәа аҳаԥы дааҭыҵын, еицәажәақәарц Дон-Кихот днаидгылеит. Иаарыкәыршан ҭынч иԥшуп напы иамыргәаҟыц ажәытәтәи аԥсабара. Еидгылоуп арҭ аѡфырхацәак, еинышәашьа зқәым ацәгьеи абзиеи (ажәеинраалаҷ ацәгьеи абзиеигьы рызхара изеибабом) шеишьҭоу еиԥш акәым, еицуп еиѡызцәаханы. Ажәеинраала излаҳәо ала, Абрыскьыли Дон-Кихоти еицныҟәартә, уск иазыҟәԥаларц азыҳәан ҭоуба еицырулартә гәыла-ԥсыла еизааигәоу ԥьоукы роуп. Уажәшьҭа, ажәеинраала ҳҷеынаҟәыҭханы ҳахәаԥшып изусҭцәоу арҭ аѡ-хаҷсахьак.

Абрыскьыл – аԥсадгьыл абзиабара, ахаҟәиҭраз ақәԥара, ауаѡы иуаѡра ԥызҷеуа иарбан мчызаалак акы аҷаԥхьа зхы лазмырҟәуа ажәлар иаԥырҵаз мифологиатә хаҷсахьоуп. Уи анцәа ихаҭа диҷагыланы дахьыҟәԥоз дахьырҟьаноуп,

зынҷьырла деиқәҧах аҳаҧы дзыҭҷаҿаҳәоу. Абрыскьыл – трагедиатә хаҿсахьоуп, уи агәаѣра дҭагылоуп. Убри данышәом, дықәҧоит. Аҳаҧы дҭыргарц иҭалаз ауааи иареи реицәажәара мацарагьы иаҭанакӡозеи!

Уажәшьҭа ҳахәаҧшып изакә хаҿсахьоу, дызусҭоу Дон-Кихот, насгьы иаанагауа донкихотраа. Уи хылҭшьҭрала даамысҭоуп. Ицәеи ибаѡи еикәыршаны адәы иқәу, зықәрахьгьы инеихьоу аӡәы иоуп. Дон-Кихоит ажәытәӡатәи арицартә романқәа дрыҧхьо мацара, аҧсуаа ирҳәалоит еиҧш, ашәѣәыҧхьара «ихы еиланаган», хьыӡрацара ҳәа аныѣәара зылшо, афырхаҭара, арицарра злоу аӡәы иакәны ихы иҧхьаӡеит. Ижьакцаӡа иаҳәа наиѣәниҭан, ахақәиҭреи амали усҭоит ҳәа джьаны, бҷьаршьҭыхѡыс анхаѡы Санчо Пансо даашьҭыхны амѡа дықәлоит. Усѣан, арицарцәа рхаан, ҭасны ишаҧыз ала, уи димазар акәын афырхаҭарақәа ззыѣаиҭо, бзиа иибо аҧҳәызба. Убри азыҳәан иалихыз анхаѡ ҧҳәызба Алдонса Дульцинеиа Тобоссктәи ҳәа хьыӡшьарас илиҭоит. Ус иаҳа иҧшӡан. Ддәықәлоит Дон-Кихот аваҭарақәа хаххала иҿабаа Рассинант дақәтәаны. Иара ашәѣәыҧхьара убриаѣара ихы ҭнаѣьахьан, аҧсҭазара аиашеи, ихы иҭиҳәааз афантазиеи ицәеилаѡашьоит. Аҧша ӡлагарақәа анибалак, адауцәа ибаз ҷьшьаны, иаҳәа ҭкәыцәаа дрыжәлоит, згәы нырхоу, зцәа ҧҿу ауаа дрыдгыло ҷьшьаны, ацәгьоуцәа дрыдгылоит, дрыцхраауеит. Дахькаҳауаз, дахькыдѣьоз, дахьырыпѣоз иахѣьаны, еснагь ашәытақәа дырганы дыѣоуп.

Испаниатәи ашәѣәыѡѡы ду Мигель Сервантес де Сааведра ироман афырхаҭа Дон-Кихот ихьӡ ажәлар рцәажәаратә бызшәа иалалеит. Дон-Кихот диѡызоуп ҳәа изырҳәоит афантазиор, аҧсҭазара иаѣәыҭхоу, ацәгьа-мыцәгьа иаҿагыло, аха зымч-зылша ззымдыруа, зықәҧара шбашоу ззеилымкаауа, зегьы зхыччо ауаѡы. «Уи ихьӡ хыччара хьыӡшьараны аурыс нхацәаҭәѣьагьы рцәажәаратә бызшәа иалалеит» –ҳәа иѡуан Дон-Кихот изыҳәан аурыс шәѣәыѡѡы ду И.С. Тургенев. Абас иѣоуп абжьаратә ашәышықәсазтәи арицартә романқәа ирҿагыланы, пародиаҭас Сервантес ииѡыз ароман афырхаҭа хада Дон-Кихот ихаҿсахьа.

Уажәшьҭа ҳхынҳәып М. Лашәриа иажәеинраалахь. Иаҳҳәап, Абрыскьыл иӡбахә змаҳаӡац, аха Дон-Кихот ихаҿсахьа

бзианы издыруа аӡәы даԥхьеит абри ажәеинраала. Ишԥеиликаауеи? Автор еиваргыланы – еиԥшитәыҵәҟьо акәым – дрыхцәажәоит аԥша ӡлагареи Ҧлоутәи аҳаԥи, Дульцинеиеи Абрыскьыл дзыдҿаҳәалоу ашьаҟеи, Дон-Кихот иҿабааи Абрыскьыл ирашьи. Урҵ еидкыланы иаҳирбоит. Издыруада, автор асеиԥш зыҟаиҵо ацәгьеи абзиеи еиҿаиргыларц, ашкәакәеи аиқәаҵәеи цқьа еилыхны иаҳбарц азыҳәан акәзар? Усҟангьы арҵ еиҿаргылашьа змам, антиподра ззеибауа хаҿсахьаԛәоуп. Ишаабаз ала, арҵ аѡхаҿсахьак, аҳаи аҵәеи узеихаҳараҳа, еидкылашьа рымам. «Ҭоуба еицыруан ѡыцьа афырхацәа»,– иҳәоит апоет. Иарбан ҭоубоу аӡахәа бжьындаҵәҟьа данаҵсуа анцәа диеихырхәошәа аанамгарц азыҳәан, зхы лазмырҟәуа, ажәлар доуҳала, гәыла-ԥсыла ахаԛәиҵра роурц азыҳәан дахьыԛәԥоз дахырҟьаны аихатә гәашьа зынԥьырла иадҿаҳәалоу Абрыскьыли, идоуцәоу ԥьшьаны аԥша ӡлагара абарбалԛәа ирхьынҳало афантазиор, ауаѡы цәа-ҭабаа Дон-Кихоти еицыруранe иҟоу? Аӡәы ажәлар рхәыцра далҵит, рыбзиабара зегьы идҵаны дыршеит. Егьи ашшәҟәыѡѡы ифантазиа иаӡбыз аӡәы иоуп. Ианаԥҵоу аамҵԛәагьы акыр ашәышыԛәса рыбжьоуп, ихаз-хазӡоуп иара убас изхылҵыз асоциалтә-ааажәларратә ҭагылазаашьаԛәагьы. Хыхь-хыхь мацара уаѡ дазхәыцыр, уаѡ дыхнахыртә иҟоуп аиаша азыҳәан Дон-Кихот иԛәԥара. Аха ҳзызхәыцша инарҵауланы аҵакы иашаҵәҟьоуп. Убасҟан еилаҳамкаарц залшом Дон-Кихотра иаанаго. «Донкихотство», «донкихотизм» употребляется в значении: наивное беспочвенное фантазерство», – ҳаԥхьоит ажәар аҟны. Издыруада, апоет иҳаиҳәарц иҵахызар Абрыскьыл дызҿыз, дыззыԛәԥоз, уи иусԛәа донкихотран ҳәа? Усҟан иаҳагьы иԥшӡам, ииашам аԥсуа Прометеи изыҳәан усеиԥш аҳәаара. Ажәакала, Абрыскьыли Дон-Кихоти реидкылара, мамзаргьы Абрыскьыл иԛәԥара донкихотран ҳәа аҳәаара Абрыскьыл дланарҟәуеит.

Аԥсуа жәлар иаԥырҵеит адунеитәи амифологиатә фырхацәа дуӡӡаԛәа ирывагылаша ахаҿсахьа. Уи адоуҳатә баҟа ду ҳара ҳаигәырҵьо, ҳабла аҷыц еиԥш ҳахӡызааua иҳахьчалароуп.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1969

АҨСУА ТЕАТР АМШ

Февраль мза 17 – аҩсуа профессионалтә театр аира иамшуп. Ари аныҳәа дууп ҳара ҳмилаҭтә культура зегьы азыҳәан. Асеиҩш иҟоу амш аан ирҿыцны иаҳгәалаҳаршәароуп ҳтеатртә ҟазара аҟырҟы зырхәхәаз, уи уасхыршьҭаҵаѡцәас иамаз ауаа. Убарҭ рыʒбахә анаҳҳәо зегьраҩхьаʒа иҳаргылоит Дырмит Гәлиа, Платон Шьаҟрыл, Самсон Ҷанба, Антон Шьакаиа, Симон Бжьаниа.

Ишдыру еиҩш, адраматә ѡымҭаҟәа ыҟамкәа атеатр ахаҭагьы ҟалашьа амам. Рхатәы ѡымҭаҟәа аҩырҵа, аиҭагаҟәа дырмазеи, ишакәхалак, хыхь зыʒбахә ҳҳәаз аҵарауаа апиесаҟәа рзыҳәан еиҵахара ҟамлартә иныҟәеит. Уажәшьҭа раҩхьа ишьҭан зегьреиҳа ицәгьаз аус – актиорцәа рыҩшаара, урҭ коллективкны реиҿкаара. Актиорра азыҳәан ҷыдала ҵарак иалгаз дабаҟаз мамзаргьы. Ажәа ишалоу еиҩш, зегьрыла аҵла амҵан итәааз ирѡызан. Абарҭ ашыҟәсҟәа игәаларшәо, Аҩсны жәлар рпоет Дырмит Гәлиа иѡуан: «Иааулакгьы ирыхәмарша аматериал еиҟәҳаршәеит. Уажәшьҭа зҵаара хаданы иҟәгылеит атруппа аиҿкаара. Изаҟаразаалак ҵьара акала асцена ианаалашаз ауаа абааҳгарыз? Ахацәа ҩшаашьак уаѡы ириҭаргьы, аҳәса рролькәа ихәмаршаз рыҩшаара цәгьан. Арахь еиҿкаатәын ахацәа реиҩш аҳәсагьы злаз атруппа», – ҳәа.

Шаҟа уадаѡра рыҩгылазеи раҩхьаʒа аҩсуа сценаҿ иаацәырҵыз, иахьагьы уи зырҩшʒо Қырҭтәылеи Аҩсни жәлар рартистцәа Азиз Агрба, Леуа Касланʒиа, Разымбеи Агрба, Минадора Зыхәба, Анна Аргәын-Коношок, Шәарах Ҩачалиа, Михаил Аҟаѡба, аҟазара амаҵ ду азызухьоу Екатерина Шьаҟрылҩҳа, Иван Кокосҟьериа, Ҵьарнас Амҟәаб, Самсон Кобахьиа, Иасон Ҷоҷуа, Вера Дбар, Марица Ҩачалиа уҳәа убас егьырҭгьы.

Ахәаҩшыѡцәа аднаҩхьало ианалага инаркны, аҩсуа театр иадыруан, уи ахыҟәкы хада – рмилаҭ аҵара-лашарахь ркылгара, аамҵа ҿыц иааиз рхы аҭагалара. Убри азыҳәан ауп раҩхьаʒа аҩсуа сценаҿы иҟәдыргылаз апиесаҟәа изрылаз Самсон Ҷанба идрама «Кьараз», ахаҟәиҭразы аҩсуа жәлар рыҟәҩара сахьаркны ииазырҩшуаз, ажәытәра ҿаҩҿуа аҿатә аамҵахь ажәлар ирыҩхьоз Заʒ Дарсалиа ипиеса «Ажәытәра иагаз» уҳәа реиҩш иҟаҟәоу.

Аԥсны аколлективизациа анымѡаԥысуаз ашыԛәсԛәа рзыҳәан атеатр имѡаԥнагоз аусура шьардаӡа аҵанакуеит. Иабаѣаз иахьеиԥш амѡаԛәа, иахьеиԥш атранспорт. Адекорациаԛәа рыжәѡа иԛәҵаны ҳартистҵәа шьапыла ашьха қыҵаԛәа ирҷан, хеидкыларала еицынхаларц ажәлар ирыԥхьауа, игәышьҵыхгаз афырхацәа злаз аспектаклԛәа ддырбон.

Абарҵ ашыԛәсԛәа рзыҳәан аиҵагара аус напы аларкит иахьа уажәраанӡагьы ҳаԥсуа бызшәеи ҳлитературеи зырбеиауа аиҵагаѡцәа дуԛәа Азиз Агрба, Иасон Ҷоҷуа, Шәарах Ԥачалиа, Владимир Ҷкадуа. Урҵ ирыбзоураны аԥсышәала ицәажәеит адунеитәи аклассикцәа Еврипид, Шекспир, Молиер, Лопе-де Вега, Шиллер, Гольдони, Островски, Горки уҳәа рѡымҵԛәа.

Дара рзанаатҵ хада – ақтиорра аамышьҵахьгьы, режиссиорцәасгьы аусура иалагеит Азиз Агрбеи Шәарах Ԥачалиеи. Урҵ иԛәдыргылеит «Отелло», «Аҵыхәтәантәиԛәа», «Аескадра аҵахара», «Гьечаа рҵыхәтәа», «Харада ахара зыдԛәоу» уҳәа реиԥш иѣоу, аԥсуа сцена зырԥшӡаз аспектаклԛәа. Аѡажәижәабатәи ашыԛәсԛәа рынҵәамҵазы Асовет тәылаҷы раԥхьаӡа акәны ҳтеатр аѣны иԛәыргылан Еврипид итрагедиа дуӡӡа «Медеиа». Араѣа афырхаҵа хада, колхаа рҵыԥҳа Медеиа лроль дыхәмарит, атрагедиатә хаҷсахьаԛәа раарԥшразы абаѡхатәреи атемпераменти злоу Минадора Зыхәба.

Аԥьынԥьтәылатә еибашьра ашыԛәсԛәа раан, асовет жәлар зегьы аҕа хәымга иҷәагыланы аԛәԥара хыԛәкыс ианрымаз, аԥсуа театр асценаѣны иԛәдыргылеит Георги Гәлиа ипиеса «Афырхаҵа иҳра». Ари апиеса иаанрԥԥшуан Кавказ иԛәынхо ажәларԛәа рыԥсадгьыл ашѣа ирымоу абзиабара, иаанарԥшуан ашьхауаѡ иԥсахәага ҵанаҵы ахәура дышҵамло. Ажәлар ирыԥхьон анемец фашистцәа рыԛәхразы.

Аибашьра ашьҵахь, аҵынчра аамҵазы, атеатр аусура иаҳагьы еиҕьнатәит. Аки-аки еишьҵаргыланы иԛәдыргылон аспектаклԛәа. Убри аамҵазы ахәаԥшыѡцәа рѣынтә ахәшьара бзиаԛәа зауз иреиуоуп Г. Габуниа «Амра агыламҵазы», А. Корнеичук «Аескадра аҵахара», М. Горки «Аҵыхәтәантәиԛәа» уҳәа убас егьырҵгьы.

Ҳаԥсуа театр аԛәҷиара бзиаӡаԛәа аанарԥшит 1957 шыԛәсазы Қарҵ имѡаԥысуаз аԥсуа литературеи аѣазареи Рдекада аѣны.

Аҭәымҭаҭәҟьа иҭагыланы, аизҳара дуқәа аманоуп ҳтеатр иахьатәи аныҳәа мшы ишаҧыло. Уажәы ааигәа арежиссор қәыҧш Дырмит Кәартаа иқәиргылеит еицырдыруа апоет, Ленинтә премиа алауреат Расул Гамзатов ипиеса «Ашьха ҧҳәызба». Уи ВЛКСМ 50-шықәса ахыҭра иазкны Қырҭтәылан иқәыргылаз аспектакльқәа рахьтә иреиҕьӡақәаз ирхырыҧхьаӡалеит, аҭыҧ бзиагьы арҭеит.

Ақәҿиара дуқәа роуит иара убас раҧхьаӡа акәны ахәыҷқәа рзыҳәан аҧсышәала иқәыргылаз А. Островски ипиеса алакә «Асҭыҧҳа». Иқәлыргылеит ари аспектакль аҧсуа театр арежиссиор хада Нелли Ешба. Мар Барҵьиев иҩымҭа «Аиҿахысра» (арежиссиор М. Мархолиа). Зегь раҧхьаӡагьы уаҩ дзеигәырҕьаша акоуп артистцәа рколлектив азҳара. Уажәы араҟа рыжәҩа еибыҭаны аус еицыруеит х-абиҧарак. Иаҳхысыз ашықәс азы, ӡыхь цқьак иаҩызаха, атеатр иналалеит Русҭавели ихьӡ зху Қарҭтәи атеатртә институт иалгаз гәыҧҩык артистцәа ҿарацәа.

Ҳазну ашықәс азы атеатр аҿаҧхьа аусутә дуқәа шьҭоуп. Иааигәахоит авожд дуӡӡа В.И. Ленин диижьҭеи 100 шықәса аҭра.

Ҳтеатр аколлеектив иалшоит ишахәҭоу аҧылара ари амш.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1969

ҲАҦШУП

Атеатртә ҟазара бзиа избо рацәаҩуп. Еицырдыруа ари ахшыҩҭак сара изхысҳәаауа, аҭыхәтәантәи аамҭазы имаҷҩым атеатртә ҟазара аамҭа цеит, ажәытәан акәын уи ажәлар иртрибунаны ианыҟаз ҳәа зҳәақәо роуп. Агәра згоит: ауаҩы дычча-хәмаруанаҭы дхәыцуанаҭы иҟалоит атеатртә ҟазарагьы. Ус анакәха атеатр асезон ҿыц аартра ныҳәаҭас дазҧшуеит ахәаҧшҩы. Гәаанагара хәыҷқәак исымоу нарыцҭаны, ҳаҧсуа театр асезон ҿыц аартра аламҭалазы, зеиҕьашьарақәак сҳәарц сҭахуп.

Ҳалагап зыда ҧсыхәа ыҟам – адраматургиа ала. Аҧсуа литератураҿы зегьреиҳа ишьҭаханы иҟоуп ари ажанр. Уи зыхҟьо рацәоуп. Ҳзызхәыцша – ҧсыхәас иҟоузеи? Аҧсуа театр иҳаҩсыз асезон аан ишыҟанаҭазоуп, даҿа мҩакы збом сара.

Зықәыргылара иаҧсаз апиесақәа анмаҷха, аҧшаараа иалагеит алитература егьырҭ ажанрқәа рҟны. Абар, зеиҕьа аҧсуа литература иаланамгалац «Ахра ашәа». Артист ду, адраматург Шәарах Ҧачалиеи арежиссиор Нелли Ешбеи напы аларкит уи аинсценировка азура. Акыр аамҭа иаҽын. Аус еицыруит адраматурги арежиссиори. Иагьрықәҽиеит. Ибзиангьы иқәыргылан. Ажәлар рлегендартә фырхаҭа асценаҽынтә даабеит, зеиуа ҳмаҳацыз апоезиатә бызшәа ҳаҳаит асценаҽынтә. Аҧсны аныҳәа мшқәа раан уи ҳамҭа дуны иҟалеит, ҳмилаҭтә культура аизҳара иеигәырҕьо рзыҳәан.

Аринахысгьы аҧсуа литератураҽы иреиҕьу аҩымҭақәа аинсценировкақәа рзуны асценахь рнагара еиҭыхлатәуп.

Ажәақәак сҳәарц сҭахуп аиҭагақәа рзыҳәан. Иҳаҩсыз асезонқәа раан аҧсуа театр иалнаршаз рацәаӡоуп аклассикатә ҩымҭақәа еиҭаганы рықәыргылараҽы.

Ҳара иаҳҭахуп аклассикатә ҩымҭақәагьы. Аха, рыцҳарас иҟалаз, сара издыруеит, аклассикатә ҩымҭақәа еиҭаганы рықәыргылара аҭкыс, егьа ибааҧсызаргьы, аҧсышәала иҩу ықәыргылалатәуп зҳәақәо усеиҧш агәаанагара уаҩ дзақәшаҳаҭхом. Адунеи аклассикатә литература аҟнытә имаҷымкәа арҽиамҭақәа абахьеит аҧсуа сцена. Ҳара ҳтеатр аҭоурых арбеиара, ҳтеатртә ҟазара азырҳара, ахәаҧшыҩцәа адунеитә культура дырдырра уҳәа ирацәоуп урҭ ҳара иҳарҭаз. Адунеитәи аклассикатә рҽиамҭақәа амилаҭқәа зегьы рзыҳәан иблахтыганы, ирлашаганы иҟалеит. Урҭ ҳара иаҳҭахым, иҳамбааит ҳәа аҧхьагылара змоу, ибеиаӡоу акультура мап ацәызкуа диҩызахоит.

Ҳәарада, Шекспири Шиллери рҩымҭақәа ирываҟәыло аҧсуа ҩымҭа ҟалаанӡа урҭ ртәқәа ықәыргылалатәуп ҳәа сҳәазшәа еилкаатәым. Асценахь иноугартә иҟоу амилаҭтә драматургиа ахьынӡамаҷу, иахьынӡаҟам, акы, амилаҭтә литература егьырҭ ажанрқәа рҟны иреиҕьу аҩымҭақәа аинсценировкақәа рзулатәуп, ҩбагьы, цәшәарак ҽынкыларак ҳәа ҟамҭакәа, еиҭаганы иқәыргылалатәуп иреиҕьу аклассикатә ҩымҭақәеи иара убас аешьаратә литературақәа рҟны иналукааша апиесақәеи.

Абраҟа иацсҭарц сҭахуп зеиҕьашьарак. Иаҳҳәап, адунеиаҽы еицырдыруа аклассикатә ҩымҭак еиҭаргеит аҧсшәахь. Атеатр аҟны иқәдыргылеит, аха ақәҽиара амоуит. Изыхҟьозеи? Еиҭазгазгьы иқәзыргылазгьы аҭыҧантәи

ахәаԥшыѡцәа ирзымхәыцит. Иазымхәыцит урҭ ртемперамент. Ааи, раԥхьаӡа иргыланы ртемперамент. Абри рхамшҭлароуп ҳаԥсуа режиссиорцәа.

Ҳаԥшуп...

Ҳазлашәыргәырґьозеи ҳрежиссиорцәа, ҳазлашәыргәырґьозеи ҳартистцәа ҳәа, ҳаԥшуп ҳарҭ, гәыкала ақәҷиарақәа шәзеиґьашьо ахәаԥшыѡцәа.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1971

ГӘЫКАЛА ИАҬҬОУ АРҶИАМҬА

Ахәыҷы гәҭыґьґьала даԥхьоит иԥсадгьыл иазку ажәеинраала. Уи диазҭаауееит адиктор: «Иудыруазеи уара, аԥсуа ҷкәын хәыҷы, уԥсадгьыл Аԥсны азыҳәан?» Абас иалагоит акинофильм «Аԥсны – Аԥсынтәыла». Иҭнахит иара Қырҭтәылатәи акиностудиа. Аҭыхратә гәыԥ напхгара азиуан, ҳара ҳтәылаҷы акәым, уи анҭыҵгьы еицырдыруа акинорежиссиор Г. А. Асаҭиани. Афишаԛәа рҟны уи ижәла санаԥхьа, издырит, ари акино «уалбагас» ишыҟаҵам. Аҟаза инапы иҵихуазаалакгьы ҵакԥхыԛәра дула дазнеиуеит.

Сеиҭахынҳәырц сҭахуп акино алагамҭахь. Аԥсуа школ хәыҷы иазҭааит уԥсадгьыл Аԥсны азыҳәан иудыруазеи ҳәа. Сара сахьтәаз сгәы нҭыԥсааит. Акгьы сыздырӡом иҳәоз ҵьысшьеит. Избанзар уи, ажәѡан гәиаҵәареи, амшын еишьылреи, ашьха казказқәеи, ажәакала, ибла иабо раамышьҭахь, хыла-хшыѡла иԥсадгьыл Аԥсны азыҳәан акгьы издырӡом. Аиҵбыраӡатәи аклаасԛәа рҟны итәоу иакәым ашкол иалго иазҭааргьы, иаҳҳәап, аԥсуа ҳәынҵқарра анбаҟаз ҳәа, иихәо иҷамшәо даанхоит. Арԥыс бзиа дибар ҟалоит аԥҳәызба, бзиа дзибаз ихаҭагьы изымдырӡо. Ижәлеи идгьыл гәакьеи рҭоурых изымдыруа, ауаѡы иԥсадгьыл бзиа избом. Ҳара ҳашолқәа рҷы аԥсуаа рҭоурых иахысӡом. Абри шаҟа игха дуугьы ҳгәаланаршәоит зыӡбахә ҳамоу акино, ҷыдала уи ишазкымгьы.

Асценариа зѡызгьы, иҭызхызгьы, ҳәарада, хыԛәкыс ирымаз раԥхьа иргылан аԥсуа жәлар рыԥсадгьыли дареи рыхабар ахара анарѡра, иззымдыруа дырдырра. Уи ахыԛәкы бзиангьы инагӡахеит. Аха абраҟа иҟалеит даҩеакгьы. Уи акино ҳарҭ, аԥсуаа ҳҳаҭақәагьы аӡәырѡы иаҳнардырит ҳаԥсадгьыл,

ҳҭоурых. Аԥсни аԥсуааи ҳҭоурых зегьы кинок акәым, ишырҳәо еиԥш, шәыҟәгьы ианҵалом. Уҵааԥшылацәар ахшгьы еиқәаҵәак хубаалоит. Афильм гха сса-мыссақәак амоукәа иҟаларым. Аха аус злоу, уи аԥызҵаз, ирҳәаз ахәыҷы, гәыблрала ирҳәеит. Абриоуп изыхьҵу аешьара, аиѡызара, аҳаҵыреиқәҵара. Абзиабара ахьыҟоу аиашагьы ҟалоит. Сара саҵәыкны уи акино аԥызҵаз ирасҳәоит – иҵабуп!

«Аԥсны ҟаԥшь», 1971

ҚЬААЗЫМ АГӘМАА

Қьаазым Агәмаа аѡра далагеит дышқәыԥшҵаз, иара убасҵәҟьа, ауаѡықәра бжагьы изнымҵыкәа, ишәымҵа дышҵагылаз даԥхеит илитература гәакьа. Насгьы ибаѡхатәра иаҳа аҽеаныԥнашәашаз, иҳанаҳәарц иҟаз реиҳа ианҳанаҳәашаз ашықәсқәа рзыҳәан, апоет инапаҽы, акалам ацымхәрас импыҵашәуа икын абԥьар. Иажәеинраалак аҟны ус иҳәоит:

Сара сеигҵом сшьа икаҵәоугьы,
Сыԥсадгьыл иасҵеит аҵоуба,
Иаҵаххозар сыԥсы иҵоугьы,
Раԥхьа ишасҵо агәра га.

Арҵ ацәаҳәақәа рыҵабыргра иԥсҵазара зегьы ала ишьақәиргәгәеит апоет.

Қьаазым Агәмаа ирҽиамҵа иаҳа иҳазгәакьахоит, ииҳәаз ажәа ҳамлакѡакуа агәра ҳгоит изѡыз ихаҵа иажәеи иуси шеиқәшәоз, урҵ узеиҟәымҵхо ишеидҳәалоу анаадырлак. Апоет-алирик иԥсадгьыл иақәлаз аҕа диҽагыланы деибашьуан ѡ-бԥьарк – ахы цаҳәцаҳәи ажәа мцабзи – рыла. Ирҽиамҵақәа рҟынгьы, тема хадас имаз ѡ-темак ракәын; Аԥсадгьыли Абзиабареи. Урҵ аѡбагьы, еицрыхшьа рымамкәа, еилаҵѡан иара изыҳәан. Абзиабароуп ауаѡы дуаѡызтәуа. Аԥсадгьылаз ихы амеигҵароуп иуаѡра ԥышәагас, ршаҳаҵгас иамоу.

Қьаазым Агәмаа ибжьы гәыкҵа иангаз ашықәсқәа рзыҳәан аԥсуа литература асаби-қәра инҵысуан, абжьы адунеи иныкәѡырц аҽеибыҵара, ашьақәгылара иаҽын. Атрадициа дуқәа змаз аешьаратә литературақәагьы рхырхарҵа

усҟан даҽакала иҟан. Ауаҩытәыҩса ихы-ихшыҩ игәыиҧсы аҵкыс, имахәҿақәа иаҳа ирызхәыцуан. Алитература иацәтәымыз ари атеориа акыр иаҧырхагахеит аҧсуа литературагьы. Убасҟан «аҽага ҕәҕәаны ибҟьароуп бзиа банызбо» ҳәа анырыҩуаз, аттрактор иавҧшны уаҩы данырымбоз аамҭазы, ари алитературатә хырхарҭа зынӡаск иҽизацәымыхьчазаргьы, ибаҩхатәра ду иабзоураны, Қьаазым Агәмаа иаҧиҵеит алирикатә поезиа иашаҵәҟьа иаҵанакуа, аҧсуа литература ыҟанаҵ инхаша ажәеинраалақәа. Бзиа иибоз аҧҳәыс иналықәкны, раҧхьаӡа аҧсышәала ажәеинраала зҩыз, ҳлирикатә поезиа хацзыркыз апоетцәа дыруаӡәкуп уи:

Аҧсра абла са схыҧшыло,
Ашьа ансылҵуаз зны скәабо,
Схәыцреи сгәыкреи уаҟа еицылон,
Саҧхьа бтәазшәа сгәы иарбо.

Абас, дахьыҟазаалак, гәаҟрас дызҭагылазаалак, зегьынҵьара ицуп алирикатә фырхаҵа бзиа иибо аҧҳәыс лхаҿсахьа. Уи ибзиабара, агәышьҭыхра уаҩы изҭо, ауадаҩра аан ицхраауа бзиабароуп.

Апоезиатә рҿиамҭақәа раамышьҭахьгьы, Қьаазым Агәмаа ҳлитература иазынижьит апрозатә ҩымҭа шьахәқәа. Ажәабжьқәак ракәымзар, ихациркыз аҩымҭа дуқәа акгьы нагӡаны рҩыха имаӡагәышьеит. Иҟаиҵаз алагьы ҳара иаҳҳәар ҳалшоит, иаҧхьаҟа аҧеиҧш ду змаз, ашәҟәыҩҩратә баҩхатәра иашаҵәҟьа злаз, апрозатә ҩымҭақәа раҧҵара зылшоз уаҩын ҳәа Қьаазым Агәмаа. Уи иҩит иара убас адрамақәагьы ҩба. Аиҭагара аус аҟынгьы иҵьабаа рацәоуп. Ажәакала, уи игәы еисуанаҵы иҧсы ҭан ҩ-уск рзыҳәан: аҧсадгьыл ахьчареи алитература арҿиареи.

Ажанрқәа акыр рҟны ихы шҧишәахьазгьы, Қьаазым Агәмаа, ҳәарада, ибаҩхатәра еиҳарак аҽахьаанарҧшыз, иаргьы иаҳа аҟаҵара дахьахьӡаз алирикатә поема аҟноуп. Уаҟа уи ихьӡ даҽа хьӡык иаламҩашьо иаанхеит. Иреиҕьу иажжәеинраалақәа, ахь-ҟәырҷахақәа ирҩызаха, иргәылҷҷауеит ҳаҧсуа лирикатә жәеинраалақәа.

1972

ИАХЬАТӘИ ААМҬА, ИАХЬАТӘИ АУАҨЫ

Уажәааигәа сара Бакуриани сыҟан. Атеатр, амузыка, акино, ашәҟәыҩҩра, асахьаҭыхра уҳәа, адоуҳатә беиара арҿиара знапы алаку аҿар реилацәажәара-рсеминар салахәын. Уи мҩаҧыргеит инарҭбааны, егьырҭ ареспубликақәа рҟынтәи аҿаргьы алархәны. Жәаҩа мшы ицон асеминар. Иқәгыланы ицәажәеит Қырҭтәылеи уи анҭыҵгьы еицырдыруа ашәҟәыҩҩцәа, арежиссиорцәа, ауаажәларратә усзуҩцәа, артистцәа. Иаҳдырбеит макьана аекранқәа рахь ирмышьҭыц акино сахьа ҿыцқәа, иҟан аспектакльқәа рыпремиерақәа, асахьаҭыхҩцәа ҿарацәа инеиҵыхыз рцәыргақәҵа.

Сара абри уажәы изысгәалашәаз уиоуп, асеминараҿы иҟан гәаартыла аицәажәара, аизҳарақәа иҟоу инарываргыланы, агхақәа рзыҳәан иаахтны аиаша аҳәара. Абри ажәа инаҵшьны иазгәасҭарц сҭахуп. «Азҩа зӡаз иан дагеит» аҳәоит аҧсуа жәаҧҟа. Абри иаҳарак иаҳхамышҭлароуп ҳара, абӷьарс, ҿахәҳәагас, лахьынҵала насыҧла акалам заҭәашьахаз. Аҧсҭазараҿы ианакәзаалак аиҿыхарақәа рацәоуп. Уи аныҟам ҧхьацара, аизҳара зыҟалом. Ацәгьеи абзиеи, амши аҵхи реиҧш, еснагь еишьҭоуп. Ашәҟәыҩҩы, сара сгәанала, иуалҧшьақәа раҧхьа игылоуп, урҭ реҩдыраара, абзиа, аиаша адгылара, аамҭа иаҧырхагоу, иашьашәалам, рыцҳашьарак ҟамҵакәа, ажәа мцабзла раҿаҧҿра. Еиҿыхарак ыҟаӡамкәа, иршшаны ахәша ахьшьны аҩра, аҧхьаҩ акгьы инаҭом. Аха, ҳәарада, ари исҳәаз иаанагом, акалам иҵыҵуа зегьы сатиразароуп, ицҳауазароуп ҳәа сҳәазшәа. Раҧхьаӡа иргыланы, иарбан ҩымҭазаалакгьы, ауаҩытәыҩса изыҳәан агәыблра, абзиабара, агуманизм аҵазароуп. Асахьаркыратә ҩымҭа, аӡи аҳауеи реиҧш, зыда ҧсыхәа амақәам иреиуоуп аҧсҭазаара ашьақәырҕәҕәара, уаҵәтәи амш лашахь аҧхьаҩ инарҧшра.

Ари ааҧхьара гәахәа дус иҟаҵаны исыдыскылеит. Акалам зку, адоуҳатә беиара арҿиара хықәкыс измоу зегьы, иҵегьы аҭакҧхықәра, аҧсҭазара нарҵауланы аарҧшра, иахьатәи ауаҩы ихаҿсахьа аҧҵара азыҳәан иҵегьы ҳхы аӷьабаа аҳарбарц ҳаднаҵоны ауп ишеилыскаазгьы.

Иҟасҵазеи сара схаҭа? Шықәсык аҟара ҵуеит иҩны салгеижьҭеи, акраамҭа сзыргәаҭеиуаз, акраамҭа аус здызулоз аповест «Асас». Уажәы изгәаҕьит уи акьыҧхьахь рыҭара. Ирнылараны иҟоуп ажурнал «Алашара» ааигәатәи аномерқәа. Аса-

хьаркыра аганахьала, сҟазара, сԥышәа хәыҷы ахьынӡасызхаз, иалшаз сыздыруам, уи аԥхьаѡ ибап. Аха акы заҵәык аԥхьаѡ иҽаԥхьа сызлаԥхамшьо, уи аповест аҟны срылацәажәоит ҳара ҳаамҭазы акырӡа зҵазкуа азҵаарақәа. Ауаѡи уи иламыс ацқьареи, аамҭа иуднаҵо ауалԥшьа анагӡареи, уи ишухәҵоу иузынамыгӡартә аҭагылазаашьа уақәшәар, иҟаҵашеи уҳәа, акыр азҵаарақәа цәыргоуп. Ҳәарада, иаахҵәаны абасоуп ҳәа урҭ рҭак аҟаҵара сара исылшомызт. Азҵаара сзыԥқәргылазар, убригьы акыр аҵанакуаны исыԥхьаӡоит.

Ԥхьаҟатәи сыпланԥәоу? Урҭ заа рҳәара агәаԥьра цәгьоуп. Избанзар, исыздыруам исзыѡуоу, исзымѡӡакәа схы-сгәаҽы иаанхауоу. Акы заҵәык исҳәо, изѡыша сымамкәа саанхахьаны сгәалашәом. Аха еснагь исзымдыруа ишызѡышоуп. Ухыугәы иахьынӡаҭоу, уахьынӡазхәыцуа, уи иаҵыѡуа амузыка ашьҭыбжь уара заҵәык иахьынӡауаҳауа, абыржәы унатәаны укалам уԥьаад инаԥәукыр зеиуа умѡыц, ссирк уѡрашәа угәы иабоит, аха ажәаԥәак анынануҵалак, уимоу, иѡны уаналгалакгьы, акьыԥхьра акәым, иузааигәоу уѡызцәагьы дырбара иаԥсамкәа ианумпыҵахо ҟалалоит. Ажәабжь хәыҷык уѡуазаргьы, ааанӡа иуѡхьоу акы еиԥшымхароуп, угәыла иѡышьа иазааигәамхароуп. Ҿаӡәы иԥышәа, ҳәарада, иухәоит, аха уара иуцәмыӡроуп ухатә гәеисышьа. Абарҭԥәа ирыцәганы, акыр сзыѡуаны сҟалозар, ҳәарада, иахьатәи ҳаамҭа иахьатәи ауаѡы идунеи, ихәыцраԥәа, игәҭыхаԥәа раарԥшра иазкхоит.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1973

ИВАН ЕСНАҬ-ИԤА КОРТУА

Ианакәзаалак ауаатәыѡса дзыԥсоу иахьынӡахәҵоу идырны, ҳаҭыр иԥәҵара рцәуадаѡуп, ҭынч ихы ӡырымгауа, уамак ауаа рыбла дхымгылауа зҽынаԥхьакшәа иҟоу ауаѡы иусгьы уамак аҵанамкуашәа, иҟаиҵогьы рацәаӡамшәа рбагәышьоит. Ашьха уазааигәаны уанаҵаԥшлакоуп иахьынӡахараку убла ианабо. Иԥьоушьаша ауаѡы уаҳа убла дамбо, реиҳа даныхарахалак, дануцәыӡлакьоуп, уи ибаѡхатәреи ихи ихшыѡи ахьынӡаҵаулаз, иахьынӡаԥәԥәаз ангәауҭауа, ижәлари иԥсадгьыли рзыҳәан дзыԥсаз ккаӡа ианудыруа. Убасҟан аамҭа

наскьацыҧхьаʒа иара иусқәа ихьʒ иҧша рыманы иаҳа-иаҳа рыҿʒыргауа рҿынархоит.

Ишықәсхыҵреи игәалашәареи ирызкны уаха абраћа ҳаззеизаз ауаҩ иҳаҭгәын макьана иқәымиаацт раҧхьатәи ашьац. Абысћак аамҭа маҷны ишцахьоугьы, уи ићамзаара аныҧшит ҳаҧсуа культура. Иара дреиуан асовет аамҭазы иааиҵагылаз аҧсуа интеллигенциа раҧхьатәи абиҧара ҿыц анхараз аҵәҩан азырсыз анхаҩы илҩаҵә ҩеиларц азыҳәан инхара иаҵанакуа иарбан усзаалак зегьы инапы рылаимкырц, зегьы рзыҳәан аҧхʒы каимҭәар ҧсыхәа шыћам еиҧш, убарҭ, раҧхьаʒа иааиҵагылаз аҧсуа интеллигенциа уск амацара рхы ақәкра, убри заҵәык рыҧсҭазаара азкышьа рымамызт. Шәахәаҧш, аа, ҳара ҳмилаҭтә хдырра арҿыхараҿы ираҧхьагылаз арккаҩы Дырмит Гәлиа шаћа ус хкы дырҿыз, шәахәаҧш, Самсон Ҷанба иуаажәларратә усура аамышьҭахьгьы, иара алитература ашҭаҿы мацарагьы шаћа жанр инапы рылакыз. Урҭ реиҧш аҿырҧштәқәа шьарда ирацәоуп, қәрала уамаʒак рхымҵуазаргьы, акыр уадаҩреи залымдырреи зхызгахьоу ҳара ҳапрофессионалтә ћазареи ҳлитературеи рҭоурыхаҿы. Хыхь зыʒбахә сҳәаз ҳаеҵәа дуқәа ҩыџьа раћара ибаҩхатәра изалымшазаргьы, Иван Кортуа дызҿыз, инапы злакыз аусқәа хкы-хкыла ирацәан. Уи аʒәы ҳәа даарывагылеит, аҧсуа музыкатә культура ашәћәы анҵареи, насгьы ҵара-дыррала рыҭҵаареи рҿы зыћаҵамҭа ахә ашьара уадаҩʒоу Константин Ковачи, Кондрат Зиʒариеи, Иван Лакрбеи. Иара убасҵәћьа, иаҳҳәар ҳалшоит, Иван Кортуа раҧхьаʒатәи аҧсуа сахьаҭыхҩы ду Александр Шервашидʒе-Чачба иус аихаҳаразы иҩагылаз инаимданы иацызҵаз дреиуоуп ҳәа. Уи идекорациақәа рыла иҩычахьан акымкәа-ҩбамкәа аҧсуа спектаклькәа. Азқьышықәсақәа ирылоу ҳҭоурых азхәыцра шҳацәмаҷу еиҧш, ҳарҭ аҧсуаа иааҳаҭәаумшьартә иҳацәмаҷуп ҳҭоурых инархараны ҳаҧхьаћа азхәыцрагьы. Шаћа имаҷны инхазеи Иван Кортуа ићаиҵаз адекорациақәа рықәҭыхымҭа афотоқәа. Иара абраҵәћьа ажәалагалак аҳасабала, исҳәарц сҭахуп даҿакгьы. Знапы алаку изылшо ауаа рымчала иалыршахааит Иван Кортуа иҭынхаз музыкатә нҵамҭоума, статиақәоума, ажәлар рҳәамҭақәа ианиҵаз роума, ишынеибакәу акыр иаҧсаны ићоу еизганы, еиқәыршәаны рҭыжьра. Убри аныћаҵаха, убасћан ауп уи ихамышҭра, ихьʒ-

иӣша амырӡра, ашьҭыхра азыҳәан акыр ҟаиҭахьеит ҳәа уаҩы иҳәар аналшауа.

Уажәраанӡа ишысҳәаз еиӣш, Иван Кортуа ӣсабарала илаз абаҩхатәрақәа рацәан, иаргьы акаҿы ихы дшамеигӡо иҟаиҭаз аусқәа шаҳаҭра руеит. Иуаажәларратә усура, исахьаҭыхра, амузыкатә культура арҿиара уҳәа инапы злакыз аусқәа ирывагылан ҷыдала ашәҟәыҩҩцәа дызларзааигәаз даҿакгьы. Асовет тәыла анҭыҭгьы аӡбахә наҩит Иван Кортуа еиҿикааз, иӣсҭазаара аҭыхәтәантәи амшқәа рзыҳәанынӡа напхгара ззиуаз аҭаҳмадацәа рашәаҳәареи рыкәашареи ансамбль. Ари еицырдыруа усуп. Аха аҭаҳмадацәа, урҭ, Миха Лакрба иажәақәа рыла иаҳҳәозар «зыӣсы ҭоу абиблиотека» Иван Кортуа ашәаҳәареи акәашареи рзыҳәан мацара акәмызт изеизигоз. Уи напҟазарала ианиҭон ҭабара зқәым аӡыхь иаҩызоу ҳсахьаҩыратә литература зхылҿиааз ажәлар рҿаӣыцтә ҳәамҭақәа. Абри аус ӣшьа, аус ду аҟынгьы Иван Кортуа аӡәыс ҳәа дрывагылан аҩажәижәабатәи ашықәсқәа рзыҳәан Максим Горки аӣсуа шәҟәыҩҩцәа рышҟа иҟаиҭаз ааӣхьарала афольклортә материалқәа реизгаразы рарҭмаҟқәа наразқәынҭаны ақыҭақәа инарылалаз, Баграт Шьынқәба, Кәаҭиа Шьаҟрыл, Хәыхәыт Бӷажәба, Арсени Аҳашба, Шьалуа Инал-иӣа уҳәа иналукааша ҳашәҟәыҩҩцәеи ҳнаука аусзуҩцәеи. Дарӷьажәҩаны дрывагылан, иҟаиҭазгьы шмаҷым ала шаҳаҭра руеит 1955 шықәсазы «Аӣсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи» ҳәа хыс иаҭаны иҭижьыз ашәҟәы. Уи аахыс ашықәсқәа ӣыҭк шынабжьысхьоугьы, ари аизга аҭакы даҿакхеит, уимоу, иаҳагьы ихәарҭахеит, иаҳагьы иҭаулахеит ҳара ҳамшқәа рзыҳәан. Зымра ашәахәа иабзоураны аӣсуа жәлар ахақәиҭра ироуз В. И. Ленин ишәышықәсахыҭра ныҳәа дуны ҳанаӣыло аамҭазы, шаҟа уаҩы акыр ианаҳәо, шаҟа аамҭа ианаало нҭамҭақәоузеи «Ашларӣҳа Зармахани», «Кәыӵӣҳа Алмаси» ирыҳҳәааны Иван Кортуа ашәҟәы ианҭаны иаҳзеиқәирхаз ажәлар рҳәамҭақәа. Раӣхьатәи ажәабжьаҿы ҳара иаабоит аӣсуа жәлар адәахьтәи раӷацәа ирҿагыланы ахақәиҭраз рықәӣара, аҩбатәи ажәабжь аперсонаж Кәыӵӣҳа Алмас илзаҳҳәар ауеит стихиала ицәырҭыз, раӣхьатәи аӣсуа ӣҳәыс ареволиуционерка ҳәа. Еиҳарак усеиӣш аҳәара азин ҳнаҭоит, лара Кәыӵӣҳа Алмас, Кьахь Ҳаӵьараҭ иеиӣш, ииашаҭәҟьаны аӣсҭазаараҿ дахьыҟаз, лхылҿасахьа ихҭҳәаан

иахьаԥҭам. Шаҟа аматериал ду рылоузеи абарҭ ҩ-ҳәамҭак адраматургцәеи акинорежиссиорцәеи рзыҳәан!

Уажәраанӡа ишысҳәаз еиԥш, ашьха уаҭагыланы уанаҭаԥшуоуп шаҟа иҳараку анубауа, аха ауаҩы ихаҭа днаскьацыԥхьаӡа ублаҿ иаҳа-иаҳа иааиуа ицәырҭуеит уи иԥсҭазаара ззикыз иус бзиақәа. Нас игалааит ихьӡ-иԥша иԥсы ахьынӡаҭаз, хьӡи-ԥшеи дашьҭамкәа, ҭынч зус ду ҟазҭаз, ауаҩ қьиа Иван Кортуа.

1970

АУАЛҬШЬА

Иани иаби Аԥсныҟа данааргаз фышықәса ихыҭхьан. Инасыԥ иаҭанакит Алеқсеи хәыҷы: нхарҭа-нҭырҭас иалырхит Лыхны. Урҭ ирыздыруамызт изакә ҭоурых дуу иамоу, ахьӡ-аԥша ахара ишнаҩхьоу ари ақыҭа. Иҟалап асасдкылареи аԥшӡареи ракәзар ихызхыз. Арантәи еишьылӡа ухыԥшылоит, жәытәнатә-аахыс аԥсуаа рлахьынҭа зыдҳәалоу амшын. Ихарацәамкәа, иааигәацәамкәа, рмаҟҿаҳәара цәиқәарақәа инадыркны, ԥсҭазаара ахьыҟаӡам, рхыцәқәа ҭааршәны блахкыгақәа рҟынӡа ашьхақәа. Араҟа ииз асаби, иблақәа анаахит инаркны, ари амшыни, арҭ ашьхақәеи иблақәа рышьцылоит. Мышкызны, дҩеидасны, аамҭала днаԥырҭны дхынҳәаанӡа, изгәамҭар ҟалоит рыԥшӡара.

Алексеи аԥшӡара даршанхартә дҩеидасхьан, иаалырҟьан урҭ анибаз. Ирҳәоит, ҷьара хҭыск иарҿыхароуп ҳәа абаҩхатәра. Аԥшӡара гәыла-ԥсыла изгәакьан. Афотоаппарат еиԥш, иибаз рсахьа ҭнахуан игәырҭҟәыл. Иахьагьы игәалашәоит Алексеи Краиниуков дгачамкны шьхеи мшыни дышрыхәаԥшуаз.

– Еиҳарак урҭ рсахьа ақьаад ианысҭарц сҭаххеит, шықәсык аатҭхьаны, ҳахьынтәааз, Украинаҟа ҳхынҳәны ҳанца ашьҭахь. Убри амш сгәалашәараҿ иаҳа егьаанхеит.

– Избан?

– Уаҟатәи сҩызцәа хәыҷқәа ахаан шьхеи мшыни рымбацызт. Урҭ ирзеиҭасҳәарц салагеит шаҟа иԥшӡоу Кавказ. Егьа ирԥшӡаны исҳәарц салагаргьы: «Ашьхақәа ҳаракуп,

амшын дуӡӡоуп, иҭбааup» – абриак акәын исҳәоз. Дара ахыччон, сара ажәақәа сызхомызт. Сандыргәаа, ҽазны сана-ауа рсахьақәа ҭыхны ишәзаазгоит сҳәеит. Уаҳа ишԥеиҳәои ахәыҷы хымдыр. Усҟан иабаздыруаз, амшыни ашьхақәеи рыԥшӡара ааурԥшырц азыҳәан, сара сакәым, Аивазовскии Левитани рқыцәқәагьы шымчыдоу. Аха сԥызцәа ажәа рысҭахьан. Ԥбагьы, абасҟак зыԥшӡара сзырбаз ашьақәеи амшыни рҽаԥхьа ауалԥшьа сыдын.

– Инаугӡама нас уи?

– Мап. Иахьа уажәгьы ус сааиуеит. Ауаԥы ауаа рҽаԥхьа мацара акәымкәа, аԥсабара аҽаԥхьагьы ауалԥшьа идуп. Аԥсабароуп иара ԥсыс ихоу. Рыцҳарас иҟалаз, уи бжеиҳан ҳазхәыцуам.

Ҳаицәажәо ҳгылоуп исахьаҭыхырҭатә ҟазараҽы. Сара акакала иҭыхымҭақәа срыхәаԥшуеит. Ииҳәо ажәақәеи, сара сызхәаԥшуа иусумҭақәеи еимадоуп, еидҳәалоуп, ишеимадоу еиԥш аӡи, аси, аӡышьҭреи. Аӡиас аласышьалеи аҟазшьалеи иудыруеит, изҭысны иааua аӡышьҭра адәы иашара иагәылгоу, мамзаргьы ацаҟьақәеи аҽыбгарақәеи ирыҽганы иаагоу. Абри акәхап изахьӡу, қыцәи калами зку аԥсҭазаара разааигәара. Рхаҭақәа уи аилашыра иагәылазар, рбаԥхатәра иарҽиазгьы аԥсҭазаара иагәылгамхарц залшом.

Аԥснытәи АССР аҟны зҽаԥсазтәыз асахьаҭыхԥы ҳәа ахьӡ зху, Алексеи Краиниуков, тема хадас имоуп ԥба – Аԥсни Украинеи. Украина диит, Аԥсны даазеит.

– Ашкол уабаҭаз? – снаиазҵааит.

– Бомбора аҳаблаҽы. Иахьа уажәгьы дысгәалашәоит сырҵаԥы Надежда Николаи-иԥҳа Светлова. Сара сеиԥш, Лыхнынтә, Бомборантә, Гәдоуҭантә уҳәа, уи ашколахь инеиуаз, шаҟаԥы ахәыҵқәа лааӡазеи, шаҟаԥы дырхамышҭуа дынхазеи уи арҵаԥы?

– Лыԥсы ҭоу?

– Ааи, апенсиахь дцахьеит. Зыԥсҭазаара аԥсуаа рҵеицәа рааӡара иазызкыз аурыс ԥҳәысуп. Арҵаԥы бзиа, аԥсуаа шәыдгьыл ԥьиа, шәыдгьыл ԥшӡа, ашкол саналга, – Одессатәи асахьаҭыхратә училишьче Грекова лыхьӡ зху, ажәакала, зегьрыла сманшәаланы сааиуан, иаалырҟьаны зегьы иеиқәыбга

имцазҭгьы. Зегьы ироуит даҽа хырхарҭак. Ақыцә нақ икаршәтәхеит, абӷьар шьҭыхтәхеит.

Аибашьра раҧхьатәи амшқәа инадыркны, Аҧсадгьыл ахьчаҩцәа дрылагылан Алексеи Краиниуков. Адокументқәа срыхәаҧшуеит. Афашистцәа асовет дгьыл иқәырцеит, нас акакала рхы иақәиҭыртәуан Европатәи аҳәынҭқаррақәа раҳҭнықалақьқәа. Алексеи дызлаз ар хәҭа Берлин иалалеит. Абар, иҧыржәаз ҭыҩраҭас, иҟәыбаса еилажьуп Реихстаг. Аха уаанӡа изныкымкәа ахәрақәа, агоспитальқәа, аконтузиа... Нас аибашьра анеилгагьы, Берлин игылаз асовет ар хәҭа рҟны аангылара. Инеиҧынкыланы жәибжь шықәса абӷьарла ихьчон Аҧсадгьыл.

– Сара сразҟы иаҭанакит. Аҭыхәтәантәи схысра Реихстаг иақәкын. Шаҟаҩы уаанӡа изымнаӡазеи! Урҭ, иҭахаз рҽаҧхьа, ҳара, еиқәхаз иҳадуп ауалҧшьа. Акы, иаҳхаҳмыршҭларц, ҩбагьы, ҳазықәҧаларц урҭ рхы зқәырҭаз – Аҧсадгьыл ахьчара.

Еиҭах ауалҧшьа. Сара игәасҭеит, асахьаҭыхҩы ари ажәа уажәы-уажә ицәажәараҽ ишналаиршәуаз. Иҟалап, дарбанзаалак аҟазара арҽиара знапы алаку, аус изыруқәо ируакзар, уимоу, егьраҧхьагылазар убри, ауалҧшьа анагӡара.

Украина, Аҧсны, аибашьраҽ иҭахаз... Ишҧанагӡатәу урҭ зегьы рҽаҧхьа иуду ауалҧшьа? Ауаа рыла. Ӷьоукы алкааны. Сахәаҧшуеит исахьақәа руак. Абар Владимир Ҳаразиа. Аибашьҩы, ахаҭа гәымшәа. Уи иблақәа урхыҧшылар, убасеиҧш иҟоу агәаҕ рхыубаалоит, иумҳәарц залшом, абри иеиҧшу афырхацәа ыҟанаҭы, ишәарҭам Асовет тәыла ҳәа. Ахы иқәшәеит. Дҭахоит иара ихаҭа. Иҟамлоз дҳәазаны ддәықәлар, иҧсы аиқәырхара дашьҭалар. Ахаҭа дышгылоу дҭахароуп. Ишыҧыруа иҧсыроуп ашьауардын. Даҽа ҧыҭҩык аҕацәа анихып иҧсадгьыл гәакьа. Аҭыхәтәантәи имч еизганы дҩагылан, иршәуеит аҭыхәтәантәи агранат.

Аибашьра атематика иазку аҭыхымҭақәа акы, ҩба, хҧа... Ирацәоуп урҭ.

– Уҧсҭазаара зегьы уи иазукыргьы, нҭәашьа змам темоуп. Иугәаламшәои, Верешьчагин иҭыхымҭақәа реиҳараӡак аибашьроуп изызку. Сара сыблала избеит Реихстаг аилаҳара, уи асовет бираҟ анахадыргылоз. Убриак мацарагьы акырынтә иҭухыр ҟалоит, – иҳәеит асахьаҭыхҩы.

Уаҟа, маҷк иадамхаргьы, ауалҧшьа нагӡан. Иҟан асахьаҭыхҩы дзыргәаҭеиуаз, иахьагьы уахагьы дзызхәыцуаз даҽа темакгьы. Амцабз иаҩызаз аҧсуа революционер Е. А. Ешба В. И. Ленин иҟны днеихьан. Авожд дуӡӡа идҭцақәа наигӡахьан. Ус рҳәоит адокументқәа. Ари ахҭыс иалаҽхәоит аҧсуа жәлар. Гәахәара дула ҳрыҧхьоит адокументқәа. Аха ишҧаарҧштәу убри ауаҩы иблала ибартә?. Шаҟа хьӡы змоу ус дуузеи авожд дуӡӡа исахьа аҭыхра, аха шаҟагьы ицәгьоузеи! Ицон аҭхқәа, амшқәа... Аескизқәа акымкәа, ҩбамкәа...

Уажәы асахьа «Ефрем Ешба В. И. Ленин иҟны» ҳанахәаҧшуа, иаҭахыхыз ари аҭыхра, авожд даланахаланы акы иҳәоит, уи иуси иажәеи рынагӡара иазыхиоу аҧсуа революционер қәыҧш дӡырҩуеит, ажәак иеиҩиршәом ҳәа, иаармарианы иаҳҳәар ҟалоит. Абраҟа акәхап иахьыҟоу аҟазара амаӡақәа руак – иуадаҩу атема, иҭаулоу ахшыҩҭак, имарианы ҳарбара, иласны ҳаҳәара. Асахьаҭыхҩы усеиҧш арҽиара дазкылсуеит, акыр ихы аҷьабаа анаирбалак, аҧышәа аниоулак ашьҭахь.

Еиҭах ауалҧшьахь ахынҳәра. Дахьиз аукраин дгьыли, дахьырааӡаз, дара дырҭеизшәа дахьрыдыркылаз аҧсуа жәлари рҽаҧхьа идыз ауалҧшьа... Еиҭах иналукааша ауаа рҭоурых, рбиографиа аҭара, аилкаара. Абас дшеимдоз, Алексеи имҧыхьашәеит Дырмит Гәлиа Украина дшыҟаз атәы зҳәоз адокументқәа.

Украина дуӡӡоуп. Дабанеиқәеи? Еиликаарц ибарц ииҭахыз абраҟа? Дырмит Гәлиа илитературатә рҭаҩцәа дыруаӡәкны диҧхьаӡон Тарас Шевченко. Уи ипоезиа, исахьаҭыхра, ифилософиа, ижәлар рхақәиҭразы иқәҧара, ишынеибакәу зегьы аҧсуа поет изааигәан, изгәакьан. Иажәеинраалақәа аҧсшәахь еиҭаигақәахьаз ыҟан, иҭегьы еиҭеигарц игәы иҭан. Абар адунеиаҽ еицырдыруа иажәеинраала «Ауасиаҭ ажәа».

Са санҧслакь шәара сыжәжы,
Адамра сҭаҭаны.
Сазан ҭбаа агәҭаны.
Са с-Украинаҽы,
Адә ду ҧшӡа ҭбаақәеи
Сара избауа, цқьа исаҳауа,
Иара абжьы шгауа.

(Еиҭ. Д. Гәлиа).

Иабыкәушь анышә дахьамадоу? Дгьыл иқәу ауаатәыѡса зегьы рзыҳәан ихәарҭахартә, абасеиԥш иҟоу хәы змам амал ду зҵынхаз апоет, гәаныла диеихырхәон, гәаныла диаҭабуан. Иблала ибарц иҳаҭгәын, уаҟа шьыҵәрак ашәҵқәа ықәиҵарц иҵахын.

Дырмит Гәлиа иԥшәма, иарԥьажәѡа Елена Андреи-иԥҳа илгәалашәо илҳәоит:

– Ихы хтны акраамҵа дгылан Тарас ду иҳаҭгәынаҷ. Дхәыҵхәыҵуа ажәақәак иҳәозшәа саҳаит. Анцәа диҳәоз ҵьушьарын. Мамзаргьы ҵоубак иҵиуеит угәахәрын. Маҷк ихы рҟәны, иҷыриашаны дгылан. Ашьҭахь сиазҵааит ухәыҵхәыҵуа иуҳәоз закәыз ҳәа. Аҭак симҵеит. Аха ҵыҵрак ҵхьаны, сара уаҳа сшимазҵаазгьы, иара ихала дааҟәымҵзакәа дышизхәыцуаз мѡашьо, иаалырҟьаны ус иҳәеит: «Иҳаҭгәынаҷ абас уангылалак, иара иажәеинраалақәа рыла, ихаҭа уаниацәажәалак, амч ҷыц улалоит, иаҳа уҩҩәахоит» ҳәа.

Дырмит Гәлиа ишьҭра дхылан, Тарас Шевченко анышә дахьамадоу Днепр ахықәан, Каневҟа дцеит асахьаҭыхѡы Алексеи Краиниуков. Абар аҳаҭгәын, абар уи азиас, абар Украина, адгьыл каршәра...

Аескизқәа акымкәа, ѡбамкәа...

– Араҟагьы исзыԥшын уадаѡрак. Сара саннеиз шықәса ѡажәа реиҳа ҵхьан Дырмит Иосиф-иԥа уаҟа даныҟаз аахыс. Ари аамҵала акырза аиҭакрақәа ҟалеит. Тарас ду иҳаҭгәын иахагылаз, аԥсуа жәлар рпоет зымҵан авенок шьҭеиҵаз, абиуст ықәыргахьан. Уи аҭыԥан аукраин жәлар идыргылеит абаҟа назааза, абаҟа ду. Еиҭах аԥшаара. Иқәыргаз абиуст музеик аҟны исыԥшааит, асахьаҭыхѡы далаҵәажәоит иҵыхымҵа иарҷиашьахаз, уи аҭоурых. Сахәаԥшуеит ииԥшааз афактқәеи, ибаѡхатәреи, ифантазиеи ирылҵыз.

Сара сҟазараҭҵааѡым. Аха уеизгьы-уеизгьы убиологзароума аҵла аԥшзара убарц азыҳәан. Иаԥырхагам бзиа изубауа, изугәаԥхо узымҳәозар. Аус злоу, ухшыѡ акыр анаҳәозааит, уҵәанырра арбеиозааит, ублақәа аргәырҩьозааит узхәаԥшуа. Ашәыгақәа иарбан ԥштәқәоу асахьаҭыхѡы ихы иаирхәазу, урҵ шеинираалазу? Азәы игәаԥхоит шарԥазтәи ашәаԥшь, даҷеазәы хәылԥазтәи ашәаԥшь аԥштәы.

Тарас ду дыԥшуеит азиас Днепр ахь, уи анырцәҟа, ҳәаа змам Украина акаршәрақәа рахь. Анышьақәа ирықәтәаны ҵьоукы азиас ихуп. Аҳаҭгәын иқәу амармалташь ҩыы иа-

нуп апоет иуасиаҭ ажәақәа. Урҭ дрыҧхьом Дырмит Гәлиа. Ҿырҳәала идыруеит:

Сара сыжәжы, нас шәа шәнагыл,
Ашьамҭлаҳәқәа нкашәыжь,
Нас ҳаҒацәа ршьала
Ицқьашәтә ахақәиҭра.
Саргьы ҭаацәара ду аҿы,
Ахақәиҭ ҭаацәа ҿыц аҿы,
Сышәхашәмыршҭын, сышәгәалашәала
Жәа хаа гәыҟаҭагала.

(Еиҭ. Д. Гәлиа).

Дгылоуп Дырмит Гәлиа илабҷашь хәыҷы инапы ақәкны, ихы маҷк иааларҟәны. Аҧша асуеит. Ублала иубо ҵьушьоит аҧша иасуа. Насҭха игылоуп уаҟатәи нхаҿцәақәак. Урҭ рҧырхагам гәыла-ҧсыла еицәажәо ҿыҵьа апоетцәа. Аҿыҵьагьы рмилаҭқәа реиҿызара иасимволуп.

Аҧсни Украинеи акыр ацәыргақәҭақәа ирыладырхәхьеит, напҟазарала иҟаҭоу А. Краиниуков абри исахьаҭыхымҭа. Уи иҳаракны ахә ршьахьеит аӡәырҿы асахьаҭыхыҿцәеи аҟазараҭҭааҿцәеи. Уажәааигәа Украина иҭыҭит Тарас Шевченко изкыз ашәҟәы. Уаҟагьы аӡбахә бзианы иалацәажәоит абри асахьа. Аха ахәшьара дуҭәҟьа арҭеит Тарас ду имузеи аусзуҿцәа. Урҭ асахьаҭыхҿы ашәҟәы изаарышьҭит дара ираадирхәарц.

– Ируҭома? – снаиазҭааит.

– Сара исҭахыҭәҟьоу, Аҧсны иҟазароуп, – иҳәеит асахьаҭыхҿы.

Ҳанеиҧырҭуаз симазҭааит уажәы зҭыхра уаҿузеи, планқәас иумозеи ҳәа. Исгәалашәеит ауалҧшьа азыҳәан ииҳәаз ажәақәа. Уи здыруа аҟазара арҿиаҿы, ахаан иоуам агәҭынчра. Еснагь имаҷишьалоит иҟаиҭахьоу.

Иҿны аансыжьит даҿа знык уахь анеира сеилаҳауа. Гәдоуҭа шәнанагозар, уахь шәнымҿахыҭ шәаргьы. Дышәҧылоит асас инеира еигәырҕьо, ихиҿы аагьежьны, ибла ҭбаақәа қьиаӡа, ашәыгақәа зымпыҭататоу асахьаҭыхҿы. Уаҟа шәара ишәҧылоит аҧшӡара. Уи аҧшӡара иазнарҳауеит шәара шәыжәлари шәыҧсадгьыли рышҟа шәгәаҭа иҭоу абзиабара. Абри акәхап иарбан ҟазаразаалак хықәкы хадас иамоугьы.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1973

АҢСУА ЛИТЕРАТУРЕИ АҲӘААНЫРЦӘТӘИ АҢХЬАѠЦӘЕИ

Есааира иазҳауеит, аҽарҭбаауеит аҧсуаа рдоуҳатә беиара ду – рлитература гәакьа. Уи аҧсуа ҧхьаѡцәа рымацара ракәымкәа, асовет тәыла ахьынӡанаӡааӡо аҧхьаѡцәагьы еицырдыруа иҟалахьеит. Уаѡ дзеигәырҕьаша акоуп иара убас, аҧсуа шәҟәы аҳәаанхыҵтәи аҧхьаѡцәа рахьгьы имаҷымкәа инеиуа иахьалагаз. Абар уи зырҵабргуа факт ҽыцқәак.

Ажурнал «Иностраннаиа литература» (аномер 12, 1972) акритикатә ҟәша ианнаҵеит асовет литература аиҭагаѡцәа аӡәырѡы рыстатиақәа. Абраҟа иануп асовет шәҟәыѡѡцәа рѡымҭақәа араб бызшәахь ирацәаны еиҭазгахьоу Ливантәи ашәҟәыѡѡы Никола Тавиль истатиа. «Ауадаѡрақәа рыгәхьаа мкыкәа, аус улатәуп» ҳәа хыс измоу. Астатиа аҟны уи дааҭгыланы далацәажәоит асовет литература бзиа ишибо, араб жәлар ахақәиҭраз рықәҧараҽы Октиабртәи асоциалисттә революциа иахылҵыз алитература цхыраагӡа дуны ишырзыҟалаз. Никола Тавиль ихаҭа нбанҟәшәаѡыс аус иуан атипографиаҽы. Иусура иҽахаршәаланы еиҭегон асовет шәҟәыѡѡцәа ражәабжьқәа. Убарҭ ирыбзоураны Никола Тавиль бзиа ибо далагеит Асовет тәыла, асовет уаа. Раҧхьаӡа иҭижьыз ашәҟәаҽы ианылеит аурыс шәҟәыѡѡцәа Н. Тионови К. Симонови, аерманы шәҟәыѡѡы В. Ананиани, аҧсуа шәҟәыѡѡцәа М. Лакрбеи А. Лашәриеи рѡымҭақәа. Абас ала, уи ибзоураны араб бызшәахь еиҭаргахьеит иналукааша ҳаҧсуа шәҟәыѡѡцәа ѡыҷьа ражәабжьқәа.

Шықәсқәак уажәаҧхьа Аҧснытәи ашәҟәыѡѡцәа реидгыла дсасны даҭан Даниатәи ашәҟәыѡѡы, акоммунист Ханс Шерфит. Уи Аҧсныҟа дааит Асовет тәылаҽы акырҷьара данныҟәа ашьҭахь. Иҧсадгьылахь даныхынҳә Ханс Шерфит иѡит «Шьыжь шәаҧшь атәылаҽы» ҳәа хыс иаҭаны, инеиҵыху астатиа. Абри астатиаҟны уи бзиабара дула дахцәажәоит Аҧсны. Абар, ииѡуа аҳәаанхыҵтәи асас:

«Ацаҟьақәа ҳрыбжьысны, амѡа уадаѡ ҳаныланы ҳцоит Азанҭаҟа. Аиѡхаа ду наҟгьы-ааҟгьы иаҽагылоуп аѡнқәа. Араҟа иаадрыхуеит аҭаҭын, аҷьықәреи, ирааӡоит арахә. Амилаҭ рацәа нхоит ари ақыҭаҽы.

Ақыҭа ҳалаҧшны игәаҳҭоит. Аколнхара ахантәаѡы аѡыза Чакветаӡе дҳацуп, ақыҭа ҳирбоит. Уи дҳаҳәоит, ақырҭшәа

аамышьҭахь, аурысшәеи, абырзен бызшәеи, аҭырқәшәеи, аԥсшәеи рыда уаҳа бызшәа ахьизымдыруа азыҳәан даҭаҳамҭарц. Иахьеицәыхарақәоу, амѡақәа ахьыцәгьоуи, насгьы милаҭла еиуеиԥшым ауаа рацәаѡны иахьынхо аҟнытә, аколнхараҷы акультуратә ѡнқәа рацәаны ирызгылоуп, ирацәоуп иара убас ашколқәагьы. Аерманы школ аҟны ақырҭшәа ддырҭоит аѡбатәи бызшәас иԥхьаӡаны, ақырҭуа школқәа рҟны, рхатәы бызшәа аамышьҭахьгьы, аурысшәеи аҳәаанхыҵтәи абызшәеи рҵоит ахәыҷқәа. Аҭӡы газеҭ «Авангард» ԥшь-бызшәак рыла иҭыҵуеит.

Азанҭа игылоуп хышәѡык зкуа атеатр. Аколнхара иалоуп 900-ѡык. Уи Ҵулукиӡе ихьӡ ахуп. Сара уи аколнхара ахьӡ сххашҭуам, избан акәзар, ахәылԥаз, аколнхара аправлениа излаӡбаз ала, сара рколнхара саларҵеит. Абасала, сара азанҭатәхеит.

Аԥсны аҟазаара азыҳәан мышкоуп исзынхаз.

Иацы ҳаҟан асахьақәа ргаллереиаҷы. Ҳара ҳнеины ииабеит иара убас ахәыҷқәа рсахьаҭыхратә школ.

Азанҭа ақыҭаҷтәи атеатр уаҳа алацәажәара аҭаххарымашь? Интересс иркрымашь даниатәи сара сколлегацәа Аԥснытәи ашәҟәыѡѡцәа реидгыла ишалоу 5-ѡык. (Араҟа Ҳанс Шерфиг маҵк дѡашьеит, Аԥснытәи ашәҟәыѡѡцәа Реидгыла иалоуп 55-ѡык – Ҵь.А.). Аха ашәҟәыѡѡцәа рҭагылазаашьа уаѡ даналацәажәо, хымԥада иҳәароуп, аԥсуа шәҟәыѡѡцәа ашәҟәыѡѡра рызҭаз Асовет мчра шакәу, Аԥсны – иналукааша ҷырԥшыгоуп. Ареволиуциа ҟалаанӡа аурыс ҳәынҵқарраҷы рхатә шәҟәыѡѡра рымамызт 40 рҟынӡа милаҭ ҳәа иѡуеит Шерфиг. Аҟәа дынхон асахьаҭыхѡы ԥхәыс В.Д. Бубнова. Уи лаҳәшьагьы ларгьы инеиԥынкыланы 30 шыҟәса Иапониа иҟан, уаҟа инхон, аус руан. Токиотәи ауниверситет аҟны аурыс бызшәеи алитературеи ддырҵон. Иаҳхысыз аԥхынра азыҳәан ирҵаѡы ԥхәыс быргдибарц Иапониатәи дааит Икеда Кентаро. Уи иапониатәи шәҟәыѡѡуп, еиҭагаѡуп. Еиҳарак иҷадцаланы еиҵеигоит аурыс литература аклассикцәа рѡымҭаҟәа. Уахыки-ҷенаки ракәын иара Аҟәа дахьынӡаҟаз. Иԥсадгьылахь даныхынҳә Икеда Кентаро ажурнал «Литература Васеда» ианиҵеит Аҟәеи Аԥсни ирыхҳәааны аочерк. Ҳаҭырқәҵарала, бзиабарала дахцәажәеит аԥсуаа раҳҭны қалақь. Аочеркгьы нацҵаны, ирҵаѡы илзааишьҭыз асалам шәҟәы аҟны уи иҳәоит аиҭагара дшаҷу аԥсуа шәҟәыѡѡцәа ражәабжьқәа.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1973

ЏЬОКОНДА

Москва, А. С. Пушкин ихьӡ зху аҟазара амузеи аҟны уажәы ааигәа ицәыргақәҭан аамҭала Лувртәи (Франциа) амузеи аҟнытә иааргаз Италиатәи асахьаҭыхѡы дуӡӡа Леонардо да Винчи иаҧҭамҭа адунеитә ҟазаратә гәлымҭәахқәа ирыҧхьагылоу – «Џьоконда», мамзаргьы «Мона-Лиза». Адунеи аҽы дгьыл маҽак ыҟам уи аӡбахә ахьазымдыруа. Убриазоуп Москва ианаанага, избарц зҭаххазгьы рхыҧхьаӡара ҳәашьа амамкәа изырацәахаз.

Абри арҽиамҭа хьыршәыгә Москва дцаны ишибаз ҳаиҳәеит ашәҟәыѡѡы Џьума Аҳәба. Аредакциа иҳәеит шәҟәыѡѡык иаҳасабала уи арҽиамҭа изнарҭысыз ахәыцрақәа ртәы иѡразы.

Ашара акыр агуп. Ауаа жәпа ҳрывсны ҳнеиуеит. Иабаҟоу рҭыхәа? Улаҧш зынаӡом. Ашьҭахьӡа игылоу иҟны ҳнеины ҳнагылоит ҳаргьы. Ҳара иҳашьҭарххы, ауаа рхыҧхьаӡара азҳара иаҽуп.

Сахьгылоу сгәы сҭахәыцуеит. Ихьанҭагәышьоуп абасҟак аҧшра. Сахьаѡыра патреҭк сахәаҧшуеит ҳәа асҟак сызгылагәышьом зҳәарагьы дубап. Аха ари аѡыза уара уҧсҭазаараҽ иҟалоит зны заҭәык. Сгәыҭуазма уи асахьаѡыра ахаҭаҭәҟьа (аоригинал) збап ҳәа?! Жәѡангәашәҧхьара еимҟьаны избап ҳәа агәыҭра иаѡызан уи сара сзыҳәан. Дарбан нцәоу абасҟаѡык имҭаныҳәарц ауаа ззеизахьоу! Иарбан ныхоу, иарбан саркьалу Џьоконда лаҟара амч зоухьоу! Мап, иҟам адунеиаҽ аҧшӡара аҭкыс иааиуа даҽа мчык. Егьырҭ аиааирақәа зегьы аамҭалатәи иааироуп. Хәышә шықәса инарықәгәыҭуа аиааира го дааиуеит Џьоконда.

Ѡ-ажәак еихысҳәаалоит. Москва ҳанааи адырѡаҽныҭәҟьа атеатр «Современник» ашҟа ҳцеит. Баша ҳцагәышьеит, аблеҭ ҳаушам, ҳазнеишам, аха ҳнагәыдыҧшыларгьы ҳгәы абаап ҳәоуп иаҳарак ҳашцаз. Атеатр ахыбра ҽыц ахь ииасит. Уаҟа сымнеицызт. Инықәырҧшшәа издыруан иахьыҟаз. Ҳанкыдыҧшылааакыдыҧшыло ҳашнеиуаз, абилеҭ мыцхә шәымоума ҳәа ҳазҭаара иалагеит. Уажәшьҭа идырын, ҳзышьҭаз атеатр ара ааигәа џьара ишыҟаз. Абилеҭ мыцхә умоума ҳәа иуазҭаауа урывсны унеила. Кварталк егьаагымхо уаанаскьоны, атеатр унадгылоит. Билеҭ мыцхә узынхамашь ҳәа иҧшны еснагь игылоуп уаҟа. Иреиҭьу мѡақәҭагоуп убри.

У. Гибсон иҩымҭа «Аҟәараҟәанҽа иақәтәоу ҩыӈьа» цон уи ауха. Самыҧхьацызт апиеса, исымбацызт аспектакльгьы. Имыцхәны иазынхаз аʒәы абилеҭқәа импыҭысҧаан, насыҧ змоу ҳара ҳреиҕьны ҳхы ҧхьаʒо, атеатр ҳныҩналеит. Сара срызхәыцуан билеҭ мыцхә шәзынхазар ҳәа иҭааҧшаауа игылаз ауаа. Дарбан гәаҭәажәпоу ателевизори акинои ираамҭахеит, атеатр ҧсуеит зҳәаз? Иҧсуеит иҧсыҽу апиесақәа, иҧсуеит иҽеим аспектакльқәа. Аха сара агәра згеит, ауаҩытәыҩса адоуҳатә беиара дазхьуанаҭы, атеатргьы шыҟало...

Ҳазааигәахоит аихатә гәашә. Ҳазааигәахоит уи луада. Сгәеисра иацлоит. Шаҟа шықәса ҭуааз уи асахьаҩыра аоригинал, блеихаҟәысрак иадамхаргьы, анахәаҧшра сазхәыцуазижьҭеи. Ҩ-зҭаарак ракәын Париж ицаны иаауаз рышҟа сара исымаʒаз: «Улыхәаҧшыма Ӈьоконда? Иубама Парижтәи анцәа лан луахәама?» Абар сара сыблала избоит урҭ руак. Анаӈьалбеит, иарҽиауазеи ауаҩытәыҩса инапы, иҟазара, ихшыҩ! Абарҭ ҳаиҧш иуааҧсны адгьыл иқәҭәҟьазмашь Леонардо да Винчи, Микеланӈьело, Шекспир, Бетховен, Толстои, Данте?! Ирҳәоит адунеиаҽ иҟамлац егьыҟам ҳәа. Ус анакәха, уажәы иааҟало зегьы анкьаʒа зны иҟалахьан. Ус анакәха, убарҭ реиҧш иҟоу ауаа еиҭах адгьыл иқәнагаларцу? Уиҭәҟьа агәрагара уадаҩуп.

Адунеи зегьы аҟны аʒбахә рдыруеит уажәы уи ауада. Ашәхымс ҳанхыҭит. Абар лара. Дҳахәаҧшуеит. Уажәы ушлыхәаҧшу аҭкыс, лара уара дышухәаҧшуоуп раҧхьа игәоуҭауа. Дасу дахьгылоу иараʒәзаҭәык ишҟа дааҧшуа ӈьишьоит. Убла иамариашаны угылар, ларгьы дышиашоу духәаҧшуеит. Маҷк аганахь унаскьар, ларгьы уахь дхьаҳәуеит. Иуҭахызар, унаскьа ауада акәакьахь. Уаҟагьы уара иухәаҧшуеит лыблақәа, аʒәгьы шәгәы нсырхом лҳәарашәа. Уахьцалакгьы лылаҧш узхоуп.

Ауада ҩнырҭәааны игылоу аʒәаʒәала зегьы ирылшоит ирҳәар Ӈьоконда иараʒәзаҭәык иакәын дызхәаҧшуаз ҳәа. Ирҳәо ахьеиқәымшәо даҽакаҟны ауп: дасу иара итәала еиликаауеит уи лыҧшышьа, иарбан блаз дызлаихәаҧшуаз. Лыци-лышәи еихымхкәа, аарла игәоуҭартә дҧышәарччома? Ааи. Уҭылҭаарц лҭахушәа, угәаҭа дҭаҧшуа, лылаҧш маҷк иргызмалны дааҧшуама? Ааи. Маҷк дҽырхықәымҭоума? Сара саасҭа узакәызеи уара ҳәа уалҳәома? Иуалҳәома саргьы суаҩуп, ууаҩыз уаргьы, адгьыл иқәу аҧшʒарақәа уара

уреиҕьуп ҳәа? Ааи! Ааи! Угәы иаанаго зегьы рзыҳәан – ааи! Урцәымшәан угәаанагарақәа. Рҳәарагьы уацәыԥхамшьан. Ухаҵа угәы иаанагақәаз, лара лҽала иуалҳәазшәа, рыгәра га, избанзар убарҵ зегьы рҳәоит уи лыблақәа, лкьышә ԥшӡақәа, уамак иаум лыхәда ҵкәашаара, ԥшӡарала уамаӡакгьы иаҽцацәам лнацәкьарақәа. Убарҵ зегьы ирҳәоит адәахьтәи лҵынчра, ҽнуҵкала лгәеилыххара, лгәеибафара; убас иуацәажәоит лыхцәқәа, лыцәҽыча. Уара угәаанагара бзиақәа зегьы уцырҳәоит уи лганахьтә, лара лынасҵха иааԥшуа аԥсабара. Ишԥаҟоу ажәҽан ахаҵагьы? Уаҳа акгьы сымбацзаргьы, анаԥьалбеит, ажәҽангьы ма исымбаӡацыз? Исымбацзаарын. Уи илхыку ажәҽан, иккаӡа еилгам, еимаҳаны ишәшьым, илашацәам, илашьцацәам. Изба акәым, исмаҳацызт иҟоуп ҳәа ари еиԥш ажәҽан. Иналывакшәа, мҽахәасҵакгьы ҵәиҵәиуа иаагоуп. Убри амҽа данызма абри аԥҳәыс? Анасыԥ лыԥшаауазма? Доуҳатә мчума дызмырҵнчуаз? Гәнаҳарак лыхьны, ахҕыхра дашьҵазма? Аԥшаара хыдароуп ҳәа даатәама, мамзаргьы сзышьҵаз сыԥшааит, аха иаԥсамзаарын уи аԥшаара лҳәоу? О, иҳаҳә ажәақәак, Мона Лиза! Иҳалҳәоит. Иарбан роману уи иҳалҳәо зегьы зынӡалара.

Ушԥаҟалои раԥхьаӡа уи уанлыхәаԥшлакь? Мап, лара уара данухәаԥшлак? Афы сысызшәа снелууаит иҳәап апоет. Сгачамкит иҳәап асахьаҵыхҽы. Сҕаҳахеит иҳәап акомпозитор. Акгьы сыздыруам сара. Амц шәсызжьом, сшыҟалаз ҳәа акгьы сгәалашәом. Лыԥсы ҭаны ԥьара дызбахьаз ԥьысшьоит. Иаабациҳаҳац ԥҳәыск лакәушәа збеит. Издыруада, асахьаҵыхҽы игениарақәа ируакзар абригьы. Уаҽы иимбац аԥҳәыс лсахьа ҭихырц, уиала ҳара ҳлаирҟәырц иаҟәимкит уи.

Арҵқәа санрызхәыц, схи-сыԥси сақәиҵны саноулышҵ ауп. Адәылҵраз ашәхымс сынхыҵхьан, аха ашацаҳәа сышҵахьҟа сеиҵаахынҳәит. Даҽа знык, даҽа зны заҵәык сналыхәаԥшып... Акгьы рымҳәеит илыкәшаны игылаз лыхьчаҽцәа. Сара сеиԥш зшьара иқәлҟьахьоу егьаҽы рбахьан убри аҽены мацарагьы. Лаԥшыла лпатреҵ аҵыхра салагеит. Акы аанмыжькәа, зегьы рыххалароуп сыблақәа. Сҟамлац уажәаҟара урҵ сҵахны.

Анаԥьалбеит, наӡаӡоумашь ари аиԥырҵра?! Схырхәахырхәо шьҵахьҟа-шьҵахьҟа снеиуеит. Сара схырхәон ажәала

еиҭаҳәашьа змам аҧшӡара аҿаҧхьа. Схырхәон ауаҩытәыҩса ибаҩхатәра, идоуҳатә беиара, иуаҩра аҿаҧхьа. Суаҩҧсны адәы сахьықәнагалаз даҽазнык сеигәырҕьо сҟазҵаз флоренциатәи агении иҿаҧхьа схырхәон.

О, иҟамлааит адунеиаҿ ауаҩытәыҩса изыҳәан даҽа хырхәарак!

«Аҧсны ҟаҧшь», 1974

ЖӘЛАРЫК РҾАХӘЫ

Шықәсык егьаагымхо ажурнал «Алашара» акьыҧхьра иаҿын уажәы хазы шәҟәны иҭыҵыз Аҧсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба иҭоурыхтә роман «Ацынҵәарах». Аҧхьара уаналагалак ублақәа ааузаҟәыҭхаӡом. Хык уаҧхьар, анаҩстәи ахаҿы иҟалозеишь ҳәа уҿынаухоит. Инагӡаны уаҧхьар уҭахуп, арахь инҵәарҳәагьы ушәоит. Уаҕоу саҕоу иаҳааит, иуқәшәира исықәшәира изыҟалааит сыжәларгьы саргьы иаҳзыҟалаз, исҳәаз даҽа убри аҟара сҳәаргьы нҵәашьа амам суаз ажәа (жәларык руаз руасиаҭ ажәа), шәарҭ ажәа шәасыршьит, шәгәы ҭысшьааит иҳәарызшәа, ахш қәаб агәараҳәа еилазыршышаз Зоурҟан Золак иажәа нагӡамкәа, иаалырҟьашәа даангылеит. Ашәҟәыҩҩы иҟазарақәа ируакуп абригьы – иҵегьы иҳәандаз шуҳәо, шьҭа шәара шәхаҭа шәхәыц ҳәа наҳәаны аангылара.

Иҳәамкәаны иаанхаз инацҵаны азхәыцра мариоуп. Иҧеиҧшхарызеи жәлары рцынҵәарах? Уи еилкаауп. Ижәлар реиҧш, адгьыл даныӡаауеит иаргьы. Ҳазыӡырҩып иҳаҳаз ареквием. Ҳзыҧхьаз еиҭаҳҳәарцу? Даҽа убриаҟара еиҭа иҩтәхоит. Убриаҟара игәлырҭәаауп ароман. Имыцхәу, абри бжьасыжьыр иаҧырхагахарым ззуҳәаша махәҭа хәыҷык иадамхаргьы иагәыларсым. Алитератураҿ иҟагәышьоуп убри еиҧш апарадокс. Ажәлар рытрагедиа алитература азыҳәан имышхәабзазарахоит. Аибашьрақәа, аҳәынҭқаррақәа реилҳара шаҟа ҩымҭа ссир ахҳәааузеи. Аубла жәлар рықәӡаара иаҳнаҭеит «Ацынҵәарах». О, шаҟа деигәырҕьарыз ашәҟәыҩҩы уи арыцҳарагьы ҟамлар, иара аҩрагьы иқәымшәар! Аха

уи атрагедиа ҟалеит Аҧсны ааҭраҿы. Абри аѡыза аро-ман иѡыр акәын ҷыдала аҧсуа шәҟәыѡѡы. Зыҧсы ҭаны адунеи иқәу зегьы уалҧшьак-уалҧшьак рыдуп. Ажәларгьы убасоуп. Аҧсуа жәлар уалҧшьаны ирыдын, дара шьала-дала ирзааигәаз, адунеи ианыӡааз жәлар руасиаҭ ажәа аҳәара. Дара рхаҭақәа, Зоурҟан Золак ишиҳәо еиҧш, адгьыл убасҟак иацәыхьанҭахеит, шәаҷьҳәаѡыкгьы дрыҭнымхеит. Абраҟагьы аҭоурых рхыччеит аублаа рнапхгаѡцәа, рҧызацәа. Урыстәыла адлара ҧсеиқәырхагоуп, шәабҷьар шьҭашәҭа ҳәа ирацәажәарц инеиз аҧсуаа рхаҭарнакцәа, ашәы рышәҭаны, мыткәма ҳәарала ирҧылеит. Урыстәыла иадгылаз аҧсуаа раҳ, ҳара ҳзыҳәан иҧсыз аӡәы уиѡызоуп, аублаа ҳкыкахш, уара узааӡаз, ашьа алоуҭәеит ҳәа иарҳәеит. Еишьцәак ирѡызаз ѡ-жәларык ирыбжьдаз ацҳа ҧҭәеит убри аҿены. Егьыҟалеит аишьцәа анеицәыӡлак, ианеидымгылалак иҟалало. Аха дырѡегьых иахьа шәаҷьҳәаѡыс аублаа ирзыҟалаз даҧсуоуп. Ажәа сахьарк азҟазацәа ираҧхьагылоу руаӡәк, акыр шықәса инеиҧынкыланы, иаамҭа, идырра, ибаѡхатәра ду дара ирзикит.

Изакә ѡымҭа ссиру ҳлитература иаланагалаз, литературатә теориала еиқәршәаны иақәнаго атерминқәа азыҧшааны иахцәажәашт акритикцәа, алитератураҭҭааѡцәа. Ҳара ҳазхаанугьы, ҳара ҳазхаанымгьы ҧхьаҟатәи абиҧарагьы, ҳара иадаҳбалаз абзиарақәа инарыцҭаны иадырбалашт. Усоуп ишыҟоу аѡымҭа бзиа. Ес ииуа абиҧара ҿыц ирыциу-еит иаргьы. Ҳара уажәазы иаҳҳәап ажәа заҭәык, зеиҕьаҟам ажәа, – агәырҕьаҿҳәаша. Агәырѡа ду еиҧш агәырҕьара дугьы аиҭаҳәара уадаѡуп. Убри азыҳәан акәхап, агәырҕьаҿҳәаша ажәа анырҳәо уамак зацрымҭо. Агәырҕьаҿҳәаша иаанагоит еихаҳахеит ҳәа ахәышҭаара, ҿыц ихәжжаӡа иѡеибакит ҳәа уаҟа еиқәыз амца. Аҧсуа жәлар ироуит даҿа доуҳатә баҟак. Ҳмилаҭтә литература даҿа шьха ҳаракырак иѡхалеит. Шьар-да шықәса ҭуан, абасеиҧш ицқьоу, абасҟак ажәлар рбызшәа иазааигәоу ажәала иѡу, инеиҭыху ѡымҭак ҳара иаҳмоуижьҭеи.

«Ацынҭәарах» уаҧхьаны уаналгалак, угәырҕьоит аҧсшәа ахьудыруа, излаѡу абызшәала уахьаҧхьо. Ари акырӡа аҭанакуеит еиҳарак уажәы абызшәа аганахь ала, ихәанчоу, мчыла аҧсышәала ирцәажәоу, ианеиҭаргалак ишыҟало ҳәа

заа иазхәыцны иаҧҭоу аҩымҭақәа ҳгәахы анҧырҭәахьоу аамҭазы.

Ароман иалаҧсоуп аублаа ражәақәак. Иара убас аҭырқәшәа аҟнытә ажәақәакгьы. Урҭ ҳәоуп аҭаҳмада имҳәар ада ҧсыхәа ахьыҟамыз аҭыҧқәа рҟны. Амала, сгәанала, ихатәы бызшәа аҟнытә иҭегьы ажәақәа алаиршәуазар цәгьамызт. Дара аублаа рхатәы бызшәа «абза бзы» ҳәа, акәын ишашьҭаз. Иаҳҳәап, ажәақәак наларшәуа, сыбза бзы сазхьаауеит ҳәа неиҿыҭҟьалар ибзиаʒами? Урҭ ажәақәа здыруа, изаҳауа уаҩҧсы дыҟагәышьам, аха сахьаркырала, ҧсихологиала иаҳа ииашахон. Аʒәгьы имаҳауазаргьы, ууасиаҭ ажәа уҳәоит уан лбызшәала. Хатәы бызшәак изаҩызан Заурҟан Золак аҧсшәа. Аха егьа умҳәан, аубла жәақәа иҭегьы инеиҳаны имҳәалар игәы иаурымызт. Абраҟа ихәарҭа дуун норвегиатәи аҭарауаҩ Г. Фогт еиқәиршәаз аублаа ржәар. Иҟалап Заурҟан Золак ҷьара-ҷьара даҧсуацәазар, иаҧсуа гәҭылсоу иаамышьҭахь даҿаʒәы изымҳәаша ажәақәа, ажәаҧҟақәа, аиҿырҧшрақәа алеиҭозар ицәажәара. Уи иаҳагьы даҳзааигәанатәуеит. Иаҳагьы ирааигәаны иаҳнарбоит аублаа рҭахарала ҳара ишаҳцәыʒыз зегь реиҳа иаҳзааигәаз жәларык.

О, шаҟа ирацәоузеи ароман иҳанаҳәақәо! Ҷьара иҳацәажәоит иаахтны, даҿаҷьара шәара шәазхәыц ҳәа ҳхы ҳазыннажьуеит. Зегьраҧхьаʒа иргыланы, уи ҳгәаҿы иазнарҳауеит Аҧсны ашҟа иҳамоу агәыблра. Аублаа лықәццышәаа изгаз, рдаракәац ықәызхыз амца қьоуқьад иалагылан Аҧсынгьы, аха еибганы иалҭит. Иҟагәышьан зыҧсадгьыл зҭиуаз аҧсуаагьы. Иахьеиҕьу ҳцоит ҳәа ажәлар рхьырҧшны мҳаҷьырра иргеит. Аха иҟан зыҧсадгьыл знапхыцқәа аларҧаны изкызгьы. Урҭ роуп уи аҧсеиқәырхара зыбзоуроу. Аублаа рҧеиҧш иҧеиҧшхоит зыҧсадгьыл нзыжьыз. Иашоуп, аус руит адинхаҭара, аурыс ҳәынҭқар ир ршьаарҭәыратә еибашьра. Уаанʒа амшын нырцәынтә ирыжәлоз егьырҭ аҕацәа рабашьрагьы рыдгьыл ҭәыҕьахьан. Аха егьа ус иҟазаргьы, егьа хамышҭыхә ирықәшәазаргьы, аҧсадгьыл кажьны ақәҭра риашашьа, рқьиашьа амам.

Жәларык адунеи ианыʒааит. Ҭыҧхьыʒқәаки, машәырла ашәҟәы ианшәалаз ажәа кьоушәоуқәаки ракәымзар, ак-

гьы рыҭнымеит. Ароман аҟны аҭыҧ ҕәҕәаҟәа ируакуп, аублаа аʒәырҩы еилатәаны, ашәаҳәара рҽахьазыркуа, рашәаҳәашьа ахьеиҟәымшәо аҭыҧ. Ашәа аҧсра – ажәлар ирыҧсроуп. Аублаа рашәаҟәа, ражәабжьҟәа, репосҟәа, рлегендаҟәа, рлаф уҳәа, доуҳатә беиарас ирымаз зегьы дара ирыцыҧсит. Аҧсраҟәа зегьы иреицәоуп абри.

Даҽа проблема дук ыҟәгылоуп ароман аҟны. Иҟоуп аҧсуа ажәа бзиак – абчараҳ ҳәа. Ашәарыцаҩцәа ргәыҧ анапхгаҩы (аб ажьала ичо раҳ) ауп уи иаанаго. Ашәарыцареи ашәарҭареи еицын. Абчараҳ изымдыруазар ашәарыцаҩцәа ахьиго, хра ҭакнаҳарак, еибгала хынҳәыша ахьамамыз абҕацымкыра иаҽеигалон. Абчараҳ бзиа ажәлар рашәа далан. Афырхаҭаратә жәабжьҟәа ихырҳәаауан. Абас дыҟоуп аҧсҭазараҽ ажәлар рнапхгаҩы, рҧыза. Аублаа ртрагедиа аиҳараʒак зыхҟьаз рнапхгаҩцәа роуп. Урҭ рхатәы интересҟәа изырхымсит. Ҭоурыхла илашәхеит. Рыжәлар ҧхьатәи рҧеиҧш рымбеит. Абраҟагьы аҧсуа ҭауади-аамсҭеи аʒәырҩы ҳгәаланаршәоит ароман. Аʒәк илшоит арк рхы ҭигар. Аха аʒәы Ҳаҷьы Кьарантыхә иеиҧш зеиҧшу, илшозаап жәларык ҭаирхаргьы.

Аублаа гәыла-ҧсыла имарҭаҭацәан. Рхы аҟәрҭо иҧсылманцәамызт. Уаҳа ҧсыхәа анырмоу, ҳаҧсы алаҳзеиҟәырхозар ҳәа инахьынҳалеит аҟароуп. Аҟьырсианра усгьы рымҧан иҟамызт. Издыруада, аҧсуаа ҳаиҧш, ажәытәанʒа иҟьырсианцәаны, аҭырҟәцәа ианрымпыҭархаланахыс иҧсылманра рыдыркылашәа рузаргьы. Аха аҟьырсиан динхаҭара рыман ҳҳәартә, уахәамак иадамхаргьы ирыҭнымхеит. Ажәлар еидызкыло ҳәа урҭ ирымаʒаз рныха Быҭҳа акәын. Зыҧсадгьыл зцәыʒыз, ҳәарада, рныхагьы рцәыʒуан. Зашхәа иҭалаз иашәа дара ирымҳәеит. Иухамышҭуа символ дууп, рныха анырцәыʒ, аныха ирзаҩызаз Ҭаҳир дара рнапала дахьыршьуа. Иҳанаҳәозеи абри? Ажәлар еидызкылашаз идеологиак рмоуит.

Ароман ахы инаркны аҭыхәанʒа (раҧхьаʒатәи даҟьаҟәак алаҳамҭозар) гәаҟра уазуп иаҳәо. Иуаҳауа угәаҭа шыҭнашьааугьы, иҷьоушьаша, угәы ҧнаҭәаʒом. Избанзар ахҭысҟәа убасҟак ирацәоуп, убасҟак ибзианы ашәыга ҽыцҟәа азиҧшаауеит ашәҟәыҩҩы. Заурҟан Золак иажәабжьҳәара

Аублаатәылан ашьхаԛәа рԥны иҵхәрааузаз ҳзыхьԛәа ирѡызаха иналагоит. Ицԥьаҳа, адунеи иахьыԛәнагалаз еигәырґьо аҕыѡанахоит аҳзыхь. Амшынахь инаскьацыԥхьаҳа, аԥштәы еиҵазкыша, агьама бжьызхыша аѡарԛәа алаҵәоит. Аҵыхәтәан амшын иналаҵәаны, иныԛәҳаа ицоит. Аҵаҳмада иажәабжьаҳәарагьы иаҳа-иаҳа ишьҵыҵуа иалагоит.

Иахьа уажәраанҳа ҳара иҳамамызт аҵоурыхтә роман. Иажәеинраалоу ароман аԥҵараҕы дышуасхыршьаҵаѡу еиԥш уажәшьҵа иаҳҳәар ҳалшоит Баграт Шьынԛәба аҵоурыхтә роман аѡрагьы дахацыркѡуп ҳәа. Иумдырырц залшом автор уи иѡразы ҵѡа рымамкәа ашәԥәԛәеи адокументԛәеи дышрыԥхьаз, ибзиаҳаны иҕешазыԥаиҵаз. Аҳәынҵԛар иаантәи Урыстәыла, Қырҵтәыла, Аермантәыла, Ҭырԛәтәыла уҳәа акыр аҳәынҵԛаррақәа рполитикатә ҵагылазаашьа имҵакәа, адинхаҵара иамоу философиеи, ажәлар рыԥсҵазараҕ уи иаҵанакуази еилимкаакәа дызлацәажәоз атрагедиа ҵаҵґәыс, мзызс иамаз изеилкааузамызт. Ароман аҵоурыхѡѡцәа рзыҳәангьы ихәарҵа дуны иԥалеит.

Ахшгьы еиԛәаҵәак хшәалоит, рҳәоит. Маԥк ҳґәы еихьнашьуеит (ашәԥәыѡѡы ус еиґьуп, иаҳа ииашоуп ҳәа дазхәыцны иԥаиҵазаргьы) аубла ҵаҳмада ижәлар руасиаҵ зеиҳәо, абызшәадырѡы Шәарах Кәаҳба ицәажәара (ахьаҵрақәа рԥны) сахьаркырала иахьԛәадоу. Аԥсуа ҵарауаѡ иаҵкыс, аубла ҵаҳмада аԥсшәа иаҳа идыруеит, иаҳа бызшәа цԥьала дцәажәоит. Насгьы ҳзызхәыцша, Шәарах Кәаҳба аԥсуа қыҵа иалҵыз уаѡуп. Акыр дѡеидасхьан аҵарахьы данцоз. Шыԛәсԛәак рыла абас ихәашьрымызт ихатәы бызшәа. Иашоуп, асахьаркыратә литератураҕы аперсонажцәа рцәажәашьа шаԥа еиԥшым иаҳагьы еиґьуп, аха урҵ рцәажәара сахьаркызароуп. Иԥалап, Шәарах иҳаиҳәаԛәогьы (ииҳәаԛәо зегьы, шамахамзар, ишаадыруагьы) аҵаҳмада иеиҳәо иԥаҵазар еиґьызҵгьы. Ҳаргьы иҳаҳауан, даргьы еинарцәажәон.

Шәарах Кәаҳба – литературатә хырхәагоуп. Иаҵаххарызма уи ибиографиа убасԥак аҳәара? Ус еиԥш иԥоу аперсонаж зыԥсы ҵаны адәы иԛәҵәԥьаз ауаѡы ибиографиа иахҵо ҳаналагалак, дышхыҵҳәаау иаҳагьы иацәааԥшуеит. Аибашьрахь дҵахеит ҳәа ииааркьаҕны иҳәазар еиґьзар?

Асеиӈш иҟоу аѡымҭа ду иагқәоу иҵегьы сса-мыс-сақәак ҟалашт. Аӈаѡқәа ҭырҭәааны инеиуа аʒиас ӌьара иааӷӷарахаргьы, иаарласны еиҭа иѡыҭҭәаауеит, аʒыӷӷоуп ахаан изыҵауламхо. Иҵегьы исахьаркындаз иҵегьы иҭыр-ҭәаандаз ахьуҳәо аҭыӈқәа шыҟоугьы (абаѡхатәра ду ианаҳмыжьуа рацәоуп, убри ауп иҟалаз), иаҳҳәар ҳалшоит аӈсуа сахьаркыратә жәа аҟазара ҽыӈарак иӈеит ҳәа ароман «Ацынҵәарах» иабзоураны.

Аӈсадгьыл абзиабара иазку ѡымҭак саӈхьандаз угәахуазар, азежәтәи ашәышықәсеи аѡажәатәи ашәышықәса раӈхьатәи ашықәсқәеи рзыҳәантәи аҭоурых уазҽлымҳазар, аӈсуаа рымҳаӌьырра зыхҟьаз ҭуҵаауазар, шаҟа иӈшʒоу ахатәы бызшәа, уи закә мал дуу удырырц, доуҳала убе-иахарц уҭахызар, уаӈхьа абри ароман. Уи гәыҭшьаагоуп, ихшыѡрҵагоуп, игәазырҳагоуп. Абасеиӈш иҟоу атрагедиатә ѡымҭа азыҳәаноуп Аристотель «катарсис» зиҳәаз. Доуҳала уарыцқьоит атрагедиа. Бла ҽыцла уқәнарӈшуеит адунеи.

Изаҳауа рзыҳәан игәышьҭыхгоу симфониоуп аублаа жәлар ирыхҳәааны адунеи иқәѡыз ареквием гәыҭшьаага.

«Аӈсны ҟаӈшь», 1975

МШАҽНЫ ДЫЗНЫЛАЗ АМѠА

Уи арҵаѡы жәларык дрылазаргьы, лныҟәашәала мацара-гьы дрылҳкаауан. Сара исыздыруам лныҟәашәа ишазысҳәаша. Дыццакцәомызт, аха мыцхәгьы ашьшьыҳәа дныҟәомызт. Ауаѡы ишиоуа еиӈш ихатәы цәажәашьа, ихатәы бжьы, уи илы-моуп, даҽа ӈҳәыск лныҟәашьа еиӈшым, лхатәы ныҟәашьа.

Есҽны ѡынтә, зны-зынлагьы хынтә дызнысуа амѡа, Аҭара ақыҭа еиӈш иҟоу ақыҭа азыҳәангьы имѡа хароуп, имѡа уадаѡуп. Агәаѡарақәа дырҭаланы дырҭысроуп, ӌьара аҳәынҵәара дылсыроуп, ӌьара – ахаҳәра. Иҟоуп убасеиӈш иҟоу ауаа, егьа гәеиҵахара дақәшәаны дыҟазаргьы, иқьышә аччаӈшь ықәымкәа дцәажәаʒом. Иӈсҭазаара зегьы инагәылганы иго-ит убри аччаӈшь. Убасҵәҟьа зыҽны иаашьҭылхыз лныҟәашәа мӈсахʒакәоуп дшааиуа уи арҵаѡгьы. Аныҟәашьа мацара

акәындаз, мышкы шьыбжьаанʒа илымҧсахыц, лқәыҧшразы дызнылаз амҩа, илымҧсахыц зыҽны ишьҭылхыз лзанааҭ.

Иҟан иуадаҩыз аамҭақәа. Аибашьра анцоз уи анеилга иацааиуаз ашықәсқәа раан уҳәа, аҧсуа бызшәеи алитературеи дырҭара уадаҩын. Иҟамызт, зынʒаск имаҷʒан арҭага шәҟәқәа. Еиқәзыршәоз дҟаларгьы, рҭыжьра цәгьан. Арҭага шәҟәқәа уаҩы ихы иқәикрын, иара ус, аҧсышәала иҩу асахьаркыратә шәыҟәқәа рацәазҭгьы. Ажәакала, иахаану иргәалашәоит, аҧсуа рҭаҩы игәы казышьша шьарда ирацәан. Лара данын «анцәа илзишаз» амҩа, лара илыҧсахуамызт лныҟәашәа.

Исгәалашәоит, шықәсқәак ракәын иҭуаз аибашьра еилгеижьҭеи. Аҧсуа урокқәа маҷʒаны акәын ишҳауаз. Ианҳамазгьы бжеиҳан, аурокқәа ҳҽырзыҟамҭакәа акәын ҳашнеиуаз. Арҭага шәҟәқәа ҳамамызт. Аҽыкәаша зхымҧоз чанаба бзиан уи ҳара ҳзыҳәан.

Ҳаиҳараҩык бзиа иаабоз иаҳлырҭоз амаҭәар акәмызт. Бзиа даабон лара ҳарҭаҩы лхаҭа, Лидиа Еқәып-иҧҳа. Лҭынчреи еснагь лқьышәқәа ирықәыз аччаҧшьи рымацара ракәмызт уи зыбзоураз.

Лара лыда аҧсышәала аʒәгьы дахьҳмацәажәоз аҟнытә лцәажәашьа мыцхәы иҧшʒаз ҷьысшьон сара усҟан, аха саныҩеидас, иаалырҟьаны шықәсык иналагʒаны аҧсышәала ахьхьаҳәа ицәажәоз арҭаҩцәа рыла ҳашкол анҭәгьы, иаабеит убарҭ зегьы раҭкьыс ирҧшʒаны аҧсышәала дышцәажәоз лара.

Ишысҳәоз саҟәыҭит. Дааит ҽнак лыччаҧшь ҧаса аасҭа иаҳагьы иҧшʒаханы. Изакә гәырҕьароузеи абри илымоу ҳәа ҳшазхәыцуаз, лшәыра иааҭылгеит шәҟәқәак. Арҭага шәҟәқәа ракәзаап ҳгәахәын, усҟакгьы ҳамеигәырҕьеит.

– Дырмит Гәлиа ишәҟәы ауп абри, – лҳәеит лыблақәа еихаччо.

Уажәы аҧсуа шәҟәы иаҧхьало иҷьешьашт, уамас иҟалазеи, Аҧсны жәлар рпоет ишәҟәы ҭыҭны иналгазар ҳәа. Аха усҟан аамҭақәа ҽакын; Аҧсышәала шәҟәык рзыҳәаноуп, зҽаҧсазтәыз арҭаҩы ҳәа ахьʒ лыхҭареи, аорден лыҭареи уҳәа лҷьабаа аҳәынҭқарра иҳаракны ахә зашьахьоу, аҧсуа бызшәеи алитературеи дзырҭо Аҧснытәи ҳарҭаҩцәа дуқәа ируаʒәку арҭаҩы Лидиа Еқәыҧ-иҧҳа Кәыҭниа.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1976

АҠАЗАРАҚӘА РЕИЛАЗААРА

Уажәаабыкьа агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» ианын «Адраматург, арежиссиор, ахәаԥшӡы» ҳәа, рубрикас измаз Р. Ебжьноу истатиа «Ахәаԥшыӡцәа еснагь игәырґьаларц...». Агазеҭ убри астатиала иаԥшьнагеит Аҟәатәи аҳәынҵқарратә драматә театр аспектаклькәа ирыгу-ирыбзоу рылацәажәара.

Агазеҭ ииашаны иҟанаҵеит атеатр иазкны, еимакыеиҿакык аҳасабала, аицәажәара ахьаԥшьнагаз. Алитературатә критик қәыԥш, хәаԥшӡык иаҳасабала иаӡыз астатиа, уаӡ дзырхәыцша, атеатр аусзуӡцәа агәаҽанызаара рызҭаша ахшыӡҵакқәа агәылоуп. Дааразҳа ирацәоуп атеатр иазкны иҳәатәу, уаӡ дызлацәажәаша, аимак-аиҿак ҟазҵаша. Хазыхазы урылацәажәар ҟалоит, иаҳҳәап, адраматурги арежиссиори русуеицушьа, арежиссиор ихала апиеса аус шадиуло, апиеса асценахь инеиаанҳа изныса амӡа, иихәмаруа ароль артист ихала аус шадиуло, дшыԥшааua, атеатртә бызшәа, артистцәа ииашаны рцәажәара, рдикциа, аспектакль сахьаркырала аиқәыршәара, сезонк иаҵанакуа арепертуар аҟаҵара, арежиссиор итеатри актиор итеатри зыхьзу, аспектакль ишахәаԥштәу, убригьы шҟазароу, ахәаԥшӡы иестетикатә гьама, уи иетика, аиҵагара аус ишырҿиаратә процессу, ԥсабарала абаӡхатәра шаҵаху, ӡ-бызшәак рдырра мацара шазымхо уҳәа убас иҵегьы.

Ианаамҵаз, насгьы азҵаарақәа ииашаны иқәыргыланы иӡу Р. Ебжьноу истатиа агхақәа иреиуоуп убарҭ азҵаарақәа, атемақәа рацәаны иахьицәеилахәаз. Акгьы нагҳаны, ишьақәзырґәґәаша аргументқәа ааганы дахьзаламцәажәаз зыхҟьазгьы убри ауп. Иқәыргылазҭгьы руак алкааны, нас убри акәша-мыкәша аимак-аиҿак ҟаҵазҭгьы, иаҳа хәарҭара аиуан.

Аспектакль «Арбаґь ҷнаҵаанҳа» аԥсуа сценаҷ иқәзыргылаз арежиссиор егьырҭ арежиссиорцәа ирымҳәацыз ҷыц имҳәеит ахьиҳәо, ахәаԥшыӡцәа макьаназ атеатртә етика ишахәҵоу иазыҟаҵам ҳәа ахьиӡуа уҳәа, имоукыша, зықәшаҳаҵра уадаӡу ахшыӡҵакқәа шыҟоугьы, астатиа зӡыз атеатр дазґәыблӡымшәа деилкаатәым. Ииашоуп, сара сеиԥш, уигьы дтеатрҭцааӡым, дтеатртә критикым.

Усеиԥш иҟоу аҟазацәа мышкызны ианыҟало, ҳтеатр аӡбахә аҳәарагьы иаԥсамкәа, ахԥшьгаратә драмкружокқәа рҟынӡа иаҳцәылаҟәыр ҟалоит. Атеатр иазгәыблѡым, уи иазкны хшыѡцакқәак иашамкәа изамхаҳәаз иакәӡам, уи алахьынҵа, изыниалакгьы изынԥалакгьы, ақәҷиара аиургьы, иҵабгаргьы зегьы изеиԥшны, харантәи дгыланы ииаԥшуа иоуп.

Егьа ҳаҳаҵыр еибабаргьы, еиѡызарала пату еиқәаҳҵаргьы, амилаҵтә театртә ҟазара иаҳа иҳаракны иҳаргылозар, иаахтны иҳамҳәар ауам. Шықәсҟәак уажәаԥхьа, администрациатә напхгареи арежиссиор хадеи аӡәы ианлыдыз, илԥырхагахақәоз шыҟазгьы, реицбара шымариамызгьы, сара стәала, ҳтеатр арежиссура иаҳа иҕәҕәан. Ҳазну аамҵазы арежиссуратә напхгара иалшо зегьы ҟанаҵом, рырҷиаратә ԥшаарақәа иҵегьы еиҕьрымтәыр ҟалом уҳәартә иҟоуп Р. Ебжьноу истатиа хшыѡҵак хадас иамоугьы абри ауп. Иаҳҳәаз дырҵабыргуеит аҵыхәтәантәи аамҵазы иқәыргылоу аспектаклькәа.

Аспектакль анаҳҳәалак, арежиссиор ииԥшааз амизенсценақәа, адетальқәа, иагәылсны ицо ахҵыс (сквозное действие), иаахтны иқәыргылоуп уи инеиҳаны, инахыҳәҳәоны, иаҵаҵәахны иагәылоу азҵаара (сверхзадача), артист иҷееиҵакшьа (перевоплошьчение) уҳәа рымацара ракәӡам ҳара ҳзызхәыцқәо. Урҵқәа зегьы аҵахуп, аӡахәа ԥашәда ԥсыхәа шамам еиԥш, аха ишдыру еиԥш, аспектакль аҟазарақәа ирсинтезуп. Араҟа изаҳҳәо, ҳаԥсуа спектаклькәа рҟны зыда ԥсыхәа ыҟам аҟазарақәа еицны, ԥьарак еицҵахысуа лассы-лассы иахьаамбо азыҳәаноуп. Иаагап ҷырԥштәқәак. Аспектакль «Ахәра ашәа» адекорациа, инеизакны иугозар, иманшәаланы, ианаало иҟаҵоуп, аха ианымаалаӡо, монтажла еизгоу музыкала еиқәыршәоуп. Иҟамлеит акомпозитор иҟазара. Иалҵызеи? Абду, ахәра зныз афырхаҵа изкны ашәа зыѡуаз арԥыс, иисѡуа башоуп, баѡхатәра ҳәа аакгьы имагәышьам ҳәа ҳҳәо аҟынӡа ихаҷсахьа лаҟәит. Даҷакуп иҟалаз аспектакль «Атрамваи «Агәаҳәара» аҟны. Иахьналаго узақәшаҳаҵымхозаргьы, инеизакны музыкала хар амамкәа, иара ишанаалаша еиқәыршәоуп, аха декорациала аиҷкааракҷы еиларѡашьахеит ѡ-хырхарҵак – условност ҳәа изышьҵоуи ареалисттә хырхарҵеи.

Ҳаԥсуа литератураҷы ишьҵаханы иҟоу ажанрқәа рацәоуп. Убарҵ раԥхьа игылоуп адраматургиа. Уи ахьеиҵо

арежиссиорцәа рымацара ирхароушәа, адраматургцәеи дареи иахьынӡахәҭоу аусс ахьеицырымуа иахҟьошәа, зегьы дара рыԛәыжьра, ҳәарада, ииашам. Ҳадраматургиа аԥсыҿреи, ҳаамҭа иаԛәнагахаша апиесаԛәа ахьыҟами роуп адраматургиа аганахьала иҵегьы аус шадулатәызгьы апиеса «Ахәра ашәа» аԛәыргылара зыхҟьаз. Апиеса иагԛәоу шыҟоугьы, аспектакльгьы угәы еихьызшьыша агхаԛәа шамоугьы, атеатр арепертуар изалоузеи уҳәартә иҟам. Уаѡ дзызхәыцша ахаҷесахьаԛәа уԥылоит уаҟа. Иԛәыргылоуп апроблема бзиаԛәа. Аҟазара дуҵәҟьа аҟынӡа изымѡеизаргьы, апиеса зѡызгьы, иԛәзыргылазгьы, рнапы шҟазоу уеизгьы ианыԥшуеит, иагу рацәаазаргьы, иахьахәҭаԛәамыз апиеса ахаҭа иркьаҷԛәазаргьы, алирикара маҷк иацәыӡзаргьы арежиссиор-апрофессионал ишыԛәиргылаз шудыруа еиԥш аспектакль «Атрамваи «Агәаҳәара».

Еиҭасҳәахуеит, ҳаԥсуа драматургиа дааразӡа ишьҭаханы иҟоуп. Изыхҟьаԛәо рацәоуп. Убарҭ ируакуп уи ажанр мацара знапы алаку аӡәгьы дахьҳамам. Адраматург ҳәа дыхҭакны иҳамоу Шь. Ҷкадуа, иаҳҳаҳмыршҭлароуп дшыпрозаику, Шә. Ԥачалиа инапы злаку аҟазараԛәа иаҳагьы ирацәахеит, Н. Ҭарԥҳа дпоетессоуп, Р. Ԥьопуа дактиоруп. Ажәакала, адраматургиа мацара аӡәгьы даҷым. Абас ишыҟоугьы, апиеса аԥсыҿра мацара акәӡам иагу, иаҳҳәап, аспектакль «Алоу дгәаауеит». Араҟа иҟалеит аҟазара иаднамкылаӡо, уи аҳәаа иахысуа анатурализм ашҟа ииасыз амизансценаԛәа. Сара избаз, исаҳаз роуп исҳәо. Иаҳҳәап, апиесаҷ ус иҟам ҳәа ҳгәы ишаанагогьы, адраматург иѡӡазаргьы ус еиԥш иҟоу ажәаԛәа, аремаркаҷ ианиҵаргьы абас ихәмарроуп ҳәа, арежиссиор иҳәароуп абарҭ ажәаԛәа уаргьы саргьы ҳдырԥхашьоит, актиорцәа рҷы иаҭәам дҳарҳәоит, изырԥхашьаша дҳарҟаҵоит, аҟазара ҳаҟәҵӡаргьы, аԥсуа ламысгьы иаҵанакуам ҳәа. Сара зыӡбахә сымоу аҳәахьча ииҳәаԛәоуи, асценахь ииаишьаԛәеи, нас Шьараҭын иан илеиҳәаԛәо ажәаԛәеи, аԥҳәызбеи иареи рыхәмарреи, ахәышәтәырҭахь данырготәи асценаԛәеи роуп.

Асахьаркыратә-литературатә ѡымҭа ахә шьалатәуп аҵара бзиа змоу, згьама ҳараку аԥхьаѡ идкыланы. Убасҵәҟьа аспектакльгьы зеиԥшрахаз гәаҭалатәуп иазыҟарҵоу, зиестетикатә гьама бзиоу, ааӡара змоу ахәаԥшѡы инаидшәаланы. Ашәҟәы

атиражрацәа уи ахаҭабзиара шаҳаҭра шазымуа еиԥш, азалаҷ иго аччабжьи анапеинѣьареи аргументс иузаагом аспектакль аҳаракреи алаѣәреи реилкааразы. Ҳаспектаклькәак уеизгьы-уеизгьы ахәаԥшӡы дҳарччароуп, уеизгьы-уеизгьы инапы иеинҳарѣьароуп ҳәа иқәыргылоушәоуп сара ишызбо.

Ҳәарада, аспектакль азыҳәан ҷыдала амузыка рыӡлар еиҕьуп акомпозиторцәа. Акы, уи аспектакль зыда ԥсыхәа амам акомпонентқәа ируакуп, ӡбагьы, ҳарҭ аԥсышәала ателевизори акинои злаҳамам ала, аԥсуа сцена аԥсуа шәақәа ирырҷиарҭахоит, апропаганда рзыѣаҭарҭахоит. Атеатр асцена аѣнытә ауп ажәлар ишрылаҭәаз «Аҳәынҵқар ѣьантази» «Аҳақ ашәареи» рзыҳәан иӡу ашәақәа. Аспектаклькәа асцена иқәҵит, ашәақәа аанхеит. Аҭыхәтәантәи ашықәсқәа раан иқәыргылоу аспектаклькәа рзыҳәан ус еиԥш ҳазҳәом.

Ҳашаѣәыӡӡцәа-классикцәа аҵәык-ӡыԥьак рӡымҭақәа рышѣа арежиссиорцәа хьаԥшыр, урҭ рпиесақәа ҳаамҭа иазааигәатәны иқәдыргылар ѣалоит ҳәа ҳгәы ишаанагогьы, алаԥшра маҷзоуп аԥсуа пиесақәа арепертуар ралаҭараан. Аха алаԥшра рацәоуп аиҭагараан. Арепертуар аѣаҭараан дааразa иазхәыцлатәуп артистцәа рганахьала атеатр мчыс иамоу, ахәаԥшӡы итемперамент, аамҭа иаԥәнагахаша. Сгәанала, аԥсуа сцена иаҳа ианаалоит «Ишьаарҭәырахаз ачара» еиԥшу, ахҵыс дуқәа злоу, атемперамент ҕәгәа змоу, ахшыӡҭак егьа иҭаулазаргьы, ахәаԥшӡы игәы змырҷыҕьуа, ишьа-ида иахьккьысуа.

Аҵахәа хьыдҳаны ажьымжәа ҷаларц азыҳәан иаҭахуп иԥсылоу адгьыл, зымахәҭа иахьынҳалаша аҭла, иаҭахуп ианаамҭоу ақәа, ианаамҭоу амра. Аспектакль бзиахарц азыҳәан рԥьабааи рбаӡхатәреи еиларҭароуп арежиссиор, асахьаҵыхӡы, акомпозитор, атеатр администрациатә напхгара, убарҭ инарыцлароуп ахатәы интересқәа раҭкыс атеатр аинтересқәа иаҳа иҳаракны аргылара, ашьыцра еиқәаҭәа акәымкәа, ашьыцра бзиа, нас иѣалоит зегьы цәѣьарак реицҭахысра. Убри акәхоит изахьҵу культурала, доуҳала аҳаракра. Убасѣан иаҳа лассы-ласс иҳаулоит апрофессионалтә спектаклькәа.

Аԥсуаа иҳамоуп уаӡ далаҷехәартә, амилаҭ иргәадухартә аспектаклькәа ѣазҭаша актиортә ѣазаратә мчқәа, арежиссиортә баӡхатәра. Ус шакәу шаҳаҭра руеит «Ишьаар-

ҵәырахаз ачара» (арежиссиор Х. Ҿьопуа), «Ахра ашәа», «Дон Карлос», «Абна ашәа» (арежиссиор Н. Ешба), «Мари-Октиабр», «Абираҟ шкәакәаҟәа» (арежиссиор Д. Кәартаа), «Алаԥштҵашәараҟәа», «Аиҽахысра» (арежиссиор М. Мархолиа) уҳәа убас имаҷымкәа арежиссиортә ԥшаараҟәеи актиортә ҟазараҟәеи ахьыҟоу аспектаклькәа.

Ҳтеатртә критикҵәам ари аицәажәара, аимак-аиҽак хацзыркыз Р. Ебжьноугьы саргьы. Саҭәыкны гәахәас иҟасҵоит сахьиашоуи сахьиашами аахтны иҳәаны, ацәажәара рхы аладырхәыр атеатр азҟазаҵәа, акомпозиторҵәа, асахьаҵыхыѡҵәа, артистҵәа, нас, ҳәарас иаҵахузеи, акьыԥхь аҟни аспектакль бзиаҟәеи рыла ражәа рҳәароуп дара, атеатр зыда ԥсыхәа амам арежиссиорҵәа.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1976

НЕФЕРТИТИ ЛХААН

Ауаѡԥсы ихаҽы аагара ицәыуадаѡхартә, аҟәра дууп мсыраа рҟазара. Хәба-фба нызқь шыҟәса рхыҵуеит рархитектуратә ргыламҵаҟәа, рыскульптуратә рҽиамҵаҟәа, ахаҳәтә ҭзамцҟәеи ацаҟьаҟәеи ирну аѡыраҟәеи асахьанҵамҵаҟәеи. Аха, аус злоу, рыҟәра асҟак иахьдуу, аамҵа иазымгакәа иахьеиҟәхази мацара акәым.

Ҳарҵ, атом аиҟәырччареи акосмос ашҟа аԥырреи ирхаану, аѡажәатәи ашәышыҟәса иахшаз, иԥьаҳшьаша акы ҳарбара даараҭа иуадаѡуп. Аха ауаѡытәыѡса ԥхьаҟа ицацыԥхьаҭа, амра лашара иаѡызаха, иаҳагьы иазҳауеит, иаҳагьы ишьҭыҵуеит Мсыраа рҟазара зыԥсоу. Урҵ арҽиамҵаҟәа иахьа уажәгьы удыршанхоит, удыргачамкуеит, дунеи ҽыцк узаадыртуеит.

Уаѡы ихаҽы аагара ицәыуадаѡхартә иҟоуп даҽеакгьы. Урҵ аскульптуратә, архитектуратә рҽиамҵаҟәа аԥҵоуп, аԥсабара амчкәа, аԥсабаратә цәырҵраҟәа рҽаԥхьа ауаѡы дымчыдоуп, амҵахырхәара аамышьҭахь уаҳа акгьы илшом ҳәа иҟаз адинхаҵара аҳра анауаз аамҵаҟәа рзы. Акьыр хаҳәи, асыпи, аҳаши ирылху ақьашанаҟәа, абаҟаҟәа, асфинксҟәа урыхәаԥшыр, иумбарц залшом адунеи аҽы иҟам даҽа мчык,

ауаѡытәыѡса имч аҵкыс еиҳау, аԥсабара иамшац даҽа ԥшӡарак, ауаѡытәыѡса иаҵкыс иԥшӡоу ҳәа.

Ҳашыҟәсԥхьаӡара ҟалаанӡа, аԥшьбатәи азкьышыҟәса анҵәамҵазы Нил аӡиас аԥшаҳәаҽы ашьаҟәгылара иалагеит, зеиԥш ааанӡа иҟамлацыз аҳәынҵқарра, аҽиара иалагеит ижәытәӡатәу ацивилизациаҟәа руак. Уи аҳәынҵқарра иаҵанакуаз адгьылҟәа ҳәаа рымамызт, ҳәаак амамызт алшарагьы.

Аибашьрақәа, аиааирақәа, аҟәыларақәа, аҳәынҵқарра аѡнуҵҟа иҟаз аиҟарамра, аҳратәра уҳәа, инарҵауланы ҳагәылаԥшыртә ахаҳәқәа ирзынхеит аѡырақәа, еиқәхеит, иҳашҳатәарахаз арҽиамҵақәа рҽы.

Убас аамҵа иазымгакәа, иахьа уажәгьы еиқәханы иҟоуп, иаххәап, Нил аӡиас иаҽԥынгылоу ацаҟьаҽы иҵыҽҽа иану аѡырақәеи асахьақәеи. Уи аныҟаҵази иахьа уажәи ирыбжьысхьеит х-нызқьи хышә шыҟәса инареиҳаны. Ҭоурых шәҟәык иуанаҳәаша аҟара уанаҳәоит. Иҵаԥҟаны рсахьақәа ануп аҳи аҳкәажәи. Амра иамҵаныхәоит. Иара, амра акәзар, аҳи аҳкәажәи ирзааанашьҭуеит ашәахәа-напқәа. Икәымпылкәымпылӡа ашәахәа-напсаргәыҵақәа ирнуп аԥсҭазаара асимвол... Уи, анхара, адәы акәзаарын асимвол мсырҵа «аих» ҳәа иашьҭан. Ииаԥьоушьартә аԥсуа жәа «анхара» угәаланаршәоит

Мысра ҳәынҵқарраны ианеиҽкааха,Фив акәын аҳҵныҟалақьс иамаз. Ус иааиуан шәышыҟәсала. Аҳцәа рабиԥарақәа рҽеырыԥсахуан. Адинхаҵара акәын рхы-рыхшыѡаҽ аҳра зуаз. Ирацәаѡын Мсыраа рынцәахәқәа Мсыраа зегьы аҳак дроуртә ишеидҵамызгьы, зегьынԥьара иҽион аҟазарақәа.

Маҵк ҳнашьклаԥшып убри аҽиара зыбзоураз,ҵаҵгәыс иамаз. Еиҳарак аҽиара аиоуит архитектура. Уи убасҟак ишьҭыҵит, убасҟак иҳаракхеит, дгьыл иқәнагалахьоу ауааԥсыра ааанӡа зеиԥш рымбацыз, рхаҽгьы иахьынӡарзаамгацыз аҟынӡа.

Ауаѡы зынӡак дыԥсӡом, идунеи иԥсахуеит аҟароуп, ицәеижь ԥсыргьы, игәы-иԥсы аанхоит ҳәа ирыԥхьаӡон ажәытәтәи мсыраа. Здунеи зыԥсахыз, уахь дахьиасыз адунеи ҽыц аҟынгьы иҵахуп анхара-анҵыра, ахыбра, ара даныҟаз аматҵуцәа имазар, урҵ имазароуп уаҟагьы. Ус акәымкәа, ара даныҟаз иматҵуѡыз, анарцәгьы дматҵаѡхароуп ҳәа иԥхьаӡан.

Убри аҟнытә, иалкааз ауаа,еиҳарак аҳ ихаҭеи уи иҵанакуази рзыҳәан аргылара иалагеит аҳаҭгәынқәа.

Аҳцәа рыԥсы шҭаз аҳаҭгәынқәа ҟарҵон. Аҳаҭгәын ргылара архитектура еиґьхауа ишааиуаз, аамҭа амч зқәымхо апирамидақәа рыргылара аҟынӡа ихалеит. Урҭ архитекторцәа рахьтә иреиҳаӡаз аӡәы, Имхотеп, ихьӡ еиқәхеит аҭуорых аҕы. Убри иоуп ахаҳә ԥшьаркцаны иԥҟаны, ицәны, мардуан ҳасабла еиқәҵо, зыдунеи аамҭала изыԥсахыз аҳ ицәарҭа – апирамидақәа рыргылара раԥхьаӡа иаԥшьызгаз.

Архитектура ҳаналацәажәо, уи зныснхьоу жәытә-натә аахысгьы аҕиашьа мҩа ҳананыԥшыло, зегь раԥхьаӡагьы ҳхаҕы иааueит, урҭ, ауаҩытәыҩса инапы иарҕиахьоу, ажәытәӡатәи аԥьашьахә ссирқәа бжьба рыӡбахә анырҳәо, раԥхьа идыргыло мысратәи апирамидақәа, инапылаҟаҵароу ашьхақәа.

Агении Имхотеп ишыҟаиҵаз инықәныҟәаны иҟаҵоу апирамидақәа иреиуоуп аҳ Хеопс ипирамида. Уи зегь реиҳа еицырдыруеит. Аиԥш зеиԥшу инарылукааша акоуп. Иҳаракуп иара 147 метра. Излеиқәу ахаҳә ԥшьаркцақәа ҩба-хԥа тонна инадыркны, ҩажәижәаба тонна рҟынӡа ихьанҵоуп. Инагӡаны аргылара азыҳәан рхы иадырхәеит ҩ-миллионки хышә нызқьи хаҳәԥшьыркца. Ахаҳәқәа убасҟак еиҟараны, ииашаны ицәны еиқәуп, ахыцәхәыц узрыбжьамҵо, хаҳә ԥшьыркцак ахьынҵәои егьи ахьалагои аилкаара уцәыуадаҩхартә.

Аҳ «даныцәалак» дахькҕарҵоз, апирамида (аҳаҭгәын) аҩнуҵҟа узлаҩналоз азымҩанык зегьы гранит хаҳәла иҟарҵеит. Адәахьы иакәдыршеит амра анақәԥхалакь иҟәашӡа ицырцыруаз акьыр хаҳә.

Ҳәарада, аргылара ариаҟара зҭахыз, апирамидақәа рыҟаҵара зылшоз, аҳцәа рымацара ракәын. Дара урҭгьы зегь рымч ақәхомызт. Зыԥҩыла атҟәацәеи атәцәеи аус рулар акәын акыр шыԥҩса. Аҳ Хеопс иԥсы шҭаз ипирамида аныҟаиҵа инаркны аҵкыс еиҳау дыргылартә еиԥш алшара рмоуит мсыраа. Убасҟан акәхарын иаҳа ианасакьаҳәымҭаз, реиҳа аґәґәамҭа иантагылаз рҳәынҵқарра. Уинахыс иаҳа-иаҳа амчқәа каԥсон. Аҩнуҵҟатәи аибарххарақәа, аиҕәагыларақәа аҳәынҵқарра алшара дыркәадон. Иаҳа-иаҳа иґәґәахон ирыԥҩлоз адәахьтәи аґацәа, агәларатәи аҳәынҵқаррақәа.

Абас ишааиуаз, ҳашықәсԥхьаӡара ҟалаанӡа, ажәохәтәи ашәышықәса анҵәамҵазы, Мысратәи аҳәынҵқарра аҵагылазаашьа зынӡаск ибааԥсхеит. Аѡнуҵқа иҽеимхеит. Аныхаԥааѡцәеи аҳцәеи аиҕарара рыбжьалеит. Аҳәынҵқарра аѡнуҵқа ауаа ѡыԥьараны рҽыршеит. Амчра зымпыҵазкыз, ауаа лыԥшаахқәа, ираԥсышәаны иуҳәозар, унеишь-ааишь ҳәа зарҳәоз, аныхаԥааѡцәа ирыдгылеит.Аҳәынҵқар иҵакыреи иареи ирыдгылоз, ирыцхрааua ҳәа ирымаз «немх» ҳәа изышьҵаз (абраҟагьы аԥсуа жәа «анымха» даараӡа иугәаланаршәоит) анымха-хымҵәацәеи, ѡныда-гәарада иҟази, аҕарцәеи ракәын. Уаѡы иԥьеишьаратәы иҟоуп ари, аха аҵоурых ус аҳәоит.

Анцәа ажәѡанаҽ дыҟоуп, адгьылаҽ нцәас иҟоу сара, уи ихылҵшьҵра соуп, сараӡәк исҳәогьы ҟалароуп, изуагьы зегьы бзиоуп ҳәа акәын усгьы аҳцәа шыҟаз, шәышықәсала ишааиуааз. Ҳәарада, ахархь уаа ргәы иахәомызт уи. Даргьы уаѡԥсыс иршьаларц рҵахын.

Ацыхаӡы адамба иагәыдчыло мацара, иҵәны ианхыҵуа еиԥш, аҳәынҵқарра аѡнуҵқа маӡала аилашра иаҽыз аиҕарара, иаахтны аиҽагыларахь ииасит, ҳашықәсԥхьаӡара ҟалаанӡа, ажәиԥштәи ашәышықәса алагамҵазы, ҳәынҵқарс Аменхотеп Аԥшьбатәи даныҟаз.

Аменхотеп («Амон игәы наӡоуп»)адинхаҵара еилажәгеит ҳәа хҵынҟьас ириҵеит иаҕацәа. Аныхаԥааѡцәа рыхьӡ-рыԥша ирцәарц, ажәлар рҽы апату ирықәыз хиҽырц, даалаган анцәахәқәа зегьы аԥихит. Аҳҵны-қалаҟь нцәахәыс иамаз Амон-Ра «дахиҳәеит». Атон («Амра агәы») аамышьҵахь уаҳа нцәахәы дыҟам иҳәан, анцәахәқәа зегьы рыхьӡқәаҵәҟьагьы аҳәара иаҟәихит, адинхаҵараҽы ареформаҵәҟьа ҟаиҵеит.

Ирацәаѡны анцәахәқәа рымҵаныҳәара иашьцылахьаз Мсыраа рзыҳәан ари еиԥш аиҵакра ҳаамҵазтәи ажәала иуҳәозар, революциак иаѡызан.

Анцәахәқәа аныраҵәааз ажәытәрахь уаҳа хынҳәышьа шыҟам, иҟаиҵаз аиҵакра аиааира аимыргар шимуа агәра диргарц азыҳәан, анцәахәы Амон-Ра ицәа зхикаауаз аҳҵныҚалаҟь Фив лкажьны, наӡаӡа далҵит далҵит Аменхотеп.

Ахаан уаѡԥсы дахьнымхацыз цәҳәырак ахь ииаигеит иаҳҵынра. Аҳҵны-қалаҟь ҽыц хьӡысгьи ииаиҵеит нцәахәыс ишьҵихыз, дызхылҵшьҵроу ҳәа ииԥхьаӡоз Атон иахаршаланы, Ахетатон («Атон ажәѡангәы») ҳәа.

Ажәытәтәи анцәахәқәа рымҵаныҳәара анаҷих, аныҳәарҭақәагьы рышә аиркит.

Адинхаҵараҿы иҟалаз абри аиҭакра, ҳәарада, аиҭакра ду ҟанаҵон аҟазараҿгьы. Раҷхьа иргыланы аныҳәарҭақәа рархитектура даҿакала иҷсаххеит, анцәахә ҿыц инаалартә иҟаҵатәхеит. Амра ашәахәа-напқәа аныҳәарҭа аҩнуҵҟа иаанашьҭыртә иҟазар акәын. Убраҟа, ахыбра аҩнуҵҟа дгыланы, аҷсаҭатә ахәда ҷиҟон иара, адгьылаҿтәи анцәа, аҳ ихаҭа.

Аиҭакра дуқәа ҟалеит ауааҷсыра рсахьаҭыхшьеи рбаҟақәа рыҟаҵашьеи рҟынгьы. Ауаҩы дызлаҟаз инацҵаны, иаҳа деиҕьтәны даадырҷшуазҭгьы ҷаса, уажәы асахьаҭыхыҩцәа, аскульпторцәа уа даадырҷшуа иалагеит играқәагьы мӡакәа, дшааҟаҵәҟьаз, уимоу дшыҟаҵәҟьаз аҵкыс маҷк деицәартәымашь уҳәо дахьаадырҷшуазгьы ыҟан.

Убас, маҷк еицакны, иҭаҷҟаны, ахаҳә иануп аҳ Ехнатон ихаҭеи, иҷҳәыс, аҳкәажә Нефертитии рсахьақәа. Уихәаҷшыр, иаамыцхәцәаны ихы-иҿы хәхәоуп, ихәда ҵәырмаҷсцәоуп, иваҵарақәа ылыҳәҳәо, имгәацәа ҭысҳаҷӡа, ишьапқәа фархь-фархьӡа ауп дшыҟоу. Амала исахьа ахьаанырҵаз зегьынџьара еиҷшуп иҿыҷшылара. Иблақәа ҭшәоуп. Иҷынҵа дууп. Иҿырҟьара ҭбааны, иқьышә маҷк иаахьаҿуп. Ицлымҳәа кахәхәа иауп. Ииашаҵәҟьаны, уаҩ фархьк, мчыдак шиакәузгьы, дымчымханы дубом. Агәра гаҵәҟьаны, еиҳа ииашоуп ҳәа иалихыз амҩа дшанымҵуа, зышьҭахьҟа ихьамҵуа, агәаҕьра злоу аӡә иоуп уҳәоит, убас иҟоуп иҿыҷшылара, ихыиҿы ианыҷшуа агәамч.

Ауаҩы исахьа аарҷшышьеи, ибаҟа аҟаҵашьеи рҟынгьы Ехнатон иҭахын иара иаанӡа ишыҟарҵоз еиҷшымхарц, уимоу, ҷасатәи аҟазара иаҿагыларц. Уаҟагьы даанымҿаасит ари аҳ. Ихаҭа ихьӡгьы, иҷҳәыс, аҳкәажә лыхьӡгьы иҷсахит. Усеиҷш аҟаҵара уамаӡа аҵанакуан. Дызхылҵшьҭроу анцәа мап ицәикит ҳәа аанагон. Афараонқәа ихылҵит ҳәа усгьы дыҷхьаӡан алра анцәахәы. Амон-Ра, Аменхотеп, хыхь ишаҳәаз еиҷш, уи мап ицәикит. Амра анцәахәы Амон-Ра иакәым, аха иара амра ахаҭа, Атон ауп аҷсҭазаара зшо, иара убри ауп нцәахәысгьы иҳамо аниҳәа ихаҭагьы уаанӡа нцәахәыс ииҷхьаӡоз Атон ихьӡ иахаршаланы Аменхотеп ихьӡызҭгьы,

уажәы иааиԥсахын, нцәа ҷыцс ишьҭихыз, Атон иахаршаланы, Ехнатон («Атон алԥха змоу») ҳәа хьзыс ишьҭихит. Иԥхәыс Нефертити («Аԥшза дааит») зыхьзыз аҳкәажәгьы, хьзыс Нефернефру-Атон («Иԥшза ссируп Атон») ҳәа лыхьзиҵеит.

Аҳҭны-қалақь аҟны иргылатәын ауахәамақәа, аханқәа, аганѡны еиҵыхқәа, ахархь уаа рынхарҭақәа. Иргылатәын аҳҭынра аҟазаҵәа аус ахьырулаша аҟазарҭақәа. Убарҭқәа рзыхәан, Мысра иахьаҵанакуаз зегьыԥьара, аҳ Ехнатон раԥхьаза далагеит архитекторцәа, аскульпторцәа, асахьаҭыхыѡцәа реизгара.

Хыхь ишаҳҳәаз еиԥш, усҟан Мсыраа агәра ргон ауаѡы ицәеижьы ауп иԥсуа акәымзар, ԥсра ақәзам иԥсы ҳәа. Убри аҟнытә, ԥсра зқәым аԥсы иԥсы, мышкызны, ари адунеи ахь ихынҳәырц анаҭаххалак, ԥсыс изхалаша цәеижьык ырмазеитәын, мамзаргьы еиқәырхатәын раԥхьа иннажьыз. Еиқәырханы иахьа уажәраанзагьы иаазеит, мышкызны рыԥсы хынҳәны иианы ирхалоит ҳәа, агәра ганы иҟарҵаз амумиақәа. Аха аԥсы хынҳәны ианаалак, иахалап, нас аԥсы ҭанаҵап ҳәа, еиҳарак иҟарҵоз абаҟақәа, ақьашанақәа, даҷеакала иуҳәозар, аскульптурақәа ракәын. Иҟарҵон урҭ акьыр хаҳәи аҳаши (амармалташь) ирылхны. Амҷгьы иалырхлон ауаѡы ицәаҳа. Аҳаш ишалырхуаз ҳаназхәыцуа, иаҳгәаламшәар ауам аԥсуа жәа «дҳашҳатәарахеит», ауаѡы дымԥсзеит, дхаҳәхеит. Ус дыҟоуп уажәазы. Мышкызны иԥсы хынҳәуеит.

Збаҟа ҟарҵоз ауаѡы ибаҟеи иареи зегьрыла еиԥшызар акәын. Ԥьоукы рыԥсы шҭаз, даҷеа ԥьоукы анԥслак, асабрада рҷырхуан ибаҟа аҟаҵара азыҳәан. Зқьашана ҟарҵоз иеиԥшымхар, уажәшьҭан, иԥсы хынҳәны ианааилак, изхалаша, изтәу ацәѡашьар ҟалон.

Ҳаамҭазтәи атермин ала иуҳәозар, аскульпторцәа иаԥырҵон ареалисттә рҷиамҭақәа.

Иԥшра-исахьа аамышьҭахьгьы, урҭ иаадырԥшуан ауаѡы ари адунеиаҷ дахьынзаҟаз дызҷыз, асоциалтә еиҟарамраҷы иарбан ҭыԥс иианикылоз. Аҳ иакәзар, адунеи зыԥсахыз, нырцәы дахьнеиуагьы, иматҵ зушаз аматҵуцәа рԥьашанақәа ҟаҵаны ицҭарҵон апирамидаҷ.

Ехнатон аҳәынҵқарра дахагылан жәибжь шыԥҟәса. Идунеи аниԥсах ашьҭахьгьы, даҷеа ѡбаҟа-хԥаҟа абиԥара аҳҭны қалақьс ирыман Ахетатон. Аҵыхәтәан аиааира ргеит Ехнатон

иаҒацәа. Аҳҭны-қалақь акәым, баша қалақьынгьы иаанымхарцаз, иҟаӡамызшәа иҟәыбаса икарыжьит Ахетатон блахкыга, иҧырҽит абаҟақәа, архитектуратә ргыламҭақәа. Убас ирызныҟәеит рыбла иабоз зегьы. Аха, насыҧла, ирацәоуп рыбла иамбартә, анышә иахьамадаз иабзоураны, акгьы рмыхькәа еиқәхаз аҟазаратә рҽиамҭақәа.

1912 шықәса рзыҳәан анемец археолог Лиудвиг Борхардт археологиатә ҧшаарақәа мѡаҧигон Мысра. Уи иҟаиҵеит аарҧшра дуӡӡа, аха ацәгьара дуӡӡагьы ҟаиҵеит мсыраа рзыҳәан. Маӡала, иҒьычны Германиаҟа игеит иҧшаамҭақәа иреиҒьыз Нефертити лыскульптурақәа ѡба.

Раҧхьа машәырла иаадырҧшит аскульпторцәа реиҳабы, аскульптор хада Тутмес иҟазарҭа. Аслан абаѡ иалхыз хѡа хәыҷык аҟны ианын: «Анцәа илҧха змоу аскульптор Тутмес» ҳәа. Нцәас иҧхьаӡаз аҳ шиакәыз ҳаназхәыцлак, имарианы еилаҳкаауеит, уи аҟаза изакә ҭыҧыз аҳҭынраҽы иааникылоз, шаҟа пату иқәыз. Абаҟақәа иҟаиҵоз рмодельқәа ҵәахын уи иҟазарҭаҽы.

Ҽнак, қьырса мза алагамҭазы, анышә зжуаз, иҧшаауаз аусуцәа ианизҽырҭ, дласны днарыдыххылеит Борхардт. Иаадырҧшыз закәыз данаахәаҧш адырреи аҧышәеи змаз археолог, дымѡашьахуа, иаармарианы идырит аҳ Ехнатон ибаҟа шакәыз. Уи ҟаҵан акьыр хаҳә иалхны. Рыцҳарас иҟалаз ихыиҽы зегьы ҧыҽҽын. Аҧҽыхақәа еизгауа, еидырҷаблатәхеит. Ахәҭақәа ахьырзымҧшааз, иҭаҧыҽҽены ус иаанхагәышьеит. Уажәшьҭа абаҳақәа наҟ ишьҭаҵатәын. Аҳ иааигәа-сигәа иҟалон иара изааигәаз ауаа рбаҟәақәагьы.

Ашьшьы-шьшьыҳәа, напхыцла анышә бҒьаҭуа рҽынархеит.

Тутмес иҟазарҭа аҭӡамц азааигәараҵәҟьа, акьырмыт ҧҽыха иацрыҵыз асаба ақәтата, скульптура хәыҷык анышә иааҵырхит. Уи аҳкәажә Нефертити лбаҟа акәын. Насыҧла, акгьы змыхькәа, еибга-еизѡыда еиқәхеит. Аиҧш зеиҧшыз напы иҟанамҵацыз, уи аѡыза арҽиамҭа бла иамбацызт, напы иамкыцызт.

Ари аскульптура зыҧшааз Борхардт, ианиҧшааз ауха, амшынҵа иѡырц, ииҧшааз зеиҧшроу дахцәажәаны, ақьааад ианиҵарц данынатәа, егьа дхәыцзаргьы, егьа ажәа иҧшаазаргьы, зегьы шымчыдаз, ажәала ҳәашьа ша-

мамыз аниба, ақьаад ианиҵеит ҳәоу заҵәык: «Ахцәажәара хыԛәкыдоуп – иахәаԥштәуп» ҳәа. Жәеиза шыԛәса анҵы ашьҭахь уи археолог иԥшаарақәа рылҵшәа аниѡуазгьы, ари ахшыѡҵак еиҭа иҳәахит.

Борхардт диашоуп. Изеиԥшроу, ишыԛаҵоу ажәала ҳәашьа амам, зышәагаа ѡынѡажәа сантиметра заҵәык иԛоу ари аскульптура. Угәазхара узлыхәаԥшуам аҳкәажә Нефертити. Лхаҷы ԛәымшәышәуп, лқьышәқәа уажәымзар-уажәы аԥсыԥхара нарыԛәлоит уҳәап. Ииашаʒа иԛоуп лԥынҵа. Лыблақәа мачқ иаатҵакуп. Мачқ ихьанҵоуп лыблақәа. Аа-ҵла иалхны иԛаҵан лыблақәа рыгәқәа. Абҕацымкыраҷынтә иаагаз ахрусталь лызҵан блаҷыцс.

Еиқәхеит аскульптура злашәыз аԥштәқәагьы.

Абраԛа, Тутмес иԛазарҵаҷы, археолог иԥшааит аскульптурақәа рацәаны. Урҵ зегьы раԥхьа идыргылоит, зышәагаа хәычу, 19 сантиметра иԛоу, асып (песчаник) ѡежь иалху, Нефертити лыскульптуратә патреҵқәа даҷеакгьы. Инагʒаны иԛаҵам иара. Аха амра шәахәацк алагьы ишудыруа еиԥш, аскульптор иԛазара шаԛа идууз, шаԛа дгениз убоит иԛаҵоу алагьы. Збаԛа ԛаиҵоз аҳкәажә, амра лыршанхоит ҳәа ззырҳәоз Нефертити, лыԥсы изҵамҵеит амзар, уаҳа акгьы агымхеит. Ҳәарада, лара дшыԛаҵәԛьаз инацҵаны, деиҕьтәны, иаҳагьы дырԥшʒаны дааирԥшит аскульптор, аха, усԛантәи аѡырақәа изларҳәо ала, Нефертити лхаҵагьы уаѡы ишимбац дыԥшʒазаарын. «Ԥшʒарала иҵәу. Агәырҕьара аҳкәажәс иамоу. Аҷехәаԥхьыʒ згым. Аблахкыга» ҳәа, – акәын ишлыхцәажәоз.

«Чистеишеи прелести чистешии образец», – иҳәеит инагʒаны изылгам Нефертити абри лыскульптуратә патреҵ азыҳәан А. С. Пушкин. Урҵ, Тутмес иԛаҵамҵа ссирқәа ирыбзоураны, дара аныԛаҵаз, Ахетатон ҳҵны-қалақьс ианыԛаз, Ехнатон аҳра аниуаз уҳәа рыʒбахә иалацәажәацыԥхьаʒа, аҳкәажә блахкыга рыбла дыхгыло мацара, убарҵ аамҵақәа зегьы неидкыланы, Нефертити лхаан ҳәа азырҳәо иалагеит. Лыхьʒгьы адунеи ауаатәыѡса ржәар иалалеит инагʒоу аԥшʒареи, игәышьҭыхгоу аԛәымшәышәреи, иҵаулоу ақьиареи ирсимволны.

Убасԛак иҕәҕәоуп гәыла иԥхоу, напы ԛаза дула иԛаҵоу арҷиамҵа амч.

«Аԥсны аԛазара», 1979

АГӘЦАРАКРА ДУ АҬАКС

Зегьы ауаҩы изы, зегьы ауаҩы иаҳаҭыр азы… Ажәа дуқәоуп абарҭ ажәақәа, иҵаулоуп рҵакы. Гуманизмла иҭәуп. Аҧсҭазаараҿ рынагӡара усҵәҟьагьы имариам. Абри иазықәҧоит ҳара ҳ-Коммунисттә партиа, убас шакәудырҩегьых ишьақәирҷәҷәеит Л. И. Брежнев СССР азанааҭеидгылақәа XVI реизара ду аҟны иқәгылара. Аҭынчра бзиа избо, апрогрессивтә уаажәлар рыҩнуҵҟа аиҩызара, аҳәынҭқаррақәа еибарххарала акәымкәа, гәреибагарала аизыҟазаашьа рыбжьазарц зҭаху дарбанзаалак гәахәас иҟаҵаны дазымӡырҩырц залшомызт уи ажәахә. Сара еиҳарак сазҿлымҳаны сазыӡырҩит ҳара ҳаидеологиатә ҷацәа рзыҳәан иҳәоу ажәақәа. Ишдыру еиҧш, анаукатә коммунизм, марксисттә-ленинтә ҵара иаҷацәоу, насгьы уи аҧырхагаразы иаарылшо зегьы ҟаҵо идәықәу рацәоуп. Ҳара урҭ рнышәашьа ҳамам. Иҟарҵо апропаганда хәымга ҳара иаҿаҳаргылоит ҳдунеихәаҧшышьа. Абри аус ҧшьа аҟны иаҳуалу, иҳахәҭоу рацәаӡоуп ашәҟәыҩҩцәа. Ҳара ҳҩымҭақәа ирыло афырхаҵа заҧхьаҟа аҧеиҧш бзиа змоу, зтәыла иаҧшәмоу фырхаҵоуп.

Узҿу, унапы злаку, уҧсы зызҭоу аус жәлар ишырҭаху, аҳәынҭқарра пату шақәнаҵо агәра анугалак, уус бзиа иаҳагьы угәы ацҧыҳәо уҟалоит, иаҳагьы иумпыҵаманшәалахоит, убри инаваргыланы, иаҳагьы ишьҭыҵуеит уара иуду аҭакҧхықәра. Ашәҟәыҩҩы инапаҿы иҟоуп абӵьарқәа иреиҳау – ажәа. Уи абӵьар ҳара иазаҳкуеит ҳаидеологиа ду ахьчара, иазаҳкуеит, ауаҩы иуаҩра аҳаракра, ҳагьазықәҧоит ҳҿаҧсатәны ҳаҧыларц аныҳәа дуӡӡа – Октиабртәи асоциалисттә революциа 60 шықәса ахыҵра.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1977

АГӘЫЛА ИМЦА АҨХАРРА

Вильниус ақалақь салаланы снеиуан. Исзымдыруа қалақьк аҟны саннеилак, хықәкык сымамкәа, сахьцо-сахьааауагьы цқьа исзымдырзо, бзиа избоит схала ақалақь анаҩшаалаҩшра. Уажәадагьы саақәахьеит, аха саацыҩхьаза ҽыц иаасыртуеит, ааанза исзаҵымдыраацыз ҽыцк аҵыздырааueит абри, Европа ақалақь ҩшзақәа ируаку, литваа раҳҵны қалақь.

Ҭагалара аҽааԍнашахьан. Ахьшәашәара налалахьан, амшын афԍы алшәшәо, Балтикантә иасуаз аҩша. Ақалақьи аҩсабареи ракәым, аҩшаҵәҟьагьы зынзаск даҽакалоуп ишасуа араҟа. Игәыҩсыршьагоуп, игәыраҳаҵгоуп.

Исгәалашәоит, ақыҵан, ҳгәылара Зақара Гәӈьуа ҳәа уаԍы заҵәык дынхон. Иԍны амца еиқәиҵазом, ахьҵа данаклак, агәылара дцаны, иҽырҩханы дааueит ҳәа алаф илырхуан.

Убри алаф уажәы зынзаск даҽакала сазхәыцуан. Амца дарҩхарц азыҳәан мацара акәхарымызт уи агәылара дызцоз. Мҽқәак неиҽаижьыр, амца иаргьы еиқәиҵарын. Даҽа ҩхарран уи агәылара дзышьҭаз. Аҩсҭазаара уадызхало, иҩсеиқәырхагоу ируакуп убри – агәылара унеины, угәы-уҩсы рҩханы ахынҳәра.

Абасшәақәа иҟаз гәҵахәыцрақәак срыланахаланы снеиуан. Иаакәыршаны ашәаҩыцьаҩ ахашьшьы, ашьапаҽы ишьац ҩшқараха Пушкин ибаҟа ахьҵагылоу абаҳча хәыҷ снавсит.

Саҩхьаҵәҟьа рыҽԍышьҭырхит, зеиҩш ҳҵәылаҽы имачу архитектуратә баҟақәа. Игәасҭахьеит, абаҟақәа излацьоушьаша ируакуп урҵ рҽееиҵакра, уахынлеи ҽынлеи реиҩшымра. Ари аныхабаа хымш уажә аҩхьа ианызбаз ҽынлан. Амра ақәшуан. Еилаарцыруан. Усҟан еиҩш акәымкәа, уажәы зынзаск даҽа ҩштәхәык аман. Ажәԍан иаҳа иазааигәахазшәа, аҳаракырагьы иацлеит. Ахәлара ааигәахацыҩхьаза, алашьцара шәацәымшәан ҳәа ауаа иранаҳәарц аҵахызшәа, иаҳа-иаҳа аҽышьҭнахуан.

Аготика... Ари архитектуратә хырхарҵа раҩхьаза ицәыртцит егьҽиеит Франциа аҳәаақәа ирхытцит, ирылаҵәеит Европа иреиҵьу аҳәынҵқаррақәа. Акырза ихьшәаны акәзаргьы, ажәохәтәи ажәафтәи ашәышықәсақәа рзыҳәан Литванзагьы

иааʒеит. Абар иахылҵызгьы – иреиґьу аготикатә рҽиамҭа – аҧсыцқьацәа Аннеи Бернардинскии рныхабаа.

Сныѡналоит, саадәылҵуеит, сгачамкны сахәаҧшуеит. Сеиҭаѡналоит, сеиҭаадәылҵуеит. Сара Вильниус сынхозҭгьы, мышкы бжьасыжьуамызт абри «ахан хьыҵәцара» снахәамҧшыкәа. Уахәаҧш мыцхәы ухы-угәы анақәбзиоу, уи иугәаланаршәап адунеи аҽы зегьы аамҭала ишыѣоу. Уахәаҧш лымшарак уҭашәазар, ухы-угәы ақәмаҷны, ауаатәыѡса, анцәа иумҳәан, аха гәыхшәарҭас ишьҭухзар. Уи ишьҭнахуеит угәалаѣара, хәшәыс ирзыѣалоит ухы-ухшыѡ, угәы-уҧсы.

Адунеиаҽ исзеилымкаақәо ҵѡа рымамкәа иаурацәахым, аха аѣазара амаʒақәа рахьтә исзеилымкаақәо иреиуоуп абри: избан, ауаатәыѡса рыҧсҭазаратә ҭагылазаашьа аныуадаѡу, раамҭа анырцәыцәгьоу ианырцәыхьанҭоу, абаарра ашәҭ анылиааyа еиҧш, убасѣан излацәырҵуазеи ҧсра-ʒра зқәым, азқьышықәсақәа ирхаанхаша аѣазаратә рҽиамҭақәа?! Аҽырҧштәқәа ааҳгар ҳалшоит алитература, архитектура, аскульптура уҳәа аѣазара ахкқәа зегьы рҽынтә. Иѣалап, ауаѡы аҵанʒа даннеилак, имч-илшара рҽыѡбатәны, идоуҳатә мчы хышхыҵәаны ихозар ҧхьаѣа, ахара дарҧшуазар. Издыруада, иаауазар убас мацара ишьҭибахуа: ацәеижьы амчымхара ианақәшәалак, адоуҳа ҵыргәас иѣалауа, адоуҳа анааҧсалак, ацәеижьы маакырас аҽыѣаҵауа. Исыздыруам арҭ сыгәҭахәыцрақәа ахьынʒаиашоу, аха сыбла иабоит, ауаѡы еснагь ҧхьаѣа иҧхьалаша, ауаѡытәыѡса илшара, ихы-ихшыѡ, ифантазиа ҳәаак шамам изырбалаша, ауаѡы ауаатәыѡса бзиа излеибалаша архитектуратә шедеврқәа руак. Ахала исанаҳәоит аготика ахықәкы хада – шаѣа ауаѡы ихы-ихшыѡ рхәаҽырц, шаѣа ауаѡы дладырѣәырц иаҽыз аѣара, аготика иаҳагьы ҧхьаѣа, аҳаракырахь иҧхьон.

Литваа ишырѣазшьоу еиҧш, амаʒажәа еибырҳәошәоуп амѡасыѡцәа шеицәажәо.

Ҭынчроуп. Аныхабаа иахәаҧшуаз ауаѡы, дшанханы данаанхалак, иҧырхагамхарц азыҳәан акәхап араѣа амашьынақәа аиасра изаѣәырхыз лгәахәт. Исгәалашәон, абри, аҧсыцқьацәа Аннеи Бернардинскии рыхьʒала ажәафтәи ашәышықәсазы идыргылаз, ѣазаратә хырхарҭала аготика иаҵанакуа, абри,

Европатәи архитектуратә шедеврқәа рыʒбахә анырҳәо, раɳхьа идыргылақәо ируаку акостиол дахәаɳшуа, Наполеон ииҳәаз ажәақәа: «Исылшозҭгьы, снапсыргәыҭа иқәыргыла иганы Париж агәҭа исыргылон» ҳәа. Абас иҳәеит аимператор хамаɳагьа, аныхабаа изыргылаз ажәлар ираҭәамызшәа.

Ѡ-машьынак аарла еивысуа иҭшәоу, хаҳә цәиқәарала ичаɳоу аулицала, аныхабаа аганахьшәа снавалеит, убрахьынтәи сахәаɳшырц.

Сылаɳш нақәшәеит хымш раɳхьа абра саныҟаз еиɳш, уажәгьы иара убри аҭыɳ аҽыҭәҟьа ашәҭ ҽыцқәа шышьҭаз. Аʒәы диасны дышцоз ицәкаҳаз ɥьысшьеит усҟан. Ҭаны, сазымхәыцит акәымзар, амѡасыѡцәа урҭ ашәҭқәа ишрывсуаз, уи ахьышьҭаз ааигәа-сигәа ршьапы шыдмыргылоз ала, акы ишазҳәаз уаѡы идырыртә иҟан.

Мѡасѡык сиазҭааит. Ҳаицәажәара иҽналаирхәт даҽаʒәгьы. Руаʒәк акы ицәыбжьахар, егьи инациҭон. Сахьазҭааз ргәы иахәаны акәын ишырҳәоз. Урҭ ирҳәамҭаны исаҳаит, аухаҭәҟьа сымшынҭа ианысҭеит, ɳсраҽнынʒа исхамышҭыша ажәабжьк.

Наполоен ииҳәаз ажәақәа ирҭакын уи исаҳаз.

Аныхабаа иавгоу аулица аҽықә аҟныҭәҟьа, ашәҭқәа ахьышьҭарҭо, иɳсырҭа ҟалеит акинооператор Иустинас. Уи дышҭахаз абасоуп.

Аҟазара бзиа избоз уаѡын Иустинас. Адокументтә фильмқәа ҭихуан. Зны иҭихыз афильм аҟны игәеиҭеит аныхабаа шҭысҭысуаз. Инапаҽы иикз акинокамера ҭысуаз ɥьишьан, ҽыц еиҭаҭихит. Еиҭах, зны-зынла иааҭысҭысуан аныхабаа. Дазхәыцит. Акинокамера инапаҽы икымызт. Амашьына иақәгыламызт. Изықәиргылоз адгьылаҽ иарсны иҭихуан. Зегьакакәын аекран аҟны, ҭынч ишнеиуа, иаалырҟьаны иааҭысҭысуан аныхабаа.

Аныхабаа акәша-мыкәша амашьынақәа анымѡамсуаз инақәыршәаны иҭихит.

Игәеиҭеит.

Изаҟаразаалак ҭысра амамызт.

Иустинас идырит иҟалаз. Аныхабаа инадырххыланы иавсуеит аулица. Аидарамѡангага машьынак ииасыцыɳхьаʒа,

аныхабаа ҭысуазаап. Уи аҭысҭысра убасҟак ишәарҭан, шықәсқәак анааҭлак, ишьшьар, еилаҳар ҟалон аныхабаа.

Иустинас иибаз, еиликааз ашәҟәы ианҭаны аиҳабыра рахь ишьҭит.

Агәра рымгеит. Убасҟан иʒбеит ҷыдала аныхабаа иазкны акино ҭихырц. Акамера иманы аныхабаа иавагылоу аҩны ахыб дықәлеит. Иҭихуан аулица анҭацәыз. Ианиҭон ашьҭыбжьқәа.

Акино аҭыхра дшаҽыз, иразҟыдара, ахыб дҩықәыҭәраан, дҭахеит. Дкаҳаит абраҟа, ашәҭқәа ахьышьҭарҭо аҭыҧ аҽыҭәҟьа. Икамера иҭаз аплионка аус адырулеит иҩызцәа. Иҭыхны иҟаз аадырҧшит. Аекран аҟны иахәаҧшызар, абар аҷьашьахә. Ааигәара машьына анмиасуа, аныхабаа ҭысʒом, иҭынчʒа игылоуп. Ашьҭыбжь оумагаха, аидарагага машьынак шаавалалак, аҭысҭысра иналагоит.

Аинтеллигенциа ирылаҩит, иахәаҧшын иҟаз рбеит. Аиҳабырагьы рыхшыҩ азырмышьҭыр амуит. Акинооператор ииҳәаз шиашаз иҧсрала ишьақәирҕәҕәеит. Уи иҧсы ахҭынҭаны еиқәирхеит аматериалтә культура абаҟа ссир. Акинооператор иҧсы аҽаҧхьа шәашьа змам ауалҧшьа рықәны ирыҧхьаʒоит литваа. Инышәынҭраҽ ибаҟа дыргылеит. Араҟа, дахькаҳаз аҭыҧ аҟны, ашәҭқәа шьҭарҭоит.

Даараʒа уаҩ дзырхәыцша ажәабжьын исаҳаз. Акинооператор иҭахашьа мацара акәмызт игәышьҭыхгаз. Иреихырхәаны иҭабуп ҳәа роуҳәартә иҟоуп ихы зқәиҭаз зыҧсоу дырны, ихьʒ камыршәкәа иаазго ажәлар.

Исгәалашәон аныхабаа аҧшʒара даргачамкны Наполеон ииҳәаз ажәақәа. Акиноҭыхҩы Иустинас иҭахарала аимператор иеиҳәеит аныхабаа иахьахәҭаҭәҟьоу игылоуп, изыхәҭоу ажәлар иртәуп, иаҭахханы иҟалозар, ахьчаразгьы ҳхы-ҳаҧсы ҳаигʒом ҳәа. Уи ифырхаҭара, зыҧсадгьыл зхы ақәызҭаз, аибашьҩы ифырхаҭара иаҩызан сара сзыҳәан. Убри ансаҳа инаркны, даҽакалагьы сазхәыцуа, сзадымҭуа сахәаҧшуан литваа-ргенира иашьанаха игылоу архитектуратә шедевр.

Исгәалашәон, ахьҭа данаклак, агәылара дцаны иҽырҧханы даауеит ҳәа ҳгәылак изырҳәалоз.

«Аҧсны аҟазара», 1982

АБРЫСКЬЫЛ «ДАХЬИЗ» АҨНАҨЫ

Аурыс сахьаҭыхҩы, аҭарауаҩ Владимир Сергеи-иҧа Ориолкин изкны абри астатиа зҩит 1967 шықәсазы, иара убасҟан «Аҧсны ҟаҧшь» ианын. Иркьыҧхьит ибжамҽамны, иркьаҽӡаны. Астатиа сдырҩит схызхых фактқәак. Аҧсны имиз, Аҧсны иамааӡаз ауаҩ Аҧсныҟа дааны, аҧсуа жәлар рдоуҳатә рҽиамҭа ихатәык еиҧш бзиа ибеит. Уи аӡыргара далагеит, аҧсуаа рҭоурых иреиҕьу аҧсуа ҭарауаҩык иаҟара иҭиҭааит. Убарҭ рыдагьы, убас иҟаз ирҽиамҭақәак збеит, усҟантәи аамҭазы даҽа сахьаҭыхҩык иҽы исымбацызт. Абарҭ афактқәа рыла ишьақәгылан астатиа. Аха аиҳарак амхын. Хрушьчов ихаан иааҧсасииз аҳауа, еиҭах аҭааршәхара иаҽын. Сталинизм аҽырҕәҕәара иаҽын «аихатә» ашәқәа зҽаз акабинетқәа рҽы, ацензураҽы. Астатиа уажәы ишьақәсыргылеит. Изызку ауаҩ иаҳаҭыраз, насгьы аамҭа адокументк аҳасабалагьы, ихарҭәааны акьыҧхьра иаҧсаны исыҧхьаӡоит.

Аҧснытәи асахьаҭыхҩцәа ааҧынтәи рцәыргақәҭа аныҟаз акәын. Азал ҭбаа-ҭыцә сшааҩналаз, сылаҧш сзаҟәымҭхауа, сахьак инадхалеит. Гәыла-ҧсыла исызгәакьоу акы анызбаалеит уи. Ҳәагәыжьла дҽаҳәаны, хараӡа днаскьага аҳаҧы дҭаҽаҳәоуп Абрыскьыл. Амацәыс ҭырҭыруа ахышә илаҷҷоит, адгьыл ырхыҵхыҵуа идыдуазар акәхап. Иҧшышьа иуанаҳәоит: иҭынчрам аҳаҧы анҭыҭ, ҭыраси маҭи рдаракәац ықәихырц дахьашьҭаз, анцәа диеихырхәошәа аанамгарц, аӡахәа бжьанда ихы ларҟәны дахьыҭымсуаз иҧсадгьыл хазынаҽы. Иҟалоит, рхәыцра, рықәҧара иасимволу ауаҩы-алегенда ахақәиҭра ирҭарц ацәашьқәа аркны аҳаҧы иҭаланы иаауазар жәлар рхаҭарнакцәа. Абарҭқәа ирыҭаркуа шмаҷымгьы, асахьаҽ ихаданы сара избаз даҽакуп. Аҳаҧы дҭаҽаҳәоуп Абрыскьыл – ауаҩы. Ишьҭахьҟа лашьцароуп. Гәаҕла иҭәу иблақәа иуарҳәоит игәышҧы иакәршоу азынҵьыр ишазҽамҳәаз ахақәиҭраз уи иқәҧара. Зжьыҭәырқәа ҭыҭны ицауа инапы ҕәҕәақәа рыла абар-абар егьигым дызлаҽаҳәоу ац еиҽижәарц. Уанихәаҧшуа угәы иаанагоит: «Ишҧаҽаҳәаз, анаҵьалбеит, ажәлар рхәыцра, рыхшыҩ!» Абас дыршеит уи аҧсуаа, убасҭәҟьа «дагьибеит» асахьаҭыхҩы. Снахәаҧшуеит иҭызхыз ижәла: Вл. Ориолкин. Абас еиҧш аҧсуаа ҳҭоурых, ҳагәҭыха, ҳмифологиа здыруа ауаҩы дызусҭхарыдашь?

Инхарҭас ҳәа еилыскааз адрес қьаад бгьыцк инанысҵеит. Кьалашәыр шыҟоу ахы рханы ицоит сызҵатәоу амашьына. Ақәа кыдхаҽа илеиуеит. Уи еиҳагьы еиҕьуп. Асахьаҭыхѡы иѡны дубарц уҵахызар, амш аныцәгьоу уиҵаа рҳәоит. Сазхәыцуеит амѡа сахьықәу. Уада ҭбааҭыцәк дыѡнатәоуп. Аҵзамцқәа рыбжак ҧенҵьырхап. Аѡны ахыб азбжак, иҟалап, исаркьатәызар. Убасоуп асахьаҭыхѡцәа рлабораториақәа шыҟоу. Иара ипалитра иаҧхьа иргыланы, иқыцә аффаҳәа аус аруа дадгылоуп. Аҵзамцқәа рҽы икыдуп, икыдгылоуп, асаара ишьҭоуп иҵыхымҵақәа.

Амшын зыҽхырҟәыҟәла игылаз аѡны лаҟә даадәылҵит аҧсуа ҽҟаза иеиҧш, иҵара еиѡыҳаҳа, ииааигны хаҵак.

– Бзиала уаабеит! – иҳәеит аҧсышәала.

– Бзиа жәбааит... исҵахыз аѡнаҵа сақәымшәазар ҟалап...

– Зыхьҵ шәазҵааз сара соуп, – ҽааиҵит иара.

– Шәаҧсуоума?

– Мап.

– Аҧсышәала шәанцәажәа...

– Маҷк сҵеит. Уаҧсыуамкәан аҧсшәа удыруазар ҟамлои!..

–Сахәаҧшуан шәҭыхымҵаа «Абрыскьыл иҧиххааueит ишьамҵлаҳәқәа!» Убриаҟара исгәаҧхеит, исыздыруам ишшәасҳәара! Саҭашәымҵан шәахьеиласырхаз! Иахәҭан заа иаасыцҳар...– сҳәеит сара.

– Судукылартә аамҵа умоума ҳәа?.. Ус зныкыр сасра днеихьоума аҧсуа?! Аусҿа зегьы раҵкьыс дхадаҵами асас? –иҳәеит аҧшәма дҧышәарччо.

– Владимир Сергеи-иҧа, убри шәҭыхымҵа аҟынгьы еиҳарак иҧьасшьоз абыржәы ишәҳәаз ишьақәнарҕәҕәеит. Саҭамыз, аха иабажәдыруеи шәара абриаҟара аҧсуаа рҵоурых, ҳҳьабзқәа, ҳҵас?

...Ҳныѡналеит исаркьаҧсараха, асахьақәа ҭәны иѡнагылоуп ҳәа сзызхәыцуаз ирҽиаратә лабораториа. Сгәаанагара ҵьара акала иагьазааигәамхеит ҳзыѡналаз ауада. Аҧшь-ҵзамцкгьы еивҵарыҧхаа шәҟәыла иҵәуп. Аҧенҵьырқәа рҽы, асқамқәа, уназхәаҧшлакгьы ирықәу шәыҟәқәоуп. Аѡырҵатә стол еиқәырчаҟәа ақьаадқәа ықәуп, бжак ѡуп, бжак цқьоуп, зцәа зыхѡежьаахахьоу, иажәҵахьоу ашәҟәқәа, ақьаадқәа ргәылаҵа-ргәылаҵаны, астол акьыҧшьаҽ иқәуп. Ҷыдала иҟаҵоу алаандаҽ иқәгылоуп ачаҟәа, аҽа, ахмаҷыр,

аҟәӈьалқәа, анышәаӣшьтә ӈьамқәа. Зегьы улаӣш абарыхьӡои!..

– Азин усҭоит иуҭаху аанкылан ахәаӣшра, – иҳәеит аӣшәма сыблақәа ҭырхаха сыӣшышьа аниба.

– Ари закә ҟәӈьалузеи?

– Уажәааигәа ҳаӣшьарӡҽык иҟаиҭеит, уамак ахыҭуам, зқьи фышә шықәса раҟароуп!..

– Иеиқәлацәоума? – аҟәӈьал иавагылаз анышәаӣшьтә гәыблаа хәыҷы ааныскылеит.

– Уи еиҳагьы иқәыӣшуп, ҽбаҟа нызқь шықәса роуп иахыҭуа, –дӣышәарччоит аӣшәма.

– Излашәцәымҭадмырсыцзеи? – сҳәеит, иара саргьы зыӣсы ҭоу акеиӣш иӣхьаӡауа.

– Изымҭаирсуазеи изҭаху игааит, исҭиуеит.

– Ииашану?! – саагәырҕьеит.

– Иааг дара злаархәоз аӣара, аа, абри аҽыза нацәхыӣк иаҟараз еиха гьежь хәыҷык астол иныкәиршәит.

– Аӣара-ҿырп, «колхидка» ҳәа археологцәа изыхьӡырҭаз. Унапаҿы иукуп ҳара ҳашықәсӣхьаӡара ҟалаанӡа ахәбатәи ашәышықәсазы рӈьыба инҭарыӣсоз аӣара ҿырп.

– Аӣара мыжда, убасҟангьы еилахәаахәҭразма изҿыз... Мап, шәуада ааимысымдакәа лабахылагьы сшәыздәылцом. Арҭ закә шәҟәқәоузеи? –снаиазҭааит. Сгәанала: – «Исаҳәа уара узыӣхьо ашәҟәқәа, сара иуасҳәоит уара узусҭоу рҳәоит. Издыруада абриала деилыскаар. Зышҟа сцода, зыҟны саанагада?»

– Убри аҭӡамц иубо ашәҟәқәа зегьы ма, иаахтны ма иныкәырӣшны Аӣсни Кавкази рыӡбахә зҳәақәо роуп.

Искыз аҽтомк рцәақәа снарыхәаӣшит «В.В. Латышев. «Известиа древних писателеи о Скифии и Кавказе».

– Шықәса ҽажәаҟа рышьҭахь ажурнал «Вестник древнеи истории» аномерқәа рҟны ианын. Убри иагәылхны еиқәыршәоуп.

– Усҟангьы Аӣсны шәынхозма?

– Еиҳагьы ҭуеит ссасны сышәҭааижьҭеи?

– Шәара шхеиӣш иҟоу асас изыҳәан Аӣсны агәашә еснагь иаартуп.

– Уара уабанӡатәиу? – сара дсазҭааит.

– Кәыдры хықәантәиуп.

– Ҳахәаӣшып ажәытәанӡа Кәыдры ишашьҭаз, – В. Латышев еиқәиршәаз ашәҟәы ааиртит. – Ажәытәӡа уи иахьӡын

Коракс ҳәа. Коракс бырзен бызшәала иаанагоит «Алаҳәа рыҧрырҭа» ҳәа.

Иагьиашаҵәҟьаны, иахьа уажәгьы Кәыдры аиѡхаа иахаҧыруа, еицрыхәхәа ашьхантәи агаҟа царҭа мѡас ирымоуп алаҳәаҟәа. Урҭ ҟыруа ианцо: «Шәымаха-жьы шәфааит, ҧхасҭак ҷьара иҟалеит», – рҳәоит.

– Аҧсаатә рымѡа рыҧсахӡом. Иҟалоит ажәытәӡагьы ус акәызҭгьы.

– Сара сахьынхоз атәы сашәҳәеит, аха иабаҟоу сара исыздыруамеи шәара шәахьынхо аҭыҧ атәы шәасҳәартә! – сҳәеит.

– Абраҟа, Ҵҟыбыни Аҟәеи ирыбжьанакуа адгьылаҽ ҳара ҳашыҟәсҧхьаӡара ажәаѡатәи жәиҧшьтәи ашәышыҟәсаҟәа рзынӡагьы иҟан Ҭҳәыбын ҳәа изышьҭаз аҭыҧнхарҭа. Абри сҟәацә ансыргылоз абра иҵысхит анышәаҧшь ҷьам. Ас еиҧш иҟоу аҷьамҟәа ирхыҵуа уасҳәахьеит. Имаҷуп атәылаҟәа Аҧсны аҟара археологиатә материалҟәа ахьырацәоу. Араҟа шьаҽацыҧхьаӡа зҟьы шыҟәса зхыҵуа абаҟаҟәа уҧылоит, – иҳәеит.

– Владимир Сергеи-иҧа, уажәшьҭа реиҳа изҟәыскша сыздыруам. Шәара занааҭла шәсахьаҭыхѡума, шәархеологума, мамзаргьы шәҭоурыхѡѡу?

– Диплом ҳәа сара акгьы сымам. Санҟәыҧшӡаз – ареволиуциа, саныѡеидас – аибашьра. Абарҭ ажәаҟәеи сара сҭоурыхи еизааигәоуп, еилаҵәоуп… Сара сандуи сабдуи бзиа иаанеибаба, санду лҭаацәа ирымуит урҭ рынасыҧ еиларҵар. Инхон урҭ уажәтәи Ленинград амҵан. Санду дҭауадыжәлан. Дирымҭеит сабду. Иҟалап усҟан аҧсыуак диҟәшәан иабжьигазар иҟаиҵаша, - дҧышәарччоит Владимир Сергеи-иҧа, –иабжьызгазаалак, сабду ихы иаирхәеит аҧсуаа шәҵас. –Дымҵаирсит. Дагьабеигеи зугәахәуа? Диманы дааит Аҧсныҟа. Наа аҟыҭа ауахәамаҽ агәыргьын рхарҵеит. Ари ҟалеит аҧсуаа шәвосстание Лыхны ианҵысыз алагамҭаз. Аҧсни аҧсуааи рыӡбахә ҳара ҳаѡнаҭаҽы алакә аҟны зыхьӡ рҳәо тәылак еиҧш, иеиҭаҳәатәыс иаанханы иҟан. Акыр ҵхьан, ишубо, нхарҭас исоуит сара Аҧсны.

Срыхәаҧшуеит акакала ари ауаѡ ссир икалами иҟыцәи ирыҵиххьоу анаукатә статиаҟәа, акьыҧхь ианылахьоу, макьана ианымлац. Аҧсны аҭоурых фактҟәа ирылхны иѡу ажәабжьҟәа, урысшәала иҭыҵыз аҧсуа лакәҟәа, апоезиатә, апрозатә уҳәа хкы рацәала аҧсуа шәҟәҟәеи ажурналҟәеи ирзыҟаиҵаз аиллиустрациҟәа…

– Саҭамыз, аха сышәмазҵаар сзычҳауам. Еиқәырчаҟәа ари апапка иагәлоу закәузеи, Владимир Сергеи-иԥа?

– Иалҵуа макьана саргьы исыздыруам.

– Уеизгьы?

– Романуп. Ацыԥҵәахақәа роуп.

– Аамҭас иаҵанакуазеи?

–Аԥсуа баагәара ду аныҟарҵазтәи аамҭа. Абазгааи аԥсилааи реизыҟазаашьа, насгьы абаагәара ду аҟаҵара ҵакыс иамаз аасырԥшырц сҭахуп.

Идуны иҭыхны аҭзамц аҟны икыду афото снахәаԥшит.

–Ари ахаҳә ду, апатреҭ ҭышәхыртә иҟанаҵазеи? – сҳәеит.

–Уи макьана имазоуп, – дааԥышәарччеит Владимир Сергеи-иԥа, –иуасымҳәеи Аԥсны шьаҷәацыԥхьаза иуԥылоит ҳәа хәы змам абаҟақәа. Мап, ауаҩытәыҩса макьана цқьа ирыздыруам аԥсуаа шәҵоурых шаҟа идуу, ажәытәанза шәкультура шаҟа иҳаракыз.

–Шәҟәык иуанаҳәаша аҟара аҳәоит абри ахаҳә. Ишьҭоуп иара Гәарԥ ашьхаҷ. Абар, х-кәакьк рыманы, насгьы абарҭ аԥьарсахьақәа ҭаԥҟаны ианырҵеит ҳара ҳашықәсԥхьазара ҟалаанза аабатәи ашәышықәсазы.

Уи раԥхьа ианырҵақәаз роуп. Аҩбатәи анҵарақәа рҷы иаабоит Ҵабалтәи акультура иаҵанакуа аматәаркәа, аихақәа, адамыҕақәа. Ас еиԥш иҟоу адамыҕақәа шьҭрала измоу аԥсуаа хылҵшьҭрала ирзааигәоу иуԥылоит иахьагьы. Ахԥатәи аҭыхымҵақәа. Абри аҩыуаҩи аԥьар сахьақәеи, византиатәи акультура иадҳәалоуп. Аԥшьбатәи, ишубауеиԥш, знапы иафоз ҵәымҕла иҕьҕьаны, рыхьз рыжәла анҵаны, бзиа ишеибабозгьы нацырҵеит. Иҟагәышьоуп усеиԥш иҟоу ауаа.

–Анауказы аартра дузза ҟашәҵазаап, Владимир Сергеи-иԥа.

–Сара иҟасҵаз уамак ыҟам, аха аԥсуаа шәҵоурых азыҳәан хәы змам акы ауп абри ахаҳә. Ахаҳә анаҳҳәа, шәгәы ишԥаанагои, изхылҵызи абри ажәа? Уазхәыц, ахаҳә, зхы рҳәны иҟаҵоу. Ахаҳәтә шәышықәса ҳәа изышьҭоу аамҭа угәаланамыршәазои? Зхы рҳәны иҟаҵоу амыруга, мамзаргьы ахаҳәтә еиха. Убас аҵакы амоуп ашьанҵагьы. Ашьа-анҵара. Арахә адамыҕа зланырҵоз ахаҳә. Аԥсуа бызшәаҷы даара ирацәоп ауаҩытәыҩса знысхьоу аформациақәа акакала иаазырԥшуа ажәақәа.

О, уара иуздыруам аҧсуаа шәҭоурых иҩызар, шаҟа идуу, иҵаулоу! Адунеи зегьы угаргьы, реиҳа зықәра дуу, реиҳа ижәытәӡатәиу акультура змоу ажәларқәа иреиуоуп аҧсуаа. Аха уи зегьы ҳәам, иҩым, иҭҵаам. Зегьы аанкылоуп, ааҧын агәҭаны аҵаа зысыз аҵиаа еиҧш – ацәажәара даҷуп асахьаҭыхҩы – аҵарауаҩ. Сара сыблақәа ааихмырсыҕь аҭӡамц ашҟа сыҧшуеит.

– Ибзианы ишәҳәеит ааҧынра агәҭан аҵаа зысыз еиҧш ҳәа. Аа, абанҭ ауаа амра шырцәаҵәахыз еиҧш аҧҭа ӡлачы, аҧҭа еиқәаҵәақәа, – сҳәеит. Цқьа снахәаҧшит уи аҭыхымҭа. Иеишьҭагыла, еицхрашьшьы инеиуеит абаандаҩцәа. Иршәу, ирхоу, ирышьоу зегьы еиҧшуп. Убригьы символра ауеит. Иршәыз, ирхаз, ирышьаз еиҧшызар акәын адәы иқәыз. Рызегь рыбҕақәа ырхәоуп. Рышьҭахьҟа иҟоуп рнапқәа. Убарҭ анапқәагьы иуарҳәауа рацәоуп. Напқәак раҵәоуп ҭачкәымны. Урҭ анапқәа зтәу ргәаҵаҷы имыцәац ахақәиҭра азхәыцра. Даҷа напқәак зтәу ргәы шкаҳаз, ақәҧара акгьы иаҧсам ҳәа шырҳәауаз удыруеит. Иаадыртит рнапсаргәыҵақәа. Адунеи зегьы снапаҷы иҟазароуп иҳәоит ауаҩы даниуа, иҭаҷкәымқәа раҵәаны дмақаруеит. Акгьы згом сахьцауа, зегьы шыҟац иаанхоит иҳәоит аҵыхәтәантәи имҩа днықәлауа, иҭаҷкәым неилшәоит, иааҧшуеит инапсаргәҵа. Убарҭ анапқәа зегьы ирылукаауеит баандаҩык инапы. Уи иҭаҷкәымқәа убас ираҵәоуп, уажәымзар уажәы акшараз дыхиоуп. Ихылҧагьы алымҳацәқәа хьарҷуп, ирҳәауа цқьа иаҳарц азыҳәан. Ибласаркьақәа дрылаҧшны дыҧшуеит мрагыларахь. Ихаҧыцқәагьы аахирҵьаҵьеит. Игәы еицҳауеит аҟыҷыҳәа.

– Судырма? – дааҧышәарччеит Владимир Сергеи-иҧа, дкылкааны уи абаандаҩы сышихәаҧшуаз ангәеиҭа. Сара иаразнак дыздырит саҧхьа итәаз ауаҩи зсахьа сахәаҧшуази аӡәы шракәыз, аха иазҵаара сзыгәаҕьуамызт.

– Цқьа уахәаҧшқәа, нас иуасҳәап.

Инахараӡаны мрагылараҷ амра ҩывҵхахеит, аҧсабараҷ ишаҧу еиҧш. Аха иҩывҵхахаз амра иаҧыраҳаит аҧҭа хьанҭа, аҧҭа еиқәаҵәа. Уи аҧҭа цқьа унахәаҧшыр мдыршьа умам дызусҭоу. Ажәларқәа раб, Сталин. Ақьала еиҧшҵәҟьаноуп ишхьадышьшьуа иҧаҵақәа. Трубақәак ирҭыҵуа алҩа иблақәа ирхыҳалеит. Ирцәаз ахәышҭаарақәа аҵыхәтәантәи рылҩаҵәқәа ракәхап.

– Акыр аамҭа шәҭакызу? – снаиазҵааит.

– Сҭаркит 1949 шықәсазы, 1954 шықәсазы соурышьҭит. Исыздыруам, иҟауҭаз гаʒаран рҳәеит ӌьоукы, даҽа ӌьоукы уаѡы изымгәаҕьуаз угәаҕьит рҳәеит. Досу дшахәаӊшуа еиӊш. Бериа иусқәа сырҽагылеит, сизашшит. Убри аѡыза ахыдара уаҳахьоу?! Сгәабзиара уашәшәыран, усгьы дыӊсуеит рҳәан, жәашықәса сықәырҭеит, мамзар хымӊада сыршьуан.

– Усҟан Аӊсныҟа шәаахьазма?

– Уара, излазбо ала, схы-сҭыхәа зегьы аауасымҳәар ууам. Сара сиит 1912 шықәсазы, Пугачиово ақалақь аҽы, аха схәыҷра мѡасит Киргизиа. 1936 шықәсазы Казантәи аҟазаратә техникум сҭан. Убасҟанҭәҟьа сиасит Ленинградтәи асахьаҭыхратә академиахь. Сҭара сзынамыгʒеит. Агәамбзиара иамуит. Срыӊҳақәа уашәшәыран. 1937 шықәсазы сааит Аӊсныҟа. Хар амамкәа сгәабзиара шьақәгылеит шықәсқәак аѡнуҭҟала. Иаарласны арра сыргеит. Аибашьра иалагеит уа сшыҟаз, 1924 шықәсазы ҕәҕәала сырхәит, аконтузиа змоу ҳәа соурышьҭит.

– Шәабаҭакыз? – снаиазҭааит.

– Норильск.

– Урҭ алагерқәа ирызкны повестк саӊхьахьеит. «Один день Ивана Денисовича» ахьʒуп. Ушьара уқәнаҟьоит. Сара сабгьы дҭакын. Убри аповест санаӊхьоуп саб ихигаз анеилыскаа, – сҳәеит.

– Ааи, уи аповест саргьы саӊхьахьеит. Ашәҟәы изызѡит автор Солженицын. Иаргьы аҭак сзааишьҭит. Ииѡыз зегьы иашоуп.

– Акыр ҭуоу шәара аӊсуаа рҭоурыхи рмифологиеи шәырзҽлымҳауижьҭеи?

– Ишуасҳәаз еиӊш, саныхәыҷызгьы Аӊсны аʒбахәқәа саҳахьан. Аха абраҟа санааи ауп уи бзиа ианызбаҭәҟьа. Абри еиӊш иҟоу аӊсабараҽы инхауа ажәлар закә жәларузеишь ҳәа азхәыцра салагеит. Шаҟа иеилыскаауаз, убасҟак бзиа избон аӊсуаа. Рҭоурых шыҭәаху еиӊш, дара аӊсуаа рхаҭақәагьы даараʒа «ихѡоу» уааӊп. Агәаҟра дуʒʒа дақәшәар, иахьынʒаилшауа игәырѡа ирмаʒоит, фырхаҭара дук ҟаиҭазар, иҟасҭаз, изуз ҳәа иҽала иузирҳәаʒом. Аҳәынҭқарцәа иааҟарҭоз зегьы иѡны ишьҭырхуан. Иабаҟоу, ӌьаракыр, иѡны ишьҭырхма аӊсҳацәа иҟарҭаз?

Сазыʒырѡуан ииҳәауаз, аха иауамызт, сыбла сзаҟәыҭхауамызт «Амра алашьцара» захьʒыз, уажәраанʒа зыʒбахә сымаз аҭыхымҭа. Даараʒа узырхәыцша хаҽсахьоуп акануеи. Уи ишәақь харшаланы икуп. Дшаҳәшаҳәуа деилаҳәоуп.

Дааразa иугәаланаршәоит ареволиуционерцәа. Цқьа уазхәыцыр, иҟалап абаандаѡцәа раҵкысгьы ирыцҳашьатәу убри аканueи иакәзар. Издыруада, уи анкьа дуаѡызҵгьы, аха уажәшьҭа убасҟак ихы ҭырҟьахьеит, ииҳәааua, ииуа изымдыруа убасҟак ддырҟьалахьеит, дпалачха, дызхагылоу абаандаѡцәа дрылазаргьы иашьа гәакьа, изаҟаразаалак гәыблрак ҷыхауам игәаҵан. Уи дгәырґьаҵәа дазыԥшуп Сталин ихаҷесахьа змоу аԥҭа ʒлачы, аԥсцәаҳа.

Сара асахьаҵыхымҭа сахәаԥшуеит. Владимир Сергеи-иԥа аԥсуаа ртәы зҳәааua ашәҟәқәа, адокументқәа сирбарц аизгара даҷуп.

Аҵх наскьеит, иаахыкәкәеит ақәагьы. Даҷеа ԥыҵк аамҭа сымандаз, издыруадаз Аԥсни аԥсуаа ҳҭоурыхи рдырраҷы, зыԥсы ҭоу аенциклопедиа иаѡызоу ауаѡы ссир иҟнытә ҷыцс иҵегь шаҟа саҳараны иҟаз.

Ианыркьыԥхьуаз иагдырхазгьы налаҵаны, абраҟа иаанҵәеит усҟан изѡыз астатиа. Уиаахыс шаҟа шықәса цаз убоит, аԥхьаѡ. Убасҟантәи ҳаибабара ашьҭахь жәаѡа шықәса аатҳьаны, 1979 шықәса азы Владимир Сергеи-иԥа Ориолкин иԥсҭазаара далҵит. Исахьаҵыхымҭак, инаукатә статиак, илитературатә рҷиамҭак, иарбанзаалак иахьынʒазалшо акгьы саѡсыжьуамызт, уи иԥҳа, алитература адырѡы, Б. Пастернак ирҷиамҭа азҟаза, Маргарита Ориолкинеи сареи, аамҭала ашәҟәыѡѡцәа реидгылаҷы аус еицаҳуан. Ашьҭахь, лара Солженицын иѡымҭақәа дрыԥхьоит ҳәа лыцәгьа рҳәан, аусура дамырхит. Рыѡны еимырдеит, анапѡымҭақәа рцәыргеит. Иʒит Владимир Сергеи-иԥа изааишьҭыз, сара сыблала избахьаз, Солженицын исалам шәҟәы.

В. С. Ориолкин ҷыдала бзиа ибауан нарҵаа ирыхҳәааu ажәабжьқәа. Уи аепос иазкны акымкәа ѡбамкәа аҷыханҵақәа аԥиҵеит.Аха зегьреиҳа иарадзышьҭаз аԥсуаа ҳҭоурых аʒыргара акәын. Аԥсны имѡаԥысуаз археологиатә експедициақәа, шамаха, зегьы дрылахәын. Уи иоуп ииазырԥшыз хыхь зыʒбахә сҳәаз Ґаарԥ ашьхаҷы ишьҭоу, ҳара ҳашықәсԥхьаʒара ҟалааныʒатәи аамҭа иаҵанакуа адыргақәа зну ахаҳә-ԥшьа. Уи баҟа дуʒʒоуп, иаҵанакуа ахә ашьара уадаѡуп.

В. С. Ориолкин аԥсуаа рҭоурых иахҳәааны иаԥиҵахьеит асахьаркыратә литература аѡымҭақәа. Еиҳарак уи даз-ҷлымҳан аԥсуа ҳәынҵқарра иаҵанакуа аамҭа. Иԥсҭазаара даналҵ иҭынхеит аусумҭа ду «Аԥсуаа рбызшәеи рдоуҳатә

культуреи аҭоурых етногенез аҽы» ахьӡны. Анапҩымҭа шьҭоуп Аҧсуа институт аҽы. Иахьа уажәгьы иҭыжьым.

Аҧсны дахьынхоз азыҳәан уи ауаҩ бзиарак аҟаҵара, ламысла уалк иқәны иҧхьаӡауан. Уи иуалҧшьа инацҵангьы ишәеит. Ишәамкәа иаанхеит ҳара иҳақәу ауалҧшьа – ирҽиамҭа аҳаҭырқәҵара, ихьӡ ҳхамыршҭра.

1967–1990

«АЦЫНҴӘАРАХ» АВТОРИ АҦХЬАҨЦӘЕИ

Аҧхьаҩцәеи иареи еилибакааyа, абзиара цҳас ианрыбжьала, уи аҵкыс еиҳау насыҧс иҟоузеи ашәҟәыҩҩы изыҳәан. Ароман «Ацынҵәрах» ажурнал анылара ианалага инаркны, хыҧхьаӡара рацәала аҧхьаҩцәа ауит.

Хыҧхьаӡара рымам ашәҟәыҩҩы ироман аҵыхәала аҧхьаҩцәа рҟынтә иоуа асалам шәҟәқәа. Ашәҟәыҩҩы иҩны, аус ахьиуа ауадаҽы ҳтәоуп. Уахьыҧшлак ашәҟәқәа, афотоқәа, ахсаалақәа, археологиатә маҭәарқәа, аҭоурыхтә документқәа згәылоу апапкақәа ықәуп.

Саӡәыкны, акырынтә схы сазҵаахьеит, изакәзеи ароман «Ацынҵәарах», ҭоурыхтә документтә ҩымҭоу, мамзаргьы ихҭҳәааy, иӡбоу сахьаркыратә ҧҵамҭоу ҳәа. Уаҟа иалоу аперсонажцәа ииашаҵәҟьаны аҧсҭазаараҽ иҟақәадаз, автор ихы иҭҳәааны ииӡбақәада?

– Баграт Васили-иҧа, шәроман анҭыӣ, санаҧхьа, ҳәарада, Шәарах Кәаӡба шәара дшәыӡбеит, ус ауаҩы дыҟамызт сҳәеит. Иаабац литературатә хырхәагоуп сгәахәт. Уажәы саазқәылаз...

– Дыҟаҵәҟьазма Шәарах Кәаӡба ҳәа алак-ҩакра уалагама уаргьы? –дыччоит Баграт Васили-иҧа.

– Абарҭ асалам шәҟәқәа рҟны аӡәырҩы азӣаауеит убри. Уажәааигәа латҭатәык дсықәшәеит, даҧсыуан. Шәарах Кәаӡба ҳәа аӡәгьы дыҟамызт, уи автор диӡбеит анысҳәа, игәы иалсит. Аибашьраҽ ибжьаӡыз ҳаҷкәынцәа рыхьӡ зырӡша акы сҳәазшәа иҧхьаӡеит. Шәарах Кәаӡба диит ҳәа Баграт иахьиҳәо аҳаблагьы ҳара ҳҽы иҟоуп, убри иеиҧш зеиҧшыз арҧыскгьы сара схаҭа дыздыруан. Дӣарауаҩын, аибашьраҽ дыбжьаӡит ҳәа даналага, аиаша шәасҳәап, дыҟаӣәҟьазар ҟаларын убас еиҧш аҧсыуак ҳәа сҳәо сҟалеит саргьы.

– Ҿнак аусураҿ сыштәаз, – ҿааиҭит Баграт Васили-иҧа, – хаҭак аҭел дасит. Абраҟа, авокзалаҿ ҳрацәаҽны ҳгылоуп. Шәарах Кәаӡба ҳәа дыҟаҭәҟьазу дыҟамзу ҳәа аимакра ҳаҿуп. Акыр ықәҭаны ҳаисеит. Ҵьоукы дыҟаҭәҟьан убас еиҧш аӡәы рҳәеит, даҿаҵьоукы дыҟамызт рҳәеит. Шәеилаҳархеит, ҳаҭамзааит, аха ҳшәыҳәоит, ҳаилшәырга, шәара шәыда ҧсыхәа ҳамам, иҳәеит. Усеиҧш аӡәгьы дыҟамызт ҳәа ниасҳәа, ҳаи, рацәа ахы сгәыдуҭеит, саҭахагәышьеит иҳәан, ибжьы каҳаны, аҭел нықәиҭеит. Шәарах Кәаӡба ҳәа аӡәыр дыҟаҭәҟьазма? Дыҟамызт. Сара схазы акәым изысҳәо, аха аперсонаж, алитературатә фырхаҭа, ашәҟәыҽҽы диӡбаанӡа, ихы дҭиҳәаанӡа дыҟамызт, аха даниӡба, дшаны ашәҟәы дананиҭа инаркны уи дыҟоуп, зыҧсы ҭоу аӡәы иакәны ажәлар дрылагылоуп.

– Абарҭ асалам шәҟәқәа рҟны аҧхьаҽцәа азӣаауеит, Баграт Васили-иҧа раҧхьаӡа абри ароман шәхы ишҧаҭашәеи? Шәалазгалазеи?

– Аҧсуа жәлар рҿаҧыцтә рҿиамҭақәа рҿы, насгьы акыкҽбак ҭоурыхтә фактқәак исымҧыхьашәақәахьази рыла, аублаа рлахьынҭа сазҿлымҳауижьҭеи акрааҭуан. Шьарда сазхәыцхьан. Изакәу схаҭагьы исзымдырӡо, схы-сгәы иҭаланы акы саргәаҟуан, саргәаҭеиуан урҭ рзыҳәан акы сҳәарц. Цәаныррала издыруан, аха изакәыз, ҳәатәыс исымаз, насгьы иарбан жанру изласҳәаша ҳәа акгьы сыздырамызт. Ҧхынрак азыҳәан сышцацыз еиҧш, ҧсшьара сцеит Шәачаҟа. Амашьына ҧшааны, лассы-лассы сцалон аублаа реиҳа иахьынхоз аҭыҧқәа рахь. Сымацара слеиҽеиуа, снатәо, сҽагыло акырынтә сықәҧшқәахьан. Сыблақәа анаахызҽалак, жәларык рҿышьҭыбжьқәа слымҳа иҭаҽуан, иааины сыбла ихгылон. Ҧшра-сахьала Кавказ инхо амилаҭқәа инаҳалукаартә иҧшӡан, рфырхаҭарагьы, ргәымшәарагьы убас иҟан аублаа.

– Аҭаца дааумгахкәан, сара мыжда, аубла ҭыҧҳа дааугазшәа, рҳәоит ажәытә уаа.

– Аублаа даараӡа иҳаракны ирыхәаҧшуан аҧсуаа. Сышцац еиҧш, ҿнак сцан, аублаа ахьынхоз, ҳаблас иахьрымаз наарак аҟны сынхалеит. Амҭан аҳәира ахыҭәаны, аублаа ишреиҭаҳамҭаз мҽашьо, ижәра-жәыханы, аха иахьа уажәгьы ашьапы ҕәҕәаны, амахәқәа ҵарҵаруа биа ҭлак шгылаз збеит. Сынкахәыцуа убри амҭан сышгылаз, сылаҧш нақәшәеит

мақьа дук. Ашьац ахиаахьан. Напыла иаасрыцқьеит. Уи иаҟараз амақьа сара сыдунеихаан исымбац. Агәҭанӡа иҭыфаахьан. Абиа амҵан снатәеит убри амақьа сахәаԥшуа. Сизхәыцуан аубла хаҵа. Уи саԥхьа дтәан. Аҷы ҟьаҟьаӡа, ашыѡ-шыѡ ҳәа амақьа иқәшьуа иеиха ихуан. Иеиха нышьҭеиҵар, аҷы цыр-цыруа, ихырц аҭра ииаҭигон иаҳәызба хәыш ду. Ишьҭахьҟа, инаѡс игылан иѡны, иҟан инхара. Ихшара еибаргәырԍьо ашҭа иқәын. Ашәхымсаҷыҵнтә дааԥшуан иԥҳәыс ԥшӡа, аубла ҭыԥҳа. Ахәыцра сшалаз, аԥсшьарҭа ѡнахьы схынҳәит, аха сара сзыҳәан аԥсшьара ыӡит. Снатәаны, ииаилышьны, иаармариа-ны ажәабжьк, мамзаргьы идуцәам поемак зѡырц сҭаххеит. Аха убри снапы аласкаанӡа, ҭоурыхтә материалқәак сыԥшаап сҳәан, аимдара салагеит архивқәа рҟны. Урҭ срышьҭало сҷанаасха, аӡыхь дшашьҭаз, амшын аазыртыз сиѡызахеит. Адунеихаан сгәы иаанагомызт аублаа рҭоурых убасҟак иду-уп ҳәа. Қарҭ, Москва, Ленинград уҳәа ақалақь дуқәа рҟынтә илѡааны ашәҟәқәа мацара ѡынѡажәажәаба том инареиҳаны иаагатәхеит, иҵатәхеит. Иҵатәхеит Ҭырқәтәыла аҭоурых. Иԥшаатәхеит Африка ажәытәтәи ахсаалақәа. Изѡырц исҭахыз ажәабжь иаҳа-иаҳа иазҳауан. Мчыбжьык мызкы иналагӡаны изѡып ззысҳәоз аѡымҭа жәашықәса егьаарыгымхо садхалеит. Иалҵыз убоит. Сгәы иҭаз, схы иҭаз зегьы убраҟа иагәыласҵеит.

– *Аԥхьаѡцәа гәахәа дус иҟаҷаны ирыдыркылеит шәроман, Баграт Васили-иԥа. Аԥхьаѡцәа ргьама, рԥсихологиа зҷо социологк изхаша аматериал ыҟоуп урҭ ииарышьҭыз арҭ асалам шәҟәқәа рҟны. Москва иантыҷ аҭираз Аԥсныҟа ииарышьҭыз цырак ыҟамкәа инҷәахьеит. Ашәҟәытҭира аусҳәартҭаҷ сазҷаан, ҳара азаказ ҟаҳҷеит ѡынѡажәажәаба нызкь ҳзаарышьҭырц, убасҟак ҳамазаргьы иаҳҭиуан рҳәеит. Аитаҭыжьраз иҟоузеи?*

– Иҟалап еиҭаҭрыжьыргьы, Москва ашәҟәҭыжьырҭаҷгьы асалам шәҟәқәа рацәаны ироузаап иаҳзаашәышьҭ ҳәа.

– *Баграт Васили-иԥа, сара издыруеит «Ацынҷәарах» қыртҭшәалеи ерманы бызшәалеи аитагара ишаҷу, ииарласны иҭыҷраны ишыҟоу. Уаҳа иабеитаргақәо?*

– Аиҭагара иаҷуп Болгариа. Иара убас уажәааигәа ашәҟәы соуит аиҭагара иалагеит ҳәа Венгриа. Еиҭазго лхаҭа ашәҟәы сзылѡит. Иазгәоуҭаша, ароман ахьӡ ажәак ала еиҭаҵуазаап дара рбызшәала.

– *Ахьӡ анышәҳәа, Баграт Васили-иԥа, ароман ахьӡ аԥсышәала иаҳа уаѡ акыр ианаҳәоит. Шәгәы ишԥаанаго?*

– Ажәа «ацынҵәарах» иажәа каҳаны, ицәаҵҽыганы, мамзаргьы уаҽы излеихыччо, дызларыцҳаршьо ажәаны иҟам. Жәларык, мамзаргьы абиҵарак рхаҵара ззынхаз, ирҟәырҷахоу, иаҳҳәап, ахра ду бганы еилаҳар, аҵҽыха дук ишазырҳәо еиҵшоуп ацынҵәарах ҳәа ауаҽы ишизырҳәо. Аболгарцәеи авенгерцәеи еиҳарак изларгәаҵхаз, даргьы, ҳара, аҵсуаа ҳаиҵш, ауама рзааимгахьаз аҭырқәа, рҭоурыхтә гәаҟрақәак аҳәазар акәхап.

– Аублаа рҭоурых бзианы излашәӵаз ала, акы сшәзӵаауан Баграт Васили-иҵа. Милаҭла реиҳа иззааигәадаз, иаахтны исҳәозар, иаҵсыуа племиазма убарҭ?

– Урҭ хазы милаҭын. Уара уеиҵш ароман иаҵхьаз аӡәырҽы сазҵаахьеит. Аублаа рцәажәара зныз алента сазыӡырҽит. Ражәақәа зныз ажәарқәа сыҵшааит. Ажәақәак аҵсшәа иазааигәомашь уҳәартә иҟазаргьы, урҭ злацәажәоз абызшәа, аҵсуаагьы иаҳзеилкаауам, адыгьаагьы ирыздыруам. Ҵшра-сахьалагьы, ҟазшьалагьы, бызшәалагьы аублаа даҽа милаҭк ирыламҽашьо рхатәы рыман, зегьрыла ихазын. Амала, аҵсуааи дареи еидгылон, аиуара, аиҭынхара рыбжьан.

***

Баграт Васили-иҵа иархив дагәылаҵшуеит. Сара аҵхьаҽцәа рҟнытә иаақәаз асалам шәҟәқәа иахьынтәаашьҭқәо гәасҭоит. Иҟалап аублаа ртәык аҳәозар сгәахәын, Шәачантә иаашьҭыз салам шәҟәык аарылысхит. Гергедава ижәлан изыҽуаз. Шықәса ҽынҽажәа раҟара ҵуазаап Шәача ааигәара ажәытәан аублаа ахьынхоз ҳаблак аҟны дынхоижьҭеи. Уи излаиҽуа ала, игәи илаҕырӡи неилаҵәо даҵхьеит «Ацынҵәарах». Ашьҭахь игәылацәагь ириҭеит иаҵхьарц. Зегьы еизаны иалацәажәеит. Аублаа ртәы ирбахьоу, ираҳахьоу ргәаладыршәеит. «Ҳҳабла аҵыхәан, абнараҽы ҵәак ылагылан аублаа иреиҭаҳамҭаны. Уи шаҟа шықәса ахыҵуа уаҽы издыруам. Ҳазегьы ҳҽықәланы ҳцан, амаҕ иаганы иҟаз убри ашьапы ҳрыцқьеит. Ҳаимдо ҳашнеиуаз аублаа рнышәынҭрақәагьы ҳаҵшааит. Урҭгьы ҳрыцқьеит. «Уроман иаҵхьаз ҳазегьы убас ҳаӡбеит, аублаа рҟәыхк ахьаабо иаҳмырӡларц, еиқәырхашьа зламоу ала еиқәҳархаларц» ҳәа иҽуан аҵхьаҽ. Асалам шәҟәы аҵхьара саҽын, даҽакгьы сазхәыцуан. Шаҟа амч дуузеи

асахьаркыратә литература, уи ииашаҵәҟьаны ажәлар рҽахәы аҳәара ианазку. Баграт Шьынқәба ироман «Ахра ашәа» иабзоураны Кьахь Ҳаԥьарат ихьӡ ҭыгахеит, адунеи дақәлахо даанхеит, ҳәынҵқаррас иҟоу зегьы иӡбахә раҳаит. Аублаа рзыҳәан убас иҟалеит «Ацынҵәарах». Ирхашҵхьаз, адунеи ианыӡаахьаз ажәлар, ашәҟәыѡѡы ибаѡхатәра дуи, идырра ҵаулеи ирыбзоураны, рыхьӡ адунеи иаҳаит. Ари еиҳау насыԥс иҟоузеи иара, ашәҟәыѡѡы изгьы, усеиԥш иҟоу аѡымҵақәа зланагалаз ҳаԥсуа литература азыҳәангьы.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1977

АҬАШӘҚӘА АНЫҒӘҒӘОУ

Ирҽиаратә ԥсынҵры иаҳа-иаҳа иацло, иазҳауа дааueит адунеи аҽы еицырдыруа ашәҟәыѡѡы Фазиль Искандер. Ажәа аԥшӡараз исымҳәеит адунеи аҽы еицырдыруа ҳәа. Уи иѡымҵақәа, шамаха, аҳәынҵқарра дуқәа зегьы рҽы еиҵаргахьеит.

Ґәалашәара хәыцқәак аазгар сҵахын. Берлин сыҟан. Ҳаиҵагаѡ-амѡаԥгаѡ иахьа адәқьанаҽ инанагараны иҟоуп Искандер ишәҟәы ҽыцк лҳәеит. Ҳнеит ианылҳәаз асаат азы. Аахәаѡцәа ҵәны еизахьан. Сышзамыԥхьозгьы саргьы иаасхәеит. Иахьагьы исымоуп. Шотландиа аҳҵны қалақь Единбург абиблиотекаҽы асовет делегациа ҳгәы иахәарц, иахыҽхәо иаҳдырбеит Искандер иѡымҵақәа зныз, анапы рацәа иахьакхьаз иахҟьаны зцәа зхыԥны иҟаз ишәҟәы англыз бызшәала.

Фазиль Искандер ҳиргәырґьеитдаҽа ѡымҵаҽыцк ала – аповест «Ахәыҵра аҵла». Ари аповестгьы, иѡымҵақәа реиҳараӡак реиԥш, Аԥсны иазкуп, аԥсуаа ирххәааup. Иѡуп гәыблрала, бзиабара дула. Автор Москва дынхоижьҵеи акрааҵуеит, аха уи Аԥсны ацәгьеи абзиеи, иагуи иабзоуи, изеигәырґьои ихьаанагои иахьагьы уахагьы иалагылоу аӡәы иеиԥш ауп ишидыруа, избанзар, шамахамзар, есышықәса дааны ахи аҵыхәеи днал-ѡалсны ибоит идгьыл гәакьа, дрыҽцәажәоит ижәлар, иԥшааueит ԥхьаҟатәи иѡымҵақәа рпрототипқәа. Дрызҽлымҳауп ареспублика аизҳарақәа.

Аповест афырхацәа руаʒәк, Қьаазым зыхьʒу, игәы дҭахәыцуа иҳәоит ҷьара: «Зегьреиҳа аус злоу, ауаѡы дахьынтәалагаз аҧашә ауп», –ҳәа. Абри ахшыѡҵак иҳанаҳәо рацәоуп иара ашәҟәыѡѡы ихаҭа изыҳәан. Фазиль Искандер урыс бызшәала иѡуа аҧсуа шәҟәыѡѡуп. Ҳәарада, ари аѡыза атермин иамазкуа иақәшаҳаҭымхо ҟалашт. Адоуҳатә беиарақәа, ауаѡы ирҿио иҟазарақәа, зегьы раасҭа, реиҳа имилаҭтәуп алитература. Асахьаркыратә ѡымҭа излаѡу абызшәоуп раҧхьаʒа еилкаашьас иамоу иарбан милаҭу уи зтәу. Ари идыру усуп. Аха иахьа Асовет ҳәынҭқарра иаланхо ажәларқәа зегьы рзыҳәан аѡбатәи бызшәа гәакьаны, зыда ҧсыхәа рымам бызшәаны иҟалеит аурыс бызшәа.

Амилаҭтә республикақәа рҟны ицәырҵит атермин ҿыцгьы. Ирҳәо уаҳауеит, акьыҧхь аҟны ҳаҧхьоит, иаҳҳәап, урысшәала иѡуа аҟазах шәҟәыѡѡы, урысшәала иѡуа абашкир шәҟәыѡѡы уҳәа. Абри аѡыза убоит аҧсуаа ҳаҧсҭазаараҿы. Г. Гәлиа, Ф. Искандер, Иу. Лакрба, Д. Чачхалиа, Е. Басариа уҳәа аʒәырѡы рхаҭақәа гәыла-ҧсыла, шьала-дала иаҧсыуаны, аха урыс бызшәала иѡуа шәҟәыѡѡцәоуп. Урҭ рхыҧхьаʒара аринахысгьы иазҳауа ицалоит.

Ҳәарада, аҧсуа ихаҿы, иҧсихологиа, ихәыцшьа уҳәа раарҧшреи, рыҭҵаареи, реилкаареи рзы аҧсшәа аҵкыс еиҳаны бызшәак иалшараны иҟаʒам. Аха, изааʒарызеи, аҧсуа повестқәак, ажәабжьқәак рҟны убас еиҧш фырхацәақәак ҳҧылоит, ахьхьаҳәа аҧсышәала иаҧҵоу аѡымҭақәа рҟны аасҭа саʒәыкны, урысшәала иѡуа Фазиль Искандер иѡымҭақәа санрыҧхьалак, аҧсуаа иаҳа избоит, афырхацәа шаҧсыуаау иаҳа издыруеит. Ари иаанагом, урысшәала иаҳа имариоуп аҧсуа иаарҧшра, насгьы урысшәала иѡлароуп ҳәа.

Урысшәала иѡуа аҧсуаа аʒәырѡы инарҵауланы сахьаркырала иаадырҧшуеит амилаҭтә ҧсихологиа. Урҭ рфырхацәа рхәыцшьала, рыламыс абзиарақәа ахьаҳдырбо ала, аҧсуаа ирзааигәоу ѡымҭаны, еигәырҕьаны изыҧхьо акы акәны иҟалеит. Асовет тәылаҿы мацара акәымкәа, уи анҭыҵгьы аҧсуаа рыхьʒ бзианы иргахьеит Фазиль Искандер. Убарҭқәагьы, насгьы аҧсуаа аурыс бызшәа аѡбатәи бызшәа гәакьаны, уи аҵакы, алшара, адырра, аҵара есҿены ишазҳауа уҳәа, зегьы неидкыланы ҳазхәыцны, иаамҭаʒами урысшәала иѡуа аҧсуаа рзыҳәан аҳәара ҳалагар, урысшәала иѡуа аҧсуа шәҟәыѡѡцәа ҳәа?

Насгьы, сгәанала, иаамҭазар ҟалап, аԥсуа культура аҭоурых ианалаҵәажәо, алитература аӡбахә анырхәо, урысшәала ишыѡуа нацҵаны, урҭ рыхьӡ ҳаҭырқәҵарала аҳәара.

Иаагап аповест «Ахәыцра аҵла» аҟнытә ҿырԥштәқәак: «Чья-то корова застряла в лесу, видно ее широколапый терзает». «Совсем лопнуло, – кивает тетушка в небо, – гори оно огнем». «Я вспомнил рассказ одного пастуха, который говорил, что если в самом начале малярийного приступа вымыться в ключевой воде, малярия может покинуть тело». «Хороших вам трудов». «Дядя Киазым сразу же заметил, что мамалыга недожарена на огне, а фасоль слегка пригорела». «Худшей корове коровник достался» уҳәа ирацәоуп уаѡы ииаигаша аҿырԥштәқәа. Иаагап аповест аҟнытә даҽа бзацк:

«В углу была навалена горка из кукурузных початков, еще не очищенных от кожуры. Рядом с этой горкой стояла большая корзина с фасолью в стручках. Возле нее стоял мешок с кукурузным зерном. Кухня была вся захламлена вылущенными кукурузными кочерыжками и пустотелыми стручками фасоли. У изголовья открытого очага стоял мокрый и грязный теленок, покачиваясь и щурясь от дыма».

Арҭ аҳәоуқәа убасҟак иаԥсыуа ҳәоуқәоуп, аԥсшәа аҟнытә аурысшәахь еиҭагоу ҵьушьоит.

Аповест ахҭыс мѡаԥысуеит аԥсуа қыҭаҿы, аибашьра ашықәсқәа раан, аха анҵәамҭаҿы автор уи ақыҭа ҳалаирԥшуеит иахьатәи амшқәа рзыҳәангьы. Уи игәы иаланы иѡуеит ҳазну аамҭазы ақыҭақәа кажьны, аҿар ақалақь ахь иахьцо. Иҳанаҳәозеи аповест ааизакны? Аԥсадгьыл ашәарҭа ианҭагылоу ауаѡы иԥсадгьыл ихьчароуп, ауаѡы ауаѡра имырӡуазароуп, иламыс цқьазароуп, дазықәԥалароуп иабацәа урҭ рабацәа рхәышҭаара ахьмыцәаша.

Фазиль Искандер Аԥсны аԥсабара екзотикак еиԥш акәым дшахәаԥшуа, ижәлар гәакьа, аԥсуаа рышҟагьы етнографиатә интересым уи имоу. Убри азыҳәаноуп аԥсуаа идеализациа зырзимуагьы. Рыбзиарақәа реиԥш, рыграқәагьы ибоит, егьиҳәоит. Иѡымҭақәа реиҳарак ихаҭа иибаз, дызлахәыз, ихәыцра, ма иқәыԥшра иадҳәалоу роуп. Урҭ иразу, иқьиоу сатиратә бызшәала, лаф ажәала.

Фазиль Искандер иповест ҿыц даҽа знык шаҳаҭра ауит, даҽа знык агәра ҳнаргеит ижәлар ртәы аниѡуа ишилшо А. Чехов

ишиҳәаз еиӈш, «говорить и думать в их духе». Аҵла аӈашәқәа ғәғәанаҵы амахәҭақәа ӈарӈаруеит, иара азыҳәан акагьы шәарҭам. Ашәҟәыѡѡы ижәлар дырзааигәанаҵы ишәҟәыѡѡра иҭамбо аӡыхь иаѡызоуп. Аурыс бызшәала иҳәазаргьы, даҽа шәҟәыѡѡык излеимҳәацыз ала уи иҳәеит аӈсуаа рыгәҭыхақәа рацәаны. Уи асовет литература зегьы аҟны иҳәеит ажәа ҽыц, иаӈшьигеит литературатә хырхарҭа ҽыцк, дагьыҟалеит асовет тәылаҽы еицырдыруа, тираж дула зышәҟәқәа ҭыҵуа, зѡымҭақәа аҳәаанхыҵ еиҭаганы иҭрыжьуа, иналукааша, урысшәала иѡуа совет ӈсыуа шәҟәыѡѡны. Уи раӈхьатәи иповест «Абғаӈьмақәа реҵәаӈьаа» шаҟа бызшәа рахь еиҭаргахьоу хыӈхьаӡара амаӡам. Аӈсуа кьыӈхьаҽгьы, ианцәырҵыҵәҟьа инақәырццакны, ииашаны, иахәҭаны, егьаамҭаны ахәшьара бзиа аиҭеит апоет-критик М. Лашәриа.

«Аӈсны ҟаӈшь», 1977

ГӘАҲӘАРЫЛА ИАҬҴОУ АУСУМҬА

Усҵәҟьагь ақәра маҷым уажәшьҭа аӈсуа театр. Ҳкультуреи ҳҵара-лашареи русзуѡцәа дуқәа уи аҟырҟы дырхәыхәхьан, ихацдыркхьан Аӈсны Асовет мчы шьақәгылаанӡагьы, аха амилаҭтә театр ахьӡуҵартә еиӈш уи абға анеиҵнахыз, амилаҭ ирҽахәҳәаганы ианыҟалаз Асовет мчы аиааира анага инаркноуп, убри аҟнытә мѡашьарада иазуҳәар ҟалоит Октиабртәи ареволиуциа иабзоуроуп аӈсуаа атеатр ахьҳауз ҳәа. Зыҽны ихацыркхаз аҽны инаркны иахьа уажәраанӡа изнысыз амѡа ккаӡа уаннарӈшылоит иаҳхысыз ашықәс азыҳәан ашәҟәҭыжьырҭа «Алашара» аҟны иҭыҵыз аҟазараҭҵааратә наукақәа ркандидат А. Аргәын иусумҭа «Абаѡхатәреи агәаҳәареи».

Атеатр иазкны аусумҭа аӈиҵахьан М. Лакрба, аха иѡит шәҟәыѡѡык, драматургк иаҳасабала. Убри аганахьала уахәаӈшуазар, ҳәарада, уи иусумҭа зыӈсоу иахьа уажәгьы илаҟәымхац. Изхысҳәаауа А. Аргәын иусумҭа анаӈиҵоз ихы иаирхәаша, дызқәышаҳаҭхаша мамзаргьы инарымакны дызлацәажәаша даҽа авторцәақәак русумҭақәа имҵамызт. Убригьы акырӡа иаруадаѡуан асеиӈш иҟоу аусумҭа аӈҵара. Исҳәаз иаанагом, А. Аргәын аӈсуа театр аҭоурых иѡит ҳәа. Усеиӈш иҟоу аусумҭа иахьа уажәранӡагьы иаӈҵам, аӈҵара

даараʒа иахәҭаны, иагьаамҭаны ишыҟоугьы. Ашәҟәы «Абаѡхатәреи агәаҳәареи» иналкааны ааѡык аӈсуа актиорцәа ирызкуп. Урҭ рырҿиаратә патреҭқәеи, рыӈсҭазаратә мѡеи раарӈшра мацара иҽырҭеимыгʒеит автор. Дара инарыдкыланы, инаимѡатәны акәзаргьы, акырӈьара дрылацәажәоит аспектаклькәа неизакны, еилиргоит иаазыркьаҽны. Абри ҳаналацәажәо, сажәа саӈыѡланы, заа исҳәарц сҭахуп згәаҭарак. Саʒәыкны исҭахын аӈсуа театртә ҟазара аҿиараҽы етапны иҟалаз спектакалькәак иҵегьы дырзааҭгылар, иҵегьгьы инеиҵыхны дрылацәажәар, ѡбагьы, ҷыдала далкааны дзыхцәажәо актиор, ма актриса раамышьҭахьгьы, урҭ ирывагылаз ирыцыхәмаруаз иҵегьгьы инеиҳаны ажәақәак рзикыр, хӈагьы, ари аусумҭа уи иазкымзаргьы, иҵегь иҳәар ҟалон арежиссиорцәа русумҭақәа, рыӈшаарақәа, рықәҿиарақәеи реиҵахарақәеи ртәы. Ҳәарада, арҭ азгәаҭарақәа ҳамакра мариоуп. Автор иѡуамызт аӈсуа театр аҭоурых. Уи итема, ихықәкы даҽакын. Аха... аха зысҳәо рыцҳарак ыҟоуп араҟа. Ашәҟәыѡѡы иаӈиҵаз ақьаадаҿ иаанхоит. Иӈсы ахьынʒаҭоу иѡымҭа ахәшьара амоукәа, еилкаамкәа инхаргьы мышкызны иаӈхьо, изыӈсоу ала ахә зшьо дҟалоит. Убас иҟоуп амузыкатә рҿиамҭагьы, убас иҟоуп аҿыханҵаратә, аскульптуратә уҳәа, асахьаҭыхыѡцәа раӈҵамҭақәагьы. Убри аѡыза иалхәдоуп атеатртә ҟазара. Уи ҿыҭбжьык иаѡызоуп, аʒәгьы ианимаҳа, баша аҳауа иналаʒ ицоит аҿыҭыбжьы. Шаҟаѡы артистцәа ахаҿсахьа бзиаʒақәа аӈырҵаны, арежиссиорцәа аспектакль дуқәа ықәыргыланы уаѡы игәаламшәаʒо, аҭоурых иазнымхаʒакәа ибжьаʒхьоузеи.

Араҟа усҟак иаҭыӈымзаргьы, хәаӈшѡык, атеатр азыгәблѡык иаҳасабала, сагьрыҳәоит, сагьазыӈшуп ҳтеатр ахацыркѡцәа, иналукааша ҳактиорцәа дуқәа ргәалашәарақәа рыѡларц. Аʒәы заҵәык, Шәарах Ӈачалиа иаамышьҭахь, убри аганахьала аʒәы акы иѡны исгәалашәом. Абарҭ иаҳҳәаз ахшыѡҵакқәагьы ирыдкыланы ҳаназхәыцлак, изыӈсоу ҳаракхоит А. Аргәын ишәҟәы.

Ҳазну аамҭазы ҳаӈсуа театр артистцәа рганахьала, ӈасаӈаса аасҭа, иаҳа аҽеибнаҭеит. Иҟоу арежиссиорцәа аѡыӈьа аспектакль бзиақәагьы ықәдыргылахьеит, абаѡхатәра шрылоугьы шьақәдырҭәҭәахьеит. Аха имаҷуп ҳрежиссиорцәа рхыӈхьаʒара. Аʒәы илшоит амѡақәҵара, атеатр ахырхарҭа алхра, аха ахырхарҭа рыҭаны, арҿиаратә мѡа ду ианиҵаша арежиссиорцәа, ианамуʒах хѡык, ӈшьѡык имамзар, амѡа

иқәиҵода, ахырхарҭа зиҭода? Абас рҭагылазаашьа шыҟоугьы, ирылшоит ҳәа агәра ахьааго аҟнытә, иҵегьы аус руроуп ҳрежиссиорцәа, ҳзыхцәажәо ашәҟәы иранаҳәоит изакәытә спектакль дуқәаз аҧсуа театр асценаҿ ицәырҵқәахьаз.

Иахьатәи ахәаҧшыѡцәа, еиҳарак еиҵагылаз аҿар, аʒәырѡы ахааным, ирыздыруам А. Аргәын ишәҟәы зызку Екатерина Шакирбаи, Анна Аргәын-Коношок, Минадора Зыхәба, Михаил Ақаѡба, Разынбеи Агрба, Азиз Агрба, Леуарса Касланʒиа, Шәарах Ҧачалиа дара реиҳа ианрааз рбаѡхатәра ашәҭымҭа ианҭагылаз аамҭазы иаҧырҵаз ахаҿсахьақәа, насгьы урҭ рҟнытә ѡыцьа, Азиз Агрбеи Шәарах Ҧачалиеи актиорра аамышьҭахьгьы, иахьрежиссиорцәаз аҟнытә, ахәаҧшыѡцәа акыр шықәса ирхамышҭуа иқәдыргылаз аспектакльқәа. Иахьатәи актиорцәа ҿарацәеи арежиссиорцәеи рзыҳәан урҭ рыҧсҭазареи рырҿиамҭеи хәы змам ҿырҧшыга дууп. Ҳәарада, иахьа асценаҿынтә иҳәатәу ашәа даҿакуп, иахьатәи ахәаҧшыѡцәа зынʒаск даҿа уаѡуп, убри иахҟьаны арежиссурагьы актиортә ҟазарагьы рҿаҧхьа иқәгылоу азҵаарақәа даҿакхеит, иаҳа иҳаракхеит, иаҳа иҵаулахеит. Аха егьа аамҭа царгьы, атеатр аҿаҧхьа егьа зҵаара ҿыц цәырҵыргьы, наунагʒа иҿырҧшыганы иаанхоит хыхь зыʒбахә ҳҳәаз ҳартистцәа дуқәа рырҿиаратә ҧсҭазара, урҭ атеатр – рус хада, рыҧсы ахҭнырҵо бзиа ишырбаз, егьа уадаѡра, мыҟәмабара, залымдара иақәшәазаргьы, атеатр камыжькәа ишааргаз. Убри амѡа ккаʒа уаннарҧшылоит, абарҭ, хыхь исҳәаз агәаанагарақәагьы узнарҵысуеит ашәҟәы «Абаѡхатәреи агәаҳәареи».

Иналукааша ҳактиорцәа ирызку ари ашәҟәы иану аочеркқәа ѡуп исахьарку ажәала. Рызегьы неибанеиҧшны напҟазала иѡымзаргьы, очеркқәак сахьаркыратә ѡымҭак еиҧш урыҧхьоит. Амала рызегьы неизакны урыҧхьаны уаналгалак, автор дзыхцәажәо ҳҟазарақәа руак аусзуѡцәа иаҳагьы пату рықәуҵо, изыҧсоу иаҳагьы иудыруа уҟанаҵоит. Убас, артистцәа руаʒәк. Азиз Агрба уажәы Д. Гәлиа ихьʒ зху апремиа иҭаразы дықәгылоуп. Аҳамҭа ду дшаҧсоуи дызлаҧсоуи сырзааҭгыланы салацәажәом. Иааркьаҿны, инасымѡатәны акәзаргьы абраҟа исҳәо убриоуп, А. Аргәын ишәҟәаҿы уи актиор ду, арежиссиор, изкыз аочерк санаҧхьа даҿазнык агәра згеит Азиз Агрба хымҧада зыʒбахә ҳәоу апремиа иҭара шахәҭоу, дагьшаҧсоу.

Агхаҟәеи абзиарақәеи хыхь исҳәаз инарыварҭыланы аҵыхәтәан, сажәа саналго ѡ-зеиҭьашьарак нацсҵар ҭахуп. Арҵ аочеркқәа ҭыҵхьан қырҵшәала, уажәы инеидкыланы иҵыҵит урыс бызшәала. Ахәшьара ҳаракны иаҵаны ашәҟәы аԥхьажәа иѡит аҟазараҵҵааратә наукаҟәа рдоктор, апрофессор Г. И. Гоиан. Ҳәарада, урҵ абызшәаҟәа рыла иахьҵыҵыз ус бзиоуп, ус дууп, аха аԥсуа хәаԥшыѡцәа, аԥсуа ԥхьаѡцә ирымазар бзиан аочеркқәа дара рхатәы бызшәала, ѡбагьы асеиԥш иҟоу аочеркқәа ирыԥсоу, зыххәаара ахәҵоу артистцәа иҵегьы ҳамоуп. Иаҳҵахын убарҵ рзыҳәангьы иѡыр, уи аѡра шилшо агәра ҳзыргаз А. Аргәын.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1977

АМШЫН, АҴОУРЫХ, АҨЕИҨШ

(«Болгариатәи амшынҵа» аҟнытә)

Аныҟәарақәа раан иҟарҵало анҵамҵақәа, шамаха, зегьы алагоит амѡа иқәларц азыҳәан аҽеиқәыршәара ишаҽыз, ирҵаххақәаша ишрышьҭаз, ишырԥшааз, ма ишырмоуз, нас, ҳгәы архьыухьыурц азыҳәан, рҵынхацәеи дареи реиԥырҵра иналаҵәажәоит. Уи аиԥырҵра еиҳарак имѡаԥысуеит аҳаиртә баґәазаҽы, мамзаргьы адәыґба аанҽасырҵаҽы. Абри, ишьақәгылахьоу атрадициа, ицәгьоуп ма ибзиоуп ҳәа ахымҳәаакәа, ҳара иаҳҵахуп, аешьаратә ҳәынҵқарра Болгариа иҟаҵоу анҵамҵақәа ҳрылагарц иара уаҟа, ҳахьнеишаз ҳаннеи инаркны. Уи мацара акәымкәа, еилаҳгап даҽа традициакгьы. Ѡымчыбжьа ҳахьыҟаз иаабаз, иҳаҳаз абзиарақәа зегьы рҳәара ҳаламгакәа, иаҳґәалаҳаршәап иналкааны мышкы, иналкааны ҭыԥк. убри аҵыԥ арбану? Болгариа збахьоу, ма шәҟәы-быґьшәыла издыруа, ҳәарада, Софиа ауп иҳәашт, избанзар, сасра уахьнеиз, аԥшәма думбар иаѡызоуп, уахьнеиз атәыла аҳҵны қалақь авсра. Араҟоуп жәытәнатә аахыс амилаҵ идырҽиахьоу аматериалтәи адоуҳатәи культура ахьеизаку, иахьубарҵоу, иахьуаҳарҵоу. Мықә ауахәама угәалазыршәо ауахәама ахьгылоу, Софиа анакәмха узлацәажәо, хымԥада, арҵ анҵамҵақәа Варна иазкуп, избанзар, еицырдыруа қалақьуп, еицырдыруа курортуп иҳәашт. Мап, аԥшӡа ссир Софиа, аеҵәара иҵалаҳаны, ажәытәтәи архитектуреи аҽатә архитектуреи

узеиҟәымҭхо еинрааланы иахьеиларсу, аӡыцәаҟәа тәарҭас иахьрымоу Варна абаҳчаҟәеи ааныжьны, ҳара ҳанҵамҭаҟәа, ҳагәҭахәыцраҟәа рзаҳкырц ҳҭахуп Албена.

Ахьӡ анаҳҳәаҵҟьа, ҳажәа ҳаԥыѡланы, иаҳгәалаҳаршәап, уи ахьӡ иадҳәаланы хәылԥазык абраҟа иҳамаз аицәажәара. Абна-ккара инагәылахаланы, хыбрас ажәѡан ҳхагыланы, «Староболгарски стан ресторан» аҟны ҳтәан еицырдыруа ашәаҳәаѡы, «Ахьтәы Орфеи» ѡынтә изанаршьахьоу Михаил Белчеви ҳареи. Уи игәаларшәаны далаҵәажәон Аԥсны даныҟаз игастрольтә концертҟәа шымѡаԥысыз. Даҳхагьежьуа ҳамаҵ луан ахәыҵаѡ ԥҳәызба. Лыԥшра-лсахьа мацара акәым, лԥышәарччалашьагьы уи даарӡа дреиԥшын аԥсуа ҳәса хәычҟәа. Дҿаԥха-ҿаччо фатәы-жәтәы ҳәа уаҳа акыр шәҵахума ҳәа данааҳадгыла:

–Абас ибзианы ҳамаҵ ахьыбуа азыҳәан баҳныҳәарц ҳҭахуп, –иҳәеит Михаил. Лафҳәаѡык иакәын иара.

–Дабаҳныҳәо, лыхьӡ ҳаздырӡоме, –сҳәеит сара.

–Сара Албена сыхьӡуп–лҳәеит лара, лныҳәаҿа ахьаажәуаз лгәы иаахәаны.

–Ҳкурорт қалақь ахьӡ шәыхьӡызаап, –сҳәеит.

–Иара ахьӡ сара исыхьӡым, аха сара сыхьӡ иара иахьӡуп, –лҳәеит ларгьы лажәаҟәа алаф рылаҵаны. Сара, уи лафны илҳәаз ԥьысшьеит, аха ашьҭахь еилыскааит, ииашаҵәҟьаны реиҳа имилаҵҭа хьӡыз аԥҳәыс хьӡы шахьӡырҵаз ҳара ҳаамҭаз ииз ари ақалақь. Иԥшӡоу хьӡуп, алирика аҵоуп.

Сара сазхәыцуан Аԥсны аҳҭны қалақь. Аԥсшьаѡцәеи араҟа инхо ақалқь уааи реизыҟазаашьаҿ изызхәыцым шьарда ирацәоуп. Ааглыхра ахьҿио, акультура иахьазҳауа, административтә центр ахьыҟоу ақалақь аҟны асҟак ирацәаны аԥсшьарҭа ѡнқәеи атурбазақәеи рыҟаҵара иашамзар ҟалап. Ԥсшьара иааua иҵахуп амузыка, акәашара, зынгьы ибжьы нҵыганы ашәаҳәара, игәы аԥсы ашьартә иаамҭа ахгара. Уи рԥырхагоуп араҟа инхо, иаашар усура ицо аԥьажәлар. Аҟәа ақалақь аҟны аԥсшьаѡцәеи инхои иахьеилахаз иахҟьаны, адәқьанқәа урзыѡналом, автобусҟәеи атролеибусҟәеи узрыҟәтәом, аочеред уахәом, аԥшыха уара иумам, избанзар уԥсшьаѡым, усура уццакуеит. Абарҭқәа уамак зҵахымыз, ибзиаӡаны иазхәыцит аболгарцәа рҿы. Акурорт қалақь – акурорт мацара иазкуп.

Акурорт аматҵ азызуа раамышьҭахь, уаѡгьы дынхом уаҟа, аа, иаҳҳәап, ишыҟоу еиԥш ҳара ҳҷы Пицунда.

Аболгарцәеи аԥсуааи, ҭоурыхла ҳахьеиԥшқәоу рацәаҙоуп. Уи зыхҟьаз раԥхьа игылоуп Амшын Еиқәа. Аԥсуаа ҳаиԥш, аболгарцәа рзыҳәангьы акырынтә аҕацәа ҙыхнагахьан амшын. Аԥсреи абзареи иҵадыргылеит аҵырқәцәа. Шәышықәсала Болгариа иахаԥан Османтәи аимпериа. Уи ирзаанагаз ашьеи алаҕырҙи аԥсуаа ирзеиҵаҳәатәым, избанзар ҳаргьы иаҳҳаагахьеит. Иҟалон аболгарцәа, Христо Ботев ишиҳәаз еиԥш, иҟаҙамызшәа адгьыл ианыҙааргьы, аурыс ҳәынҵқарра акәмызҵгьы. Аурыс ир ҟалеит аболгарцәа рзыҳәан иԥсеиқәырхаганы. Абри сазхәыцуан сара Шипка ахәаԥа саныҟәгылаз. Араҟа иқәгылоу абааш ѡ-жәларык рыешьара иасимволуп. Ҳаҵыр ду рыҟәҵауа, аболгар жәлар ирхадыршҵуам аурысцәеи дареи реиѡызара зырҕәҕәоз иналукааша аҵеицәа. Урҵ рзыҳәан иргылоу баҟак анызбалак, сара исгәалашәон Аԥсны Урыстәыла адҵара зхы ақәзҵаз аԥсҳа илахьынҵа...

Болгариа аҵырқәцәа ирымпыҵыҵижьҭеи шәышықәса ҵит. Милаҵҵә ныҳәа дуны иазгәарҵеит абри ахҵыс. Ахақәитра азыҳәан рыҟәԥара иазкны акино ҵихит Николаи Машьченко. Иазгәоуҵаша, убри арежиссиор иоуп изҵыхымҵоу раԥхьатәи аԥсуа телехәаԥшратә фильм «Арҷиара». Абри афакт иҳанаҳәо рацәоуп. Амилаҵ дуқәа, зылшареи зкультуреи иаҳа иҷиаз, амилаҵ хәыцқәа рахь иҟарҵо ацхыраара аҟны акәхап раԥхьаҙа иргыланы иахьааԥшуа аинтернационализм, иахьааԥшуа ленинтә милаҵҵә политика.

Ҳазыхынҳәып Албена. Шәахыччаргьы, избаз, исаҳазоуп исҳәо. Ашара адәы ианаақәлоз, аҽада аҟаабжь саанарԥшит. Алу Қьааба иугаргьы, лагара агхом ҳәа араҟа сахьааизгьы, аҽада аҟаабжьоума исаҳауа сҳәан асасааирҵа аԥенҵьыр салԥшны санынаԥш, Ешыратәи ахәаԥақәа иреиԥшыз ахәаԥа анаараҷы иҳәуа иаҷан аҽадақәа. Ашьҭахь сыблала избеит убарҵ аҽадақәагьы аԥсшьаѡцәа рыматҵ аура ишазкыз. Аҽадауардын (ус уҳәар ауазар) инаҵаркуеит. Абилеҵ ахә шәаны унақәтәоит. Акурорт қалақь аѡнуҵҟа уцоит иахьуҵаху.

Ахәахьы сыѡхалан, асасааирҵақәа срыхәаԥшуа сгылан. Избахьоу аҟазацәа ирҳәоит, Европатәи акурорт қалақьқәа ирегьҙақәоу ируакуп ҳәа Албена. Изла? Раԥхьаҙа иргы-

ланы архитектура аганахьала. Хыхьынтәи уанрыхәаԥшуа, ашьха хәаԥақәа иреиԥшнушьалоит асасааирҭақәа. Иаҳа урзааигәахар, Египеттәи апирамидақәа угәаладыршәоит. Зегьреиҳа бзиарас ирымоу, иҵбоуп рхатәы стиль ала, даҽаԥьара иубом урҭ иреиԥшу аѡнқәа. Ашәҟәыѡцәа аҵәи-аҵәи узеиѡымдырааузар, изуҭахузеи ирацәаѡны ашәҟәыѡцәа. Дазхоит аҵәы. Убасоуп архитекторцәагьы. Сара уи сазҟазам, аха акырынтә сазхәыцхьеит Аҟәа идыргыло аѡнқәа рархитектура. Кәтык иаԥаз акәтаґьқәа реиԥшоуп аѡнқәа реиҳараҵак шеиԥшу. Аа, уажәы лассы-лассы акьыԥхь аҟны иалацәажәоит Аҟәа азааигәара Маиак аҳабла курорт ҭыԥны аҟаԥара. Аҳҭны-қалақь, административтә-ааглыхратә центр азааигәара усеиԥш иҟоу акурорттә комплекс аҟаԥара иахьынҵаиашоугьы уаѡ дазхәыцыртә иҟоуп, аха сара араҟа зыҵбахә сымоу, ԥьарамзар ԥьара статиак аҟны иуԥылом уи, идыргыларц иззықәԥо акурорттә комплекс, архитектура аганахьала оригиналла аҵбара, даҽеакы излеиԥшымхаша, ахатәы хаҷы шоуша азхәыцра.

Аекскурсиа ҳзымѡаԥигон арԥыс қәыԥш Пиотр Матев. Иԥьашьаны ҳаизыҵырѡуан, убас ибзианы идыруан имилаҭ рҭоурых, ретнографиа., Болгариа зегьы аекономика. Уии сареи ҳаицәажәарала еилыскааит ҳарҭ, акурорттә республикақәа ҳзызхәыцша акы, Софиатәи ауниверситет аҟны иҟазаап аекскурсиа мѡаԥгара иазыҟазҭо афакультет. Ахԥатәи акурс инаркны, астудентцәа аекскурсиа амѡаԥгара иаладыргоит. Дарбанзаалакь астудентцәа зегьы ѡба-хԥа бызшәа ддырҭоит. Уаѡы изымԥшаар ҟаларын Болгариа иазкны зҭаарак уи аҭак изыҟамҭоз.

Болгариа аамышьҭахьгьы аҳәаанхыҭҟа сцахьеит, аха сахьыҟазаалак исхамышҭуа ҷыдарак рыдызбалеит аболгарцәа. Уи аҷыдара саныхәыҷызгьы игәасҭахьан. Аха сгәы иаанагон ускан ҟазшьас имоуп аҵәы. Араҟа еилыскааит ишмилаҭтә ҟазшьас. Аҭара ақыҭан, Аҭара Ахәы ҳәа иахьашьҭоу аҳаблаҷ иҟоуп ҭыԥк Чачаа рашҭа ҳәа, Аԥсны аҳцәа иртәарҭан, ирынхарҭан убраҟа. Абри, Чачаа рашҭа аҭыхәахьшәа, Кәыдры ахыҷа иныҷәырххны нхаѡ бзиак иҵанакыша аҟара адгьыл Аболгар иԥьаԥҭа ҳәа иашьҭоуп иахьагьы. Ҭаацәарак аболгарцәа нхон убраҟа. Сара исыздыруам урҭ Аԥсныҟа ианыҷәнагалаз. Иҟаларын, аԥсуа мҳаԥьырцәа рцынҵәарахҷәак Болгариа ишнанагаз еиԥш,

ҳлахьынҵа злахьынҵахаз дара аболгар мҳаӵьырцәақәакгьы Аҧсныҟа иқәнагалазар. Сара сихаануп уаҟа инхоз аболгар руаʒәк. Даараʒа уаҩ ҭынчын убри. Дцәажәаʒомызт. Амала данцәажәоз ихиҽы зегьы ихалашауан. Гәыразрала иҭҭәаауан илакыҵақәа. Исгәалазыршәаз, абри аҟазшьа рыдызбалон араҟа, Болгариа сахьааиз, шамаха, саазацәажәоз аболгарцәа зегьы. Еиҳарак рлакыҵақәа ҵлашаауеит, рқьышә аччаҧшь ҧшʒа ықәлоит уахьатәиу анроуҳәалак. Уи егьӵьашьатәʒам. Асовет ар роуп афашизм рыхҳәаны, ахақәиҭра рзаазгаз. Иара абраҟа Албена азааигәарагьы асовет солдаҭцәа шаҟаҩы рнышәынҭрақәа ыҟоузеи!

Ҳгәыҧ иалаз ҩыӵьа Болгариатәи ақалақь Толбухинаҟа ицаны иҟан ҽнак. Аҳәаха рибамҭо ус ҽаарҭит ианыхынҳә:

– Атакси маншәаланы ианҳамҧыхьамшәа, хатәы машьынак аанкыланы ҳашцоз, автоинспектор ҳааникылеит. Ашофер аштраф ииршәарц дшаҽыз, ҳара ҳашсовет уааз иаҳҳәеит. Дҳаигәырҕьеит. «Асовет тәылаҽы инхоит сара сызхылҵыз амилаҭ – аҧсуаа» иҳәеит уи. Ҳара иаҳҳәеит ҳгәыҧ аҟны аҧсуаа шыҟоу. Ижәла ҳаиҳәан абар ианаҳҵеит – «Авицба», –рҳәеит. Дшырбаз дахьырбаз, дзеиҧшраз, уаҳа ииҳәаз ҳәа акакала сразҵааит. Аҧсуаа дшырхылҵыз идыруа, аҧсуа жәлагьы ижәланы дабаанагеи араҟа? Ашьҭахь сназхәыцит аҭоурых. Ҳҵарауаҩ Г. А. Зиʒариа излеиҩуала, амҳаӵьырра иагаз аҧсуаа ҧыҭҩык Варна иʒхыҵит. Хымҧада, убасҟантәи аҧсуаа ирхылҵыз аʒәы иакәын избаз. «Авицба» ҳәа ажәла ыҟам, аха иҟалап, иара ииашамкәа иҳәазар, мамзаргьы ианызҵоз ииашамкәа ианырҵазар. Аҩʒба акәхарын. Дшаҧсыуоу анидыр, насгьы имлаҭра игәаҽы имыцәацзар, хымҧада Варна, ма Толбухин ааигәа-сигәа ӵьара инханы иҟазар ҟалоит аҧсуаа. Шаҟа еидысхәыцлаз иазааузеи, адырҩаҽны амашьына аанкыланы сцеит уи дахьырбаз. Сҵааит сыҧшааит, аха иҧшаара злацәгьахаз, акы, ижәлаҵәҟьала ашәҟәы данымзар ҟалон, Ҭырқәтәылан инхо аҧсуаа реиҧш, ҩбагьы, милаҭс дзеиуоу – аҧсуа ҳәа ӵьаргьы дарбам. Уаҳа дысзымҧшаагәышьеит.

Аресторанаҽ ашәа иҳәон Михаил Белчев. Уи иашәақәа руак изкын аҭырқәцәа дырҽагыланы ақәҧараҽ иҭахаз аболгар ҷкәын. Ҩ-уск рҟны еиҧшызаап ауаатәыҩса зегьы. Агәырҩа зегьы рзыҳәан илаҕырʒуп. Иччаҧшьуп зегьы рзыҳәан агәырҕьара. Аҧсуа ҷкәынак иашьа аҭырқәцәа дыршьыр

игәаҟра ашәаҳәарала ишихигарыз, убасҵәҟьа иҟан аболгар шәаҳәаҽ иашәаҳәашьагьы. Уи иашәа исгәаланаршәон аҧсуаа ҳҭоурых, иаҳхаагахьоу агәаҟрақәа. Срызхәыцуан уажәы Аҧсны инхо аболгарцәа. Акыр ашәышықәса зыҧсадгьыл иақәиҭымыз ажәларқәа, милаҭс изеиуазаалакгьы, раашәақәа, ражәабжьқәа, рфольклор, акырҵьара рхәыцшьақәа, рҧсихологиа уҳәа зегьрыла анык илыхшазшәа еиҧшхоит, еизааигәахоит.

– Абасҟак иҿиаз акурорт шәмилаҭтә традициақәа ирҧырхагоу? – ҳәа сиазҵааит Михаил, иашәа ҳәаны данаалга.

– Ҳаҷкәынцәа, ҳаҙҕабцәа, изааҙарызеи ибжьнахқәоугьы ыҟоуп. Аха уаҳа ҧсыхәа ҳамам. Ҳмилаҭтә лагала абжеиҳарак ахьынтәааауа акурортқәа рҟнытә ауп, – иҳәеит уи, нас лафны дааччан, ус инациҵеит. – Аа, умбои, абни аҿадагьы ҳара алагала ҳнаҭоит. – Инапы нақәикит «ҟырҧ-ҟырҧ-ҟырҧ» ҳәа ашьаҿақәа рыссаны еихго, илеиҽеирц, иҧшыхьырсырц ауаа зықәтәаз аҿадауардын зманы инеиуаз аҿада. Гха дуны ихьгәышьеит, дызмилаҭыз изеилымкаауа, аҧсуак аҿада дақәтәаны даауан ҳәа А. П. Чехов иахьиҳәаз. Аҧсуа изыҳәан аҿада ақәтәара аҵкыс еиҳау цәаҧҿыга ыҟам.

Акурорт амаҵ аура анаҳҳәа, абраҟа исаҳаз даҿа ҿыцкгьы салацәажәарц сҭахуп. Софиатәи аконсерваториа аҟны иҟоуп аестрадатә шәаҳәара иазку афакультет. Даҿа тәылакаҿ иуҧылом ари. Уаҟа иалгаз, еицырдыруа ашәаҳәаҽцәа, жәлар рартистцәа, хәылҧазыла ашәа рҳәоит аресторанқәа рҿы. Аха иҳәатәуп, урҭ акрыфара-крыжәырҭақәагьы ҳара ҳҟны иахьеиҧшым шырацәоу. Иааҧымҵәаҙо аныҳәаҿақәа дәықәҵо, аҽы еибаршьуам, ажәала ргәы ҧибаҵәом. Игәыҧсыршьагоуп араҟа аресторанқәеи асамықьҭанқәеи. Иреиҕьу аконцерттә зал аҟны иуаҳаша ашәақәа араҟа иуаҳауеит. Аҵх ашарахь инаскьаанҙа, шәтәаны ижәжәуазаргьы аҙәгьы дышәҧырхагам. Абарҭқәа зегьы ианрыцлалак амшын, ашьха ҳауа цқьа, амра каҧхара, убасҟаноуп уаҽы ианиҳәо аҧсшьара бзиа ҳәа. Гәылаҧсыла, цәала-жьыла аҧсшьара бзиа зҭаху дцааит Болгариа.

Ҳаҧсшьара мшқәа ниасит иҳамбаҙакәа.

Мшқәак анааҵ амҽа ҳақәлеит Румыниаҟа.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1978

АЖӘАК АУП ИҲӘАТӘУ – ИҬАБУП

Ахшара рацәаны измоу, анхара-нҭыраз аʒәы ишьҭахь игылам нхаѡуп сымѡалаѡ Пиотр Кәаʒба. Уи иқыҭа Ҧсҳәы аҭоурых шәҟәыда-быҕьшәыдоуп ишидыруа. Баша исымҳәеит «ахшара рацәаѡны измоу» ҳәа. Ихшара ҧхьаҟатәи рҧеиҧши иқыҭа гәакьа алахьынҭеи еидҳәалоуп иара изыҳәан, аʒиас ахыҭхырҭеи анҭәамҭеи шеидҳәалоу еиҧш. Агәаҭара мариан, еинышәашьа рымамкәа, игәаҿы ишеиҿагылаз ѡ-гәҭыхак. Ақыҭа ҳалсны, наҟ, нхыҭҟа ҳхы рханы ҳнеиуан. Амѡа сацәхымҟьарц снаскьеигон, нас сцар акәын схала. Сыццакуан, абна ҭызго машьынак сзахьʒандаз ҳәа. Сара, амѡасѡы, гәҭыхас исымаз акы акәын, абрахь, Ҧсҳәы агәахьы, иҭегьы иналганы лбааҟа, Рашаѡа, Грыбза, Беҭаха ҳәа иахьашьҭоу аҳаблақәа рахьгьы иааргандаз амашьына мѡа. Абри анысҳәа, уамак игәамҧхазшәа збеит Пиотр. Ашьҭахь ус ҿааиҭит:

–Иумаҳаʒаци аҧсуа жәаҧҟа ыҟоуп, акамбашь иагьацәаҕәоит, иагьакәаҳауеит ҳәа? Убас ацәгьагьи абзиарагьы еиҟароуп убри, амѡа ҳәа узҿу. Аибашьра алагамҭазоуп Ҧсҳәы аҳаирплан ҧырны ианаа. Уинахыс ʒынгьы ҧхынгьы ақалақь ахь ҳамѡа аатхеит. Ҳамѡа аатуп амш анбзиоу. Ажәѡан еимаҳаны ианшәшьу? Иаалырҟьаны ауаѡы дычмазаѡхар, дыҧҟатәхар? Машәыр бааҧск ҟалар, усҟан ишҧаҟаҳҭои? Изхысҳәаауа, ибнакхьоу абрагьѡык иакәымзар, зхы зтәу, дызусҭада амѡа иамеигәырҕьо. Аа, шықәсыкгьы ҭуам ахыу ҳәа амашьына аакылсижьҭеи Ҧсҳәы ақыҭаҿы. Унақәтәа, уца Риҭанʒа, нас уаантәи автобусқәа умоур ҳәа ушәома! Аха иугәаларшәа сажәа саналагоз исҳәаз ажәаҧҟа. Абзиара иаҳзаанагаз ацәгьарагьы ацуп амѡа. Уи иаанагаз, иҟанаҭаз Риҭа унаʒаанʒа иубап. Сара иуасҳәо акы заҭәыкоуп. Ақалақь аҟны мода ҿкны ирылало амаҭәа мацара акәу ҵьушьома. Аѡнашәқәа, аҧенҵьырқәа ирылыҧшааху ҕәла аҟаҭарагьы ҿкны ирылоуп. Уажәы, убас ихҭаркыз ҭлақәоуп ааҭлеи араҭлеи. Аѡҭлахкыкгьы рыҧҟара ҟалом, изаҳауада, уи иаххәыцуада акәымзар. Ҧаса уаѡы иҧиҟомызт, иҧиҟаргьы гашьа амамызт Аҟәаҟа. Убарҭ аҭлақәа ирыҧсцәаҳаха иаакылсит амашьына. Аҧсқьарцәа ашәарыцараҿ мацара акәу ҵьушьома иахьыҟоу, абнаҕьычыѡцәа ҿиеит. Зыҧҟара азин ыҟоу аҭла ааҧҟаны хыхь инақәырҭоит, ҭаҟа инаҭарҭоит ааҭла, ммамзаргьы араҭла. Ауаса ақәыҵьма ишацәумхьчара ихьчалатәхеит.

Ақыҭа ҳалҭны ҳанынаскьа, ҳаиҧырҭит Пиотр Кәаӡбеи сареи. Дцеит иара ишьхымзагәарақәа рахь. Сарҭмаҟ сазқәынҭа, аккара еизхашьшьыра сыҭаланы снеиуан. Игәасҭаз, Ҧсҳәы акәша-мыкәша иҷарҷаруа еилагылоу аҭлақәа инеибеиҧшны зегьы қәыҧшқәоуп, зықәрахь инеихьоу уаѡықәрак иеиҳа рхыҭуам. Маӡас иаҭоу аилкаара мариоуп. Абар ахаҳәгәарақәа, иахьагьы арахә ахьызхымҭқәо ыҟоуп. Абри ахаҳәгәара уҭрак иакәыршазар акәхарын, анаҟа жәгәаразар ҟаларын, иаҳа иҭбаауп. Инхон-инҭуан зықьѡыла амҳаҷьырра иагаз. Убарҭ рышьҭахьоуп абас абна анеиҭагыла.

Ҭыхәаҧҭәара амаӡам амѡа. Сналбаауеит, сынҭысуеит, арѡашқәа срыруеит. Сабшалоуп автобус хәыҷы, араҟа «коробочка» ҳәа изышьҭоу анаауа. Уаанӡа сзыҧшуам, насгьы сааныҟәақәар сҭахуп. Абнаҧҟаѡцәа рмашьынақәа ахьаауанӡа шьапыла ицатәуп. Акыр снаскьахьан. Ҧсҳәы ахахьӡа убас лаҕәымк тҟәацит, абҕаҷьма аҧа канаршәыртә. Абна аҭгаразы амѡа ҿыцқәа ахьаҿырго идырбгоит. Амашьынамѡа... Абнаҧҟара... Акәаӡба исеиҳәақәаз... Акгьы сзазхәыцуам. Хәба... Жәаба... Жәохә... Шаҟа километр саахьоузеи! Сзынаӡандаз абнаҧҟаѡцәа рҿынӡа, нас уаха уаҟа сыҧхьарын. Иааигәаны иго иалагеит атрактор ашьҭыбжь, аихашьҭыбжьқәа. Абар даргьы, абнаҧҟаѡцәа. Иҟарҭо ахьынӡаиашоу, иахьынӡабзиоу уазымхәыцыр, дарбану иҷьазымшьара, ихнамхра урҭ рфырхаҭара! Изакәу еидара хьанҭоузеи ирықәу амашьынақәа, насгьы шаҟа ишәарҭоузеи изҿысуа амѡа! Ахәархь ашьҭыбжь ахьго сыѡхалеит. Изакә махәаршьахәарқәоузеи, дзакәытә уаѡы ҕәҕәозеи зымч абна илаӡуа. Урҭ шаҟаѡы ыҟада! Ѡыҷьа ахацәа ирымгәыҭамӡоз, уаҭаҧшыр ухылҧа ухашәартә иҳаракыз ҭлак днадгылеит ихәархь кны. Ашьапы ианѡыҭирҟа анаара шыҟаз илҭалеит. Ҭаны, иара иҧҟатәуп ҳәа знырҭахьаз ҭлан, ахаҭа зҧырҟазеи узҳәомызт. Аха иҟанаҭазеи ианҧырҟанахыс! Иаҭагылаз аҭла ҟатақәа ҟәыбаса еиланажьит. Уаҟагьы иаанымхеит аҧхасҭа. Атрактор «гусеничныи» ҳәа изышьҭоу, анаара иаҿаланы аҿаанахеит. Иахьаауазгьы абна шаҟа аҧхасҭа анаҭоз азмырхакәа, ашәҭла ҟиарла иаханы, иама ахылаҕьара иҭаланы аҿынанахеит. Ѡбахҧа километр убри аҭла дуӡӡа рҳәазаны иагон. Атракторгьы ахьықәсыз, убри аѡыза аҭлагьы ықәырҳәазаны иахьагаз, адгьыл зеиҧшрахаз, алмѡанык аҭла ҟатақәа игылаз ирзаанагаз, акыр шықәса ҭла мгылахуа ишыҟанаҭаз, сара исымҳәаргьы,

идыруп. Убас шаҟаҷьара иҭыргозеи абна, шаҟа нызқь кубометр ҧырҟозеи аҧсуа шьхақәа рҽы! Ҷьара аҭлақәа арҩеит асолиарка икаҭәаз, ҷьара ишакәым амца рцәакит, иблит, ҷьара амашьынамҩа аҟаҭараҽы акыр километр инеизаакны абна дырхит, иҭырхит. Ҽык, бзык ирызҳәом, гәаҭәа зызҭоу рыцҳашьарада дзахәаҧшуам. Аҭкыс еицәамзар, еиҕьымызт адырҩаҽны избаз.

Амашьынаныҟәцаҩ излеиҳәаз ала, ҩажәихәбаҟа-ҩажәижәабаҟа тонна абна ҩақәырҭеит амашьына. Ҳҩыҷьа акабина ҭбаа-ҭыцә ҳанҭатәеит. Ашьҭаларҭагьы амоуп уаҟа. Рныҟәашьа усоуп ишыҟоу, уахынла ашьхаҟа рыҧхьара ргоит, нас, шьыжьнаҭы, агаҽаҟа амҩа иқәлоит. Амҩа ҳақәуп сааҭк, ҩба, хҧа. Игәыҧҭәагоуп амҩа, ухы уцәымҕымзар уанымлартә ишәарҭоуп. Ҷьара амашьына аҽахоит, ҷьара ахаҭәира ацәыцәгьахоит. Сара изакә шәарҭоу иҟоу салацәажәоит, амашьынаныҟәцаҩ иаҳәатәын иҭабуп ҳәа. Ихаҭа имацара иакәымзаап Пиотр Кәаӡба ихшара ҧхьаҟатәи рлахьынҭа иазхәыцуа.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1978

СИКСТИНТӘИ МАДОННА

Анемец мпыҭахалаҩцәа ҳаҧсадгьыл иқәцаны, дара, адунеи рыда аҳ дамоурц иашьҭаз, афашистцәа рыдгьылаҽ аибашьра амҩаҧысра ианалага, реих иҟанаҭаз адҭала, германиатәи иреиҕьыз асахьатә галереиақәа ҭадырцәит. Адунеи аҽы еицырдыруаз, хәы змаӡамыз аҳашҳатәарақәа (аскульптурақәа), ахьлыхқәа, аҽыханҭатә рҽиамҭа ссирқәа неидыҳәҳәаланы, убасеиҧш иҟаз ҳаҧқәак ихәыҭарыжьит, аибашьра рҧырхагамхаӡаргьы, ацәаакыра мацара иахҟьаны иҧхасҭахартә.

Дрезден азааигәара, қыҭа кҽахак аҟны, ахаҳә ҭхырҭа хәаҷақәак рҳаҧаҽы, асовет солдатцәа иаахәыҭыргеит, убас афашистцәа ирҭәахыз асахьаҭыхымҭақәа рацәаны. Урҭ ирылан «Сикстинтәи мадоннагьы». Еиқәыдрхарц, насгьы иахьыҧхасҭақәахьаз ишьақәдыргыларц азыҳәан, убасҟанҭәҟьа ҳтәылахь иаарышьҭит. Ҳаҧсадгьылаҽ иҟан ари ашедевр 1956 шықәсанӡа. Ашьҭахь асовет еиҳабыра, ҳамҭак еиҧш, анемец жәлар ирыздырхынҳәит.

Ирҳәоит, ауаѡы иеиԥш ашәҟәқәагьы ирымоуп ҳәа рхатәы лахьынҵа. Рхатә лахьынҵа рымуп аҟазаратә рҽиамҵақәагьы. Уаѡы иԥьеишьартә иҟоуп «Сикстинтәи мадонна» раԥхьаз анемец дгьылахь ианеишьахазгьы.

Италиатәи ақалақь Пиаченце иҟоуп аԥсыцқьа Сикст ихьзала иргылоу ныхабаак (ауахәама). Убри аныхабаа азыҳәан акәын ҳазлацәажәо асахьа зҵихыз Рафаель. Акыр шәышықәсагьы убра иҟан. Ашьҭахь, 1754 шықәсазы аныхабаа амаҵзуѡцәа иҧьычны, хәы мариала, 70 килограмм ахьы ҳәа ирҵиит. Акырԥьара инанагақәеит. Аҵыхәтәан назаза «нхарҵас» ҳәа илнахит Дрезден ақалақь.

Адунеи зегьы аҽтәи архитектуратә рҽиамҵа дузҳақәа ҳанрылацәажәо, зегьраԥхьаза ҳхаҽы ишаааиуа еиԥш мысратәи апирамидақәа (аҳаҵгәынкәа), ашәҟәыѡраҽы раԥхьа ишаҳгәалашәо еиԥш «Илиада» амузыкаҽы раԥхьа ишҳаргыло еиԥш Бахи Бетховени рамҵамҵақәа, аскульптураҽы аԥхьагылара шаҳҭо еиԥш Микеланԥьело иҳашҳаҵәаратә рҽиамҵа «Давид» , убас адунеи аҽтәи аԥшшәылаѡыратә сахьаҵыхра ҳаналацәажәо Леонардо да Винчи иҵыхымҵа «Ԥьоконда» инаваргыланы азбахә ҳҳәоит Рафаель ирҽиамҵа «Сикстинтәи мадонна».

Ауаѡытәыѡса ихы-ихшыѡ иазбаны, инапы иарҽиахьоу, игениара реиҳа иахьааԥшхьоу арҽиамҵақәа рахьтә абри асахьаҵыхымҵа раԥхьа иргылон Достоевски. Ашәҟәыѡѡы иԥсы ахьынзаҵаз иуадаҽы икнаҳан уи асахьа ақәҵыхымҵа. «Сикстинска мадонна» давно составляет для европейца такой же культ, как для араба черный камень в Мекке», –ҳәа иѡуан асахьаҵыхѡы Поленов.

Уи зырҽиамҵоу агеницәа ргени, италиатәи асахьаҵыхѡы Рафаель Санти (1483–1520) иԥсы шҵаз, ихьз-иԥша убасҟак ажәлар ирылаҵәахьан, убасҟак бзиа дырбахьан, асахьаҵыхѡы иѡны аԥхьа ииасуаз амѡаду «агәырґьара аулица» ҳәа иашьҭан. Рафаель ибаѡхатәра шаҟа идууз аамышьҭахьгьы, ари афакт ааанарԥшуеит, усҟантәи аамҵазы аҟазара шаҟа пату ақәыз, изыԥсоу шырдыруаз.

Адинхаҵара ирлашәны иамази аԥьарсахьаныҟәгаѡцәеи иҟәыбаса иқәырҵахьаз ажәытәзатәи Бырзентәылеи Рими рҟазара ду, ркультура ҳаракы, рдемократиа, ргуманизм ҽырԥштәыс ишьҭызхыз, уи аиҵашьақәыргылареи аихаҳареи иалагаз италиатәи Аиҵарҽиара (Ренессанс) аҵәымҵеи Рафа-

ель ибаѡхатәра аизҳа-зыҕьамҭеи еиқәшәеит. Дагьыҟалеит уи, ауаатәыѡса рсахьаркыратә рҽиара ҽаҧарак ҧхьаҟа изгаз атитанцәа дыруаӡәкны, Аиҭарҽиара агуманизмра ахьынӡаѡеиз дашәага-заганы.

Аҧсабараҽы ауаѡы иаҭкыс еиҳау акгьы ыҟам ҳәа дыҧхьаӡаны, хәы змам иакәны ауаѡы ихәаҧшроуп хшыѡеилкаара хадас изықәныҟәоз Аиҭарҽиара агуманистцәа. Асахьаҭыхыѡцәа азышәаҳәон ауаѡы ицәа-ижьы аҧшӡареи, иѡныҭҟатәи идунеии. Архитекторцәа – ауаѡы ихы-ихшыѡ, инахараны уи ихәыцра. Афилософцәа – ҳәаа змам ауаѡы илшара. Апоетцәа – ауаѡы адунеи дахьынӡақәу иҧсҭазара, уи игәырҕьара, игәырѡара.

Ҳмыццакыкәа, цқьа, ҳахшыѡ азышьҭны, ҳахәаҧшып «Сикстинтәи мадонна».

Наҟ-ааҟ иаанаскьан, иаатит аҧарда еиқәарақәа. Алашьцара хьаҭит. Адунеи иаақәлеит амш лашара. Доуҳала лцәа далашәаны илыхшаз лысаби дыкны, аҧҭа бымбылқәа дрылаҧало, даауеит мадонна, анцәа Христос иан, аҧҳәыс ҧсыцқьа. Уи агәра лдыргахьеит ауаатәыѡса рыҧсы ҽызхраны иҟоу аҭеи лара длыхшеит ҳәа.

Ауаатәыѡса рыгәнаҳарақәа изыргәылымҭуа иргәылахеит. Урҭ цқьахарц азыҳәан, рхаҭкы-рыҧсаҭкы дцароуп анцәахша Христос.

Аа, ауаатәыѡса дшәымаз, шәара шәзыҳәан сиеигӡом, дышәхызбаауам, шәыҧсы ацымхәрас дшәышьҭы ҳәа, лнапаҽы дыкны даалгоит лысаби. Уи лыблақәа ирхубаалоит агәаҕьра, зыда ҧсыхәа ыҟам аҽаҧхьа ахьамҭра. Аха ан лыблақәа ирхубаалоит даҽакгьы – агәыѡбара. Баша шәхаҭкы-шәыҧсаҭкы дышәмышьҭын, сымаалықь ишьаҧса баша шәаҧсамхааит аҳәоит ан лгәаѡбара.

Аҭх ихьаҭын, аҧарда еиқәаҭәа анааимҟьа, ажәѡан ҭылашааит. Ҧшакгьы ахәхәаҳәа инасит. Ан лкасы инҭачит. Лыҭкы акалҭ инахьысын, ихтыз лшьапқәа аанарҧшит.

Иарҧысра аҭәымҭа данааҭагыло, ижәлар рнапала дкыдҭаны дшыршьуа ицәа иалашәахьоушәа, иҧеиҧшу идырхьоушәоуп иҧшышьа шыҟоу иара асаби, анцәахша Христос. Ҧхьаҟатәи игәаҟра мѡа зегьы рхаабалоит иблақәа.

Ажәѡан дылбааны, адгьыл ахь, ауаатәыѡса ҳашҟа лысаби длыманы дааиуеит ан. Уи лыуаѡра аҽаҧхьа ишьамхы аирсит аҭаҳмада, аҧсыцқьа Сикст. Иарма напы игәы иадкылоуп,

иарҕьа напала ауаатәыѡса ахьыѣоу адгьыл ахь амѡа лирбоит Мадонна.

Ан иѣалҵо, илгәаҕьыз ҵьашьаны, ауаатәыѡса рышѣа уи илымоу агәыблра даргачамкны, илҳәара лҷамшәо, лхы аалалырѣәит, бара бѣынӡа сара сназгозеи лҳәарызшәа, аҧсыцқьа Варвара.

Аҭыхымҭа акомпозициа зегьы еизызагара ырманшәало, дара рхатәы хшыѡҵак рыманы, рнапы хәыҷқәа ҭахә-ҭахәӡа, рымҵәыжәѡақәа хаха-хахаӡа, лаҧхьаҵәѣьа аҧҭа бымбылра иаалҧшит ѡыҵьа амаалықьцәа-ашацәа.

Ари арҷиамҭа, ишаабаз еиҧш, асиужет шеибгоу иаагоуп Ашәѣәыҧшьа (Библиа) аѣнытә. Убраѣа иаҳәо, Анцәа ихаҵара, уи иашьапкра аѣны иаанижьызҭгьы асахьаҭыхѡы, ҳәарада, ҳара ҳаамҭазтәи ауаѡы ицәтәымхахьазаарын, ихашҭны, аамҭа иагахьазаарын.

Абиблиатә сиужет ируаѡҧситәит Рафаель. Ауаа рыҧшра рыҧшроуп, рхәыцра ҳаракқәа рхәыцроуп, рыгәҭыха дуқәа рыгәҭыхоуп асахьаҷы иаабо. Аҭыхымҭа зегьы ауаатәыѡса рышѣа бзиабарала иҭәуп.

Хыхь иаҳҳәаз, Аиҭарҷиара агуманистцәа хшыѡҵак хадас ирымаз: «Ауаѡы еиҳау, ауаѡы еиҕьу аҧсабараҷы ҧсы зхоу акгьы ыѣам», – ауп Рафаель иҭыхымҭагьы хшыѡҵак хадас иамоу.

Егьа ажәа лыҧшаалыхла ҳцәажәаргьы, ашәа ажәала еиҭаҳәашьа амоу аҳа, асеиҧш иѣоу асахьаҭыхратә рҷиамҭа ажәала еиҭаҳәашьа амам. Уи «еиҭаҳәо» ҳәа иѣоу излаҧҵоу «абызшәа» заҵәыкоуп, убри аѣнытә, ҳажәа абраѣа иааҧҵәаны, ҳалаҧш назаҳашьҭып иара, ауаѡҧсы иаҧиҵеит ҳәа зыгәрагара уадаѡу, «инцәахшоу» асахьаҭыхымҭа «Сикстинтәи мадонна».

«Аҧсны аѣазара», 1980

АНДРЕИ РУБЛИОВ

Абжьаратәи ашәышықәсазы аныхачаҧақәа шәыгала иҭызхуаз асахьаҭыхыѡцәа дуӡӡақәа дыруаӡәкуп Андреи Рублиов. Иара ибиографиа иахьынӡахәҭоу иахьа уажәраанӡагьы еилкаам. Дизар ѣалап ажәиҧшьтәи ашәышықәса хынѡажәатәи ашықәсқәа раан, иҧсҭазаара далҵит 1427, мамзаргьы 1430 шықәса рзыҳәан. Амала аҭоурых ибзианы иадыруеит Андреи

Рублиов асахьаҭыхра данаҷыз, ирҷиара иаҳа ианеинҭәылоз Урыстәыла азыҳәан изакә аамҭаз иҟаз. Аҭаҭарцәеи амонголцәеи ахапҵаны, атәра иҭацаланы ирыман. Аурыс жәлар ҳәынҭқарраны еидкыламызт, хазы-хазы ишаны, аҳра ссақәа иҟаз ирылшомызт амонголцәа римпериа иаҷагыланы ақәпҵара. Абасала, милаҭк аҳасабала, ақәзаараҷы инеины иҟан аурысцәа. Ишәарҭан азиатәи ажәларқәа ирылаӡѡар ҳәа. Урыстәыла аиқәырхара, аҭаҭарцәеи аманголцәеи рымпыҵхра азықәпҵара иалагеит абри аамҭазы аурыстә қьырсиантә динхаҵара. Усеиҵш иҟаз амѡа иқәиҵеит, драҵхьагылаѡын амонах Серги Радонежски. Убри иоуп Куликовтәи адәаҷы имѡаҵысыз аибашьра ду «амца аҵазҵоз», хшыѡс иамаз. Аурыс дгьыл иагәаҵәахарц, хеидкыларҭахарц абри амонах иргылеит Троицктәи аныхабаа. Аҵсыцқьа Серги иҵехәаҵхьыӡк аҳасабала, Андреи Рублиов Троицктәи аныхабаа азыҳәан иҵихит «Ахѡык» («Троица») зыхьӡу аныхачаҵа. Аиҵаира иаҷыз Урыстәыла иашьанахеит абри аҭыхымҭа. Амшын аҟны ишеизо еиҵш аӡиасҵәа зегьы, аурыс жәлар гәҭыхас ирымаз, изызхәыцуаз, иззықәҵоз зегьы аҳәеит асахьаҭыхѡа ирҷиамҭа. Ашәыгақәа ссиршәа реиҷбаашьеи, акомпозициа ашьақәыргылашьеи рымацара рзыҳәан акәмызт ари аныхачаҵа жәларык ирыгәҭыха ҳәаганы изыҟалаз. Еиҳараӡак аус злаз, уи ҵакыс иамаз, аурыс жәлар иранаҳәоз акәын. Убри еилаҳкаарц азыҳәан, иаҳгәалаҳаршәап аныхачаҵа асиужет. Уи аагоуп ашәҟәҵшьа (абиблиа) аҟнытә. Амифологиатә сиужет излаҳәо ала, дыхѡыкны (аб-анцәа, аҵа-анцәа, Аҵсыцқьа) иҵеыҟаҵаны, иҵеырѡашьа, баша ныҟәаѡызшәа, дсасны Авраам диҵааит Анцәа. Дызусҵаз шырзымдыруазгьы, Авраами иҵхәыс Сарреи «аныҟәаѡ» сасы дахьк иеиҵш дрыдыркылеит, дныҟәыргеит.

Абас дахьрыдыркылаз азыҳәан, иҵабуп ҳәа алареиҳәарц, зажәра инҵалахьаз Авраами Сарреи ирқәҵшит, ахшара дриҵеит. Убарҵ, Авраами Сарреи рхылҵшьҭроуп ауриацәа зегьы ҳәа аҳәоит ашәҟәҵшьа.

Абри асиужет Андреи Рублиов ииаанӡагьы, аныхачаҵаѡцәа (иконописцы) аӡәырѡы рхы иадырхәахьан, аха урҵ рҵыхымҭақәа рҷы ахѡык (аб-анцәеи, аҵа-анцәеи, Аҵсыцқьеи) рҟнытә руаӡәк, аб-анцәа, аҵыжәара иманы, егьырҵ иара иҷаҵхьа ихырхәо акәын ишҭырхуаз. Уи иазҳәомызт Урыстәыла зыргәаҟуаз – аидгылара, мчыкны аилаҵәара, из-

банзар руаʒәк амчра импыҵакын, егьырҭ итәцәаны иҟаиҵон. Ус анакәха, амонголцәа амагәшьхәа иҭацаланы ирымаз атәылаҿы, иқәымгылар ҟаломызт абасеиҧш азҵаара: иабаҟоу Троица иҳанаҳәарц иаҭахыз ахылаҧшра, излаҳхылаҧшуазеи ҳәа. Аурыс қьырсиантә динхаҵара иара атәала еилнакааит, иеиҭаҳәаны адинхаҵаѡцәа иранаҳәеит абри асиужет.

Зегьы зымчыз анцәаду, Авраам ила, ауаатәыѡса зегьы аҧсҭазаара риҭеит. Аха анцәа идыруан ауаатәыѡса реиқәырхара ҧсыхәас иамаз. Иара, анцәа ихаҭа, ихылҵыз Ахѡык («Троица») рҟнытә руаʒәк, аҧа-анцәа, Христос ауаатәыѡса рхаҵкы дишьҭыр акәын. Иҧсы ихыҵыр акәын ишыҧсуеиҧш дара, ауаатәыѡса. Авраам иҟаиҵаз асасдкылара, даҿакала иуҳәозар, ауаатәыѡса ргәыблра, рыбзиабара ахьидырҵоз азыҳәан, иара анцәаду, ауаатәыѡса реиқәырхаразы ҧсҿыхгас дриҭон ихшара.

Ухы ахҭнумҵакәа ауалҧшьа нагʒашьа амам. Абри акәын иаҳәоз Андреи Рублиов иныхачаҧа. Дара, Ахѡык («Троица») рҟнытә аʒәгьы аҧыжәара имам. Урҭ ирыбжьоуп аиқәышаҳаҭра, аҳаҭыреиқәҵара, ҳаамҭазтәи абызшәала иуҳәозар, рыхѡыкгьы зинла иеиҟароуп, рҳәатәы еиқәшәо, гәҭыхак еицрыманы, еидгылоуп.

Иҵегьы аныхачаҧақәа ҭихқәеит Андреи Рублиов, аха, ишаҳҳәаз еиҧш, абри, аурыс жәлар ирыгәҭыха ҳәагахаз «Ахѡык» алоуп адунеи дызлеицырдыру.

«Аҧсны аҟазара», 1980

МАРТИРОС САРИАН

Зыхьʒ-зыҧша адунеи иахыҵәахьоу аерманы сахьаҭыхѡы ду Мартирос Сариан диижьҭеи сынтәа шәышықәса ҵуеит. Октиабртәи ареволиуциа ҟалаанʒа зқыцә шьҭызххьаз ари аҟаза ду, зегьрыла иныҧшит дызҭагылаз иаамҭа. Ишдыру еиҧш, аѡажәатәи ашәышықәса алагамҭазы асахьаркыратә хәыцраҿы ахырхарҭақәа рацәан. Убри шинырызгьы, ибаѡхатәра аҭәымҭа данааҭагыла инаркны, Мартирос Сариан данылеит ареалисттә хырхарҭа. Абраҟа егьааҧшит уи ихатәы ҧшшәылаѡышьа, ихатәы дунеихәаҧшышьа.

Аҟаза ирҿиамҭақәа рҿы иҧсадгьыл гәакьа Ермантәыла мацара акәымкәа, ирацәаны атәылақәа рыҧсабареи, рҭыҧ ҧшӡарақәеи, руааҧсыреи аарҧшуп. Ублақәа хнакыртә, еиламѡашьартә аҧштәқәа реиҿбаашьеи, реинраалашьеи, ашьхақәа раарҧшышьеи уҳәа иҵьашьо-илакәшьо, изныкымкәа ирҿиамҭақәа срыхәаҧшхьан. Срыхәаҧшыцыҧхьаӡа хшыѡҭакык схаҿы иааиуан. Уи иҭыхымҭақәа уамашәаҭәҟьа еинрааланы еиларыгӡон ѡ-аамҭак. Уанахәаҧшлак, азнык, ҳаамҭазы акәымкәан, ажәытәан иҭыхыз ҵьушьон. Аха цқьа уазхәыцны, цқьа уанахәаҧшлак, иубон иахьеи уахеи иубауа аҧсабареи, иахьеи уахеи узыҿцәажәауа ауааҧсыреи ишрызкыз. Амала иубон урҭқәа зегьы уаанӡа излоумбаӡацыз даҿа ганкахьала. Ҳәарада, избахьаз иҭыхымҭақәа альбомқәа ирнылақәахьази, ашәҟәқәа рҿы иркьыҧхьқәахьази ракәын. Аҭара исыцҭаз аерманцәа ирҳәалон уи иҭыхымҭақәа рхаҭақәа убарц уҭахызар Ереванҟа ишцатәу. Акыр ҭхьаны, Ермантәыла аҳҭны қалақь агәҭа игылоу асахьаҭыхѡы ду имузеи аҟынгьы анеира насыҧс исоуит, аха усҟан аҟаза ду иҧсҭазара далҭхьан. Сара араҟа, сымшынҭа сыцырхырааны, исгәаласыршәарц сҭахуп 1965 шықәса, ааҧынразы, машәыршәа Москва ҳаиқәшәара, ҳаицәажәара хәыҷык.

Ҿнак, иаалырҟьаны исаҳаит Кузнецктәи ацҳаҿы иҟоу Асахьаҭыхѡы иѡнаҿы Мартирос Сариан ицәыргақәҭа аартуп ҳәа. Уаҟа, Москва аинститут исыцҭаз аерманы ҧҳәызба Анаидеи сареи ҳцеит иаабарц. Ҳмыццакӡо, сахьаҭыхымҭацыҧхьаӡа акраамҭа ҳааҭгыланы ҳахәаҧшуа, ашьшьыҳәа азал ҳаѡноуп. Аҟаза иҭыхымҭақәа ртематика ахьыҭбаауи, иахьҭыху аҳәынҭқаррақәа ахьырацәоуи рҟнытә, сгәы иаанагеит, спиурк ҳәа аерманцәа зышьҭоу, зыҧсадгьыл иахырбааз, иҟьалаҧаланы атәым ҳәынҭқаррақәа ирылаҧсоу аерманцәа дреиуазар ҟалап Мартирос Сариангьы ҳәа. Ашьҭахь еилыскааит ус шакәмыз. Уи ихаҭаҭәҟьа иҧсадгьыл далхәдамызт, аха абаѡхатәра иашаҭәҟьа змоу дарбанзаалакгьы арҿиаѡы иеиҧш, Мартирос Сариангьы ижәлар ирхыргаз атрагедиа дуӡӡа, ихаҭа дақәшәазар еиҧш ирҿиамҭа ианыҧшит. Уи зегьрыла дерманы сахьаҭыхѡуп, иара убриалоуп ажәларқәа зегьы деицыртәны дызлаҟалазгьы.

– Варпет, ииашаны изырҳәеит аерманы жәлар ҳара ҳ-варпет ҳәа. Уи ажәа, варпет – аҟаза аерманы ихы-игәазы дааразӡа акраҵанакуеит. Иус азҟазара мацара акәымкәа, иҵегьы инеиҳауп, иҵбааup, иҵаулоуп уи аҵакы. Убри аҟнытәоуп Мартирос Варпет ҳәа изишьҭоу, – абас саҳәара дшаҷыз Анаид, иаалырҟьаны дааҵгылан, дгачамкшәа азал агәҵахьы даанаԥшит. – Уԥшы, уԥшы, ани иааиуа дубома? Абни, аҳәсаҟәа ивагылан иааиуа аҵаҳмада иара, Мартирос Сариан иоуп.

Инапы нархаханы, ивагылаз аҳәсаҟәа акы нараҳәо, азал дыԝналаны дааиуан аҟаза ихаҵа. Мысратәи аԥсабара аарԥшра иазкыз иҵыхымҵак аԥхьа ҳгылан. Саанаԥшитанаԝстәи аҵӡамцаҷ икыдыз аҵыхымҵахь. Иааԥьасшьеит иҵыхымҵа автопартреҵи иара ихаҵеи ахьеԥшымыз. Сихәамԥшӡозшәа ҟасҵеит, сихәаԥшыр ԥхашьаразшәа. Уажәы-уажә сынцәыҵаԥшуан. Ивагылаз аҳәсаҟәа рыблокнотҟәа инарнырҵон ииҳәаҟәоз. Дҟәашӡа дышлан. Маҷк иааԥьыҟәын ибҭа. Ихахәҟәа ижәԝахыр иныҟәсуама уҳәо идуун. Уамашәаҵәҟьа Дырмит Гәлиа диеиԥшын. Уаԝы цых-цыхк, лахҷыхк шиакәыз ԝашьомызт. Ацәажәара дшаҷу, иаалырҟьаны, аӡәы дналкааны зҵаарақәак наииҵон. Ҳааигәараӡа данааи, ишьҭахьҟашәа ҳаҷенаваҳкит. Ҳаибоит ҳәагьы сыҟамызт.

– Уара, арԥыс, уабанӡатәиу? – ҷааиҵит ихы насыҟәкны. Ерманы бызшәала ажәаҟәак наиалҳәеит сԝыза Анаид.

– Издыруеит, снеихьоушәаҵәҟьа издыруеит Аԥсны, – иҳәан, ҵитҵаарц иҵахызшәа, скылкааны дсыхәаԥшуа, саԥхьаҵәҟьа даагылеит. Сахьатәиз аниаҳа, гәалашәарак шизнарҷыхаз ԝашьомызт: – Ҵынха бзиак дынхоит Гагра, акыр атәылақәа рҷы днеихьеит. Ҳаиқәшәацыԥхьаӡа иҳәоит, адунеи аҷы ԥьаргьы исымбацт Гагра аҟара иахьыԥшӡоу хәа. Уаҟа ирацәаԝны аерманцәа нхоит.

– Иахьыԥшӡам инҳархозма, зхаҵкыс асас деиҕьазшьо аԥсуаа, – сҳәеит сааччашәа.

– Уаанҷас, уаанҷас, ус акәӡам ишиҳәааз, Ҭырқәтәылан ссасны сызҵаз аԥсуак. Асас бжь насыԥк иманы дуҵааueит иҳәеит. Убри иоуп исазҳәазгьы сзышьҭаз ҵынхацәа Аԥснытҟа ишцаз.

– Ҭырқәтәылан аԥсуаа жәбама?

– Ҭырқәтәылан мацара акәым. Амрагыларахьтәи атәылақәа рҷы сахьыҟақәаз акырԥьара избеит аԥсуаа. – Ицыз аҳәса

рахь даахьаҳәын, урҭ иаҳа иреиҳәарц: – Аҧсуааи аерманцәеи лахьынҵала ҳахьеиҧшқәоу рацәоуп. Жәытәнатәаахыс ғак деицҳаман – аҭырқәа, ҭынхак, ҧсеиқәрхаҩык деицҳауит – аурыс. Аҧсны... Даараʒа исҭахуп, лакәҵас зыʒбахә рҳәо убри атәыла сналаҧшны избарц. Уа дынхоит сҩыза бзиа Дырмит Гәлиа. Уии сареи хаҭала ҳзеибадыруам, аха ишәҟәқәа срыҧхьахьеит. Сҭыхымҭак ҳамҭас изысҭин, ирҳәоит, иҩны икнаҳауп ҳәа. Уара занааҭс иумоузеи, усахьаҭыхҩума? –днасазҵааит.

– Мап, сжурналиступ, – сҳәеит уаҳа исҳәара ансҿамшәа.

– Исырбеишь, – иҳәан ивагылаз аҧҳәыс бырг аткриткак аалымихит. Иааирҳәын: «Салам шәысҭоит аҧсуа аҧхьаҩцәа», ҳәа наниҵеит.

Иаасгәалашәоит сҭыхымҭак Гәлиа изысҭиит ҳәа Мартирос Сергеи-иҧа ииҳәаз. Шаҟа ус бзиа ҟарҵазеи аҟазацәа дуқәа аҳамҭа рыбжьызгаз. Абасоуп ишығәғәахо ажәларқәа реиҩызара. Ажәытәангьы аерманцәеи аҧсуааи акыр еизааигәан. Аҿатә аамҭа иаҳагьы иарғәғәеит урҭ реибаҭахра. Жәынгьы ҿангьы аерманцәа ҳаҭырқәҵарала иазныҟәоит аҧсуаа ҳҭоурых, Матенадаран иҵәахуп хәы змаʒам, аҧсуаа ҳтәы зҳәо аматериалқәа. Аҧсуаагьы аерманцәа ирырҭеит ирымаз иреиғьыз. Аҭырқәа иқәицаз рыдгьылаҿ индырхеит. Убас иахьрызныҟәаз азыҳәан иҭабуп ҳәа алеиҳәарц, аерманы жәлар рыхьʒала аҧсуаа рҵеи ду изааиҭит ирҿиамҭа. Абасоуп ишеилыскааз уи аҳамҭа аҵакы.

Рдунеи рыҧсаххьеит аҟазацәа дуʒʒақәа аҩыҷьегьы. Аха аамҭа амч ақәымхо иаанхеит ʒбахәла реибадырра, гәыла-ҧсыла реибаҭахра. Мартирос Сариан иҭыхымҭақәа срыхәаҧшыцыҧхьаʒа, саҧхьа даагылоит ихаҭа, сгәы иқәыҩуеит, ҟәығарала иҭәыз ибжьы.

Аҟаза ду инапала иахьҩуи, насгьы ииҩыз ажәақәеи рҟны аҧсуаа ҳаʒбахә гәыблрала иахьҳәоуи рҟнытә, хәы змаʒам реликвианы, иахьа уажәгьы иҵәахны исымоуп, ирҿиамҭа ду «Ермантәыла аҧсабара» зыхьʒу ақәҭыхымҭа аткритка хәыҷы.

«Аҧсны аҟазара», 1980

ФЕОФАН ГРЕК

Ажәахатәи ашәышыҟәсазы иналаган, ажәиԥшьтәи ашәышыҟәса анҵәамҵазы ишеилаҳара еилаҳаны иалгеит Византиатәи аимпериа. Аҳәынҵқарра зыҟәгылаз ауасхыр – аекономика хыбгалеит. Аха, уаѡы иԥьеишьаша, аӡы зҵалаз абаагәара еиԥш, иҟәыбаса еилаҳаз аҳәынҵқарраҷы иҷиеит, ишьҭыҵны ишәҭыкакаҷит аҟазара. Еиҳарак иасакьаҳәымҵахеит аҷаханҵатә ҟазара хкы. Усеиԥш ҟалалоит аҟазареи алитературеи рырҷиараҷы. Ажәлар ананамгара, агәаҟра, амчымхара ианҵашәалак, мамзаргьы ахаҟәиҭраз аҟәпараҷы амѡа ҷыц ианаылалак, алитературеи аҟазареи иаҳагьы аҷиара, иаҳагьы ажәлар рҷахәы аҳәара иалагоит.

Ҳазлацәажәо ашәышыҟәсаҟәа рзыҳәан аԥьырсиантә динхаҵара идеологиа хадас иҟаланы иалгахьан Византиа иаҵанакуаз аҳәынҵқаррақәа зегьы рҷы. Аха дара, аԥьырсианцәа рыѡныҵҟа аҳәатәеиҟәымшәара ҟалеит, аҳәынҵқаррақәа зегьы хазы-хаз еихеит, ахаҟәиҭра азыҳәан иҟәԥон. Ишаҳҳәаз еиԥш, аилабаара иаҷыз аҳәынҵқарра аҟны, аӡбаарра ашәҵ аныли аауа еиԥш, аҷыханҵатә ҟазара уаѡы излеимбац ала ицәырҵит. Ҳәарада, уи ԥашәс иамаз, идеиа хадас иаҵаз аԥьырсиантә динхаҵара акәын. Аха уи аидеологиагьы дара ишырҵахыз, дара ирҵахыз, аларҳәо рхы иадырхәеит асахьаҭыхыѡцәа. Даҷа хшыѡрҵагакгьы ҳбоит Византиа усҟантәи аҵагылазаашьеи аҵоурыхи ҳрызхәыцыр. Ахыбгалара иалагаз аҳәынҵқарра ахеиҟәырхара азыҳәан ихьаԥшит ашьҭахьҟа, изнысхьаз аҵоурых мѡахь. Аекономикеи аполитикеи рганахьала уахь иахьхьаԥшуаз бзиарас, акы зҷырҵаашаз ҳәа акгьы рбомызт. Амала аҟазара аганахьала амч дуи аҷырԥштә ссирҵәҟьеи рнаҵеит. Ажәытәра инаҵаны ирхашҵхьаз еллинааи аурымцәеи (римлианаа) рҟазара, рлитератураа, рфилософиа аҵҵаара рҷазыркит.

Иаҳа-иаҳа аҟазара ҷион, аха иаҳа-иаҳа аекономикатә ҵагылазаашьа цәгьахон Византиа. Уаҳа хыгашьа анырзамҵа, ирейгьыз уи аҵеицәа – асахьаҭыхыѡцәа рыԥсадгьыл ааныжьны иҟәҵит. Еиҳарак урҵ еихеит Урыстәыла, Сербиа, Болгариа уҳәа, динхаҵарала Византиа иаҵанакуаз атәылаҟәа

рахь. Уи егьцьашьатәӡам. Аҧсабара иашаз абаѡхатәра аӡыхь иаѡызоуп. Цьарак амѡа кхар, анышә излахәыҵыҵыша даҽа мѡакы иашьҭалоит. Убас зыҧсадгьыл аанзыжьыз абырзенцәа дреиуан Феофан Грек. Дахьбырзеныз азыҳәаноуп аурысцәа Грек ҳәа жәлас изирҭазгьы. Ауахәамақәа рҽы аныхачаҧақәа ҧштәыла аҭӡамцаҽ ранҵараҽы, Андреи Рублиов иаамышьҭахь, раҧхьа днаргыланы зыӡбахә рҳәақәо дреиуахеит абри, атәым тәыла аҟынтә иааз асахьаҭыхѡы. Разҟыла, уи ихы-иҵыхәа ҳазҳәо анҵамҭақәа маҷымкәа иаанхеит. Абри аганахьала Феофан Грек Рублиов иаҵкыс иаҳа насыҧ иман. Абар ииѡуа иара ихааныз аурыс шәҟәыѡѡы Епифан Премудрый: «Когда я жил в Москве там проживал и преславный мудрец, философ зело хитрый, Феофан, родом грек… Никто не видел, чтобы он когда-либо взирал на образцы, как некоторые наши иконописцы, которые в недоумении постоянно в них всматриваются, глядя туда и сюда, и не столько пишут красками, сколько смотрят на образцы. Он же, казалось, руками пишет роспись, а сам беспрестанно ходит, беседует с приходящими и умом обдумывает высокое и мудрое, чувственными же очами разымными разумную видит доброту… Сколько бы кто с ним не беседовал, не мог не подивиться его разуму, его иносказаниям (притчам) и его тростному строению».

Абасеиҧш иҟоу анҵамҭақәа излаҳарҳәо ала, Феофан Грек иҧсҭазараҽ иҟәыҕаз, аҧсуаа ишырҳәо еиҧш, ахәыҷы иҽгьы, аду иҽгьы зхы назгоз, гәҭахәыцрала иҭәыз уаѡы ҭынчк, уаѡы ҟәымшәышәк иакәын. Аха дҭынчмызт уи ирҽиамҭаҽы. Хеигӡара изымдыруа аус иуан. Ақәра маҷ шниҵызгьы, иаҧиҵаз хыҧхьаӡарала даараӡа ирацәан, урҭ зегьы еиқәханы ҳара ҳҽынӡа изымааӡеит акәымзар. Еиҳарак уи гәҭынчра издыруамызт иааирҧшуаз ахаҽсахьақәа рҽы. Ҳарзааҭгылап ѡ-рҽиамҭа дук. Новгородтәи аныхабаа аҭуан аҟны иҭыхны икыдуп аныхачаҧа – Христос исахьа. Аныхабаа аѡнуҵҟа зегьы ҭнарҭәаауеит, убас иҟоуп уи иааҧшышьа. Аҧсыцқьацәа ианакәзаалакгьы иҭырхуан хыхь, ажәѡанахь иҧшуа, бла иамбаӡац, Анцәа имҵаныҳәо. Абри атрадициа дахысит Феофан Грек. Уи Христос исахьа ҭихит ҵаҟа ауааҧсыра ахьыҟоу, зыда ҧсҭазаарагьы ыҟам, адгьыл ахь дааҧшуа. Даҽакалагьы

иҽыцу абри аныхачаԥа. Уаанӡа Христос даадырԥшуазҭгьы имч илӡаахьаны, агәаҟра уаҳа наилымшо днанагахьаны, Феофан Грек Христос ихаҽсахьа ҭихит махәҽалагьы гәыла-ԥсылагьы амч иланы. Урыстәыла аԥнуҵҟа иагәылаҵәахуп ицәыргам амчқәа ҳәа акәын ари иаанагоз.

Аҵоурыхаҽ, ишаадыруа еиԥш, абжьаратәи ашәышықәсазы Урыстәыла акыр шықәса амчымхара иҵашәаны иҟан. Аҳәынҵқарра акны еидымызт. Убри аидҵара, ҵаҵкәымкны еилаҵәаны аҕа иҽагыларазы ахшыԥ рызҵоз, амԥа иқәызҵоз, ақәԥарахь ирыԥхьоз дреиуан аныхабаа амаҵзуԥы, аб – аԥсыцқьа Серги Радонежски. Аҽеибнаҵон Урыстәыла. Амчқәа зегьы еизнагон. Иԥсаҟьаны иҟаз аҳратәрақәа еидгылон. Иааит ахақәитраз ақәԥара амшгьы. Европатәи аҳәынҵқаррақәа акгьы иалшомызт Золотаиа Орда аҽагылара. Уи аимпериаҽы уахгьы ҽынгьы амра ҵашәаӡомызт. Ақәӡаараҽы инанагахьаз Урыстәыла, ԥхьаҟатәи аԥеиԥш зегьы ӡбахон Куликово адәаҽы имԥаԥысраны иҟаз аибашьра. Ирҳәоит, убри аибашьра аламҵалазы аибашьыԥцәа иддырбарц аныхабаа иаадәылганы ааргеит ҳәа Феофан Грек иҵыхымҵа «Анцәа иан лсахьа». Аибашьра адәаҽы усс иамаз ан лхаҽсахьа? Аибашьцәа ргәы шьҭнахуан. Русԥшьаҽы ларгьы дышрыцыз днарбон. Шәзыхшаз шәан леиԥш ишәыхьча шәыԥсадгьыл ҳәа ранаҳәон.

Анцәа иан лсахьа, ҳәарада, Феофан Грек иаанӡагьы аӡәырԥы аныхачаԥԥцәа иаадырԥшхьан. Аха еиҳарак урҵ даадырԥшуан гәырԥала деиҵаҵәны, лылахь еиқәны, аԥсҭазаара лгәы ахымкәа. Адунеи ақәзаара башоуп, мчымхароуп, аԥсабара аҽаԥхьа сара акгьы сылшом ҳәа акәын ианаҳәоз илыхәаԥшуаз. Ари атрадициа дықәымныҟәеит Феофан Грек. Уи иаԥиҵеит зынӡаск даҽа ныхачаԥак. Араҟа даабоит анра-ԥара иацу агәыблреи, аԥсҭазара абзиабареи рыла иҵәу ан. Илахҽыху, иҟәандоу, ихьӡыркны еилаарцыруа ашәыгақәа рыла дҵихит аԥҳәыс ҟәымшәышә, аԥсҭазара зхылҵуа – ан гәыраз. Лысабигьы ларгьы ирымҵаныҳәо ауааԥсыра акырӡа иреиԥшитәит. Абасеиԥш иҟоу гуманизмла иахьҵәу азыҳәаноуп ԥсра-ӡра зрықәым аурыс ҟазара аҵоурыхаҽы зыхьӡ хьтәы нбанла иану Феофан Грек ирҽиамҵақәа.

«Аԥсны аҟазара», 1980

ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ

Аҧсабара ҵҩа змам амаʒақәа аҵдыраара аҟны, адунеи ашьақәгылашьа аилкаараҿы, аартра дуʒʒақәа ҟазҵаз, ауаҩытәыҩса адәахьтәи иҧшра-исахьаи идоуҳатә беиареи қыцәла раарҧшраҿы ҿаҧара ҧхьаҟа изгаз, агеницәа ргени Леонардо Да Винчи (1452–1519) ажәафтәи ашәышықәсазы ишәҭыкакаҷыз италиатәи Аиҭарҿиара (Ренессанс) аеҵә лашарақәа дыруаʒәкуп. Уи иҧсҭзаареи, иҵара-дырреи, иҟазаратәи инаукатәи рҿиара уанрызхәыцуа, ухаҿы дааиуеит... асаби. Ауаҩы данысабиу зегьы дразҵаауеит. Ажәҩан иалакнаҳау амза кыдырҩны излакамҳауазеи? Аʒқәа зегьы амшын иалалоит, аха амшын ҭәны излахымҵуазеи? Аҧсаатә амҵәыжәҩа наҟьар, иҩышҭыҧраауеит, ауаҩы инапқәа егьа иҟьаргьы дахьгылоу дзеиҭаҵʒом изыхҟьозеи? Зегьы еиликаарц, аҧсабаратә цәырҵрақәа зегь хшыҩла еиҭаҳәашьак рымазарц иҭахуп. Даныҩеидаслак, еиҳараҩык, аҧсабара ус иашеит, ус «анцәа» иҟаиҵеит, ус иҟоуп, ус иҟалоит ҳәа, рызҵаарақәа ҭакда иахьынхаз ианышәоит, рыхгьы иахымҵааауа, даҿаʒәгьы изымҵааауа, рыҿдырҭынчуеит. Аха иҟоуп даҿа ҷьоукых, «зысабира» ззынхауа, рызҵаарақәа рхамшҭкәа, рҭак аҧшаара зыҧсҭазаара азызкуа. Убарҭ ракәхоит ауаатәыҩса «рысабира» иналганы рҭәымҭахь иҩазгауа.

Леонардо Да Винчи дахьцалак ицын ақьаади акалами. Дыҩуан иара асаркьа ианумырҧшылакәа узамыҧхьо, иаарҳәны, иарма напала. Жәеинраалоума, жәамааноума, аҟазара иазку теориатә зҵаароума, иарбанзаалак хшыҩзцарак ихы ишааҭашәалак, иқьаад инаниҵон. Аха уи азыҳәан мацара акәмызт дахьцалак ақьаади акалами зицыз. Аҧсаатә ҧыруеит? Инапаҿы иааникылон убри аҧсаатә. Ацәеижь аур-ашәара ишәон изон, акапан гәеиҭон, иҭиҵаауан амҵәыжәҩақәа, нас азхәыцра далагон ауаҩытәыҩсагьы дыҧрырц азыҳәан иҟаиҵаша. Ирҳәоит, убасала иҟаиҵаз аҧрыга аппарат ала Флоренциа азааигәара, Монте Чечеро (ачечеро италиа бызшәала апҟа ҳәоуп иаанаго) ахәы дықәгыланы дыҧеит, дҭамхакәа насыҧла деиқәхеит ҳәа. Еиқәхеит аҧрыга аппарат зеиҧшрахаша ҳәа иҭихыз асахьагьы. Уи акырʒа ирзааигәоуп, иреиҧшуп ҳаамҭазтәи аҳаирпланқәа.

Диит Леонардо Флоренциа азааигәара, Винчи аҳаблаҿы. Уи далиааит Аиҭарҿиара аепоха реиҳа ианасакьаҳәымҭаз,

ажәафтәи ашәышықәса аҽанааѡнашоз. Ауаатәыѡса рдунеихәаӊшреи, рсахьаркыратә гьамеи, рдоуҳатә беиареи раарӊшраҽы аиҭакра дуӡӡақәа ҟазҭаз аамҭан ари аамҭа. «Ари аепоха рызгәаҟуан атитанцәа, иара егьахшеит хшыѡлеи, гәҭахәыцралеи, ҟазшьалеи, ҭара-дырра ҭбаалеи зепоха иақәнагахашаҭәҟьаз атитанцәа» ҳәа, –иѡуан Аиҭарҽиара азыҳәан Енгельс. Убарҭ атитанцәа днарылкааны, ҷыдала Леонардо Да Винчи изыҳәан уи иѡуан: «Дахьҽыханҭаѡ дуӡӡаз аамышьҭахьгьы, дматематик дуӡӡан, дмеханикын, дынӵьнырын. Убарҭқәа зегьы рҽы аартра ҽыцқәа ҟаиҭеит».

Аҟазара хкқәа зегьы раасҭа Леонардо да Винчи реиҳа ихаданы иӊхьаӡон аҽыханҭа. Иара ҽиаларц азыҳәан аҽазааигәанатәлароуп аӊсабара. Аха, «арҭаѡцәа ирырҭаѡу», абри аҟазара, аӊсабара аҽырӊшраҽы иаанымгылозароуп. «Аҽыханҭа аӊсабара иацлабуеит, иагьаманакуеит» ҳәа, – иѡуан аҟаза ду.

Дарбан рҽиаѡызаалакгьы иара иаанӡа иҟаз аҟазацәа рӊышәа, иҟарҭахьоу аартра ихы ишаирхәо еиӊш, Леонардо Да Винчи ажәохәтәи ашәышықәсазтәи асахьаҭыхыѡцәа рҟазара шьаҭас иҟаҭаны, иара ҽыц еихеиҳаит, аартра дуӡӡақәагьы рыциҭеит. Иаартрақәа ируакуп ауаѡы цәалажьыла мацара акәымкәа, иѡнуҭҟатәи идунеигьы аарӊшра. Ауаѡы иѡнуҭҟа дзеиӊшроу еиӊшоуп адәахьалагьы дшыҟоу. Адәахьала еиҽкаам, деиӊхьытта иҟоу, гәыла-ӊсылагьы, хылахшыѡлагьы деиҽкаам. Абри ахшыѡҭак ҽыц инациҭеит даҽакгьы. Ӊсы зхоу зегьы бзиа ибалатәуп, аха аӊсабара иашаз, аӊсы зханаҭаз, зегьы рханы дгылоуп, зегьреиҳа дбеиоуп, зегьреиҳа дегьыӊшӡоуп ауаѡы. Убри бзиа дбатәуп, ицхраатәуп, идгылатәуп, аха ишӊа, насгьы изла? Дызлаҟоу абзиарақәа ирыцумҭозар, ирыгырхатәым. Ицәеижьы ӊшӡоуп, аха иҟәышра иҭегьы иацҭалатәуп, доуҳала дышбеиоугьы, ибеиара иҭегьы иазырҳатәуп. Аӊсабара аҳас иамоу иара иоуп.

Абасҟак здырра ҭбааз, збаѡхатәра рацәаз Леонардо Да Винчи иқалақь гәакьа Флоренциа далҭны дымцар амуа дҭадыргылеит. Аҳәынҭқар Лоренцо иаҳҭынраҽы пату зқәыз асахьаҭыхѡы Боттичелли заҭәык иакәын. Усҟан Леонардо иқыцә иҭыҭхьан Италиа зегьы ихьӡ-иӊша ахзырҭәаз «Мадонна Литтеи», «Ашәҭ зку Мадоннеи».

Дықәҭны дцагәышьеит Миланҟа. Иӡбахә бзианы ишнаѡхьазгьы, миланаа ақәгәыҷуамызт абасҭәҟьа иҟаз ауаѡы

дрызнеит ҳәа. Уамашәа дыԥшӡан, деиҿкаан, уаѡы-ламысын, ажәа иҿан, ажәеинраалаԛәеи ажәамаанаԛәеи алиԥси рыла ииаихьишьуан, амузыкатә инструментԛәа рҿы дыхәмаруан.

Аԥсабара зегьрыла изԛьиаханы, меигӡарахда инаҵаз абаѡхатәраԛәа зегьы раасҵа Леонардо Да Винчи игенира аапшит асахьаҵыхраҿы. Иаргьы ари аԛазара хкы «аԛазараԛәа зегьы ираҳԛәажәны» иԥхьаӡон. Иѡымҵак аҿы ҳаԥхьоит абри еиԥш. Аҳәынҵԛар имшира аҿны дырҿхәаны апоема иѡит апоет. Асахьаҵыхыѡгьы иԛаиҵеит аҳамҵа. Аҳәынҵԛар бзиа иибоз аԥҳәызба лсахьа ҭихит. Ашәԛәыԥхьара дааԛәыҵын, дгачамкны аҿыханҵа ахәаԥшра далагеит аҳәынҵԛар. Дгәааит апоет. Ашәԛәы уаԥхьар иаҳа уанаҳәоит, аҳәынҵԛар, иҿаҳау ари асахьа аҵкыс, иҳәеит уи. «Ҷумҵын, апоет, иуҳәо иаанаго ухаҵагьы иуздыруам. Алашәцәа рзыҳәан иѡу уара ушԛәы аасҵа инеиҳау ацәаныррԛәа рымаҵ ауеит аҿыханҵа. Сара исыҵ убасеиԥш иԛоу арҿиамҵа, слымҳԛәа ираҳауа мацара акәымкәа сыблԛәагьы ирбаша» ҳәа, – наиаҵеикит аҳәынҵԛар.

Абри ажәамаана инацаҳҵар ауаѡы иблԛәа рзыҳәан Леонардо Да Винчи иѡуаз, нас иаҳагьы еилаҳкааueит уи ихшыѡҵак. «Ауаѡы иблԛәа, – иѡуан асахьаҵыхѡы, – ицәеижьы хышәс ирымоуп. Убри ахышә алоуп ауаѡы имѡа дызланыԥшыло, гәахәарала адунеи дызлԛәыԥшуа. Алашьцара иҵаҵәаху игәы-иԥсгьы зыргәыргьо убри ахышәоуп. Абла аныԛамла, ауаѡы иѡнуҵԛатәи илашьцара иара изыҳәан иргәаԛгахоит». Абасеиԥш иԛоу уи иантҵамҵԛәа ҳанрыԥхьалак, нас иаҳа иаҳзымариахоит иҵыхымҵԛәа рымаӡа рыҵдыраара.

Идыру усуп, ѡ-мҵәыжәѡак дышьҭырхуеит арҿиаѡы. Абаѡхатәра, нас аԥьабаа. Леонардо иԛыцә иҵимыжьит рҿиамҵак, инеиԥынкыланы акыр шыԛәса аус адимулакәа. Ирҳәоит, «Ҷьоконда» аус адиулон ҳәа асахьаҵыхѡы иԥсы ахьынӡаҵаз. Дызхааныз асахьаҵыхыѡцәа дрыдкыланы ҳихәаԥшуазар, иаԥитҵаз арҿиамҵԛәа хыԥхьаӡарала ирацәам, насгьы рыцҳарас иԛалаз, ирҿиамҵԛәа, реиҳараӡак, аамҵа иалаӡит, ҳара ҳҿынӡа изымааӡеит. Насыԥла еиԛәхаз ируакуп «Мадонна Литта». Ҷыдала ҳагьазааҵгылап убри. Аҵыхымҵа лара илхатәны измаз флоренциатәи ԥҳәыск лыхьӡоуп уи хьӡыс иаху. Иаԥҵоуп иара Леонардо Да Винчи иԛазара реиҳа ианасакьаҳәымҵаз аамҵазы. Ууанӡа иаԥитҵахьаз «Мадонна Бенуа» аԛны аасҵа, араԛа даабоит ахәыцра иҵанагалаз, иҵышәынтәалоу аԥҳәыс қәыԥш. Изныкымкәа ууанӡа

иаԥиҵахьаз аҳәсаԛәа рхаҷесахьаԛәа дахьреиԥшԛәоу рацәоуп аригьы. Ицԛьоуп, иҳаракуп лылахь. Усҟантәи аамҭазы ишмодаз еиԥш, аарла иубо, ихәыҷуп лыԥьымшьԛәа. Лԥынҵа аазыхәхәоуп. Лԛьышәԛәа рыҵкарԛәа маҷк иԧышьҭыхуп. Ицәхаԥшьуп лхахәԛәа. Имаана-маӡоу аԥышәарччара лҷыԛәуп. Уи аԥышәарччара ацәанырра аҵоуп, аха инарҵауланы иҵәахуп. Идуум лахьеиԛәрак лҷыԛәубааueит. Лнапаҷы илку асаби, иԛәра иааноумшьартә, агәҭыхаԛәа рхубаалоит иблаԛәа, заа дышәхьеит. Лара, ан илшәу амаҭәа, флоренциатәи аҳәса ирҵәашәҵатәуп. Лыхәдаҷы инарҵбааны иҭыхуп лыҵкы. Лыплашь аԥштәы змоу аҵԥьа амоуп. Лыхцәы аԛәҳәашьа аҵәахуа еиԛәарҳәшәа илхоуп лкасы. Дзыдтәалоу аҭӡамц шеиԛәароугьы, лара дазыҵәахуам. Лышьҭахь ахышәԛәа аартуп, аха, иԥьоушьаша, алшара уахьынтәи акәымкәа, лаԥхьаԥантәи, нас лармахьтәи лганахьтәоуп ишааua. Лыхәдеи лхы-лҷы инархьысуа ашәшьыра анаԥә ҵаґеиԥш уалԥшуеит.

Абла иабо аԥшӡара зегьы ажәа иазеиҭаҳәом. Убри азыҳәан акәхап изырҳәоугьы бла иабо хы иаԥсоуп ҳәа. Зыӡбахә салацәажәааз Леонардо Да Винчи ишедевр «Мадонна Литта» шаԥаамҭа иаҳҭаху ҳахәаԥшуа, икнаҳауп, насыԥла, Асовет тәыла ақалақь ссир Ленинград иԥоу Ермитаж азалқәа руак аҷы.

«Аԥсны аԥазара», 1981

АМԦА ДУ УАННЫҚӘЛАУА

Ашәԥәыԧԧцәа ҷарацәа зҵамгылаз алитература, аҵеи дызмам аԧнаҭа иаԧызахоит. Абри хшыԧзышьҭра азуноуп КПСС Ацентр Комитет арҷиара знапы алаку аҷар аус рыдулара азыҳәан ақәҵра ду заднакылаз. Атәыла зегьы намҿхакны, инарҵбааны ҳхәыцны иаҳҳәозар, ақәҵаара ашьҭахь арҷиара знапы алаку аҷар реизҳа-зыґьараҷы аиҭакраԛәа ԥалеит. Иаҳа лассы-лассы имԧаԥырго иалагеит арҷиаратә семинарԛәа, раԥхьатәи ашәԥәԛәа ҭзыжьуа авторцәа қәыԥшԛәа рхыԥхьаӡара иазҳаит: ҷыц аҭыҵра иалагеит М. Горки шьаҭаркԧыс дызмаз ажурнал «Алитературатә ҵара». Азауадԛәа рҷы, афабрикаԛәа рҷы ақыҭатә нхамԧаԛәа рҷы уҳәа иаҳа ирацәаны еиҷкаахеит, аҷар здыԥхьало арҷиаратә еидҵараԛәа, алитературатә кружокԛәа.

Алитературатә кружок – иеизҳарҭоуп, иааʒарҭоуп. Ҳәарада, ари иаанагом ауаҩ қәыпш алитературатә кружок дналалар, дышәҟәыҩҩны дааҟалеит ҳәа. Ашәҟәыҩҩхара иаҭахқәоу зынʒаск даҽакуп. Нас иабаихәо алитературатә кружок? Рапхьаʒа иргыланы, уи ақәыпш идунеихәапшра арҭбаауеит, ихы-ихшыҩ иазнарҳауеит. Асахьаркыратә ажәа – алитература агьама, абзиабара азнарҳауеит игәаҽы. Дышәҟәыҩҩымхаргьы, дышнеи-шнеиуа алитература азыҳәан иреиҕьу пропагандистны дҟалоит.

Инеиҵыху ажәа ала сзалагаз, алитературатә кружокқәа рҵакы сгәалазыршәаз ашәҟәыҩҩы қәыпш Анатоли Лагәлаа иоуп. Уи рапхьатәи иажәабжьнуп ажурнал «Алашара» сынтәа иҭыҵыз актәи аномер. Акьыпхь аҽы уажәадагьы дцәырҵқәахьеит. Иҩымҭақәа акьыпхь ианылаанʒагьы сырзыʒырҩхьан. Рапхьаʒа ажәеинраалақәа дрыпхьо саҳаит Очамчыра еиҽкааны иҳамаз алитературатә кружок аҟны. Иажәеинраалақәа рҵаки рформеи раамышьҭахьгьы, исгәалашәоит, даараʒа сгәаҵа инеит иапхьашьагьы. Узеигәырҕьаша усын иажәеинраалақәа ҽырҳәала иахьидыруаз. Уи иаанагоз уиакәын, игәы-ипсы иазааигәан ииҩуаз. Ҩбагьы, уи иҳанаҳәон ҳара дзаҳзапхьаанʒа изныкымкәа ишхиҩылааз, аус шадиулаз, иааилышьны ишнеимгаз. Абри аамышьҭахьгьы ибжьы иуанаҳәон игәаҵа гәҭыхала ишҭәу. Ибзианы исгәалашәоит даҽакгьы, имʒакәа егьиасҳәеит. Иажәеинраалақәа ирыҵубаауан апоезиа аҵкыс апроза иаҳа ицәа ишалаз. Изла? Исыздыруам ишысҳәаша, аха интуициала иаарласны еилыскаауеит иарбаан жанру ашәҟәыҩҩ қәыпш иаҳа ицааиуа. Иҟалап, убарҭ аилкаагақәа иреиуазар акы. Ажәеинраала ашәага-зага иҭатәазароуп, аритм иҭымҵуазароуп (ишыжәдыруа, аритм амоуп апрозагьы, аха уи даҽа ритмуп). Иҟалалоит убасеипш, ахшыҩҵакы аарпшраҽы иапырхагахозаргьы, иаҳа инарҭбааны иаҳа инарҵауланы ахшыҩҵак азаамырпшуазаргьы, арифмеи аритмеи еиламгарц, дҭымҵырц азыҳәан иҽанааникыло апоет. Усеипш дҽаҳәам ашәҟәыҩҩы. Уи рапхьаʒа иргыланы дзызхәыцуа, апсҭазара шаҟа инарҭбааны изимҽхакуа, ихшыҩҵак шаҟа ирҵауланы изаарпшуа, ифырхацәа рхаҽсахьақәа шаҟа изгәылырҭәаауа ауп. Ахшыҩҵак апыжәара ицәагауа, аҳәатәы имоу иаҳа дыхнахуа, апоезиатә канонқәа зцәеилаго иалагаз, ажәакала, арифмеи аритмеи уиаҟара изцымааиуа, уи, хымпада, ицәа иалоу апроза аҩроуп. Шаҟа ир-

ласны ихаҭа еиликаауа, ажанр рацәахь аҽҟьара акәымкәа, шаҟа ирласны жанрк алкааны, убри азакәанқәа рыҭҭаара далаго, убриаҟара ирласны аҧышәа иоуеит, ирласны иҭәҭәахоит имахәҽақәа. Изхысҳәаауа, иажәеинраалақәа шысгәаҧхозгьы, хараʒа еиҳаны сеигәырҭьеит, иаҳа еиҭьашьангьы саҧхьеит уи иажәабжь «Саб». Ажәабжь иагу убриоуп, алирикатә фырхаҭа, Бықа, иҭегьы дыҷкәына хыхәандаз, иҭегьы иҭәҭәаны адгьыл дықәгыландаз угәахәуеит.Ѡбагьы, ажәабжь аҟны ихьухьууа, ауаѡы игәаҭа иацралақәаша ахьырацәоу аҟнытә, имыцхәцәахазар ҟалап здунеи зыҧсаххьоу аҧҳәызба, бзиа дызбоз, ларгьы бзиа илбоз арҧыс ихы ахьеиқәшәам. Алабжыши, уи иарцәаакуа ахчқәеи рылацәажәара иаҳа ирмаҷтәын. Заа згәаҭарақәак ҟасҭеит. Уажәшьҭа салацәажәап абзиарақәа. Урҭ хараʒа еиҳауп. Раҧхьаʒа игылоуп абызшәа ацқьара. Ицқьаны дахьцәажәо аамышьҭахьгьы, иажәа еиҽкааны артәашьа идыруеит. Аҽыѡ бзиа иманы, изақәымтәо диѡызоуп, ижәар беианы, аха еиҽкааны ажәа ззымҳәо. Саʒәыкны, ашәҟәѡѡы қәыҧш абаѡхатәра иашаҭәҟьа илоу иламу излеилыскаақәо иреиуоуп акы. Дзыхцәажәо дуаѡума, маҭәарума, иааигәаʒаны иблаҽ ибауоу имбауоу. Иаҳҳәап, ашәҟәыѡѡы иҳәеит ауада саныныѡнала сылаҧш нақәшәеит аҭʒамцаҽ икыдыз апатреҭ ҳәа. Уаҳа акгьы. Аҧхьаѡ изакәызаалак акгьы ианаҳәаʒом. Ашәҟәыѡѡы убри апатреҭ ирааигәаны днахәаҧшны, изеиҧшроу, уаҟа иану иҳанаҳәо, нас ҷьара детальқәак дрылацәажәар, усҟан иааганы ҳабла иаахиргылоит. Абасала, акырʒа аҭанакуеит, урысшәала адеталь ҳәа изышьҭоу – икылкааны ҷыда хәыҷык адбалара. Ан. Лагәлаа иажәабжь аҟны ҟаза бзиаʒак инапала иѡуп уҳәартә иҟоу адетальқәа амоуп. Иааҳгап абри аѡыза ҽырҧштәык. «Папа аҭʒамц ахь днаҳәны деиҭақәиеит. Сара издыруан уи акы дшамырҭынчуаз, акы игәы ишыҭхоз. Аха санынаҧшлак, иҭыздыраар ҳәа дшәаны, иблақәа сырхирҧшылаʒомызт, аҭʒамц ахь днаҳәуан, нас ихысга нацәа ашышкамсқәа злацоз аҭʒамц инадикылеит, алада ицозгьы, аѡада ицозгьы инацәкьыс иннамкылаʒакәа, алаҭырʒқәа реиҧш, аҭʒамц иаҽеибаҳәа инеиуа». Схаҭа снацәа аҭʒамц инадскылазшәа, схаҭа снацәкьарақәа ашышкамсқәа авеибаҳәа инеиуашәоуп ишызбаз, сцәа-сыжьгьы ишаныруаз. Ус анакәха, ашәҟәыѡѡы қәыҧш изқәикыз ацәҟьара иақәшәеит. Иҳәарц ииҭахыз слымҳагьы иаирҳаит, блалагьы исирбеит. Иааҳгап даҽа ҳәоук. «Схахьы ахышә хәыҷы аҟнытә шхырцәаҭьк ааҟәымҭʒакәа асаркьа иадхон, иара атәала иаҭьуазар акәхарын». Слымҳа

инҭаѡит уи ашхырцәаҕь ашьҭыбжь. Ашхырцәаҕь зҿугьы унарбоит, ажәабжьгьы инаҭанаҭоит агәалаҟазаара. Ажәабжь аҟны иуҧылоит даараҙа иманшәалоу аиҿырҧшраҟәагьы. Иааизакны ажәабжь аҟны иҳаиҳәо шлахьеиқәҭагоугьы, иҳәашьа агәалаҟазаара бзиа ҳнаҭоит. Алитератураҿы уи даараҙа иуадаѡқәоу ируакуп – илахьеиқәҭагоу жәабжь игәышьҭыхгахартә еиҧш аҳәара. Аҧсуаа ржәытә цәажәашьақәа ируакуп, уамак ҟамлаҙазшәа, хьаа дук инамҭаҙазшәа, атрагедиа дуҙҙа алацәажәара. Абраҟа акәхап иахьыҭәаху алитература аҧсҭзара шьақәнарҕәҕәозароуп ҳәа иаҳҳәало.

Анатоли Лагәлаа ишәҟәыѡѡраҿы макьаназ ҭәѡан заҭәык азырсхьоу анхаѡы диѡызоуп. Аха уи иаирсыз аҭәѡан ҭәѡан бзиоуп, адгьыл ибзианы иалоуп. Ирҳәоит, ашәарыцацәа иарбан шәараху зышьҭа дырхаз, ашьапхыц заҭәык ала мацарагьы ирдыруеит ҳәа. Ҭәѡан заҭәык аирсхьазаргьы, убри аҭәѡан арсшьала мацарагьы иудыруеит заҧхьаҟа инхауа аҙәы шиакәу. Нхамѡа бзиа иоуааит, амѡа данныкәлауа иасҳәарц сҭахуп мѡамш уқәлааит ҳәа.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1981

АҾАР РЗЫҲӘАН ЗЕИҒЬАШЬАРАҚӘАК

Ҳарҭ, иахьатәи аҧсуа шәҟәыѡѡцәа, насыҧ ҳамоуп, здунеи зыҧсаххьоу ҳлитература ашьаҭаркыѡцәа дуқәеи, зыҧсы ҭоу ҳаклассикцәеи ирыҿиамҭаны иахьҳауа, акыр зҿаҳҭааша, аѡымҭа хазынақәа. Шамахамзар, ажанрқәа зегьы хацыркуп, руасхыр шьҭаҭоуп. Уажәшьҭа аус злоу урҭ ирыцҭаны, еиҕьны реихаҳароуп. Ари аамышьҭахьгьы, ҳара иҳамоуп даҿа уасхыр дукгьы, баара-ҧгара зқәым ауасхыр – ҳажәлар рҿаҧыцтә ҳәамҭақәа. Ирацәоуп бзиа избо, изныкымкәа сзыҧхьахьоу аҧсуа шәҟәыѡѡцәа рѡымҭақәа, аха иахьа уажәгьы сара сзыҳәан иҟам даҿа аҧсыуа шәҟәык, аҧсуа лакәқәеи, жәлар рпоезиеи, Нарҭаа дуқәа ражәабжьқәеи зну ашәҟәқәа раҟара сзыҧхьахьоу. Апап дахьцалак ишицу еиҧш абиблиа, сахьцалак счамадан иҭоуп Нарҭаа ражәабжьқәа. Саҧхьацыҧхьаҙа, уаанҙа сыззымхәыцҙацыз, схаҿы имааиҙацыз ҿыцк нарыҭызбаауеит. Ажәлар рҳәамҭақәа гәааҙагоуп, хшыѡрҭагоуп, урҭ иргәылоуп ажәлар рестетикатә еилкаара, рыпатуеиқәҭашьа, бзиарас иршьоз, цәгьарас, ламысдарас ирыҧхьаҙоз, ажәакала,

урҭ иргәылоуп ажәлар рҟәыҕара ду, рхәыцра ҵаула. Ишәгәаласыршәарц сҭахуп ажәлар рҳәамҭа, еицыжәдыруа ажәабжь хәыҷык. Аҭаҳмада ажәа иҳәарц азыҳәан, аҽыпҳәа алабашьа анылаирс, машәырла иганаҽ игылаз арҧыс ишьапы иҽалаиҵеит алабашьа аҧса. Аҭаҳмада иажәа ҳәаны далгаанӡа, арҧыс ихьаацәгьа ичҳауан, иажәа ҳәаны дагьаалгеит, арҧысгьы иҧсы илшәшәаны дынкаҳаит. Иааркьаҽны, еиҽкааны абас иҟоу ажәабжь ҳарҳәеит ҳажәлар. Иҳанаҳәозеи ари? Еиҳабы еиҵбыла апатуеиқәҵашьа аамышьҭахьгьы, иҳанаҳәоит даҽакгьы. Уи иҳанаҳәоит ахшыҽрҵага, иҳанаҳәоит жәынгьы ҽангьы ажәа шаҟа пату изақәуз, ажәа шаҟа аҵанакуаны иҧхьаӡоз аҧсуа. Арҧыс иҧсаҵкыс еиҕьишьеит аҧсреи абзареи зыӡбуаз аҭаҳмада иажәа. Абасҟак ажәа ахә ҳаракны иахьыршьо уеигәырҕьартә иҟоуп, аха, уазхәыцыр, уагьацәшәоит. Шаҟа ицәгьоузеи, шаҟагьы игәаҕьыуацәоузеи, абасҟак ажәа пату ззақәу, абасҟак ажәа иацклаҧшуа ажәлар рҽы ажәак иадамхаргьы аҳәара. Насыҧ ҳамоуп аҧсуа шәҟәыҽҽцәа, аҧсуа даҽаӡәы диламҽашьо, ихатәы хаҽы ахьимоу, аха даҽа ганкахьала абраҟагьы ҳус уадаҽуп. Имариам, иара ишиҟазшьоу аамышьҭахь, уара егьа иуҭаххаргьы, даҽакахьы иузаамырҳәуа, иара иламыс иаҵанамкуа аамышьҭахь, даҽакы здызымкыло аҧсуа ихаҽсахьа аарҧшра. Иаҧсуа ламыс шаҟа идырны, шаҟа ҳақәшәаны иаҳзаарҧшуа, шаҟа имилаҭтә хаҽы ҳзеиқәырхо, убасҟак уи амилаҭқәа зегьы деицыртәхоит, убасҟак бзиа деицырбоит атәым ҧхьаҽцәагьы. Аҧсуа шәҟәыҽҽцәа аӡәырҽы еицаҳзеиҧшны иҳагны избо убри ауп, ҳажәлар рҭоурых ҳаздыруам (ашколаҽы иддырҵо иалагаанӡа, убас иҟалагәышьеит еиҵагыло ашәҟәыҽҽцәа ҽарацәагьы), ибзианы иҳаздыруам ҳажәлар рдоуҳатәи рматериалтәи культура. Ҳнаскьаны ҳааҧшны ҳажәлари ҳ-Аҧсни ҳамбац, убри азыҳәаноуп, зны-зынла ҳгәы ҳзырхьшеи ҳзыргәырҕьашеи реиҽдыраара заҳцәыуадаҽхо, ацәгьеи абзиеи реиламырҽашьара заҳцәыцәгьоу. Ма игаӡарала, дцәаҧагьаханы, ма иҽнуҵҟала икультура ахьыҳаракым иахҟьаны, дызқәиааз аҧашәқәа зыҵзырҽааз, ишьа-ида иаднамкылаӡо атәым махәҭа иахьынҳалаз ашәҟәыҽҽы қәыҧш, аҳаи аҵәеи еихазҳаз диҽызаха, дгьыли жәҽани дрыбжьакнаҳазшәа да-

анхар ҟалоит. «Ишьчите свои корень, свои глагол!» – иҳәеит Маиаковски ду. Насыҷ имоуп ижәытәӡатәиу, ҵарада, хшыѡла иаҷҵоу, аҷсуа аламыс ҳәа ажәак ала иззиҳәаз, ҳажәлар ркультура ҳараки, мрагылареи мраҭашәареи ажәларқәа шәҟәы быҕьшәыла, ҵараеилкаарала идырҿиаз акультура дуӡӡақәеи зхы-згәаҿы иззеилагӡаз, нас убарҭ аѡкультурак ирылҵыз арҿиамҭа ақьаад иззанҵаз аҷсуа шәҟәыѡѡы. Урҭ аѡкультурак рҟнытә руак зыгхаз, зымҵәыжәѡақәа руак ҷҵәаз аҷсаатә даѡызахоит. Ирзеиҕьасшьоит ашәҟәыѡѡцәа ҿарацәа амҵәыжәѡа ҕәҕәақәа, ажәѡан гәыцқьа, ибзазаха ирҷылаша аӈьабааи агәацҷыҳәареи.

«Аҷсны ҟаҷшь», 1981

АХШЫѠҴАК ҴАУЛАНЫ, АҲӘАШЬА МАРИАНЫ

Сынтәа Аҷсны имѡаҷысраны иҟоуп асовет литература Амшқәа, иара убас ныҳәа дуны иазгәаҭахоит Дырмит Гәлиа диижьҭеи 110 шықәса аҵра. Ишҷаҷыло абарҭ аѡныҳәак аҷсуа шәҟәыѡѡцәа? Абри арубрикала иналукааша ашәҟәыѡѡцәа рыҿцәажәара, аинтервиуқәа рымхра еиҿнакаауеит агазеҭ «Аҷсны ҟаҷшь». Ҳара ҳкорреспондент Б. Қаӈьаиа диҿцәажәеит ашәҟәыѡѡы Ӈьума Аҳәба.

– Ӈьума Басариан-иҷа, иаҳҳәар ҳалшоит сынтәатәи ашықәс уара узыҳәан насыҷла иалагеит ҳәа. Ажурнал «Дружба народов» актәи аѡбатәи аномерқәа ирнылеит уроман «Асқьала», Аҷсуа телехәаҷшраҿы аҭыхра иаҿуп Дырмит Гәлиа иажәабжь «Атәым жәѡан аӣаҟа» иалхны иѡуз акиносценари. Англыз бызшәахь еиҭаргоит уповест «Бзоу».

– Зыӡбахә уҳәаз ароман «Асқьала», ишудыруа, ѡ-шәҟәкны ишьақәгылоуп, хазы-хаз хәышықәса нарыбжьаҵаны иҭыҵит. Уажәы «хыбрак» еицыҵаскырц сҭахуп. Иҭыҵуеит еицны аҷсышәала. Тираж рацәала, ажәабжьқәагьы нарываргыланы, урысшәала иҭыҵуеит Москва.

– Иҿыцу, иаҳзымдырӡо?

– Исгәалашәоит, Баграт Шьынқәба ироман «Ацынҵәарах» ѡны даналга ҳшеицәажәоз, уалгама ҳәа саниазҵаа, – «Сар-

гьы иара салгеит, аха иаргьы сара исылгеит», – иҳәеит. Абас исылганы сыҟан саргьы «Асҟьала». Жәашыҟәса аибаргәаҟра ҳаҷын. Акәаԥ сыргылеит. Сыԥсы сыма саԥыртцит. Иҵцит шыҟәсык, ѡба, хԥа... Изѡит ажәабжьҟәак, статиаҟәак... Еиҳарак аамҵа баша изласцәымзыз – ҷыц сеиҵарыԥхьеит ҳаԥсуа литература аклассикцәа рѡымҵаҟәа. Сара сзыҳәан урҵ раԥхьа дыҟанатц дзыԥхьалаша, ԥсра-зра зҟәым ажәеинраалаҟәа рацәаҳаны, ареволиуциа ҟалаанҳатәи аԥсуаа рыԥсҭазаара нҵырҵәааны иаазырԥшыз, епоск иаѡызоу ароман «Камаҷыч», ихьҟәырҷахаҟәоу ажәабжь кьаҷҟәа, иахьа уажәгьы ҳадраматургиатә рҷиамҵаҟәа ирылыҳәҳәо адрама «Анаурҟәа», бзиа ибаны, ҟазарала еиҵеигаз «Абжьас-цәа зшәу». Изакәытә социалтә ԥсихологиатә жәабжьузеи «Атәым жәѡан аҵаҟа».

– Шәҟәыѡѡык иаҳасабала иурҵазеи урҵ рыԥхьара?

– Абызшәа ацқьара, аҳәоу аиқәыршәашьа, иҵбаау, иҵауылоу ахшыѡҵак аилкаара, имарианы аҳәара уҳәа, шаҟа ирацәоузеи иҷуҵааша Дырмит ду. Иуҳәо аилкаара шаҟа иуадаѡу, аҳәоу шаҟа иузеилахәарпашьуа, еиҵагоу, мамзар аԥсышәала иѡу узымдыруа шаҟа узыѡуа, убасҟак афилософиа аҵоуҵеит, аԥсихологиа ааурԥшит ҳәа ирыԥхьаҳоит ҳакритикцәаҟәак. Алитература азыҳәан иҟан, егьаанхоит азакәан хадаҟәа руак. Имариам ахшыѡҵак, имарианы, еилыхха еиҷкааны аҳәара. Даҽакгьы. Идыру усуп, аԥсышәала иаԥҵам аѡымҵа, аԥсуа литература иатәым. Аха уи ииаанагом иаԥсыуа ѡымҵахарц азыҳәан аԥсышәала иахьуѡыз мацара азхоит ҳәа. Иҳамоуп убасеиԥш иҟоу, аԥсышәала иѡу ѡымҵаҟәак, аперсонажцәа рыхьзҟәа ааԥсахыр, милаҵс изеиуоу узымдыруа ииаҟәхоит, избанзар, урҵ гәыла-ԥсыла, хыла-хшыѡла иаԥсыуам, рмилаҵҵа хаҷы рымам. Ҳәарада, ирацәоуп ауаатәыѡса зегьы еицырзеиԥшу ахәыцшьаҟәа, аҟазшьаҟәа, ацәаѡаҟәа. Ус иҟамызҵгьы, аԥсуа ԥхьаѡ акгьы ианаҳәомызт даҽа жәларык иртәу арҷиамҵа, аԥсуа ѡымҵагьы даҽа бызшәак ахь еиҵаргомызт, аха убарҵ, ауаатәыѡса еицырзеиԥшу инарҷыданы, аԥсуаа ирымоуп дара ирхатәугьы, дара рыда даҽаҳәы имамгьы. Абри ҳазлацәажәаз алоуп еиҳарак ирҷиамҵа ишазнеитәу дарбан шәҟәыѡѡызаалакгьы. Ашәҟәыѡѡы изыҳәан дааразa иуадаѡу, дааразa унапаҷы

иузаамго уаѡуп аԥсуа шәҟәыѡѡы иперсонаж. Иара ицәаѡа иаҵанамкуа акы анааиурҟаҵа, аҽада акьахь аԥәызҵаз уиѡызахоит.

– Уара ушәҟәыѡѡраԥы реиҳа иуцәыуадаѡу иарбану?

– Ашәҟәыѡѡра ауаѡытәыѡса реиҳа ицәыуадаѡу иусԥәа ирыԥхьагылоуп. Ицәгьоуп раԥхьатәи аҳәоу аӡбара, ицәгьоуп аѡымҵа аритм аԥшаара, гәлымҳала иуаҳароуп уи иаҵоу амелодиа. Уаҟа унаршә анхиаха, ацәҟьара иаԥәшәеит ауп. Уусԥәа аныцәгьоу, шыԥәсыла уангәаҟуа, ухы-агәаԥы аѡра уанаԥу ауп. Аԥьаад анҵарахьы уаниас, угәы иҵаз егьа уԥы иазымҳәаргьы, иаҳа уацәцоит. Акыр шыԥәса сазхәыцуан абри, Аԥсны иҟалалоит, ҳрыцҳара агартә, ауаѡшьрԥәа. Аԥьычра, арҳәра, ажәа аимакра, аѡыжәра, аԥҳәыс лхыбаара, уимоу, ашьоурагьы, ирыхҟьо ауаѡшьра, шәҟәыѡѡык иаҳасабала, усҟак сазԥлымҳам. Уи иаанарԥшуа акоуп: аԥсымҵәреи ауаѡра аҵкыс агыгшәыгра аиааиреи. Аха иҟалоит убас еиԥш ауаѡшьрԥәа, ашәҟәыѡѡы ианаҳәо дааразӡ ирацәаны. Абас иҟалаз уаѡшьрак акыр шыԥәса раахыс схы-сгәы иҵыҵуам. Сразҵааит ибзианы иахаану ашаҳаҵцәа, архив аԥы исыԥшаан, иҵыстҵааит аус иазкыз аматериалԥәа. Ауаѡшьра ҟазҵаз дсыриашарц саԥым. Уи асиужеи ала иҳаиҳәеит ахшыѡҵак ду. Саргьы, исылшоз ахәыцала, уаѡшьрак зыхҟьаз, нас уи иахылԥиааз аилкаара сҽазысшәеит. Иара имацарагьы иакәым. Ацәгьара ҟаиҵеит аӡәы. Имацара изынхама?

– Иѡны уалгахьоума? Жанрс изԥазкуазеи?

– Азныктәи анапазы иѡны салгахьеит. Иаанхеит уи аҵкысгьы имариам – арԥеира, ашьалашьынра, ахѡылаара, аиҵахѡылаара. Ажәабжь ашәага-загаԥ инҵәама, иповестхама, иахыҳәҳәама еилкаахоит аҵыхәтәан.

Ҳара ҳнапаԥы ииаанаҳкылеит ашәҟәыѡѡ истол иԥәыз анапѡымҵа. Иахьӡын «Амѡасѡы». Егьиашаҵәҟьаны, жанрс изҵанакуа ҳәа акгьы аҵаѡымызт. Хшә даҟьа инареиҳауп. Ҳаиԥырҵымҵаз агазеҵ «Аԥсны ҟаԥшь» аԥхьаѡцәа рыхьӡала ашәҟәыѡѡы изеиԥьаҳшьеит ирԥиаратә усураԥы аԥәԥиарԥәа.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1984

АШӘҠӘЫҨҨРА – АХӘРАШӘОУП

(А. Гогәуа ханҩажәа шықәса ихыӷра иазкуп)

Иаасыкәыршаны саанаӷшы-ааӷшит. Сыбла иабаз, сгәахы ҭнарӡыӡааит, иҳәеит Радишьчев.

Идгьыл гәакьа днықәыӷшит Алықьса Гогәуа. Ибла иабаз, игәлымҳа иаҳаз, еидара хьанҭаха, игәаҭа инҭалеит. Уи аидара хьанҭа аҭыҭшьас иамаз, игәаҭа ианылаз ахәра, хәырбгьыцс иамаз акы заҭәык акәын: ахәрашәа аҳәара.

Ашәҟәыҩҩра – ари ахәрашәоуп, хәырбгьыцуп, абиӷарак даҽа абиӷарак ирзынарыцҳауа, гәыргьаҽҳәаша ажәоуп, ишәаӷьҳәаҩуп, иуасиаҭ ажәоуп. Ашәҟәыҩҩы изыҳәан – аидара аҭыҭгоуп.

Хәрашәак сҳәар, сыхәра хәырбгьыцк нақәысҭар, нас схьаа сацәцап, сыхәра сыргьап иҳәоит ашәҟәыҩҩы.

Абас дналагеит Алықьса Гогәуагьы. Аха уи игәы дажьеит. Ихьит ашәҟәыҩҩы иашаҭәҟьа ихьуа – хәрашәак аниҳәа, даҽа хәрак ӷытлеит. Сеидара хьанҭа снаҭыҭып, нас саргьы адунеи лашара салагәыргьап, сыҟазаап зегьы шыҟоу иҳәан: икалам иаирҳәеит хәрашәак, аха уи инашьҭарххны даҽакы ҳәатәхеит. Абас дааиуеит акыр шықәса раахыс. Иҭижьит ашәҟәқәа акы, ҩба, жәаба... Иеидара иаҳагьы иацлоит. Ихәра иацымлозар, гьашьа амам.

Акыр жәашықәсақәа раахыс Аӷсны иахаҟыруеит алаҳәақәа...

Иаӷеиӷшхозеи арха каршәра иқәуаҽацә нышьацәхыслар? Иаӷеиӷшхозеи абгацамкыра иаҽоу ақәасаб, изықәгылоу ахаҳә наҭҟьар? Убарҭ ирӷеиӷшхо уӷеиӷшхоит, уажәа, убзашәа, уаӷсшәа ануцәыӡ. Аа, абри ауп иуанаҳәо ашәҟәыҩҩра, аӷсуа шәҟәыҩҩы.

Акыр жәашықәсақәа алаҳәақәа рҟырбжьы ҟармаҭыс шәаҳәабжьны ираҳауан аӡәырҩы ашәҟәыҩҩцәа. Рыгәлымҳа ашҟа даҽа бжьык неишьа амамызт. Аҭамгьар бжьы иахәаҽуан.

Алықьса Гогәуа иаҳаит алаҳәақәа рыбжьы ишлаҳәабжьыҭәҟьаз. Урҭ алаҳәақәа згәаҭәахы иацрыхо адгьыл агәынқьбжьы иаҳаит. Иаргьы иабиӷара ибжьы нарықәиргеит: ҳаи, шәанаӷьалбеит, ашәаҳәаха шәызҭада, абжьы иго шәмаҳаӡои, иҟоу шәымбаӡои ҳәа. Уаҟа уи инарыциргызит уаанӡа игахьаз абжьы иашақәаҭәҟьа. Ари иаанагоз агәлымҳа арҽыцра акәын, ахәрашәаҭәҟьа арҽыцра акәын. Уи ахәрашәа

изҳәо изыҳәан амшын ʒы ҭаа иаҩызоуп. Шаҟа ижәуа, иаҳа-иаҳа дʒышоит.

Еигымхааит ҳиубилиар ихәрашәеи иареи!

Еигымхааит ҳбызшәеи ҳашәҟәыҩҩреи!

АДУНЕИ АҶЬАШЬАХӘ-ССИРҚӘА БЫЖЬБА

Ауаатәыҩса зегьы знысуа амҩа, изхысуа аформациақәа еиҧшуп. Еиҷыҧшышьа, мамзаргьы еиҷцаашьа рымамызт. Иҟамызт усеиҧш аиҭанеиааира. Аконтинентқәа реиҧш еицәыхаран атәылақәа. Убас ишыҟазгьы, еиҧшуп рмыругақәа, иахьеиҧшу рацәоуп рхыбрақәа. Ус анакәха, еизааигәан рхәыцшьагьы. Инацҭаны уаҳа аҧхьаʒара ахьырзыцәгьаз иахҟьама, мамзаргьы иҧсабаратәымыз даҷа мчык иадырҳәалама, ишыҟалаз здырхуада, ирацәаны ажәларқәа рҷы ахыҧхьаʒара «быжьба» налкааны иахәаҧшуеит жәытәнатә аахыс.

Аҧсуа ҷаҧыц рҷиамҭаҷгьы ари ахыҧхьаʒара мчы ссирк аманы иаҳҧылоит. «Бжь-мҩак ахьеихагалоу...», «Аʒы бжьыхаҳәк ианырхыс гәнаҳа амам...»,«Абжьымра схы иқәцеиуан...», «Бжь-шьхак рнаҩс...» уҳәа ирацәоуп ахыҧхьаʒара быжьба иадҳәаланы ирҳәақәо. Ажәытәʒатәи (антикатәи) абырзенцәеи, иара убас ажәытәʒатәи аурымцәеи (римлианаа) рҟынгьы ахыҧхьаʒара быжьба иҧсабаратәым, аҷакала иаҳҳәозар, Анцәа иеиҭаз мчык аманы ирыҧхьаʒон. Абри инықәныҟәаны ҳара ҳашықәсҧхьаʒара ҟалаанʒа, ахҧатәи ашәышықәсазы адунеи ахьынʒанаʒааʒо ауаҩытәыҩса инапала иааирҷиахьоу, иҟаиҭахьоу аҷьашьахә-ссирқәа рахьтә иалырхит быжьба.

Реиҧш-зеиҧшыз аҷьашьахә-ссирқәа егьа ыҟазаргьы, ирымуит ахыҧхьаʒара быжьба иацрымҭеит. Ашәышықәсқәа акыр аныбжьыс абыжьбатәи аҷьашьахә-ссир ҳәа азырҳәо иалагеит убарҭ, иалырхыз быжьба, реиҳарак, рхаҭақәа шықәʒаахьоугьы, рыхьʒқәа рхамышҭкәа иахьеиқәхаз.

Абасала, иааркьаҷны иаҳҳәозар, антика ишьақәдыргылеит, иацааиуаз ашәышықәсақәа ирыдыркылеит, ишьақәдырҕәҕәеит, адунеи аҷы ауаатәыҩса иааҟарҭахьоу зегьы раҭкыс ҷьашьахә-ссирқәас иҟоу быжьба роуп ҳәа. Иарбанқәоу урҭ быжьба?

МЫСРАТӘИ АПИРАМИДАҚӘА

Актәи аԥьашьахә-ссир

Ари аԥьашьахә-ссир қәрала иахыҵуеит хәнызқь шықәса рҟынӡа. Абасҟак шахыҵуагьы, изныкымкәа аҕацәа шажәлахьоугьы, иахьа уажәгьы еиқәҟаца иқәгылоуп адгьыл. Иахьӡуп ари аԥьашьахә-ссир пирамида ҳәа, даҽеакала иаххәозар, афараонцәа (ахацәа) наӡаӡа рыцәарҵа аҵыԥ. Игылоуп Мысра (Египет) адгьылаҽы. Ажәа пирамида аԥсуа «аҳаҵгәын – аҳ игәы аҵыԥ» иазааигәоуп, аҭажәакгьы ҵакыс ирымоугьы акоуп. Урҵ апирамидаҟәа иреиҳау, руак, Хеоԥс ипирамида, раԥхьа ианыҟарҵа 147 метра иҳаракын. Уажәы, ахыцәҟәа аныбга, аура жәабаҟа метра агхеит. Апирамидаҟәа, иԥшьыркцаны иԥҟоу, ицәны еидҵоу кьыр хаҳәла еиқәҵоуп. Хаҳә ԥшьыркцак иакапануеит ҭ-тоннак рҟынӡа. Иаххәап, афараон Хеоԥс зыҭныҵҟа джу апирамида аиқәҵаразы иагеит ҭ-миллионки хышә нызқь цыра хаҳә ԥшьыркца.

Абырзен ҭоурыхҭы Геродот излеиҳәо ала, абри апирамида аргылара иаҽын ҭажәа шыҟәса. Аус руан шә-нызқьҭык рҟынӡа атәцәа. Аҵоурыхаҽ еиқәхеит апирамидаҟәа рыргылашьа раԥхьаӡа изыӡбаз архитектор ихьӡгьы. Уи ихьӡын Имхотеп. Архитекторра мацара акәымкәа, Имхотеп ашәҟәыҭҭрагьы илан Ихьӡ-иԥша убасҟак идун, данԥсы ашьҵахь, мысратәи ахҭаалаҭцәа уи ихьӡ нцәартәит. Амсыр қьаадыш (папирус) нарымҵаҵаны, акалам аннаԥәыркуаз, Имхотеп ҭынтәгьы дынцәахеит. Абырзенцәа Мысра анрымпыҵархала ашьҵахь, Имхотеп ихьӡ рҳәо иалагеит амедицина анцәахәык иаҳасабала, избанзар ахәшәтәра аус аҽегьы иҟаиҵахьаз рацәан. Абасҟак ҟазҵахьаз аҟаза ибаҟа дыргылеит. Ирҳәоит, адунеи аҽы раԥхьаӡа збаҟа дыргылаз аҵарауаҭ Имхотеп иоуп ҳәа.

Аамҵа амч зқәымхо ҳәа егьыҟам, аха аамҵа мчыдоуп, ауаатәыҭса рнапала иҟаҵоу, аԥьашьахә-ссир, Мысратәи апирамидаҟәа рҽаԥхьа.

ВАВИЛОНТӘИ АБАҲЧАҚӘА

Аҭбатәи аԥьашьахә-ссир

Уажәраанӡа ҳазлацәажәоз актәи аԥьашьахә-ссир – Мысратәи апирамида, аамҵа иазымгакәа, ихымбгалакәа еиқәханы иҟазар, аҭбатәи аԥьашьахә-ссир, вавилонтәи абаҳчаҟәа, рыӡбахә ада, ирҵынханы акгьы аанымхеит. Уи злаҟаҵаз ақьырмыт усҟак иҕәҕәамызт, цқьа иӡымызт, насгьы иаҵагылаз ашьаҟаҟәа иныркылартә иҟамызт.

Қәрала вавилонтәи абаҳчаҟәа апирамидаҟәа раҵкыс еиҵбын. Урҵ абаҳчаҟәа аныҟарҵоз адунеи аҕы иаԥырҵахьан «Илиадеи» «Одиссеиа», рыргылара иалагахьан абырзенцәа рыԥалаԥьԥәа. Убас ишыҟазгьы, Вавилонтәи абаҳчаҟәа рархитектура иаҳа иазааигәоуп, абырзенцәа рархитектура аҵкыс.

Ҳәынҵԥарра дуӡӡан ассириа-вавилонтәи аҳәынҵԥарра. Уи аҳәынҵԥарра ду аилаҳамҵазоуп ианыҟарҵаз ажәҭан иалакнаҳаз абаҳчаҟәа.

Алеԥсандр Македониатәи Вавилон инапаҕы ианааигоз, ари аҳәынҵԥарра амчхара дааразӡа икаҳахьан. Иара, Александр Македониатәи, ихаҵа ишимыргылазгьы, мамзаргьы ихаҵа ишыԥәимхызгьы, зегьакоуп уи ихьӡ аԥьашьахә-ссирԥәа ирыдҳәалоуп, избанзар уи иҟаиҵоз ампыҵахаларԥәа идырхыцхыцит Мрагыларатәи аҳәынҵԥаррԥәа зегьы.

Ҳашыԥәсԥхьаӡара ҟалаанӡа, 331 шыԥәсазы вавилонаа ацҳаражәҳәаҭцәа изырышьҵит Александр, еибашьрада, шьакаҵәарада рыԥалаԥь далаларц, инапаҕы ииаигарц. Македониатәи ампыҵахалаҭ ари аԥалаԥь аҕы данааи, аԥалаԥь аилаҳара ишалагахьазгьы, иԥьеишьеит уи аԥшӡара, абеиара. Араҟа уи иԥылеит ахаԥәиҵра аазгаз аӡәы иеиԥш. Аха ампыҵахалаҭ уаҟа даангыларц игәы иҵамызт. Уи имҭа хан Мраҵашәараҟа. Импыҵаихаларц дазхиан Мысра, уи анаҭс еибашьрада дцарц акәын Карфагенҟа, Италиаҟа, Испаниаҟа. Аҵахара ззымдыруаз ар драԥызаны амҭа дыԥәларц аҕазыҟаҵара дшаҕыз, иаалырҟьаны дычмазаҭхеит. Уԥсылмыткрын, убас ишоуран аԥалаԥьаҕ. Асҟак ашьаартҵәыра иалаԥшхьаз аибашьҭы аԥсра дацәшәомызт, аха ихьааигон ианиаамҵазамыз, анцәа даниҭызаха аамҵазы иахьиԥәнакыз. Адунеи азыбжак даман аҳас, егьи иаанхаз азыбжак, Мраҵашәарагьы, аҳарҵ аныҕшәо еиԥш, иаԥхьа акаҳара ианазхиаз аамҵазы, иара иԥсы ихәлахо, дцәарҵанхалеит. Иԥсадгьыл

Македониа гәхьааигон. Игәалашәон уи аҧсабара, ашәаҧыҷьаҧ ҧшӡа, аеҵәара. Убасҟан ирыдиҵеит вавилонтәи абаҳчаҿы дганы дышьҭарҵарц.

Изакә баҳчааз абарҭ абаҳчақәа?

Урҭ абаҳчақәа ҟаиҵеит (ажәа «иҟаиҵеит» иаҳа ианаалит, избанзар абаҳча еиҭеиҳаанӡа, иҟаиҵар акәын иахьеиҭеиҳашаз аҭыҧ), еиҵеиааӡеит вавилонаа рҳәынҭқар Навуходоносор. Уи ихы иааҭашәоз ҟазҵоз, зхы зымхакәачраз ҳәынҭқарын. Ажәлар ирзеиҕьу ҳәа бзанҵык дымхәыццызт. Навуходоносор иҧҳәыс аҳкәажә-ҧшӡа-ссир Мидиа ҳәа иахьашьҭаз аҭыҧ аҟнытәын. Лара лыҧсадгьыл аҿы ирацәан аҵиаақәа, аҵла ҧшӡақәа, ишәҭыкакаҷуан ашәҭқәа. Лхаҵа дыхҭалкит, амра иабылны, иҧслымӡроу Вавилон ааныжьны, раҳҭынра Мидиаҟа ииаргарц. Аҳәынҭқар иӡбеит даҿакала. Мидиа ахаҭа ииаигарц Вавилонҟа. Иӡбеит бла иамбац абаҟа азиргыларц абзиабара.

Мидиатәи аҳәыгәрақәа, ахәадақәа иреиҧшхар акәын араҟа абаҳчақәа ахьиуа. Ҧшь-еихагылакны (иарус) ашьаҟақәа аҵаргыланы, абаҳча ҭыҧқәа рыҟаҵара иалагеит зықьҽыла атәцәа. Урҭ ирыҵагылаз ашьаҟақәа (аколоннақәа) ҽажәихәба метра иҳаракын. Еихагылак ҟаҵаны ианалгалак, хаҳәла ихырҟьон, адашьмаҿы аисыр шьҭарҵон, нас, аӡы кылымсырц акаҭран ықәырҭәаны, аҭса ҵаҕаӡа иқәырҵон. Убри ахыхь иқәрыҧсон, аҵлақәа рҧашә ахьакышаз анышә. Аиарусқәа акы ҟаҵаны ишаалгалак, ашәаҧыҷьаҧ, ашәҭқәа, хкы рацәала иааганы еиҭарҳауан, аӡы рыҵарҭәон. Ажәҽан иалакнаҳаз абаҳча, ахаҭа аҟаҵара аҵкыс иуадаҽын уи иазхаша аӡы анагара. Уахгьы-ҿынгьы Евфраҭынтәи аӡы аашьҭра иаҿын атәцәа.

Аҧшьбатәи, хыхьӡатәи аиарус аҿы длеиҽеиуа абаҳча дыҵан аҳкәажә, дахьынаҧшуаз, лыҵаҟа ишьҭан, амра иабылны, ҵиаа зықәгылаӡамыз Вавилонтәи адгьыл.

Иҷьоушьаша, даҿакгьы ҟалеит абраҟа. Абаҳчақәа Навуходоносор иҟаиҵеит бзиа иибоз аҧҳәыс, мидиатәи аҧшӡассир лзыҳәан, аха ажәлар урҭ абаҳчақәа лыхьӡ ахырҵеит даҿа аҳкәажәк. Уи илыхьӡын Семирамида ҳәа. Аиаша иадгылоз, ажәлар рыҧсҭазаара иаҳа иазхәыцуаз аҳкәажәын уи. Лнапаҵаҟа иҟаз аҳәынҭқарраҿ бзиа дахьырбоз азыҳәан, реиҳа рыҧхӡаша здыз аҷьашьахә-ссир лара лыхьӡ иадырҳәалеит. Семирамида лбаҳчақәа ҳәоуп аҭоурых ишазынхазгьы.

Ҳаиҭазыхынҳәып Александр Македониатәи иӡбахә.

Адунеи абжа шимпыҵаихалазгьы, уи иҧсадгьыл даҟәыҵханы, дзаҵәны, атәым дгьыл аҽы иҟалеит иҧсра. Ампыҵахалаѡ мчыла, шьакаҭәарала еидиргәагәалаз аимпериа, иара ишьҭахь, аҧслымӡ шаха еиҧш, инеилыѡрит. Адунеи иаҳҭнықалақьымхеит Вавилон. Аӡхыҵра нажәлан, ирхәашаны инеиланажьит Навуходоносор ихан. Ажәѡан иалакнаҳаз абаҳчақәа, ирыҵагылаз ашьаҟақәа, излеиқәыз ақьырмыт ҧытта, иҽыпны икаҳаит. Аха аамҭа амч ақәымхеит, наӡаӡа иаанхеит акы – ауаѡы инапала ирҽиаз аӵьашьахә-ссир ахьӡ-аҧша.

АРТЕМИДА ЕФЕСТӘИ ЛХАН

Ахҧатәи аӵьашьахә-ссир

Ахҧатәи аӵьашьахә-ссирны иҧхьаӡоуп Артемида Ефестәи лханхьыҵәцара.

Иониаа ҳәа ирышьҭан ажәытәӡатәи абырзенцәа иреиуаз хылҵшьҭрак. Урҭ нхон Хиос, Самос, Наксос уҳәа адгьылбжьахақәа рҽы. Аҭоурых излаҳәо ала, дара убарҭ, иониаа роуп раҧхьаӡа Амшын Еиқәа иӡхыҵны Аҧсны иақәлаз аколонизаторцәа. Урҭ ирыман иҕәҕәаз амшынтә флот, ирыман ауаа рацәаны изланхоз ақалақьқәа. Еиҳараӡак амчра ампыҵакны иҟаз қалақьын Ефес. Ари ақалақь аҽы аҽиара дуӡӡа аиуит аҟазара.

Иахьагьы ауаѡы ддыршанхоит усҟантәи архитектуреи аскульптуреи. Ефес ақалақь аҽтәи аҟазацәа иааҟарҵаз зегьы ирылҳәҳәоит анцәахәы Артемида лыхьӡала идыргылаз аханхьыҵәцара. Уи аргылара иалагаанӡа, иҟаҵатәын апроект. Ирылаҳәан аконкурс. Аиааира агеит еицырдыруаз архитектор Херсифрон иҟаҵамҭа. Ахан зықәгылаз аҟаҵашьа, аколоннақәа рыргылашьа, насгьы адгьылҵысра ҟалар ахачҳара аиурц зегьрыла иҽыцын Херсифрон ипроект. Иҽыцын, аха инагӡаны аҟаҵара даараӡа иуадаѡын. Лакәҵас ирҳәоит уи андыргылаз иҟалаз ҳәа. Ахаҳә иалхыз шәхымс дук иахьахәҭаз ирзышьҭамҵеит, рымч ақәымхеит. Ақалақь иаланхоз зегьы еизеит, аха иамыхәеит. Зычҳара маҷхаз Херсифрон иӡбеит иҽишьырц. Игәҭакы анагӡара инақәикуаны, ашамҭазы, ацҳаражәҳәаѡцәа неит ашәхымс хаҳә иара ахала аҭра иҭатәеит ҳәа.

Зегьакоуп Херсифрон иханхыҵәцара аргылара дахьымзеит. Уи иԥсҭазаара даналҵ ашьҭахь, игәҭакы анагзара напы алаикит иҵкәын Метагон. Убригьы иԥсҭазара даналҵ, ахан ргыланы иалгеит Пеонтии Деметрии. Изларҳәо ала, уи ргылан ҳашыҟәсԥхьазара ҟалаанза 450 шыҟәсазы. Ахан агәҭаҵәҟьа иԥнагылан Артемида лбаҟа. Абри аҟара иԥшзаз хан-хьыҵәцара ыҟамызт Бырзентәыла. Уи адунеи аҷәтәи аԥьашьахә-ссирҟәа быжьба ирхыԥхьазалан.

Уажәшьҭа ҳалаҵәажәап иаԥеиԥшхаз.

Ус ишоуп ауаатәыԥса: азәы, абзиара ду ҟаҵаны, ихьзиԥша наунагза ииаанижьуеит. Даҷеазәы ихьз аанижьуеит иҟаиҵаз ацәгьарала.

Дыҟан Герострат зыхьзыз иониатәык. Уи хәцырҵас имаз акы заҵәык акәын –данԥслак ихьз злаанхаша. Ибзианы ирҳәа, ицәгьаны ирҳәа, ишакәхалак, ирҳәалааит ихьз.

Абри ахәымга избеит ихьз аиҟәырхаразы иҟаиҵашаз: амца лацраҵаны иблит Артемида лханхыҵәцара.

Уи ицәгьаршра анынаигза ашьҭахь, ефесаа азхәыцра иалагеит: абри аԥыза ацәгьара даҷеазәы ихы иҭамшәарц Герострат ԥсышьацәгьа злаирҵаша. Иара изыҳәан зегьы ареицәаз ихьз уаԥԥсы игәаламшәо ахаршҭра акәын. Иагьырызбеит ихьз уаԥԥсы иҷеы ииаҵыхны имҳәарц. Аха зегь акоуп, – «Ани, ахан-хьыҵәцара зыблыз, ахеилага, ахьзымҳәа Герострат» ҳәа, шырҳәа-шырҳәоз, ихьз мызззо, иахьанзагьы еиҟәдырхеит.

Абри аԥьашьахә-ссир даҷеа лакәкгьы ахырҳәаахьеит.

Уи аргылара ахарԥь рацәаны иаҵахын. Аҳәса рыхәдхаҵаҟәа, рлымҳарыԥҟәа, рхьы мацәазҟәа еизыргеит, ахацәа рмал ахҵнырҵеит, аҟалаҟьҟәа ахҵәараҷеы инаганы ишыҟаз, ир иманы Ефес далалеит ампыҵахалаԥ Александр Македониатәи. Иргыланы ишалымгацызгьы, ахан даргачамкит. Убасгьы рылеиҳәеит: аргылара иахҵнырҵаз зегьы иара ишишәо, амала ефесаа ахан иара ихьз ахырҵарц. Ирцәымгхеит ефесаа, иҟарҵара рзымдыруа еилахеит. Убри аамҵазы, ҟәыгагызмалк даарылҵын:

– Александр, – ҷааиҵит уи, –уара адунеи умпыҵаухалеит. Ари ахан ухьз ахаҳҵон ухаҵа унцәамызҵгьы. Нцәак даҷеа нцәак изыҳәан ахан иргылеит ҳәа заҳахьада?!

Ари заҳаз ар рԥызаԥ ду, дааԥышәарччан, инапы ҟьаны днарԥырҵит.

Акыр шәышықәса игылан анцәахәы Артемида илызкыз ефестәи Аханхьыҵәцара, адунеи аҿтәи аӈьашьахә-ссир. Иҟаларын уи иҵегь акыраамҭа инеиргьы, аха Герострат ианиба ашьҭахь, ишышьақәдыргылазгьы, ақәʒаара иацхрааит ақьырсиан динхаҵара. Уи аамҭа иахәхеит. Аханхьыҵәцара ахьгылаз аҭыҧ иҧшааит англыз археолог Вуд.

Иахьазы еиқәырханы иҟоу ашьҭамҭақәеи ахьʒ-аҧшеи роуп.

ГАЛИКАРНАСТӘИ АМАВЗОЛЕИ

Аҧшьбатәи аӈьашьахә-ссир

Адунеиаҿ зегьы еицырдыруеит Москва, Ашҭа Ҟаҧшь иқәгылоу В. И. Ленин Имавзолеи. Аха иҟалоит, иззымдыруа ыҟазар ажәа «амавзолеи» ахьынтәаагоу, насгьы дызусҭадаз раҧхьаʒа зыхьʒ ала иҟаҵаз абри аҽыза аҧсыжырҭа.

Азиа Маҷ. Адгьылбжьаха Кариа аҳҭны-қалақь Галикарнас. Уи аҵанакуан абырзенцәа римпериа. Ҳара ҳашықәсҧхьаʒара ҟалаанʒа аҧшьбатәи ашәышықәсазы абри ақалақьҳәынҭқарра даман Мавзола зыхьʒыз аҳ. Зегьы рзыҳәан ашәахтә рықәиҵон. Ҳәсагьы хацәагьы ахахәы аныҟәгара азыҳәанҵәҟьагьы ашәахтә ршәар акәын. Аха дыҟан абри аҳәынҭқарраҿы Мавзола бзиа дызбоз аʒәы. Уи Артемисиа лыхьʒын. Лара агәымбылӈьбара Мавзола диаҳәшьа гәакьан, хатәы ҧҳәыссгьы диман. Усҟантәи аамҭазы, ажәытәʒатәи Мысра еиҧш, абырзенцәа рыҿгьы аеҳәшьа ҧҳәысс лгара ҵасны иаҧын. Артемисиа лхаҵа бзиа дылбон уаҽы ишимбац, ҿыкбзык ишазымҳәара.

Аҳ ҽажәи ҧшьба шықәса иҳәынҭқарра дахагылан, аҵыхәтәан, Анцәа иӈьашьаны, ижәлар данырҧырʒаа, Артемисиа агәырҽацәгьа дамҿханакит. Аҧсы лнапқәа икәыршаны, лаҕырʒыла дылкәабон. Адҵа ҟалҵеит аҧсы дрыблырц. Аццышә аҵәца иҭалыҧсеит. Аʒы нахаҭәаны иаалыршьшьын, дҽаханы илжәит.

Уаҟагьы даанымгылеит.

Ҳәаак змамыз ари аҧҳәыс лыбзибара даҿакалагьы иааҧшит. Малс иаалымаз зегьы дамеигʒакәа илахҭнылҵан, лхаҵа ихьʒ аларгәалашәаларц илыргылеит аҳаҭгәын. Уи аҳаҭгәын убриаҟара иҧшʒан, ажәытәʒатәи ашәҟәыҽҽцәа зегьы еицҿакны адунеи аӈьашьахә-ссирқәа быжьба

ирхырыԥхьаӡалеит, ахьӡгьы ахырҵеит Мавзола иԥсыжырҭа ҳәа. Амавзолеи иҟаҵамҭан еицырдыруаз архитектор ду Сколас. Аҭзамцқәа зегьы мармалташьла иҟаҵан. Пирамидаҵас еиқәҵаны еиԥгалан ахыб. Адгьыл иахьықәыҳәҳәоз инаркны аҳаракыра ѡажәа метра рҟынӡа ыҟан. Ахыб ахыцәқәаҷы амармалташь иалхны иқәгылан аҷеқәа зҵаҳәаз аҷеыуардын. Аҷеыуардын иаҟәтәан,ѡба-ѡба метра иѡаӡо, рбаҟаҟәа ҟаҵаны Мавзолеи Артемисиеи.

Амавзолеи иҕәҕәаны иҟаҵан. Ишажәызгьы, ихымбгалакәа ѡ-нызқь шықәса ннаҵит. Иҟаларын ҳара ҳаамҭа аҟынӡа ииаӡаргьы.

Аҭырқә султан Сулеиман 1522 шықәсазы даҟәлеит Мезина. (Абри аамҭазы Галикарнас Мезина ҳәа акәын ишашьҭаз). Мавзолеи Артемисиеи рыԥсыжырҭа дырбгеит, идырхәашеит, еимҵәаны идырҳәит.

Уи иаҟәырҷаханы еиқәханы иҟоузеи ҳаамҭазы?

Англиатәи археологцәа-амузеи аусзуѡцәа ирыԥшааит реиҳа акыр иаԥсаз. Иԥыҷны анышә иаман Мавзолеи Артемисиеи рбаҟаҟәа. Ирыԥшааит аҭзамц злаҟаҵаз амармалташьтә хаҳә ԥшьыркцаҟәа. Уаҟа иҭаԥҟаны ианын амифологиатә ҵакы змаз асахьаҟәа. Убартқәа рыла аҵарауаа ишьаҟәдыргылеит иахьгылаз аԥшьбатәи аԥьашьахә-ссир. Мавзолеи Артемисиеи рыԥсыжырҭа, урҭ рыбзиабара абаҟа.

РОДОСТӘИ АКОЛОСС

Ахәбатәи аԥьашьахә-ссир

Ари, ахәбатәи аԥьашьахә-ссир, ахаҭа ҳалацәажәаанӡа, аԥхьаѡ игәалаҳаршәарц ҳҭахуп уи ахьгылаз аҭыԥ, изыхьӡу ажәа «аколосс», насгьы дызусҭада иара, зыхьӡала идыргылаз зеиԥш адунеи иамбацыз абаҟа.

Ажәа колосс – бырзен ажәоуп. Иаанагоит идуӡӡоу ҳәа. Зышәагаа дуӡӡоу, зыҵбаара дуӡӡоу. Аха абырзенцәа раԥхьаӡа уи ажәа зыдҳәаланы ирҳәоз Родостәи абаҟоуп.

Азиа Мач аҷы, амшын ахыҟа иазааигәаны ишьҭоуп адгьылбжьаха Родос. Уаҟа инхоз бырзенцәан, рыдгьылгьы бырзентәыла иаҵанакуан. Дара нцәахәыс дрыԥхьаӡон, иагьиашьапкуан Гелиос. Изҟәынхоз рыдгьыл гәакьа, ижәѡахыр наҵаҵаны, амшын аҵантәи иааѡаганы, идгьылны иҟаиҵеит.

Убри Анцәа ҳәа дрыҧхьаʒон. Уиадагьы, имч-илшара ҳәаак амамызт Гелиос. Ииҭахыз аҧсҭазаара риҭон, игәамҧхазгьы адунеи лашара иалыхәдаитәуан, ирлашәуан. Ажәѡан аҭантә дааҧшны уи зегьы ибоит, еиҳарак ацәгьамыцәгьарақәа ҳәа дрыҧхьаʒон. Амра анцәахәы Гелиос имаҭа (анрыла) лакәын колхидаа раҳ Еҭа иҧҳа, зашьа Аҧсырҭ дышьны, деиѡыҭәҭәа амшын даҭаны, аргонавтаа рҧыза Иазон иццаз Медеиа.

Рынцәахә Гелиос ихьʒала родосаа абаѣа дуʒʒа дыргылеит ҳара ҳашықәсҧхьаʒара ѣалаанʒа 280 шықәсазы.

Уи аргылара шыѣалазгьы абасоуп.

Александр Македониатәи ихылҭшьҭраз, аасқьатәи Азиеи Шьами напхгаѡыс ирымаз Деметри Полиоркет иʒбеит адгьылбжьаха Родос импыҭаихаларц. Ҳәынҭқаррак иамамызт уи имаз аибашьыга техника. Убарҭ зегьы иреиҳаз, аибашьыга бҵьар гелеополида ҳәа иашьҭан. Ари абҵьар аус аурц азыҳәан иаҭахын х-нызқьи ҧшьышәѡык аибашьыѡцәа. Аха абҵьар ега амч амазаргьы, иѣоуп иааишьа змамгьы – ауаѡы идоуҳатә мчы. Иамуит, родосаа изимпыҭамхалеит Полиоркет. Зеиуахкы адунеи иамбацыз рабҵьар ду аѣәара илықәжьны, иҧсы има, амшын дынхыʒла дцеит ампыҭахалаѡ. Ишьҭаҧшуа агаҷа иқәгылан родосаа. Урҭ ирзынхеит адунеи аҵьашьахәы ссирқәа ирхыуҧхьаʒалашаз абҵьар гелеополиада. Иазыруша рыздыруамызт. Аҭыхәтәан ирыʒбеит еихалыхк аҳасабала иҭины, иааҭнырхуа аҧарақәа рыла рыдгьыл рзеиқәзырхаз рынцәахәы Гелиос ихьʒала идыргыларц абаѣа.

Иреиҕьыз аскульптор, Лисипп иҭаѡы Харес идырҭеит абаѣа аѣаҭара. Харес иʒбеит, абаѣа аура шоуроу иргыларц, Гелиос илахь инапы аҧыракны ахара дыҧшуа иѣаиҭарц. Иҧшышьа, игылашьа иашамызт, аха аскульптор идыруан ари, згылара ѡажәи жәаф метра иѣаз аколосс, ихышәҭны ишкаҳауаз инапы иаҧхьаѣа ирххар.

Анышә ааганы иқәыҧсаны, мармалташьла икәыршаны иѣарҭеит абаѣа ахьықәдыргылашаз аҳәыгәра. Абаѣа аѡнуҭѣа мҷтәын, аха адәахьы иаакәыршаны аҵьаз иалхыз абҕьыцқәа адҭаны еибадыркуан. Иѣаҭаны иахьынʒаѡеихьоу, иарбан хәҭоу зыѣаҭара иаҷу аʒәгьы башьа имамызт иахьынʒаҷыз жәаѡа шықәса. Иаакәыршаны анышә аварыҧсон, иқәгыланы аҵьазтә бҕьыцқәа адырҭаларц.

Иалгеит иѣаҭаны. Анышә надырхит.

Амра шәахәаҟәа ицрыҵуа дшеишеиуа раԥхьа даагылеит рынцәахәы Гелиос. Акыр километра инаскьаны иааԥшыргьы ирбарҭан.

Иаарласны абаҟа-ԥьашьахә ахьӡ-аԥша адунеи иахыҵәеит. Издыруадаз шаҟа шыҟәса ннаҵрыз иԥсабаратә цәырҵраз арыцҳара иаҟәымшәазҭгьы. Уаѡыҟәра бзиакгьы ннамҵыцкәа, иҟалеит адгьылҵысра. Абаҟа ашьамхкәа ирызнымкылеит, иԥҿеит. Родосаа изныкымкәа рҿазыршәеит ишьҭыхны ишгылац идыргыларц. Урҭ рымч анаҟәымха, ирыцхраарц рыӡбеит ргәыларатәи аҳәынҵҟаррақәа. Зегьы башахеит. Ари иаҟараз, ариаҟара ихьанҭаз аколосс шьҭыхшьа амоуит. Шәара шәазхәыц уи заҟараз, Гелиос изнацәак дегьызеиҩым ахаҵа аарлаҳәа инапкәа акәшозҭгьы.

Абаҟа ԥьашьахә ахькажьыз анышә ахиааруан. Адунеи иахыҵәон уи иахырҳәаауаз алегендаҟәа. Икажьын уи абас зкьы шыҟәса егьаарыыгымхо. Ҳәарада, ҳара ҳаамҭа азынӡагьы ииаӡон. Аха адгьылбжьаха Родос рымпыҵархалеит арабцәа. Урҭ рхаҭарнак напхгара азиуан Родос. Атәым агәхьаа имамызт родосаа рбаѡхатәра ду иалҵыз арҿиамҭа ссир. Хәаахәҵѡык иааирхәеит. Ахәаахәҵѡы аколосс еиѡыҵәҵәаны иааԥиҟҟан, жәшәы махҿ инарыҟәҵаны игеит, баша ԥьазҵас иԥхьаӡаны. Аха ԥсра-ӡра аҟәымкәа иаанхеит уи ахьӡ-аԥша.

АЛЕҨСАНДРИАТӘИ АЦӘЫМЗАРКЫРА

Афбатәи аԥьашьахә-ссир

Мысраа рыҟалаҟь хәыҷы Ракотис аҭыԥан, ҳашыҟәсԥхьаӡара ҟалаанӡа, 332 шыҟәсазы ашьапы ркит даҿа қалаҟьк, қалаҟь дук, ихьӡгьы ахырҵеит ашьаҭаркѡы – Александр.

Еллинизм аепоха аан иргылаз аҟалаҟьҟәа акы еиԥшымызт ари. Уи ргылан заа ишьаҟәыргылаз планла. Ихьӡ зху аҟалаҟь аҷоуп иахьгылаз Александр ду иԥсыбаѡ зҭаз асаркофаг.

Иара убраҵәҟьа иҟан мусеион ҳәа изышьҭаз хыбрак. Аҟазара арҿиаразы абаѡхатәра зланы аԥсабара иашаз ауаа ирейҟәшәаарҭан уаҟа, анаукагьы центрс иаман.

Муза (аҟазара анцәахәы) лыхьӡ аҟнытә ауп иахьынтәаагоу иахьа амузеи ҳәа ҳзышьҭоу. Зегьреиҳа ари, Александриатәи

амузеи, ахьӡ иахьа уажәраанӡа изырҳәауа, уаҟа иҟан усҟантәи аамҭа азыҳәан акәым, иахьа уажәгьы зеиҧш маҷу абиблиотека.

Уи абиблиотекаҽы иҵәахын миллионбжак аҟынӡа инапылаҩыраз амсыр қьаадыш еикәарҳәқәа (свитки).

Аҳ Птолемеи Аҩбатәи ашәҟәқәа бзиа избоз уаҩын. Имамыз напҩымҭа шәҟәык ҷьара иҟоуп ҳәа иаҳар, иахҭниҵалакгьы, иааимхәар иуамызт. Даараӡа игәы иалан абырзенцәа ажәытәӡатәи рыдраматургцәақәак рҩымҭақәа ахьимамыз. Ацҳаражәҳәацәа ишьҭит Бырзентәылаҟа ахҩылара азыҳәан, имамыз анапҩымҭақәа аамҭала ирҭарц.

Зхы замхаҧагьаз абырзенцәа, тоннабжак аҟынӡа араӡын шасыс иаанижьырц иарҳәеит. Ари уаҩы имаҳац хә дуун. Аха Птоломеи дхьамҵит. Араӡын рзынаишьҭит. Ирцәымыҕхеит, аха ирҳәаз нарыгӡар акәхеит афинаа. Урҭ ражәа нарыгӡеит, аха игәра ахьырымгаз ранаимыжьит Птоломеи. Шасыс ирзынаишьҭыз араӡын рызныжьны анапҩымҭақәа имырхынҳәӡеит.

Зыхьӡ-зыҧша адунеи иахыҵәахьаз ақалақь зегьреиҳа иагын аҕбақәа, абаҕәаза раадгылара даараӡа иахьшәарҭаз азы. Аӡиас Нил анхыҵлак, алыкь аланагалон амшын. Аҕбақәа абаҕәазахь анеишьа иақәымшәар, алыкь иакуан. Убри азыҳәан ирыӡбеит адгьылбжьаха Фарос аҟны идыргыларц ацәымзаркыра.

Адамба ҟаҵаны, адгьылбжьахеи адгьыл дуи еимардеит.

285 шықәсазы архитектор Сострат Книдтәи напы аиркит аргылара. Ирыӡбеит ацәымзаркыра хҧаны еихадыргыларц. Аргылара иаҽын хәышықәса. Уи агылара наӡон 120 метра. Апирамидақәа раамышьҭахь усҟак иҳаракыз ргылара адунеи иаздыруамызт. Уи ауразоуроу зегьы мармалташьла иҟаҵан. Хыхьӡа, ахҧатәи аихагылаҽы, иааҽымцәаӡо, уахгьы ҽынгьы амца еиқәын. Амцабз рныҷҷалон асаркьақәа. Урҭ ирныҷҷаланы ашәахәақәа цон хараӡа.

Зеиуахк уаҩҧсы инапы иҟанамҵацыз архитектуратә ргылара ссир убасҟак иҧшӡан, изыргылаз архитектор ихьӡ ахьеиқәхаша дазымхәыцыр изымычҳаит, арахь ихьӡ аниҵар, Птолемеи дахишьаауан. Даалаган, уахьынагәыдыҧшыло Птолемеи ихьӡ анҵаны, уи анкыдыҧҧалак, иааҧшыртә, ихьӡ аниҵеит Сострат Книдтәи. Ишиӡбаз егьыҟалеит. Шәышықәсагьы изымнеикәа, ашьыхра нҽыпын, Птолемеи ихьӡ аныҵит, иааҧшит иҟазҵаз, аҭоурых иазынхаша ихьӡҵәҟьа.

Ацәымзаркыра гәыгәҭажьхеит, аусура иаҟәыцит, хәыҷы-хәыҷла абгара иалагеит аурымцәа (римлианаа) римперия анхыбгала инаркны. Аҭыхәтәан, ажәиԥшьтәи ашәышыҟәса азыҳәан ибгеит аҭыхәтәантәи аихагылагьы. Еиҟәхаз аҭзамцҟәеи иамыѡрыз аргыларатә хаҳәтә маҭәахәҟәеи аказарма алырхит аҭырҟәцәа ианрымпыҭархала. Иахьазы еиҟәханы иҟоугьы убри ауп.

ОЛИМПИАТӘИ ЗЕВС ИБАҞА

Абыжьбатәи аԥьашьахә-ссир

Ааанзатәи аԥьашьахә-ссирҟәа ҳанрылацәажәоз, ишаҳҳәахьоу еиԥш, ажәытәзатәи аҭоурыхѡѡцәа ауаѡы ихыи инапи идырҷиахьоу рахьтә иалкааны, реиҳа иԥьашьахәы ссирҟәоуп ҳәа иалыркаит быжьба. Ҳаргьы урҭ ирҳәаз ҳахымԥакәа, быжьба рҷы ҳаангылап. Ҳәарада, уи иаанагом, адунеи аҷы уаѡы иԥьеишьаша, ауаѡы ирҷиамҭа ссирҟәа быжьба рыда ыҟамшәа.

Хара ҳазцарызеи. Ауаѡы инапала иҟаҵоу, иԥьоушьаша шаҟа уԥылозеи Аԥсны мацарагьы. Хаҭала, шаҟа сазхәыцуа, шаҟа сахәаԥшуа, иаҳа-иаҳа иԥьасшьоит, илакәысшьоит Аԥсуа баагәара ду.

Иԥьасшьоит, илакәысшьоит Аҭара абаа. Абасҟак иҳаракны аҳәааҷы, ҳаамҭазтәи ашьҭыхга кранҟәа зышьҭыхра рцәыуадаѡхаша ахаҳә дуҟәа, Кәыдры аҟәара ахаҳә шьҭыхны ихагаланы, абанс еиԥш иҟоу архитектуратә план бзиа ҟаҵаны, убасҟантәи ашәышыҟәса азы абни аѡыза абаа аргылара!..

Адунеи иадыруеит аԥсуа жәлар рдоуҳатә баҟаҟәа – аепос, алегендаҟәа, алакәҟәа, ашәаҟәа, аха адунеи акәым, ҳхаҭаҟәагьы цкьа иҳаздыруам ҳматериалтә баҟаҟәа.

Изхысҳәааua, аԥьашьахә-ссир ыҟоуп ҳара ҳааигәара. Аха уи даҽа цәажәароуп. Уеизгьы адунеитәи аԥьашьахә-ссирҟәа ҳанрылацәажәа, ҳанрыҟәшаҳаҭха быжьба алызкааз, уажәшьҭа убри аҭыхәтәантәи, абыжьбатәи ала ихҳаркәшап.

Уи иарбану, насгьы иабыкәу иахьыҟоу?

Егьырҭ аԥьашьахә-ссирҟәа, ишыфбазгьы Азиа акәын иахьыҟаз, ари абыжьбатәи заҭәык, иахьыҟаз Европатәи аматерик иаҵанакуеит. Иахьзын ари аԥьашьахә-ссир олимпиатәи Зевс ибаҟа ҳәа.

Олимп ахьӡуп Бырзентәыла иҟоу шьхак. Убри ашьхаҷы абырзенцәа рынцәахәқәа зегьы еизырган, тәарҭас ирзыҟарҭеит. Абри ашьхаҷы акәын, Зевс ихьӡала иахьымԥаԥысуаз ахәмаррақәа, аиндаҭларақәа Олимпиада ҳәа изышьҭоугьы убрантәи иааueит. Убарҭ, Олимпиатәи ашьхаҷы тәарҭас изырҭаз, анцәахәқәа зегьы дреиҳан, анцәахәқәа дрынцәахәын Зевс. Бзиарас иҟаитҵазеи? Амчра импыҵихит ацәгьацәыԥхамшьа иаб, Крон. Абасҟак дзырцәымҩыз Крон уи амчра импыҵызхыз дынцәартәыртә еиԥш?

Ауаатәыԥса ракәым, анцәахәқәагьы аҭыԥқәа еимакны инибарҭәозаап. Крон уаҳа ахшара имоурц азыҳәан иаб аҳәызба дыҵихит, иаҳәшьа гәакьа, Реиа ԥҳәысс дигеит. Уаҟагьы даанымгылеит. Иандухалак иҳәынҵқар ҭыԥ ицәырымгарц, иаихшоз, ишааилак иналбааданы ифон. Зны дылжьеит Реиа. Абри ауп исыхшаз лҳәан, аӡкы ицымхәрас, ахаҳә ҭалыжьит исаса. Илыхшаз дылҵәахит. Убри аҳаԥаҟны дҵәахны, маӡала илааӡаз иоуп Зевс. Зевс дандуха, иаб Крон арыжәтә даиршьын, ихәлымшәа ҵыхәрааны, илбааидахьаз иашьцәа Посеидони Аиди ааиҷихит.

Аҭыԥқәа ршеит аишьцәа. Посеидон нцәахәыс даиуеит амшын. Аид – анарцә, иара, Зевс – дгьыли жәԥани.

Ҳәарада, аскульптор Фидии Зевс ибаҟа ҟаитҵарц даналагоз агәаҳәара инаҭон, бзиа динарбон, иаҳҳәаз адагьы, ирацәаӡаны Зевс иҟаитҵахьаз афырхаҵарақәа. Уи иҟаитҵеит убасеиԥш иҟаз абаҟа, зеиԥш адунеи иамбацыз, абаԥхатәра иалҵны, зеиԥш напы иҟанамҵацыз.

Абаҟа ԥнагылан аханхьыҵәцара. Иалхын иара амҷы. Адәахьала ахьтәы бгьыцқәа акәыршан.

Византиатәи аимператорцәа Зевс ибаҟа Константинопольҟа ииаргеит. Урҭ аимператорцәа қьырсианцәан. Амырҭатра (язычество) иарҷиаз аҟазара иахьаарбалак иҟәыбаса ишықәырҵозгьы, Зевс ибаҟа убасҟак иссирын, уи алакьысра рзымгәаҩыт. Аха аҵыхәтәан, ахәбатәи ашәышықәсазы, Зевс ибаҟа ахьыԥнагылаз аимператор Феодосии ихан амца лацралан, иблит. Убраҟа иналаблит аҵыхәтәантәи аԥьашьахәссиргьы.

Абри ала ихҳаркәшоит адунеитәи аԥьашьахә-ссирқәа рылацәажәара. Ҳгәы иаанагоит, аԥхьаԥ қәыԥш акыр инардырит ҳәа.

АҢСҬАЗААРАЗЫ, АҒИАРАЗЫ

Зхы зҭахыу, ҧхьаҟа ҳәа ихәыцуа дарбанзаалак дамеигәырҕьарц залшом аҩы аҽаршьреи иаҳҧырхагоу, иҳацәтәыму аҭас бааҧсқәеи раҧыхра азыҳәан аиҳабыра ирыдыркылаз ақәҭара. Ҳаззыҧшыз, ҳзыргәаҟуаз қәҭароуп. Асовет уаҩы ихылаҧшра, игәцаракра, хыла-хшыҩла дыбзианы, маха-шьахала дыҕәҕәаны иҟазароуп уи зызку. Уаҳагьы ҧсыхәа ыҟамызт, ианаамҭаҭәҟьазгьы ирыдыркылеит. Аҩыжәра зҽадызцало, зҽазыршьуа, ажәала иаҳәатәуп иҟаиҭо шаҟа иҧырхага дуу, ишҽееим, аха ихала имаҳар, игра бааҧса дзаҟәымҭыр, аус даҭатәуп, дахьырхәтәуп ҳәа аҳәоит ақәҭараҽы. Шаҟа ииашаны иҳәоузеи!

Иааидкыланы Асовет ҳәынҭқарра ҳхаҽы иааганы ҳахәаҧшуазар, ари ашьцылара, агра бааҧс иҟанаҭо аҧырхага даараʒа идууп. Ааха ҕәҕәа анаҭоит аекономика, иарцәгьоит алеишәатә, ахымҩаҧгашьатә ҭагылазаашьа, иҭнашәаауеит аполитикатә хдырра. Дызбахьада аҩыжәҩы иполитикатә позициа иашаны.

Ҳхаҭақәагьы иҳазгәамҭаʒакәа, аҩыжәра ус иахәҭоу, ус иаҧу, иҭас бзиоу акеиҧш ҳахәаҧшуа ҳалагеит. Уимоу, ауаҩы ацәгьара импыҭҟьар аҩы ыжәны дшыҟоу, ижәны дыҟан ҳәа, иҟаиҭаз ацәгьара ианажьра ҳалагоит, ҳаиқәырхара дшаҽыз дшьацәхныслаз ҷьушьап. Аҩы ыжәны ацәгьара импыҭҟьазар, уи иҟаиҭеит ацәгьарақәа акымкәа, ҩбагьы.

Аҩыжәра иахҟьаны, шаҟа хәышҭаара ыцәахьоузеи! Ари еиҳарак ианыҧшуеит ииуа раҭкыс иҧсуа ахьеиҳау амилаҭқәа рҽы. Арыжәтә адукылар иаҽурҧшыр ҟалоит амца. Амца ахьҭа уацәнахьчар, уарҧхар алшоит, аха иалшоит уццышәнатәыргьы. Иаҳа-иаҳа ҳахьықәнахыша иаҳцәиасуашәа збоит, сара абри, ауаҩы инапаҽы иааигаз амца. Арыжәтә аҭаацәа ықәнахыр, ашәы рышәнаҭар ҟалоит иаалырҟьаны, шәақь ҭҟьарала, ҳәызба ҟьарала, мамзаргьы машьына авариала. Усҟан зегьы ирдыруеит, ираҳауеит ихзырҭәаз аҩыжәра шакәу. Аха аҩыжәра аҭаацәа ықәнахуеит даҽакалагьы. Уи агәаҭара иаҳа иуадаҩуп, иаҳа имаʒоуп, еиҧшуп аʒыхәашь, маҷ-маҷла аҭла ашьапы ҭызшәаауа, аҧашәқәа ыҭызхуа. Уи иарбану? Ахшароура. Ахшароура, алашә ииҭаху ҩ-блакы ҳәа, аҧсуаа реиҳа ҳзыргәаҟуа. Аҽиара, аизҳара, адаракәац амырʒра. Амедици-

на иеилкааны, ишьақәырҕәҕәаны иалгахьеит: дышқәыпҭшу аҽыжәра хҭазкыз, грас иҭызгаз ахаҭа, ихаҭарпҭысра данааҭгыло, хаҭак иаҳасабала, неихыркәа змам аҭаҳмада диҽызахоит, дҭеидахоит. Ус анакәха, апҭсуаа игра бааҧсны иҳамоу, иҳазкамыжьыц ажәытә цәынха ҿаасҭа, ихьшәаны иҧҳәысаагара абраҟа ианацла, аҽыжәра ҭызгаз арпҭыс, дабиҧазаҭәызар, иаб игәараҭа наиқәӡит, иҭаацәа рымцахә ирцәеитоуп. Иҟахуп даҿакгьы, аҭкыс еицәамзар еиҕьым. Аҽы зжәуа ахаҭа ихшаз аҭеи ихы-ихшыҽ маҷхоит, дгыӡ-ҳәыӡхоит, инервқәа бжьысуп, мамзаргьы маха-шьахала дшарамшахоит. Ус дҟамлакәа, ихшаз насыпҭла дацәцаргьы, имаҭацәа ирхьымӡар ауам, избанзар аҽы иалоу ашҳам ииасхьеит ашьа ашҟа, ирылалахьеит ибаҽлашақәа.

Уажәааигәа, аҽыжәра атәы ҳшалацәажәоз, бырг бзиак ус ҿааиҭит:

– Ҭас хәыҷык ҳаман ажәытәан. Сара ибзианы сахаануп. Уажәы ирхашҭит. Сгәанала, ибзиан. Хаҭеи ҧҳәыси анеибагалак, рынасыҧ лаша раҧхьатәи аухазы, ахаҭа аҽы ыжәны аҭаца луадахь днеир ҟаломызт, ҭасым ҳәа иҧхьаӡан.

Шаҟа иҟәыҕаз ҭасыз, ажәлар рмедицина абри азҭаараҿы шаҟа иҳаракыз! Абри акәын еиҳарак изызҳәаз ҧҳәыс даазгаз арпҭыс ауаа рахь ицәырымҭра, афара-ажәра ахьыҟаз рыдымтәалара. Аҽы идыржәыр ҳәа ишәон. Уи ҷьара иҿыныҧхьакны, изааигәоу, дызцәыҧхамшьо, арыжәтә зыдцалатәым, иаргьы идзымцалаша днарыдтәаланы какалк икуан.

Ишысҳәаз еиҧҧш, аҽыжәра аҳәынҭқарра аекономикеи аполитикеи инадыркны, ауаа рыбжьара агәнибархара, ауаҽшьра аҟынӡа цәгьарас иахымҟьо ҳәа егьыҟам. Ҳәарада, иҟоуп зхала изжәуа, уи ачымазара злаҿхьоу, мамзаргьы ианеидыржәыло аӡәык-ҽыҷьак. Аха еиҳарак, ишдыру еиҧш, аҽыжәрақәа ахьымҽаҧысуа ачарақәа, аиныхрақәа, аҧсхәрақәа рҿы ауп. Убри аҟнытә, аҽыжәра ҳаналацәажәо, абарҭқәагьы ҳрыламцәажәакәа рывсшьа ҳамам.

Ауаҽытәыҽса иҧсҭазаараҿы иҟоуп ахҭыс дуқәа хҧа: аира, аҧҳәысаагара, аҧсра. Даниуеи данҧсуеи аӡәгьы издыруам, уаҟа аӡәгьы амч имам. Аха зегьрыла иидыруа, зегьрылагьы деигәрҕьаны, ирҧшӡаны зымҽаҧгара илшо ачароуп.

Аҧхьаҽ дҳацырхырааны, раҧхьа ҳалацәажәап ачара. Уи злаҧшӡоузеи, мамзаргьы, ахшгьы еиқәаҭәак хылоит

ҳәа, иаԥырхагахо, иаԥышькласуа иалагазеи аҵыхәтәантәи ашыԥәсԥәа рзыҳәан?

Ажәытәуаа ирҳәеит ииаркьаҽны: «Ачара ԥшӡоуп шәаҳәарала, аԥсра–ҵәыуарала». Маҷк ҳазааҭгыланы ҳазхәыцып. Ҩыжәрала аицлабра акәым, ҵҩа змам ауаа иахьраҳәоугьы акәым, меигӡарахда аԥара ашәарала акәым, шәаҳәаралоуп ачара злаԥшӡоу ҳәоуп ажәаԥҟа актәи ахәҭа иҳанаҳәо. Иҳанаҳәозеи аҩбатәи ахәҭа? Иахырҟьацәаны аҳәҳәарала, иахырҟьацәаны ашәы еиԥәаҵәа ашәҵарала ихырҵәагоу аиныхра акәым, игәыҵшьаагоу, агәыблра зҵоу ҵәыуаралоуп аԥсра шыԥшӡоу. Уажәшьҭа иааҳгап ҽырԥштәԥәак, абри, аԥсуа изакәанԥәа зегьы еидызкыло, аламыс ҳәа ииаркьаҽны дзышьҭоу, агәҭа игылоу ажәаԥҟа ҳахьынӡазыԥәныҟәои ҳахьынӡацәыхҟьази ачара аураҽы.

Аҩыжәреи аҩы аҽаршьреи ирызкны уажәааигәа сара сԥыҭа гәакьаҽы ажәлар еизаны иалацәажәон. Нхаҩык данцәажәоз иажәа иналеиҵеит:

–Ианбыкәыз, избахьадаз ачараҽы ауаа амаца иасуа. Ачараҽы иҟаз шәаҳәаран кәашаран. Ашәа рҳәон, икәашон ачеиҵьыка рнапы адыркаанӡагьы, ашҭаҽы, абаҳчаҽы, гәыԥгәыԥла иеизаны. Уажәы чараԥәак рҽы унеир, аҽар еизаны, ицәыҵеибагаланы изҽузеи? Амаца иасуеит. Уи иахҟьаны абааԥсраԥәагьы ҟалаԥәахьеит. Ари иаанаго ачара аилагароуп, аԥшәма пату иԥәмҵароуп. Ауаҩы знык ауп ԥҳәыс данааиго, хаҵа данцо, зныкоуп ус еиԥш агәырґьара аниоуа, уи игәырґьара ԥхасҭазтәыз ацәгьара ду ҟаиҵеит.

Ари анхаҩы ииҳәааз сара исгәаланаршәеит даҽакгьы:

Аԥсыуа қыҭак аҽы арԥыс бзиак ԥҳәыс дааигеит. Агәырґьара роуит аҭахцәа, аҭаацәа, аешьара, ажәакала, ҳарамк иакәымзар, зегьы зеигәырґьаша аус ду, аус бзиа ҟалеит. Ашҭа ҳанҭалеит арԥыс иҩызцәа ԥыҵҩык ҳаицны. Ирыдҳамныҳәалаӡац аҭаацәа, идҳамныҳәалаӡац зынасыԥ зыԥшааз ҳҩыза. Иӡамҩаԥәа ҽыԥҟаԥшьааӡа, хаҵа шаҭлаԥьак дааҳадгылан:

– Арахь шәымҩахыҵ, саашәахаҵкуп, – иҳәеит. Ҳнаԥшызар, агәашә аганаҽыҵәԥьа столк рхианы игылоуп. – Аҵәыцԥәак аанышәкыл, –инаиҵеит ҳназыԥхьаз.

– Ари иаанагозеи? –днаиазҵааит ҳҩызак. – Зны ҳаибабап, ҳнеидтәалап, ҳаицәажәап, нас аҵәыцак аанкыларагьы

ҳахьҭап. Астол ҳшахагылоу ижәны, аԥшәмацәа рахь ҳнеиртә ҳзыниазеи!

– Қьабз ҷыцны убас иаԥырҵеит, ашҵа иҵалаз, гәыкала дҵалазар, зегьы аҵәыцак-аҵәыцак дҳаркуеит, – иуамызт зыблақәа аѡы хыҵәалахьаз ахаҵа.

– Сара гра баԥсык сымоуп, ухҳь згеит, снапы мызәзәакәа ачеиԥьыка скҭом, – аҵәы алаҵаны ҷааиҵит ҳѡызцәа руаҭәы. Сара сахьгылаз ччараха исысит.

– Ҳчеиԥьыка ус шәахымыччан иҟалозар, – иҳәеит иаҵәца ҟасҟасо икны, алаф ззеилымкааз ахаҵа.

– Ҭызшәак ҳалихуеит ари ауаѡ, уи аҵкыс еиҕьуп, иаажәгәышьап, – ҳҳәан, ишаҳҵахҭамыз аҵәыцак-аҵәыцак аанаҳкылеит.

– Уажәшьҭа ахаршә ашәара иаҳа ишәгәанарԥхоит, – иҳәеит, лафны иҳәозу, ииашаҵәкьазу узеилымкааua, аѡы ҳзыржәыз ахаҵа ҭамѡа ҷыкаԥшьаа. Мчыла аѡы ахьаҳдыржәыз, хыԥәкы баԥсык аҵаны аҵәца ахьаҳдыркыз азыҳәан, ҳгәалаҟара ааб-жьырхит, гәыкала ичара ҳақәныҳәо, ҳалагәыргьо ҳҟарымҵеит.

Уеизгьы-уеизгьы дымлашьуа, акрыфареи акрыжәреи рзыҳәан акәым ауаѡы ачарахь дызнеиуа. Ачараҷы акәын арԥыси аԥҳәызбеи ахьеиҷырбоз, шәаҳәарала, кәашарала иахь-хибахуаз, ачараҷы акәын ацәгьеи абзиеи иахьрылацәажәоз аҟәыҕацәа.

– Ачароура хәаахәҵрахеит, – иҳәеит иара убраҟа, ақыҵан, абри аус ианалацәажәоз, даҷеаҭәы дѡагылан. – Днеит, иуал ааишәеит, хыма-ԥсыма ҷаҵақәак днарыцҳан, иаразнак дѡагыланы дцоит. Ҳәарада, инеиԥынкыланы зегьынԥьара абас иҟоуп, ачараԥәаа зегьы убри азыҳәаноуп изыруа ҳәа аҳәара иашам. Аҕба ду иадҷаблоит амыдаҕьцәаԥәа. – Уи иажәа аахиркәшеит абас. – Еизааигәоуп ажәақәа – ачара, аччара. Ауаѡы игәыҵгара, ихы-игәы даԥәгәырҕьо иҟаҵара иазкуп.

Ииашоуп уи анхаѡы ииҳәаз. Чараԥәак, гәырҕьараԥәак, изааҭарызеи, еиԥәаҵәаханоуп ишымѡаԥысуа. Ҳалагап аханатә, хаҵа ицо аԥҳәызба лымѡаԥгара аҟнытә. Ииашамкәаны ҳцәыҭра иаҷуп ажәытәан иԥьабз бзианы иҳамаз – аԥҳәызба аргама хаҵа лцара, аргама лҳәара, лбацәа аргама рнеира. Асоциалтә еиҟарамра аныҟаз аргама реибагара аԥынгыла аур ҟалон. Иаԥырхагахон иара убас адинхаҵарагьы. Уажәы иаԥырхгоузеи? Сгәанала, уи узыгәҵасша қьабзым. Аха

узыгәҭасша, уацәыԥхашьаны икаужьша қьабз баԥсуп, ажәа аҵакы баԥс аҭаны иуҳәозар, артистроуп, ахаҵаѡыза аҭаца илыцитҵеит ҳәа ажәа зхырҳәааua аԥара. Хаҵаѡызас дылгоит лҭынхак, лѡыза бзиак. Уи мап узацәкуам, егьҵас баԥсым. Аԥҳәызба дахьнанаго ибап, амаҳә иуацәа-иҭынхацәа днарылаԥшып, дрыцгәырґьап. Дхаҵаѡызазар, лынасыԥ мѡа ԥшӡахь днаскьаигазар дызлалгәалашәаша ҳамҭакгьы лиҭааит. Уи иара иусуп. Аха шаѣа итҵас ччархәузеи, иаҳҳәап, инеиго аԥара, ажәа ду аххәааны, нас ԥыҵк нацҵаны, ааргьежьны шьҭахьѣа иҭара. Аԥсшәа аххәааны, иԥьыба иҭыхны инадиркуеит (бжеиҳан иԥсахны инеигаз) аԥара аҭаца дызланагалазгьы, аԥсшәа нахҳәааны, ааргьежьны инаирҵоит. Ари наӡын ԥарахеит, рнапы иахьакыз азыҳәан иацҵаны иршәароуп.

Шаѣаԥьара ачараҷы ҳнеины аҭаца дымбаӡакәа ҳцахьоузеи. Ажәытәан ҭацабара инеиуаз, аҭаца луада дныѡналон. Дныҳәа-ныԥхьон. Аҭаца лѡызцәа лывагылан. Лхы-лҷы сахәашәырԥшуазар аҳамҭа шәысҵоит иҳәон ирлафны аҭацабаѡы. Аҭацаѡыза аҭаца лкасы маҵк даанахон. Уаѣа иԥәгылан асаан, иавагылан афырԥьан. Ҷыхтыԥсас ҳәа ԥара хәыҵык наниҵон, иѣан аԥара ҷырп аныршәозгьы. Ачараҷ аҳамҭа анагара адунеи милаҭс иѣоу зегьы ирымоуп. Иԥшӡаны, пату аԥәны иҳаман ҳаргьы. Ааазԥәылаз акырԥьара аҭаца зынӡаскгьы дудырбаӡом. Абрахь, ԥьара уадак аҷы, мамзаргьы шәшьырак аѣны астол ргыланы, «ауалылхцәа» ахьтәоу унеины ухаршә ушәоит. Уара узнеиз аҭацеи амаҳәи рзыҳәан акәӡами? Ажәытә ҵас иацаҳҵарц, иҷыцу аформаԥәа аԥаҳшьырц ҳҭахума? Сара исымчзар, аԥсуаа иаҳҵасым ҳәа зҳәо дѣаларгьы, аҳамҭа ахьнарго ауадаҷы аҭацагьы амаҳәгьы ачарауаа ирбартә иѡнасыргылон. Иубап, урбап, урыԥәныҳәап.

Дааразӡа чҳашьа амам, аиашазы, ауаа рацәа ачарахь рнаԥхьара. Сара дсыздыруам адунеи дыԥәуп ҳәа убасеиԥш ауаѡы, зыԥьѡык инареиҳаны ауацәеи, аҭынхацәеи, аѡызцәеи змоу. Ачара уаҳәоуп ҳәа аапхьага билеҭ наудыркуеит. Шәалагәырґьааит, чарамш жәуааит ҳәа уныҳәа-ныԥхьоит. Данцалак, абилеҭ унахәаԥшуеит. Утәаны ухәыцла дызусҵоу. Зынӡаск данугәаламшәогьы ѣалоит. Дәыԥсшәак шәзеилоуп ҳәа ауаѡы ачара иаҳәара иашам. Уѡнаҭа агәырґьара аныѣала, ииашаҵәѣьаны уара иузааигәоу, иабатәи чароу, дабатәи ҭынхоу ҳәа узызымҳәаша иакәӡами ааԥхьатәу? Урҵ

зусҭцәада? Жьра-цәарала иузыҟоу, уҩызцәа гәакьақәа, нас иузааигәоу угәылацәа.

Аамҭа аритм иаҳа-иаҳа иацлоит, иласхоит, иццакуеит. Атехника аҿиара ауаҩы ашьцылара ицәыуадаҩуп. Ҩаха-хаха ауаа сасра ианцоз аамҭақәа мҩасит. Аигәылацәа машьынала еиҭанеиааиуа аҟынӡа инеит. Дааит, ииҭахыз наиеиҳәан, дындәылҟьан, имашьына днақәтәаны дцеит. Ухаҭа сасра унеиргьы, ажәабжьҳәарақәа, агәылацәа еизаны, хәылпҭазыла ашәаҳәарақәа, акәашарақәа маҷхагәышьеит. Ма ателевизор иахәаҧшуеит, мамзаргьы баша аҩыжәразы еидтәалоуп. Ажәытәан аасҭа ауаҩы иаамҭа шеиҿкаахазгьы, иара ихаҭа, ҧаса аасҭаа, иаҳа аццакра далагеит. Ирацәахәеит иусқәа, игәҭыхақәа. Ҧаса дахьӡарц, иҟаиҵарц хьаас имаӡамызгьы, уажәы дахьынҳаланы дашьҭоуп. Имаҵура дагхоит, иус еиҧҟьоит, дцоит, дыццакуеит. Шаҟаҩы ирҳәо уаҳауазеи схы амца аркызар арцәаха сымам ҳәа. Изхысҳәаауа абас ишыҟоугьы, сара садгылаҩуп ачараҿы амыццакра. Снеины ахаршә аашәаны саауеит ҳәа мацара ачарахь ацара, зчарахь ицо изыҳәангьы, уара ухаҭа узгьы ицәаҧҿыгоуп. Амыццакра анысҳәа, мчыбжьык иус-ҳәыс кажьны ачара зуа диҭаз ҳәа акәым иаанаго. Сабшак ма мҿышак зхы иақәиҭым аӡәгьы дыҟам. Ачара акрыфареи аҩыжәреи мацара ракәым изызку. Еиҭасҳәахуеит, ачара – шәаҳәароуп, кәашароуп, ачара – арҧызбеи аҧҳәызбеи реиҿырбарҭоуп, ирлафҳәарҭоуп, рбаҩхатәра бзиақәа ираарҧшырҭоуп.

Ирҧхашьагазар ҟалап аҭамада иалхшьа ҿыц иаҧшьыргаз. Ҳахәаҧшып ҳцәыӡра иаҿу абри аҵас шыҟаз. Ҭамадас далырхуан ажәа бзианы изҿаз, асасцәа ишрыхәҭоу рацәажәашьа здыруаз, ашәа зҳәоз, икәашоз, ажәакала, ажәлар рҟазарақәа реиҳа излаз ауаҩы, насгьы раҧхьаӡа иргыланы иазхәыцуан иқәра. Ихы дамыхәо иажәӡахьоу изууазеи, аха аҭамада (аҵарауаа ирҳәоит ажәа «аҭамада» «аҭаҳмада» аҟнытә иаагоуп ҳәа) иқәрахь днеихьазар акәын. Аҩы ижәуан аҩыжәга ҵәыцақәа рыла. Шә-граммк зкуа, аҵәца ҧшьыркца, уажәы ауатка зларжәуа акәын аҧсуаа ҩыжәгас ирымаз, уи аҵәца иахьӡугьы аҩыжәга ҳәоуп. Аҭамада уамак изымжәуазаргьы агәхьаа ркымызт. Уара унаҿыхәала, ажәа ҳәала, ҳара иаажәуеит рҳәон.

Аҧсуа иҧсихологиаҿы иҟоуп абас еиҧш. Аҩы удицалоит. Иужәыр иҭахуп. Аха ушьапы узықәымгыло уанашьы,

духыччоит, сара идысцалеит, аха илшоз иара изымдырʒоз, имгәажә акәызма хәыцырҭас имаз, имжәындаз иҳәоит. Иаазқәылаз, ӷьара-ӷьара ачарақәа рҽы, ҭамадас иалырхуада? Маҭурала инарылыҳәҳәо, мамзаргьы ирацәаны аҩы зжәуа. Зегьраҧхьаʒагьы иҟазшьарбаганы иҟалеит абри – ирацәаны аҩы ажәра. Уи ачара азырҧшʒом.

Аурысцәа ирҳәоит ажәаҧҟа бзиак: «Ацыʒәʒәарах днадкыланы асабигьы адәахьы ддыршәит» ҳәа. Ажәытә қьабз бааҧсқәа инарыдкыланы, абзиақәагьы ҳамхакажьуа ҳахьалагаз, уаҩы игәы инархьуеит. Иҭас бааҧсума, иаҳҳәап, аиҳабы иахьибо ақәыҧш аҭаҭын дахьамыхоз? Аиҳабы данцәажәоз амҭ ҧыруазар иуаҳауан. Уажәы ӷьара-ӷьара чара хбыӷк аҟны унеиргьы, аʒәы ииҳәо ҽаʒәы иаҳаʒом, аууы ҳәа еилоуп.

Ҳаиҭазыхынҳәып ҭҩа змам ауаа ачарахь рнаҧхьара азҭаара. Зықьҩык наҧхьаны ачара иуит. Уи чарахом. Аҭынхацәа зеибабом. Ашәаҳәара, акәашара зыҟалом. Инацлоит даҽакгьы. Зықьҩык руал наиқәиҭеит уи аҧшәма. Иҧсы ахьынʒаҭоу акыр аазгаз зегьы рыцәгьа-рыбзиаҽы иаргьы инеигалароуп. Уаҟа инацлоит даҽа рыцҳарак, даҽа ҧырхага дук. Иабаҟоу абасҟаҩык иржәуа аҩы цқьа?! Ажьаҕь аʒы ршны иналаҭәаны, ашьақар ааҭәа хыла илалажьны иҟарҭоит аҩы. Асас ижәуеит дыҧхашьаны. Уи игәабзиара даараʒа иаҧырхагоуп. Ианижәуа аҽныҭәҟьа, аҳәынаҧшьыга еиҧш дамгаргьы, ашҳам бааҧс алаҭәоит ишьа. Хәыҷы-хәыҷла игәабзиара ҭнашәаауеит. Агәыхь изнарҭысуеит, ишьақәыҕәҕәара шьҭнахуеит.

Хыхь сызлацәажәоз аизараҽы, сқыҭан, Аҭара, аҧҳәыс бырг, Қәеиза Кәыҭниаҧҳа, апартиеи аиҳабыреи ирыдыркылаз ақәҭара дшеигәырҕьаз анылҳәа, лажәа иналалҭеит, абыржәы сызлацәажәоз, аҩыҟаҭара атәы.

– Сара саб Ҭамшьыгә ихьʒын. Иниҭыз аҟара нышәҭлааит. Шәи ҩажәа шықәса ихыҭуан данҧсуаз. Аеҳәа дҭагыланы, шьапыла ихәон ажь. Исгәалашәоит, ажь хәаны данаалга, аʒы сзаашьҭи, дад, иҳәан, ишьапы аеҳәа акьыҧшь инықәиргылеит. Аʒы шизынасышьҭуаз, цәыкәбарқәак аҩы иналаҭәеит. Аҩи аʒи шҧеилабҭәоз ҳәа дсацәҳаит. Ҽамҩак аʒы аҩы иалаҭәар ҟалозма! Уажәы…

Ачарақәа рҽы мацароума! Даара аҭас бааҧсқәа ҭаагеит аҧсы ирҽеираҽгьы. Аира зшаз аҧсрагьы ишеит. Уи ҧсабаратә

закәануп. Ауаатәыҩса ирыʒбаз урҭ рҧылашьеи рымҩаҧгашьеи роуп.

Аҧсра... Зылацәажәара даараʒа иуадаҩу, зыхькьысра агәаҕьра цәгьоу темоуп ари. Аха, азҩа зʒаз иан дагеит ҳәа, аламцәажәашьагьы ыҟам. Аешьа, аеҳәшьа, ан, аб, ахшара уҳәа, ауаҩы иҧсҭазаара иадҳәалоу, адәы иқәзаара ҧашәс иамоу диҧхар, ҳәаа змаʒам гәырҩа дуʒʒоуп, игәаҭәахы рҩагаха, имца қьоуқьадха исуеит. Абасеиҧшқәа раан шаҟа аҭанакуазеи ауаҩы игәыгәҭамыжьра, ицхраара, ивагылара, ҧсыхәа ахьынʒамоу имацара иаанмыжьра.

Аҧсрагьы абзарагьы рҧылашьа, ишахәҭоу рымҩаҧгашьа азыҳәан зқьышықәсала иаҧҭауа, еицәоу нкажьны, еиҕьу аашьҭыхуа, иааргеит изхымҧаша аҭасқәа. Ҳашьцылашәа, иаҳа ақәыʒбара ахьымариоу азыҳәан, иҽеим аҭасқәа зегьы рзыҳәан ажәытә цәынхақәа ҳҳәоит. Егьиашаҭәҟьаны абуржуазиатә ҧсихологиа иахҟьаз, ҭауади аамысҭеи анхацәеи реизыҟазаашьа иаҧнаҭаз, аҧсабара астихиатә мчқәа ирылҭыз уҳәа, иахьа уажәгьы ауаа ирылаҽны инханы иҟақәоу аҭасқәа рацәоуп. Аха иҟоуп ажәытәан ишыҟаз акәʒамкәа, ашьҭахь изыхҟьазаалак, иаҳа еицәахаз, иаҳа ицәаҧҽыгахаз аҭасқәагьы. Иаҳҳәап, аиныхра, быжьба-ааба мшы дыкҽаҭаны аҧсы анышә иамадара. Аʒәырҩы аҭаҳмадцәа сразҭаахьеит сара абри аҭас аҭыхәала. Абар аʒәык-ҩыџьак рҳәамҭақәа ианысҭаз.

– Даараʒа ирҧхашьагахеит уажәы аиныхрақәа иҟарҭо, –иҳәеит бырг бзиак, – уаҩы иаҳахьазма аҧсхәраҽы аҭамада далырхит ҳәа. Ауаа агәырҩа рымоуп, рылабжыш рыкәааша игылоуп, араҟа аныҳәаҽақәа еишьҭаргыла рдәықәҭара даҽуп аҭамада. Аҩы зжәыз ауаҩы уара угәырҩа игәалашәо дзыҟалом. Аисра, аҳәызба ҟьара, аҧсраҽы ашәа аҳәара, ҽаасҭарас иахымҟьо иҟоузеи аҩыжәра. Насгьы изларжәуазеи! Изаҳахьадаз, избахьадаз аҧсхәраҽы ачеи ҭәыцала аҩы ржәуа...

– Иара аиныхра ахаҭагьы анбаҟарҭоз, – инаҧишьит даҽа быргк, – изыхьʒузеи, дад, ажәа аиныхра? Деинырхит, имаз, ихʒыз, ирфоз рфеит, иаанхаз ршеит ҳәа акәын иаанагоз. Уи анбаҟарҭоз? Аҩнаҭа ахәышҭаара аныцәалак, аҧшәмацәа рахьтә аҭыхәтәан иҧсыз анышә днамаданы, аҩнаҭа ашә наркны ианцоз акәын. Ишнеи-шнеиуаз, аҧсра иақәшәаз ҩ-гәаҟрак дрынио аҟны инкылсит. Аҧсра–ҧара рҳагахеит, крыфагахеит, ҩыржәгахеит, хырҭәагахеит!.. – Иҧсахы ҧыжәжәон абырг.

Хаҳәык налшәар, даҽакы инааханы, абахә анбго еиӈш, знык ианеилагаха ҭас бзиак, уи иадҳәаланы, еилагахеит ҳҭасқәа иреиґьыз даҽакгьы. Францыз ныѣәаҩык, азежәтәи ашәышықәсазы иҳәон, аӈсуаа ҳәыркьиҩык адунеи дықәрымҭац ҳәа. Уи зыбзоураз напеилаӈса ҳәа ирымаз аҭас акәын. Ианбаѣарҭоз напеилаӈса? Ауаҩы абылра дақәшәар, ʒхыҭрак иҭалар, бахәык бганы дыхнарҭәар, иешьара, иҳабла, иқыҭа дасу ирылшо неилаӈсаны деиҭандырхон. Аӈсхәра ианахдырѣьацәа, ҳаазқәылаз, ҭаацәак рхала рымч ақәымхо аѣынʒа ианнеи, иныҭак-ааҭакны аҭынхацәа аицхыраара иалагеит, ишнеиуаз уи аицхыраара иаланагалеит аҳабла зегьы. Уаѣагьы иаанымгылеит, жәлала-жәлала аилаӈса аѣаҭарагьы аӈшьыргеит ӌьоукы-ӌьоукы.

Агәырҩа еиқәаҭәа иҭааит рҳәоит акәымзар, изаҳахьада агәырҩа ӈшʒа ҳәа. Убас ишыѣоугьы, ажәлар рхаҭа ирҳәеит аӈсра ӈшʒоуп ҭәыуарала ҳәа. Иѣоуп гәалсрала, гәыӈжәарала, агәырҩа ду иалҭыз аҭәуара. Усеиӈш аҭәыуара заҳаны, гәаҭәа зыґроу, згәы иалымсра дызусҭада. Аха иѣоуп баша, бжьыла, ҽырбашақә аҭәыуарагьы.

Зцивилизациа заа иҽиаз, апрофессионалтә музыка аӈҭараҽы ӈхьаѣа ицаз ажәларқәа рҽы, аӈсы дахьыкҽоу, илахьеиқәҭагоу амелодиа, ареквием адырҳәоит. Абри рыцәтәыммызт жәытәнатә аахыс аӈсуаагьы. Ауарґан музыка рымамызт, асимфониатә оркестр ыѣамызт, аха иѣан, акомпозиторцәа дуʒʒақәа раӈҭамҭақәа иреиҳамзар иреиҭамыз даҽакы – аӈсраҽы ирҳәон амыткәма, ирҳәон ауау. Ауаҩы ихы-игәахьы имнеиуа, баша, гәы аҭаʒамкәа, бжьыла аҳәҳәара иаҩызамызт уи. Илахьеиқәҭаган, ирхәыцган. Абри ажәа инаҭышьны исҳәарц сҭахуп – ирхәыцган. Здунеи зыӈсахыз уизнархәыцуан, иугәалашәон уи иӈсҭазара, иусқәа, иугәаланаршәон иччабжь, ицәажәабжь. Убарҭ зегьы анигәалашәалак, дҭәыуон ма лаґырʒыла, мамзаргьы гәыла, лаґырʒыда. Уара ухатә ӈсҭазарагьы уазхәыцуан. Иакәымк ѣауҭахьазар уахьнархәуан. Доуҳала уарыцқьон. Уажәы ӈсрақәак рҽы унеир, аоркестр ачара ашәа адырҳәоит.

Сгәалашәараҽы иаанхеит хҭыск. Иаалырѣьаны дҭахеит ажәлари аҳәынҭқарреи рзыҳәан акыр иаӈсаз, иаӈхьаѣагьы

аҧеиҧш бзиа змаз арҧыск. Иан, аҧҳәысеиба, иара идагьы хшара длымамызт. Адунеи лхалашьцеит уи аҧҳәыс. Аҧсы даннаага ауха, аҭх анынаскьа, иааигәаз агәакьацәа рыда зегьы анца, аҧсыжра иадҳәалоу аусқәа рылацәажәара ианналага, убри ан илҳәаз ажәақәак, сара ҩынҩықәра нысҭыргьы исхашҭуам. Лхы лнапаҿы иааганы, лгәырҩа даиааины, ус ҿаалҭит:

– Сара сыҷкәын ҳаҧсуа ҭасқәа бзиа ибон. Убарҭ ҳҭасқәа ишырҳәо дымҩаҧыжәгар сҭахуп, сшәыкәхшоуп. Ихшыҩ хәыҷи илшареи ижәлар рзы иҭахын. Сара издыруеит ицәымґыз аҭасқәа, бзиа иибозгьы. Иҧсы ҭоушәа дыҧхьаʒаны, игәы иацәымґыз ћашәымҭан. Сшәыҳәоит, агәакьацәа, ашәы мыжда аамҭала ишәшәышәымҭар амуазар акәхап, аха ишәшәышәымҭан аҿыртлах. Аҷкәынцәа, аʒґабцәа аʒәгьы шәмахәар ашәы ашәымҭан, шәылахь ацаха еиқәаҭәа акәыршаны иҿашәымҳәан.

– Апатреҭ хәыҷқәа, раҧхьа иарҭаша ћаҳҭар ҳҭахуп, бгәы иалымсуазар, – иҳәеит аʒәы.

– Иаҭахʒам, нан, убригьы. Аҧсуаа иаҳҭасым. Иаргьы ицәымґын, баша ҿырбароуп, срыцҳашәшьа ҳәа ауаа урыҳәошәа ићалоит иҳәалон.

Абасоуп ишыћоу артистра злам, ауаҩытәыҩса игәырҩа ду. Ҧсшьара иаауа, ма исасцәаны иаҳҭаауа, иҵьаршьоит, милаҭтә шәҭатәума ҳәа иазҭаауеит ашәы. Убасћак ирацәаҩуп уи зшәу аҳәса. Сара исгәалашәоит, саб иаҳәшьа лхаҭа, аҧсуа революиуционерцәа иреиуаз, аҭара бзиа змаз Давид Лакоба иуасиаҭ ажәақәа.

– Сара сзыҳәан мышҩынҩажәа иреиҳаны аʒәгьы ашәы шәшәышәымҭан. Аиныхра ҳәа акгьы аҧшьышәымган, – иҳәеит уи. Идыруан ашәы шаћа ауаҩы иҧырхагоу. Ашәы зшәу дыччар, алаф иҳәар, инаҧшуа дихыччоит. Еснагь илахь еиқәҭаны дныћәалароуп. Инаидгылалак дзықәшәаз аҧсра наигәалаиршәоит. Ицәажәогьы дыччо диацәажәаʒом. Уигьы игәалаћара бжьысыр акәхеит. Шаћа угәы унархьуазеи, зцәазтәым аҧҳәыс ашәы лшәны данубалак. Иашагәышьоуп, агәырҩа ду дақәшәеит, аха дрыцҳами лцәа иалоу асаби. Зцәазтәым аҧҳәыс шаћа лгәы ҭыганы дыћоу, шаћа дыччо, дыхәмаруа, шаћа лгәы ҧылымжәо, убасћак иираны ићоу асаби

хыла-хшыѡла, ҟазшьала ихәоит ҳәа иӈхьаʒоуп анаукаҽы. Убри азыҳәан акәын зцәазтәымыз аӈҳәыс ашәы зылшәырымҵоз аӈсуаа ажәытәан. Иашоуп, аӈсуаа, иара егьырҭ Кавказ иқәынхо амилаҭқәагьы, мыцхәы иуаа гәцыхцыхқәоуп, иуаа ӵьбарақәоуп, аемоциа ҕәҕәацәаны ирымоуп, рыхшыѡ аҵкыс рцәанырра аиааилоит. Аха ӈсыхәа ахьынʒамоу ҳҽынкыланы, ҳҽанҳаршәалароуп ауаѡы данииуаз ициз – аӈсра. Шаҟантә избахьоузеи асабицәа наганы аӈсы ихадыргылауа, шәҵәыуалароуп ҳәа ихҭаркуа. Ианакәызаалак иазхәыцлатәуп зыӈсы ҭоу ҳахьиеиҷаҳаша. Абзиа уақәгәыҕла, аха ацәгьа уазыхиаз ҳәа зырҳәогьы абри азыҳәан акәхап.

Абас еиӈш иҟоу, аӈсҭазааразы, аҽиаразы иҳахәоит ҳәа сгәы иззаанагаз гәҭыхақәак сзарҽыхеит даараʒа иаамҭаны, иахәҭаны ирыдыркылаз ақәҵара ду.

«Алашара», 1985

АЗИАС ГӘНАҲА АНАМАМ

Аамҭа кьаҽк иалагʒаны Алықьса Гогәуа ишәҟәы ѡынтәны иҭыҵит шәҟәыҭыжьырҭак аҽы. Ари афакт иҳанаҳәоит иеицырдыруа аӈсуа шәҟәыѡѡы ирҽиамҭақәа аурыс ӈхьаѡцәа рыѡнуҵҟагьы иаҳа-иаҳа аихьʒара бзиақәа шроуа. Ус анакәха, иаҳҳәар ҳалшоит, асовет тәылаҽы аӈсуа шәҟәыѡѡра рдырларц азыҳәан Алықьса Гогәуа ихәҭаа ҕәҕәак алаигалоит ҳәа. Зыʒбахә ҳамоу ашәҟәы еиднакылоит уи иѡымҭақәа рахьтә нацәақәкыла иаалухыша ажәабжьқәеи аповестқәеи, убарҭ ирышьашәалоу, аха макьана еиҭагақәам шыҟоугьы.

Алакә аҽы зыʒбахә рҳәо ахьтәы уардын агьежьқәагьы алырақәа ракәын изхагежьуаз. Иҟам иҽыцу атема. Ҽыцс иҟоу аҳәашьоуп. Ашәҟәыѡѡгьы ихә шшьатәу убри алоуп. Иҽыцым, иаҳҳәап, А.Гогәуа иповест «Мшәагә хәыҷи Мшәагә дуи» атема. Ухаҽы иааиуеит адунеитәи аклассикатә ѡымҭа «Дон Кихот». Иугәаланаршәоит ануҳәалак, иаҽирӈшит ҳәа уҳәазшәа еилыркаауеит ӵьоукы. Иаҳгәалаҳаршәап ҳаамҭазтәи алатынамерикатәи апроза. Иадаҳкылар аурыс классика. Еиӈшым.

Арахь алитературадырԝцәа ирҳәоит алатын-америкатәи апрозаҷы аныррa ҕәҕәа ҟанаҵеит ҳәа аурыс классикатә литература. Абасеиԥш иҟоу аныррoуп ҳаргьы араҟа зыʒбахә ҳамоу. Убри инаԥшьны, А. Гогәуа ирeиҕьу иԝымҵақәа уанрызхәыцлак, уазкылыргоит хшыԝҵакык. Ҳаамҵазтәи амилаҵ шәҟәыԝԝы ирҷиамҵа ҳахәаԥшлароуп асовет литература еиԥш, иара убас адунеитәи алитературатә процесс иадкыланы. Уи, убри алитературатә процесс ду, убри аʒиас ду шаҟа иашьашәалахартә иажәа изалаҵаз, убасҟак дегьмилаҵ шәҟәыԝԝхоит, дегьдунеитәи шәҟәыԝԝхоит. Алыԥьса Гогәуа иԥҷианы, насыԥны еилеигʒоит ԝба: адунеитәи аклассикатә литературеи ихатәы литературеи рԥышәа. Алитература – ари абызшәала иԝу ажәлар ирҷахәҳәагоуп. Зԥьы шыԥәсала аԥсуаа ҷахәҳәагас ирымаз аҷаԥыцтә ҳәамҵақәа ракәын. Ианцәырҵ, ашьапы ианыԥәгыла, ари аус ԥшьа ахы иаднаҵеит аԝыратә литература. Абри аус аҷы рыхәҵаа ҕәҕәа аларгалеит А. Гогәуа зыʒбахә ҳамоу иԝымҵақәа. Ирeиҕьу уи иажәабжьԥәа ԝуп ирeиҕьу аԥсуа ԥсихологиатә жәабжьԥәа «Атәым жәԝан аҵаҟа», «Сабду ихәышҵаара ахаҳә», «Ауаԝы-шас», «Акаруал шәаԥь», «Кәнач» уҳәа реиԥш иҟоу рытрадициа дныԥәныҟәаны, инеиҳаны. Ԥьара-ԥьара ԝымҵақәак рҷы иажәа иррацәомашь, ицәажәашьа аԥсуа ицәажәашьа иацәхҟьацәамашь шугәахәуагьы, автор игәеисра уҩеаԥәыршәаны, ґәлымҳала аперсонажцәа урзыʒырԝуа уаԥхьар,хымԥада улак-ԝакуеит раԥхьатәи сгәаанагара иашоумашь ҳәа. Иуадаԝуп ҳазҵагылоу аамҵа. Адунеи ауаатәыԝса зегьы лахьынҵала еидҳәалахеит. Гамлет изҵаара аҟазареи аҟамзаареи – апланетатә ҵакы аанахәеит. Иахьатәи аԝымҵа аперсонаж ихәыцшьагьы, ицәажәашьагьы, ҳәарада, иацтәи ацәажәашьеи иацтәи акатегориаԥәа рылеи хәыцшьа имам. Абри, адунеитәи ахәыцра, адунеитәи астандарт хымԥада ирныԥшуеит А. Гогәуа иажәабжьԥәеи иповестԥәеи рфырхацәа. Урҵ рзыҳәан реиҳа ихадоу усуп аиаша азыԥәԥара, аламысдара аԥәʒбара, уи хатәы хьаас иԥхьаʒаны агәынгара. Автор ихәыҷра иҵигаз агәалашәарақәа ирыхҳәааны иаԥиҵахьоу аԝымҵақәа маҷым. Уи ихәыҷра, иԥәыԥшра, ихдырра ашьаԥәгылара рыԥәшәеит аибашьреи уи ашьҵахьтәи ашыԥәсԥәеи. Ҷыдала ашәҟәыԝԝы ибио-

графиа иадҳәалам арҿиамҭақәагьы, ҳәарада, ирныԥшуеит абарҭ ихьанҭаз, аха аԥсҭазаара бзиа азыҳәан ақәԥара зцыз, ашықәсқәа рхыԥша. Фырхацәақәак уи атәы рҳәоит иаахтны, даҽа ҵьоукы «ирҳәоит» гәҭахәыцрала, ѡнуҵҟатәи монологла. Иазгәаҭатәуп А. Гогәуа дшазҟазоу аѡнуҵҟатәи амонолог, бжьыда «ацәажәара». Ашәҟәы иагәлоу ажәабжьқәеи аповесткәеи рҿы аҭыԥ ҕәҕәа ааннакылоит аԥсабара. Ҳзшьцылахьоу, ҳхаԥыц зҿахьоу аԥсабаратә цәырҵрақәа ракәым. Араҟа ауаѡи аԥсабареи, ишырҳәо еиԥш, жьи наԥхи реиԥш, иузеиҟәымҭхо еидҳәалоуп. Ари арецензиа хәыҷы, ҳәарада, ашәҟәы аилыргара, инхарҭәааны иагыу-иабзоу рҳәара иазкым, аха ибаѡхатәра ду ҳаҭыр ақәзҵо ԥхьаѡык иаҳасабала, зеиҕьшьараны исҳәарц исҭахуп, А. Гогәуа иѡымҭақәа рыԥхьара армариара, асиужет аҟаҵара иҵегьы дазхәыцларц, аҳәоуқәа изҵоу рыхшыѡҵак еидара рызныжьны, рҳәашьа ԥсыхәа ахьынӡамоу арласра.

Зыԥсы ҭоу зегьы уалԥшьак-уалԥшьак рыдуп. Анхаѡы – аарыхра, арацәаҭхѡы – арацәа аҵхра, ашәаҳәаѡ – абжьы хаа. Ашәҟәыѡѡы иус урҭқәа раҵкыс излахьанҭоу, дара ртәы зегьы иара иҳәароуп. Исҭахуп иаазгарц цитатак Алыԥьса Гогәуа ирейҕьу иповесткәа ируаку «Мшәагә хәыҷи Мшәагә дуи» аҟнытә еицәажәарак.

Мшәагә хәыҷы: «...аус зеиԥшраз, зегьыҵәҟьа инагӡаны исзымҳәазар ҟалоит, аха дасу еиҳа дыззыманшәалоу ауп. Сара, хырҽхәарас ишәымԥхьаӡан, ахырҽхәара сылазар жәдыруеит, аха, ажәлар шәыххь згеит, шәара шәыхьӡала, абри ижәбо, сара сыхьӡала, акы сҳәарц сҭахызар, исзымҳәаҵәҟьо сыҟам...

–Уара иумҳәозар изҳәода, – иҳәеит Ԥьоуԥьас, макьана акгьы инапы амыркӡакәа ус дахьтәаз».

Арҭ афырхацәа еибырҳәааз даҽа уск азыҳәан ирҳәеит, аха итемеи иҳәашьеи ҳрызхәыцны, абарҭ ажәақәа аарҳәны, автор ихаҵа изаҳкыр ҳалшоит. Абри ауп изыхьӡу ахатәы тема, ахатәы бжьы, ахатәы стиль. Аԥсуа литетарута унҵыҵны ухәыцыргьы, ҿыҕәҕәала иуҳәар алшоит урҭ имоуп ҳәа А. Гогәуа. Ари шьарда аҵанакуеит. Зыӡбахә ҳамоу ашәҟәы шаҳаҵра ауеит ҳаамҭазтәи ирейҕьу асовет проза иашьашәалахаша аѡымҭақәа шҳамоу ҳаԥсуа прозаҿгьы, иаԥсаҵәҟьаны уи амѡа алхра ишаҿу, адунеитәи аԥхьаѡ иахь.

«Алашара», 1985

ЖӘЛАР РҒАЗАРА ЕИХАҲАУА

Ҳаамҭазтәи аҟазара хкқәа, литературоума, сахьаѡыроума, музыкоума, рызегьы, арѡашқәа ҧсхаҭагас ишрымоу еиҧш анаҟәоуқәа, дац-ҧашәс ирымоу ажәлар иаҧырҭаз адоуҳатә баҟақәа роуп. Урҭ, зқьышықәсала хыла-хшыѡла иазырҳауа, рыгәҟәышра налаҭо, ажәлар иааргаз абаҟақәа аус рыдуларала мацара, аинтерпретациа рзурала, даҽа ҵьоукы урҭ асиужетқәа, ахшыѡҭакқәа инархарҳауеит рхатәы рҽиамҭақәа. Иҟахуп ахҧатәи амѡагьы – ажәлар рҳәамҭагьы даламкьысӡазшәа аҟынӡа еиқәрхауа, аха уи инахаҳаны, ахатәы рҽиамҭагьы аҧҭара. Арҽиаѡы ииндивидуалтә хҭҳәааи ажәлар рырҽиамҭеи реизыҟазаашьа ҳаналацәажәо, иҽырҧштәы бзианы иааҳгар ҳалшоит ҳкультура зегьы ашьаҭаркѡы Дырмит Гәлиа иҧышәа. Уи, аҟәыҕа ду, дышқәыҧшӡаз еиликааит, икалам иҭыҭуа, ижәлар, дара рхаҭа ирҳәазшәа ианрыдрымкыла, иажәа баша ӡҭахысрак ишаѡызахоз. Убри аҟнытә иѡымҭақәа убас еиҽикаауан, дара рхаҭа, ҭлак ашәшьыра амҭан инатәаны, мамзаргьы хәшҭаарак иныҽҳәатәаны ирҳәазшәа, арахь ихаҭагьы ирҽиамҭаны.

Саӡәыкны, хәаҧшѡык, ҳмилаҭтә сахьаҭыхра азгәыблѡык иаҳасабала, гәалас исыман, ҳсахьаҭыхраҽы раҧхьа иааиҭагылаз абиҧара, иахьынӡахәҭоу иахьазааигәамыз, имаҷӡаны рхы иахьадырхәоз ажәлар рҳәамҭақәа, урҭ рхыҧша рырҽиамҭа имаҷны иахьаныҧшуаз.

Иара иаанӡа шьаҽақәак шыҟаҭазгьы, жәлар рдоуҳатә ҧышәа иахаҳаны, уи дац-ҧашәс иҟаҭаны, зхатәы рҽиамҭа ду аҧызҭаз, ихы-игәы инҭыжьны, еиҭах иаархынҳә, изырҽиаз ирызҭаз Валери Гамгиа иоуп. Иааҵьашьаны узеигәырҕьаша, уи ирҽиамҭақәа «Абрыскьыл» аума (Ҷлоу акультуратә хан азыҳәан иҟаиҭаз, уаҟа егькнаҳау), «Нарҭаа» аума (Лыхны ашкол азыҳәан иҟаиҭаз) ушынарыхәаҧшлак, уаанӡа иубахьаз, узхаану уаѡҧсык ипатреҭ убазшәа, дара шракәу удыруеит, убасҟак жәлар рҳәамҭа инарҭауланы дазнеит, аҟәыҕареи аестетикеи иаҭаз ҭиҭааит, еиликааит ҳсахьаҭыхѡы. Еиҳараӡакгьы ухызхша, иахьынӡахәҭоу жәлар рырҽиамҭа аҭараиурҭақәа рҽы ианахымсуа, аҧсуаа хҭоурых маҭәаркны макьаназы ашколқәа рҽы ианырымҭо аамҭазы, дазыгәҳәны ихала урҭ аҳәамҭақәа ахьҭиҭааз ауп. Ус ҟаимҭазҭгьы, ҧсабарала иара ибаѡхатәра зеиҧшраз ала, шьхәа ҭыҧк инарҭауланы иҭаз аӡыхь аҭхра

дацәаашьаны, дҿажәкуа адәы иқәхаз, диѡызахон. Сгәанала, абраҟа инацлеит даҽакгьы. Асахьаҭыхѡы ирҿиамҭеи аԥсуа жәлар аԥшʒара, аестетикатә цәаныррa, реиҳа бзиа ирбоз аԥшшәқәеи уҳәа еиқәшәеит, егьеинаалеит, дѡагыланы ргәы иахәаша ажәабжьк реиҳәазшәа. Абарҭ исҳәақәаз рҿы акәзар ҟалап иахьыцәаху, иахьыԥшаатәу Валери Гамгиа ирҿиамҭа иаарласны иахьеицгәарҭаз, аԥсуа хәаԥшѡы иара ихатәы иахьидикылаз зыхҟьаз.

Ажурнал «Аԥсны аҟазара» Валери Гамгиа ирҿиамҭа «Абрыскьыл» Д. Гәлиа ихьʒ зху аҳәынҵқарратә премиа анашьара иаԥсоуп ҳәа иқәнаргылеит, аха усеиԥш ҳҳәартә ҳара ҳҟазцаз, ҳхы иҭазыршәаз ажурнал аԥхьаѡцәа роуп. Шықәсык уажәаԥхьа, апремиа азыҳәан ихьʒ ҳҳәарц акыр шыбжьаз, асахьаҭыхѡы дызҿыз аусумҭа ду инагʒаны далгарц маӡ-саӡк шигыз, ажурнал аҿы иаҳкьыԥхьит уи аусумҭа иахҳәааны инеиҵыхыз астатиа, ҳәарада, аиллиустрациақәа ацҵаны. Убри инаркны иҳауа ҳалагеит аԥхьаѡцәа рҟнытә ашәҟәқәа. Исҭахуп урҭ ашәҟәқәак рҟнытә цитатақәак аазгар.

Абар ирыѡуа Ҵлоу ақыҭантәи ѡыԥьа анхацәа, Б. Адлеибеи И. Шьалашьааи: «Ҳара ҳқыҭаҿы имѡаԥысит ҵакыла иҭбааз, жәлары зегьы рзы аинтерес зҵаз ахҵыс дуқәа. Уи азкын акультуратә Хан аартра, убри анаѡсан ари акультуратә Хан аҟны иҟан СССР ашәҟәыѡѡцәа рԥылара. Арҭ реиԥш ахҵыс дуқәа анымѡаԥысуаз уаѡы игәеимҭарц залшом асасцәа дахьқәа изаԥырымҵуа, иԥьашьа-лакәшьо ишрыхәаԥшуаз Валери Гамгиа Абрыскьыл изкны иҭихыз асахьақәа. Еиҳараʒак ҳара ҵлоуаа агәахәара ҳнаҭоит Абрыскьыл иҳаԥы ҳара ҳқыҭаҿы иахьыҟоу. Уи ҳара ҵыдала даҳтәушәа ҳаихыҽхәоит. Убри аҟнытә алегендатә фырхаҵа ииаизку мыцхәы ҳазҿлымҳауп. Ахан аргылара ианаҿызгьы ақыҭаҿы иҳалаѡхьан сахьаҭыхѡы ҵкәынак Абрыскьыл исахьа ҭихырц даҿуп ҳәа. Илшарымашь ҳәа алакѡакрақәа змазгьы ҳаҟан, избанзар даараʒа ицәгьоуп ус еиԥш иҟоу, анцәа ихаҭа иҿагылоу афырхаҵа исахьа аԥҵара. Уажәы хара сасык данаҳҵаалак, алегенда ахаҭа ажәала инеизеиҭаҳәааны, зыʒбахә уаҳҳәаз блала дубарц уҭахызар, уааи ҳхан ахь ҳәа днаԥхьаны Агамгиа иҭыхымҭа наиҳарбоит, убасҟак уи дақәшәаны дааирԥшит. Иԥьоушьаша, заҟа еинаало ԥштәыла еилоузеи, ҳара ҳ-Аԥсны! Ҳанхамѡатә усҟәа реиқәтәамҭазы, хәылԥазыла ҳара ҳнеилоит

акультуратә Хан ахь. Егьараан абра ҳааиргьы ҿыц иаабазшәа ҳаиҭанахәаҧшуеит В. Гамгиа иҭихыз».

Анхацәа ирҳәаз ашьҭахь ҳаизыӡырѡып ҳтеатртә ҟазара ашьаҭаркыѡцәа ируаӡәку, Қырҭтәылатәи ССР-и Аҧсны АССР-и жәлар рартист Азиз Агрба: «Валери Гамгиа иналукааша ҳаамҭазтәи аҧсуа сахьаҭыхыѡцәа ҿарацәа дреиуоуп. Иреиҕьу уи иусумҭақәа ажәлар рҿаҧыцтә ҳәамҭақәа ирылхны иҟаҵоуп. Убри азыҳәан иаҳагьы игәцараклатәуп, иаҳагьы иаҳзааигәоуп».

Абаѡхатәра ссир ззмоу асахьаҭыхѡы Валери Гамгиа, қәрала рацәак шихымҵуагьы, иусумҭақәа аҧсуа жәлар ирылаҵәахьеит, дыззымдыруагьы даара дмаҷуп. Ас еиҧш иҟоу ахьӡ-аҧша асахьаҭыхѡы изҭаз, уи ибаѡхатәра, иҟазара мацара адагьы, инапы злеикуа атема ижәлар иахьырзааигәоу, аҧсуа жәлар рдоуҳатә культура аҷыдарақәа, дара рхәыцшьа ахьаныҧшуа ауп. Ари даараӡа ихадоуп амилаҭ ҟазара ашьҭыхразы мацара акәымкәа, иара ажәлар рыхдырра азырҳаразгьы.

Валери Гамгиа амилаҭ рҟазшьа инарҵауланы, адацқәа рҟынтәи дазнеины аарҧшра илшеит. Еиҳаракгьы уи ибаѡхатәра харҭәааны иааҧшит Ҷлоу акультуратә Хан азы иаҧиҵаз амонументалтә ҿыханҵа «Абрыскьыл» аҿы. Асахьаҭыхѡы илшеит ҟазара ҳаракыла ажәлар рытрадициа иазааигәаны, ирҿыцны, ари алегенда аҧызҵаз рзырхынҳәра. Сгәы иаанагоит В. Гамгиа даҧсоуп ҳәа Д.И. Гәлиа ихьӡ зху Аҳәынҭқарратә премиа». Ари ажәақәа зтәу аҵарауаѡ-аетнограф Иура Аргәын иоуп.

Ирацәахеит, избоит, аха аҧхьаѡ исанаижьып ҳәа сгәы иаанагоит даҿа цитатак аазгар, избанзар уи иҳәамҭоуп занааҭла Валери Гамгиа ишьашәалоу, даҿакала иуҳәозар, иколлега, ҳаамҭазтәи аҧсуа сахьаҭыхыѡцәа бзиақәа аӡәы ҳәа инарылукааша Виссарион Ҵәыҷьба. Абар уи иѡыза изыҳәан иѡны иааишьҭыз ашәҟәы ацыҧҵәахак:

«Зқьышықәсала ажәлар ршьа-рда иалалахьоу, рдоуҳатә хәыцраҿ рѡашьашьа зқәым, ихарҭәааны ишәхьоу аҭыҧ ҧшьа аанызкыло аҧҵамҭоуп Абрыскьыл ифырхаҵара.

Ерцахә еиҧш ҳмилаҭ рҿаҧыцтә ҳәамҭақәа ирылыҳәҳәо, ргәырҕьареи ргәырѡеи, имыхьшәашәаӡоз рхәыҷреи неизыркәкәаны рҿахәы злеиҭарҳәаз убри аҷьашьахә ссир

иазкны иҿыцу акы аҟазараҿ аӷҵара арҿиаѡы изы иус хьанҭоуп. Абрыскьыл ифырхаҵара азы адоуҳатә хәыцраҿ ишьақәгылахьоу аформа, ҿаӷыцла ажәабжь ҳәара акәымкәа, лаӷш-ҿаӷшы меижьарада афырхаҵа дубартә еиӷш, иара убри амиф, ауаѡы – аӷҵаѡы иҿаӷхьа, иҿыцʒоу ҟазаратә хкыла Абрыскьыл дцәыригеит Валери Гамгиа.

Имыцхәымкәа иҳәазар алшоит В. Гамгиа имонументалтә ҿыханҵа «Абрыскьыл» Ҷлоу акультуратә Хан афое злаѡычоу, аӷсуаа рмилаҭтә профессионалтә ҟазара зегьы азы илагала дууп ҳәа. Ари аӷҵамҭа, зшәага-зага маҷым, шоит хәҭа рацәала. Убарҭ ахәҭақәа ирымоуп рхатәы ҵакы, аха изаҵәны, армаґьырма акәымкәа, урҭ зегьы еиларсуп ирзеиӷшу ҵакылеи ҭыхшьатә формалеи.

Автор иаҳирбарц ииҭаху ахҭыс иазиӷшааит иара иаҷыданы иашьашәалоу астиль. Уи ицәанырра дамеижьеит, ибаѡхатәратә хаҭара аҿаӷхьа амц имҳәеит, иара убри азы ауп ахәаӷшѡы-аʒбаѡ дызхәаӷшуа асахьа агәра зиго, изхеиҵо.

Асахьақәа зегьы ааидкыланы иѡуп егьґьаґьацәамкәа, егьылаҟәцәамкәа, иеиӷшу ӷшшәыла. Асахьаҭыхѡы ихы иаирхәаз аӷшшәқәа шамахак ишымыцхәымгьы, илшеит игәы иҭеикыз ахҭыс арҵабыргра баѡхатәра дула.

Ишдыру еиӷш, аҿыханҵаҿ даара ицәгьоуп, аҟаза игәы иҭоу ахҭыс ахь ианиеиго иақәшәаша, ианаалаша аколорит азыӷшаара. Ҳазлацәажәо аусумҭа иазыӷшаауп убас еиӷш иҟоу аколорит, ахәаӷшѡы ила ӷнамҟо, иӷшʒаны, аҵакы аарӷшразы ицхыраагʒаны, иара ахькыду иакәршаны иҟоу аҭагылазаашьа зегьы иақәшәо.

Хымӷада, дарбанзаалак имбарц залшом, гәыцә хадас асахьа зегьы злашьақәгылоу аҷышә, автор дазрыцҳамкәа иласʒа ишҭиҵаауа. Ари аҿыханҵаҿ иаабо иарбанзаалак, цәамаҭәоума, маҭәарума, ӷстәума, рызегьы ҭыхуп гәыкӷсыкала, ӷсы цқьала, баѡхатәра дула.

Аҟаза, зыжәлаар ирзааигәам, рхьаа зхьаам, ргәырґьара ззгәырґьарам, иагьа ӵьамыґәа цәгьа ибаргьы, иаӷҵамҭа баѡхатәратә ӷхаррала ажәлар ргәы азырӷхом, уи хымӷада имыхьшәашәарц залшом.

Аҿыханҵа «Абрыскьыл» ҳанахәаӷшуа хымӷада агәра аагоит уи аӷҵаѡы агәаҵәа цқьа шизҭоу, наунагʒа инасыӷ иалалаз ибаѡхатәра шымаӵьанам. Ас еиӷш иҟоу амонументалтә рҿиамҭа ҳәарада, ахәшьара ду иаӷсоуп».

Еиҭасҳәахуеит, ацитатақәа рацәахеит, аха уи заазгаз, акы, сара сыгәҭыха рыласҳәарцоуп, ѡбагьы, иаанарԥшуеит занааҭла еиуеиԥшым ауаа ишрыдыркылахьаз зызбахә ҳамоу арҿиамҭа.

Валери Гамгиа ҳаамҭа, аѡажәатәи ашәышықәса аѡбатәи азыбжазы адунеитәи ахәыцра, адунеитәи агәҭыха аҳаракыра аҿы дѡеины ихәыцуа, агәҭыха зыгәҭыхоу сахьаҭыхѡуп. Аԥсра, абзара, аибашьра, аҭынчра, атәра, ахақәиҭра уҳәа ҳшәышықәса реиҳа ихьаанаго азҵаара дуқәа, апроблемақәа ҳсахьаҭыхѡы иҳәеит Абрыскьыл ихҳәаау амиф ихы иархәаны.

Иулшоит ауаѡы ашьамҭлаҳәқәа ишьоуҵар, дзымцәажәо иҿгьы асаԥаҭ аҿоуҵар, аха икоуп убас еиԥш мчык, азәгьы имч зқәымхо зыхәаҽра азәгьы илымшо. Уи адоуҳатә мчы ауп. Амца ишацрыҵуа аԥхарра, уанахәаԥшлак абарҵқәа ицрыҵуеит ҳсахьаҭыхѡы ибаѡхатәра иахылҵыз Абрыскьыл.

«Алашара», 1986

АЦҲА ХЫЗҴО

Абраҟа ианаҳҵоит Ԥь. Кемпбел ирҿиамҭа аҿыханҵа «Аҟәа азааигәара». Апеизаж, афотоқәҭыхымҭа. Уи Аҟәеи Килмарноки аиѡызара рыбжьарҵарц ианеиқәшаҳаҭхоз, уаҟа, Килмарнок ҳаныҟаз «СССР – Шотландиа» ассоциациа иалахәу ҳамҭас Аԥсны аҳҵныҚалақь ианаршьеит. Дызусҭада уи, шәышықәса инареиҳаны уажәаԥхьа Шотландиатәи дааны, абас гәыбылрала Аҟәа ааигәара асахьаԥшза ҭызхыз, иахьа шәҟәыбыгьшәыла ишьақәҳарґәґәо аешьара раԥхьаза ацҳа ахҵара иалагаз?

Ԥьон Кемпбел диит 1821 шықәсазы Единбург ақалақь аҿы, иара убраҟа ауниверситет дҭалеит. Уи иҵон химиа, аԥсабараҵара, ажәытәра (антика), нас ҿыц ацәырҵра иаҿыз афотографиа, аха ауниверситет далгеит адукат ҳәа аквалификациа иманы. Убри азанааҭгьы игәы азҭамызт. Икаижьит. Агерцог Ԥьорԥь иҟны мазаныҟәгаѡыс, амҳәыр хьчаѡыс аусура далагоит Лондон ақалақь аҿы. Абраҟа уи дрыниоит, дырзааигәаны еибадыруеит аҵарауааи ашәҟәыѡѡцәеи. 1861 шықәсазы иҭижьит реиҳа ажәлар ирылаҵәоу алакәқәа ѡ-томкны еизганы. Ԥьон Кемпбел еиуеиԥшым абаѡхатәрақәа илан. Уи иҟаиҵеит

ирацәаны анцьныррата, нас анаукатә аартрақәа, бзиа ибон аҳәынтқаррақәа рахь аныҟәара. Европеи скандинавиатәи атәылакәеи рҽы даныҟаз дазҽлымҳаны аҭцаара далагеит адгьыл аҵа амазақәа, егьҭижьит ѡ-шәҟәы дук «Аҵааи амцеи» рыхьзны. Уаҟа уи далацәажәоит адгьыл ацәеижьи, наҟәоуқәа, асыԥсақәа, нас авулканқәа рыҟалашьа. Ҿь. Кемпбел акыр шықәса азикит аоптика аҭцаара, ишаҳҳәаз еиԥш, Единбург ауниверситет данҭазгьы апатреҭҭыхшьа иҽадцаланы иҵон. Уаѡы гәѡарас икыр ҟалоит акы. Абас афотоҭыхра бзиа избоз, Аԥсны даныҟаз издыруада уи афотоқәа ҭихзар, иантцамҭақәа ыҟазар, архивқәа рҽы еиқәхазар. Иҭыхымҭақәа анылон, иаҳҳәап, ажурнал «Фотографическое общество». Ҿьон Кемпбел аартрақәа ҟаиҵеит амш зеиԥшрахо аилкаараҽгьы. Уи иҟаиҵаз азыҳәан иаԥиҵаз аусумҭа 400 даҟьа инареиҳауп. Аха Ҿь. Кемпбел Шотландиа аҭоурых аҽы ҵарауаѡык иаҳасабала аҵкыс, алакәқәа еизганы ашәҟәы ианызҵо, нас асахьақәа ҭызхуаз ныҟәаѡык иаҳасабала иаҳа ихьз-иԥша аанхеит. Иныҟәарақәак раан, хымз амѡа дахьықәыз Норвегиеи Швециеи дрылсны, 1873 шықәсазы дааит Урыстәыла. Араҟа уи дыҟан Архангельск, ҕбала Каспиеи Амшын Еиқәеи еимидеит, нас Ҟрымынтәи Ҭырқәтәылаҟа дцеит, уахьынтәи Италиа днеины дхынҳәит иԥсадгьыл ахь. Абарҭ иныҟәарақәа рааноуп Аҟәа данаакыдгылаз, асахьагьы анҭихыз.

Лондон, 1986

ҿЬОРҿЬО ВАЗАРИ

Аиҭарҽиара (Ренессанс. Возрождение) аепоха ҳаназхәыцуа, ҳхаҽы ианааҳгалак зеиԥш уаанзагьы, уинахысгьы, аԥсабара иахымшац аҟазацәа, анаҿьалбеит, аԥсабара уинахыс иаҳа иҕархама, усеиԥш абаѡхатәрақәа уаҳа изахылымҵуазеи ҳәа гәхьаагарак наҳазцәырҵуеит. Уи аҭак абас иҟаиҵеит философк: аамҭа иаҭахын атитанцәа, аамҭа егьыҟәнаргылеит дара.

Убарҭ агуманистцәа, акымкәа, ѡбамкәа абаѡхатәрақәа злаз аҟазацәа дуқәа дыруазәкуп Ҿьорҿьо Вазари. «Сара снапқәа акалам аҵкыс аҟыцә акра иаҳа иашьцылоуп, схы иҭоугьы аѡра акәзам асахьаҭыхроуп», – ҳәа иѡуан аҟаза.

Егьиашаҵәҟьаны, уи сахьаҭыхѡыс, нас архитекторс акәын ихы шиҧхьаʒоз. Абиблиатә, амифологиатә, аҭоурыхтә уҳәа асиужетқәа ихы иархәаны иҭихуаз асахьақәа, дызхааныз ҳаҭыр ақәырҵон, дсахьаҭыхѡы бзианы дрыҧхьаʒон. Уимоу, Флоренциа ақалақь аҿы Асиниориацәа Рхан сахьала изѡычаз иара иоуп. Архитекторк иаҳасабала ҳаҭыр иқәын, иахьа уажәгьы иҟоуп ипроект ала иргылоу, Флоренциа зырҧшʒо ахан-хьыҵәцарақәа.

Аха абарҭқәа раҵкыс ауаатәыѡса ркультура аҭоурых аҿы Ӌьорӌьо Вазари даҿакала иаҳа ихьʒ-иҧша аанхеит, даҿа ус хкык аҿы иҟаиҵаз иаҳа анарха аиуит. Реиҳа ихадоуп ҳәа иишьоз асахьаҭыхреи архитектуреи иҿырхашәаланы, уи аҟаза иѡуан аочерк-биографиақәа. Дызхааныз, мамзаргьы ааигәа зыҧсҭазара иалҵыз аҟазацәа дуқәа, ихаҭа иажәақәа рыла иаҳҳәозар, «ѡынтәтәи аҧсра иацәихьчарц» азыҳәан, рыҧсҭазара, рырҿиамҭақәа нарҵауланы иҭҵааны, ашәҟәы ианиҵон.

Аҟазареи алитературеи рҿы ажәытәангьы иҟан, ҳагәнаҳа агартә, иахьагьы иҟалалоит абасеиҧш: арҿиаѡы дхьысҳахо, ихышәҭыз аҧҳал еиҧш, дҭацәуа, дызлагылаз рышьҭахь дынхо даналагалак, ашьыцра бааҧс иҭнафааyа иалагоит игәаҵәахы, уинахыс иус зусу рзыҳәан бзиа ҟаиҵом, бзиа иҳәом, дызхаану ракәым, шәышықәсала иара иаҧхьа иҟаз рзыҳәангьы дҳарамхоит. Разҟыла, уи ачымазара иҿацәихьчеит Ӌьорӌьо Вазари. Ихатәы цәаныррақәа дырхыҳәҳәаны, уи илшеит абаѡхатәра дуқәа рбара, изыҧсаҵәҟьаз еилкааны, рыхә ашьара.

Еицырдыруа асовет ҟазараҭҵааѡы А. Г. Габричевски иѡуан: «В лице же писателя Вазари перед нами встает могучая и самобытная фигура создателя первой истории искусства, мастера итальянской прозы, классика науки об искусстве». Уи ииѡыз ашәҟәы «Аҧсҭазаранҵара» раҧхьаʒа иҭыҵит 1550 шықәсазы. Уаҟа еиднакылон 133 очерк-биографиа.

Вазари ирҿиамҭақәа рҿы ишиҭахыз еилаиʒѡон иҟалаҵәҟьаз аиашеи ахҭҳәааи. Усҟантәи аамҭазы ус ҵасны иаҧын. Аʒәгьы иӌьеишьомызт рҿиаѡы дук ибиографиаҿы иҧылар документла ишьақәырҕәҕәам, ажәабжьны ирҳәоны иаҳаз, мамзаргьы легендаҵас ихырҳәаауаз. Убри аҟнытә Вазари иусумҭа ду «Аҧсҭазаранҵара» аҟны еиларѡашьатәым

анаука иашаҵәҟьа иаҵанакуеи ажәабжьҳәаҩы-новеллистк ииҩызи. Ашәҟәы аҩбатәи аҭыжьраан даҽа ҩажәижәаба биографиа ациҵеит, насгьы уажәы иаҳа аҵара-еилкааратә ҧшра аиҭеит. Аҟазара теоретик иакәны ихы ааирҧшит Вазари ишәҟәы иациҵаз, инеиҵыху аҧхьажәаҽы.

Аиҭарҽиара уи ишоит х-периодкны. Раҧхьатәи апериод уи иҧхьаʒоит ажәаҩатәи ашәышықәса инаркны. Усҟан уи ахы ыҵнахит, ахатәы мҩа аҧшаара иалагеит. Еиҳарак ирыццар акәхеит ажәытәтәи абырзенцәеи агерманцәеи рготикатә ҟазареи ртрадициақәеи.

Убри ашьҭахь иалагоит Бриноллески, Донателло, Мазаччо уҳәа реиҧш хаҭарнакцәас измаз ажәохәтәи ашәышықәсазтәи аҟазара. Ашәҟәаҽы уи иааннакылоит аҩбатәи ахәҭа, аҩбатәи апериод.

Аҵыхәтәан автор диасуеит ахҧатәи апериод ашҟа. Абри аамҭазоуп рырҽиамҭа аҭәымҭа ианҭагылаз Леонардо да Винчи, Микеланџьело, Рафаель уҳәа реиҧш иҟаз атитанцәа. Даҽакала иаҳҳәозар, ари аамҭа аҟазара азыҳәан шьыбжьон агәы иаҩызан. Аҟазара амра иахьынʒазҩеишаз иҩеит. Абарҭ атитанцәа рыхьʒ иадҳәалоуп иара, Џьорџьо Вазари ихьʒиҧша.

«Аҧсны аҟазара», 1986

АИАШЕИ АҞАЗАРЕИ АНЕИЦУ

Ҳтәыла аекранқәа рҽы қәҽиара дула ицоит ақырҭуа кинофильм «Ахьхәра». Асовет киноҟазараҽы иналукааша рҽиамҭаны иҟалаз ари акино ҭихит СССР жәлар рартист, еицырдыруа акинорежиссиор Ҭенгиз Абулаʒе, уи асценариа авторцәагьы дыруаʒәкуп. Саʒәыкны исгәалашәом даҽа совет кинок абра аҟара иахьеилаʒҩахьоу аҧсҭазааратә иашаҵәҟьеи аҟазара дуи. Ари акинофильм угәахы арҵысуеит, ацәа уцәнарʒуеит, арентген уҭаланы, ублақәа рыла ухаҭа угәаҵәа уҭаҧшызшәа уҟанаҵоит. Ареализмра аганахьала иугозар, зыҭра иҭыхыз аҳәаццышә еиҧш ихтуп, иара убасҵәҟьа иҵару публицистикоуп (иахьатәи ахәаҧшҩы, аҧхьаҩ иаҳа ииҭаху), аха афильм публицистикатә рҽиамҭам, уимоу, апритча ашҟа иаҳагьы ихоуп, асценақәа реиҳарак нагʒоуп гротескла, ишгро-

тескыз, ишпарадоксыз еиӈш изыхҳәааy аамҭеи, уи иаланакыз ауааи. Уи апарадоксра ҳашьклаҳәуа ҳааиуеит иахьа уажәгьы. Даҽакы акәым, иара акино «Ахьхәра» ахаҭа санахәаӈшуаз аухагьы сыблала избеит ипарадоксыз сценақәак.

Дышӈаҟалои ауаѡы, иӈхыӡҵәҟьа иалашәар ҳәа дзыцәшәо аус игәалауршәар? Саӈхьа дтәан убас иҟаз уаѡ быргк. Уи игәынқьра иахылҵыз ажәақәа шәасҳәаанӡа, ишәгәаласыршәап аекран аҽы ицоз асцена. Иишьуаз ишьит, иҭеикуаз ҭеикит адиктатор. Ахшыѡ асаӈаҭ аҽеиҵеит, абаѡхатәра иашьаиҵеит ашьамҭлаҳәқәа. (Уи Варлам Аравиӡе зыхьӡу, ашьажәѡы Бериа ихы аахҵәа изхагылоу адиктатори, иара иҷкәын Авели рролькәа уамашәаҵәҟьа дақәшәаны инаигӡеит Авҭандил Махараӡе).

Ашәы ашәҵараҵәҟьа иақәиҭындаз ирыбаргәыз, зҭынхацәа ҭадырхоз, уи ақалақь иаланхоз ауаа. Игәырҕьа-ччалароуп. Аха абар итҟәацит ихәаҽыз агәыблра. Ақалақь иалаѡит хараӡантә, иҭаркыз, ихырҵаз ахьыршьҭуазынтә (Сибра акәхап), адәыҕба иаанагеит ҳәа абна, убри, адәыҕба иаанагаз ақыдқәа ахьхыҵәҵәоу иҭаӈыҟҟаны абаандаѡцәа рыхьӡқәа ануп ҳәа. Адәыҕба аанҽасырҭахь еихеит ари заҳаз. Егьиашаҵәҟьаны, уаҟа еиқәыжьын ақыдқәа. Анацәа, аеҳәшьцәа, ахәыҷқәа абарҭ ақыдқәа рҭынхацәа рхаҭақәа ракәушәа, рнапқәа рыхьшьуа, ишьышьуа ргәыдыҳәҳәалара иалагоит. Уи аамҭазы абульдозер ақыдқәа еидгәаланы аӡыхәашь иҭанажьуеит, зыг-зҽы иаҳәо ҳәа аӡәыр дыҟазар, аӡәыр ибаѡхатәра ааӈшызар, зегьы аӡыхәашь ишалаижьуа еиӈш адиктатор. Анаѡсан ақыдқәа зхуа ахьархь иаҽыѡрны алеира иаҽуп ацәыцә, адиктатор иаамҭазы еилаҟәыбаса ишцоз еиӈш абаѡхатәрақәа. Схаҭагьы схәыҷреи сқәыӈшреи ирыдҳәалаз агәаҟрақәа хышхыҵәаны исыжәлан, уаѡ дызбо сшыҟамызгьы, гәынқьраҵас иаасаҳаит, уажәраанӡа сызҽыз, саӈхьа итәаз ауаѡ бырг иажәақәа: «Уаҳа сылшом, уаҳа сылшом!» – ихы иѡнапык рыла иааникылеит, аекран ашҟа аӈшра даҟәыҵит.

Ѡажәижәабатәи ашықәсқәа рҽанааиѡыршоз инаркны, ѡынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рылагамҭазынӡа (Сталин ихаҭара акульт аналагази данӈсызи иаҵанакыз), ӈсҭазарак мѡасыртә аҟара зҵанакыз аамҭазы, издыруада уи ауаѡ дызҭашәаз. Иҟалон ихаҭа дҭакызҭгьы, разҟыла деиқәханы дхынҳәызар, иҟалон иан, иаб, иашьцәа, мамзаргьы зыда

ԥсҭазара имамыз иԥызцәа ивыршьаазар, иҟалоит, цәалажьыла деиԥәырханы, хшыԥла, гәыла-ԥсыла дыршьызар ихаҭа. Сара исыздыруам урҭ рыуа иарбану еицәоу, реиҳа ирыцҳароу, ауаԥы цәала-жьыла ишьра акәу, иԥсы ҭаны, ԥсымбзам адәы иԥәырхара акәу. Рыуа дарбаныз реиҳа агәаҟра иҭагылаз, иус ӡбаны, аҽҳәара наиҭаны ихырҭаз аб иакәу, уаха данышьҭало ҳаԥны ахыбра аҭаҟа ашара ҳаԥыломашь схәыҵԥәеи сареи ҳәа ихәыцуаз, ашьыжь ашҭа данҭыҵлак, уаха аԥныҟа аара насыԥс иҳауамашь ҳәа ихәыцуаз ан лакәу? Ма уԥсҭазаара, ма уашьа. Ма уԥсҭазаара, ма узыхшаз уан, уаб. Ма уԥсҭазаара, ма иухшаз уҵкәын, уӡҕаб, уԥыза гәакьа... Аус злоу ауаԥы рыуа иалихыз, иԥышәара дшалҵыз акәӡам, аус злоу, ауаԥы усеиԥш иҭаргылара, усеиԥш иԥышәара иахьурхалакгьы, ԥьара акала ииашам, ицәгьароуп.

Аекран сахәаԥшуа, саԥхьа итәаз абырг иажәаԥәагьы сшынарызхәцуаз, абар иԥьоушьаша аконтраст. (Ишконтрастыз еиԥшҵәҟьа урҭ, ԥажәи жәибжьи ԥажәи жәаатәи ашыԥәсԥәа. Ажәлар еинҟьаны ишәаҳәалар – иччалар акәын, арахь ирейҕьыз рҵеицәа хыԥхьаӡарала ҵԥа рымамкәа икыдҵаны рышьра иаҽын). Аӡәым, ԥыԥьам, арԥарцәа ԥәыԥшԥәа, аҳәсахәыҵԥәа рԥынарҟә, ашьшьыҳәа акинозал аааныжь идәылҵны ицоит. Урҭ рзыҳәан ари акино цԥьагьы иӡбам хыҵҳәааup, фантастикоуп, баша притчоуп. Ганкахьала, ҳәарада, уеигәырҕьартә иҟоуп урҭ ари аԥыза аамҭа иахьахаанымыз, рыԥсы ҭаны иахьахьымӡаз Сталин ихаҭара акульт амш еиԥәаҵәаԥәа, Ежови Бериеи рнапаҵаҟа иахьыҟамлаз, аха угәы иалымсыр ауам шәҟәыбыҕьшәыла акәзаргьы иацтәи ҳамш ахьырзымдыруа.

Аԥәыԥшцәа ирхароузеи! Ирацәаӡами урҭ аамҭаԥәа ргәаларшәара иаҳнаҭозеи, излаҳзеиҕьузеи зҳәааup? Ус ихәыцуа ма зыҵԥа ҽеим, знапԥәа ашьа рыхьшу роуп, мамзаргьы, иаҭахымзар зегьы еиԥәыбганы ицааит, аха сара иахьа сҵәы-сыԥха, маҵурала сеиԥәышәшәа сыҟазааит ҳәа зҳәааup, зымгәада хәыцырҭа змам, аиҭакра ҽымҭ иаҽагыло роуп. Абарҭԥәа уанрызхәыцуа ииаугәалашәоит М.С. Горбачов иажәаԥәа: «Аизара ашьҭахь ицахьоу аамҭеи аҵыхәтәантәи ахҭысԥәеи хымԥаданы агәрахаҵара ҳнаҭеит аиаша принципла ҵакыс иамоу... Апартиеи ажәлари ирҭахуп аиаша зегьы, аду аҽгьы амаҷ аҽгьы. Убриак заҵәыкоуп изылшауа ауаатәыԥса

рыграждантә уалҭшьа рылааʒара, ус акәымкәа, амци аиаша бжамҽами ахдырра еицанакуеит, ахаҭара арҽаасҭоит».

Хара ҳазцарызеи, иахьатәи аҽар, изоуҳәалак, иҵьаршьоит, агәра рызгом, иаҳҳәап, Аҭсны иадҳәалоу, иахнагаз абасеиҭш афактқәа. Иахьа уажәгьы иҭхьаʒаʒам, ҭхьаʒашьасгьы иамоу здыруада, урҭ, акинофильм «Ахьхәра» злацәажәо ашықәсқәа раан, ҳавтономтә республикаҽы шаҟаҩы ҭархаз. Усҟан иаркын аҭсуа школқәа, ирацәаны ақыҭақәа рыхьʒқәа рхыхын. Амц иашоушәа убасҟак агәра иургар ҟалозаап, ашьҭахь афактқәа ааганы зыгәра иургаз шымцу иоуҳәаргьы, ихы ақәиҭап акәымзар, иҭсы ҭанаҭы, аиашаҭәҟьа ашҟа дузмырхынҳәуа. Имцыз авторитет иахылҭыз ахьʒ-аҭша убасҟак иҭәҭәан, иахьа уажәгьы иҟоуп, Сталин акритика изуур, ихы удишьылоит, иара ихараʒам, даҽа ҵьоукы роуп ауаа ҭазырхаз, иара издырʒомызт иҳәоит, иаҳҳәап, шҭакы уахьынҭалаз, алаапк уафар, аҭшәма иакәымкәа, иара, алаапк мацара акәушәа изхароу.

Урҭ ашықәсқәа ирхаану абасеиҭш агәалашәарақәа изнарҭысуеит акинофильм «Ахьхәра, аха аҟазараҽы, ишдыру еиҭш, ареалтә ҭсҭазараҽы иҟалаҭәҟьо акәʒам аус злоу, ихадароу, шаҟа иҟазаратә рҽиамҭоу ауп. Уаҟа ирацәоуп кинок азыҳәан имыцхәцәомашь, амцхә ашәыгақәа нихмашь уҳәартә аҟара иуҭыло, аҟазара аҳаракыраҭәҟьа аҟынʒа иҩагоу асценақәа. Шаҟа исцена ҭәҭәоузеи, иаҳҳәап, абри еиҭш иҟоу. Адиктатор еиҭеиҟәаҟәаз адокументқәа рыла дҭаркит асахьаҭыхҩы. Дҭаркит уи идгылаз акоммунист иашагьы. Урҭ еиҽадыргылоит, арахь дара рхаҭақәа цқьагьы еибадырʒом. Аҩыҵьегьы рус анырыʒбуа аамҭазы лцәа-лжьы алҭшуа ҭкы ҭаҭак лышәҭаны, лыблақәа еиқәыҽаҳәа, акаҳҭы лсахьа лыҭаны дгылоуп аиаша аʒбара анцәахәы Фемида, лнапаҽы илкуп аиашеи амци зну акапанга. Иҳанаҳәозеи ари? Иуҭир, иааухәар ауеит аиаша, избанзар уи аблақәа ҽаҳәоуп.

Абасеиҭш ианазныҟәа аиаша, рыҭсҭазара зеиҭшрахараны иҟаз, ахаҳә леир раҭхьа изаахало асахьаҭыхыҩцәа! Урҭ иреиҭьыз руаʒәы, дыкнаҳаны дыршьит, дыҩнакнарҳаит ихьчарц ииҭахыз, аиашеи аламыси ирсимволны иаарҭшу аныхабаа. Адиктатор иҭаирхаз, асахьаҭыхҩы Сандро Бараҭели иҭҳа хәыҷы илызҳаит, дахаанхеит дыззыҭшыз аамҭа. Дыҭсит, дыржит адиктатор, ахалара, асахьаҭыхҩы иҭҳа Қеҭеван, адгьыл иаҭәалшьом уи иҭсыбаҩ, иахьа дыржуеит иҭынхацәа, лара уаха дааҭхны, ишҭаҽы аҭла ашьапы дадлыргылоит, деиҭаржуеит, деиҭаҭылхуеит. Хашҭшьа рымам аус данарҭалак

илҳәо ажәаҟәа. «Сара сыԥсы ҭанаҵы Варлам Аравиӡе анышә даман изуам. Хынтә ракәым, хышәынтәгьы дыҵысхуеит. Уи адгьыл данамаҳда, ацәгьоураҟәа иҟаиҵаз ҳрыԥҟәшаҳаҭуп ҳәоуп иаанаго».

Иаҭаххарым асиужет зегьы аиҭаҳәара. Хныҟәгагас илымоузеи асахьаҭыхѡы иԥҳа Ԥеԥеван? Аторткәа ҟаҵаны илҭиуеит. Ҩнак аԥенԥьыр аҟнытә лыбжьы гоит ҭакәажәык. (Уи аҭакәажә лроль налыгӡоит иналукааша аԥырҭуа актриса ду, уажәааигәа зыԥсҭазара иалҵыз Верико Анԥьапариӡе).

– Абри амѡа абацои? Аныхабаа ашҟа имцаӡоишь?

– Ари Варлам имѡоуп, – лҳәеит Ԥеԥеван, – ари амѡа аныхабаа ашҟа цашьа амаӡам.

– Аӡәыр иҭахума аныхабаа ашҟа узымго амѡа?! – лҳәоит аҭакәажә.

Аҭоурыхтә гәынкылара ҳцәымӡырц, уаанӡа ҳазлаԥшыз аиаша ҳазирхынҳәуеит арежиссиор. Иҳаиҳәоит ҩрыцԥьагас ԥхьаҟа цагас иҟоу аиаша заҵәык шакәу.

«Аԥсны аҟазара», 1987

И. Н. КРАМСКОИ

Аурыс сахьаҭыхыѡ ду Иван Николаи-иԥа Крамскои еиҳарак дызлардыруа патреҭтыхѡык иаҳсабалоуп. Иԥыцә иҵыҵыз апатреҭқәа хтәылаҩы иреиґьуагалереиаԥәа ирхыҩхәо ирымоуп, лассы-ласс ицәыргаԥәырҵоит. Иара ирҩиара аамҭа аԥәшәеит азеижәтәи ашәышыԥәса аѡбатәи азыбжа. Абри аамҭазы иԥсадгьыл Урыстәылан иҟалеит зеиԥш ҟамлацыз апрогрессивтә хдырра аҩыхара. Иреиґьыз аҵеицәа азхәыцуан рыԥсадгьыл ԥхьаҟатәи аԥеиԥш, уи мѡас изнылараны иҟаз. Афилософиа, литература, аҟазара уҳәа зегьы рыхккәа рҩы ицәыртцит адунеи зегьы аҩы анырра ҟазҵашаз абаѡхатәра дуӡӡаԥәа. Егьиашаҵәҟьаны, даҩа тәылак аҩы ҳара иаҳԥылом абри аамҭазы Урыстәылан еиҵагылаз иаарываҟәалаша адоуҳатә культура арҩиаѡцәа. Зегьыԥьара иашьҭан аҩыц, еиҳау, еиґьу ажәа, ахшыѡҵак, уаанӡа мраҭашәаратәи аҟазара иҟанаҵоз анырра, аҩыԥшра ацәцара. «Пора подумать о создании своей русской школы национального искусства», – ҳәа иѡуан И. Н. Крамскои. Уи данԥәыԥшӡаз, асахьаҭыхратә Академиа данҭазгьы еиликаахьан ҩыԥшрала аус зуа аҟаза

ихатәы хаҿы шимоуа, иара убасҵәҟьа ахатәы хаҿсахьа шамоуа амилаҭтә сахьаҭыхрагьы. Теориала иҟаиҵоз алкаақәа И. Н. Крамскои инаигӡон ирҿиараҿы. Абри дахырҟьаны игәаанагарақәа ирыдгылоз иҽызцәақәак наидкыланы, Академиа дҭырцеит. Зхатәы гәаанагара змоу, зхатәы мҽа даныларц зҭаху зегьы ирҧеиҧшу иаргьы иҧеиҧшхеит. Раҧхьаӡа иргыланы иуадаҽхеит иматериалтә ҭагылазаашьа. Еиҳараӡак абри ауп изыхҟьоз абеиацәа иара иҟны иҿарҵоз рпатреҭқәа ҭимхлар ада ҧсыхәа ахьимоуа? Егьа убас иҟазаргьы, И.Н. Крамскои абраҟагьы имырӡит иара ихаҿра, данымҵит илихыз амҽа.

И. Н. Крамскои ирҿиамҭақәа иреиҕьӡақәоу иреиуоуп асахьаҭыхымҭа «Ацәҳәыра иқәу Христос» (1872). Абри асахьаҿы уи ихы иаирхәеит Абиблиа асиужет. Аха ихы иаирхәеит аҟароуп. Христос ихаҿсахьала аҟаза дааирҧшит зыжәлар рлахьынҵа иазхәыцуа, урҭ рхьаа зхьаау, ргәырҕьара згәырҕьароу, зегьрыла иҵоуроу ауаҽы. «Мой бог – Христос, величайший из атеистов, человек, который уничтожал бога во вселенной и поместил его в самый центр человеческого духа» ҳәа, – иҽуан асахьаҭыхҽы. Абри иазааигәаноуп ишаҧиҵаз И.Н. Крамскои егьырҭ иҿыханҵақәагьы. Убарҭ иреиуоуп «Полесиатәи», «Мина Моисеев», «Агәҭахәыцҽы». Аха, хыхь ишаҳҳәаз еиҧш, аурыс сахьаҭыхра аҭоурых аҿы И.Н. Крамскои еиҳарак алагамҭа ҟаиҵеит апатреҭқәа рҭыхраҿы. Урҭ хыҧхьаӡаралагьы акыр ирацәоуп. Дызхааныз, илалукааша ашәҟәыҽҽцәа, аҵарауаа, артистцәа уҳәа рпатреҭқәа ҭихит ҟазара дула, гәыблрала. Урҭҭ апатреҭқәа зегьы иаарылукаартә иҟоуп ашәҟәыҽҽы дуӡӡа Л.Н.Толстои ипатреҭ. Араҟа иубоит асахьаҭыхҽы еиҳараӡак дхызхыз – иааиҧмырҟьаӡакәа ашәҟәыҽҽы идоуҳатә усура, аҧсҭазаара реиҳа уадаҽрас иамоу азҵаарақәа, ауаатәыҽса рымҽа азхәыцра. Араҟа насыҧла еиҧылеит еизааигәаз ҽыцьа асахьаҭыхыҽцәа – руаӡәк қыцәла, егьи – каламла. Асахьаҭыхҽы ашәҟәыҽҽы ихаҿсахьа ихы иархәаны ихатәы гәҭыха аҳәара иқәымшәаӡеит, ииҭахыз акы заҵәык акәын – ашәҟәыҽҽы идунеи иашаҵәҟьа аарҧшра, уи аиаша иара, асахьаҭыхыҽгьы иашас имаз акәын. Ҳәарада, апатреҭ ахьырҿиамҭа духаз, иахьагьы ашәҟәыҽҽы иреиҕьӡоу ипатреҭқәа иахьреиуоу зыбзоуроугьы абри ауп.

Исахьаҭыхра аамышьҭахьгьы ирҿиамҭаҿы И.Н. Крамскои иҭынхеит аҟазара аҿиаразы акырӡа зҵазкуа даҿакгьы. Уи ина-

лукааша сахьаҭыхратә критикын. Аӡәырҩы асахьаҭыхыҩцәа рзыҳәан иҩны инижьит астатиақәа, агәалашәарақәа, асалам шәыҟәқәа. Абарҭқәа рзыҳәаноуп еицырдыруа акритик В. Стасов изиҳәаз «Крамской – есть первый, высший наш художественный критик» ҳәа. Егьиашаҵәҟьаны, аҟазара азыҳәан уи игәаанагарақәа, ихшыҩҵакқәа, итеориатә лкаақәа акы иаҧсаны иҟоуп иахьагьы.

«Аҧсны аҟазара», № 4, 1987

АБЖЬАГАҨ

Сара иахьа абарҭикьаҷу санҵамҭақәа рҷы сызлацәажәарц исҭаху, аҧхьаҩцәа даараӡа ибзианы ирдыруа акәӡам, даҷеакуп, абри ауаҩ ибиографиа аҟнытә еиҳамзар, еиҵам факт хадак атәы – акалам зку, ивагылоу иеиҵбацәа рахь иааирҧшуа ахшыҩзцара, абык иаҳасабала ахылаҧшреи ацхырааареи ириҭо сырзааҭгылар сҭахуп.

Аӡәгьы игәы иалымсааит, аха ахатәрақәа рҟынтә, сара аӡәгьы дсыздыруам Баграт Шьынқәба иаҟара иҭыршәшәааны, икарандашь инапаҷы икны, баша аҧхьара акәымкәа, аҷарацәа ирыҩуаз зегьы ирызҷлымҳаз.

Сара еиҭасҳәар сылшоит, ашкол санҭаз, раҧхьаӡакәны, имшәыцыз сажәеинраалақәа сыманы Баграт Уасил-иҧа иахь сышнеиз, раҧхьатәи сроман данаҧхьа ашьҭахь, акраамҭатәи ҳаицәажәара атәы... Шаҟа имариамыз ароман асиужети, абызшәеи, афырхацәа рҟазшьақәа раарҧшреи рзы ииҳәоз аиаша адкылара. Уи иабжьагарақәа сыдыскылозу исыдсымкылозу акәӡам ихадоу, сара исаҳауан, избон сышәҟәы «рҕҕаны», ацәаҳәаҵшь иарганы иаҧхьа ишықәыз.

Сара исылшоит еиҭасҳәарц ахәыҷқәа ирызкыз алакәқәа рзы исиҭаз абжьагарақәа ртәы, иалкааны урҭ изааигәан, избанзар жәлар рҳәамҭақәа рҟынтә иааган, иара иаҟарагьы урҭ здыруадаз.

Иарбан милаҭзаалак ирымоуп аҩымҭақәа, иаҳа иналкааны иахьааҧшуа рсахьаркыратә дунеихәаҧшра, ретика, рфилософиа, рҭоурых-доуҳатә ҧышәа. Аҧсуа жәлар рзыҳәан асеиҧш иҟоуп Нарҭаа репос. Зны схаҷы иааит игәаҕьуацәаз хәыцрак – сҷазысшәарц абри аепос сиужет схы иархәаны изҩырц сахьаркыратә ҩымҭак, апрозеи адраматургиеи ржанр ала.

Салагом аиҭаҳәара, аепос аиҭаҳәаратә цәаҩа ҷыда сыдыскыларц, аритмии амелодиеи ҩныҵҟалатәи лымҳагәыла искырц заҟа даҟьа ҿырҳәала исҵаз, шықәсыла сышгәаҟуаз аҩымҭа аформа аҧшааразы. Абар, изулак, иҩуп аҵыхәтәантәи авариант. Сзыҳәарыда иаҧхьарц? Исыʒбоит – аепос зегь реиҳа ибзианы издыруа Баграт Шьынқәба. Баграт Уасил-иҧа усҟан иҳаракыз аҳәынҭқарратә маҵзураҿы аус иуан, убри аҟнытә, ирласны дзаҧхьап ҳәа агәыҕра сымамызт. Аха мышқәак рышьҭахь, дсыҧхьеит. Анапылаҩыраҿы иҟамызт даҟьак ариашарақәеи абжьагарақәеи ахьанымыз. Иаахтны исҳәозар, сымҵәыжәҩақәа сдырҧыруа сдәылымҵит иара иҟынтәи: ихадоу алкаа – акьыҧхьра заацәоуп. Аҵыхәтәан, аус ҕәҕәа адуланы, исгәаҕьит ажурнал аҟны акьыҧхьра.Ус схәыцуан, ҩ-вариантк ирыҧхьахьоу Баграт Уасил-иҧа ахынтәраан дамыҧхьозар акәхап ҳәа. Сгәы сажьеит. Иҿыцу азгәаҭақәа, иҿыцу абжьагарақәа. Сара даҽазнык аусура напы асыркит. Хшыҩзышьҭра азҭаз аҧхьаҩ имбар залшом, ажурнал аҟны ианыркьыҧхь ашьҭахьгьы, адрама ишалагалаз аҧсахрақәа.

Сҩымҭақәа акы иреиҧшымхеит адрама «Ес-ииуа ирыциуа» азы аҧхьаҩцәа иаарышьҭуаз рысалам шәҟәқәеи ргәаанагарақәеи рхыҧхьаʒара. Уи аҟны хәы змам ацхыраара сиҭеит, аҧхьаҩцәа зегь раҵкыс аинтерес змаз, ашәҟәыҩҩцәа қәыҧшцәа рабжьагаҩ – Баграт Уасил-иҧа Шьынқәба.

Маи, 1987

ХӘЫ ЗМАМ АҲАМҬА

Зыҧсы ҭоу рымацара ракәым, зыҧсҭазаара иалҵхьоугьы рыхьʒ-рыҧша абырҵкал икылнахуеит аамҭа. Зритм мыцхәы иласу, иццакуа ҳара ҳаамҭазы ари апроцесс иаҳагьы лабҿаба иубоит. Амра каҧхара иадкылауа, зыхьʒ нцәартәуаз, уаҵаҧшыр ухылҧа ухшәартә, збаҟақәа уахьынаҵыслак игылаз, уаҩы қәрак иалагʒаны, изакәЫҵәҟьаз убас иааҧшит, рыхьʒ аҧсцәаҳа идыркылауа, рбаҟақәагьы жьымдырҵас изықәгылаз адгьыл инықәба ицеит. Аха егьа аамҭа аҽеиҭанакыргьы, ауаҩы ихәыцра аҽыҧсахны, даҽа блак ала даныҧшыларгьы дызнысыз амҩа, еицакра амоуа изынхақәо иреиуоуп Аҧсадгьыл аб-

зиабара, уи ахьчаразы ахамеигӡара, адоуҳатә мал еихазҳауаз рыхьӡ акамыршәра. Зыԥсадгьыл зхы аԛәызҵаз ипатриотизм аарԥшра азыҳәан уи аҵкыс еиҳау ршаҳаҵга шыԛам еиԥш, еиҵагыло абиԥара насыԥла, абԥьаршьҭыхрала Аԥсадгьыл ахьчара зԛәымшәаз рпатриотизм ааԥшуеит убарҵ, Аԥсадгьыл зхы аԛәызҵаз рыхьӡ-рыԥша агәаларшәара ишазыԛоу ала. Аҵакы ѡбахоит уи, аибашьра адәаҷы инхаз, уахь днеиааӡагьы ихьӡ амырӡра даԥсахартә илиршахьаз ыԛазҵгьы. Абасеиԥш ахәыцраԛәа узааиуеит зфото ажурнал ианаҳҵо Леуарса Кәыҵниа искульптуратә патреҵ уанахәаԥшлак. Ҳәарада, уи абаԛа даԥсан поетк иаҳасабала, аха абаԛа даԥсахеит ѡынтәгьы – ихы аԛәиҵеит Аԥсадгьыл. Абас ишыԛазгьы, изыхԛьазаалак, Леуарса Кәыҵниа изкны иахьа уажәраанӡа ԥьаргьы баԛа гыламызт. Уи агха дара рхарԥь ала идыриашеит апоет-апатриот ихьӡ зху Аҵара ашкол аҵаѡцәа гәыԥѡык: иалгеижьҭеи ѡажәа шыԛәса аҵра азгәарҵарц рышкол гәакьахь ианнеиуаз, ҳамҵас иазнаргеит абри аскульптуратә патреҵ. Абаԛа (аскульптор Г. Гемуа) ахаҵа азыҳәан аԛазараҵцааѡ иҳәар ауеит ԛазаратә рҷиамҵак аҳасабала иагԛәоу, аха араԛа реиҳа ихадоу даҷеакуп. Урҵ иԛарҵаз иаанарԥшит апоет иԥсы ахьынӡаҵаз иԥсҵазаара зызкыз – аԥсуа шәԛәы, аԥсуа жәа ашԛа абзиабара ду шрымоу, иаадырԥшит ршьа-рда ишалоу апатриотизм иашаҵәԛьа.

«Аԥсны аԛазара», № 6, 1987

АШӘА – АҨСЕИҚӘЫРХАГА

Ишәагаа уамак идуцәам. Маҷк иҷаархәашәоуп дышныԛәо. Иблаԛәа лахҷыхӡа, ихы-иҷы ихаччо, уацәажәара даналагалак, ихыҵуа ашыԛәсԛәа иаҳа-иаҳа ирыгхо ихигахьоу агәаԛраԛәагьы иаҳа-иаҳа иласхо иалагоит. Мышкы ахала-аҵыхәала дубар ԛалоит акырԥьара. Маӡаныԛәгаѡыс дахьыԛоу апарторганизациа акомиссиа аилатәараҷы, акомҷар аветеранцәа реиԛәшәараҷы (убри асекциагьы иара иоуп еиҳабу). Ихигахьоу угәалашәар, убасԛак ихьанҵоуп, дарбану ашьҭыхра зылшаша. Арахь иара тәамѡахә имам. Инапы иану еилырфаҷа инаигӡароуп. Ибзиарак налаиҵароуп ииасны ицо амш. Абарҵԛәа сышрызхәыцуаз, ахшыѡеилкаарак сазкылсит. Сталинизм цәԛәырԥа хәашьха атәыла анамҷеханакыз, иа-

шоуп, ауаа ҟәыҕа дуқәа ҭахеит. Аха аҳәынҭқарра иацәыӡит даҽакгьы. Зыҧсы ҭаз аӡәырҽы рыҧсы ахьеиқәдырхаша, хшыҽ ссирк рхаҽы иааиргьы иахьҽырымҭыша, рыӡбахә уаҽы иахьимаҳаша иашьҭалеит. Арҭқәа еицырдыруа усуп. Иҟан атәыла иацәыӡыз даҽакгьы. Абзиара аҟаҭаразы амҽа иқәҭамыз, мамзаргьы зынӡаск ихәаҽыз миллионҽыла риенергиа, рымч-рылша. Уи здумкыларызеи? Иугәаланаршәоит аџьықәреи рыцқәа ахәламҧсаӡо, баша игьежьуа аӡлагара алуқәа. Усеиҧш аенергиа злоу ауаҽ, иенергиа ауаажәларра мап анацәырклак, џьоукы риенергиа амҽа иқәырҭоит рхатәы ҧсҭазаара заҭәык амаҭ азурахьы – амал арҳара, уҭи-сыҭи алагаҽагара, имцу, акгьы иаҧсам, ихырҭәагоу ақьабзқәа рымаҭ азура. Даҽа џьоукы риенергиа иаахтны ацәгьара аҟаҭара иалагоит. Араҟа зыӡбахә сымоу ауаҽ интерес зызкыз, илаз аенергиа, ирхәаҽырц иалагацыҧхьаӡа, бзиарак ахьыҟаиҭаша дашьҭалон, ихырҽаз аҧашәқәа акаҭран ҧжәаны ианхәыҭыҭуа еиҧш. Шаҟа ашәа имҳәартә... Имҳәартә акәым, шаҟа ашәа азыӡырҽраҭәҟьагьы илымшо дҭагылоз, убасҟак иаҳагьы ашәа ихаҭа иахьиҳәаша мацара акәым, ҧыҭҽыкгьы ахьалеигалаша дашьҭалон. Ирҳәоит, акомпозитор ду Гендель иҧсҭазаара реиҳа ианыуадаҽызоуп ианиҽыз ҳәа реиҳа илахҽыху иоперақәа. Издырхьада ауаҽытәыҽса иҧсихологиа. Урҭқәа дрызхәыцааит аҧхьаҽ ихала. Ҳара дҳарцәажәап уи ауаҽ... Мап, иҳарцәажәап аҭоурых адаҟьақәак. Ҳара, разҟыла, уи ихигаз зхызымгаз, иибаз зыҧхыӡгьы иаламшәац, ҳнаиазҭаалап, ҳаизыӡырҽлап.

– Сара сгәанала, ауаҽы раҧхьаӡа ашәа иҳәеит... Ианбыкәу зугәахәуа? Агәырҕьара анимазу? Мап, реиҳа агәаҟра данҭагыла. Иҟалап, исҳәо субиективтә гәаанагараз. Аха сара агәырҕьара ансымаз аҭкыс, уаҳа насылымшо агәаҟраҽы саннеилак, иаҳа исызцәырҭуан ашәаҳәара. Ажәҽанахьтә умшәан, абааҧс, зынӡа угәы камҳан ҳәа бжьык гозшәа, реиҳа санымгәыҕӡоз аамҭазы, инахараны мелодиак сызцәырҭуан...

– Алексеи Константин-иҧа, саҭашәымӣан. Уи ашҟа ҳнеиаанӡа, исҭахуп шәыҧсҭазааратә мҽа, аханатә шәналаганы иҳашәҳәазар. Сара издыруа акы заӣәыкоуп. Аҧсны иналукааша апартиатә усзуҽы, Киров ахьтәы ӣыс ҳәа ззиҳәаз, Орџьоникиӡе ҽызас ииҧхьаӡоз Владимир Ладариа шәара шәашьа гәакьа иакәын. Шәашьа гәакьа даныршь, уи шәихырҟьаны акәхап шәаргьы шәышҭаркыз?

– Ҳара ҳшеишьцәоу здыруа зегьы усоуп ргәы ишаанаго. Саргьы бжеиҳан иақәҽысҭӡом. Мап, сара аӡәыр сихҟьазар, сзыхҟьаз ВЛКСМ Ацентр Комитет амаӡаныҟәгаҩ хада А. Косарев иоуп. Убри идҭала сара аус зуан Ҭаҷьикисҭан. Убраҟоуп сахьдырбаандаҩызгьы.

– *Шәсырхынҳәырц сҭахуп шәыҧсҭазааратә мҩа алагамҭахь. Шәашьа гәакьа Владимир Аҟәа диит. Шәара?*

– Алагамҭа... Сара сиаанӡагьы разҟыс исыман сааҟәымҭӡакәа амҩа ақәзаара. Иҟалап зегь зыхҟьаз саб аррамаҭура дахьалаз акәзар. Аха уи сҳәаргьы, сабду Василигьы ҷьарак имтәоз уаҩын. Уи зны Ешыра дынхон, нас Абҕархықәҟа диасит. Ишуҳәаз еиҧш, сашьа Владимир диит Аҟәа, сара – Гал. Сан сара сыла лцәа лтәымкәа Қарҭҟа дышцоз, илықәнакын, Гал сиит 1910 шықәсазы. Хышықәса ансхыҭуаз иҧсҭазаара далҭит саб. Ҳан, сашьагьы саргьы ҳлыманы Қарҭҟа дцеит. Владимир дҭалеит Кадеттәи акорпус, аха уи алгаха имаӡеит. Ареволиуциатә ҭысра дахьалахәыз азыҳәан, дҭырцеит. Убри ашьҭахь Гәдоуҭаҟа ҳаиасит. Араҟа ҳахьааизгьы ҳара ҳзыҳәан ҭынчра ҟамлеит. Владимир ареволиуциатә ҭысра ихаҭагьы далалеит, ҳаб иашьцәа рҧацәагьы рацәаҩны иалаирхәт. Агәра ҳгон ҳаҧхьаҟа ҳаҧсҭазаара еиҕьхоит, адунеи бзиарала еиҭаҳкуеит ҳәа. Асовет мчы анышьақәгыла ҳаздыруаз, иҳахлафны Ладариаа шәыззықәҧоз ааит ҳәа акәын ишырҳәоз. Зны Гәдоуҭа акомҽареидгылаҽ аус иуан, ашьҭахь, 1925 шықәсазы сашьа диаргеит Акомҽареидгыла Аҧснытәи Аобком актәи амаӡаныҟәгаҩыс. Иара ишҟа сааигеит саргьы. Аҧсуа школ сҭеиҭеит. Класск аҽы ҳаидтәалан Гьаргь Гәлиеи, Иван Кортуеи сареи. Абри ашколаҽоуп иахьааҧшызгьы баҩхатәра хәыҷык шсылаз. Амузыкатә инструментқәа рҽы ахәмаршьа сҭеит, ашкол аҟны ашәаҳәара еиҽкааны иҳаман. Ирҳәоит, ақәыҷьма ашьамхы иныҟәнагоит ҳәа. Сара убри, ашәаҳәара бзиа иахьызбоз, сыҧсҭазаара зегьы ашәа иахьадҳәалаз, саҧхьаҟа иахьынӡасзеиҕьхаз атәы нас иуасҳәап. 1927 шықәсазы, Серго Орҷьоникиӡе иҟаиҭаз арекомендациала, сашьа Владимир Москваҟа дрышьҭит ЦК ВКП(б) аҟны иҟаз марксизм-ленинизм акурсқәа дырҭалеит. Саргьы уахь сигеит. Иара иҭара далганы Аҧсныҟа апартиатә усурахь даниарга, сара уаҟа саангылеит. Уинахыс иалагеит схала, схатәы ҧсҭазаара. Аҭара, аусура, арратә маҭура, зны

Ленинград, нас Ахԥатәи Аахытҵ-Кавказтәи аполк, убри ашьҭахь Москваҟа ахынҳәра, акомҿарратә усзура. Иналукааша апартиатә усзуѡцәеи сареи ҳаибадырра, Орԥьоникиʒеи сареи ҳаицәажәара... Урҭқәа зегьы зуҭахузеи. Абас сшааиуаз, ВЛКСМ Ацентр Комитет амаʒаныҟәгаѡ хада Саша Косарев инапаҵаҟа аусура салагеит. О, уи дзакә уаѡыз, дзакә напхгаѡыз!..Кавказаа ҳамаҳә ҳәа сишьҭан. Иԥҳәыс дқырҭуан. Акомҿареидгылатә дҵа сыҭаны Ҭаԥьикисҭан срышьҭит. Аусура сахьалагаз? Азнык азы сшьақәдырґәґәеит Ҭаԥьықьтәи ССР «ОСОАВИАХИМ» Ацентртә Совет ахантәаѡы ихаҭыԥуаѡыс. Авиациатә клубқәа, парашиутла аԥарҭақәа, акомҿартә организациа ҿыцқәа реиҿкаара... Абарҭқәа сшырҿыз, 1935 шықәсазы Ҭаԥьыкьтәи ЛКСМ Сталинобадтәи ақалақьтә комитет амаʒаныҟәгаѡыс салырхит. Уажәы иансгәалашәо, схы исзанажьуам, аха ҳқәԥшмыз, иҳарҳәоз акәыз ԥьаҳшьон, улашәызар, унапы зку ушиццо еиԥш, иааиҳәоз агәра ҳгон, гәыкалагьы бзиа даабон Сталин. Ишуасҳәаз еиԥш, акәашара бзиа избон, асеиԥш иҟаз амаҵура аҟны саннанага, аусуцәа ҿарацәа ртеатр еиҿыскааит, ашәаҳәарақәа алаҵаны, аспектаклькәа ықәҳаргылон. Агәра ганы ҳаҟан ҳаԥсҭазаара ииашаҵәҟьаны игәырґьа-ччароуп, зегь реиҳа иҟәышу, зегь реиҳа иқьиоу ауаѡы ҳҳәынҵқарра дахагылоуп ҳәа.

– *Киров даныршьыз шәара шәабаҟаз?*

– Абжьаратәи Азиаҟа исыццоз сѡызцәақәаки сареи апутиовкақәа наҳарҵеит ЦК ВЛКСМ Ацентр Комитет аҟны. Амѡа ҳақәлараны ҳаҟан декабр акы азы. Убри аҽны дыршьит Киров. Косарев ҳазегьы ҳаизигеит. Илахьеиқәҵагаз амитинг ҟаҳҵеит. О, Сергеи Мирон-иԥа аҿар дрыман кумирс. Ибжьы қыцьқыцьуан, илабжышқәа хаҟәҟәалон Косарев амитинг аҟны уи иʒбахә аниҳәоз. Иабаздыруаз, иара, акомҿартә напхгаѡы аԥхьа днаргыланы, ВЛКСМ Ацентр Комитет анапхгаѡцәа зегьы убри аҽны аҵыхәтәан акәны ишызбауаз. Аҵыхәтәан акәны ҳшеибабоз ҳарҵ, убраҟа иааиқәшәаз аиҳараѡ, аиҳараѡʒак. Шықәсык ѡышықәса ҳабжьахазаргьы, инеиқәырццакны ҳазегьы ҳҵакра иалагеит. Ажәлар раґа ҳәа дыршьит, ишудыруа Косарев. Уара ухаҿы иузаагом аҿар ҳзыҳәан уи закә ааха ґәґәаз. Ҳхы аҟара зыгәра ҳгоз, зажәа ҳара ҳзыҳәан иԥшьаз, акоммунист партиеи асоциализми рзыҳәан иԥсы ҵоуп ҳәа узхәаԥшуа ауаѡ, иаалырҟьаны «ажәлар драґоуп»

ҳәа ануарҳәалак!.. Аныхаҷы сыҟәны иуасҳәар сылшоит: егьа рҳәазаргьы акьыԥхь егьа иҳәҳәазаргьы, сара мышкгьы агәра сымгеит Саша Косарев апартиеи ажәлари драҕоуп ҳәа.

–Шәцеит Ҭаԥьиԥьисҭанҟа, уаҟа аусура шәалагеит... Шәҭаацәаразма?

–Аҭаацәара сахьалалазгьы уаҟа, Ҭаԥьиԥьисҭаноуп 1935 шыԥәсазы Ҭаԥьыԥьтәи ЛКСМ Ацентр Комитет ачленс салырхит. Усҟан аус зуан акомҷареидгыла Сталинобадтәи аԥалаԥьтә комитет аѡбатәи амаҙаныҟәгаѡыс. Хҙыргароушәа иҟаларгьы, ҷыҕәҕәала исҳәар сылшоит ҷыдала сара еиҷыскааит ҳәа убри аԥалаԥь аҷы ѡ-ус бзиак. Акы, атехникцәа ҷарацәа рыкружокԥәа, аѡбатәи – аероклуб. Уаҟа иазыҟаҳҵон иԥәԥшҙаз апарашиутистцәа. Аҷар ааизаҳган, ҳнапала иҟаҳҵеит акультуратә аԥсшьарҭатә парк ду. Аха иҟан даҷакы, сара сыԥсҭазаара зыдҳәалаз – ашәаҳәара, атеатрԥәа реиҷԥаара, раԥшьгара. Еиҷыскааит аусуцәа ҷарацәа ртеатр. Еиҷаҳԥаауан акомҷареидгылатә организациа ҷыцԥәа. Абас ҳшааиуаз, сашьа Владимир изыруз усгьы иудыруеит. Сара санҭарк схы агәра асыргахуан, сашьа иидыруа дыздыруа рацәаѡуп, Орԥьоникиҙе имацарагьы дазхоит, иаарласны абахҭа сҭигоит, акгьы шысхарам, цәгьара шыҟасымҵаз, аҙәгьы сыгәра имгаргьы, агәра игоит ҳәа, усҟан иара ихаҭа дҭаркхьазаарын.

– Алексеи Константин-иԥа, ишԥалагеи уи ашыԥәс еиԥәаԥәа Ҭаԥьиԥьисҭан? Аԥсны ишалагаз зегьы иаадыруеит. Бериа ихаҭа дирижиорс даман. Уаҟа?

– Уаҟа днеит Сталин илаҳәа еиԥәаҵәаԥәа ируаҙәкыз А. А. Андреев. Иҟәыбаса иԥәиҵеит ареволиуциатә ҵысраҷы аҭаԥьыԥь жәлар ирейԥьыз рҵеицәа. Апартиатәи асоветтәи напхгараҷы иҟаз аҙәы даанымхеит. Ԥьоукы шынҭаркыҵәкьаз иршьит, даҷа ԥьоукы ашыԥәс рацәаԥәа рыԥәҵаны иҭаркит, ихырҵеит. Урҭ ианрылга, напы аларкит акомҷар. Сара сызлацәажәо анапхгаратә усзуѡцәа рыҙбахә ауп. Егьирахь, анаукаҷы, алитератураҷы, аҟазараҷы шаҟаѡы ршьыз, шаҟаѡы ҭаркыз!.. Ԥхьаҙашьас, ҳәашьас уаѡы иеиҭарызеи. Иаасыдгылеит саргьы. Сҭаацәароуп, жә-мзы зхыҵуа ахәыҷы дҳамоуп, сыԥшәма ЛКСМ Ацентр Комитет аҟны маҙаныҟәгаѡыс аус луеит. Ҳзыхкьаз цәгьарас иҟаҳҵаз ҳзымдырҙо, зегьы цеит иныԥәба. Сахьҭакыз Сталинобадтәи абахҭа акамера заҟараз

уасҳәап. Ҩ-метра ҧшьыркцак. Убраҟа ҳҭакын ҩажәаҩык. Ҷьоукы аниоз, ианыцәоз, даҽа ҷьоукы гылазар акәын, уаҳа ақәиарҭа амаʒамызт. Аҳауа зеиҧшраз уара уазхәыц.

– Шәҭызӷаауаз аʒәыр ижәла шәгәалашәоума?

– Сыҧсы ахьынʒаҭоу дысхашҭуам руаʒәк, Шлихта. НКВД аусзуҩы Шлихта. Шаҟа уиргәаҟуаз, иара изыҳәан гәырҕьаран. Ахш дылаҧшуашәа акәын ауаҩы ишьа дшеигәырҕьоз.

– Харас ишәыдрыҧхьаʒалазеи?

– Атроцкисттә гәыҧ уалоуп иҳәеит, Ҭаҷьиқьтәи ЛКСМ Ацентр Комитет аҟны аус аазцызуаз зегьы рсиа сирбеит. Исирбеит урҭ рхазы ирҳәаз, рнапы зҭарҩыз. Ма сара схы еилагеит, мамзаргьы сҩызцәа еилагаз ҷьысшьеит. Рнапала иҟарҭазшәа, ацәгьарақәа ҳәа урҭ уаҟа еиқәырҧхьаʒоз, рнапқәа зҭаҩыз, акомҿар усзуҩы иакәым, ҳаҕакгьы иҟаиҭахьеит ҳәа сыҟам. Имцуп, ари дара ирымҩит, знапы аҭаҩугьы дара ракәʒам анысҳәа, икабинет аҿы акәакь сыкҿаиргылеит, зны убас сирҳәацәеит, ҩаха ҩымш ҿаҭак сҿамҭакәа, ҿамҩак аʒы смыржәкәа, иахьсысуаз анапы сарганы, ашьа сыхьшы... Аҟарулцәа еимданы рҿырыҧсахуан. Сара акәакь сыкҿагылан, аҭʒамц снадиаалар, ма снеиҳәҭҟәыҟәлар, резина лабала сысра иалагон. Исҳәар ииҭахузеи Шлихта? Атроцкисттә контрреволиуциатә гәыҧ сшалоу ала исымҩыр, снапы аҭазымҩыр, сара усгьы сыршьуеит, аха сыҧҳәысгьы схәыҷгьы шыршьуа агәра сиргон. Урҭ рыҧсы еиқәхарц сҭахызар сара иҟасҭақәоз ацәгьақәа сҳәароуп. Аршәарала иаҳҳәап, иумыхәеит, усҟан иалагоит мчыла урҳәацәара. Ашьа сыҭкьасо, еибгаз ҭыҧк сымамкәа... Ҽнак иансыс, санкаҳа магә шьхәала сылахь дасит Шлихта ихаҭа. Абар ашәахсҭа. Ушыҟало уасҳәап? Илаугәыдҭаны уршьыр, ахақәиҭра урҭазшәа аҟара уеигәырҕьо аҟынʒа унаргоит. Ианиҭааит ииҭаху зегьы. Иахьаауҭаху снапы аҭазыҩуеит. Ирласны сыршьааит. Уи аҩыза анасыҧ узҭода. Шықәсык абраҟа сыргәаҟра иаҿын. Уаҳа сус аилкаара, сус аʒбара ҳәа акы иаламгакәа, шықәсык ашьҭахь аетап сарҭеит. Шаҟа нызқьҩы ҭоу анцәа идырп ҳазго аешелон. Амҩа зызхымгакәа иҧсуаз, апоезд шцо, аҧенҷьыр аартны, иршәны икарыжьуан. Ачымазара, аҿажәкара, нас зынʒа ҳаақәзхʒаз аҭоуп, аҭа. Убас аҭа ҳаркит уҩыҭра унапы ыҭушьыр, уаҧсҭәык ааҭугон. «Жить стало лучше, жить стало веселей» иҳәон

усҟан ҳкумир. Иаарыцқьаны ҩажәижәаба мшы аатҳьаны, ҳдәыҕба Владивосток инеит. Уаҟа мчыбжьык ҳаҟан, нас аҕба ҳақәдыртәеит. Ҳнеит Нагаево апорт аҿы. Ҳара ҳаиҧш уаҟа инанагаз жәа нызқьҩыла... Ҩымш аатҳьаны асиа иаҧхьеит дасу шаҟа шықәса ҳақәырҵаз. Уажәшьҭа иалагеит ҳшара. Абналара акәым, ҳаурышьҭыр аныҟәара ҳалшо ҳаҟоума, арахь акануеицәа иҳацу, ҳаҩыр ҳәа ишәаны, алақәа аҷапырхәа рхаҵаны иркуп. Шаҟа ла. Сара сақәшәеит Адыгалах ҳәа ҳаблак. Амҩақәа ҟаҳҵон. Ахьҭа ҩынҩажәа градус ианеиҳазгьы, жәаҩа сааҭ рҟынӡа аус аауан, наӡаӡа еиқәшәы ишьҭаз аҵаа ҧаҳҿуан. Аусура ҳшаҿу иара убраҵәҟьа, уаҳа рзымычҳакәа, инеиқәшәы шаҟаҩы рыҧсы рхыҵыз ҵҩа амам. Ҳара Калыма ҳаннанага, начальникс иҟаз Гаранин ижәлан. Уи абаандаҩцәа ахлымӡаах иҭаргыланы иман. Изыхирҟьо чанабак анааизыҧшаа, иара уаҵәҟьа инаргәыдҵаны ишьуан. Ашьҭахь ихаҭагьы дҭаркит. Ус акәын ишыҟаз, иҟарҵалак иақәиҭыртәуан асадистцәа, уи моу шаҟаҩ узшьуа шьла ҳәа идырҵон, нас иахурҟьацәеит ҳәа иаргьы дыршьуан. Иара иҭыҧан иаарышьҭыз Никишев иҧҳәысгьы иаргьы иаҳагьы еицәан.

– *Шәыҧсы злеиқәхазеи?..*

– Ихауҵару, сара ашәа сеиқәнархеит. Ицәгьамкәан ашәа сҳәон ианакәзаалак. Аха ашәа ахьысҳәоз акәым, еиҳараӡак исыхәаз амузыкатә инструментқәа рҿы сахьыхәмаруазоуп. Амандалина, абаиан, аҧсыҧтә инструментқәа асырҳәон. Зны аӡәы, нас даҿаӡәы дсыдсыҧхьало, зны маӡала, хәыҷы-хәыҷла ҳхы ӡырааго, ажәакала, еиҿыскааит аоркестр. Ҳашәақәа зеиҧшраз уара иудырп. Уимоу, ҳхалагьы ашәақәа ҳаҩуан. Исыҧшааит, соркестр иаласҵеит, ашьҭахь еицырдыруа иҟалаз артистцәа дуқәа Вадим Козин, Гаи Степнои, акомпозитор А. Пельце. Ҿнак апунктқәа шеимыздоз, сыҧшызар, алагер агәамсам ахькажьыз аҧсыӡқәа рхқәа ҧшааны, абаҩқәа дрыцрыхоит сара саҵкысгьы иқәҧшыз арҧыск. Снаихәаҧшызар, унаиҭәҳәар дкаҳауеит, амла дагоит, ицәеи ибаҩи еикәрша. Сара схаҭагьы аарла сыҧсы шҭазгьы, сызхара ыфаны адәы сықәу ҵьушьап ари арҧыс убасҟак сгәы дрыцҳанашьеит, имахәар снаҵагылан, ҳпункт ашҟа дсыман сааит. Иҧынҵа укыр иҧсы ихшәон, аха иблақәа цымцымуа мцак рхыҳәҳәылон. Иасҳәеит аоркестр аиҿкаара сшаҿу, сиазҵааит изакәызаалак инстру-

ментк аҿы ухәмаруама ҳәа. Мап аниҳәагьы, дысмышьҭырц сҭаххеит. Досу ҳхы ахьеиқәҳархашада хәыцырҭа аныҟамыз аамҭазы, дызласгәаԥхаз сзымдырʒо, ԥьара акала дысгәаԥхан, абри арԥыс еиқәырхара нап аласкит. Аоркестр уалатәаз, иаурҳәошәа ҟаҵала, амандалина усыркуеит сҳәеит. Сара исылоу акызаҵәыкоуп, ажәеинраалақәа сыѡуеит иҳәеит. Дасырԥхьеит акы – ицәгьам, дасырԥхьеит ҽакы – ибзиоуп. Изымԥыхьашәоз ԥьара аʒәы, ашәаҟәа рылаҳхуан уи иажәеинраалақәа. Исҳәар сылшоит убас иԥсы еиқәсырхеит ҳәа апоет Борис Ручиов. Аибашьра иааирала ианеилга, асовет уаа зегьы реиԥш, ҳара ҳзыҳәангьы игәырґьара дуун. Борис Ручиов убри иазкны иѡит ажәеинраала: «Иииааиз ажәлар» ахьʒны. Сара уи ажәеинраала ашәа алсхит. Аоркестр аҿы иаҳҳәон. Абасала, еидыскылаз акультбригада сыманы алагерқәа рҿы ҳақәгыло ҳалагеит. Артистцәа ашәаҳәаратә жанр ала иқәгылон, ашьҭахь данаурыжь, СССР ашәҟәыѡѡцәа Реидгылахь ирыдыркылаз, деицырдыруа поетны иҟалаз, Борис Ручиов ихатәы жәеинраалақәа дрыԥхьон.

– Иажәеинраалақәа акыр шәгәалашәозар?

– Уара иуѡит анаҳҳәалак, сыршьырц зышәҭахузеи, уи сара изымѡит иҳәон. Аха ҳара ҳлагер аҿы, зынʒаск ихы-игәы ахшәаʒаны, ихала иҽизымшьуа, арахь адунеи даныʒаар иҭахны аҟынʒа инеиуаз, ибжьы ѡҭганы иҳәон абри ажәеинраала: «Наша юность увядает за тюремною стеной, потому что управляет Сталин нашею страной». Соркестр сыманы Магадан инаркны Оимиакона аҟынʒа, Иакәтиатәи АССР иахьаҵанакуаз, Гулаг (Государственное управление лагереи) анапаҿы иааҟаз алагерқәа рҿы ҳақәгылеит.

– Жәашықәса ишәхыжәгеит?

– Мап, жәашықәса анысхызга, даҽа шықәсыкгьы соурмышьҭʒеит. Саноурышьҭгьы уаҟа, Калыма, Адыгалах аҳаблаҿы саангылеит. Абахҭаҿынтә соурышьҭит, аха ахара сыдхымызт. Акультуратә ханаҿы ҟарулс аусура салагеит. Убраҟагьы еиҿыскааит ахаԥшьгаратә ансамбль. 1949 шықәсазы азин соуит Калыма алҵра. Аха азин сымамызт Аҟәа анхара. Сара исыдырԥхьаʒалаз ахара аамышьҭахьгьы, сашьа Владимир Ладариа сихдырҟьаргьы ауан. Владимир иԥшәма, Ксениа Пивицкаиагьы, ишудыруа, усҟан дҭаркит,

Воркәтаҟа дхырҵеит. Рхәыҷы, Валери ианду, Вовеи сареи ҳан, длыманы дцеит Қарҵҟа. Уаҟа дылҵәахит. Сара саныхынҳә, срышьҵаланы Қарҵ исыԥшааит. Уааԥсы бзиаԥәак, Асатиани зыжәлаз ҳаԥьымцәаԥәак, рыквартираҽы уадак рыҵаны, ирыдкыланы ирыман. Снеит Қарҵ, аха ашәҟәы сыҽҵазѡыр сыркуан, сеиҵаҵаркуан. Аԥсны абком аҽы маʒаныҟәгаѡыс аус зухьаз, Георги Стуруа уаҟа, Қарҵ дшынхоз саҳаит. Иара уажәы мычхараҳәа акгьы имамызт, хыхь дыргәамԥхеит, иматцурԥәа дрымхны дыҟан. Сашьа иҷкәын дсыцны ҳнеит убри иҽы. Уии Владимири даара пату рзеиԥәын, аиѡызара ду рыбжьан, Георги Стуруа уаѡы ԥсыцԥьан, амилаҵ еилихуамызт. Исыцыз ахәыҷы Вова иҷкәын шиакәыз аниасҳәа, илабжышԥәа ѡхаҟәҟәалан, ҽааитит «Ваш брат и твои отец никогда не был врагом народа, он был честнеишим коммунистом и иа его лиубил». Маҵура шимамызгьы, идырцәа рыла дсыцхраан, Руҵтави аусура салагеит учиотчикс. Аха 1950 шыԥәса алагамҵазы, еиҵах иалагеит ауаа рҵакра. Араҟа иаҳа ишәарҵоуп сҳәан, ҳҵынхацәаԥәак нхон Ленинград, убрахь сцеит сыбналаны, улахьынҵа уацәыбналар ауашәа... Мап, улахьынҵа акәым, Сталин ирепрессиаԥәа рцәыбналара аʒәыр илшозшәа... Ленинград амҵан Волхово ҳәа иахьашьҵоу аихамѡаҽы аус зуан. Аха иаарласны уаҟагьы ауаа рҵакра иалагеит. Иаарымԥыхьашәоз ҵаркуан. Сцеит Чудоваҟа. Убраҟа исыхьʒеит. Сыркит, еиҵа сынҵаркит. Ленинград аѡнуҵҟа иҟаз абахҵаҽ саарган, уаҳа аʒәгьы даасзымҵааʒакәа, сырхашҵʒаны ҵакын ԥшьымз. Ашьҵахь иаасыԥхьан, сзыхдырҟьаз ҳәа акгьы мҳәакәа, уԥсы ахьынʒаҵоу нхарҵас иумоуп рҳәан, Красноиарсктәи атәылаҽацә ашҟа срышьҵит. Снанагеит Абансктәи араион Озиорное аҳаблаҽы. Зыԥьѡыла ҳаицын абаандаѡцәа. Абнеиужьра агәҵан, дәҳәыԥшк аҽы ҳнаргеит. Зны апалаткаԥәа ҳрыҵан, нас ҳалагеит аԥалаԥьԥәа рыргылара. Хышыԥәса ҳнарҵалоны, ҳрыцҳараԥәа зыхҟьаз дыԥсит. Дысҵәыуеит гәыкала. Абасҟак ааʒаб ахыгара ахьсыԥәшәаз сыԥсҵазаара зҽаҟәаз иара шиакәыз абаздыруаз. Дыԥсит Сталин, ҳаужьра иалагеит, аха Аԥсныҟа аара саҵәшәеит. Исхашҵыз, Красноиарсктәи атәылаҽацә аҽы саныҟаз, абна аганахьала занаатԥгьы сҵеит. Москва санааи, Свердловсктәи аобласт ашҟа срышьҵит усура. Убра сшыҟаз, 1954 шыԥәсазы, аѡыза Ладариа иааухугаз зегьы акгьы ухараʒамкәа иухугеит, цәгьара ҟаумҵаʒеит ҳәа ашәҟәы

аасдыркит. Аиаша уасҳәап, ацәгьара ҟасҵаны, абриаҟара сақәшәазҭгьы иаҳа исзымариахон ахыгара. Схы злеиламгаз сыздыруам, 1958 шықәсазы апартиа салалеит. Ҩышықәса аатҵхьаны, Серовтәи апартбиуро Химлесхоз аҽы апартбиуро амаʒаныҟәгаҩыс салырхит. Аҧсныҟа саазгазу? Изыбзоуроу Архип Лабахәуа иоуп. Уи усҟан Аҧсны аминистрцәа р-Совет ахантәаҩыс дыҟан. Уии сашьеи пату рзеиқәын, иеизааигәан. Аҧсуа школ санҭазаахыс иаргьы саргьы ҳаибадыруан.

Еиуеиҧшым амаҵурақәа...

Апартиатә дҵақәа... Уажәгьы, ишудыруа, аус зуеит. Смаҭацәа сааʒоит.

– *Аӣыхәтәантәи азӣаара. Алексеи Константин-иҧа, шәара шәеиҧш харада ахара рыдӣаны иҭаркыз, ааʒаб еиқәаӣәа зхызгаз санрацәажәо зӣаарак рысҭалоит шәгәы иалымсуазар, шәаргьы сшәазӣаауеит. Иарбан хҭысу, иарбан мшу шәыҧсҭазаараҽ реиҳа ишәцәыцәгьаз?*

–Уара узҽу реиҳа сгәы ахәра анызҵаз акәхап? Агәрагара уцәыцәгьахашт, аха аиаша уасҳәоит. Сара сзыҳәан зегьреиҳа итрагедиахеит Асовет ҳәынҭқарраҽы иааҟалаз арыцҳарақәа, ацәгьоурақәа, сара схаҭагьы саазықәшәаз зегьы зхараз Сталин шиакәыз анеилыскаа. Сара бзиа избоз, зыгәра згоз, ҳзықәшәаз издыруам акәымзар, аиаша иаиргон ҳәа сзызхәыцуаз ауаҩ, ихаҭа иакәзаарын... Ҽырҧштәык аазгоит. Аколнхацәа раҧхьатәи реизара ду Москва ианымҩаҧысуаз Ҭаҷьықьсҭан ахьʒала, дара рааʒамҭа апионер ҧҳәызба хәыҷы, абамба аизгараҽы арекорд ахьаалырҧшыз азыҳәан дҳашьҭит иахьа зыхьʒ еицырдыруа Мамлакат Хахангова. Уи Москва дахьнеиз, Сталин илаҧш дыҵашәеит. Лара зынʒаск дсабин. Авожди лареи рпатреҭ еицҭырхит. Ахәыҷқәа бзиа ишибо, ахәыҷқәа иара инапаҵаҟа насыҧ шрымоу ҳәа символс иҟаҵаны, абри афото зехьынҷьара иахырҵәан. Ҳаргьы агәра ҳгон, ииашаны ахәыҷқәа насыҧ рыманы иҟаиҵеит ҳәа. Усҟан иабаҳдыруаз, миллионҩыла иҭакыз ауаа рхәыҷқәа ахьыршьуаз, иаанхаз еиҭымцәаханы, алахьынҵацәгьара иахьҭагылаз иара ихаҭа ишихараз...

«Аҧсны аҟазара», № 5, 1988

ҲАЛАЦӘАЖӘАП АЦӘАЖӘАШЬА

Уажәааигәа еизарак салахәын. Егараан ҳгәы иаҭахым аҟаҭара ҳақәшәахьеит. Исцәымҕқәоуиреиуоуп аизарамцхәқәа. Урҭ аизарақәа реиҳарак ибашоу, иаамҭарӡгоу еизарақәоуп. Алашара рыхбалаанӡа ҳаблақәа зыҧсоу шаҳзымдыруа еиҧш, нҭәашьа зқәым акәу ҵьшьаны, зыхә ҳамшьо ҳаамҭа реиҳа ҳазцәымҕу аӡәы иаҳзиуашәа, меигӡарахда иахьҳацәцо ҳхы иқәаҳкыргьы, ишҧаҧсыхәо урҭ аизарақәа раан иаҳцәыӡуа ҳгәабзиара. Иҳанаҳәозеи абри аҭыхәала аҭоурых? Аизараҽы ирыӡбеит, аизараҽы иҧҟаны ишьҭырхит анырҳәа, аӡәы дналкааны илахьынҭа акәым, Аҧсадгьыл алахьынҭа аныӡбахозгьы ыҟан. Аизараҽы ажәа рырҭон реиҳа иҟәыҕаз, зажәа акыр аҧхылнадоз. Асоциалтә еиҟарара иаанагом хшыѡлагьы аиҟарара.

Азакәан ауаа еилнахуам, аха даараӡа илаҧшуеит, ауаа еилнахуеит аламыс. Шаҟантә ачҳара ҳақәшәахьоузеи, ҭыхәаҧҭәара змам ихшыѡ рҭагам ацәажәара. Агазеҭ ианын Москва имѡаҧысыз еизарак аӡбахә. Аизара ианалагоз азал ду иамкуа иҭәын. Алгамҭахь ианнеиуаз, унацәкьарақәа рыла иуҧхьаӡартә имаҷхахьан ауаа. Аӡырѡышьа ҳаздыруам, ицәажәо пату рықәаҳҭом ҳәа ауп изѡыз ҭакыс иеиҭаз. Ҽакала ҳазхәыцыр? Рыуа иарбан иаҳа иламысу ҳәа иҧхьаӡоу, уаамҭагьы угәабзиарагьы нахҭынҭо, угәы иамыхәо аизараҽы, сгыланы сцар ҧхашьароуп ҳәа ичҳауа атәара акәу, мамзаргьы саҭашәымҭан адунеи азна пату шшәықәысҭо, аха уаҳа шәзыӡырѡра сычҳара азхом, избанзар, ишәҳәо сыхгьы сыгәгьы акгьы анаҭом, исоуа аҭкыс иахҭнысҭо акырӡа еиҳауп ҳәа угәы инҭаҳәаны уѡагыланы ацара акәу. Аҭак сара исзыҟаҭом. Сызлацәажәарц исҭаху, даҽа цәажәароуп, даҽа еизароуп. Ажәа ахы умҳәакәа, аҭыхәа узҳәом. Ҳҳәынҭқарра аѡнуҭҟа, ҳауаажәларраҽы аҭыхәтәантәи ажәашықәсақәа рзы имѡаҧысуаз апроцессқәа убасҟак аҧырхага ҳнаҭеит, ҳаҧхьаҟа акыр шықәса рыриашара уадаѡын. Дуриашар ҟалоит акгьы ихараӡамкәа иршьыз, ибаҟа ургылар ҟалоит иҳаҧхаз ауаѡ ду. Уи ихьӡ-иҧша шьақәургылеит. Аха адунеи ахаан шьақәыргылашьа амоуа иӡуеит аҳәынҭқарра абеиарақәа раҧхьа игылоу – иҳәам ахшыѡҭак бзиа, иӡыргам аҟәыҕара. Ауаѡымра аҳра анагалак, иҭабгоит аҟәыҕара. Еицырдыруа ашықәсқәа раан аҟәыҕацәа, иреиҳау ҟәыҕарас иршьо иалагеит

рҟәыҕара аҵәахра. Реиҳа хыԥхьаӡарала еиҵахаз хыԥхьаӡарала еиҳау ирыххәыцлароуп апринцип – абзамыҟәреи аҟәыҕареи рышҟа ианиагаха, ҽиараҳәа акгьы зыҟалом, избанзар, шә-хы бзамыҟәк ирзымыӡбауаз, ирзеилымкааз иҟәыҕоу хык иаӡбар алшоит. Аҵкыс еицәоу принципуп ҳазхааныз, иахьагьы цҟьа ҳаззымиааицкәа ҳааиуа даҽеакгьы – иматҵура шаҟа идуу, убасҟак хшыѡлагьы ддуушәа ауаѡы ихәаԥшра. Ҳәарада, ари иаанагом иматҵура дузар ихшыѡ мачушәа. Ишԥаҟаз ауаѡы ажәак данаԛәдырӡуаз ашыԛәсԛәа раан? Ажәлар иеизыргон. Даауан аӡәы. Ажәа ҟәыҕа иҽашәар – анасыԥ. Ихыртҵәагоу ажәа иҳәар? Унапы умѡахан ухаҵазар. Ианиашьа ихаҵашьоуп. Сзыԛәшаҳаҵым иҳәар снапы сѡахомызт ҳәа аҳәара мариоуп уажәы. Унапы аѡахареи уԥсҭазааареи рыуа иарбану иалухуа ҳәа алаԥшра ануԛәшәалак, ушыҟалаша аҳәара уадаѡуп. Урҵ ашыԛәсԛәа риааира, рыцәцара ҳаҽуп. Ҳазԛәымгәыҕӡоз ҳахаанхеит. Ашьха икыду шьаҽацыԥхьаӡа ашьха аԛәцә дшазааигәахо еиԥш, иҳалаҽны иҳалааӡоу – азал аҽы ҳантәоу акы аҳәара, атрибунаҽы ҳаннеилак – даҽеакы – иаҳа-иаҳа ҳаиааиуа азааигәахара ҳаҽуп зда ԥсыхәа ҳамам – ҳацәымшәакәа ҳгәааанагараҵәҟьа аҳәара. Ҳара ҳзы иҽыцхеит адиалог, еиуеиԥшым агәааанагараԛәа рҳәара. Аха, аиаша аҳәара инадҳәаланы ҳҽаԥхьа ицәырҵыз азҵаарақәа шьарда ирацәоуп. Шаҟаѡы ирҳәо уаҳауазеи иаҳнаҵозеи иаахтны ацәажәара, иабанӡаҳзеиҕьу арепрессиақәа рылацәажәара, иналукааша аҳәынҵқарратә, апартиатә усзуѡцәақәак рыгхаԥхақәа, рыцәгьоурақәа ҳҳәар, згәам аѡны идәылганы ашҵа иԛәзыжьыз ҳиеиԥшымхаӡои, шьҭахьҟа ахьаԥшра аҵкыс еиҕьӡами инахараны ԥхьаҟа ҳаԥшлар, баша ацәажәара аҵкыс уск ҳаҽызар иаҳа ҳнамҵаӡои уҳәа, ирацәоуп, ирацәаӡоуп урҵ азҵаарақәа.

Абарҵ рҵак аԥшаара уашьҭамлакәа алацәажәара уадаѡуп ҳѡымҵа зызку – ацәажәараҭа культура алацәажәара. Инҵыртәааны рҵак аҟаҵара шҳалымшо шаадыруагьы, ааркьаҽааркьаҽны акәзаргьы рҵак аҟаҵара ҳҽазаҳшәап. Раԥхьатәи азҵаара. Иаҳнаҵозеи иаахтны ацәажәара? Ажәа ахаҵа «иаҳнаҵозеи» ауаѡы ианиҳәо иеиҵоит ѡ-ҵакык. Иаҳнаҵозеи гәыла-ԥсыла, хыла-хшыѡла, иаҳнаҵозеи мал-мазарала, нхарантҵырала. Ажәытәтәи аҟәыҕацәа ирҳәахьеит «уаргьы саргьы ҵәак-ҵәак ҳамазар, уара уҵәа сара исуҵар, сара сҵәа уара иусҵар, зегьакоуп ҵәак-ҵәак ауп иҳәуа. Аха уара иумазар

хшыѡк, сара исымазар хшыѡк, уара ухшыѡ сара исылоуҵар, сара сыхшыѡ уара иуласҵар, ҳѡыцьагьы ѡба-ѡба хшыѡ ҳауеит». Аха ҳахшыѡқәа еимаадарц азыҳәан, уара иудыруазароуп иуҳәо ушақәысмырʒуа, сара агәра ганы сыҟазароуп иунымаало ажәа сҳәазаргьы аԥсҭазаара сшалыхәдоумтәуа. Аиаша агәаанагара аҳәареи амшәареи, алѡеи амцеи реиԥш еидҳәалоуп. Иитахузеи аʒы иаанахәауа? Аʒсашьа. Амалмазара арҳара иашьҭалазгьы ахшыѡ ада ԥсыхәа имаʒам. Ихҳаркәшап. Адоуҳатә мал азырҳара иашьҭалаз иакәзааит, дарбанзаалак аʒәгьы азин имаʒам даҽеаʒә игәаанагара имхра. Ауаѡы шаҟа дҟәыԥоу, убасҟак иаҳагьы ихшыѡ азышьҭны дизыʒырѡуеит иҵкыс еиҵаны издыруа, избанзар, аҟәыԥа идыруеит, шаҟа анышә иаҷыхо аҟара иаҳагьы ишыцырцыруа ацәеиха. Убри азыҳәан акәын иара иԥәшаҳаҭымхоз, уимоу, ииҳәоз иаҷагылоз чҳарала, ҳаҭырла дзырзыҟаз Ленин. Иԥәшаҳаҭымхози иареи реимак иаҳагьы иацәуан, иашьалашьынуан иара ихшыѡҵак дуԥәа.

Иҳазҵаар ҟалоит усҟан аиаша ҳәашьа амамызҵгьы, агхаԥәа, ацәгьоурақәа асҟак ирацәазҵгьы иабаанагеи ҳаихьʒарақәа ҳииаирақәа ҳәа. Иашоуп, аииаирақәа ҳамоуп, иагьырацәоуп, аха урҵ аихьʒарақәа ргара алшон усҟак ахҵнымҵакәа, иҟазҵгьы ареволиуциа ахаҭа ззыҟаҵаз – адемократиа.

Сара иаҳа сазааигәоуп ақыҭа нхамѡа. Иалахьынҵахазеи уи, насгьы ҳабакылнагеи? Уи аҷиашьа аизҳашьа, мѡас изныла-ша реиҳа издыруаз, реиҳа иҟәыԥаз, адунеи зегьы рҷы еицырдыруаз, Вавилови Чаианови реиԥш иҟаз ауаа ԥсышьацәгьа рырҵеит. Рхаҭақәагьы ршьит, рыхшыѡгьы аҳәынҵқарра иаԥдырхеит. Адгьыл ақәаарыхра аԥышәа ду зкьышыԥәсала иаазгоз, ишырҳәо еиԥш, зыблақәа хѡаны амхы лазҵоз, имарымажаха иаазрыхуаз, зыхгьы ныҟәызгоз, аҳәынҵқаррагьы акыр алазгалашаз рнапқәа ҷарҳәеит. Иԥырны инеиуа аԥсаатә уеихсыр, ашәаԥь алѡа кабаанʒа, аԥсаатә кашәоит, аха ауаажәларра рырҷиараҷы аҳра зуа даҽеа закәануп. Ииашамкәа амѡа иԥәҵо аус, ишиашам ааԥшра иалагоит, алҵшәа цәырҵуеит акыр шыԥәса анҵлак. Ариашарагьы даҽеа акыр жәашыԥәса уаѡы дамыхәо иумпыҵахоит. Гәаанагарак аамышьҭахь даҽеа гәаанагарак аҳәара ахьыҟамлоз ауп изыхҟьаз ақыҭанхамѡа ииашамыз амѡа иахьыԥәҵаз. Уи ииашамыз амѡа иахьыԥәҵаз иахҟьаны анхаѡы игәы ахшәеит

адгьыл. Дныҟәызго, зыда ҧсҭазаара имамкәа дызхәаҧшуаз адгьыли иареи еицәыхьшәашәеит. Уаанӡа анхаҩы иҭагылоз аҭеи диеигәырҕьаҭәа, диварҧало адгьылқәаарыхрахь дигозҭгьы, уажәы наҟ икажь, дад, ацәмааи аҽагеи урызныҟәгом, ухы уахәа, уқәҭ, ақыҭа ааныжь иҳәеит.

Сгәанала, хыҧхьаӡарала ажәлар реизҳарагьы абри иахьадҳәалоу рацәоуп. Уаанӡа анхаҩы ахшара рацәа имазар иҭахын, избанзар, урҭ ианрызҳалак, иара имахәҽақәа инарыцлон даргьы рмахәҽақәа. Арсҟак арахә исзану сара исылымшо саналагалак, избода, сыҧсыр иззынсыжьуада сара сынхара, сыдгьыл даҽаӡәы дааины дзықәнхарызеи, сара исыхшо ирыхшо уаҟа инхароуп ҳәа дхәыцуан.

Уажәы ахәыцра далагеит, имышәхәы анаауанӡа. Сара дыстәуп, уинахыс ихы ахьынахо дықәҭны дцозар, схы зсыргәаҟуазеи, ирацәаҩны ахшара зысҭахузеи ҳәа. Абарҭқәа зегьы лҭшәас иаиуз, ҳааины ҳааҭагылеит. Ҽырҧштәы заҭәык. Аарла-афора ҳәа актәи акласс иазхашаз ахәыҷқәа еизыргеит сара сқыҭан Аҭара иаҳхысыз аҭара шықәс азы. Афатә ҭирҭа адәқьанқәа шәнарыҭалар, ирҭиуа фатәыла иахьынӡеиқәшәоу шәыблала ижәбоит. Анхаҩы ицәҳарӡыз адгьыл агәыблра, имхәшәтәыкәа класск аҳасабала здац-ҧашә ахәра ҕәҕәа анаҳҭаз анхацәа рыкласс, ӡбашьа аиуам афатә-ажәтә азҭаара мацара акәым, инеизакны аекономика зегьы. Уи ҟаҭашьас, ӡбашьас иамоузеи? Еиуеиҧшым агәаанагарақәа рҳәарала, жәашықәсала ирылааӡаз агәыҭҟьара ауаа рхы-ргәы ацәгарала. Акыр шықәса ҳҭагылазаашьа зеиҧшраз, азакәан еилагарақәа иҟаз, амассатә репрессиақәа имҩаҧыргаз ҳрыламцәажәакәа, иаҳхагылаз закә уааз аиаша еилаҳамкаакәа, ажәакала, ачымазара – ҳгәы ак ҭаны, ҳҽы даҽакы арҳәара – адунеи ахаан хәшәтәышьа ҳзаҭом. Уи ҳамхәшәтәыкәа, уи адоуҳатә тәра ҳацәымцакәа ҽиашьа, еизҳашьа ҳауам.

Ҳаиасып даҽакахьы. Ахатә гәаанагара аҳәара, аиаша амҭәахра ҳаназааигәаха ицәырҭит, ахы ҳнардырит иаҳцәыӡны иҟаз даҽакгьы. Хараӡа иаҳцәыӡхьан, иаҳхашҭӡарц иалагахьан ацәажәашьа, избанзар, ацәажәара уақәиҭымкәа, ацәажәашьа ахаан иузҭараны уҟаӡам, акәашара уақәиҭымзар, акәашашьа шузымҭо еиҧш. Исыздыруам егьырҭ амилаҭқәа рҽы ишыҟоу, традициақәас ирымоу, ҳалацәажәап, инарҭауланы акәымзаргьы, уеизгьы иаҳа иаадыруа, иаҳа иаҳзааигәоу – аҧсуаа ацәажәашьа шаҳҭауаз. Аҧсуа ҳәынҭқарра аныҟаз,

аԥсҳа Лыхны дантәаз аамҭақәа рԥнытә акәхап иахьыԥнтәааua, абжьыуаа рҿы ирҳәо саҳахьеит абри еиԥш. Қыҭацыԥхьаӡа имѡаԥыргон ацәажәаѡцәа реиндаҭларақәа. Реиҳа еиґьны ицәажәоз, зажәа ҟәыґаз, зажәа ԥҟаз, зцәажәашьа ԥшӡаз даладырхәуан абжьуаа еиқәшәарҭас ихьрымаз Мықә аизара. Абжьуаа реизарҭа ҳәа иашьҭан Мықә ашҭа. Уаҟа аицлабра мѡаԥысуан жәлары зегьы ишырбоз, ишраҳауаз. Ҳәарада, ицәажәоз, даҽеа ԥьоукы идырѡны акәым, рхаҭақәа ирѡыргьы, ақьаад ркымызт, акгьы иаԥхьомызт. Дцәажәон ажәлари иареи рыблақәа еихәаԥшуа. Убраҟа абжьуаа еицырзеиԥшыз еиндаҭлараҿы дреиґьхеит ҳәа иалырхуаз ус дук анрымоу рҿахәы еиҭаҳәатәыс, цҳаражәҳәаѡыс дрышьҭуан Лыхныҟа, аҳ ишҟа. Ацәажәара абаѡхатәра егьа илазаргьы дарбан-заалак иҭахуп азыҟаҭара, аԥышәа. Ажәытәан абырзенцәа ацәажәаѡцәа рышкол рыман. Абоиарцәа ражәа аныркәоз, қьаад хәыҵык иадамхаргьы рнапаҿы иркыр иуӡомызт Пиотр ду.

Ақьаад иахьаԥхьо мацара акәым, қьаад ркымкәа, уаҟа иану заа игәарымҭакәа, аизарақәа рҿы ажәа уаѡы ирымҭо аҿынӡа ҳнеины ҳаҟан. Иаазгарц ҫтахуп ҿырԥштәык. Изаамҭанутәи аизара ду ҳаураны ҳаҟан Аԥснытәи ашәҟәыѡѡцәа зны. Ишаабацыз еиԥш, иқәгылараны иҟаз рсиа заа иҟарҭеит. Уи уеизгьыуеизгьы цәгьара дук амамызт. Шәыҟәгылараҟәа жәѡы рҳәан, ҳлартәаны иааѡит. Уаҟагьы ааанымгылеит. Ижәѡыз ааганы иаҳшәырбароуп, заа ҳара ҳаԥхьароуп аныркәа, зхы аҳаҭыр ақәҭара згәаҭаҿы зынӡа арцәара иахьымӡацыз ԥьоукы ацәажәара мап ацәыркит, ԥьоукы шәхаҭкы-шәыԥсаҭкы шәаԥхьа ҳәа инаганы дара ирымҭаркит. Зынӡаск даҽеа мѡакы данылеит сѡыза шәҟәыѡѡык. Длатәан иқәгылара иѡит. Саирԥхьеит. Ирейцәоу абиурократ, ирейцәоу амҭақьақьаѡ, наԥхаѡ изыѡрымызт уи ииѡыз. Иганы идирбеит.

Аизара цоит. Ажәа наирҭеит. Иԥьыба иааҭигеит иқьаадқәа. «Аламысда амҭақьақьаѡ, аԥсахѡы!» сҳәоит сахьтәоу. Даԥхьо иҿынеихеит. Исҳәара ҫамшәеит. Иабаҟоу сара сызирԥхьаз! Дныркыларц, идмырҳәарц иалагеит аиаша иацәшәоз. «Исшәырҳәа, ҽазны ажәа шысмоуа здыруеит» – иҳәеит. Егьиашаҭәҟьаны, уинахыс уи ауаѡ еизара дук аҿы ажәа иҳәо сымбеит. Абасеиԥш иҟаз ауаѡы ицәаԥҽера, ауаѡы иларҟәара ҟамларц, ихы агәра игарц, иаргьы дышуаѡу, иԥсҭазара дшаԥшәымоу идырырц ауп изызҳәоу адемократиа арҭбаара.

Аха адемократиа ҭбаа иаҳа-иаҳа амҭәыжәѡақәа еиҭнахырц, иаҳа-иаҳа аҽарҕәҕәарц азы ҳазиааиша аҧынгылақәа иреиуоуп даҽакгьы.

Ҳхы аанкылашьа ҳақәшәаӡом, иѡбахаз, уаҟа иаҭыҧуп, иаҭыҧым ҳәа ҳазымхәыцӡакәа, ҳгәы иааҭоу, хьаас иааҳамоу зегьы рҳәара ҳалагоит. Сақәӡбарц, саҽагыларц, ацәажәара аанкылахарц азыҳәан акәӡам абри зысҳәауа. Ус зыҟалаз ҳазхәыцны, ичҳаны ҳаицхырааны уи «ачымазара» ацәцара ҳаицазықәҧалароуп.

Ауаѡы шаҟа ацәажәара имоуа, убриаҟара ацәажәашьа ихашҭуа далагоит. Иҧшӡаны ацәажәашьа анихашҭлак, иажәа иахьакәым, ишакәым ицәыбыруа аҽынанахоит, игәы иҭоу уаѡҭас изымҳәо, иажәа хәанчахоит. Ацәажәара – ари ҟазароуп, аҟазара арҽиара мацара акәым, ирҽиоу еилукаарц азыҳәангьы иаҭахуп азыҟаҭара бзиа.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1988

АНАҦШѠЫ...

Ҳанҭамҭа хәыҷқәа ҳрылагап лаф-ҭәалаҭарала. Ажәаҧҟа: «Алаф абжа иашоуп», –иаҳҽазкуа аҭак иаҳҭап заа: «Абжа акәым, азнагьы ахьиашақәоу ыҟоуп». Ус акәзар, иабатәи лафу? Иааурызеи, хшыѡла ҳаиҟароу аиҳа цәажәашьалагьы ҳаиҧшым. Абраҟа зыӡбахә ҳамоу араион ажәытәан, амҳаҵьырра ҟаланы, амҟәыл каҳаанӡа, Аҧсны бҕашшарас иамаз дгьыл ҭыҧын. Иахьа инханы иҟоу аҧсуаа аӡәык-ѡыҵьак, мамзаргьы даҧсуамзаргьы, аҧсшәа здыруа, араҟа зыхьӡ сҳәауа аҭыҧхьыӡқәа рѡызцәа смаҳацт иҳәашт. Ҳаргьы иаҳмаҳацызт, аха уҧхыӡгьы иаламшәаша, лабҽаба иахьубо ҳ-Аҧсны ҧшӡа аҟны, уи аѡыза аргама иахьаабаз зынӡаскгьы иҵьаҳамшьаӡеит. Иаадыруан Ельдорадос иззыҟаланы иаанагаз ршьап ҭыҧ, рнап ҭыҧ шьаҽацыҧхьаӡа ишаҳҧылоз. Аха уеизгьы... Абасала, ҧхны шьыжьык, мшы ссирк аҽны, ҳаамҭазтәи «аҽыѡ» қәарқәашьеи «Жигәли» ҳлақәтәаны, Амҷба хаҭаки сареи ҳақәлеит амѡа. Аҟәа ақалақь ҳѡалсит. Ҳналагылеит Мархьул ақыҭа. Ианыршәла ҳҽынаҳхеит Сталин иулица. Ҳашнеиуаз ҳѡықәсит Мачара аӡиас ихыз ацҳа. Арҭ ахьӡқәа анызҭаз, рнапы ианнаҭаз акәымкәа, ргәы иҭан ҳәа сгәы иззаанагақәо

уашьҭан иасҳәап аԥхьаѡ. Уажәы «ҳҿыѡ» неиуеит ԥхьаѣа. Зыхьз аҳәашьа ззымдыруа, ма сышьҭыбжь шәсырҳалап ҳәа, ҳашьҭахьѣа ахьхьаҳәа ицәажәоз азиас ааныжьны, ашьхаѣа ҳнаскьацыԥхьаза, иааѣәымҵзакәа ҳхы иҭагьежьуан зҵаарак. О, ари ашьыжь, ари алашьцара еимыггацыԥхьаза, зхы-зҿы хтуа аԥсабара анҵ, ашьхаԥәа уҳәа, азиас ахыԥәԥәа руак аҿы инаргыланы, егьи ахыԥә аҿы иургылар ауаѡытәыѡса иламыс, нас ауаѡы уиазҵаар, иарбан ҿыԥәу уара уиасырц ахьуҭаху ҳәа, иалихрызеи? Урҵ зеиҿаргылатәузеи иҳәашт акритик. Рыцҳарас иѣалаз, арҵ еиҿазыргылаз, иара аламыс ахаҭоуп. Афактԥәоу? Ҳаԥхьаѣа иаҳҳәараны ҳаѣоу ашѣа ҳаиасаанза, ишәаҳҳәап, ҳашьҭахьѣа инҳажьыз. Ҳашьҭахьѣа инҳажьит Амшын Еиԥәа, амшын иаҵәа, амшын ссир... Иаҳҳәап иаҳҵаху шәыблала ижәбарц шәҵахызар, ҳаҳҵны-ԥалаԥь ахыԥәан шәынзааԥшыл Амшын ԥшза, уаѣа ихызсало амцԥьарԥәа жәбап. Аха ҳахьцо уаѣагьы... О, уаѣа... зназы, уахьҵәѣьа ҳнеиаанза, даҽа уск збатәыс иҳауит. Зиаск ҳаиҭанхыԥәгылеит. Уажәраанза зыцҳа ҳԥәсыз азиас, аҭаца лыхьз анырыԥсахуа еиԥш, даҽа хьзык ахьзырҵазаргьы, ма хьзык амоуп, аха ари азиас ахьз... Мап, хьзыдаҵәѣьа инымхеит, аурыс бызшәала ахьз ҿаҿаза иануп, иануп иара убас ԥырҵ бызшәалагьы. Аха аԥсышәала... Нырцәгьы-аарцәгьы адѡыла ґәԥәа игылаз амардуан надыргыланы, еихаҵәрыла, аԥхзы каҭәаны, ес ирулак иґьґьаны иамырхгәышьеит. Ельдорадоаа, ҳәарада, ус ѣарҵар акәын. Издыруада, бжьыс хәычԥәак иѣарҵаз иалаҵәажәатәызма ҳәа азәыр иҳәарц иҭахызар? Ибзиоуп, ус акәыз, ахәыҷ бжьыскәа зааза зи, ма иѣарҵаз змыриашази ҳаблаԥәа рызхаадѡап. Аха ҳахьгылоу ҳаиҭаҵып, избанзар, аԥсышәала азиас ахьз «Сакьан» абас иахьырыґьґьаз аԥхьаҵәѣьа даҽа адѡылак гылоуп. Уи уажәраанза зызбахә ҳамаз *Мархьул* аҵкысгьы еицәахеит. Адѡыла ҳаԥхьоит, астрелка иаҳнарбоит. Уарґьарахь уцар унанагоит Сакьан ақыҭан, уармарахь уцар... Уабананагои? Иҳаздыруам. Избанзар, уара иуаҳахьеит уахь иѣоуп ҳәа ақыҭа *Омаришара*. Аха уара уанырҵарц рҭахуп даҽа мѡакы – *Омаришьара*. О, урҵ еиԥшым, еиԥшу аха ақалаԥ ҳанналалаҵәѣьоз иаабаз ақыҭа ахьз *Баґбарани Баґмарани*. *Баґмарани* ԥырҵ бызшәала, зынзаск даҽакы аанагоит. *Баґбаран* ԥсышәала иаанаго еилышәкаарц шәҵахызар, анцәа иԥьшьоуп, иахьагы уи ақыҭаҿы инхоит, шәразҵаа *Абаґбақәа*. *Омаришара* иаанаго еилкааԥ. Иҿаҿаза аԥсышәала иуаҵәажәоит, аха зегьы ир-

зымдыруазар ҟалоит иаанаго *Омаришьара*. Уи агыршәала иаанаго *Омар имҩа* ҳәоуп. Ажәакала, Баҕбарани Омаришареи рыхьӡқәа рҿы, ҵьара «б» аҭыҧан «м» ҩагылан, даҽаҵьара «ш» нас «а» арҧшқага иҩарыбжьалан, ахьӡқәаҭәҟьа уаҩы изымдыруа инеиладырҩынтит.

Ҳдәықәлеит Сакьанҟа, иаабарц иаҳҭахыз Кәыдры ахы ахьыҭыҭуа ашҟа. Имлашьуа ауаҩ ачыс еишәа дахауртәар, иҿи инапи шизеилымхуа еиҧш, аҭлақәеи атракторқәеи еилыхшьа рымамкәа анибарҭәара иахьаҿу ҳабла иаҳмырбарц, ма ҳахшыҩ азаҳмышьҭырц «ҳалбааит» нак, иҳаҩсхьоу ашәышықәсақәа рахь. Аҧсны ахьынӡанаӡааӡо иҟамызт даҽаҵьара ҭыҧк, абри аҩхааҿы аҟара аҧсуа жәларшьҭрақәа ирхылҭыз ауаа рацәаҩны иахьҭанхоз, абра аҟарагьы ацивилизациа ахьыҳаракыз. Ҳхы агәрагара ҳацәнарӡырц иаҿу, ҳаҧсадгьыл агәыблра ҳгәаҿы иашьырц хықәкыс измоу аҭоурых акәымкәа, егьи иаҳамҳәо аиаша ҳгәалаҳаршәозар, ақырҭуа ҭарауаҩ Маҷавариани излеиҳәо ала, ампыҭахалаҩцәа араҟа иантала, уахык иалагӡаны, аҧсуаа иқәдыргылеит жәа-нызқьҩык ар. Уажәы иҭырҭәааны инхозшәа шубогьы, иааҭанхо зегьы еизугаргьы, жәа-нызқьҩык ҟамлозар, усҟан ар рымацара жәа-нызқьҩык анықәдыргыла, хәыҷгьы-дугьы уҧхьаӡар, шаҟаҩы ыҟаз уажәшьҭа шәара шәазхәыц. Аха ҳара ҳахнымҳәыр амуит ҳазцәыбналарц иаҳҭахыз – ҳабла иабауа, ҳлымҳақәа ираҳауа ашҟа, избанзар, атракторқәеи аҭла кды ҟьантазқәеи ахьықәибаргьежьаауаз убасҟак амҩа ҟәыбаса иқәырҭеит, убасҟак аҳәынҭәа ҭырҟьеит, ҳара ҳмашьына хәыҷы аныҟәара акәым, ашәқәа аарла иаартны, ҳаиқәақәа нҭаҳаркәакәеит. Аҳәынҭәа ҳахьынӡалхоз, уи ҳзеиҧшранатәыз шәара изышәҭахузеи, шәара шәрызхәыцла абарҭ афактқәа.

Иаарыцқьаны жәашықәса уажәаҧхьа аиҳабыра ирыдыркылеит Ақәҭара ду. Аӡыхь ахы ыҭхын. Уи апунктқәа руак аҿы иаҳәон Аҧсны иҧырҟауа абна шәиҧшьынҩажәа нызқь кубометра ларҟәызааит ҩынҩажәеи хәба нызқь кубометр рҟынӡа ҳәа. Аха еиҭах иҟалеит иҟалац. Ари апункт ламыс змази ауаа ҧаршеиқәеи еимдырххеит. Ауаа ламысқәа еигәырҕьеит Аҧсны еиқәнархоит ҳәа, аха аҧаршеиқәа ргәы инҭаччеит егьырҳәеит ргәанала: «Аца ашә адыркит, аха аца ашьҭахь унапы ҩҭушьыртә акылҳара аанрыжьит, уи ҳара иҳазхоит». Абас егьыҟалеит. Уажә ааигәа маҭура уаҩык сиацәажәон. Аекологиа, амедицина, афлора, афауна уҳәа ина-

дыркны, шәаҳәаѡык лҳәашьа, синхрофазотрон аҟынӡа зегьы шидыруа ансирба, саргьы санаԛәшаҳаҵха ашьҵахь, уи диасит сара сзыргәаҟуаз – абнаԛҟара атәы ашҟа. Иҟалап, агәра игаҵәҟьаны дыҟазҵгьы, иҟалап, ииҳәоз шиашамыз дырны, аха сара газас сшьаны иҳәозҵгьы, аха уи иблақәа неихамҟәскәа саҳәара даҽын асанитартә бнаԛҟара аныҟамла, абна ахаҵа ԛсыхәа шамам, убри аҟнытә шакәу 45 нызқь кубометр ԛырҟаларц аплан зааныжьу. Акы, уеизгьы-уеизгьы инеиҳамкәа инеиҵамкәа есышыԛәса Аԛсны 45 нызқь кубометр абна шычмазаѡхо заа Москва издырда, ѡбагьы, ажәа медицина ҟалааӡа акәым, ауаѡы ихаҵа адунеи дыԛәнагалааӡагьы, акыр миллион шыԛәса еихышәшәо адгьыл иԛәиаауан абна, аха ичмазаѡхоз аҵлақәа ҳалшәымгеит ҳәа иаанхазгьы чмазаѡханы имԛсит, уимоу, ак чмазаѡханы, иажәны, икаҳаны, ибааны иахьцоз, хыԛхьаӡарала иаҳагьы ирацәаны, иаҳагьы иԛарԛаруа аѡызцәа ѡагылон. Аматҵурауаѡ исеиҳәаԛәази Сакьан сыбла иабаԛәози сышрызхәыцуаз иаасгәалашәеит... Иарбану жәдыруандаз! Реиҳа идырҽхәауа аԛыҵа, Лыхны аԛыҵа. О, уи ахьӡ хара иахьнаѡуа, аҽхәаԛхьыӡ ахьырҳәауа, ҳарҵгьы агәеизҳара шԛаҳнамҵои, аха ҳара иаҳа агәеизҳара ҳнаҵон уи аԛыҵа ԛхьаҟатәи аԛеиԛш ҳаназхәыцлак илашакаҷҷараны иаабозҵгьы. Алашара, ҳәарада, иҟалашт, афымца лашара. Аха агәырґьара ҟаларушь усҟан, акыр шыԛәса анҵлак уаҟа инхауа ауаа рыгәԛәа рҽы? Избан, ҳзылакѡакуазеи? Аԛсны зегьынԛьара аԛәа анауа, Лыхны ианамуа еиҳауп. Изыхҟьазеи? Аарѡареи Лыхны ииуаз ашәаԛыԛьаԛ рыԛәхреи шаҟа еидҳәалоу аӡәыр дазхәцу? Иахьатәи аплан мацара ишазхәыцуаз, ԛхьаҟатәи аԛыҵа аԛеиԛш рхамышҵӡеишь уаҟа? Ԛсы зхоу зегьы ааԛсоит, аԛсеиҵакра рҵаххоит. Зыԛсы ҵоу иаѡызоуп адгьылгьы. Уԛәаарых шыԛәсык, ѡба, хԛа, жәаба. Уинахыс аԛсшьара аноумҵа, уааҟәмҵӡакәа иоуҵалар акәхоит ахәшәԛәа. Адгьыл шаҟа ахәшә ауҵауа, убасҟак уара, ауаѡы, узырчмазаѡуа ахәшә лбааудоит. Адәахьала еиҽаччауа, ѡнуҵҟала ма уара, ма сара ҳәа адгьыли ауаѡи аԛәибахразы аиԛәԛара иаҽуп. Ицашт шыԛәсԛәак, мышкызны адгьыл иаргьы ахы изамыхәо инхашт, аха ауаѡгьы илымгар ауӡом. Ҵаны, уажәы ари аԛыҵаҽы ҵлакгьы ԛуҟар руӡом, аха уажәшҵа иабахәо, уеимдозаргьы иԛуҟаша ыҟамзар, утрак, аԛсы ашьап ҳәа иныштҵаҵаны, даҽа утрак аашьҵухыртә, дгьыл нымхазар, арахә ҳәырҵа рымамзар. Аѡажәижәабатәи ашыԛәсԛәа

инадыркны лхаа рнапхгаѡцәа ажәлар алашарахь ркылгара нбанҵакыла акәхарын ишеилыркаауаз, шаҟа абнақәа ықәрхуаз, уимоу, хәшәык иаѡызоу, асыʒбал ссир злырхуа акаҵахәрагьы налаҵаны, шаҟа иҵҳәаны икарыжьуаз, убасҟак рыуаажәлар алахтырахь икылыргоны ирбозар акәхарын. Уи ҳара иҳаздыруам, иаадыруа убри ауп, ауаѡы шаҟа ихдырра ҳараку, шаҟа иѡнуҵҟатәи икультура беиоу, убасҟак, дзыхшаз иан лхаҭа леиҧшҵәҟьа, ҳаҭыр ақәиҵоит, дахʒыʒаауеит аҧсабара, ашәаҧыҷьаҧ.

Ҳарзыхынҳәып еиҭах амѡан ҳалаҧш иҵашәақәо. Ани, асанитартә бнаҧҟара абна ахаҭа иазеиґьуп ҳәа агәра сзыргоз амаҵурауаѡ иеиҧш, раҟагьы дара ртәала еилыркааит абнаҧҟара иазкыз ақәҵара. Зықәра дуу, ма ичмазаѡу аҵлақәа ааныжьны, абзиа-абзиақәа ҧҟатәуп ҳәа рарҳәазшәоуп урҭ араҟа ашәҵлақәа, амзақәа, аҧсақәа еилараа ишкарыжьуа. Иҧырҟо аҵкыс аҧырхага ҟалоит, иҧырҟаз анкаҳауеи, атрактор иацраҳәаны ианыргауеи. Аҵла ҟатақәа уаҳа изымгылахуа иаақәнахуеит.

Ҳара иаҳҳәом ҟаҵашьа змам. Убарҭ раҧхьа игылоуп араҟа инхо аиха аанышәымкылан, ҵлак ҧышәымҟан ҳәа раҳәара. Уимоу, сара сақәиҭызар, абас иҷьбароу аҧсабараҿ инхауа азин рысҭон рыҿзладырҧхаша, рхазы аѡны дыргылозар, амаҭәахә иазхаша уҳәа хәыда-ҧсада аҧҟара. Аха дыхнарҵәо аҟынʒа аштраф иқәысҵон абна ҧҟаны изҭиуа. Абна иланхо ихазы абна дақәиҭзароуп, адгьыл иқәаарыхуа иара ихатәны имазарц шахәҭоу еиҧш. Сгәанала, ақыҭауаа адгьыл ргәы ахьахшәаз, аҿар ахьықәҵуа зхарақәоу раҧхьа игылоуп, адгьыл анхаѡы ихатәны иахьыҟам. Хәыҷы-хәыҷла адгьыл днаҧырҵуа мацара, уажә ҳахьыҟоу ҳаакылсит.

Сакьан ақыҭан ҳаннеи, ари аѡыза амѡаҿ сара уаҳа аныҟәара сылшом аҳәазшәа, иаангылеит ҳмашьына хәыҷ.

Ҳҿыѡаҳхеит анцәа иаҳзишаз ҳныҟәагақәа рыла. Ҳрацәажәо ҳнеиуеит амѡан иҳақәшәаз ашәанцәа ѡыҷьа. Руаʒәк иқәрахь днеихьеит, егьи шықәса ѡажәаҟа ихыҵуеит.

– Шаҟа ҭʒы ҟаларызеи Сакьан инхауа? – ҳнаразҵааит.

– Жәохә–ѡажәа шықәса уажәаҧхьа 70–80 ҭʒы ҳаҟан, уажәы 40 рҟынʒа иааихьеит. Иҭацә-ҭацәʒа игылоуп аѡнқәа, – ҿааиҭит абырг, – ақалақьи ҳареи еимаҳкуеит аҿар. Дара шәааи, шәҭаҳаѡуеит, аусурҭақәа шәаҳҭоит, шәааҧшыр, ауадақәагьы шәоуеит рҳәоит, ҳара шәаангыл, шәабацәа рѡнқәа кашәмыжьын ҳҳәоит.

– Ирыхьзузеи абарҵ ашьхаԛәа?

– Аҳарԥа, Омаришара, Аҿапԥара, – реиԛәԥхьаҭара даҿуп ашәануа бырг.

– Ҳгәы иахәеит ажәытә аԥсуа хьыҵԛәа еиԛәырханы иахьшәымоу, – ҳҳәеит.

– Аԥсуаа иахьҵырҵазар ҟалап, аха урҵ араҟа инхаҵомызт, – иҳәеит, аԛәыԥш. – Лаҵа, Ажара, Дал, Ҵабал, Ԛәабчара уҳәа еснагь инхоз ҳара ҳакәын.

– Уара ухы еиларгазаап ашкол аҿы, – инаимаикит абырг, – ҳара наҟынтә ҳааит, аԥсуаа амҳаԥьырра ианага ашьҭахь. Уахьынхо аҭәыр уахибааума, унхоз, аха уаанҵа инхоз рыхьҵ уҳәар акыр иуԥырхагоума?!

– Ихароузеи, идырҵазоуп иидыруа, – сҳәеит.

Амԥа ҳахьыԛәыз, снахәыцит даҿеакгьы. Акьыԥхь аҿы иуԥыло иалагеит, уажәааигәа, иҟыԥсҵәа пылтыҟсаҵа, изхара иҿазҵаз иматҵ ахьиурада хьаа змамыз академикгьы телехәаԥшрала иԛәгылараҿгьы иҳәеит абри еиԥш ахшыԥҵак. Адгьыл ԥьынԥьла изтәу, ҭоурыхла аԥшәымас иамаз атәы аҳәара иахәҵам, ииашам ҳәа. Сгәанала, абраҟа ахы ыҵнахуеит апатриотизм ауаԥы игәаҿы ашьра. Сабаҵәа рԥьынԥь абраҟоуп ҳәа аҳәара даҟәухыр, аборигенс уара ԥьаргьы уамаҵам ҳәа агәра иургар, аокеан нырцәҟагьы нхара дзымцарызеи. Ҳаиԥызара, ҳаешьара иаԥырхагоума, Аԥсны аборигенцәас иамоу аԥсуаа роуп, урҵ зҭоурых дуззоу ажәларԛәа иреиуоуп ҳәа иоуҳәар? Уи аԥсуаа иаҳагьы пату рыԛәиҵо даламгаҵои? Жәынгьы ҿангьы зегьы еицышәтәын, аборигенцәаҳәагьы аҭәгьы дыҟам ҳәа ануҳәалак, великодержавныи шовинизм, мамзаргьы анационализм амԥа ааурти ҳәоуп иаанаго. Арҵ зегьы даҿеа зҵаароуп, аха амԥа уахьыԛәу уззымхәыцра иҟоузеи. Ҳнеит Нарзан ҳәа иахьашьҭоу Сакьан ақыҵа аханҵа. Ҳабла иаахгылеит ԛалаԛь хәыҷык. Зыԛә ҳаракны иҟаҵоу аҟәарч ԥнԛәа, ақәахьԛәа, ақьалаԛәа, аҵыԥ ҿԛьараԛәа... Ҳара ҳаннеи аԥхынра ниасуан, зыԥсы зшьоз рахьтә жәа процентԛгьы ыԛамызт, агаҿаԛа илбааахьан. Аха аилкаара мариан ауаа рацәа рыԥсы шыршьоз. Иԛоузеи, абасԛак ауаа зеизауазеи абраԛа? Наукала ишьаԛәырԛәԛәоу акгьы злаҳзеилымкааз ала, ауаа рыҿцәажәарала еилаҳкааз ҳҳы иаҳархәароуп. Араԛа иҵыҵуеит аԥнуҵԛатәи ачымазараԛәа рацәаны изхәышәтәуа аҵҵәыҵәы, Кәыдры аҭиас ахыԛәаныҵәԛьа, аҳаԥшьа ахы ахырԛазшәа ҵла гәаԥак хҵәаны иҵагылоуп. Ҵаԛа аԥслымҵ ииалҵны, убраԛа иҵалоит ахьаԛәа

рацәаны иахәышәтәуеит ҳәа ззырҳәо аҵцәыцәы. «Сара схәыҷы астма (ашьырхынҵ) ихьуан. Иԥсы ихәлахон. Аҳәы исеиҳәеит абрахь дааугар дыбзиахоит ҳәа. Убас егьыҟасҵеит. Араҟа аѡны еихасаҟәа ргыланы ирымоуп аҟыҵауаа. Урацәажәар, аамҵала иурҵоит. Убра сааны сыѡналон. Ашьҵахь схатәы ҟьала сыргылеит. Акыр шыҟәса ҵуеит саауеижьҵеи. Схәыҷы ахаан акы имыхьцшәа дыбзиахеит. Сҵаацәа зегьы ирзеиґьхеит», – иҳәеит Ашәбак. «Акыр шыҟәса сыца сыхьуан. Акрысзыфомызт. Иԥысымҟар ада ԥсыхәа сымамкәа аҟынӡа снеихьан. Иаасфоз сыҷенахуан. Аҳәы исеиҳәеит абри аҵцәыцәы ужәыр иухәоит ҳәа. Абрахь аара салагеит. Иахьа ахаҳә суҵар исфо сыбзиаханы сыҟоуп», – иҳәеит Аҳәбак. Иҵуазеишь ари аҳы ыҵыҵуеижьҵеи, ауаа ирдыруеижьҵеи ҳәа сзызҵааз Ахсалбак: «Сара сахьиз Қәабчароуп. Лаҵа азааигәара. Саныхәыҷызгьы абрахь сааргахьан. Бырг бзиак исеиҳәахьеит иара иакәымкәа, иабду ихаангьы уалыр хҵәахаҵас аҵцәыцәы абыржәы иҵагылоу убасҟангьы иҵагылан ҳәа. Сгәанала, аԥсуаа амҳаҵьырра иқәнагаанӡа ирчаԥахьаз акоуп. Иԥьоушьаша, аҵла ахаҵа ахьымбааауоуп. Араш иалхуп. Иаҳа шыннаҵуаз рдырны иҵарҵама, машәырны иаԥәшәама, мамзаргьы аҳы ахаҵа иамырбааауама здыруада. Издыруа убри ауп, аԥхын ашыкьымҵаз, ааигәара узымнеиуа ирацәоуп ауаа. Аԥаҵлыкаҟәа рхы ачаԥагаҟәа ааганы, ари аҳы нҵаҵәаны аѡныҟа иргоит».

Уазымхәыцыр ауам акы. Аԥсны ԥсшьарҵа ҭыԥуп. Қырҵтәыла, Урыстәыла, Украина, Нхыҵ-Кавказ уҳәа акыр ареспубликаҟәа араҟа ирызгылоуп аԥсшьарҵа ѡнҟәа, асанаториаҟәа. Аԥсны ахаҵа иатәны ԥьаракыр иҟоума, ԥьаракыр иамоума аԥсшьарҵа ѡны, асанатория? Ҳавтономтә республика иқәынхо аԥьажәлар, ма ԥсшьара, ма ҽыхәшәтәра рҵахымкәа ишԥаҟалеи?

Ҳхынҳәып Сакьан аханы иҟоу Аҷаԥара ашьха амҵан ишьҵоу, ауаа рхала, мчыла курортс иҟарҵаз аҵыԥ ашҟа. Акыр жәашыҟәса раахыс, шә-ѡыла акәымкәа, зыԥьѡыла ԥсшьарҵас иахьааua, иахьа уажәгьы еиҳабырак зазхьамԥшыцзеи? Иҟалоит, ииашаҵәҟьаны уи аҳы чымазараҟәак ахәшәтәуазар, аха иалшоит изԥырхагоу ыҟазаргьы. Убасҟак иуадаѡума аҳы ааҵганы, лабораториа бзиак аҷы анализ ааҟаҵаны, иззыхәшәу абарҵ ахьааҟәа роуп ҳәа ҵанаԥьык инанҵаны аргылара.

Ҳагәҭыха хада зынамʒеит. Асоура ианалага, ҳзымцеит Кәыдры ахьыҭыҭуаз абара. Ҳхынҳәны ҳҿааҳхеит.

Ҳанҭамҭақәак ҳрылгап ҳлаф-ҭәалаҭарала иаанагақәо аҧхьаѡ инаиаҳәаны. Сталин иулица ианыршәланы ҳнеиуан ҳәа ззаҳҳәоз аулица ыҟоуп ҳәашьа узамҭо идырхәанчаз *Мархьул* ақыҭан. Усеиҧш ақыҭа шәмаҳаʒаци? Уи *Мархьаул* ауп. *Мачара* ҳәа ҳазҿыз аʒиас иахьʒыҭәҟьоу *Маҷароуп*. Шәхынҳәны шәшаауа, *Кәдри* зыхьʒырҭаз ʒиаск ацҳа шәнықсуеит, уи *Кәыдры* ауп. Амшын агаҿа иаваршәны игоу амѡаду шәанаангыло шәнаҧшны Гәлрыҧшь араион анапхгара аѡнқәа жәбауа шәаннеилак, ѡырак шәылаҧш нақәшәоит, аха Кузма Прутков иҳәашьа, шәыбла иабо агәра шәымган, мамзар шәҟьалоит. Уаҟа иаҳәоит, армарахь шәцар *Қарҭ* шәышнанаго, арҕьарахь – еиҭах – *Акәа*. Шәара шәца шәхаҭа иахьыжәдыруа, ма *Қарҭҟа*, мамзаргьы *Аҟәаҟа*. Шәхала ишәзымдыруазар, амѡаду ахьʒгьы шәарѡашьоит, уи амѡаду аҿы шәара ижәбоит, ацивилизациа ахьнеихьоу ҵьара тәылак аҿы ишәымбауа шоссек ахьʒ. Уи Аҟәа ақалақь аҿы иѡалагоит, ақалақь иѡалсны, Аҟәа араион иѡалалоит, уигьы иѡалсны, Гәлрыҧшь араион иѡалалоит, уи ахы инаркны аҭыхәанʒа иѡалсны, Очамчыра араион иѡалалоит хьʒы заҭәык ахьʒны – Қарҭтәи ашоссе.

Мѡамш шәықәлааит!

«Аҧсны ҟаҧшь», 1988

УАҬӘТӘИ АМШ АЗЫ

Уаҭәтәи амш иахьа ишалаго еиҧш, уаҭәы хәы змам ҭоурыхтә документс иҧхьаʒахо, иахьа иѡны ишьҭыхтәуп, иахьа еиқәырхатәуп. Уаѡы ишимбац иласны аҿееиҭанакуеит, аҧштәхәы аҧсахуеит ҳаамҭа. Абиҧарак ахаанхеит ауаатәыѡса рҭоурых аҿы иҟамлацыз ахҭысқәа акымкәа, ѡбамкәа... Аимпериалисттә еибашьра, Февральтәии Октиабртәии ареволиуциақәа, аешьеи аешьеи аҳәаҭыхла еиҿазыргылаз аграждантә еибашьра, коллективла аицынхара аҿазышәара, ажәлар рынасыҧ иазықәҧоз «ажәлар ираҕацәоуп» ҳәа ҵьоукы кыдҭаны рышьра, ҵьоукы рҭакра, аибашьрақәа зегьы раҭкыс ишьаарҭәыраз Аҵьынҵьтәылатә еибашьра, аʒәы дналкааны акәымкәа, ажәлар шеибгоу рахцара, ѡажәижәаба

шықәса «ныхачаҧас» ирыҧхьаʒоз ахаҿсахьа ахыбгалара… «Уцәа-ужьы ианыло ахәра ахгара иаҳа имариоуп, дад, угәаҵа еиҟәшьшьаны ианыло ахәра аасҭа. Убри аҟнытә агәра згар сҭахым уи изыҳәан ирҳәауа. Уи сара игәра згон, бзиа дызбон гәыкала, иныҳәаҿа зжәуан», –иҳәеит акырнтә азалымдарақәа ирықәшәахьаз, зыҧсҭазара мыҟәмабараз быргк. Уи ҳәа дызҿыз Сталин иакәын. Иеилкаара ҳуалуп ус зҳәогьы. Аха аиаша мыжда, уара иудукылома, иудумкылома ҳәа иҵааʒом, ашықәс аикәшара ааҧын шаанаго еиҧш, ахшыѡ лыҧшаахқәа инарҭало, ажәлар намҿханакуеит. Иавахаз ихы ахьигʒааит аамҭа. Абарҭ ахҭыс дуʒʒақәа, ишкәакәаз хҭысума, еиқәаҵәазма, аѡи аʒи еилаҭәазма, изеиҧшразаалак, ақьаад ианҵаны ишьҭыхтәуп. Иҳацәцахьоу шырацәоугьы, разҟыла, макьанала ҳархаануп «зыҧсы ҭоу адокументқәа». Еиқәырхатәуп урҭ ргәалашәарақәа, ранҵамҭақәа, рысалам шәыҟәқәа, шаҳаҭра зуша адокументқәа. Абас ишьақәгылоит аҭоурых, аҧашәқәа ҕәҕәахоит акультура зегьы. Зыҧсы ҭоу ихьымʒҕны иҳадʒами акгьы зхараʒамыз, иреиҕьыз аҵеицәа, ажәлар рынасыҧ иазықәҧоз «ажәлар ираҕацәоуп» ҳәа иҧхьаʒаны шаҟаѡ ҭаркыз, шаҟаѡы ршьыз иахьа уажәгьы рхыҧхьаʒара ахьаҳзымдыруа? Агазеҭ аҿы дықәгылеит аҷьеи аибашьреи рветеран Ҳақы Ладариа. Уи ажәалагала ҟаиҵеит «ажәлар раҕацәа» ахьдырҳәацәоз, иахьыѡнаршьуаз, иахьа уажәгьы зыҭʒамцқәа ашьа ркыдтаталоу гагратәи ахыбра музеины иҟаҵазарц. Ари даараʒа изыдгылатәу, зҟаҵара иахьаҵәҟьа напы арктәу усуп, ари – ҭоурыхла ахәыцроуп, ҧхьаҟа ҳәа анаҧшроуп, уаҵәтәи амш еиҕьхарц азықәҧароуп.

Абасшәақәа иҟаз хәыцрақәак, гәалашәарақәак срылан абри, зҳәамҭақәа анысҵаз ауаѡ лацәажәараз амѡа санықәлоз.

Лыʒбахә акырынтә исаҳахьан. Илхылгахьоу дзыниахьоу ҳәа исаҳақәахьаз рыла, схаҿы ишьақәгылахьан хаҿсахьак: ихьҭашьыз ауаѡ иҿышҭаиҳәҳәо еиҧш, абасҟак, инбанҵакылагьы ажәеиҭарслагьы иуҳәозар, ахьҭа бааҧс зысхьоу, хымҧада, гәаартыла уаѡы диацәажәом, иҟалоит ауаа рыгәрагара лцәыʒны, ргәаҕ лкхьазаргьы. Аха ҳара иаҳаʒбуеи аҧсҭазара ахаҭеи шеиқәымшәало еиҧш, араҟагьы сгәаанагареи сыблала избази еицәыхаран. Саҧхьа дтәан ақьиара зҿықәыҳәҳәа ицоз, аҭашәарахь акәымкәа, ашьхақәа рывҵразы ашәахәақәа зышьҭуа амра еиҧш, зыѡнуҵҟатәи лашарак, қьиарак ҧхаʒа иаауаз аҧҳәыс бырг. Ҳаицәажәара

ашьҭахь мҳәашьа сымамызт, лыҧсы еиқәзырхазгьы убри ауп, апалач дихәаҧшыргьы, маҷӡак иадамхаргьы, бзиарак идылбалон.

Лгәеилгара, лгәынкылара, ашықәсқәа рымацара ракәым, иарбан мзаз, иарбан мшыз, ауаа рыхьӡқәа, ирыҧша-сахьаз ирцәажәашьаз, дызлаҧшыз, илхылгаз...

Абраѣа иҿахысҭәап сара сцәажәара. Дцәажәалааит лара лхаҭа. Ицәажәалааит дара, аҭоурыхтә шаҳаҭцәа рхаҭақәа. Сара исылшоны, исуалны избаз акы заҭәыкоуп – азҭаарақәа рықәыргылара, аҭакқәа еицамкыкәа ақьаад ранҭара.

– *Вера Андреи-иҧҳа, исҭахын зны инасыҧ лашараз, ҿазны ӌьаҳаным иаҿызаз шәыҧсҭазаратә мҿа шәанысны шәҿаашәхар... Аханатә...*

– Саб дызусҭаз аѣнытә салагар? Уи инаидкыланы иаласҳәап. Аѣәа адендропарк, Аботаникатә баҳча, Аѣәа ашьха баҳчаитәырц иаҿыз уҳәа рыхьӡқәа анеиқәыҧхьаӡо, ӌьаргьы ирҳәо смаҳаӡац Апионерцәа рпарк, уажәы Кәрченко лыхьӡ зху зтәқәаз, уи еиҭазҳаз, изааӡаз рыӡбахә. Уи апарк уахьынҭало уармарахь итәын Шаншиев; уарҕьарахь – Толстои. Ааи, Лев Толстои ихаҭа иҷкәын. Убри иѣны баҳчааӡаҿыс аус иуан саб, Андреи Пиотр-иҧа Сигәуа. Ҳаихылҭит ҿыӌьа аӡҕабцәа. Саҳәшьа Лидеи сареи. Лида лхаҭа Амашукели ижәлан, арратә ҧырҿын. Аҳаирплан каимыжьзар, аӡәы дҭаимырхазар, аҧырҿгьы ажәлар дызлараҕахозеи, аха усѣан ауаҿы харас идуҧхьаӡалалак ауан, ажәлар драҕоуп ҳәа дҭаркит, дыршьит. Сара схаҭеи сареи ахшара даҳмоуцызт. Иѣалап, уи иаҳагьы еиҕьзаргьы. Илахьынҭахоз еилкаан. Аҭоурых аҿы иѣалахьоу зхацәа бзиахәха извагылаз аҳәса ахшара дахьҳамамыз иаҳа еиҕьын ҳәа рҳәауа? Убас зҳәауаз аҳәса зықьҿыла исыцҭакын. Убасѣан Сталин «Жить стало лучше, жить стало веселей» –ҳәа алозунгқәа кыдиҭон. Лида илхылҭыз лоуп, аа, акаҳуа ршны иузаазгаз, аҧсуа скульптор Иура Ҷкадуа иҧшәма. Ари аҭыҧҳау? Уи дара рыҧҳа, еицырдыруа ашәѣәыҿҿы Гьаргь Гәлиа иҭаца лоуп. Иумбари, адунеи агьаргьалас иаҿызоуп. Сара саб Толстои иҧа иҿы аус иуан. Саҳәшьа лыла смаҭа Дырмит Гәлиа иҿнаҭа дыҿнагылоуп. Уара узсазҭааз... Нестор Лакобеи Сталини реизыѣазаашьа. Аха зны иуасҳәап уи злаздыруа. Сара сыҧшәма Михаил Антон-иҧа Ӌьергениа иакәын. Арра амаҭ азиуан. Чынла дподполковникын. Аҧсны арратә комиссарс

дыҟан. Аҵара дуқәа дрылгеит Қарҭи Ленингради. Миша диман еишьа заҵәык – еицырдыруа аҧсуа дирижиор, раҧхьатәи аҧсуа скрипкарҳәаҩы Лев Ҷьергениа иаб, Гришьа. Аха Миша иман хә-ҩык аеҳәшьцәа. Убарҭ руаʒәк, Шьахәсна зыхьʒыз длыхшеит... Нестор Лакоба. Абасала, Нестор иан лашьа гәакьа сара сыҧшәма иакәын. Аҧсыуала, ишудыруа, ан лашьа идуʒʒаны пату иқәуп. Адунеи азна пату иқәиҵон Несторгьы ианшьа. Ҵаны, аншьа иаҵкыс қәрала аеҳәшьаҧа деиҳабын. Аиуара аамышьҭахьгьы урҭ еидызкылоз рацәан. Нестор иеиҧш Мишагьы «Кьараз» далан. Аменшевикцәа рықәҧаразы Аҟәа инаркны Қәҭешьынʒа днеит. Ҟәбантәи абандақәа рықәхра далахәын. Ажәакала, Нестор иарҕьажәҩақәа дыруаʒәкын. Рдунеихәаҧшышьа еизааигәан. Аҩыҷьагьы аҵара бзиақәа рыман. Еицныҟәон, еизҵаауан. Аҟәа иҟоума, ақыҭаҿоума руаʒәк дыҟамкәа егьи иреиҵоу сасыкгьы дидикыломызт. Иахьысҳәо ҧшʒам, схаҵа иоуп, аха Миша ауаа рҿы ихымҩаҧгашьа идыруан. Ус дыҟамызҭгьы ҳара ҳзеибадыруамызт. Ҳахьеибадырызу? Аҟәа иҟан Ҷьамтәыла ахәаахәҭра ахаҭарнакра. Убарҭ адкылара рыман, асасцәа дахьқәа нарыҧхьон. Убраҟа ҳаибадырит. Ҳазыхынҳәып узҵаара. Мап, уи уҳәан-сҳәаным. Ииашаҵәҟьаны Сталин даараʒа пату иқәиҵон Лакоба. Урҭ реицәажәара, реицныҟәара, ҩнаҭала реиҭанеиааира зыблала избахьз рахьтә руаʒәк, машәыршәа деиқәхан, ҷьаҳанымынтә дхынҳәны дааны уаҧхьа дтәоуп. Лыхны ақыҭан Сталини Нестори еидтәаланы акранеицырфоз, сара, иқәҧшʒаз аҭаца, сырхагыланы, изныкымкәа аҩы снаҳахьан. Уажәааигәа аʒәаʒәала исгәаласыршәон убасҟан астол ирыцахатәақәаз. Аʒәы, аʒәы заҵәыкгьы иаҷьал ааны, ихы нықәҵаны дымҧсит. Абахҭақәа, алагерқәа, аҟарсқәа, ишдырҳәацәоз иршьыз... Сыблала избахьан Сталин уахынла Нестор иҟны ҧхьара даангылауа. Несторгьы Москва даннеилак Сталин иҩныҟа неирҭас иман. Уи бзиа ибон Нестор иҧшәма Сариа иҟалҵоз афатә, еиҳараʒак акаҵахәыр сыҵбал. Быфатә сеилаҳаит Сариа ҳәа ателефон дасуан.

– Аʒәырҩы ргәы иаанагоит Нестори Сталини еибаҭахын, аха Бериа дрыбжьалан ацәгьа рыбжьиҳәеит, диқәлазшәа, дишьуазшәа еиҿикааит, насоуп Сталин Нестор ишьра данақәшаҳаҭхаз ҳәа.

– Ои, шаҟа имарианы иазнеиуазеи, шаҟа Сталин дырзымдыруазеи ус зҳәауа. Бериа, ақьаҳиа, Сталин игәы иааҭашәоз, аҳәаха иоуаанӡа инаигӡон акәымзар, ихала акы иӡбуа, ихала уиаҟара идууз аусқәа ҟаиҭо дыҟазма!

– Вера Андреи-иҧҳа, схаҽы исзаамгауа, абасҟак изааигәаз ауаҩ, димыхәозар иҧырхагамыз, дишьырц апалач изидиҭазеи?

– Уи аилкаара мариоуп. Сталин ауаа дуқәа, ареволиуционерцәа иашақәаҭәҟьа зылихәдаитәуаз ҧхьаҟатәи рымшқәа, иахьатәи русқәа мацара ракәмызт. Уи иалыхәдаитәуан урҭ ираҩсхьаз рымшқәа, рфырхаҭарақәа. Џьоукы ирцәигон, иара итәитәуан ридеиақәа, даҽа џьоукы – рбиографиақәа. Кавказ иара ида революционер дыҟам ҳәа рҳәартә иҟаҭатәын. Убри азыҳәан иқәыхтәын, рыхьӡгьы ырцәатәын ареволиуционерцәа иашақәа. Аҳы, урҭ ықәихит. Аха урҭ зусҭцәаз здыруадаз? Изҳәар зылшодаз? Урҭгьы ықәхтәхеит. Абри бзиаӡаны еиликааит ақьаҳиа, апалач. Сара сахьҭакыз…

– Саҭашәымҭан, аханатә…

– Август ҩажәи жәба, 1937 шықәсазы, ахәылҧаз, асасцәа ицны абыржәы аресторан «Амра» ахьыҟоу дныҩналеит арратә комисссиа аподполковник Михаил Антон-иҧа Џьергениа, сара сыҧшәма. Акрыфара иналагаанӡа дрышьҭаланы дныҩналеит аорган аусзуҩык. Ибзианы еибадыруан. Инеидтәалеит. Акреицырфеит. Асасцәа наскьаргеит. Рҩыџьа рхала ианааизынха, Миша, адҭа сымоуп, усыцны уааларoуп, иуазҭаақәарц иҟоуп ҳәа наиаҳәаны, ҩ-сааҭк рышьҭахь Қарҭҟа дрышьҭит. Сара аҩны сыҟан. Сизыҧшын. Шаҟаҩы ирҳәахьаз, Миша, умаҭурагьы кажьны, Аҧсынгьы уалҭны уца, уҭаркуеит ҳәа. Сзыхдырҟьозеи иҳәон, иуамызт. Зегьы ирыхьуаз убри акәын. Цәгьара ҟаҳамҭац, ҳашҧаҭаркуеи рҳәон. Аухаҭәҟьа, асааҭ ҩба рзы, шаҳаҭс дҟарҭарц, агәылаҧҳәыс дрыманы иааит ҳуадаҽы. Хәыц-хәыц еимырдеит. Акгьы рымбеит. Ауада зегьы амҳәыр аадырхеит. Сара спианисткан. Спианина уахь иҩнахеит. Схаҭа илахьынҭахазу? Мап, уаҳа Аҧсныҟа даарымгаӡеит. Азнык азы иҳаҳаит Гәымсҭа аҧшаҳәаҽы дыршьызшәа, аха уаҟа иршьыз дрыламызт. Уаҟа дыршьит иара иҩыза бзиа Владимир Гвалиа. Уи иҩыза аҧсуа дмаҷын. Ах, пату шҧеиқәырҭоз Лакобеи иареи. Америкаҟа дцон Гвалиа. Нестор бжь-долларк имазаарын. Уанаауа џьара акы алаахәаны иааугап ҳәа ииҭеит. Иара дхынҳәаанӡа Нестор дышьны, дахьыржыз

дыҵхны, инышәынҭрагьы рҩашьаны, ажәлар драҕоуп ҳәа рыларҳәахьан. Агвалиа иаахәаны иааигеит акостиум злыҵшаз аба. Уара уаҵкыс изааигәазгьы Лакоба мап ицәыркит, аҳамҭа шизааугаз аʒәгьы иоумҳәан ҳәа шиарҳәоз, сара сыламыс сзыфом, исиҭаз аҧарала аҳамҭа изаазгеит, иара дыҟамзаргьы, иҧҳәыс дыҟами иҳәан инаганы Сариа илиҭеит. Аҟәа аизара цон. Бериа далахәын. Аʒәы дҩагылан Нестор Лакоба аҳамҭақәа Американтәи изаазгаз, иҩыза гәакьа анапхгараҿ аус иуеит иҳәеит. Уиакәхеит. Аҵара ду змаз, амаҵура ду иахагылаз Владимир Гвали дҭаркит. Ишуасҳәаз еиҧш, изласаҳаз ала, уи дыршьит абыржәы аспорттә база ахьыҟоу, Гәымсҭа амшын иахьалало азааигәара. Шаҟаҩы ршьыз адунеихаангьы еилкаашьа аиуам. Сара сыҧшәма Қарҭ даннарга, ҩымз раҟара иҧсы ҭан. Саноурышьҭ, ашәҟәы аласҵеит ихабар аилкааразы. Уахәаҧш исзаарышьҭыз. Зхы зтәым ҷьоукы ирҩыз ҷьушьоит. Дызгаз ачымазара атәы аҳәоит. Данҧсы амш, уимоу дахьҧсызгьы ахәшәтәырҭагьы. Аха анаҩс иану ауп аҷьашьатә. Дахьҧсыз аҭыҧ рыздырʒом. Ари аҩыза уаҳахьоу! Иҭахашьа шыҟалаҵәҟьаз уамак ҵуам еилыскааижьҭеи. Абар, уи адокумент уахәаҧш. Камерак аҿы ицҭакыз, зыблала избаз иҩит. Уи иҧсы ҭоуп, Гәдоуҭа дынхоит. Уи излаиҩуала Михаил Антониҧа Ҷьергениа ахарақәа идырҵоз зегьы мап рцәикит. Егьа ддырҳәацәазаргьы акгьы инапы аҵаимҩит. Жьаҳәала ихы ишасуаз мацара дыршьит. Сара, ишуасҳәаз еиҧш, ауада зегьы хәыц-хәыц ианеимырда, амҳәыр анаадырха, сан лахь сцеит. Сышҭаркызу? Сҭаркит сгаʒарала. Шаҟаҩы исарҳәазеи бымцан ҳәа. Сара спианисткан. Апианина сара сзы ирҵага шәҟәын. Есҿены иасмырҳәалар ауамызт. Сымаҭәа-ҩыҭәа акгьы агәхьаа скым, спианина заҵәык сышәҭ ҳәа аорганаа срыцрымҵит. Сан бымцан лҳәеит. Сызҭаркызеи, иҟасҵахьоузеи цәгьарас! Ахацәа ҭаркит, иашоуп, аха иҟалоит, урҭ ҷьара ажәақәак еимаркзар, мамзаргьы иҟалоит, ирзымдыркәа шәҟәык рнапы аҵарҩызар, сара иҟасҵахьоузеи! Абасоуп зегьы рҭакра шымариахаз. Дасу дхәыцуан сышҧаҭаркуеи, цәгьарас иҟасҵахьоузеи ҳәа. Абзиара иҟаиҵахьоу дахырҟьаны дшыршьуаз аʒәыр ихаҿы изаагозма! Снеит НКВД аҟны. Баазгазеи, бызусҭада? Иахьеиҧш дысгәалашәоит зыҟны снеиз. Даҧсуан. Сыҧсымзар ижәла Ҭарбан. Ашьҭахь, рыцҳа, иаргьы дыршьит. Сызусҭаз аниасҳәа, схаҵа ибзианы дидыруазаарын, бца аҩныҟа иҳәеит. Изымуит. Сара спианисткоуп, схаҵа дҭашәкызаргьы спиани-

на иахароузеи, арахь исышәҭ сҳәеит. Агаʒа! Иҟоу басҳәап, ҷьергениаа рҭаца, бца, бҽыҭҷәак акәымзар, бусқәа ҽеихом иҳәеит. Иара акы иҳәоит, сара изуам. Убри аамҭазы ҷьара иҧхьеит. Иара дцоит, сара сишьҭоуп. Кабинетк дныѡналеит. Сара сгылоуп. Дуаѡҧсы бзиоуп, даадәылҭыр иҭегь сиҳәап, ишҧасимҭари спианина ҳәа. Ииашаҭәҟьаны, иарада ҧсыхәа сымамызт. Схаҭа, издыруан, Қарҭ дыҟан. Саргьы аконсерваториа сҭаларц акәын. Сҽазыҟасҭар, сҭалар, схаҭагьы абахҭаҽы дызбалар... Акоридор дыбжьаланы аʒәы дааиуан. Даасыдгылеит. Бызусҭада? Аҧсны арратә комиссар, аподполковник Ҷьергениа иҧшәма соуп! Ара бааишь Ҷьергениа иҧшәма иҳәан, сганаҽыҭәҟьа иҽаз ашә камеразаарын, иааиртын, днасыцәхасны сныѡнаирҧалеит. Аҕьеиѡҳәа ашә лаиркит. Уаҟа избақәазу? О, дызбеит, аха уаѡы дидыруа дыҟазма! Убасҟак дырҟәаҟәахьан дышдырҳәацәоз Михаил Чалмаз иҧҳәыс Қсениа. Лхы-лҽы зегьы ашәыта иаганы иҟан. Аарла дцәажәон. Сыбзымдырʒеи анылҳәа, схы еилагоз ҷьысшьеит. Ашьҭахь Драндаҟа ҳаргеит. Акамера ҳаѡнаргалаанʒа ашә аҽы икнаҳаз аҕәыцәмаҟьа сылаҧш нақәшәеит «карцер» ҳәа шаныз. Аха ҳзыѡнаркыз карцермызт. Егьирахь акамерақәа зегьы абаандаѡцәа рыла иантәы, уигьы камерас иҟарҭазаап. Иааицарсаны акәакь аҽы ацәарҭаҕәы кҽагылан. Жәааѡык цәарҭаҕәык ҳаицықәиан. Ҳган ҳақәиазар акәын, убасҟак ҳаидыҕәҕәалан. Абахҭа аиҳабы Костин ижәлан. Ҳәсақәак убри иазҭааит, иҭаркыз ахацәа рацәаѡʒоуп, урҭ рыҳәсақәа усҟак ҳрацәаѡʒам, егьырҭ абаҟоу ҳәа. Ииҳәазоуп ухаҽы иузаамго: «Вы попали в процент», –иҳәеит. Абриаҟара процент ҭактәуп ҳәа иҟазаарын. Ҳазегь ҳус еиҧшны ирыʒбеит. Астатиа ѡынѡажәи жәаа, апункт жәаѡа. Бхаҭа аконтрреволиуциатә ус дшаҽыз бдыруан, ицәгьа бымҳәеит, дыбҭәахит. Аҧхынра ааит, ҳхәаҽны аҧсра ҳалагеит, арахь аҳауахь зынʒа ҳаурыжьуам. Акрыфара ҳаҟәыҭит. Убри ашьҭахь уахынла, аамҭа кьаҽ хәыҷʒак ҳандәылырго иалагеит. Ашьҭахь ҳаргеит Қарҭҟа, Орҭачалтәи абахҭахь. Убраҟа ҳастатиақәа рыҧсахит. Уи астатиа иахьʒын ЧСИР. Уи иаанагоит: «член семьи изменника Родины». Иҳақәырҭеит хәба-хәба шықәса. Ҳдәықәыргалеит. Ҳҭоуп аидарагага адәыҕба. Амѡа ҳақәын мызки бжаки.

– *Шәрацәаѡны шәеицызма Аҧснынтәи?*

– Сара издыруаз ѡажәи фбаѡык иреиҳан. Зегьы амаҭура дуқәа ирхагылаз рыҳәса ракәын. Иаҳа ҳҽеидкыланы ҳаҟан

Мегии сареи. Меги дузымдырʒои? Зегьы еицырдыруаз абалерина, аӊшʒа-ссир Меги! Акаӊдан Каҷарава иаҳәшьа, Костиа Семерӊьиев иӊшәма. Сара иаасхызгаз зегьы ларгьы илхыганы дхынҳәит. Лыӊсы ҭоуп. Уажәу? Лымаҳә иҿы дыҟоуп. Аӊсуа университет иахагылаз Заур Аѡʒба ианхәа лоуп.

– *Саҭамыз, уи иӊшәма лыжәла Каҷаравоуп.*

– Лыжәлаҭәҟьа Каҷарава акәым, аха Семерӊьиевоуп. Костиа Семерӊьиев иӊҳазаҭә лоуп. Лани лаби анҭарк, лара асаби ланшьцәа дырҭәахит рыжәла лхырҭеит, мамзар дыршьуан. Убри исгәаланаршәеит. Алагер аҿы дҳацҭакын Авель Енукиʒе иҭаца лыӊҳаи лареи. Лыӊҳа, жәаха шықәса зхыҭуаз, хәышықәса лықәырҭеит, лан аа-шықәса лықәын. Аӊҳа лыҿҳәара анынҭәа доурышьҭит, ан иҭегьы даанхар акәын. Аӊҳа сцом лҳәан ирымуит, ан усгьы доурышьҭуамызт. Урҭ реибарҭәыуара уаҳар... Ишуасҳәоз саҟәыҭит. Мызки бжаки аатҳьаны ҳнаргеит Акмолинст. Уаҟа узызҭааз... Абахҭақәа рҿы иҭегьы исықәшәақәаз... Қарҭ сааигәаратәи акамераҿ дҭакын санхәыӊҳа, Нестор Лакоба иан Шьахәсна, ҳамхәаҿырц ҳанаадәылыргоз лара дахьҭакыз акамерагьы ашә анаадыртлоз еиқәшәалон, убасҟан сылаӊш налықәшәауан. Ддырҳәацәон. Аха Шьахәсна ахаҭамӊҳәыс ззырҳәоз лакәын. Исгәалашәоит, зны Нестор дицны Калинин дыҟан рыѡны, Лыхны. Шьахәсна Калинин дааизыҭҟьан, иҟашәҭақәоу иашам ҳәа лҿаалхан, хаҭаҭас диҿагыланы диацәҳаит. Амала, рқыҭан зегьраӊхьаʒа аколнхара далалеит. Абахҭаҿы уи бааӊсыла ддырҳәацәон. Лыҷкәын мап ицәылкырц уаѡы иимбац лзааргеит. Дубар аарла дудыруан. Ашәытақәеи ашьеи дырганы дыҟан. Илымуит. Лыҷкәын изы шәҟәы бааӊсык лнапы аҭалымѡит. Уахык асааҭ ӊшьба рзы дындәылганы дырган, иналгәыдҭаны дыршьит. Нестор Лакоба иӊҳәыс Сариагьы дҭакымыз. Шәҟәык аҿгьы самыӊхьац, ирҳәонгьы смаҳац уи аӊҳәыс лаҟара... Саҭоумҭан, аҳәара сылшом. Лыҷкәын Рауф ишибоз аҳәызба надыркылеит лгәыӊҳәы. Бхаҭа дышконтрреволиуционерыз, Аӊсадгьыл шиӊсахыз, ажәлар дышраґаз ала ашәҟәы бнапы аҭабымѡыр бгәыӊҳәы ҿаӊаҳҟоит рҳәеит. Жәиӊшь шықәса зхыҭуаз лысаби аҳәҳәара далагеит, сан, папа усгьы дыӊсхьеит, бнапы аҭаѡ иҳәеит, уаҳа илымуит. Лгәыӊҳәы ааҿдырффеит. Акамера дахьҭарыжьыз, ирулак, аҳәса ашьа нкыланы деиқәдырхеит. Ашьҭахь лхахәы ишахоз иааҭхуа мацара, сара данызбаз аҭыхәтәан лхы ажьы зегьы ааӊшуан.

Ирҳәон лхахәы ыҵижәжәеит ҳәа Бериа ихаҵа. Уаҳа лхаҵа даалмыхәшьадкәа дыршьит. Рыԥкәын Рауф 1944 шыԥсаҩ дырхашҵшәа деиԥәханы дыԥкан. Ашьҭахь Бериа ихаҵаа иԥаиҵаз адҵала дыршьит. Усԥкан ауаа дуззақәа, Ленин ивагылаз ареволиуциа ирейҕыз аҵеицәа ранаҵәа, рыҳәса, рыхшара... Знык ала жәа-нызԥҿык аҳәса қәыԥшԥәа... Апианисткаҵәа, асахьаҭыхыҿцәа, актрисаҵәа... Адипломатҵәа, ашәԥәыҿҿцәа, аҵарауаа рыҳәсаԥәа, рыԥҳаҵәа... Бухарин иԥҳәыс, амаршал Тухачевскии Рыкови рыҳәсаԥәа, раҳәшьҵәа...

– Шәажәа саԥылоит, ишәсырбарц иаазгеит. Абри аԥҳәыс дыжәдыруама? – ажурнал аартны инал сырбеит.

– О, Лиза! Амаршал Тухачевски иаҳәшьа Елизавета Николаи-иԥҳа Тухачевскаиа лами! Аҵара ду лыман, шьҭрала даамысҵан.

– Сышәзаԥхьарц сҵахуп уи илыҿуа агәалашәара аԥнытә абзацк:

«Постепенно появлялось отупение, притерпелась к беспробудному мраку и ужасу. Быть может это и помогло не сойти с ума. А между тем наши судьбы, судьбы жен, висели на волоске. В верхнем эшелоне власти не могли прийти к окончательному решению, что с ними делать? Нам, однако, было известно, что Молотов был за расстрел, – ведь мы много знали» («Огонек», 17.1988 ш., ад. 21).

– Елизавета Николаи-иԥҳа дызлаҵәажәо аибашьра аныԥалаз аамҵоуп. Иуасымҳәеи, лагерк аҷы еиҵҵакыз аҳәса жәа-нызԥҿык ҳреиҳан. Аибашьра ҳшәышьҭы ҳҳәан, ҳагәра згодаз, арахь ҳаҷҳәара нҵәеит. Илҳәо иашоуп, иахьа уаҵәы ҳаршьуеит ҳәа ҳаԥшын. Ашьҭахь, ҳархашҵу, ус ҳаанхеит. Убас ҳаԥкан 1946 шыԥсаҩ. Исхашҵыз, ҿынҿажәи ԥшьба рзы, ҳара аҳәса алагер аҵелԥәыц аанда ҳанҵцаны, ҳҵыԥан иҵаркит ҵҿа рымамкәа инаргаз ахацәа. Иԥахҵоз уасымҳәои. Аҭын 50-55 градус ихьҵоуп, аԥхын убасԥакҵәԥьа ишоуроуп. Исызуаҳәом реиҳа еицәоу иарбану, ахьҵа акәу, ашоура акәу. Аҭын асы иаҵаҳаз, изыԥҵәааз аисыр ԥшааны ихәыҵхуа, еизаагон. Иԥшьыркцаны иԥԥаны асы иалхыз аандаԥәа еиԥәаҳҵон. Аурҵ анаслак, асы амгарц, акраамҵа ишьҭахарц, нас аарыхра иаҳа иазеиҕьын. Уи аамышьҭахьгьы Москва азыҳәан амаҵәа ҳҭахуан. Сара зны сычмазаҿханы аԥсра салаган, Меги сыԥсы еиԥәлырхеит. Уи, еицырдыруаз абалерина, лразԥы иакын, ашьышьмаҵраҷы аусура лоуит. Уаԥа ибзианы аус ахьылуаз

абаандаѡцәа рымыцқьара ахьылгоз азыҳәан афатә инацҭашәа илырҭон. Саргьы инасҽаҭо сеиқәлырхеит. Ҳаурышьҭит жә-шықәса анынҭәа. Аха даҽа жә-шықәса адәы сықәын аҳәызба ҭар сахагылан. Ѡынѡажәи жәаба километр азааигәахара азин сымамызт ақалақь. Рыҧсы еиқәханы ихынҳәқәаз... Ааигәа дыҧсит Шура, акомҽареидгыла амаӡаныҟәгаѡ Владимир Хишба иҧҳәыс... Лакоба ицхырааѡыс аус зуаз Петросиан иҧҳәыс, Меги, нас сара...

– *Аӣыхәтәантәи азӣаара. Шәара, ҧҳәыск лаҳасабала, шәзыниаз амш еиқәаӣәақәа зегьы инарылышәкаартә, реиҳа алабжыш анкашәҭәаз иарбан мшу?*

– Реиҳа санҭәыуазу? Иуасҳәар усхыччар? Ишудыруа еиҧш, аҧҳәыс лыхцәы дузар пату ақәуп Кавказ, еиҳараӡак Аҧсны. Ахцәы змам дыҧҳәысӡам ҳәа акәын саргьы сшааӡаз. Зыгәчамахқәа ракәым, зшьамхқәа инахысуа зыхцәқәа дууз дубарын. Саргьы сыхцәы дуун. Акмолинск ҳашнаргаҭәҟьаз, ҳазегьы ҳахцәқәа зны ҳахәда илыҭакны идырҟәыдит, нас илықәыршәны далақьла ҳахқәа рсеит. Саргьы убри аҽны аҟара алабжыш касымҧсац, убри аҽны аҟара аҳәса рылабжышгьы сымбацт...

«Аҧсны аҟазара», № 3, 1988

ААМҬА ҼЫЦ, АМѠА ҼЫЦ

(13.12.1988. Жәлар рфорум «Аидгылара» аизара ду аҽы иҳәоу ажәа)

Сабиҧара зхаану ашықәсқәа рымацара ракәым, акыр ашәышықәсақәа ахыҭуеит, аринахысгьы, ҳрыцҳара агартә, сгәанала, ҭыхәаҧҭәара аураны иҟаӡам, аҧсуа жәлар рықәҧара зызку: рыдгьыл гәакьа аҧшәымацәас дара амазарц, рразҟы аӡбара дара рхаҭақәа ақәиҭзарц. Ари ақәҧара – иҧшьоу, ақәҧарақәа зегьы раҭкыс ииашоу қәҧароуп. Ламыс змоу, марцхалк иадамхаргьы ауаѡра злоу, ари ақәҧара ма дацхрааларoуп, ма, уаҳа илымшозар даҧырхагамхароуп. Усҟак ихьаам, ишьаарҭәыроу ари ақәҧара мѡаҽы аӡәырѡы рхы ахьақәырҭаз даҽа ҷьоукы уаҳа нарылмшо иахькарахаз, урҭқәа зегьы ҭыҧк уаѡы ирзиҧшаауеит. Ихадоу, ажәлар рхаҭа

рыҟазааароуп. Исыздыруам иахьынӡанасыԥу, исыздыруам иахьынӡаразҟыдароу, аха аԥсуа хәышҭаарас иоуит убасеиԥш адгьыл ҽеыҵ, дгәыла ааигәаз, дгәыла хараз, зымч ааибызҭаз аӡәгьы дызвымсыц, аринахысгьы дызвысраны иҟам.

Ҳаргәылаларым ашәышыҟәсаҟәа. Аҵыхәтәантәи шәышыҟәса заҵәык иналагӡаны ѡынтә аҟәӡаара, анҵәаӡара инхыҟәгылеит аԥсуаа. Зны, амҳаԥьырраан, рыбжеиҳараѡӡак налаӡит, ашьҭахь, ааигәа, 1937–1953 шыҟәсҟәа раан иҟалаз, амҳаԥьырра аан иҟалаз иаадѡыло, амилаҭтә трагедиа рхыргеит.

Ааигәа акәу, хара акәу, урҭҟәа зегьы иҳаѡсхьоу роуп.

Иахьатәи амш...

Изеиԥшроузеи, Аԥсны ҳәа, географиатә еилкаара мацараны иазынханы иҟоу, ари адгьыл ҽеыҵ иахьатәи ахаҷы? Изеиԥшроузеи аԥсуа жәлар рҭагылазаашьа?

Ишеилыскааугьы, сызрыҟәшаҳаҭхом зынӡа агәкаҳара иамҽеханакуа. Убасҵәҟьа исызсыдкылом, гаӡа дыччаѡуп ҳәа, мҵәыжәѡада аԥырра. Илхтәуп, иԥшаатәуп урҭ аѡ-полиуск ирыбжьоу агәҭантәик. Иаҳҭахызарц адунеи ҳанызаарц аԥсуаа, иҳахшароуп убасеиԥш иҟоу хшыѡк, милаҭтә философиатә системак, иахьатәи аиаша аихшьаала ахьазуу, ԥхьаҟазы иԥсеиҟәырхагоу, ҳхыҟәкы ду ииашоу, амѡа ҳаҟәызҵо.

Ухатәы ԥышәа умамкәа,ужәлар рҭоурых ԥышәа аилкаара уцәыуадаѡхоит. Изхысҳәааауа, уажәшьҭа шыҟәса ѡажәижәаба иреиҳауп аԥсуаа ҳахҭыс дуҟәа ма шаҳаҭс срымоуижьҭеи, мамзаргьы акыр срыхәоит ахьысгәахәуа, схы ахымбааауа, исылшо ахәыҷала, снарыцхраауа, сааиуеижьҭеи. Иаҳа санҟәыԥшыз, сеиҳа рдыруеит, сеиҳа иҟәыԛоуп зысгәахәуаз ирҳәо сныҟәныҟәар, уаҳа аҭахӡам сҳәон. Сусгьы иаҳа имариан. «Иахьышәхәо сшәыццоит, шәыгәра згоит», –иаҳа имариоуп. Иуадаѡуп: «Иахьуҳәо ҳуццоит, угәра ҳгоит». Ҳабиԥара абри, аѡбатәи ааҭагылеит. Агәҭыха, ахыҟәкы еилкааауп. Аҟәԥара зызкхаша дыруп. Иуадаѡхеит уи анагӡарахь укылызго амѡа аԥшаара. Ухаҭа, ухазы иузымдыруазар уи амѡа, азин умам даҽеаӡәгьы духьырԥшны игара. Агәҭыха аҳәара, аиҭаҳәара, амца ацраҵара – имариоу авторитет арҳароуп. Сажәаҟәа зыҟәку жәдыруеит.

Абарҭ схәыцраҟәа зхәыцраз, схьаҟәа зхьааз аӡәык ѡыԥьак ҳааицәажәан, еизаҳгеит аинициативатә гәыԥ. Аизара. Иахьа имѡаԥаҳгоит уи афорум раԥхьатәи аизара ду. Аамҭа

кьаҿ иалагӡаны, афорум анапхгара ирҽит аустав, иазгәарҭеит апрограмма.

Ҽбаҟа ажәа афорум азыҳәан реиҳа ихадоу ҳәа исыҧхьаӡо. Афорум ҟалароуп аҧсуа жәлар ирыхшыҽҭраны. Аҧсны ҧхьаҟатәи алахьынҵа аӡбаразы гәаанагарақәас иҟоузеи? Иарбану иаҳа изыдгылатәу? Автономтә республика азинқәаҵәҟьа, автономтә республика астатусҵәҟьа амазар, иҳазхоит рҳәоит ҷьоукы. Теориала азинқәа меигӡарахда иҳамоуп уажәгьы. Ҳконституциа уаҧхьар, агәырҕьара уагоит. Убраҟа иану зегьы аҧсҭазаараҿы ишәоуеит ҳәа хаҭала сара хынтә ирҳәо саҳахьеит, 1958-1967-1978 ашықәсқәа рзыҳәан. Хынтә иржьаз, дгаӡамзар, уаҳа агәра имгароуп. Уажәшьҭа азҵаара ықәгылоуп абас: иалхтәуп ҽба рахьтә акы.

Актәи. Ишыҟоу еиҧш, иаҳҳәаап, Даҕьсҭан, Иакутиа, Коми уҳәа, автономтә зинқәа аманы, РСФСР иалаҵазааит Аҧсны.

Аҽбатәи. Республикак иахьыҧшымкәа, мамзаргьы афедерациагьы иаламкәа, хазы, ишыҟоу еиҧш, иаҳҳәап, Қырҭтәыла, Ермантәыла, Еидгылоу республиканы иҟаҵатәуп Аҧсны. Абри, аҽбатәи, убасҟак иҳараку гәҭыхоуп, азҵаара ақәыргыларатҵәҟьа рзыгәаҕьуам ҷьоукы. Уи ҟалашьа амаӡам, изаҳҳәарызеи рҳәоит. Егьи, актәи, иаҳа аҟалара мариоу ҷьушьап.

Ҳара жәынгьы ҿангьы милаҭк ргәы наҳмырхаӡац. Уимоу, ҳқьиара ааҳәны ҳхы ианҟьо ҳааиуеит. Ахаан аӡәгьы ибызшәа иҿаҳамхӡац. Аҧсны амчра зегьы аҧсуаа ианаҳкызгьы, егьырҭ амилаҭқәа рбызшәала аҽра аҧхьара азин раҳҭон.

Аҧсны Еидгылоу республиканы ианыҟалалак, араҟа инхо амилаҭқәа иарбанзаалак ҷьара акала ргәы нырхахом. Иҽлоит, иаҧхьалоит рхатәы бызшәала. Хараӡа еиҕьхоит рсоциалтә ҭагылазаашьа. Убасҟаноуп ҳҳәынҭқарраҿы амилаҭқәа зегьы зинла ианеиҟарахо.

Октиабртәи ареволиуциа аидеиақәа раҧхьаӡа иадгылаз иреиуоуп аҧсуаа. Аколлективизациа анырҳәа, иаҿамгылеит. Асовет Еидгыла Афырхаҵа ҳәа ахьӡ зыхҵоу милаҭла, хыҧхьаӡарала уахәаҧшуазар, напык иамоу анацәкьарақәа рхыҧхьаӡараҿы иалашәоит аҧсуаа. Аинтернационализм акәзар, иҳамоу иреиҕьу – ҳадгьыл атәым милаҭ ықәнҳархеит. Абарҭқәа зегьы рышьҭахь, ииашам, аҧсуаа зинла егьырҭ амилаҭқәа ҳахьраҟарам. Иҳавырбо акы заҵәыкоуп – ҳмаҷра. Ауаҽы иоура ахькьаҿу азыҳәан ауаа ҟәыҕақәа ахьтәоу

дрыдумыртәалар иаѡызоуп хыԥхьаӡарала шәмаҷуп ҳәа амилаҭ рзин армаҷра. Агуманизм злоу даҳзымгәааароуп, ақырҭқәа ҳҳы нарыԛәкны, шәаргьы ҳаргьы зинла ҳаиҟараз ахьаҳҳәо. Милаҭк раҭкыс даҽа милаҭк зинла реиҳатәра ииа-нагозеи? Уи иаанагоит зинла еиҳаутәыз амилаҭ арасизм, ашовинизм рылааӡара. Ианаҭаххо аамҭазы, Аԥсадгьыл ахьчараҷы, Аԥсадгьыл азыҳәан ашьа акаҭәараҷы зегьы зинла ҳаиҟаразар, зинла ҳаиҟаразааит аҭынчра аамҭазгьы, Аԥсадгьыл алаҭҳаԥьра аамҭазгьы. Иабоубеи, зинла шәабеиҟарам ҳәа исазҵаар ауеит. Иааҳгап ҷырԥштәык. Аԥсуаа зынӡаскгьы ирзымҵааӡакәа, рыдгьыл ҽеыҵ-ҽеыҵ ишаны, Аԥсны Анҭыҵынтәи иааua, зхазы изҭахугьы, аорганизациакәа изҭахугьы меигӡарахда ирыҵауа иахьааua, иаанагозеи? Аԥсны иаадрыхуа амал, аекономика Аԥсны анҭыҵ ирмазҵаакәа аныхра азин ахьрымам иаанагозеи?

Ленин данԥсы инаркны, ҳазныҵуа ҳааиуаз амѡа, зегьрыла иаҳныԥшит. Шәахәаԥш, шәаԥхьа аҭоурых. Амилаҭ хыԥхьаӡарала шаҟа идуу, убасҟак идууп рҭоурыхгьы, шаҟа рхыԥхьаӡара маҷу, рҭоурыхгьы убасҟак ихәыҷуп. Усоуп иахьатәи аҭоурыхҭҵаара шышьаԛәгылоу. Игәашәҭа шаҟаѡы рԛьышә аччаԥшь ыԛәлауа, аԥсуаа рҭоурых дуӡӡоуп, иҵаулаӡоуп, акыр зԛьышыԛәса ахыҵуеит уҳәар. Ҷырԥштәык. Урыстәыла рнаҭижьҭеи зԛьышыԛәса ахыҵра азгәарҭеит. Сыбжьы ныҵакны, сшәаԥырҳаԥуа ԥьара ѡыԥьара инасҳәаасҳәаԛәеит иҟамлаӡои аԥсуаа аԛьырсиан динхаҵара рыдыркылеижьҭеи зыԛьи хәышә шыԛәса ахыҵра азгәаҭазар ҳәа. Исыхәаԥшуаз аблаԛәа убас иҟан, анационалист хаҭаԥсаҭа сакәызшәа. Амҳаԥьырра сынтәа шәи жәаба шыԛәса шахыҵыз раԥхьаӡа акьыԥхь аҷы иҳәан, раԥхьаӡа ауаа иргәаларшәан ажурнал «Аԥсны аҟазара» адаҟьаԛәа рҷы. Ашьҭахь, анцәа нагӡара риҭартә, аҷар иазгәарҭеит илахьеиԛәҵагоу ари ахҭыс. Аҷар иѡархыҳәҳәаны ѡада иахьымѡеиз зыхҟьазеи? Изԛәиаазеи? Амилаҭԛәа зинла реиҟарамра атеориа. Ҳара ҳҳәыԥҭԛарра аѡнуҵҟа адунеихаан аинтернационализм иаша ҟалашьа аиуам, милаҭк рлахьынҵа даҽа милаҭк аӡбара иаҟәырхаанӡа, амилаҭԛәа, ақьаад аҷы акәымкәа, аԥсҭазааараҷ зинла еиҟарахаанӡа.

Изакә организациоузеи «Аидгылара», хыԛәкыс иамоузеи, иззыԛәԥозеи, насгьы ақәԥашьа формас иалнахраны иҟоузеи? Ари аԥсуаа рымацара злахәу, аԥсуа милаҭҭа органи-

зациамзароуп. Иқәнаргыло азҵаара хада – Аҧсны аидгылатә республиканы аҟаҵара – Аҧсны иқәынхо амилаҭқәа зегьы ринтересқәа ирыхькьысуеит. Убри аҟнытә «Аидгылара» аусура иалахәзароуп амилаҭқәа зегьы рхаҭарнакцәа.

Акоммунисттә партиа иаҽагылауа аппозициатә организациоума? Мап! Еиҭах мап!

Асовет ҳәынҭқарра аҭоурых иаҳнарбоит акоммунисттә партиа ахьӡала, Ленин ипартиа ахьӡала изныкымкәа ацәгьара дуӡӡақәа шыҟалахьоу.

«Аидгылара» азкызароуп акоммунисттә партиа ахьӡала ацәгьара ҟазҵауа рсабрада рҽыхра, ажәакала, перестроика ацхраара.

Иаҳгәалаҳаршәап шықәса ҿажәижәаба раахыстәи Аҧсны ахҭысқәа. Иҟан ақәгылара 1954, 1958, 1967, 1978 шықәсқәа рзыҳәан. Арҭ ақәгыларақәа зегьы националисттә қәгыларамызт. Даҽа милаҭк ирҽагыламызт. Акоммунисттә партиа иаҽагыламызт. Арҭ ақәгыларақәа рызкын аинтернационализм иаша Аҧсны ашьақәыргылара, Ленин имилаҭтә политика, акоммунисттә партиа аполитика Аҧсны аиааира аргара. Аӡәырҿы даараӡа рҽазыршәеит Аҧсны анационалисттә организациа ыҟоушәа шьақәдырҕәҕәарц. Уимоу, идеологиатә усзуҿыкгьы асиа ҟаиҵахьан. Уаҟа ианын шәи ҿажәаҿык аҧсуа интеллигенциа. Аха ишырҳәо еиҧш, анцәа иҵьшьаны, аиааира агеит аҧсуа иинтернационализм, имилаҭеилымхра, ауаҿра, аламыс.

Иаҳа сазааҭгыларц сҭахуп ақырҭқәеи аҧсуааи реизыҟазаашьа. Иаҳа зҳәара шәарҭоу, иаҳа иҕыҕкны иҟоу зҵаароуп ари. Уи уаҿҵас амҿа иқәымҵакәа, уаҿҵас иалацәажәамкәа егьирахь иаҳҳәо зегьы бжамҽамуп. Ҷыдала сара сзыҳәан иҟоуп ҿ-Қырҭтәылак. Иҟоуп Русҭавели, Ҵереҭели, Иване Ҵьавахишьвили, Галактион Табиӡе уҳәа реиҧш иҟоу агуманистцәа дуқәа, аинтернационалистцәа дуқәа рқырҭтәыла. Иҟоуп Павле Ингороҟәа иеиҧҧш зеҧшроу, Нои Жордания иидеологиа злаҽу р-қырҭтәыла. Иҟоуп акоммунистцәа иашақәа рқырҭтәыла, иҟоуп КПСС абилеҭ ҟаҧшьӡа зҵьыба иҭоу, аха аменшевикцәа рбираҟ шәыршәыруа зыҧхыӡ иалоу Қырҭтәыла. Актәи Қырҭтәыла, Қырҭтәыла иаша, ҳара иҳашьоуп, иаҳҭынхоуп, аҿбатәи Қырҭтәыла, Қырҭтәылагьы иаҕоуп, ҳаргьы иҳаҕоуп. Убарҭ, аҵыхәтәантәиқәа рҽагылароуп «Аидгылара» аусура зызкхаша.

Сазааҭгыларц сҭахуп зҵаарак.

Азҵаарақәа ирхадоуп адгьыл азҵаара. Зегьы зыхҟьо, ишыжәдыруа, адгьылоуп. Қарҭ уразҵаар, Аҧсны амаҵурақәа ирхагылаз Аҧсны адгьылқәа рҭиит, инырхит, дегьызмаха иршеит рҳәоит. Аҧсны уразҵаар, қарҭаа ҳармазҵаакәа, қарҭаа ирмыʒбакәа, дгьыл ҿаҵак ашара ҳақәиҭым рҳәоит. Иаазгоит сара шаҳаҭс сызмаз фактк. Акыр шықәса уажәаҧхьа сҩызцәақәаки сареи ҳхатә харӈьала «Кьаразаа рҭоуба» ҳәа аҧсуа кино хәыҷык ҭаҳхит. Убриала иаҳҳәарц хҭахын, киностудиа хәыҷык Аҧсны еиҿкаазар, аҧсуа кино аҧҵаразы арҿҿиаратә мчқәа шыҟоу. Ахатәгәаҧхаратә фильмқәа рфестиваль аҿы иреиґьыз аҭыҧқәа руак ҳанаишьеит уи ажиури ахантәаҩы Асаҭиани. Сара уи сиазҵааит, угәы ишҧаанагои, зметраж кьаҿу, ма адокументтә фильмқәа рҭыхразы, Аҧсны амчқәа ыҟоума, уи азҵаара ықәҳаргылар, ҳарҧхашьома ҳәа. Шәхатә киностудиа шәымазар, иахьаҵәҟьа аҧсуа киноқәа рҭыхра шәалагартә шәыҟоуп иҳәеит Асаҭиани. Ус акәзар, аҧсуаа ҳхатәы киностудиа ҳҭахуп ҳҳәеит. Сҩызцәа шаҳаҭцәоуп, «Қырҭфильм» адиректор инапқәа ҩышьҭихын: «Анцәа иӈьшьоуп, аҧсуаа ҳхатәы кино ҳҭахуп ҳәа ахьышәҳәаз», – иҳәеит. Ҳара ҳлықәланы ҳцан, «Мосфильм» аҿы ҳрацәажәеит. Иаҳхаагаз, аусқәа зегьы ҟаҵаны ишыҟаз зышәҭахузеи, зегьы хзырбгалаз шәасҳәап. Иаҳзалрымхит акиностудиа ахьыҟалашаз адгьыл, Аҧсны аиҳабыра хразҵаан, қарҭаа роуп адгьыл шәыҭара иақәиҭу рҳәеит. Уимоу Гәдоуҭа актәи амаʒаныҟәгаҩ ашәҟәы изынарышьҭит адгьыл рзалх ҳәа. Уи аччара далагеит. Ишышәхыччаз шәымбаʒои, ианбыкәыз сара адгьыл санақәиҭыз иҳәеит. Амилаҭтә культура аҿиаразы ус дуʒʒак абас иҵарбган. Насгьы иҳанаҳәоит ишыҟоу адгьыл азҵаара. Адгьыл аус аʒбара Аҧсны иақәиҭымкәа иҟанаҵ, иаҳҳәо зегьы баша цәажәароуп. Аха араҟа исоуеит гәыҩбарак. Сара агәра сызгом, ишырҭаху адгьыл ианақәиҭха, Аҧсны аиҳабыра ироуа азин, ииашаны рхы ишадырхәауа, иаҳа иаахжәаны исҳәозар, адгьыл ҭира шыҟамло. Иҟаҵатәузеи? Аҧсны адгьыл еицыртәызар иқәынхо амилаҭ зегьы, Аҧсны адгьыл ахьчарагьы амилаҭ зегьы еицырусзааит. Ари азҵаара абас иқәыргылазар еиґьуп ҳәа сгәы иаанагоит: Қарҭ ирыʒбама, Аҧсны ирыʒбама, иахьырʒбуазаалак, «Аидгылара» ирмазҵаакәа, иақәшаҳаҭымкәа, гектарк иадамхаргьы, Аҧсны адгьыл даҿа организациак аҭара, даҿа ӈьоукы рыҭара азин

ыҟамзааит. «Аидгылара» ирмазҵаакәа гектарк иадамхаргьы абна алакьыса азин ыҟамзааит, иара Аҧсны иатәугьы фабрикоума, зауадума акы аргылара иаҟәиҵымзааит. Абри акы «Аидгылара» ааигәаҳатәи ауснагҳатәҟәа рахьтә.

Даҽеакы.

Милаҵеилых ҟамҵакәа Аҧсны ииз, ииаҳаз ауаѡы усурҵа имамкәа дшыҟоу, Аҧсны аҵытҵынтәи ауаа ааганы ашәҟәы иҵаѡны, аусурҵаҟәа рыҵара абанҳаиашоу? Асовет ҳәынҵқарра иабанҳазеиҷьу аекономикаҽы, аполитикаҽы Аҧсны аусура зылшо, аха усурҵа рымамкәа иҟоу ауаа рхыҧхьаҳара есҽны иахьазҳауа? Аҟәа азыҳәан апаспорттә режимшәа акы ҟарҵеит. Уи аҟәҵара, аца, ашә аркны, ашьҵахь кылуҵәар иаѡызоуп. Ауаѡы дыѡноуҵартә унхарҵа ҵбаазар, ууа уҵынха иҵаѡра азин умоуп. Усоуп уи аҟәҵара шыҟоу. Абасала, аҵаѡраҽы аҧарарҳаразы агәашәҟәа ҽаҽаҳа ииатит. Дааит наҟынтәи аҳәы. Апаспорт стол аҽы днаганы ироуҳәоит абри ауаѡ ианду, сабду иаҳәшьа ланхәыҧха лакәын ҳәа. Уаҳа аҵахҳам. Уи ауаѡ дынҵаѡхоит. Абас мацароуп зыкьѡыла иианы рыҽештарѡыз. «Аидгылара» азыҟәҧароуп Аҧсны апаспорттә режим аҟаҵара, ишыҟоу еиҧш, иаҳҳәап, Москва, Ленинград. Ҳара ҳазҵаарызеи, ишыҟоу еиҧш Шәача. «Аидгылара» азин амазааит шыҟәсыкахьтә знык, иаҳагьы еиҷьуп ѡынтә Аҧсны ииаз, иҵарѡыз ргәаҵара.

Ахҧатәи.

Қырҵтәыла, Урыстәыла, Беларуссиа уҳәа еиҽыркааит ахеидкыларақәа «Мемориал». Сталинтә репрессиақәа раан иҵархаз ргәаларшәара амшқәа азгәарҵоит. Усҟан иршьыз иахьыржыз аҵыҧқәа рҽы амитингқәа мѡаҧыргоит. Абаҟақәа рыргыларазы асчиот аадыртит. Абри аус аиҵыхра иацхраароуп «Аидгылара». Даҽеакала. Аҧсуаа ирхыргеит ҳәа, аҧсуаа ирыдкыланы ажәа геноцид раҧхьаҳа аизараҽы иҳәан 1967 шыҟәсазы. Иналк-ѡалкны аҳәык ѡыцьак ирҳәааз аамышьҵахь, апрокуратуратә усҳбаратә, аусеилкааратә комиссиак алхны, ари ажәа иаҵанакуа ҵцааны, иахьынҳаиашоу шьақәзырҷәҷәо аофициалтә документк иахьа уажәгьы иҟам. Сгәанала, «Аидгылара» абри аҵцааразы аус арҵароуп апрокуратура. Ҽырпштәык, Куропаты ауаа ахьыршьуаз аҵыҧ анырба, Белоруссиа апрокуратура аус ахы дырҵысит.

Аҵыхәтәан. «Аидгылара» ргәы рҽанысҵар ҵахуп. Уи уамак аҵанамкуашәа убоит, аха анапхгаѡцәа равторитет азы

иаҭанакуа рацәоуп. Иахаану шаҳаҭцәоуп. 1967 шықәсазы, ажәлар анеиза,аа-ҩык ҳалырхит Москваћа ацаразы. Ажәлар ҳус азы ицо ажәлар ҳхарҷь ала ицааит рҳәан, аҧара еизыргеит. Издызкылаз, аҧара зырҭаз, иахьагьы рыҧсы ҭоуп. Ҳарҭ аа-ҩык Москва ҳаннеи, асасааирҭа ахә ҳзымшәо, ҳазлаауа ҳамамкәа ҳақәхеит. Ажәлар рҧара ҷьоукы ибжьыганы ирфеит, ажәлар ракәзар, иахьагьы агәра ганы иҟоуп аҷьабаа рыдызбалаз рхарҷь дара адгылеит ҳәа. Абасҭәҟьа ҟарҭеит ҷьоукы – 1978 шықәса азыҳәангьы. Убасҟангьы аҧара зшәаз, иахьагьы агәра ганы иҟоуп, ашәҟәы зҩыз, уи аус аханы игылаз, ҳрыцхрааит ҳәа. Сара сацәшәоит абасеиҧш ахәымгара уажәгьы иазыруп ҳәа «Аидгылара». Еиҭасҳәахуеит, ари уамак аҭанамкуашәа иҟоуп, аха аус ду ахадараҿы игылауа равторитет азы акырӡа аҭанакуеит.

Ажәакала, ишыжәбо еиҧш, «Аидгылара» иаиуроуп максимум ҳәа изышьҭоу апрограммеи иахьа уаҭәы иҟаҭатәу, минимум апрограммеи. Ма зегьы, мамзаргьы акгьы ҳәа ҳмаксималистцәамхароуп. Исса-мыссоушәа иубауа, иахьа иҟаҭатәу аус, иарааигәоит уаҭәтәи аус ду анагӡара.

1988

ГЬАРГЬ ГӘЛИА

Аҭеи дыцәгьахар иани иаби заҭәык дыртәуп, дыбзиахар – ажәлар зегьы дыртәуп рҳәоит. Гьаргь Гәлиа Аҧсни, ҳҳәынҭқарра дуи рыҩнуҭҟа мацара акәымкәа, ииашаҭәҟьаны, адунеи зегьы даҭеин, ажәларқәа зегьы дырхаҭарнакын. Уи илан еиуеиҧшымыз, цқьа уазымхәыцыр, еинаалашьа рымам ззуҳәаша, абаҩхатәрақәа акымкәа, ҩбамкәа. Занааҭла дынҷьнырын, аихамҩақәа рыҟаҭара дазҟазан. Дсахьаҭыхҩын. Асахьаҭыхыҩцәа аӡәырҩы уаҟа ибаҩхатәра ахәшьара ҳаракы арҭахьан. Иахьа уажәгьы иреиҕьу ҭыхымҭаны иаанханы иҟоуп уи иҭихыз иаб, Дырмит ипатреҭ. Аҧсуа театр асимвол зырҿиамҭоугьы Гьаргь Гәлиа иоуп. Уи илан даҽа баҩхатәракгьы – иналукааша журналистын. Иахьа иаҭаху, иахьаҭәҟьа иҩуан, насгьы иҩуан ишабалк ҳәа акәымкәа, иахьынӡахәҭоу иҭҭааны, идырны. Гьаргь Гәлиа шықәса ҩынҩажәа егьаагымхо «Литературнаиа газета» аредколлегиа далан, СССР ажәларқәа рлите-

ратура аҟәша деиҳабын. Абраҟагьы иааԥшит уи ибаѡхатәра даҽеа ганк – аиҿкааратә-усуратә баѡхатәра. Абарҭқәа зегьы, ҳәарада, агәаҳәареи адырреи раамышьҭахьгьы, иаҭахын ԥсабарала абаѡхатәра.

Аха Гьаргь Дырмит-иԥа Гәлиа ибаѡхатәрақәа зегьы иаарылыҳәҳәон ашәҟәыѡѡра. Абраҟа уи ибаѡхатәра ааԥшит дышқәыԥшӡааз, насгьы раԥхьатәи иѡымҭақәа рыла инарҭбааны, аԥхьаѡцәа деицгәарҭеит, алитературатә критикаҿы ахәшьара ҳаракы арҭеит, СССР Аҳәынҭқарратә премиагьы анашьахеит иповест «Сакьан ааԥынра».

Ҳаԥхьаҟа алитература аҭоурыхҭцааѡцәа рзыҳәан акырӡа зҭазкуа фактуп Гь. Гәлиа иповест «Асас еиқәаҭәақәа» дахырҟьаны дзҭадыргылаз. Уи усҟан Аԥсны дықәҭны дымцар амуа аҟынӡа днаргеит. Уинахыс ашәҟәыѡѡы лахьынҭас иоуит Аԥсны анҭытҵ анхара-анҭыра. Аха зегьакоуп иԥсадгьыл доуҳала дамадан. Хыԥхьаӡарала ирацәаны иаԥитҵеит Аԥсни аԥсуааи ирыхҳәаау аѡымҭақәа. Убарҭқәа зегьы рахьтә аԥсуа ԥхьаѡцәа (аԥсшәахь ианеиҭарга инаркны) иаҳа ирзааигәаны, иаҳа ргәаҟреи ргәыргьареи зҳәааua ѡымҭаны ирыдыркылеит иаб Дырмит Иосиф-иԥа Гәлиа ихҳәааны иисыз аповест. Уаҟа уи далацәажәеит аԥсуа культура, аҟазара, алитература, аԥсуа школқәа уҳәа асовет аамҭазы изнысыз амѡа, ҳмилаҭ зҭашәааз ауадаѡра. Аповест ѡуп аԥхьаѡ далахаланы даԥхьартә.

Иазгәаҭатәуп Гь. Гәлиа аҵара-дырр ду змоу шәҟәыѡѡык шиакәыз. Уи ибзианы идыруан Аԥсни аԥсуааи рымацара ракәым, егьырҭ атәылақәеи егьырҭ амилаҭқәеи рҭоурых. Ирацәаны адунеитәи абызшәақәа рахь иеиҭаргеит Гь. Гәлиа иҭоурыхтә романқәа «Сулла», «Афинтәи ауаѡы», «Ганнибали» уҳәа ирыхҳәаау, насгьы уи иаԥитҵеит М. Лермонтов, А. Блок уҳәа реиԥш иҟоу ашәҟәыѡѡцәа дуқәа рсахьаркыратә хаҿқәа.

Аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рзыҳәан Гь. Гәлиа аус рыдиулон ихәыцра ашықәсқәа ирыхҳәаау ажәабжьқәа, урҭ ажәабжьқәа рҿы ҳара ҳаԥхьа ицәырҵуеит Аԥсны ѡажәижәабатәи ашықәсқәа.

Гь. Гәлиа аԥсҭазара иалҵра дааразӡа цәыӡ дууп Аԥсны азыҳәан, аԥсышәала дшымыѡуазгьы, уи аԥсуаа рзыҳәан макьана иихәаша шьардаӡа ирацәан.

«Аԥсны аҟазара», № 6, 1989

АИАША МҲӘАКӘА

Ҳаԥхьаҟа аҵарауаа, апублицистика иҵыртҵаап, ирԥып 1989 шыԥҳа ииуль 15–17 рзыҳәан иҟалаз ашьакаҵәара зыхҟьаз, ишалагаз, иахьԥылсыз. Апрокуратура, аԥнуҵҟатәи аорганԥҳа уҳәа иаадырԥшып ԥ-жәларык реиҷажьра, реичырчара еиҷызкааз зустҵәоу, хыԥәкыс ирымаз. Сгәы иаанагоит абарҵ санҵамҵа хәыцԥҳа рыхәап ҳәа убарҵ, зызбахә сҳәазгьы, иара убас иҟалаз ахҵыс баапс аполитикатә хәшьара азҵогьы.

Даԥсыуазааит, дԥырҵуазааит, уаԥԥсыс зхы зыԥхьаӡо дарбанзаалак уажәы иихәо, ииҵаху акоуп – ииаанкылатәуп ашьакаҵәара, ихаршалоу абԥьарԥҳа уаҳа иҵымҟьароуп. Аинышәара, аинышәара... Уи ҟалашьас иамоугьы акызаҵәыкоуп – аиҕарара зыхҟьаз аԥыхра.

Ииааркьаҷӡаны ахҵыс аҵоурых.

Аԥсуааи аԥырҵԥҳәеи реимак ахы ыҵнахит аԥажәаижәабатәи ашыԥҳәсԥҳәа раан. Аԥсуаа ирҵахыз, Октиабртәи ареволиуциа изадгылаз – рыԥсадгьыли дареи еиԥҳәиҵны, агәыларатәи ажәларԥҳәеи дареи зинла еиҟараны, рекономика ҷио, рҵоурыхи ркультуреи еизырҳауа, ажәакала, зхы иаԥҳәиҵу, аԥсҵазаара азин змоу жәларны аҟалара.

Ленин иԥсҵазаара даналҵ инаркны иахьа уажәраанӡагьы аԥсуаа рзинԥҳәа иаҳа-иаҳа ирыгхо иааугеит. Уахәаԥшыр иубоит аконституциа рҷыцны ирыдыркылацыԥхьаӡа, иаҳа-иаҳа ишыԥсыҩехоз, ишымчыдахоз. Бериа Аԥсны иааганы аԥырҵԥҳәа рнырхара далагеит. Ашьҵахь иӡбаны иман аԥсуаа зынӡаск иахигарц. Зынӡаск рахыгара даԥҳәашаҳаҵымхеит Сталин. Уи иӡбеит даҩеакала – аԥсуаа рыԥны ишыҟоу милаҵҵас рыԥҳәыхра, иаԥырҵуартәырц. Аԥыԥьагьы рыгәҵыха рзынамыгӡакәа ҳазшаз дҳахәан, аӡәы дыԥсит, егьи дкыдҵаны дыршьит.

Абарҵԥҳәа рышьҵахь аԥсуаа милаҵк аҳасабала иԥәырхырц, рыԥсадгьылгьы рцәыргарц иаҷыз ртактика рыԥсахыр акәхеит. Ирыӡбеит уаԥы ихаҷы изаамго, аибарԥсыгатә теориа. «Ҵарадыррала, документла ишьаԥәырԥәԥәаны» раԥхьаӡа уи атеориа хазы шәҟәны иҵижьит П. Ингороҟәа. Уи ашәҟәы аԥсуаа ирыдыркылеит Гитлер ишәҟәы «Маин кампф» асовет тәылаҷы иҵыҵзар еиԥш. Хшыԥҵак хадас уаҟа иаҳәон – аԥсуаа зԥәынхо адгьылԥҳәа қырҵуа дгьылуп, дара рхаҵаԥәагьы зхылҵыз қырҵуа жәларшьҵроуп ҳәа.

Амц иахылҵуеит амц. Ишнеишнеиуаз ари анационалисттә теориа иҵегьгьы иаздырҳаит. Аԥсуаа шԥырҵуам

шьақәзырҕәҕәо зегьы уҵәахыргьы, иумҳәаргьы, ҷьара мцык рзуӡбаргьы, ҧсыхәа рзамҭо ирымпыҵахеит абызшәа, аҧсшәа. Егьа азаргандазгьы иамуит, ихҭҳәааз атеориа ирызҭамцалеит ҳбызшәа. Убасҟан иӡбахеит даҽа теориак. Ииашоуп, аҧсуаа қырҭқәаӡам. Аха изқәынхо адгьыл қырҭуа дгьылуп. Урҭ ааит Нхыҵынтәи, иааижьҭегьы уамак ҵуам, ҩышә ианеиҳаха хышә шықәса роуп иҵуа.

Ирҳәазар ирҳәалааит, мыцҳәаҩцәақәак ирҳәо аҭак аҟаҵара иаҧсоума. Аха аҭак ҟамҵашьа аҽамгылашьа амамызт, избанзар, уи ахықәкы ахара инаҧшуаз акы акәын. Иаҧырхырц акәын автономтә республика. Ашовинисттә теориа иашоуп ҳәа агәра ддыргеит абиҧарак,ҩба, хҧа абиҧара.

Ҳҽынаҳхап. Ишысҳәаз еиҧш, аҧсуаа рахгара, ма рақырҭуатәра рылымшеит Бериеи Сталини. Урҭ рыгәҭыха анагӡара иақәыркит рдоуҳатә ҵеицәа. Нагӡашьасгьы иамаз акы заҵәыкоуп – зегьы агәра дыргара аҧсуаа ҳәа хазы амилаҭ ыҟамшәа, дара, ҳхазы милаҭуп зҳәогьы ахьынхо қырҭуа дгьылушәа. Урҭ рыгәҭыха анагӡаразы, маӡа-аргама шаҟа аус руаз, убасҟак аҧсуаагьы аҽагылон. Шаҟантә уи иаҽагыланы иқәгылаз еицырдыруа усуп.

Уаанӡа еиҧш акәымкәа, Аҧсны автономтә республика ақәхра иаҳа иаахтӡаны ирҳәо иалагеит, ашьҭахь, ишнеиуаз алозунгқәагьы кны убри аус рыӡбарц иажәлеит 1988 шықәса, ноиабр мзазы Қырҭтәылатәи ССР Иреиҳаӡоу Асовет асессиаҟны. Баша ақьаад аҽы акәзаргьы иаанханы ирымаз автономиа шрымырхуаз збаз аҧсуаа, иҳамоу шҳамоу ҳрылымҵыр, акгьы ҳамаӡамкәа ҳаанхоит рҳәан, азҵаара ықәдыргылеит Аҧсны АССР астатус аҧсахразы.

Қырҭтәыла аӡәырҩы уаанӡагьы ирымаз хықәкыс – СССР алҵра, уажәы Аҧсны иахарартәырц иалагеит, ибзиоуп ҳара Қырҭтәыла ҳалҵӡом, ҳшыҟац ҳаҟоуп ҳәа аҧсуаа ирҳәар, дара рызҵаара – СССР алҵра иаҟәҵуаз ҷьушьап. Ацәгьаршыҩцәа ирыӡбеит даҽакы. СССР ацәымҕра, бҷьаршьҭыхрала аҽагылара аҟынӡа инеирц азыҳәан рыжәлар, рхы иадырхәарц Аҧсны. Уи ҟаҵашьас иамоузеи? Аҧсуааи ақырҭқәеи еиҽажьтәуп. Уеизгьы иҟалароуп ашьакаҭәара. Убри ашьҭахь адунеи иахырҵәатәуп – ижәбома ҳадгьылаҽ иааны инхаз аҧсуаа иаҳзыруа, абҷьар шьҭышәх ақырҭқәа.

Апрель жәба рзыҳәан Қарҭ иҟалаз атрагедиа аҧсуаа ирхароуп ахьырҳәаз азымхеит, избанзар, ишымцыз рықәыҧҽит.

СССР ишаҿагылаз, СССР иалҵырц шырҭахыз ааҧшит. Март азыҳәан лыхны ирыдыркылаз ааҧхьара иахароуп анырҳәа иааҧшит ҵыҧх, ноиабр азыҳәан аҧсуаа автономиа рымшәх ҳәа асесссиа ишажәлаз.

Уажәшьҭа иʒбатәхеит даҽакы. Излаҵҳарҟьарызеи аҧсуаа? Шәара аҧсуаа ишәхараны иҭахеит ҳәа Аҟәа реиҳа рылаҧш иахьыҵашәалаша иргылатәуп асовет ҳәынҭқарра иаҿагылаз апрель жәба рзыҳәан Қарҭ иҭахаз рбаҟа. Уи акгьы алымҵит. Баҟас, ҧсыжырҭаҵас Маркс иулицеи Аҭынчра апроспекти ахьааиҧылоз аҿы еиҿыркааит. Агәырҽа рымоуп, ҧхашьароуп, ҳаарҧеиҧшып рҳәан, ҿырымҭит, ирычҳаит аҧсуаа. Аҟәа ашьакаҭәара анахылымҵ абаҟа дыргыларц иалагеит Очамчыра. Уаҟагьы инамʒеит рыгәҭыха. Ашьакаҭәара ҟамлеит.

Убасҟан еиҭах даҽакы ʒбан. Иʒбан акәым, иманшәаланы ирымҧыхьашәеит Аҧснытәи аҳәынҭқарратә университет. Ацәгьаршҽы ибз шҳам нбжьишьратә аҟара еиҟәышьшьара хәыҷык ауниверситет аҟны ишыҟаз гәарҭеит. Аиҟәышьшьара ҟазҵазгьы уи ауп, ауниверситет аректор ҿыц ӈьоукы рӈьыба даҧырхагахеит. Аҵара ззымҵаз астудентцәа ҭицеит. Урҭ аҧара шәаны иҭалақәаз ыҟан. Аҧара зшәазгьы, изгазгьы гәаҒла иҭәит. Араҟа иаҵанакуеит аҽмилаҭкгьы. Урҭ рыҧсахы ҧыжәжәо ишамаз, уаҟагьы даанымгылеит аректор. Ҿыц адкыларақәа раан аҵарҭышагаҽцәа рнапқәа ҿеиҳәо далагеит. АкәтаҒь агара иашьцылаз ала, акәтаҒь аҿухырц уалагар, унапы иацҳауеит. Ргәы иалаҵәҟьаз ҳәашьа рзамҭо ишыҟаз ҧыҭҽык аҿар ақырҭуа театр аҧхьа итәеит.

Сара схаҭа хынтә снеины срызҵааит уаҟа итәаз ишәҭахузеи, шәгәы иалоузеи ҳәа. «Апрель жәба рзыҳәан Қарҭ иҭахаз иарбан газу излашьыз, насгьы убри аҽыза априказ ҟазҵаз дҳарҳәароуп», – рҳәеит. «Ус акәзар саргьы сшәықәшаҳаҭуп», – сҳәеит. Ашәҟәы рҽырц, саргьы снапы аҵазҽырц ҳаицәажәеит. Адырҽаҽны саннеи ҳхы зыхҳарҟьо ҳәа ирҳәақәоз жәаба рҟынʒа инеихьан. Абжьымш рзы ҽажәа инархыҳәҳәеит. Урҭ антәоз ииашаҵәҟьаны Қарҭ иҟалаз атрагедиа ауп изыхҟьаз, аха ашьҭахь ртәара рхы иадырхәеит ауниверситет аҿы агәала змази, аҧсуааи ақырҭқәеи реиҿажьра иашьҭаз. Азҵаарақәа ируакхеит Аҧснытәи ауниверситет аректор иамхра.

Харас идрыҧхьаʒалеит анационалистра. Акомиссиа игәарҭеит. Акгьы идрымбалеит. Лыхнытәи ааҧхьара инапы

аҵаиԥит, убри азыҳәан дамхтәуп, дмилаҭеилыхԥуп рҳәан акгьы аҵанамкит. Уара умацара уакәым, иаҳҵахым аԥсуаа зегьы рҳәан, ауниверситет аҷы иҵаз астудентцәеи алекторцәа аиҳарԥыки дәылганы иргеит хыхь зыʒбахә сымаз.

Атеатр аԥхьа итәаз штәац итәан. Уаҟа шәтәаз, шәымгылан, уи иалҳхуа рацәоуп ҳәа напхара рзызуаз аусура иаҷын. Еиҷаҳкааароуп, ашьакаҭәара ҟалароуп аԥсуааи ақырҵқәеи рыбжьара. Уи Қырҵтәыла арбыжкуеит, абҵьар шьҭырхуеит, нас уи абҵьар аарҳәны Асовет ҳәынҵқарра аҷыцрахь уаԥы ихы иаирхәоит. Ԥ-жьак шьхоит. Акы, Аԥсни аԥсуаа ҳәа ыҟамкәа азцаара ʒбаны ҳалгоит,ԥбагьы реиҳа ихадоу агәҭыхагьы нагʒахоит. Иҟалоит ихьыԥшым Қырҵтәыла.

Ууанʒатәи апровокациатә еиҷажьгақәа аԥсуаа ацәцазар, уажәы изыргәааша цәырҵит – еиҷкаатәуп Қарҵтәи ауниверситет афилиал. Инаԥшуа изыҳәангьы акы ҳәатәын. Аԥсуаа ргәы изалсрызеи?! Дара руниверситет шрымац ирымазааueит. Ҳара ҳцоит хазы, избанзар уаҟа, Аԥснытәи ауниверситет аҟны ҳакҷацаланы ҳрымоуп, ԥсцаха ҳарҵом аԥсуаа. Афактқәоу? Иабатәи факту! Ҳара иаҳҳәеит, уаҳа акгьы. Имцымзар шәылзыʒырԥы Марика Лордқиԥаниʒе. Ақәцара кылҟьа иааит Қарҵынтә Аҟәа иҟалоит ҳәа афилиал. Аԥсуаа изыргәамԥхазеи? Аҟәа еиԥш ихәыҷу ақалақь аҟны афилиалгьы ауниверситетгьы еицыҟалашьа роуам. Ҳәарада, иаркхоит ауниверситет. Иԥбахаз, изаҳахьада ауниверситет милаҭла ашара. Ихԥаз, избан имцу, ихҵҳәаау факт заҵәык адагьы ишьақәырҷәҷәам – аԥсуаа икҷацаланы иахьрымаз аҟнытә ицазшәа, ахьʒ баԥс аԥсуаа ирыхҵаны изцара?! Ирацәоуп аԥсуаа афилиал аҟалара излақәшаҳаҭымхақәаша.

Аԥсуаа аиҳабыра иразҵааит ииашаҵәҟьаны афилиал ҟалома ҳәа. Изҳәо здыруа, изуа здыруа, зажәа ажәоу еиҳабырак рымаз ҵьыршьеит. Қарҵынтәи иааз ақәцара акгьы аҵанакʒом, атеатр аԥхьа итәаз аларжьарц ақәцара ҟарҵеит ҳәа рарҳәеит. Хымԥада ақырҵқәа даҷеакы рарҳәеит.

Аиҳабыра зегьы рыхьʒала Ленин иашҵаҷы афилиал ҟалаʒом ҳәа ажәлар ажәа шрыҭазгьы, ишыржьоз аҟара гәԥарас изкыз, ашәҟәы аларҵеит Москваҟа аиаша ҳашәҳәа ҳәа. Иреиҳаʒоу аҵараиурҵа акомитет аҟнытә ауаԥы дааит. Афилиал аиҷкаара иашаʒам иҳәеит иааз. Уи ус шиҳәазгьы афилиал ҟарымҵар рымуашәа анырба, аԥсуаа азҵаара ыҟәдыргылеит СССР Иреиҳаʒоу Асовет адепутаттә комиссиа

аарц, иҟалаз, аҧсуааи ақырқәеи еимакыс ироуз еилыркаарц. Уи адепутатцәа рыла ишьақәгылаз акомиссиа, акьыҧхь ианырҵеит афилиал аҟалара шиашам. Убри ашьҭахьгьы афилиал ҟалоит ҳәа алаҳәара агазеҭ «Сабчоҭа Аҧхазеҭи» ианылеит.

Изакәандароу ҟамлароуп ҳәа аҧсуаа ҧыҭѡык еизеит. Афилармониаҿы ажәлар ахьтәаз аиҳабыра неины ирарҳәеит аситуациа ҳара ҳнапаҿы иааҳгартә ҳаҟам, анапхгара ҳалымшеит ҳәа.

Уи иаанагоз ҳмаҵура шьҭаҳҵоит ҳәа акәын. Уаҟагьы ишыржьац ажәлар ржьеит.

Афилиал аҿы адокументқәа рыдкылара иалагеит. Аҧсуаа ишрарҳәац ирарҳәон афилиал ҟалаʒом ҳәа, ақырҭқәа ирарҳәон афилиал ҟалоит, иҟамлошәа раҳәаны аҧсуаа ҳжьеит ҳәа. Убриала иацхраауан анҭ, уаанʒа зыʒбахә сымаз, аиҿажьыѡцәа, ашьакаҭәара аиҿкааѡцәа рус.

Атрагедиа аҟалара мышқәак шыбжьаз, аҧсуаа ҧыҭѡык еизаз рыхьʒала Аҧсны аиҳабыра иразҵааит абыргцәа, абри аус шҧаҟоу, шәгәы иҭоузеи ҳәа. Асабша, ииуль жәохә, асааҭ ҧшьба иахымгакәа, афилиал азҵаара ʒбахоит ҳәа ажәа рырҭеит. Изныкымкәа амц рарҳәахьан аҟнытә, иҳаҳаз ахьынʒаиашоу ҳбаанʒа ҳаҧшуеит рҳәан, рыѡныҟақәа имцеит ҧыҭѡык.

Урҭ ҧшын Арҿиаратә ѡны ааигәара. Аʒәыр ирыҵеиҳәама, рхала еибаргәытәны ицама, исзымдыруа сызҳәом, избанзар Кәтол, Гәыргәылиа рҭаацәараҿы Ҭырқәтәылантәи иааз аҧсуаа рҧылара иазкны иҟаз аишәачараҿы сыҟан. Ишыҟалазаалак аҧсуаа ҧыҭѡык изакәанмыз афилиал ҟарҵарц адокуметқәа ахьрыдыркылоз ақырҭуа школ иакәшеит.

Ашкол аѡнуҵҟа иѡназ ақырҭцәа ауаа рзынарышьҭит, ирарҳәеит, ирҭахызар адокуметқәагьы рыманы ицарц, мап рҳәозар адокуметқәа акгьы рзаауам, шәара шәхаҭақәа шәдәылҵны шәца ҳәа. Егьиашаҵәҟьаны, ѡыҷьа рыда зегьы цеит. Адҵа анроу акәхап, аамҭа цахьаны, маʒала даҿа ҧыҭѡык ѡналеит. Еиҭа ауаа рзынарышьҭит идәылҵны ицарц. Усгьы аҧсуаа уахь изнеиуамызт, избанзар амилициа акәшаны игылан, уахь иѡназ аҧенҷьыр аҟнытә аҧсуаа рзы ажәалагьы ицәҳауан, напылагьы ицәаҧҿыгаз ддырбон.

Ашкол иѡноу идәылырмыжьуашәа, рышьра иаҿушәа ажәа рыларҵеит аиҿажьра, ашьакаҭәара планс измаз. Ҳара ҳтәқәа ршьуеит ҳәа заҳаз ақырҭқәа ҧыҭѡык асабшаҿны еизеит Русҭавели ипарк аҟны.

Иҟәыҕароу мѡакы иқәызҵаша дырмоуит ажәлар. Иҟаҵамызт аиҳабыра еиҳа ирыхәҭаз. Уаѡҵас аҧсуаа ирацәажәазҭгьы, ашкол иаҧырганы ргара алшон. Иаҳҳәап, уи алымшеит. Иҟаҵатәын даҽакы. Ашкол аѡнуҵҟа иѡназ адокументқәа нарыдкыланы иаадәылганы иргар акәын. Ииашоуп, амилициа рыбжьадыргылеит ашкол иѡнази иакәшази. Ус акәмызт аиҟәыҭхара шыҟаҵатәыз. Ишеит, ихәлеит. Ахәаша…

Афилиал аҟалара аҵкьыс, рымҧан имнеиуа инзыжьыз аиҳабыра ирызгәааны, рыҧсахы ҧыжәжәо иҧшын аҧсуаа. Апартиа Аҧснытәи обком аҟнытә инеиз амаӡаныҟәгаѡ С. Ҭаркьыл, егьа иҳәандазгьы, акгьы илымшеит. Уи ииҳәаз иазхәыцызҭгьы ашкол аѡнуҵҟа иѡназ, иазхәыцызҭгьы ашкол иакәшаны игылаз, иахырҧахон атрагедиа. Ашьакаҭәара аҟамларазы реиҳа аус зуз, ахара идҵаны, ихаҭа дамырхит.

Ажәларқәа еиҽамҳарц, ашьакаҭәара ҟамларц акгьы ҟазымҵаз, уимоу, ашьакаҭәара аҟалара иацхрааз, ҷьоукы рҭыҧқәа рҽы иаанхеит, даҽа ҷьоукы иахьагьы маҵурала еиҳартәит.

Ҳхынҳәып. Иааит асабша. Иааигәахеит асааҭ ҧшьба ҳәа ираҳәаз аамҭа. Исыздыруам убри амши убри асааҭи ҽҳәарас изамаз. Закәанла афилиал ҳарҭеит, аха аҧсуаа ирымуит, уимоу, мчыла ҧыҭѡык ақырҭқәа ашкол иѡнакны, рышьра иаҽуп ҳәа раҳәаны, ижьаны идырбыжкыз ақырҭцәа аӡәырѡы еизаны иҧшын Русҭавели ипарк аҟны. Еиҭах иҟаҵамызт аиҳабыра ирыхәҭаз. Иҟаз аиаша рарымҳәеит ақырҭцәа.

Асабша, ииуль 15. Асааҭ фба иахысхьаны афилиал азыҳәан қәҵарак иаҧхьеит. Уаҟа иаҳәон ибжамҽамны. Аҧышәарақәа рҭиуеит ҳәа Қарҭ. Иҭалоз уинахыс иахьцо ҳәамызт. Аха уи агәхьаа мкыкәа, аҧсуаа аимпра иалагеит асааҭ ҧшьба рзыҳәанеиҧш.

Асааҭ фба рзеиҧш, аҧсуаа ибжамҽамны ақәҵара ианырзаҧхьоз аамҭазы Валери зыхьӡу Кәыҵниак, хаҵарҧыск, Русҭавели апарк азааигәара автобус дақәҵит. Ауаа рацәаѡуп амѡаҽы сызрылсуам иҳәан, автобус уаҟа иаангылеит. Иара аахәатәыс иман ашәыга. Дцон Басла ацҳа ааигәараҟа иҟоу абазар ашҟа.

Автобус данааҭыҵ, ҷьоукы ааидгылан қырҭшәалеи гыршәалеи иацәажәеит. Дшаҧсыуаз анеилыркаа, ипҟара иалагеит. Ихы ҭаҧырҽит. Ихдырра зынӡаск ицәыӡт. Иҧсы ахәага шҭаз збаз ҷьоукы даашьҭыхны дыргеит ахәшәтәырҭахь. Ии-

уль жәохә асаат̣ фба инаркны дыѣаʒамызшәа дыʒит, аʒәгьы иʒбахә имҳәеит Акәыт̣ниа. Ихат̣а иҽы еилгомызт, ихдырраҽ дзымааицызт. Анаѡсан. Даҳшьит ҳәа Акәыт̣ниа ианиҧырт̣, апарк аҽы иҧшыц еит̣а иҧшын.

Абри ашьт̣ахь, асаат̣ ааба алагамт̣аз, убрахь инеит ѡыцьа аҧсуаа. Руаʒәык Сақаниоуп, егьи Торчуоуп. Асақаниа афотоаппарат аат̣ыганы, уаѣа игылаз аҧсуаагьы ақырт̣цәагьы рфотоқәа рт̣ыхра далагеит. Амилиционер дызцыз қырт̣қәак дааныркылан ифотоаппаратгьы имырхит, ихат̣агьы дыпѣаны дыҧхарт̣еит. Аторчуа имашьына иажәлеит. Дрыпѣеит. Амашьынагьы рѣәаѣәеит. Ииулак амашьына аус аруны, дрылт̣ырц дандәықәла, иаҧхьаѣа игылаз атакси дасит. Амашьына ыцәеит. Ихьʒеит ақырт̣цәа. Имашьына еит̣а иҧырҽит, ихат̣агьы еит̣а дрыпѣеит.

Анаѡс игылаз аҧсуаа иѣалаз рбеит. Урт̣ маҷѡын. Аʒәы дыѡны дцеит аимпра иалагахьаз аҧсуаа рахь. Анаѣа, апарк аѣны, аҧсуаа рышьра иаҽуп ҳәа реиҳәеит. Инат̣шьны изысҳәо уиоуп, уажәы иѣалаша ѣаланы ианалга, ҵьоукы ишьақәдырг̣әг̣әарц иалагеит раҧхьа аҧсуаа рнапы шьт̣ырхызшәа, ақырт̣цәа ирықәлазшәа. Ус шакәым, раҧхьа ақырт̣цәа аҧсуаа шырыпѣаз атәы иҳәеит ақырт̣уа режиссиор Г. Қавтараʒе, аха уи ииҳәаз афото т̣ызхуаз итәоуп, аҧхьа иѣалаз Акәыт̣ниа изырухьаз дыршьа имамызт, избанзар уи изыруз еит̣азҳәаз уаѡ дѣамлеит, ихат̣а усгьы ихдырраҽы ааигәоуп данааи.

Абас иалагеит абри атрагедиа.

Иааркьаҽны сгәаанагара сҳәап еиныршәашьас иамоу. Иѣалаз, ишыѣалаз аиаша раҳароуп аҧсуаагьы ақырт̣қәагьы. Убри ашьт̣ахь ииастәуп атрагедиа зыхѣьаз ашѣа. Аҧсуаа Қырт̣тәыла ирыҧшааит аѡбатәи рыҧсадгьыл, аҧсуаа ахьынхо адгьыл иашьагәыт̣ʒам ҳәа ифашисттәу атеориа мап ацәнакыроуп Қырт̣тәыла. Урт̣ ирҳәароуп аҧсуаа Аҧсны рыҧсадгьыл ишашьагәыт̣у, дара, ақырт̣цәа араѣа иааиаанʒа, акыр зқьы шықәса уажәаҧхьагьы араѣа ишынхоз.

Ѡба. Уажәы баша ақьаад аѣны ишыѣоу еиҧш акәымкәа, ма ииашат̣әѣьоу автономтә республика роуроуп, мамзаргь еидгылоу республиканы, ҧаса ишыѣаз еиҧш иѣалароуп Аҧсны ҳәа аҧсуаа иқәдыргылаз азт̣аара иамыргәаароуп ақырт̣қәа, избанзар анс иʒбахаргьы, арс иʒбахаргьы, Аҧсны инхо ақырт̣қәа ирзеиг̣ьымхозар, ҵьара акала ирзеицәам.

Хԥа. Ақырҭқәа агәра ганы иалгароуп аԥсуаа рбызшәа шьҭаҵаны, ақырҭшәа шышьҭырымхуа. Аҟама кьаҷуп ҳәа ишьҭоуҵозар, даҽа ҟама кьаҷк зышьҭухрызеи, ухатәы ҟама шьҭоумҵар амузҳаны уҟалозар, ма ишьҭых аҳәаццышә. Уанҵааҟәрылах, амшын уашьыр иаҳа ихьзуп, азҳиа хәыҵы уҭаԥсыр аҵкыс. Убри адагьы, аԥсуаа шәбызшәа кажьны аурыс бызшәа шьҭышәхроуп ҳәа азәгьы ирыдицалом. Шәбызшәа ацымхәрас ақырҭшәа шьҭышәхроуп ҳәа аԥсуаа изныкымкәа ихҭаркхьеит ақырҭқәа.

Даҽакгьы. Ҳара ҳрацәаѡуп, шәықәаҳхуеит ҳәа аԥсуаа ршәаны ирмацәажәалароуп. Иаҟәыҵроуп ицәаԥҽыгоу ажәақәа рҳәара аԥсуаа рзыҳәан. Абарҭқәа раҵкыс, инеиҳаны ицәырҵуеит даҽа еиқәымшәаракгьы Қырҭтәыла ԥьоукы ишьҭырхыз амѡа – СССР алҵра аԥсуаа ирымѡам. СССР алҵра иаанагоит Урыстәыла адҵра. Аԥсуаа рлахьынҵа уи иадырҳәалеит. Уи збоуп.

Исҳәақәаз рыдагьы иҵегьы ирацәоуп иҟаҵатәу, аха уи зегьы ҟаҵахароуп ахшыѡ аԥыжәара анаиулак, уи аԥыжәара аиурц азыҳәан ааанкылахароуп ашьакаҭәара, аиааира аргатәуп адипломатиа, адиалог, азҵааракәа, аимакҟәа хшыѡла рызбара.

«Бзыԥ», 1989

АГРЕССОР ИХЫҚӘКЫ АКОУП

Ахәашаҽны, амш анҵәамҭазы, асаат ааба рыбжа ҟалахьанеиԥш, Отап иршьит урҭ, афицер Новикови, акурсант Акопови. Асабшаҽны ашьыжьымҭан агазеҭ «Правда» акорреспондент В. Е. Черткови сареи амѡа ҳақәлеит атрагедиа ахьыҟалаз ҳцарц, ҳаблала иаабарц шаҳаҵс иамоу ауаа.

Амѡан иаҳԥылоит, иҳавсуеит БТР-қәа (аибашьыга танккәа), асолдаҵцәа рыла иҵәу амашьынақәа. Аибашьра еилгазараахыс Аԥсны абасҟак асолдаҵцәа ықәнамгалацызт. Иҟалазеи, абри еиԥш аҟынҳа иназгазеи ҳавтономтә республика? Дарбану, мамзаргьы иарбану изхароу? Изқәызбуада, мамзаргьы изқәызбуазеи аҵоурых? Иҟыруа, ижьышауа алаҳәа ардәына иакәиҵны иҟазҵада? Раԥхьаза ахара адуп ҳазхаанхаз асистема ахаҵа. Цасҳәа иузызбауам амилаҭқәа рзинқәа шышьақәгылоу. Хыԥхьазарала иаҳа ирацәоу, зин-

лагьы еиҳауп, иаҳа хыԥхьаӡарала еиҵоу, зинлагьы еиҵоуп. Ареволиуциа ҟалаанӡа аӡәы даҽеаӡәы ихәура дҭазҭгьы, уажәы милаҭк даҽа милаҭк рхәура иҭамларада ԥсыхәа амамкәа иҟаҵоуп. Шыҟәса хынҷажәижәаба раахыс хылагәыла зеилаҵара иаҷыз аҳәынҵқарра иарбан перестроикахаришь иахәааua.

Кәыдры ацҳаҷынӡа ҳнеиаанӡа амҷаан иаабоит гәыԥгәыԥла еидгылоу ауаа. Урҭ ажәылара иазхиоуп. Убасҟак ауаа рыхшыҷ ҭҟьаны идырҷашьеит, убасҟак еичдырчеит, шәаԥьымцала еиҷагыланы анибарҵәара иалагеит амилаҭқәа. Зыжәлар зырбыжкыз ақырҵқәа зегьы ааидкыланы ирыхьӡысҵеит қарҵтәи академикцәа ҳәа. Гәылрыԥшь араион аҷы ажәытәан қырҵуа заҵәык идамхаргьы дшынхауаз зҳәааua документк шыҟамгьы, амҳаԥьырра ашьҭахь уаҟа иааны инхаз агәра ддыргеит аҵоурых аамҵа ҟалаанӡагьы араҟа ақырҵцәа нхауазшәа. Уаҟагьы иаанымгылеит академикцәа. Агәра ддыргеит абри адгьыл абԥьаршьҭыхрала ихьчатәуп ҳәа. Изцәырхьчода? Иҟәырцауа зуҵцәада? Ҳәарада, аԥсуаа. Ԥьара иҟалахьеит ҳәа смаҳацт дгьылк аборигенцәа ирцәырыхьчауа.

Ҷлоуҟа ҳамҷахыҵит. Мыҟә унаӡаанӡа иҟоуп Араду ҳәа ақыҵа. Инхоит аибашьра ашьҭахь Қырҵтәылантәи ихырҵәаны иааргаз. Иаазар иааит, инхозар инхалааит. Мап, уи рызхом. Рнаҷстәи ақыҵақәа рҷгьы инымхааит аԥсуаа. Амҷа ркит академикцәа зхы ҭырҟьаз. Қырҵтәыла еиқәзырхо абри ауп ҳәа агәра аныддырга, амҷа аҷыҟәан, афымца баҟа ахыҟәцәан иахадыргылеит аменшевикцәа рбираҟ. Хынҷажәеижәаҷык рҟынӡа еизаны уи абираҟ иаҵагылоуп. Ҳаԥхьаҟа инеиуаз автобус аангылеит. Асолдаҵцәа равтоматқәа кны ииаҭыҵит. Акоманда ҟаиҵеит амаиор В. А. Шошин. Аменшевикцәа рбираҟ иаҵагылаз асолдаҵцәа рыкәшеит. Сара абыржәада исымбацызт автомат ауаҷы иқәкны. Ацәажәара сылшом. Қырҵуак дцан абаҟа ақәлага ааигеит. Асолдаҵ дыхәнан абираҟ книхит. Амаиор инаииркит. Уи иааикәаирҳәын аҕацәа ирымпыҵухыз трофеиуп ҳәа иаархынҳәны асолдаҵ иитеит. Ҳамҷа анаат, ҳаԥхьаҟа ҳҷынаҳхеит. Ҳнеит Мыҟә. Зқьышыҟәса аԥсуаа иахьреизарҵаз ақыҵа. Акгьы ҷыцым, иҟалацоуп еиҵа иҟалахуа адунеи аҷы. Шыҟәса хынҷажәа уажәаԥхьа абраҟа ааигәа аԥсуааи аменшевикцәеи еидыслеит. Уажәы аменшевикцәа ридеологиа зхы иҭагалахаз Мыҟә акалҵаҷы аибашьраз рыҷшынархара игылоуп. Изабашьуа зуҵцәада? Иааины иацы зыдгьыл иқәынхаз.

Ҳнеит Отаԥ. Иаабац аԥсуа қыҭақәа рԥы еиԥш аѡнқәа неицәыхара-ааицәыхараны игылоуп. Амѡа уахьнымѡахыҵуа, шҭак иаҟароуп дәҳәыԥшк. Сажәа снаԥыѡланы исҳәарц ҿтахуп. Сара агәра згоит абраҟа ишыргылахауа ҳара ҳахьчаразы иҭахаз рбаҟа.

–Абраҟоуп урҭ ахьыршьыз, – иаҳдырбоит араатәи анхацәа. –Шьынқәбак жигәлила даауан. Дааныркылеит изымдыруаз ԥьоукы. Бԥьарла еибыҭан. – Ҳаҳәара иаԥеуп еизаз. – Отаԥ иахьаԥсуа қыҭоу аҟнытә даанызкылаз аԥсуааз ԥьишьан, сара саԥсуоуп, соушәышьҭ иҳәеит аԥсышәала.

Дааныҳкылаз урысшәала ицәҳан дҭыҵны амашьына риҭарц идырҵеит. Убри аамҭазыҵәкьа иаакылсит автобус. Уаҟа иақәтәан асолдаҭцәа. Урҭ ааит Отаԥ иҟоу алагер аҟнытә ауаа ргарц. Автобус аангылеит. Солдаҭки фицерки ҭыҵит. Ашьынқәба имашьына абԥьар кны иадгылаз рдокументқәа ддырбарц рыдырҵеит. Дара ԥьоукы армарахь, ԥьоукы арыґьарахь иѡит. Абнара илалеит. Ашьхара аганахьала ицаз аґдарраҟынтә ихысит. Автобус иҭаз асолдаҭцәа ахысшьа иаԥәымшәеит. Ахысыбжьқәа заҳаз ажәлар уахь еихеит. Урҭ еицԥакны ирҳәоит асолдаҭцәа ҳԥырхагамхазҭгьы, ашьра ҟазҵаз ҳара иҳашьҭуамызт, ҳаршьуазаргьы иаҳкуан ҳәа. Аха иҟалаз уиоуп, ажәлар агәаԥьҳәа уахь рԥанынарха, асолдаҭ даԥеакала еилыркаау, автоматқәа рыԥәкны, иршәаны иныркылеит. Убри рхы иадырхәеит ашьра ҟазҵаз. Урҭ цеит абнаршәыра иасны.

Ҳхынҳәит Ҷлоуҟа. Сара исаҳауан ажәлар еицԥакны ирҳәааз.

– Ашьра ҟазҵаз ҳамԥыхьашәар, рус аҳәгьы ҳбатәыс иаҳҵом. Ҳхала иааимаҳажәәоит. Ҳара ҳхаԥы иаҳзаагом аԥсуаԥәак иҟарҵеит ҳәа. Аха аҭаацәа рԥгьы еилагак дрылиааueит. Асолдаҭцәа Аԥсны иҟоуп ҳара ҳрыхьчарц. Изаҳахьада дзыхьчо дишьуа?

Ҳиацәажәар ҳҵахуп Ашьынқәба, аха уи ахыбра аѡнуҵҟа иазҵаауеит СССР апрокуратура аҟнытә ииаз аусҭцааѡцәа.

Очамчыра ҳаннеи амитинг иалгахьан. Акультура Ахан аԥы икԥан иҭахаз. Ианаадәылыргоз ҳнарԥылеит. Сылабжышқәа хаҟәҟәалоит, арахьгьы иааҟәымҵҳакәа схы иҭагьежьуеит азҵаарақәа. Адәахьынтәи иаԥәлаз аґацәа рыла акәымкәа, асовет уаа рнапала аҭахара иаԥеуп асовет солдаҭцәа. Изхарада абри аѡыза аамҭа ҳахьҭагылаз? Изхарада хыԥхьаҳарала

еиҳау амилаҭ зхыпҳьаʒара маҷу аҧсҭазаара рырымҭарц иахьаҿу? Зыгәра гатәу ҳәа акыр нхама?!

Сара срацәажәеит аʒәырҽы. Аҵьынҵьтәылатә еибашьраан акәызҭгьы, Асовет Еидгыла Афырхаҭа ҳәа ахьʒ зхуҭаҟәаша ауаа рыʒбахә ҳарҳәоит иаашар амза жәафны уахеиҧш Аалʒга ацҳаҿы аибашьраҭәҟьа иаҿагылаз. Зыхшыҽ иахыҭыз, қарҭтәи академикцәа рааʒамҭақәа ҭҽа рымамкәа Очамчыра иажәлеит. Аибашьраан амч шәашьас иамоуп акы. Зхы зыхьчауа, ампыҭахалаҽ иҿагылауа ихы зқәиҭауа идыруеит. Иҧсы ахьынʒаҭоу деибашьуеит. Убри аҟнытә аʒәк дышәҽыкхоит. Академикцәа егьарыла ихы аҭра иҭырҟьазаргьы, ақәылаҽ инарҭауланы ҵьара изынханы иҟоуп қәылара дахьцауа адгьыл иара ишитәым. Иабацәа рабацәа ҿаҳақәамызт. Араҟа иаанагеижьҭеи уамак шымҭуа иарҳәахьеит. Ҳәарада, иабацәа рабацәа иарҳәаз иашаʒам ҳәа агәра идыргахьеит агрессор иимпериатә политика атеориатә ҭаҭҕәы азызыʒбаз академикцәа. Иацы Очамчыра зчеиҵьыка дахатәаз аҧсуа дишьырц иабҵьар шьҭихит галтәи агыруа. Иацы забхәараа рҿынтә Очамчыраҟа ихынҳәыз аҧсуа уаха аҟәақ ҳәа ахысра даҿуп иабхәараа иреиуоу Аалʒга ацҳа иқәымсырц. Ршьа кеибаҭәоит еиншьеи еиҳәшьаҧеи. Ацивилизациа злысхьоу ажәларқәа азхәыцра иаҿуп адгьыл аҿы ауаатәыҽса еиқәырхашьас ирымоузеи ҳәа. Урҭ раҧхьаҟа иҧшуеит, Қырҭтәылагьы ҵьоукы дара ртәала раҧхьаҟа иҧшит. Мҽак ылырхит. Хықәкык шьҭырхит! Ахьшь зкырц зҭахугьы излеикша дазхәыцуеит. Аҟыршы амахә иқәҿаиҳәоит. Ихықәкы аҟыршы ала инаигʒоит. Қарҭтәқәак рхықәкы анагʒашьа ҟыршыс ирыʒбеит Аҧсны, аҧсуаа. Аҕа думамкәа уҿеузеибыҭаʒом, ажәлар узеидкылаʒом. Уразҟы иакит уи аҕа унапаҭаҟа дыҟазар, насгьы абҵьаршьҭыхраҿы шәаннеилак, уара мчыла акырʒа уеиҳазар. Уара х-миллионк уахьыҟоу, иара шә-нызқьгьы дахьыҟам, уара ламысла иуднаҭауа иазхәыцуада. Агрессор ихықәкы акоуп. Аҧсуаа ашәҟәы рҽит Москваҟа. Урҭ усеиҧш азин рызҭада. Иахьырхәтәуп. Изла? Адемонстрациа дуʒʒала, зынʒаск асовет мчы ҳалҭны ацарала. Аҧсуаа ашьшьыҳәа рыҿенырымкылар, ҳара акоммунистцәа ахҳәаны икаҳажьуеит. Аҧсуаа ракәу ҵьушьап акоммунистцәа амчра дзыркыз. Иалҭыз еилкаауп. Апрель жәба. Иазхом. Даҿакала ирбыжктәуп аҧсуаа. Урҭ аныбыжклак, иҭнарҟьоит ақырҭқәа. Еиднакылоит. Абҵьар дышьҭнархуеит. Уинахыс ахықәкы хада анагʒара иналагоит. Уи

иарбану? Асовет мчы ахырбгалара, акоммунистцәа рахҳәара. Аҧсуаа иҳазшьуа уеизгьы-уеизгьы ишьтәуп. Иаанхаз ҳаманы ҳцоит, ма иқәаҳцоит. Уи азы иҟаҵатәузеи? Еинызҟьаша акы ӡбатәуп. Иҳәоуп, иҟаҵоуп. Иҧшаауп ауниверситет афилиал. Ахықәкы нагӡоуп. Иаанхеит ашьа каҭәартә еиҧш аиҿкаара. Зегьы ҟалауа иаауеит Қырҭтәыла зымпыҵахаз ишырыӡбаз еиҧш. Аринахысгьы зегьы шырыӡбаз ицауан уамак зҵазымкуаз хәыҷӡак дырхамышҭызгьы – Аҧсни аҧсуааи османтәи аимпериа дуӡӡа иаҿыҵызхыз – аурыс солдаҭ.

Еиҭа исҳәарц сҭахуп. Сара агәра згоит бзиара зхамышҭуа аҧсуа жәлар урҭ аасолдаҭцәа аҩыцьа ахьҭахаз аҭыҧ аҿы абаҟа шдыргылауа. Абарҭ ацәаҳәақәа ирыхҭныҵуа агонораргьы автор иҭахуп убри абаҟа аҟаҵаразы еизыргауа аҧара иалаҵазарц.

«Бзыҧ», 1989

ИАҦШӘЫМАЦӘАНЫ ИСАСЦӘАХАЗ

Уарҳан Шамба иажәа исызнарӣысыз гәҭахәыцрақәак

Ҳаҭыр зқәысҵауа Уарҳан!

Уареи сареи ҳаибадыруеижьҭеи, ҳаҭырла ашәыҟәқәа ҳабжьоуижьҭеи жәохәҟа шықәса ҵуеит. Ҳаиднакылауеит бзиабараки хьааки – ҳаҧсадгьыл Аҧсны. Убри еиднакылароуп згәаҵаҿы заҧсуара мҧсыц. Зхатәы ҧсҭазара аҵкыс зыҧсадгьыл алахьынҵа иазхәыцуа атәымцьара хәшала учозар аҵкыс, амлеи ахьҭеи уакуазаргьы ухатәы хәышҭаара еиґьуп ҳәа изыҧхьаӡауа.

Ҳаҭыр ду зқәу Уарҳан! Аҧсны иашьагәыҭыз, иаҧшәмаз, аха аамҭала, лахьынҵала исасхаз, иҳагу иҳабзоу аахтны иахьуҳәаз, даара гәахәас иҟасҵеит. Анцәа иишәиз иоуп аҟәыґа ииҳәауа змаҳауа. Уара гәаартыла уцәажәара азин снаҭоит сара сыгәҭахәыцрақәагьы иаахтны рҳәара.

Аҧсны инхауа аҧсуааи аҳәаанхыҵ иҟоуи иахьа санрызхәыцуа, схаҿы иааиуеит абасеиҧш сахьак. Аишьцәа гәакьақәа абаагәарақәа ирҭакын, рыӡбахәқәа еиныҩыргьы, рыбжьқәа еиныҩуамызт, рыблақәа еибабомызт. Ишааиуаз, абаагәарақәа бгеит, агәашәқәа аатит. Аишьцәа еигәыдибаҳәҳәалеит. Гәырґьара лабжышла рҿыркәабеит.

Уи мышкы, уи ҩымш. Рыгәқәа андырҭынчлак, рыҧсқәа шҭоу агәра аныргалак, инеидтәаланы еицәажәароуп аринахыс ишҧаҟаҳҭари, еицынхашьас иаҳаʒбарызеи ҳәа. Убасҟаноуп ианеибырҳәауа ирыгу-ирыбзоугьы. Уажәа ҟәыҧа сара абас сахәаҧшуеит. Анаҧшҩы ибла иаҳа иҭашәоит Аҧсны инхауа аҧсуаа иҳагқәоу, аха, сыгәра га, егьа ҳалашьцылазаргьы, ҳарҭгьы ишаҳбарҭоу. Ҳара иҳагу шәара иҳашәҳәар, шәара ишәыгу ҳара ишәаҳҳәар, убасҟаноуп бзиарак ашҟа ҳанеицкылсуа. Ҳаламыс абзиарақәа мырхәанчауа, ҳаҧсуара мырʒуа, ҳаҧсадгьылгьы анаҳзеиқәырха, убасҟаноуп милаҭҭас адунеи аҷы ҳаныҟалауа. Аха абри аус аҷы сара гәыҭхак сымоуп. Амчымхареи амҳаҵьырреи ирыхҟьаны, аҧсуаа, иудыруеит, аиҳараҩык аҳәаанхыҭҟа шәагеит. Изыхҟьазаалак жәанызқьҩык рҟынʒа аҧсуаа Аҧсны анҭыҭ хара ҳҳәынҭқарраҷы инхауеит. Аҧсны азыҳәан урҭгьы-егьырҭгьы сасцәахеит. Урҭ асасцәа ҵьоукы-ҵьоукы Аҧсны инхауа аҧсуаа ирыхәаҧшуеит абасшәақәа: аишьцәа «анеиҷыҭуаз», руаʒәк рабацәа рынхара зегьы изаанрыжьит. Амал-мазара зегьы иара ирҭеит. Идырҭеит акызаҭәык – раб ихәышҭаара еихеиҳаларц, иазирҳаларц, ихьчаларц. Ианыхынҳәлак иазҭаауеит иҟауҭазеи, иузынҳажьыз иабанʒазурҳахьоу ҳәа. Иаҧхьаҟа иҟаиҭақәаша ҳәа инаилабжьаны ицоит. Аҧсны иаанхаз араҟа дыхьчаҩхеит. Аʒәыр даару ҳәа иблақәа ҭраа дыҧшуп. Ичеиҵьыка рхианы дтәазароуп иашьцәа анаауа ҳәа, иабҵьар еиҭаҭаны иҟәнызароуп иаҕацәа аниқәлауа ҳәа. Усҟан дара, аҭагылазаашьақәа ирыхҟьаны, ашҭа анҭыҭ игылаз, агәашә ззаамыртуаз, ирыхәҭоу даҷакʒоуп – уҧсы ҭоума, уанаҵьалбеит, анцәа илыҧха уоуааит, имырцәакәа ҳаб ихәышҭаара еиқәырханы уажәраанʒа иахьааугаз, ужәҩа иқәу аидара уажәшьҭа ҳара ҳажәҩахыр наҭаҳкуеит ҳәа аҳәара, аҟаҭара. Ҩ-нызқь шықәса инарзынаҧшуа ауриацәа рыҧсадгьыл рцәыʒны иҟан. Аҩажәатәи ашәышықәсазы урҭ рыҧсадгьыл дырхынҳәит. Аҧсуаа ҳаҧсадгьылаҷы ҳҷееидкылара уи абжа-аиҭабжагьы иуадаҩым, избанзар ани, зыʒбахә сҳәаз, ахәышҭаараҷы иаанхаз аиашьа еиқәирхаз шьарда ирацәоуп. Ҭаны, изеиқәмырхазгьы ыҟагәышьоуп. Убри изеиқәмырхаз ҳәа сызҷу сгәанала, Аҧсны инымхауаз аҧсуаа инагʒаны ирыздыруам уи ауаҩ ахәышҭаара ахьчараан ихигаз, дзықәшәаҭәҟьаз, убарҭқәа цқьа издыруа уи диҧылон абылра иалҭыз ишиҧылауа еиҧш.

Ҳара ҳаамҭазы, ҳҳәынҭқарратә система ашьақәгылашьа иахҟьаны, аҧсуаа иаҳзыҟалеит амҳаҵьырра аҭкыс еиҭамыз

агәаҟра. Сара даараʒа сазхәыцноуп ари ажәа шысҳәаз. Шәара, аҳәаанхыҵ иҟоу, аҧсуаа шәызгаз амҳаҷьырра аҵкыс иеицәаз ҳзыҟалеит ҳарҵ, араҟа иаанхаз. Асовет мчра анышьақәгыла, жәабаҟа жәохәҟа шықәса аҧсуаа рыбҕа еиҵыхны иҟан. Рыдгьылаҿы дара аҧшәымацәан. Уинахыс иааит ашықәс еиқәаҵәақәа. Раҧхьа иршьит амаҵурақәа ирхагылаз аҧсуаа зегьы. Ашьҭахь напы рыларкит аҵарауаа, ашәҟәыѡѡцәа. Аʒәык-ѡыҷьак машәыршәа иаанхаз раамышьҭахь урҭ зегьы ндырҵәеит. Зынʒаск ибҕаҧҵәагахеит Аҧсны реиҳа ҵәѡаншьапыс иамаз анхацәа рхырҵәара. Иреиҕьыз анхацәа реиҳа ауаѡра, аламыс ныҟәызгоз, уара, Уарҳан, иуҳәаз аграқәа реиҳа ҳауазар, ус ҟашәымҵан ҳәа ҳазҳәашаз ҷьоукы абахҭа иҭаршьит, даҿа ҷьоукы рхы изамыхәо ихдырҵәеит. Абас ишаaиуаз иҟалеит аибашьра ду. Германиа ҳҳәынҭқарра дақәлеит. Ауаа аибашьра рышьҭреи рымышьҭреи знапы ианыз аҧсуаа зцәымҕыз ракәын. Иахьынʒарылшоз аҧсуаа аибашьра иаҿарыжьит. Ҳара ҳазламаҷызи шаҟаѡы ҳацәҭахази уаѡы иеиҿирҧшыр, «аҧхьахә» аанаҳкылоит. Аибашьра ду анцоз аамҭазы аҧсуаа иаҳзыҟалеит даҿа рыцҳаракгьы. Ҳбызшәала ҳашколқәа адыркит, рыжәлақәа рхырхит, ақырҭқәа ҳәа ианырҵеит. Уаҟагьы иаанымгылеит. Шәарҭ шәызхылҵыз амҳаҷьырцәа Аҧсны ианықәырца иҭацәыз адгьылқәа рҟны иааганы рнырхара иалагеит атәым милаҭ. Убасҟан аҧсуаа аҟәыҕара ду аадырҧшит иааргоз иахьырҿамгылаз, шәҳамбан ҳәа иахьықәымгылаз. Аҳәынҭқарра ду ахаҭа зегьы ишырҭахыз рнапаҿы иҟан Сталини Бериеи. Адунеи ҳанʒамкәа ҳаанырхуан.

Изхысҳәаауазеи, Уарҳан, абарҭқәа зегьы? Ахәышҭаараҿы иаанхаз аиашьа уахгьы-ҿынгьы дааҵымҵʒакәа аʒлагара алуқәа изқәа иқәзар, уаҳа бҕеиҵыхрак, мчыла ирҳаз аамышьҭахь, хаала, акгьы аимоуʒо далагар, иныҟәашьа аҿееиҭанамкыр ҟалом. Аҵаа иаҵыҵыз ашәҭ ахәда кьынаауеит, иудыруеит. Ҳазҭагылаз аамҭа еиқәаҵәа ирацәаны иаҳныҧшит. Ҳаҧсыжырҭақәа даҿакхеит, ҳчараушьа хәанчеит. Имаҷхеит еиҳабы-еиҵбыла апатуеиқәҵара. Ҳхы ҳхшыѡ зегьы азкхеит акы заҵәык – ҳхы аиқәырхара, ҳаҧсадгьыл Аҧсны шахьʒу иаанхартә ахьчара. Уара убла иҵашәаз, угәы узырхьыз аграқәа хаҭала саргьы даараʒа ихьаазгақәо, исцәымҕқәоу иреиуоуп, изныкымкәагьы акьыҧхь аҿы исҳәахьеит. Аха, Уарҳан, шықәса хынѡажәа раахыс ҳаҧсуа жәлар зҭагылаз, ирхыргаз, хыхь исҳәаз анысгәалашәалак, саназхәыцлак, излаҟоугьы

аиқәырхара зларылшазеи, уаҕоу аҽыҧныҳәа риҭааит, ариаҟара иақәдыршәаз амилаҭ рыламыс зларцәымʒзеи, рмилаҭра ргәаҭцаҽы изламҧсызеи, рыдамздам даҽаʒәы илшарым урҭ ирылшаз, сара саҧсуаʒамзаргьы убарҭқәа рзыҳәан аҧсуа ҳәа сҽанысҭон, ари амилаҭ аҽхәаҧхьыʒ мацароуп изыҧсоу сҳәауеит, срылагәдууеит. Уара Аҧсны уанааи, уанааҳалаҧшқәа иҳагу иҳабзоу шубаз еиҧш, саргьы, Ҭырқәтәыла сшымнеицгьы, ишәыгу ҳәа акык-ѡбак збоит, иахьысҳәауа, сиашамзар, шәгәы иалымсын. Еиҭа иугәаласыршәоит ауриацәа. Ауриак дахьыҟазаалак, Израиль дынха-днымха, иҧсадгьыл ацхыраара иуалны иҧхьаʒоит. Ҳәарада, урҭ ашьакаҭәара иҟарҭцауа сара садгылаѡым, аибашьра саҽагылаѡуп. Аха сара сгәы иахәауеит урҭ рыҧсадгьылахь иахьыхынҳәуа, рыҧсадгьыл иахьацхраауа. Аҧсны анҭыҭ инхауа аҧсуаа, аҳәаанхыҭ иҟоума, ҳара ҳҳәынҭқарра аѡнуҭҟа иҟоума, рыҧсадгьыл Аҧсны излацхрааша, уи аиқәырхаразы иҟарҭцаша иазхәыцындаз угәахәуеит. Уара иаҳа иубарҭоуп, аха сахьынаҧшуа сара сгәы иаанагоит аҳәаанхыҭ инхауа аҧсуаа абасеиҧш иҟоу акаҽы шәнеиуеит ҳәа: ма милаҭҭас шәыҟаʒамкәан зынʒаск шәыʒуеит, мамзаргьы мышкызны, шәара шәтәымуааул, шәықәҭ ҳәа шәарҳәар ҟалоит. Усҟан Аҧсны убасеиҧш иҟалар ауеит, кәытҭарак аргыларҭа адгьыл уаѡы имоуа. Аҧсуаа рыҧсадгьыл ахь ахынҳәра азыҳәан абыржәы аҟара аамҭа маншәаланы иҟамлац. Сара иуцәызʒом, уаргьы ублала иубеит, ҳҳәынҭқарра ауадаѡрақәа ирҭагылоуп. Аҧара амч каҧсеит. Афатә даара имаҷхеит. Анхара ҟазҭцауа аргылага маҭәахә аҧшаара ицәыцәгьоуп. Аха ҳазҭагылази уажәы ҳазлаҟоуи еиҽурҧшыр, дшымгәыҕʒоз аҭеи дзыхшаз ҳаиѡызоуп.

Сгәы иқәыѡуеит амшын нырцә инхауа аҧсуаа ирҳәауашәа абасеиҧш иҟоу ажәақәа: «Ҳзааʒаз ҳанаʒʒеи аҭырқәа дгьыл! Ҳаҧсадгьыл ҳанахырбаа, уара ҳудукылеит. Иумаз акгьы ҳахумбааит. Ҳаргьы иҳалшоз ала ибзианы ҳаузыҟан. Анаʒʒеи лгәы иалымсыроуп лааʒамҭа даныѡеидас иан гәакьа лышҟа дхынҳәуазар. Ажәҭарақәаҭәҟьагьы ааҧынра анааилак рыҭрақәа рышҟа ихынҳәуеит. Амѡа ҳақәлоит ҳабацәа, урҭ рабацәа рхәышҭаарақәа ахьыҟаз ҳазшьагәуҭу адгьыл ашҟа. Уаҟа иаҳзыҧшу ҳашьцәа, ега рыгзаргьы, иаҳзыҟарҭеит зегьреиҳа иус дуу акы – иаҳзеиқәдырхеит ҳаҧсадгьыл Аҧсны. Ацивилизациа зхысхьоу адунеи амилаҭқәа зегьы ирымоуп рхатәы школқәа, рхатәы шәҟәыѡѡра. Иҟалаз аамҭа бзиа

ҳхы иаҳмырхәар, ҳаҧсадгьыл ашћа ҳахнымҳәыр, иҳахшо ирыхшо иҳанарыжьуам». Абасшәақәа ићоу ажәақәа ҳәаны, ауадаѡрақәа дырцәымшәакәа, ахатәы ҧсҭазаара бзиа аҭкыс Аҧсадгьыл ашћа абзиабара ҳаракны изыргылаз иоуп ииашаҭәћьаны иаҧсыуоу, аламыс дугьы ныћәзгауа. Аламыс, Уарҳан ишудыруа еиҧш, зегьреиҳа еиҳаны иҳаднаҭауа акоуп – ҳаҧсҭазаара азкызарц Аҧсны.

Шәыламыс шәагымхааит!

Ҳаҭыр дуны иуқәызҭауа Џьума Аҳәба.

«Аҧсны ћаҧшь», 1990

АИБАРБЕИАРА

Анҭәамҭахь инеихьан 1985 шықәса, асовет уаа ҳаҧсҭазаара абасћак иеиҭазкраны ићаз ашықәс. Инцәырћьацәырасуа иуаҳауан даҽа мѡак ҳақәымлар ада ҧсыхәа шыћамыз. Иаҳа ииашаны иуҳәозар, ихәыцуаз ауаѡы еилымкаашьа имамызт даҽа мѡак ҳананымла, ацәгьеи абзиеи ҳәа ҳазхәаҧшуаз даҽакала рыхәаҧшра ҳаналамга, абҕаларҭаҽы ҳнеины ҳашхықәгылаз. Џьара акы ћаҭатәуп, ҳҳәынҭқарра еиқәырхатәуп ҳәа акәын ирҳәауаз. Аха усћан акәым, иахьа уажәгьы ауаѡы идыруеит ҳәа сыћам иарбану убри, ићаҭатәу ҳәа ҳазҽу. Уи зегьы иреицәоуп, акыр жәашықәса узныз амѡа шиашамыз убар, арахь ииашоу иарбану узымдыруа, алакә аћны еиҧш, бжь-мѡак ахьеихагалоу унанагар. Ҳҳәынҭқарра ацивилизациа ахьынӡаҳараку, мамзаргьы иахьынӡалаћәу ашәагазагас иамоу адемократиа, аргама, ахшыѡ ахақәиҭра, хара акыр жәашықәса ҳаҧхыӡҭәћьа иалашәаргьы, ҧхыӡ ишаҳбаз аӡәыр иеиликаар ҳәа ҳзыцәшәауаз, иныҭыѡааҭыѡны рыӡбахәқәа рҳәауа иналага-аалагахьан, аха макьана Москва далцан, дахцан А. Сахаров, макьана иаргьы имҳәацызт, ићамлароуп аимпериа дуқәа, аимпериа хәыҷқәа, амилаҭқәа зегьы зинла иеићарахароуп ҳәа. Аҧсны ашәћәыѡѡцәа Реидгылаҽы аус зуаз, С. Солженицын иѡымҭақәа дрыҧхьоит ҳәа лыцәгьа анырҳәа, змаҭура иамырхыз аурыс ҧҳәызба, макьана аусура дрыдыркылар ћаломызт, ҭаны уи, аѡажәатәи ашәышықәсазтәи аурыс литература аламыс ҳәа ззырҳәаз ашәћәыѡѡы иѡымҭақәа змаз реимадара, рҭакра

иаҟәыҵқәахьан, маʒала ушаԥхьахьоу умшәакәа иуҳәартә иҟамзаргьы. Хыхьынтәи ирархәауа аамышьҭахь, уаҳа даҽеакы ыҟоуп ҳәа ахәыцраҵәҟьа иаҟәыҵхьан,зны маʒала, ҽазны иаахтны рыжәлар ринтересҟәа ирҿагылауаз аԥсуаа маҵура уааҟәак (даҽеа ажәак сзымԥшааит, аинтеллигенциа ҳәа усгьы дара рзы иузҳәом), иаԥсуа патриотцәоуп ҳәа рзырҳәарц азыҳәан, макьаназ иԥхеибарс ахьʒ-аԥша иашьҭамлацызт...

Абжьааԥны анаҟә згымыз Лондон ажәѡан, ари аҽены иаҳзылԥхан, иахьа шәсасны шәысҵоуп, нас, уаҵәынахыс, шәыԥсадгьыл ахь шәхынҳәуеит, иахьа шәылаԥш ахьынаʒо зегьы аасыртуеит, зегьы хыстуеит аҳәозшәа, ацәылашамҭаз инаркны, адгьыл аҽаҟәыҵхауа, ицәаакʒа ишыхьанҭазгьы, аҽышьҭыхуа мацара, уажәы ицқьаʒа, уимоу, амрагьы лбаарԥшуа иаҳхагылан. Зегь рыла игәыҳәу хаха-хымш рыла шаҟа иҽеизырҭәрызеи! Шаҟа урыхәаԥшрызеи, шаҟа урызхәыцрызеи. Егьырҭ агениацәа дуқәа зегьы урҟәаҵыргьы, уааҭгыланы «аԥсшәа» иамҳәакәа узлаивсрызеи абасҟак узырччахьоу, абасҟак илахьеиқәҵагоу ажәабжьқәа ирлахҿыхны иуазҳәахьоу, аргамаду иузырбахьоу Чарли Чаплин. Уивсны уҿынаухар, уныҟәашьа, уццакышьа мацарагьы дырхыччар ҳәа уацәшәаны уаангылоит. Иара дгылоуп иҽеыргызмалны дцәыҵаԥшуа, илабҵашьи ишлиапеи ырхәмаруа, аҵуԥь далху, дхаҳәхоу азхәыцха узҵада, уарццакуеит асааҭ Биг Бен. Уи аминуҭтә хыцқәа аангылашьа рықәʒам. Уца, уццакны, уара уакәым, абан, уихәаԥш Черчилль ихаҭагьы ԥьарак дгылазар убап. Иарма шьапы иаԥхьаҟа иааихигеит, илаба наиҵаирсит, апалта ишәуп, иʒынразар акәхарын амѡа даныԥқәлаз, аха ихашҵу, мамзаргьы аѡнуҵҟа еиԥш, адәахьгьы ишыр ҳәа дшәаны ихиту, ихы хылԥа ихаʒам. Издыруада, инаѡсан аҽы дақәтәаны игылоу, аҳәа ҭызкәыцәааз алым агәы зызҵоу Ричард иаҳаҭыраз ихылԥа ихихзар?! Ашьҭахь, адепутатцәа рпалата аилатәарҭа азал ашә аҿаԥхьа игылоу ибаҟагьы санахәаԥшуа, игәасҵеит Черчилль уаҟагьы иарма шьапы иаԥхьаҟа иеихганы дышгылоу, исыздыруам, машәырны иеиқәшәоу, мамзаргьы ҵакык амоу.

Ҳагхар аҵкыс минуҭқәак заа ҳнеир еиҕьуп. Вестмистертәи Ахан аҿы, апарламент ахьеилатәауа, ҳидикылараны дыҟоуп апарламент адепутат, алеиборист Мак Келви. Ҳаицуп Аԥснытәи ииаз ҳахѡык. Аҟәа ақалақьтә совет ахантәаѡи, Аҟәа алокомотивтә депо аусуѡи, сареи.

– Ари Ахан иѡналахьеит асовет қалақьқәа рмерцәа, асовет журналистцәа, аха абыржәы раҧхьаʒа акәны Британиатәи Еиду акралрақәеи Аѡадатәи Ирландиеи рпарламенттә Хан ишьапы ѡнаиргылеит апролетариат рдиқтатура ахьышьақәгылоу аҽынтәи иааз аусуѡы, – ҽааиҭит аҧсшәа шааибаҳҳәаҭәҟьаз, ашә аҽы иаҳзыҧшыз Мак Келви. Арҭ ажәақәа уи заа иширмазеихьаз иҳәашьала мацарагьы иудыруан.

«Уи иашоуп, англиатәи апарламент ахьеилатәауа ишьапы ѡнаимыргылацт ҳара ҳусуѡы, аха уи даҧшәыманы дыѡналеит аимператор тәарҭас иахьимаз – Аʒынтәи Ахан», –сқьышә иаақәххит, аха сҽааныскылеит. Иаасгәалашәеит адипломатцәа реиҳа ихадоу рыҧҟара: «Ауаѡы абз зимоу игәаанагара иашаҭәҟьа алаиҭәахларцоуп», –насгьы ажәа «раҧхьаʒатәи» убасҟак сашьцылахьан, уи аҭкыс иеиҕьу ажәак ыҟам ҳәа, убасҟак схәыҷаахыс исдырҭахьан, Каин иҟаиҭаз иара иаҧхьагьы сара иҟасҭахьан ҳәа соуҳәар, убригьы сеигәырҕьауан. Иҟасҭаз закәу аума иусу, раҧхьаʒа иҟазҭаз сара сакәзааит. Раҧхьаʒатәи асоциалисттә революциа, раҧхьаʒа апролетариат рдиқтатура ахьышьақәгылаз, раҧхьаʒа анхацәа класск аҳасабала рықәхра амѡа иахьанылаз, анапхгараҽы иҟаз апартиа раҧхьаʒа иаахьаҳәаз уажәтәи абиҧара акоммунизм аҽы инхо-инҭуа иҟалоит ҳәа... О, шаҟаӵьара аҧхьагылара ҳамоузеи! Амала, уеиқәа мыжда ҧыжәжәазар, утәарҭа ҟьантазʒа иааҧшуа, даҽаʒәы иаҧхьа уангылоу, уамак иманшәалам, аха уи усума! Раҧхьатәизааит!

Ҳзыѡналаз Ахан аѡнуҭҟа шаҟа ҟазаратә рҽиамҭаа ссир улаҧш иҭашәауа, зқьы инареиҳаны иамоу акабинетқәа шыҟаҭоу, зегьы реиҭаҳәара зылшода! Егьабаҳҭаху, аха зегь реиҳа сыҧсы злахаз акы сымҳәар ауам – абиблиотека. Адунеи аҽы иеицырдыруа абиблиотека. Акыр шәышықәса зхыҭуа инадыркны, иахьа уажәраанʒа иҭыҭуа, реиҳа хәарҭара злоу ашәҟәқәа цырак-цырак, миллионла... Урмыҧхьаʒакәа, рҭыжьшьеи, иара абиблиотека ахаҭа аѡнуҭҟа архиашьеи мацара урыхәаҧшларгьы агәааʒага, ахшыѡ еизырҳага. Изакә насыҧузеи имоу, мызкы иадамхаргьы абри абиблиотекаҽы аус зуз. Егьа материал иҧшаап Аҧсни аҧсуааи иҳазку? Азинқәа риура аамышьҭахьгьы уи азыҳәан иаҭахуп иудыруазарц реиҳа ихадоу акы – абызшәа. Сара сабиҧара иаҭанакыз аҧсуаа ҳзыҳәан уахь наʒаʒа ашә аркуп – ҳара тәымбызшәас

иаҳдырҵоз, аҳәааанхыҵ акәым, асовет тәыла аѡнуҵҟагьы иумыхәауа – аӄырҵшәа акәын. Уаныхәыҷу ушьапы ԥҵәаны, иркьаҳәны идырґьазар, уԥсы ахьынӡаҭоу ушыцыркьуа еиԥш, сахьнеилакгьы иаасыԥгылоит уи сыгра – абызшәа азымдырра.

Адипломатиатә усҟәа рынагӡаразы ҳазлаҟаз ала, ҳәарада, ҳара раԥхьаӡа иаҳбарц иаҳҵахыз адепутатцәа ахьеилатәауа азал акәын, урҵ русушьа ҳазҷлымҳан. Убра азал ашҟа ҳиманы иҷынеихеит аԥшәма. Азал ашә ааиртаанӡа адәахьы иҟоу ҳзеиҵеимҳәакәа иаҳзеилкааауам аѡнуҵҟа имѡаԥысуа. Ашәхымс ухыҵаанӡа, адәахьала игылоу абудка, апарламент анеилатәауа, анаԥар еиӄәаҵәа ишәҵаны, уаҟа дҵатәоит хаҵак, уи икуп ихьанҵыԥьӡа аԥьтә лабашьа. Азал ашәӄәа ыҵарбаҟа иаркуп. Иара дахәаԥшуеит ашә аханы икыду асааҵ. Аимак-аиҷак иалгараны ианыҟоу аамҵа идыруеит. Аамҵа шаанҵәалак, ашырҳәа ибудка дааҵыҵны, илабашьа рыхха, ашә дасуеит. Убасҟак иґәґәаны дасуеит, уахьахәаԥшуа иҵаԥҷеы-ҵаҷеыланы, илаба ашьҵа ануп. Аиашазы, азнык азыҳәан агәра сзымгеит, маӄкгьы иԥьасшьеит, ҳара ҳаамҵазы, аелектроникеи аком-пиутери ианырсакьаҳәымҵоу, абжьаратәи ашәышыӄәсаӄәа раан еиԥш, апарламент ахьеилатәауа ашә алаба рыхха ауаѡы дамыскәа аамҵа шынҵәаз уаҳа даҷеа еилкаашьак ахьрымам. Аха саназхәыц, убри аӄьабзгьы ԥшӡарак аманы, икажьтәым акы акәны избеит. Аґьеѡҳәа ашә данаслак, ажәаҳәара иаҷеу адепутат, иажәа наигӡа акәым, аҳәоу абжаҷеы днеихьазаргьы, аҟыԥҳәа ацәажәара даҟәыҵроуп. Ус иҟоуп азакәан. Ирацәаны аҷеырԥштәӄәа уаѡы ииаигар ҟалоит, аха абри адеталь хәыҵгьы иунарбоит, закәанда адемократиа ҟасҵоит ҳәа уаналага, ахаос ашҟа ишиасуа. Амҵ ԥыруазар иуаҳартә иҵынчрахоит. Аҷенытәи аимак-аиҷак аҵыхәа аапҵәоит.

Азал ашәхымс ухыҵаанӡа наҟ-ааҟ игылоуп абаҟаӄәа ѡба. Уарґьарахь лорд Георг. Уи иарманап иганахь ирых-ха, иарґьа напы уара иуӄәк, укылкааны убас духәаԥшуеит, иҳәарц иҵахушәа, уахь уѡналоит, уара уалахәхоит Британиа Ду алахьынҵа аӡбара, иуҳәарц иуҵаху цӄьа уазхәыцма, ажәа шаҟа аҵанакуа удыруама ҳәа. Зынӡаск даҷеа гылашьоуп, даҷеа ԥшышьоуп имоу армарахьала збаҟа гылоу Уинстон Черчилль. Ицәеижьы шәпа-жәпа хьанҵаӡа, ихахәдаԥьал еихасаҟәа, иаамыцхәцәоума уҳәартә идуу ихы, иаԥхьаҟа иаарыххашәа, иѡнапык рыла иӡарақәа ҵарс духәаԥшуеит. Унеи, уѡнал Азал, иҳәа угәааанагара, аха сара исҳәаз сҳәеит, ииашоугьы

убри ауп, убас егьыѣалароуп. Иѡаивакны ахаҳәтә ашәвас ҧыҽҽуп. Иҧыҽҽуп ашә ахыхьгьы. Аибашьраан афашистцәа Лондон абомбақәа аналарыжьуаз, бомбак Ахан илақәшәан, абраѣа итѣәацит. Аремонт ѣарымҵарц, афашизм закәу ргәаланаршәаларц, убас иаанижьит усѣан Англиа апремиер-министрс иѣаз Черчилль.

Аҧшәма иааиртит маҽак аѣара ижәпаʒа, ихьанҵыҷьыз аҷьтә шәқәа. Аѡнуҵѣа дыѡналаанʒа:

– Ҳара ҳҽы ҵасны убас иаҧуп. Апарламент ахьеилатәауа азал иааѡнало зегьы абас ѣарҵалароуп. Анцәа дидырп раҧхьаʒа ус ѣазҵаз, иѣалап амҵақьақьара злаз аʒәы иакәзар, иѣалап, Черчилль иршәаʒахьаз депутатк иакәзаргьы, – иҳәеит иажәа абжак лафны. Черчилль ишьапы азқәа инапы нахьишьит. Зашхәа уҵоу иашәа уҳәароуп. Ҳаргьы ҳнапқәа нахьаҳшьит. Апатриотизм минуҵқәак иааухаршҵны, Черчилль уизхәыцыр, насгьы дидукылар Сталин, Сталин имазҵгьы хаҽык, уи ахаҽы иахҵниҵалакгьы, иҵыҧ аҽы иҽынкылара акәызҵгьы Черчилль ѡ-хаҽык иман. Зны ишьҵаиҵон имаҵура, нас алхрақәа рыла деиҵаѡеины, еиҵааникылон иҵыҧ ду. Аибашьраан ҳара дҳацхраауан, аибашьра анеилга, бҷьарда ҳабашьра раҧхьаʒа иаҧшьызгаз иара иакәхеит.

Европатәи ҳәынҵқарра дуʒʒак алахьынҵа абраѣа ишырʒбауа уазхәыцны иуҳәозар, идуцәам акәым, иааѣәнушьартә ихәыҷуп азал, Аҧсны аобком азал аҵкыс акыр иеиҵоуп. Урҵ анеиҽсырҧш, исыздыруам сахьынʒаиашоу, аха схаҽы иааит даҽакгьы. Аизараҽы шаѣа ауаа рацәаѡу, убасѣак иаҳагьы имариоуп гәаанагара заҵәык аргара. Уазхәыцыр, ауаа рацәаѡызар, агәаанагарақәагьы рацәамхои уҳәоит, аха ишыѣалаҵәѣьоу уахәаҧшыр, ауаа анырацәоу, уара иамукып, сара иамыскып ҳәа ишеиқәгәыҷуа, дара ирҵахʒам инақәыршаҳаҵны, иаахдыркәшоит аизара. Еиҳарак ус иѣагәышьоуп ҳара ҳҽы, хыхь иѣоу агәаанагара аамышьҵахь, ҵаѣа даҽа гәаанагарак аныѣала, ауаѡы иҧсҵазара зегьы ахьыҽаѣәаҳауа.

Раҧхьаʒа улаҧш иҵашәоит акы – апарламенттә зал агәҵа еѡшоуп. Абжаѡык армарахь итәоуп, абжаѡык арҷьарахь. Изықәтәоу, раҧхьа икнаҳау амикрофонқәа уҳәа, зегьрыла иеиҧшуп. Иарбан гану иахьтәоу анапхгараҽы иѣоу апартиа, иарбан партиоу иаҵахаз, унарылаҧшны еилкаашьа амаʒам. Ҳара ҳҽы, партиак шыѣоугьы, унарылаҧшаанʒа, аиҳабыреи аиҵбыреи еиѡудыраауеит. Хыхь, апрезидиум аҽы итәаны

иааҧшуа агәыҧ хәыҷы, напхгара рзыруеит, рнапаҵаҟа иҟоуп ҵаҟа итәоу аиҳара. Наҟ-ааҟ иеиҿаҧшуа иаатәоит «иеиҕацәоу». Урҭ рыгәҭа, азал агәҭаҵәҟьа, иҭбааҭыцәӡа инагоуп ауарҳал еиҵәа зныршәылоу амѡа. Убри ауарҳалгьы абраҟа ус дуӡӡак нанагӡоит. Армарахьгьы арҕьарахьгьы итәауа раҧхьаҟа шьаҿак ааихыргартә аҟара инаханы, ауарҳал иалдоуп иҟаҧшьы цырцыруа ацәаҳәа.

– Ажәеимакраҟәа раан, – ҿааиҭит Мак Келви, – адепутатцәа ражәаҳәара убасҟак иалашуеит, убасҟак рыҧсахҟәа ҧибажәжәоит, рхы рхашҭуа аҟынӡа инеибагоит. Ҭаҷкәымла иеилалар ҳәагьы ишәарҭахоит, убасҟан ихы изнымкыло аҟынӡа инеиз адепутат, напыла дыкша акәым, ауарҳал иалдоу ацәаҳәа ҟаҧшь данынахыс, далгеит, иажәа имхуп, – Мак Келви ииҳәозгьы саҳауан, сара стәалагьы сазхәыцуан адемократиа. Уи зыхьӡу, изакәу усҟан сара сыҧхыӡгьы иаламшәацызт, ҵьара жәарк аҿы самыҧхьацзар, аха гәныхәҵысҭала иеилыскаауан имариамыз акы шакәыз. Иамазаап иара аҳәааҟәа. Урҭ аҳәааҟәа уанынархыс, адемократиа адиктатура аҵкысгьы иеицәахозаап.

Ахыҕәра аиашараҿы, азал агәҭа игылоуп астол. Уи аханы дтәоуп аспикер – аизара ахантәаѡы. Наҟ-ааҟ инатәоит адепутатцәа. Ҵьоукы алафҟәа еимырдоит, аха ҵьоукы ииашаҵәҟьаны еиҟәмаҟаруеит, ааибаргәаара иалагоит. Аҿҳәара аминуҭ инаҟәыршәаны иааѡналоит ѡыҵьа. Аиааира згаз апартиа ахантәаѡы, апремиер-министр, нас уи апартиа иаҿагылоу, алхраҟәа раан иаҵахаз апартиа ахантәаѡы. Астол наҟ-ааҟ акьыҧшьҟәа рҿы иҟәгылоуп чамадан хәыҷҟәак ираҟароу, ихьӡырку шәындыҟәраҟәак. Урҭ ирҭоуп абиблиаҟәа. Апремиер-министр инапы ашәындыҟәра инаҟәиҵоит: «Ҭоуба зуеит аиаша, аиаша заҵәык шысҳәауа!» – иҳәоит уи. Инапы ашәындыҟәра инаҟәҵаны убасҵәҟьа аҭоуба иуеит аоппозициатә партиа ахантәаѡгьы. Иалагоит мчыбжьык ахьтә мышкы имѡаҧысуа апарламент аилатәара. Апремиер-министр ипартиа адепутатцәа, нас еиҳарак иҿагылоу апартиа адепутатцәеи рҿаҧхьа акакала дазааҭглауа, аҟаҵарбажәа иҳәароуп, мчыбжьык аѡнуҵҟала аҳәынҭҟарра аѡнуҵҟа имѡаҧысыз реиҳа ихадоу аусҟәеи, рҳәынҭҟарра аҳәаанхыҵ аусҟәа зеиҧшроуи, иҳәароуп ихаҭа убри амчыбжь аѡнуҵҟа иҟиаҵаз, дызҿыз, усурас имѡаҧигаз иара напхгаѡыс дызмоу

аиҳабыра, икабинет. Иажәа ҳәаны данаалгалак, дцәажәоит иҽагылоу апартиа ахантәаҽы. Амчыбжь аҽнуҵҟала иҟаҵоу абзиарақәа ихаиршҵуам, ҳәарада, аха уи еиҳарак дзышьҵоу иаҕа дызлеикыша афактқәа роуп. Уара, апремиер-министр, ҳара ҳҳәынҵқарра ду иахагылоу, хаҵала уареи, нас уара упартиеи иҳаҽсыз амчыбжь азыҳәан ҳҳәынҵқарра иазеицәаны иҟашәҵеит абасеиҧш иҟоу аусқәа, избан, абас изыҟашәҵазеи, ус иаҳа иеиҕьны изышәыҧхьаʒазеи ҳәа рҽааирхоит азҵаарақәа, иразҟы иакны, аконституциа, ма азакәан ӷьара кыр иеиларгазар, усҟан зынʒаск даарылгоит. Абаандаҽы иҽахәы аниҽырхуа еиҧш, иаҵахаз апартиа адепутатцәа рҽаҧхьа аҟаҵарбажәа иҳәароуп аиааира згаз апартиа ахантәаҽы, аҳәынҵқарра анапхгараҽы иҟоу, апремиер-министр. Аҵак ҟарҵароуп уи апартиа адепутатцәа зегьы. Азҵаарақәа рырҵоит, абырҵкал икылырхуеит амаҵура дуқәа рҽы иааҟоу аʒәгьы даанмыжькәа. Ажәақәа еимаркуеит апартиақәа рхантәаҽцәа, ажәа еимаркуеит хазы адепутатцәа. Адунеихаан еинышәашьа рықәым уҳәартә рыхәдацәақәа ҵибакаауеит. Аконтроль рзеибауеит. Ажәа «аконтроль» анааухәалак, ҳара, асовет уаа иааҳгәалашәоит апартиатә комитет аконтроли жәлар рконтроль акомитети. Аха ҳара ҳҽы рыцҳарас иҟалаз, аконтроль ҟазҵауагьы, аконтроль ззыруагьы партиакоуп излоу, насгьы зегьреиҳа иччархәгахаз, урҵ, аконтроль аҟаҵара иазку аорганқәа, аконтроль ззыҟарҵауа рнапаҵаҟа иҟоуп, ианааргәамҧха, иамхны икарыжьуеит. Убри аҟнытә, ирҵахы ирҵахым, иеилибакааларoуп, русқәа еицыҟарҵаларoуп. Дыркуазар зегьы аконтроль рзуны, русура ахьҵырҵаауа ухы иқәукып, аконтроль азыруеит рхатәы ҧсҵазаарагьы. Азал иҽахыкны агалиоркақәа рҽы итәоуп апериодикатә кьыҧхь ахаҵарнакцәеи адепутатцәа рыҳәсақәеи. Урҵ, ишдыру еиҧш, даараʒа ишәарҵоу уааҧсыроуп, иҳәеит, ицәажәашьа лафла иҵәны Мак Келви, ажәак уҽыҵшәондаз адунеи ишахыҵәарыз. Иаҳҳәап, аоппозициатә партиа адепутат дҽагыланы азҵаара иҵир ҟалоит абасеиҧш, уара, ҳҳәынҵқарра ду аминистр, анапхгараҽы иҟоу апартиа адепутат, уажәааигәа абри аресторан аҽы улыцны узбеит абасеиҧш зыҧшра-зсахьа ыҟоу аҧҳәыс. Уара уҧҳәыс лакәʒам. Уи аҧҳәыси уареи ишәзеилоузеи, иухымҽаҧгашьоузеи, иҳауҳәарц сҵахуп. Асеиҧш азҵаара зауз, дааҵгыланы аҵак ҟаиҵароуп. Иҵҽақәа анҽееимха, убраҵәҟьа

иматцура шьҭеитцар акәхоит. Апремиер-министр уи дихьчарц далагар, рматцурақәа шьҭартцар акәхоит аҽыцьагьы.

Адепутат Мак Келви абарҵқәа ахьынӡеиҵеиҳәоз сара еиҵах сгәы сынҵахәыцит. Аидгылатәи аминистри ЦК КПСС аусзуҽи ракәым, Аҧсны аобкоми аминистрцәа рсовети, ианамуӡах араионтә напхгараҷы иҟоу иакәзааит, еизарак аҷы уҽагыланы, абасеиҧҧш иҟоу азҵаара иуҭар, иугәаҕьызар убри аҽыза, иуҧеиҧшхозеи? Реиҳа уанрыцҳаршьа, апровокатор ҳәа ахьӡ баа ҧс ухырҵоит акьыҧхь уанҵаны, мап анакәха, иузыҧшхоит ахагацәа рыҽны.

– Ҳаҭыр зқәу Мак Келви, шәара аоппозициахь иҟоу, алеиористцәа рпартиоуп шәызлоу. Ҳәарада, Маргарет Тетчер лпартиа аҵахарц шәазықәҧоит. Аха обиективла ишәҳәозар, иааираны иҟоу алхрақәа раан, шәгәы ишҧаанагои, шәара шәызиааиру? – снаиазҵааит.

– Мап. Ҳаҵахоит. Иҳалшо зегь ҟаҳҵашт, аха ҳзаиааиуам. Ҳпремиер-министр шәарҵ, асовет уаа ишылзышәҳәаз еиҧш, «аиха иалху леди», уаҽытәыҽса дизаҷаҧҷеуам. Уи зҭак лзыҟамҵо азҵаара узыҧшааӡом. Дҟәышуп, дгызмалуп. Лара лпартиа, аконсерваторцәа, рразҟы иакит усеиҧш иҟоу аҧыза дахьрымоу, –иҳәеит Мак Келви. Шаҟа акультура ҳаракы алоузеи уи иҟаиҵаз аҭак. Ҽьара акала длаимырҟәит иаҕа. Ажәытәтәи аҧсуа ҳәамҵақәа рҷы аамышьҭахь аҧсҵазаараҷы исҧымлаӡацызт аҕа ас ихцәажәара.

– Даҽеакгьы сшәазҵааueит. Иаҳхысыз амчыбжь азыҳәан, адиспутқәа раан, ҷыдала шәара азҵаара ҳәа акыр лышәҵама апремиер-министр? Саҭамзааит сахьшәазҵааua, ҳәынҵқарратә маӡазар, аҭак ҟашәымҵан.

– Мап, уи маӡаӡам. Сара усҟан илысҵаз азҵаара ахьану нас ишәысҵоит. Иҟоу уиоуп, адиспут адырхаҽны, иааҳҳәаз зегьы шәҟәы хәыҷны иҟаҵаны иааҳдыркуеит. Уашьҭантәи аилатәараангьы уи уаҽы ихы иаирхәоит. Убри аҟнытә, иаҳхысыз амчыбжь азыҳәан, сара «аиха иалху леди» илысҵаз азҵаара уаҟа иануп, ишәысҵап, шәаҧхьап... Сара ус слазҵааит, аҳкәажә Тетчер, иахьа бусура амш анынҵәалак, усс ибымоузеи, бызҷеузеи?

– Лусура асаат нҵәеит, лхы даҟәиҵуп, лыҽныҟа дцоит, илҭаху ҟалҵап. Усеиҧш азҵаара лыҭара... Саҭамыз, аха провокациаӡами?

– Иаҳагьы еиҕьу ари провокациатә зҵаароуп, аҭак ҟасҵаӡом, шәара, алеибористцәа шәдепутат ииҳәауа издырӡом ҳәа дгәаар, лычҳара дахыҵыр, усҟан сара сҩызцәа шәарҭ, аконсерваторцәа, ҳҳәынҭқарра иахашәыргылаз ауаҩы, азҵаара аҭак аҟаҵашьа лыздырӡом, ачҳара лымам, ауаҩы пату иқәҵаны дызцәажәом, мамзаргьы ҳара иаҳзымдыруа, ҳҳәынҭқарра ацәа ҧызҿыша усқәак дырҿуп, ишәымбои, илҳәаӡом ҳәа иҩагылоит. Лара илуалуп аиарҭа лхы нықәҵаны дыцәаанӡа дызҿу зегьы ҳалҳәарц.

– Аҭак ҟалҵама?

– Ҭынч, сааҭ-сааҭ дааҭгыланы дызҿу зегьы ҳалҳәеит. Иарбан сааҭу данышьҭало аҟынӡа. – Дааҧышәарччан инациҵеит. – Аиарҭаҿы дызҿу, мамзаргьы ҧхыӡ илбауа заҵәык лымҳәар азин лымоуп. Ишәасымҳәеи, уи уаҩытәыҩса дизаҿархаӡом, лычҳарагьы дузахыжьӡом. Дыҷьнышуп уи аҳкәажә… – абраҟа даҿа ажәак нациҵеит, акьыҧхь анҵашьа змам.

– Ҳаҭыр зқәу Мак Келви, партиак аиааира агеит, егьи аҵахеит. Убри ашьҭахь ани, аиааира згаз апартиа, амчра зегьы анапаҿы ианыҟалалак, иаҵахаз апартиа иалоу ауаа рыҧсҭазара зеиҧшрахоузеи? Ирышьклампшӡои? Ихҭарымкӡои? Русураҿы, руалафахәы аҿы уҳәа ҧырхага рырымҭаӡои?

– Ҳәарада, зегьрыла ирҧырхагахарц рҭаххашт, аха ҧырхагахашьас ирымоузеи? Аконституциа. Ҳазегьы ҳханы игылоу – азакәан. Уи дара иеиларгама, ҳара иеилаҳгама, азакәан аҿаҧхьа зинла зегьы ҳаиҟароуп, аҭак ҟаҳҵар акәхоит.

Адиспут аҿҳәара анаанҵәалак ани, амонах иеиҧш, анаҧар еиқәаҵәа ишәҵаны ашә илатәоу, илабашәпа рыхха, ашә аҕьеҩ ҳәа данаслак, ианааҭынчхалак, аҩ-партиак рхантәаҩцәа еицны рҿынархоит ари азал аҵкыс иҵегьы зҵакы еиҳау, дара аҩыҷьегьы раҵкыс иеиҳаны игылоу даҿа ҷьоук ахьеилатәоу азал ашҟа. Уи алордцәа рпалатоуп. Урҭ рханы дтәоуп акрал ҧҳәыс. Арҭ еицны уахь иныҩналоит. Рдиспут шымҩаҧысуаз рарҳәоит. Азҵаара ҳәа акыр аҭак изыҟамҵазар апремиерминистр, мамзаргьы иҟаиҵаз аҭак ииашам ҳәа иҧхьаӡозар, алордцәа рпалатаҿы ирылеиҳәоит аоппозициатә партиа ахантәаҩы. Реимак уаҟа иеилдыргоит.

Сара еиҳарак сырзааҭгылеит аконтроли аҟаҵарбажәеи. Аоппозициахь иҟоу апартиа мацара акәӡам акритикеи аконтроли ҟазҵауа. Анапхгараҿы инеиз апартиагьы акритикеи

аконтроли азнауеит аоппозициахь иҟоу апартиа. Шәара абри амчыбжь азыҳәан иҟашәҵаз абарҭ аусқәа рҽы аконституциа еилажәгеит, иҟашәҵауа аус аҳәынҭқарра иазеицәоуп ҳәа ахара анрыдырҵа, аҭак ҟарҵароуп. Уазҽлымҳахартә иҟоуп даҽакгьы. Алхрақәа раан аиааира агеит партиак. Убри ахантәаҽы дҟалеит премиер-министрс, аха уи иаанагом Англиа зегьы ахьынӡанаӡааӡо зехьынџьара анапхгараҽы иҟалароуп ҳәа убри апартиа иалоу ауаа. Иаҳҳәап, ҳарҭ, аҟәаа аиҽызара зҳабжьаҳҵаз Килмарнок апровест (ақалақь ахантәаҽы) алеибористцәа рпартиоуп дызлоу, Маргарет Тетчер, ишысҳәаз еиҧш, консерваторуп. Иҟоуп ихадоу даҽакгьы. Алхрақәа раан ииааиуа иаҵахауа ҳәа, еинышәашьа рмоуа ишеиҽагылоу апартиақәа, алхрақәа ианаарылга, убри аҽны инаркны ииасуеит аицхыраарахь, хшыҽла аибарбеиарахь. Абасеиҧш ҟашәҵар ҳҳәынҭқарра иазеиҕьуп ҳәа, иаҵахаз апартиа иааҟәымҵӡакәа ажәақәа аларгалоит. Шаҟа ажәа бзиа изалагалаз, шаҟа аус бзиа дзадгылаз, убри алоуп ихә шыршьауагьы адепутат.

Уаргьы саргьы мҽак ҳаицықәлеит. Ҳхаларц ҳаӡбеит Ерцахә ақәцә. «Измк» нацҵаны уи иуҭаху хьӡык аҭ. Акапитализм, асоциализм. Иалаҳхыз асистема зеиҧшроу еиҧш. Уаҟа ҳаиқәышаҳаҭуп, избанзар иҳамоуп конституциак, иҳамоуп закәанк. Ҳнамҵагылеитахра. Уара иуҳәеит, аҽадахьала ҳаҽалап, амҽа иаҳа еиҕьуп, иаҳа џьабаада ҳхалоит ҳәа. Сара сымшәа смырҳа исҳәар, ҳаҽалап ахра аҽадахьала, уахәаҧш уи закә мҽоу, иаҳа егьымариоуп, иаҳа егьааигәоуп ҳәа. Уара уҟәыҕазар, сара сиаша сиашам, умыццакыкәа, сара исҳәаз уазхәыцроуп, уара исҳәази иареи еиҽурҧшыроуп, еиҕьу алухыроуп. Саргьы сҟәыҕазар, смыццакыкәа, уара иуҳәаз сазхәыцроуп, сара сызныларц исҭахыз амҽеи иареи еиҽсырҧшыроуп, иеиҕьу алсхыроуп. Ашьҭахь, ҳахшыҽ еилаҵаны, иалаҳхыз амҽа ҳаицықәлароуп. Ус акәымкәа, ҳуаӡәк, амчра зымпыҵаку, игәаанагара аниҳәалак, егьи, коснтитуциеи закәани рыла ихьчам, Драндеи Калымеи рышҟа амҽа дықәҵахар, мамзаргьы Баҕлани Гәмысҭа аҧшаҳәеи рҽы ҧсышьацәгьа иҭахар, иаанхаз днанагоит иахьа ҳара ҳахьнанагаз – Ерцахә ақәцәа ахалара акәым, амаҟҽаҳәаранӡагьы ҳзымнеиӡакәа шьҭахьҟа албаара.

«Аидгылара», 1990

ЕИЦНАГАЛАТӘУП

Ҳаҧсҭазара иахылеитдаҽа шықәсык. Иаанхеитжәашықәса иниасны ицарц азыҳәан аѡажәатәи ашәышықәса, наʒаʒа аҭоурых ашҟа иниасырц азыҳәан аѡбатәи азқьышықәса. Иисус Христос ихҳәаау алегендақәа рҽы иҟоуп абри еиҧш. Наʒаʒа адгьыли ауааи ааныжьны данцоз, иѡнацәак дирбеит, абарҭ аѡба раан, ѡ-нызқь шықәса анҵлак, еиҭа схынҳәуеит шәара шәахь ҳәа. Абри ауп еиҳарак изхырҳәаауа, аѡажәатәи ашәышықәса анҵәамҭазы, ахырзаман ҟалошәа. Избан, Иисус Христос, зшьа ахҭынҵаны, ауаатәыѡса рыгәнаҳақәа рхызхуаз, дхынҳәуазар, ахырзаман зыҟаларызеи? Агәнаҳарақәа ҟазҵаз нарцәы ианнеилак, ҷьаҳаным рзыҧшуп. Аха адгьылаҽгьы иҟалараны иҟоуп Аусʒбара ду амш. Еилдыргароуп аҧсыцқьақәеи аҧсымцқьақәеи. Убри амш акәхоит Иисус ихынҳәра. Рыцҳарас иҟалаз, адгьылаҽ аҧсымцқьара убасҟак ирацәахеит, ауаатәыѡса зегьы ықәнамхыр ҧсыхәа амоуа. Ари зегьы легендоуп, лакәуп. Аха, ишдыру еиҧш, алакә еиҭарсны аҳәоу хшыѡрҵагоуп. Ауаѡы иуаѡымрақәа ҷьара акала инкылалатәын, ҷьара акы дацәыршәалатәын. Уаҳа ҧсыхәа имам ауаѡы, ма аʒәы игәра игозароуп, мамзаргьы агәра игозароуп ҷьара акы. Ҳшәышықәса анҵәамҭазы, уи иахаанхауа еихыршьалозар акәхап, шәышықәса рыѡнуҵҟала иҟалаз ацәгьеи абзиеи. Убасҟан иргәаладыршәақәо ируакхоит, сгәанала, ари аамҭазы ауаѡы иҧеиҧшхаз ҧышәарак. Ҳәынҭқаррала, закәанла мап ацәкым хыхь иҟоу ҳәа аʒәы игәрагара, зегьы збауа ҳәа акы агәра агара. Убарҭқәа рганахьала, ауаѡы ихы дақәиҭыртәит, дҽазҳәоз зегьы ҧдыртлеит. Ҳәарада, ахақәиҭра аиуит иуаѡра, аха ахақәиҭра аиуит иуаѡымрагьы. Ишәарҭоу, анцәа дыҟаʒам хыхь акгьы ыҟаʒам ахьырҳәауа акәʒам, ишәарҭоу, анцәа днаскьаргацыҧхьаʒа, аҷьныш иаҳа-иаҳа дахьааскьауа ауп иҳәеит ҟәыҕак. Ҳара ҳҳәынҭқарра азыҳәан ари ашәышықәса алагеит ауаѡытәыѡса иѡнуҵҟатәи идунеи мап ацәкрала. Ашәышықәса анҵәамҭазы мап зыцәнакыз ашҟа ианыхнымҳә, ауаатәыѡса дара рнапала рхы шықәырхуа иккаʒа иаабеит.

Аҭоурых аʒеибафара инахәлаʒуеит ацәгьарақәа, аха ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵоуп рҳәеит, ацәгьа аназнымха аҭоурых, уи иазынхом абзиагьы. «Ищите свой корень, свой гла-

гол», – иҳәеит апоет. Ҭоурыхла ахәыцра... Инахараны ҧхьаҟа аҧшра... Аҧсуаа хҭоурых азқьышықәсақәа ургәылаҧшыр, угәы азхьаауа иумҳәр алшауам,ҭоурыхла ахәыцра,ҭоурыхла ҧхьаҟа аҧшра ҳаггәышьан ҳәа. Егьырҭ аамҭақәа ҳарҟәаҭыргьы, уаҩы иӈьеимшьарц залшом Аҧсуа ҳәынҭқарра аан, аҧсуа иҧсадгьыл иара ида аҳ данамамыз аамҭазы, раҧхьаҟа рыхьӡ зларҳәаша, наӡаӡа аҭоурых иазынхаша аҩырақәа, анҭарақәа ахьнырмыжьыз. Исҳәаз иаанагом, ҳажәлар ирымамызт ҳәа ҭоурыхла ахәыцра. Урҭ рҭоурых ҩуп ажәала, афольклор ала.

Исгәалашәеит, ҳажәлантәык, ҳаешьара иаиуаз аӡәы иҟаиҭаз. Изларҳәо ала, ҧсабарала дҟәыҕан, ажәа бзиагьы иҿан. Азеижәтәи ашәышықәса анҭәамҭеи аҩажәатәи ашәышықәса алагамҭеи зҭәымҭа ақәшәаз абиҧара рҿаҧхьа ицәырҭит ус дук – рабацәа ииашамкәа иеихыргаз ашьаҿа – аурыс ҳәынҭқар иҿагыланы абӈьар ашьҭыхра, аҧсуа жәлар зегьы шадымгылаз аҳәынҭқар агәра иргара, убри ала аҧсуаа ирыдырҭоз ахара рыдихыртә аҟаҭара. Ажәакала, аурыс агәра идыргар акәын аҧсуаа зыгәра игаша амилаҭ ишреиуоу. Иҟаҭатәыз иарбаныз? Ацхыраара ахьиҭахыз ицхраатәын. Убри аус азыҳәан Урыстәылаҟа зхатәгәаҧхарала амҩа иқәлаз дрылан зыӡбахә сымоу ҳажәлантәгьы. Уи далахәын аурыси аиапони реибашьра. Сыжәлантәи ахаҭара мҩа данықәлоз, аҩны дааниҗьзаарын зцәа зтәымыз иҧшәма. Ихьымӡҕны аурыс ҭоурых иазынхаз ари аибашьра даналаҧш, ҳашьхауаҩ игәы ианаҳәеит аусқәа шҿееимыз, иааирада деибга-деизҩыда ахынҳәра дақәгәыҕыртә ишыҟамыз. Иара иҭахымызт хьӡыдаҧшада дниаӡаа дцар, иҭахын дызҿыз аус ихшо ирыхшо уҳәа ҧыҭраамҭак иргәалашәар.Ашәҟәы иҩит (аӡәы иирыҩгәышьеит) сара абра сшыҟоу ахшара дбоуазар, сыҧшәма, ибыхшауа дыҷкәынзааит, дыӡҕабзааит, хьӡыс исызиҭа Манчжуриа ҳәа. Ҳахьыҟоу аҭыҧ иахьӡуп абри. Аҧсуаа аӡәымкәа рыбаҩ амаҳдахьеит араҟа адгьыл. Исыхшаз ихьӡ анырҳәауа, ма убри ала аӡәык-ҩыӈьак иргәалашәааит аҧсыуаак рыҧсы ахьынхаз адгьыл ҭыҧ ахьӡ. Иҧшәма, иҭынхацәа, убас егьыҟарҭеит. Аҧҳа диоун илыхьӡырҭеит Манчжуриа ҳәа. Усҟан ииз асаби ақәра бзиа нҭны, илыхшаз ирыхшаз лхагыланы, лынарцә мҩа днықәырҭеит уажәааигәа. Еиҭасҳәахуеит, ҭара змамыз уи анхаҩы иара итәала дхәыцуан ҭоурыхла. Сыззааирц исҭаху, ари исҳәазгьы сгәалзыршәаз, ашәышықәса зегьы неидкыла-

ны ҳамхәыцыргьы, ашәышықәса аѡбатәи азыбжа азыҳәан мацарагьы, аԥсуаа ҳазлаԥшыз, иаҳхаагаз ацәгьеи абзиеи зқьышықәсала изхызымгац амилаҭгьы убап. Урҭқәа зегьы ижәдыруа, иаҳҳәац иеиҭаҳҳәац роуп. Аха сара сзыцәшәауа даҽеакуп. Уақәгәыґыртә иҟам ауаѡы игәынкылара. Ақьаад иантаны, иѡны ишьҭыхым, иҭәахым, хымԥада аамҭа инахәлаз ицоит. Урҭ еицызароуп: аҭоурых ачаԥара, аҭоурыхтә усқәа рыҟаҭара нас иҟаҭоу, ицәгьаз ибзиаз, аҭоурых иазынхартә, шәҟәы-быґьшәыла иѡны ашьҭыхра. Уажәы аҟара аҭара змоу аԥсуаа ахаангьы иҟамлацызт. Еиуеиԥшым аҭагылазаашьақәа ирыхҟьаны, ҳрыцҳара агартә, ԥьоукы зынзаск ирыздыруам рхатәы бызшәа, аԥсшәа. Ԥьоукы ахьхьаҳәа аԥсышәала ицәажәоит, аха ирыздыргәышьом аԥсышәала аѡра, аԥхьара. Усеиԥш иаԥәшәаз ирыхьыз ԥхарымшьароуп. Иԥхаршьаша, ираноумыжьша даҽеакуп. Аԥсышәала даԥхьозааит, дамыԥхьозааит, аԥсшәа идыруазааит, изымдыруазааит, дарбан аԥсыуазаалакгьы иоуларуп аԥсуа газеҭқәа, аԥсуа журналқәа, иѡны имазароуп аԥсуа шәҟәқәа. Уи иеиликааароуп аԥсуа изыҳәан уи аҭкыс иеиҳау даҽа малк шыҟам. Инацаҳҭап хыхь иаҳҳәаз ахшыѡҭак хзыркәшауа даҽеакгьы. Иидыруа абызшәала, аѡышьа злеидыруала, дарбанзаалак иѡны ишьҭеиҭароуп иара дызхаану, иибаз, иаҳаз, ихигаз ихаҭа, мамзаргьы изааигәоу ауаа.

Абраҟа иҳәатәны исыԥхьазоит даҽеакгьы. Иаҳхысыз ашыԥәс, ишыжәдыруа, даараза ихьанҭаз шыԥәсан. Ашәышыԥәса ааизакны уахәаԥшуазар, аԥсуаагьы хьчатәыс ироуазҭгьы амилаҭԥәа зегьы иеицырзеиԥшыз ахаԥәиҭра, иаҳхысыз ашыԥәс азыҳәан аԥсуаа хьчатәыс ироуит дара рыԥсадгьыл мацара, дара рмилаҭра заҭәык. Анационализм згәаҭәахы акыз қыртцәаԥәак, аԥсуаа ирыжәлеит рзинԥәа зегьы рымырхырц, рыԥсадгьыл иахырбаарц. Ҳмилаҭ зҭагылаз, иахьагьы зҭцыхәа ԥымҭәац аԥышәара ду аан, изызҳарызеи, хаҭала сара даараза сацәшәаны сыҟан, ҳжурнал аԥхьаѡцәа ацәызуеит, избанзар ажәлар уажәы уи аамҭа рымам, уи иазхәыцыртә иҟам ҳәа. Аха сара сахьынзамгәыґзоз аҟынза иҳаракызаап ҳажәлар ҭоурыхла ԥхьаҟа ҳәа рхәыцра. Иҳамаз аԥсуа кьыԥхьтә органԥәа ирыгха акәым, иаҳагьы рхыԥхьазара иацлеит. Иҷыцзаны аҭытра иалагеит, аԥсышәала иҳацәажәеит даҽа газеҭк – «Аидгылара». Ари, ҳәарада, ҳкультуратә ԥсҭазааразҷы

хҭыс дууп. Уаҟа инацлеит игәышьҭыхгоу даҽакгьы. Шәзыԥхьо ари ажурнал, ҳмилаҭтә ҟазара аӡыргара иазку, атираж ҵыԥх аҵкыс сынтәа иаҳагьы иеиҳахеит, ус анакәха, рхыԥхьаӡара иаҳагьы иацлеит ҳаԥхьаҽцәа, рхыԥхьаӡара иацлеит аԥсшәа бзиа избауа, змилаҭра пату аҟәызҵауа. Шәызшаз пату шәыҟәиҵааит, ишәзымшхааит ҳазҭагылаз ашыҟәс!

«Аԥсны аҟазара», 1990

ЕИҨКААТӘУМА АҨСНЫ ДАҼА ПАРТИАК

Ублаҟәа хуҽар, амшаԥ увсны ицоит аҳәоит аԥсуа жәаԥҟа. Ҳара ҳахаанхеит аамҭа ԥьашьахәы. Аҽенышьыбжьон иҟалеит ареволиуциаҵәҟьа захьӡу. Хәышыҟәса уажәаԥхьа, аиҵакра ахы аныҵнахуаз, агәра агара уадаҽын ҳаԥсҭазаара абасҵәҟьа аҽееиҵанакуеит ҳәа. Арҵ ашыҟәсҟәа рыҽнуҵҟала зынӡаск даҽакхеит ҳхәыцшьа, ҳцәажәашьа, ҳхымҽаԥгашьа. Ҳәарада, мышкымзар-мышкы ахшыҽ амҽа шаартхоз, аҳәынҵқарраз еиҳау ахьҭәы фонд – ауаҽытәыҽса ихшыҽ, амҽа ылнам-хыр ԥсыхәа шамам дырын, аха уи апроцесс абас иласхо-ит ҳәа иҟадаз. Сыхгьы-сыгәгьы иҭамшәацызт атоталитартә ҳәынҵқарра аҽнуҵҟа, аҳра зегьы партиак иахьампыҵакыз, даҽа партиаҟәак раԥҵара абас иаармарианы азин ҟанаҵап ҳәа. Урҵ аҽба еидҳәалоуп – ауаҽытәыҽса ихшыҽ ахаҟәиҭра аиуреи аҳәынҵқарра аҽнытҵҟа апартиа рацәа аҟалареи. Руак ыҟамкәа, егьи ҟалашьа амаӡам. Сгәанала, абольшевикцәа рпартиа – акоммунисттә партиа ахала ахы анышә ианаҵеит, анапала изҭаҳашаз ажра ажит, ареволиуциа аиааира ана-га инаркны, дара рыда даҽа партиак ыҟамкәа иахьаԥырхыз иахҟьаны. Аконтроль змам ауаҽы ма дынцәахароуп, мамзар-гьы дыцьнышхоит. Убри иаҽызоуп апартиагьы. Уи зҟазшьоу акоммунисттә партиа мацара акәӡам. Партиатә системак ала ишьаҟәгылоу аҳәынҵқарра аҽнуҵҟа ацәгьоурақәа аанкыла-шьа рымаӡам. Мчык иаҷагылаша даҽа мчы ҕәҕәак ыҟазароуп. Абарҵқәа зхысҳәааua, уажәтәи аԥсуаа хҭыгалазаашьоуп. Сара иахьынӡаздыруала, аԥсуаа ҳаҽнуҵҟа аамышьҭахь, уажәы зегьынԥьара республикацыԥхьаӡа, шамахамзар, рхы ыҵыргеит, еиҨкаахеит, акоммунисттә партиа аамышьҭахь

даҽа партиаԛәакгьы. Акоммунисттә партиа аҳаҭыр каҳаит, анырра иамаз ацәыʒит. Ари ас шакәу аԥсуаа иҳамбо ҳлашәым, ҳдагәам. Ус анакәха, уаѡы дазымхәыцыр ауам, абри еиԥш азҵаара. Избан иахьа уажәраанʒагьы аԥсуаа ҳаѡнуҵҟа ахы зыҵнамхыцзеи даҽа партиак, избан, акоммунисттә партиа заҵәык хҵакны изҳамоузеи? Ганкахьала уаѡ дазхәыцуазар, асовет аамҵа анааи, еиҳараʒак ѡажәижәабатәи ашыԛәсԛәа инадыркны, аԥсуаа ҳаҟара ацәгьара иаԛәшәада? Абасеиԥш ануҳәалак, ҽырԥштәыс ииаргоит ишмилаҭыз зегьы неидкыланы иахцаз ажәларԛәа. Урҵ зыԛәшәаз атрагедиа ласырҟәырц, мамзаргьы сгәаҵәа иазеилымкааууаны акәым изхысҳәааауа. Урҵ ирзыҟалеит арыцҳара дуʒʒа. Аха ҳаргьы арыцҳара дуʒʒа ҳаԛәшәеит ҳаѡны ҳшыҟаз. Аԥсны шьапыргыларҵа умоуа амилаҵ ааганы иԛәындырхеит, аԥсуаа хыԥхьаʒарала ҳреиҵаны ҳҟарҵеит. Аԥашәԛәа урыхәаԥшны иуҳәозар, акоммунистцәа ракәʒами абри аѡыза арыцҳара ҳзаазгаз?

Ҳҽынаҳхап. Азеижәтәи ашәышыԛәса ҳаналацәажәо, уи ашәышыԛәса аҟазшьарбагас иаҳәоит ажәак – амҳаԥьырра. Уи ажәа зегьы аҵанакуеит. Аԥсуаа реиҳараѡʒак рыдгьыл гәакьа иацәыʒит, иҵацәит Аԥсны рыцҳа. Агәра ганы сыҟоуп, убасҵәҟьа ишьаарҵәыроу шәышыԛәсаны ҳҵоурых ишазынхо аѡажәатәи ашәышыԛәсагьы. Аԥсуаа иаҳзыҟалеит амҳаԥьырра ҽыц, абольшевикцәа иаҳзааргаз амҳаԥьырра. Ҳәарада, араҟа ажәа амҳаԥьырра аҵакы еиҵарсноуп ишысҳәо. Амҳаԥьырра ииаанаго ахцара ҳәа акәзар, араҟа ҵакыс иасҵо анырҵәара, аѡны ҳшыҟаз ҳнырҵәара ҳәоуп. Арепрессиаԛәа ирыхҟьама, егьырҵ амилаҵԛәа раҵкысгьы аԥсуаа хҵакны аибашьра иахьыргоз иахҟьама, рмилаҵра рымхны, мчыла даҽа милаҵԛәаны иахьҵарыѡуаз иахҟьама, амедицина аԥсуаа иахьырҽаргылаз иахҟьама, ишакәхалак аԥсуаа ҳабжаѡык, еиҳамзар еиҵамкәа, иаҳцәыʒит. Административтә-командаҟаҵаратә система убас ишьаԛәыргылан, мчыла акәымзар, хаала, ԥсабаратә ҽиарала аԥсуаа ҳзымҽиауа, иаҳзымҳауа. Абригьы зхарада? Иаҳзаазгада абри еиԥш аамҵа еиԛәаҵәа? Ауаѡы ибаѡхатәреи, ихыихшыѡи ракәымкәа, ипартбилеҵ ала мацара амаҵурақәа рҟны дѡеиуа иҟазҵада? Адәы иԛәызгьы абаандаѡы диеѡымсуа хҵазыргылада? Ԥсышьацәгьа рызҵада миллионѡыла ауаа? Уажәааигәа журналк аҟны саԥхьеит, жәаа шыԛәса инадыркны, ѡынѡажәеи жәаа шыԛәсанʒа асовет ҳәынҵқарра аѡ-

нуҵҟа мчыла рыҧсҭазаара иалхын ҳәа ҩынҩажәижәаба миллионҩык инарыцны ауаа. Ҩба-хҧа ҳәынҭқарра ду ирызхаша ауааҧсыра ҭахеит. Иҭахаз ҭахеит, аха ишҧаҟоу иаанхаз? Рыламыс, рыуаҩра убасҟак ирхәанчахеит, шәышықәсалагьы изышьақәымгыло. Амлакраҵәҟьа ҳнаганы ҳҭазыргылада? Иуҳәар изоуҳәода акәымзар, ҳара ҳҳәынҭқарраҟны уажәы амлакра бааҧсыҵәҟьа ыҟоуп. Иаамыцхәцәаны иуҳәеит. Усҵәҟьа млакра ыҟам. Ауаҩы иифаша иҧшаауеит зҳәо дҟалашт. Мап, иҟоуп амлакра дуҵәҟьа. Уажәы иҟоу, шәыпату схы иқәуп, аха акрыфара акәʒам. Иҟоуп амгәарҭәра. Урҭ зынʒаск ихазы-хазуп. Ауаҩытәыҩа иорганизм иаҭаху аколориақәа риоуразы, ҳара ҳҳәынҭқарра адунеи аҟны иааннакылоит аҵыхәтәанʒатәи аҭыҧқәа руак. Дацәыхьчоума асовет уаҩы ачымазара? Илафноума ишырҳәо ҳахәшәтәырҭақәа угәы бзианы урҭалар, учмазаҩны уҭыҵуеит ҳәа. Шәахәаҧш, палатак аҟны шаҟаҩы ачымазцәа шьҭоу. Адунеи аҟны ирыдыркылахьоу анорма излаҳәо ала, чмазаҩык ихәҭоуп жәиҧшь метра ҧшьыркца ауада. Уи иаҟароу ауадаҟны ҳара шаҟаҩы шьҭаҳҵода?!

Инзырҵәада аинтеллигенциа? Шәышықәсалагьы рхы изымҩахо, рыбҕа рззеиҵымхуа иҟазҵада анхацәа? Иаҳзаазгада абри аҩыза асистема? Уи еилкаауп, идыруп. Ус анакәха, иарбану ҳахьынҳаланы, иарада ҳамамкәа изаҳку абасҟак ҳақәзыршәаз апартиа? Уи азы иҟоуп еиуеиҧшым агәаанагарақәа. Ииашоуп, асовет аамҭазы ацәгьара бааҧсʒақәа ҟаҵан, аха уи ҟазҵаз, изхароу акоммунисттә партиа акәʒам, аҳәынҭқарра иахагылаз, акоммунисттә партиа, Ленин ду иидеиақәа ҧхасҭазтәыз, иназырҳәы-аазырҳәыз роуп. Абас зҳәо инацырҵоит. Аа, иумбои уажәы, анапхгараҿы аҵара змоу, иҟәыҕаз ауаа аннанага, аҳәынҭқарра анапхгаҩыс даныҟала М.С. Горбачов, зегьы аҿееиҭанакит, аҳәынҭқарра анылеит ацивилизациатә мҩа. Апартиа ахаҭа акәым аус злоу, уи анапхгараҿы иҩеиуа роуп. Абас ануарҳәалак, уаргьы уаалакҩакуеит. Уеизгьы-уеизгьы апартиа аума изхароу, сара схаҭагьы апартиа салоуп, аха аʒәгьы дсымшьыцт, аʒәгьы дсымнаҧхацт, аʒәгьы сиҵамҕьычцт, апартиа иалоуп узҿыҧшыша, аламыс змоу, ауаа нирҵәазар Сталин, аҳәынҭқарра еилирбгазар, ирҳәызар, аламыс ирхәанчазар Брежнев, акоммунистцәа зегьы ирхарагәышьоузеи уҳәоит, избанзар, уара ухаҭагьы апартиа уалазар, уламыс ухьчароуп, уаҳа ҧсыхәа умаʒам. Убас хырқьиагак умҧшаар, ма ухы

илагәыдҵаны уҽеушьыр акәхоит, мамзаргьы ужәлар рҽаԥхьа, ушьамхы ѡарсны, исыздыруамызт изакә партиаз сызлалаз, исыхьит, сышәшьы, саҵашәымҵан уҳәар акәхоит. Иахьа ибзиароуп, аха уаҵәы иаацәгьарахар, ма уара ухаҳа ушьа ѡкашуеит, мамзаргьы даҽа шьоукы ршьа ахьҟашуа ухаҳа иухарахоит. Абасҟак анысҳәа, ҳәарада, уаѡ дысмазҵаар ауам, узалоузеи уара ухаҳа, узалымҵуазеи ҳәа.

Апартиа сзалаз, саналала инаркны апартиа аҟнытә шаҟа ҟамчы саахахьоу рҳәара араҟа иаҳыԥым. Ишаԥәхалак, апартиа салоуп, макьана. Ҳазлацәажәаша убри ауп, избан, аԥсуаа ҳаѡнуҵҟа изымицзеи даҽа партиак? Убасшәаԥәа сгәы ииаанагоит, аконсерватизм аԥсуаа милаҳҭа ҟазшьаны иҳамоуп ҳәа. Иацы иҟаз аидеологиа, адинхаҵара, иацы ихеиԥәырхагаз, иахьа иҳахәо акәым, ишаҳԥырхагоу аабаргьы, иаарласны инышьҭаҵаны, даҽакы ашьҭыхра ҳцәыцәгьоуп. Иацы акы ҳәо, иахьа даҽакы ҳәо, ари ламысдароуп, ахаҵа иаҳәам ҳәа ҳаԥәгылоит.

Аԥшьбатәи ашәышыԥәса инаркны, ажәафтәи ашәышыԥәсаӡа (зԥьи ѡышә шыԥәса!) аԥсуаа динхаҵарас иҳаман ԥьырсианра. Ажәафтәи ашәышыԥәса инаркны азеижәтәи ашәышыԥәса алагамҭаӡа (хышә шыԥәсагьы маԥума?) динхаҵарас мчыла иҳадгалан аԥсылманра. Изхысҳәааua, абасҟак аамҭа динхаҵарала ҳшааиуазгьы, аԥсуаа иахьа уажәгьы иаҳзынханы иҳамоуп, адинхаҵарԥәа зегь ирейҳабу – амырҭаҳра (иазычество). Ҳара адинхаҵара официалтә ҳәынҵԥарратә динхаҵараны ианҳадаҳкыла ашьҭахь, акыр шәышыԥәса ҵхьаны издызкылаз ажәларԥәа, амырҭаҳра рхашҵхьеит, икарыжьхьеит. Иҟалоит уи ҳара ҳмилаҳҭа ҟазшьа иабзоуразар, нарҭаа ршьа иҳалоу иахаразар. Иарбан динхаҵаразаалакгьы, иарбан идеологиазаалакгьы, анархистцәа рпартиагьы налаҵаны, егьа ахаԥәиҵра амоуп уҳәаргьы, зегьакоуп, ҳәааԥәак рыла ишьаԥәгылоуп, ԥьара акала ауаѡы дҽанамҳәар ауӡом. Аԥсуеи ахаԥәиҵреи синонимгәышьан. Издыруада, убри иахҟьозар аԥсуаа ҳрыцҳараԥәа руак – ииаарласны аамҭа аҽеанраалашьа ҳахьаԥәымшәо. Издыруада, убри иахҟьозар аполитикеи ҳареи лассы-лассы ҳахьеиҽаҳауа. Аполитика анапы алазкыз ауаѡы аҟама аҽеиԥш анаҳәы-ааҳәра дазхиазароуп. Аҟама ѡ-ҽык амоуп, аха аԥынҵа ԥьаракоуп иахьхоу. Аамысҵашәаара ианаамҭаз, ауаѡы ииҳәаз ажәа ихы анаԥәиҵоз, нцәас ианимаз иламыс, уи аамҭа ауаатәыѡса

ҭысит, иалгеит. Акоммунизм ашҟа изыхынҳәраҳа, усеиҧш иҟоу ауаҩра ду ашҟагьы уаҳа хынҳәышьа рымаʒам. Ирласны аҽыҧсахра иахьҳмилаҭ ҟазшьам аамышьҭахьгьы, иахьа уажәгьы ҳара ҳҟны даҽа партиак ахьымиц, акоммунисттә партиа акажьра ҳахьаламгац сгәанала, иҵегьы изыхҟьақәо рацәоуп. Уи каҳажьыр, ишьҭаҳхуазеи? Абри аганахьалагьы иҟоуп еиуеиҧшым агәаанагарақәа. Џьоукы адинхаҵара ҳаиднамкылои ҳәа аҭак урҭоит. Аҧсуаа ҧыҭҩык қьырсианцәоуп, даҽа ҧыҭҩык мсылманцәоуп. Ақьырсианцәа ныҟәалааит аныхабаақәа рышҟа. Амсылманцәа рзыҳәан иргылазааит аџьаамақәа. Ҳаҟәыҵп, иаҳҳәарым урҭ адинхаҵарақәа аҳәаҭыхла ишааиҽагылало. Ҳақәгәыҕып, аҧсуара иабзоураны, ҳара ҳаҩнуҵҟа усеиҧш ҟаларым, еинааланы ҧхьаҟа ҳаргалап ҳәа. Сыззааиуа даҽакуп. Уаҩы игәеимҭар ауам, аҵыхәтәантәи аамҭазы, ауаа адинхаҵарахь ишеихаз. Џьара акы агәра ргозароуп. Аха рыцҳарас иҟалаз, адинхаҵарагьы цәгьара ушақәнамыршәо агәра згода? Уаҩытәыҩса ихаҽы изаамгаша ашьакаҭәара ҟанаҵеит акоммунисттә идеологиа. Аха хшла икәабоума ақьырсианра, амсылманра? Қьырсианцәаʒамзи аинквизиторцәа, ацивилизациақәа шеибгаз иҵазырбгаз? «Крестовыи поход» ҳәа изышьҭаз ҟазҵаз зусҭада? Ленинград иҟоуп аинквизициа амузеи. Мышкызны иҟалашт акоммунисттә музеигьы. Усҟан музеик аҟнытә даҽа музеик ашҟа уаннеилак иахьеиҧшқәоу еиҳахар ҳәа сшәоит иахьеиҧшым аҵкыс.

Урҭ рышьҭахь иаанхашам амсылманрагьы. Ишҧарзыруаз иқьырсианцәаз? Нбанҵакылаҵәҟьа иуҳәозар, аҳаиуан ацәа шахырымхра ауаа рцәа рхырхуан. Аҵәҩан ларҕырҳәаны, акәты еиҧш амца иҽҳәаҵаны ирʒуан. Исгәалашәоит, иҧсаҭа бзиахааит рыцҳа, избаз изларҳәо ала, Самсон Ҷанба иаб ддырҳәацәарц амца дыҽҳәарҵеит, днарҳәы-аарҳәуа амца идыршыло мацара, иҧсы ааихырхит акоммунистцәа. Аболгарцәа рдокументк излаҳәо ала, ақьырсианцәа аанкыланы, игәаҟны иҧсларц, аҵәҩан иахарҵон. Арҭқәа зегьы зхысҳәаауа, уажәы адинхаҵарахь аихара иҟалаз ауп. Акоммунисттә идеологиа нкажьны, адинхаҵарахь сиасып ҳәа угәы ианҭашәалак, абарҭқәагьы урзымхәыцыр, уаанырымкылар ауам. Абри аамышьҭахьгьы, иахьа уажәгьы ҳара

ҳҟны даҽа партиак ахьымиц, акоммунисттә партиа акажьра ҳахьаламгац, сгәанала, иҵегьы изыхҟьаҟәоу ыҟоуп. Ҳара ҳазҭахым рыѡнуҵҟа даҽа партиаҟәак ҵысыр, ҳара ҳаанхар ҳазлоу апартиаҟны, ҳхырхарҭаҟәа рымацара ракәымкәа, партиалагьы идеологиалагьы ҳаиҟәыгахоит. Уи инарҵауланы уазымхәыцыр ухнахыртә иҟоуп. Сызҭахым дызлоу апартиа акәымкәа сара даҽа партиак салоуп ануҳәалак, изаҳауагьы игәы иахәоит, уаргьы угәалаҟара аашьҭнахуеит. Аҧснытәи акоммунистцәа Қырҭтәыла акоммунистцәа ирҳәарызеи ҳәа рҽы иҭаҧшуаз, уимоу, ирымҳәаӡаргьы, абас ҟаҳҵар ргәы иахәап ҳәа раҧсуа жәлар ишынарыҕраҧалоз, еицлабны Аҧсны шырҭиуаз, иахьа ҳахьааргаз жәбоит. Иарбан еиҳау агәырҕьара, партиала еиҟәшахар, уара узлоу даҽа партиоуп, уара иуҳәо сара иҟасҵом, сара спартиа исананажьуам иҳәар араҟатәик. Ари ус иҟалар сҭахноуп ишысҳәо. Ишыҟаҵәҟьоу удырырц уҭахызар, уажәнатә ахы ыҵнаххьеит, уназхәыцыр иубоит. Аҧсны раикомҟәак, Қалаҟькомҟәак ирхагылоу акоммунистцәа, маӡала даҽа партиаҟәак ирылалахьеит. Уи еилкааup. Аидеиа ду акәым акоммунисттә партиа ашҟа ииазгаз. Еиҳау амаҵура шиоуа агәра анааига, иарбан партиазаалакгьы далалоит. Аха аамҭа ас ицалашам. Аестонцәа бзиак аҧшьыргеит. Акоммунистцәа азин рырҭеит дара рпартиа иалымҵкәа, даҽа-даҽа партиакгьы алалара. Уи аамҭала акәхоит. Ацивилизациатә тәылаҟәа рҟны апартиаҟәа ахьырацәоу, аӡәгьы азин имам, партиак даланы, даҽа партиак ацхыраара, даҽа партиак алалара.

Хыхь ишысҳәаз еиҧш, аҧсуаа адинхаҵара ҳалаҽым.

Ицәгьа ибзиа акоммунисттә партиа ҳаиднакылоит. Партиакоуп ҳазлоу. Ҳара ҳазламаҷу ала, еиуеиҧшым апартиаҟәа аҧшьаагар, ҳаиҟәнашоит, хазы-хазы ҳагоит, аҟырҭҟәа ҳара ҳаҵкыс шаҟа еиҳаузеи, аха рпартиаҟәа ахьырацәахаз иахҟьаны, рхыҟәкы – СССР алҵра, хазы ҳәынҵҟарраны рыҟаларазы уаѡҵас амѡа изыҟәлом. Абас зҳәо акоммунисттә партиа егьа авторитет каҳазаргьы, макьана амч ҕәҕәоуп, ахҧшагьы амоуп, ацәгьараҟәа иҟанаҵахьоугьы ариашоит, аиҵакра аҧшьызгаз, аҳәынҵҟарра зинтә ҳәынҵҟаррахарц амѡа иҟәызҵаз, апартиаҟәа иҵегь еиҷкааахаларц азин ҟазҵаз акоммунистцәа роуп, Кремль дара иркуп, ҳара ҳхы уахь ихоуп ҳәа нацырҵоит. Ажәакала, аргументҟәа рацәоуп.

Уажәшьҭа ҳазыхынҳәып даҽа партиакгьы еиҿкаатәуп ҳәа зҳәо ргәаанагара. Иааҳакәыршаны инхо егьырҭ амилаҭқәа, шамаха зегьы рҟны аиҿкаарақәа ирылагахьеит даҽа партиақәак. Иаарласны урҭ апартиақәа закәанла ишьақәдырҕәҕәоит. Акоммунисттә партиа иамоу азинқәа даргьы ироуеит. Иахьа анапхгара зегьы акоммунистцәа рнапаҵаҟа иҟоуп. Ирҿагыло ҳәа иҟоу амч иформалтәым аилазаарақәа роуп. Иаарласны урҭ, иформалтәым аилазаарақәа, хазы партақәахоит. Аха иформалтәым аилазаарақәа акоммунистцәа раҵкыс еицәахар ҟалоит ҳәа гәѡарас излоукша акы ахы ыҵнаххьеит уажәнатә дара рҟны. Акоммунистцәа амчра рнапаҟны иааргаанӡа бзиара дук рыман. Урҭ рпартиа милаҭтә партиақәамызт. Интернационалтәын. Аидеиа акәын еидызкылоз. Иформалтәым аилазаарақәа, шамахамзар, иахьаатцысыз ареспубликақәа зегьы рҟны имилаҭтә еилазаарақәоуп. Аҧсаса, ашьамаҟа, ауахьад ҳәа, арахә роуп шьҭрала зҽеидызкыло. Уара умилаҭ дахьеиуоу азыҳәан мацара абзамыҟә думаны амѡа уқәлари, уара думилаҭымзаргьы, аҟәыҕа дуцзари, иарбану иаҳа еиҕьу? Милаҭла мацара аҽеидкылара иаанаго абнакроуп. Аҧсны, аҧсуа жәлар, ишыжәдыруа, уажәаҟара ихуааданы иҟамлацт. Ҳназдыҧшыло ҳәа иҳамоу жәлар рфорумгьы гхас иамоуп иахьмилаҭтә форумхаз. Ҳәарада, аҧсуаа хазы иҳамазар ауеит афорум, аха усҟан еиҿкаатәуп аҧсуаа активла ҳхы злаҳархәыша – Аҧсны ажәларқәа рфорум. Аха уажәшьҭа, ишырҳәо еиҧш, анцәа иҵьшьаны, азин ҟалеит, афорум, афронт ҳәа акәымкәа, изакәыцәҟьоу ахьӡ иаахтны аҳәара – апартиақәа реиҿкаара. Аҧсуаагьы ҳхы злаҳархәыша даҽа партиак, иаххәап, еиҿкаахар асоциал-демократиатә партиа, мамзаргьы адемократиатә Аҧсны ҳәа апартиа, усҟан милаҭла аҽеидкылара акәымкәа, ацивилизациа злысхьоу атәылақәа рҟны ауаа рышҽеидыркыло еиҧш, хыла-хшыѡла, гәылаҧсыла, дунеихәаҧшарала аҽеидкылара иаҳа имариахоит. Иахьа амилаҭқәа реидкылара, аинтернационалтә партиара знапы иану акоммунисттә партиоуп, аха уи апартиа аҧсҭазаара иаҳнарбеит уаҟа амч шымхаз. Амилаҭқәа реидкылара ацынхәрас, коммунистцәақәак амилаҭқәа реичырчароуп изҿу, уимоу, ашьакаҭәараҿынӡагьы инаргеит. Аҧсуааи ақырҭқәеи

ашьакаҭәра ахьҳабжьалаз иууль азыҳәан атрагедиа ду иҟалаз, ҳәарада, раԥхьаӡа иргыланы изхароу акоммунистцәа роуп. Сара агәра ганы сыҟоуп, ирҽагылашьа амч анцәырымҵ, аҽанамырґәґәа даҽа партиак, зынӡа еицәоу аҟны ҳашнарго. Убри аҟнытә, сгәанала, амилаҭқәа ҳаинзыршәаша, ҳаидызкылаша, ма мѡакы ҳаицыԛәызҵаша даҽа партиак ҳмоур ада ԥсыхәа ҳамам. Абри акы, ѡба, ҳҳәынҵқарра аѡнуҵҟа мацара акәым, адунеи зегьы аҟны акоммунистцәа рыхьӡрыԥша каҳаит, рнапаҟны ааргаз аҳәынҵқаррақәа рҟны рыжәлар рызныҟәымгеит. Уи зҟазшьоу акоммунистцәа рымацара ракәӡам. Партиак амацара ахьыҟоу, зегьынԥьара ус акәхоит. Адунеи аҟны абри еиԥш аҽыхара аныҟоу, ҳарҵ, аԥсуаа акоммунисттә партиа аамышьҭахь, уаҳа акгьы ҳҭахӡам, даҽакы ҳалалом ҳҳәар, ишԥаҳахәаԥшуеи? Насгьы, ацхыраара злаҳҭаху ала, иааҳакәыршаны егьырҵ амилаҭқәа рҟны даҽа партиақәак еиҽкаахар, ҳара ҳашԥаҟалои? Урҵи ҳареи еимадашьас иҳауазеи?! Иҟоуп азҵаарақәа, аԥсуаа ҳхала ҳаидтәаланы ҳазлацәажәаша, иаҳаӡбаша, аха Аԥсны иҟоуп убас еиԥш азҵаарақәа, апроблемақәа, амилаҭқәа зегьы ҳаидгыланы иаҳмыӡбар ада ԥсыхәа змам. Ҳаидызкылозеи? Ишысҳәаз еиԥш, сара агәра ганы сыҟам уи аѡыза ароль нанагӡап ҳәа акоммунисттә партиа. Уи иара ахала ахы адискридитациа азнауеит. Иҟаҵатәузеи? Аԥсуаа иҳамоу ахшыѡқәа зегьы абыржәы аҟара инеилаҵаны акы анаҳаӡбыша аамҵа ҳҭамгылацт. Дкоммунистума, днеформалума, афорум далоума, амаҵура ду дахагылоума, дарбанзаалакгьы, здырра ыҟоу ауаѡ, ижәлар дрыхәаароуп. Аидгылара ҳҭахуп акаҽы – аполитикатә ориентациа аҟаҵараҽы, аамҵа ашьаҽа аҽақәыршәаразы.

Сара акгьы шьақәсырґәґәом. Зегьынԥьара сиашоуп ҳәагьы сҳәом. Ашәҟәыѡѡы дҳақьымым. Ашәҟәыѡѡы азҵаара изыԛәыргылар – убригьы мачӡам.

Аҵыхәтәан.

Агазеҵ аредакциа аусзуѡцәа! Сшәыҳәоит, иҟалозар, абри астатиа шәкьыԥхь. Ҳәарада, исҳәақәаз шәара шәахьақәшаҳаҵқәам рацәахашт. Аԥхьаѡцәа ирҳәааит ргәаанагарақәа.

«Бзыԥ», 1990

ИААДЫРУА ҶЬОУКЫ РАХЬ ИААРТУ АШӘҞӘЫ

Ҳаамҭеи ҳҭагылазаашьеи урызхәыцыр, ухаҟны дааиуеит ахсаала инақәыршәаны амѡа дшықәыз, ахсаала ианӡамыз, ацҳа зхым аӡиас дук, ӡиас хәашьык инхықәгылаз ауаѡы. Амѡа анагӡара мариахон аӡиас ахықә аҟны иаанхазҭгьы амѡа иқәыз зегьы. Иҟалеит арыцҳарақәа ѡба. Аӡиас хәашьы рыгәҭа ибжьысит, еиҟәнашеит еицшәа инеиуаз.

Иѡбахаз, ҳхала ахәыцшьа ҳхашҭхьеит. Ҳашьцылахьеит хыхьынтәи иаарҳәо ақәшаҳаҭхара.

Иаҳцәыӡит аибачҳара. Ҳгәаанагара иақәшаҳаҭымхаз «ажәлар драҕоуп», «контррреволиуционеруп».

Ари ҧырхагас ирымоуп амилаҭ дуқәагьы, иаҳагьы иаҳныҧшуеит амилаҭ хәыҷқәа. Аҧсуаа еиҳарак еиҟәшахеит аѡажәатәи ашықәсқәа инадыркны. Изыхҟьазгьы аҧсуаа рполитикатә хырхарҭоуп, нас аҧсуаа еиҷанажьӡеит атәыла зегьы аҟны «ишәҭы-какаҷуаз» ауаа реибаҭира, рыцәгьеибаҳәара.

Иахьа уажәгьы иааиуеит уи атрадициа. Ҭыҧх, 1989 шықәса азы ииуль азыҳәантәи ашьакаҭәаратә еидысларақәа рышьҭахь, аҧсуаа уаареигәырҕьартә еидгылеит. Москваҟа хырхарҭас, хыхьчарҭас измаз рышҟа ииасқәеит уаанӡа ирҷагылаз. Агәра ргеит аменшевикцәа рхылҭшьҭра рҟны аус шҳамоу.

Угәы иахәартә иҟалеит даҷакгьы. Ҧаса ацәгьара ззырухьаз, шәҳамбан, наҟ шәҳалҭ ҳәа изҷагылаз рышҟа ианиас, ҳамҧан шәмааин, иаҳзыжәухьоу ҳхамышҭит, шәара шәчарҳәаѡцәоуп ҳәа аҷҧныҳәа рырымҭеит. Ишиашамыз еилыркаазаап, рыламыс ҷыхазаап, насгьы ҳара ҳҭагылазаашьа зеиҧшроу, ҳазламаҷу ала, агәалақәа уаҕоу игәалаиршәеит, убри аума уажәы иусу, напык иамоу анацәкьарақәа реиҧш ҳаӡәыкны ҳҟалароуп рҳәеит.

Даргьы, аӡиас хәашьы даҷа хықәк аҟны ихықәгылаз, арахь иаарны, ҧаса ҕацәас иҧхьаӡауа изхәаҧшуаз ианаарылагыла, ҧыҭраамҭак, ашҭа иааҭалаз асас иеиҧш рхы мѡаҧыргон. Аха ишнеи-шнеиуаз, иаҳа-иаҳа аҧшәмарагьы ааныркыларц иалагеит. Уигьы усым, ихьаам, иаҧсыуаами рҳәеит уи ҧаса аҧшәымацәас иамаз.

Ламысла уцәажәозар, зны чарҳәара узызуз, уара ушҟа дхынҳәырц иҭахызар иҟоу амѡа заҭәык ауп. Сиашамызт, сымдырра саҭоумҭан, исыхьыз шуаѡрам, ишы-

ламысдароу еилыскааит иҳәароуп. Мамзаргьы, дахьааиз итәашьа-игылашьа убас иҟалароуп, ҳаи, ари ауаҩ иламыс зегьыҭәҟьа ицәымʒыцзаарын, анкьа акы ихьқәахьазаргьы, игәалаҳаршәарым уҳәартә. Ус иҟамлеит ихынҳәыз ӷьоукы. Ганха-ганха ашьшьы-шьшьыҳәа ашҭа аҭыхәан иааҭалан, аатҵра рҽавак-авакуа ишааиуаз, ашҭа ианнықәгыла, рмашьхәылҭқәа надырхаха-аадырхахо, рааигәа-сигәа игылақәаз инарыгәҭасаарыгәҭасыргьы цәгьа ирымбо иалагеит. Уаҟагьы иаанымгылеит. Иахьааиз ашҭаҟны, аҧхʒы казҭәахьаз, зхахәы шлахьаз, шәара шәызусҭцәада, шәара шәакәым, ҳара ҳауп араҟа иаҧшәымацәахаша ҳәа аҽаца-ҽаца ҳәа рыбжьқәа ҩҭырцеит. Уажәы аҧсуаа ҳаизарақәа рҟны уʒырҩыр, урҭ рыбжьы улымҳа ҭнахуеит, аҧсуа кьыҧхь аахуртлар, ҳаи, абарҭ ракәҭәҟьазаап аҧсуаа ҳазҭахыз уҳәап, убас иҟоу апатриоттә статиақәа рыҩуеит.

Иаҳҳәап иаҳа иаахтны. Аҩажәижәабатәи ашықәсқәа рзыҳәан ауаа зҭиуаз, знапқәа ашьа рыхьшу аҧсуаа уажәгьы иҳалоуп. Урҭ шьтәуп, икнаҳатәуп сымҳәеит. Ашьа иахылҭуеит ашьа, уи ашьа даҽа шьак ахылҭуеит. Ҭыхәаҧҭәара аиураны иҟаʒам. Рыҧсы ҭаз, аха аламыс марцхалк иадамхаргьы ирзынханы иҟазар, ачараишәа агәҭаҭәҟьа иахамтәароуп, иаанаскьаны игылароуп.

Ирацәаҩуп ҳажәлар ақырҭуа меншевиктә политика иаҽагылацыҧхьаʒа, иааҳәны змилаҭ ирҽагылоз аҧсуаа, убри алагьы ақырҭқәа рполитика амҩаҧгара иацхраауаз. Сара исҳәом урҭ аʒәаʒәала рыхьʒ ҳәатәуп, иʒыргатәуп, рсабрадақәа рҽыхтәуп ҳәа. Ҳарҭ уажәы уи аамҭа ҳамам. Иацы ичарҳәаҩцәаха аʒыхәашь нырцә игылаз, иахьа ихынҳәны иахьааиз, уаанʒа араҟа игылаз ашьшьыҳәа инарывагыланы, ҳажәҩа еибаҳҭап, абаақәа, ҧхьаҟа ҳаиццалап ҳәа аҳәара ацымхәрас, ишыҟарҭацыз еиҧш, ахарадҭарақәа ирылагеит. Ҧаса ахара рыдырҭон, рыцҳақәа рҽаҟәон политикала, уажәы рцәа ҧырҽуа иалагеит ажәлар рыҩнуҭҟа. Уигьы хьаам, уаҩы ичҳарын, уаҭәы еиҭа иаацәгьарахар, ашьамҭлаҳәқәа рышьҭыбжь гар, урҭ ааҳәны рыжәлар шырымҭиуа агәра ганы уҟазар. Игәасҭахьеит, абӷьар ашьҭыхра аҟынʒа ауаа зырбыжкуа, ашәарҭаҭәҟьа анааҟало аамҭазы афасара иасны ибналоит. Зегьы аҳәара, зегьы ҩны акьыҧхьра азинқәа аныҟала ипатриотхаз аʒәы уажәааигәа аизараҽы қьышәқәҭарала

длыхцәажәон Сталини Бериеи рхаан лхы ақды иқәҵаны аҧсуаа рыхьчаразы ашәҟәы зҽыз Ҭамара Шьаҟрылҧҳа.

Абарҭ агәҭахәыцрақәа уаанӡагьы исызцәырҵхьан, аха исымҳәар амуа аҟынӡа снанагеит Борис Ҭыжәба аҵыхәтәантәи истатиак санаҧхьа. Уи кьыҧхьуп апрель 23 рзы иҭыҵыз агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аҟны. Изызкыугьы сара сыстатиа «Бзыҧ» ианылаз «Еиҿкаатәума Аҧсны даҽа партиак» зыхьӡу ауп. Партиак ала ишьақәгылоу асистема ахьухьчауа, убри ала атоталитартә режим уахьаадгылауа уара иуусуп, Борис. Абаҽхатәра сылоуп, аҵара сымоуп, ажәлар рҿахәы зҳәауа сара соуп ҳәа, зхы зтәу ауаҽы иимҳәақәаша, сара исҳәахьоушәа иахьсыдуҧхьаӡало, ицәаҧҽыгоу ажәала уахьсыхцәажәо, исмаҳазшәа ҟасҵап. Исычҳап сыстатиа аҟнытә ацитатақәа рыхшыҽҵакқәа ахьынаурҳәы-ааурҳәыз, рҵакы ахьурхәанчаз. Исычҳап ажурнал «Аҧсны аҟазара» аҳәашьа ҳәа авторк истатиак аҟнытә ажәак ааганы, убри ажәа аредакциа зегьы иаҳәашьоушәа, сара сгәаҕ иумаз ажурнал ашҟагь ииаганы, иааумҽатәны, агәыҧхҭра зҵыжжуа ажәала журналк ацәа ахьахухыз. Уигьы уажәы иҳамбеит. Аӡәы игәаҕ даҽа шьоукы рышҟагьы аиагара Сталин итеориақәа ираҧхьагылоуп. Уахьацрасыз акәым, уацрамсыр акәын сара иҷьасшьоз. Урҭқәа зегьы сымбазшәа, исмаҳазшәа ҟасҵон, Борис, акы акәмызҭгьы. Иара убри акгьы аҭак уҭара иаҧсамкәа исыҧхьаӡон, ҷыдала сара исызкызҭгьы, насгьы зеиҧштә тенденциак иаҵанамкуазҭгьы. Уи ахшыҽҵак иарбану? Ирмаанашәа, иргызмалшәа иуҳәарц уҽазукыргьы, зхы акыр ҧнаҟо еиликаартә иуҳәеит Аҳәба иеиҧш зеиҧшу роуп амҳаҷьырра зыхҟьаз, аҧсуаа рыбҕа ҧызҵәаз ҳәа. Араҟа иаҵанакит акыр жәашықәса раахыс сара сызцу, ақырҭуа колониалтә политика иаҿагыланы, изныкымкәа, иҽынтәымкәа ашәҟәқәа зыҽхьоу сҽызцәа. Умаҵураҟны иуҧырхагахар ҳәа сшәоит аҟнытә салацәажәом шықәса ҽажәеи жәаҽа раҧхьа уареи сареи ҳахьеидгылаз иарбан усыз. Срылацәажәом убринахыстәи упозициақәа. Уара ишыҟауҵаз еиҧш, хара бааҧс удысҵом. Схаҭа усазҵаауазар, Аҧсны зегьы акәым, аҧсуаа ҳаҽнуҵҟагьы акыр жәашықәсақәа раахыс 2-3 партиа ыҟоуп, урҭ апартиақәа иааҟәымҵӡакәа аусура иаҿуп, зны маӡала, ҽазны иаахтны еиҿагылоуп, уашьҭа иаамҭоуп урҭ рыргамара ҳәа сгәы ишаанагогьы, сыстатиа аҟны сара акгьы шьақәсмырҕәҕәеит, азҵаара ықәсыргылеит аҟароуп. Иарбан

партиақәоу аҧсуаа ҳаѡнуҭҟа иҟоу ҳәа уҭаауазар, абыржәы иусҭауа азҭаара аҭак ҟауҭар, уара ухала иуҳәоит.

Адәахьы сахьгылаз слымҳа иаҳаз, сыбла иабаз сара исҳәап, аѡнуҭҟа иҟалаз, уаҟа иаҳҳәаз ажәақәа уара инаҭҭа.

Иугәаласыршәап, 1978 шықәса рзы акәын. Қарҭынтәи апартиа актәи амаʒаныҟәгаѡ Шеварднаʒе даан, аобком аҟны актив еизганы, Аҧсны хыла-гәыла еилазҭаз ҳара иаадыруеит, урҭ ѡажәаѡык иреиҳам, наҟ инашәылаагоит, нас иҭынчрахоит аниҳәа, азал аҟнытә итәаз игәырҕьаҭәа, агәырқьҳәа рнапқәа еинырҟьеит. Ақырҭуа колониалтә политика уаҳа чҳашьа амам ҳәа ашәҟәы зѡыз, знапы аҭазѡыз ӌьоукы рмаҭурақәа ирымырххьан, апартиа иалырцахьан, ӌьоукы лахьы рырҭахьан. Аҧсуак, Аобком амаʒаныҟәгаѡ аҧсуаа еиҿкааны ирымоуп анационалисттә партиа, иалақәогьы абарҭ роуп ҳәа 120-ѡык ҳарбаны, Қарҭ ЦК ашәҟәы шьҭеиҭахьан. Убри аамҭазы аус ахьууа аредакциаҟны днеит Қарҭ ЦК аидеологиа амаʒаныҟәгаѡ, аҧсуаа ҳзыҳәан цәгьарамзар бзиа зымҳәац В. Сираʒе. Убри анҳаҳа сѡызцәақәаки сареи ҳнеит аредакциа ааигәара. Иҟаларызеишь, ирҳәарызеишь ҳәа ҳагәжәажәо адәахьы ҳгылан. Уаҟа ишәылан ашәҟәы знапы аҭаѡыз, зыҧсҭазаара ашәарҭа иҭагылаз ҳѡызцәақәак.

Акыр ҭхьаны даадәылҭит ҳѡызцәа руаʒәк. Уи дышәҟәыѡѡуп, джурналиступ, уаажәларратә усзуѡуп. Анцәа иӌьшьаны иҧсы ҭоуп, акыр ацысҭозар иҳәааит иара, Анатоли Возба.

– Иҟоузеи, абаақәа, акыр шәызҳәама, уаѡҭас цәажәара ыҟазма, ҳашәҟәы иадгылама? – ҳәа ҳнаидххылеит ҳѡыза Анатоли Возба. Иҧсахы ҧыжәжәо, ацәажәара илшомызт. Дцәышʒа, ҧскәарак ихамкәа, фу уҳәар дшынхышәҭра дыҟан.

– Илҳәазеи Қарҭынтәи иааз? – дыхҭаҳкит.

– Уи илҳәоз еилкаауп. Ақырҭқәа ирҿагыланы ашәҟәы зѡызи уи иадгылази рҭыҧ иқәҭатәуп, нас ҭынчрахоит Аҧсны лҳәеит. Аха сара сгәы ҧызжәауа, ҳара ҳтәқәак, аҧсуаақәак ирҳәаз ауп, – иҳәан ҿааиҭит.

– Изусҭцәада? Ирҳәазеи? – ҳнаиазҭааит.

Имҳәеит.

– Ҳара-ҳара аиҿагылаха ҳамоума, ҳазҭагылоу шәымбаʒои?! – иаахиркәшан,деишәара-еиҭараха дынҳадҭны дцеит.

Ҳара ҳаҧшын. Аизара шәалгахьан. Убри аамҭазы уҩызцәаҟәак урылагыланы, зыгәҭыха наʒаз ауаҩы дышҧышәарччо еиҧш, уҧышәарччо, угәалаҟазаара бзианы аредакциа уаадәылҭит уара, Борис Ҭыжәба.

Уиаахыс акыр шыҟәса ниасит. Исхашҭит. Аха абыржәы, адәахьала гәыблрала иҭаҳәҳәашәа, ҩнуҭҟала ашҳам алыжжуа, харадҭарала, цәаҧҿерала иҭәны иуҩыз астатиа санаҧхьа, иахьаанага сзымдырʒо, сыбла иаахгылеит ҩ-хаҿсахьак. Иҧсахы ҧыжәжәо, ацәажәара злымшоз Анатоли ихаҿсахьеи, ухы наркьынаа-ааркьынаауа, иреиҩысҭааыргызмалшәа, унцәыҭачча-аацәыҭаччо згәалаҟара бзиаз уара ухаҿсахьеи. Абарҭ ахаҿсахьаҟәа анеиҿагыла, ус ҿаасҭит схазы: «Шәеинышәароуп, шәеилаланы, хаҿсахьак шәылҭроуп. Аҧсуаа ҳмаҷуп. Ҳаидгылазароуп. Партиак ҳамазароуп. Убри апартиа абольшевикцәа иаҳзааргаз апартиа акәзароуп. Даҿа партиак анҳау, ҳаиҟәнашоит. Уаанʒа аʒәк иеиҧш ҳаидгылан. Уажәы иҳаму апартиа, аҭоурых уздыруам акәымзар, иссируп. Анасыҧ лаша ҳзаанагоит. Уажәраанʒа иҳазнаухьоугьы ҳаҟәнагон, ииашан. Ацәа ҧумҿын. Иумбои, ауаҩ ҟәыҕа уара уеиҧш зеиҧшу роуп аҧсуаа арыцҳараҟәа иаҟәзыршәахьоу иҳәеит. Иара иеиҧш зеиҧшу ҳаиҟәырханы ҳшааргауа шҧоузеилымкаац». Абас сналаган, Борис, уара уеиҧш зеиҧшу, жәлары ирҿахәҳәаҩу аҧыза ду, аҟәыҕа иҳәап ҳәа сгәы иаанагаҟәоз зегьы еиҟәысыҧхьаʒеит. Иамуит, аҧсуара, ауаҩра, аламыс ҳәа егьа мчыла еидызгәагәаларгьы, урҭ аҩхаҿсахьак неилаҭаны, хаҿсахьак сызрылымхит. Урҭ аҩхацәак еидылартә аҟаҭара уара иулшар, Борис, нас агәра згоит, аҧсуаа еснагь партиа заҭәык шҳамаз, аринахысгьы даҿакы шаҳҭахым.

Иҟалазеишь, Борис, аҧа дуоузшәа узҧышәарччоз? Аҟырҭуа меншевикттә политика иаҿагылаз, рыҩны амца акызшәа, рылахь зеиҟәыз убасҟан аредакциа шәанаадәылҭ.

Иухашҭзар, суцхраап, иугәаласыршәап.

Мышҟәак анааҭ, Анатоли Возба ҳиҳәеит, иҟалаз аиаша ҳаиҳәарц. Аҭак иҟаиҭаз ажәак бжьамыжькәа, исгәалашәоит. Уи еснагь даргамоуп, уиазҭаа, уаргьы иуеиҳәоит. Абар иҳаиҳәаз: «Аҧсны ҟаҧшь» аредакциаҿы апартиа иалоу зегьы аизара иалахәын. Қарҭ ЦК амаʒаныҟәгаҩ В. Сираʒе илҳәаз аполитика санаҿагыла, ҳәаццышә ҭыхла иаасҿагылаз раҧхьа дгылан Борис Ҭыжәба. Уи аҧхʒы наҧхьаҳәо, иҧсы ҭкәакәаа дрыгәҭасны аʒы ихиҭон аҧсуара иадгыланы, аҟырҭуа колониалтә полити-

ка иаҽагыланы хацәнамырха иқәҧоз, ҳала ҭраа ҳазхәаҧшуа хҭарауаа, ҳинтеллигенциа, аҧсуара ахьчаразы ашәҟәы ѡны Москваҟа изышьҭыз. Сара ѡынѡықәра нысҭыргьы исхашҭӡом Борис Ҭыжәба ихы насықәкны ииҳәаз: «ҷкәына ҟьантапырқәак, имхәыцӡакәа, шәҟәык рѡын, уи ала ҳаҧсуа жәлар еиларгоит. Урҭ аҧсуара иазеиҕьу акыр ҟарҭо ҵьышьа, аригьы (инацәа ркәаҕны ишсықәкыц икны) дара реиҧш, дымхәыцӡакәа, дмыцәа-дымтәа, дыѡуа дрышьҭоуп».

– Аҭак узимҭаӡеи? – дыхҭаскит сара.

– Ишырымуаз, аҕәра шысҽадырххоз, иасҳәеит ихәҭаз. Уи иасҳәеит абас: «Борис, уара аҷкәынцәа ҟьантапырқәа ҳәа иуҧхьаӡо, Аҧсны аиқәырхара иашьҭоу уаауп, урҭ реимааҭаршьы уаргьы саргьы ҳаҧсаӡам! Анцәа иҵьшьоуп иахьа 37-тәи ашықәс еиқәаҭәақәа ахьыҟам, ҳазегь ухы ҳакәыхшаны аҵьаҳаны аилашра ҳҭаужьуан!» – иажәа даналгоз, Анатоли инациҭеит, – аизараҽы сара сымацара сакәым, аӡәык-ѡыҵьак ҳус иадгылақәеит, иаҳҳәап, Хәыта Ҵьапуеи Вова Чуази».

Абарҭқәа, ашәиаҟ еиҧш инаҳәы-ааҳәқәо рзыҳәан акәхап, Борис, аҧсуаа изырҳәаз, ухатәы ӡбаны, ӡбара уцала ҳәа.

«Бзыҧ», 1990

ЖӘЕИНРААЛАК АКӘША-МЫКӘШЕИ ҦСҬАЗААРАТӘ ПАРАДОКСҚӘАКИ

Дызусҭада, дарбан ҟәыҕоу иахьатәи амш ҳҽаҧхьа иқәнаргылаз азҭаарақәа рҭак ҳазҭауа?

Мыцҳәаѡ иҧҳәыс гәырҕьа дагеит иҳәеит. Уахьлыҭашьыцқәаша ыҟоуп уи, мыцҳәаѡ иҧҳәыс. Дқәыҧшын, рыцҳа, лхаҭа иааиҳәоз агәра лгон. Нымха-хымҭәак иакәхарын лхаҭа. Аха уаҭәы сшынхауа, изакә малу исоуа, изакә ҧсҭазара ссиру ибысҭауа ҳәа аҽхәара даналагалак, Санчо Панса игәра шигоз еиҧш Дон Кихот, лхаҭа игәра лгон уи аҧҳәыс. Даныцәалак аҧхыӡ хаақәа дрылан, данааҧшлак мҭәыжәѡада дҧыруан. Абас мацара ишааиуаз, лықәрахь днеит, дажәит, дхымхәахеит уи аҧҳәыс. Дахьтәоу дзымгыло дҟалеит лхаҭагьы. Ирфо, иржәуа рымам. Ҧшь-шьапык зҭоу рахәык рашҭа иҭам. Рыѡны акәзар, алыхәҭа иаѡызахеит ахыб. Уажәшьҭа илбагәшьеит

лхаҵа иааиҳәоз зегьы шымцыз, лқәыԥшра, лыуаѡра баша аҳы ишалҵаз, лажәымҵагьы шыцәгьахаз.

Абра иҟоуп ҳара ҳзыргәаҟуа азҵаара. Илзеиґьу илзеицәоу аҵакәажә, лхаҵа дшижьауаз, дышмыцҳәаѡыз ахьылбаз? Издыруада игәра шылгац илгауа, лынарцәмѡа даныԛәлауа аҽынгьы, даҽа мышқәак сзымнеит акәымзар, хымԥада, схаҵа иааиҳәоз зегьы ҟалауан, зегьы соуан, аҳкәажә сара сакәхон шылҳәауа лынарцә мѡа дныԛәлар лзеиґьызҵгьы? «Тьма низких истин нам дороже нас возвышающий обман», – иҳәеит апоет. Лафмкәан иаҳҳәозар, издыруада зхаҵа мыцҳәарала ирчоз уи аԥҳәыс, лажәымҵазгьы лмаҵацәа, аҵыԥҳацәа ссирқәа ааизганы иралҳәар, нанраа, сара сыԥсҵазара баша, амцҳәаѡ игәра шызгауаз имѡасит, сара исыхьыз шәара ишәмыхьын, даҽеаҳәы ииҳәауа шәазыҳырѡы, аха шәара шәхатәы шәхала анцәа дшәымшалан ҳәа ралҳәар иаҳа еиґьзар?

Руак аллымхыр ада ԥсыхәа лымамкәа иааҵагылаз убри аҵакәажә дааугәаланаршәоит иахьатәи ҳара ҳҵагылазаашьа. Ҳара игәаґьны иаҳзымҳәар, аԥсҵазара иара ахала аҵак ҟанаҵоит аҵакәажә лажәымҵазы лҷаԥхьа иаацәырҵыз азҵаара. Ус анакәха, иҳамҳәар ԥсыхәа ҳауам: ианба, ианбыкәу раԥхьаҳа агәра анаҳґаз уи амц?

Иахааныз, уимоу, агәҵаҵәҟьа иалагылаз ишԥарыдыркылеи? Издыруада ирыхьзар даҽеакы?

Аҳыршы иацәшәаз амца далаԥалеит.

Еицәоу умбакәа, еиґьу уздыруам. Аха дарбану уаҵәтәи амш иаҳа еиґьхоит ҳәа имгәыґыц.

Аԥсны, ишдыру еиԥш, Асовет мчра шьаԛәгылеит март ԥшьба, 1921 шыԛәсазы. Ишьаԛәгылаҵәҟьаз, аҵыхәтәан излеилкаахаз ала, Асовет мчра акәымзаарын, ишьаԛәгылеит абольшевикцәа рдиктатура. Иара ахаҵа ишԥаԥылеи усҟантәи ҳҟәґацәа, насгьы изеиԥшрааз уи иацааиуаз аамҵа? Абасеиԥш азҵаара уаԥхьа ицәырымҵыр ауам уажәтәи ҳҵагылазаашьа уаназхәыцлак. Зыԛьи жәышәи жәаа шыԛәсазы, ѡынѡажәа мшы реиҳа изымнеиз Аԥсуа коммуна, ашьҵахь, Аԥсны ишьаԛәгылеит аменшевикцәа рымчра. Усҟантәи ҳҟәыґацәа, аҳәык-ѡыцьак иҳамаз ҳҵарауаа, убри амчра ишазыҟаз ҳхаҷы иааҳамгакәа, еилкаашьа ҳзаҵауам ашьҵахь, ѡажәиак шыԛәсазы иааиз, ма абас изрыдыркылаз, мамзаргьы егьис, даҽеакала изазыҟаз.

Иҟалап амаалықь иакәзар аѡсҭаа даѡысҭааны дҟазҭаз. Амаалықь изҭаарақәа нымҭәаʒеит, аѡсҭаа иидыруаз зегьы иҳәар акәхеит. Иидыруаз зегьы аниҳәа, уаѡысҭааyп иҳәеит. Ҳазҭаарақәа, цәамѡахә-тәамѡахә ҳамҭауа ҳандыргәаҟуаз аамҭазы, иҳаиҳәозеи ҳәа ҳзызҭаауа, ҳәарада, раҧхьа дгылоуп, ҳаблахтѡы, ҳҟәыҕа ду Дырмит Гәлиа.

Иаақәсхит иѡымҭақәа реизга актәи атом. Уаҟа иану ипоезиатә рҿиамҭақәа роуп. Аҧсҭазара аҿанеиҭанаклак, аҿееиҭанакуеит ауаѡы ихәыцшьагьы, насгьы уаныхәыҷыз, мамзаргьы уанқәыҧшыз узыҧхьаз аѡымҭа ушазыҟаз, ишеилукааyаз, аамҭа анынаскьалак, ууаѡра уанааҭалалак, зынʒаск даҿакы уанаҳәоит. Аҧышәара... Дааҟәымҭʒакәа аҧышәара дахысуеит ашәҟәыѡѡы. Аҧышәара дахысуеит иҧсы анҭоу, аҧышәара дахысуеит иҧсҭазара даналҭлак ашьҭахьгьы. Иара, Дырмит ду иҧсҭазара уѡырц азыҳәан, иумазароуп Моруа ибаѡхатәреи идырреи. Уи даҿа усуп.

Азҭаарақәа, азҭаарақәа...
Исоуҳәозеи, ҳаблахтѡы?
Иажәеинраалақәа акы снаҧхьеит, даҿакы...

Ҿырҳәала аизарақәа рҿы иааҳҳәақәоз, арҭага шәыҟәқәа ирныз, ҳарҭаѡцәа иҳаилдыркаауаз... Урҭгьы даҿа блак, даҿа хшыѡҭакқәак... Издырқәо, сгәалашәараҿы иаанхақәаз...

Абри закәу жәеинраалоузеишь, самыҧхьеижьҭеи акраа-ҭуеит? Насгьы еизарак аҿы аʒәы даҧхьауа, статиак аҿы аʒәы ацитата ааиганы исгәалашәауам, рҭага шәҟәыкгьы ианым. Знык саҧхьеит. Иуаҳахьоу, иухашҭны иҟаз мелодиак ҿыхазшәа, гәҭыхақәак, хьаақәак рцәаара... Цәаҳәа-цәаҳәа сааҭгылауа, иаахтны исеиҳәақәаз раамышьҭахьгьы, иажәа иаҭаҭәахузеи, гәҭыхас-хьаас имаз ҳәа сназхәыцуа сҿынасхеит.

Ианбааѡи абри ажәеинраала, убасҟан изиѡызеи?

Иахьеиҧшқәоу рацәоуп ашәҟәыѡѡи ашәарыцаѡи. Агыгшәыг анаацәырҟьауа блеихаҟәысрак иналагʒаны дхысроуп ашәарыцаѡ. Маҷʒак иҧасаны, мамзаргьы икьасаны данхыс, баша ихы кашәоит. Ашәҟәыѡѡы иажәа ианаамҭоу изҳәазар, абҵьарқәа иреиҳау абҵьархоит иажәа. Иҟоуп ашәҟәыѡѡи ашәарыцаѡи злеиҧшымгьы. Ашәҟәыѡѡы иажәа хәырбҕьыцзар, ашәарыцаѡ ихызаҭә ҧсҭыхгоуп. Дырмит Гәлиа

изныкымкәа дҭагылахьан убасеиҧш аамҭа, иажәа ианаʒбуаз аҧсуаа рлахьынҭа. Асеиҧш иҟоу аҭакҧхықәра ашәҟәыѡѡы изыҳәан егьынасыҧуп, аха егьылахьыцәгьароуп. Иҳәаҭәҟьарц ииҭаху ҭәахны, иахьатәи амш азыҳәан ижәлар иаҳа ирыхәаша имҳәар ада ҧсыхәа имамкәа дҭагылар алшоит.

Агәаҳәареи аҧсҭазара иднаҭауеи...

Дыззыҧшыз, дзызхьуаз, аха иҟалаҭәҟьаз зеиҧшроу...

Иааҳгап аамҭак. Ѡажәиак шықәса рзыҳәан Аҧсны Асовет мчра шьақәгылеит. Уи аамҭа аира апоет дшазыҧшыз атәы уажәшьҭа ҳалацәажәап.

Асовет мчра анааи, деигәырҕьаҭәа статиақәак иѡит. Астатиа, ишдыру еиҧш, аѡра иаҳа имариоуп ашәҟәыѡѡы изыҳәан, асахьаркыратә ѡымҭа аасҭа. Аамҭа анаабжьыслак, ҳәарада, ажәеинраалақәагьы иѡуеит, Асовет мчра дазышәаҳәоит ҳәа уаѡы игәы иаанагауан.

Ицеит амзақәа, ицеит ашықәсқәа. Акы, ѡба ракәымкәа, жәаба рҟынʒа. Иҟалазеи, ихьзеи, жәеинраалак зимпыҭымҭызеи апоет?

Имариоу зҭаарам. Аха уажәы сара сзыргәаҟуа даҽакуп. Ѡажәиак шықәса иацааиуаз, аменшевикцәа рхаантәи аамҭа дышҧазыҟаз? Уи дшазыҟаз анеилаҳкаалак, нас егьи, ѡажәиак рзы иааиз дшазыҧшыз аилкаара иаҳа имариахоит. Инҭырҭәааны иаҳзымҳәаргьы, ҳазааигәахар здыруада даҽа зҭааракгьы аҭак. Ѡажәиак шықәса инаркны жәашықәса изҽнамҭуаз ипоезиатә гәаҳәара?

Еиҭахсыртлан сеиҭаҧхьеит асҟак сылаҧш зыдхалаз, хыхь зыʒбахә сымаз ажәеинраала. Иахьʒуп уи «Сбаҳча».

Ауаа ҭацәқәа аҕьҕьа-гәгәаҳәа ианеилоу, ҽымҭ, ашьшьыҳәа, иҽыҧхьак иаагылаз аҟәыҕа иеиҧш, Дырмит Гәлиа егьырҭ иажәеинраалақәак иҧхеибарс ҧхьаҟа ианцәырҭуаз, уеизгьы-уеизгьы ҳажәбароуп ҳәа рхы анʒырыргоз, ари ажәеинраала, саргьы саамҭа ааихра иҟоуп аҳәозшәа, аҽыҧхьакны игылан, игәазҭозгьы наҟ инавсуан, арахь иара иакәзар, иаҳәауагьы рацәазаап, аҳәашьагьы ҧшʒазаап. Имҽыҕцәаны исҳәеит ауаа ҭацәқәеи ажәеинраалақәеи ахьеиҽсырҧшыз, аха иҧсыҽу аѡымҭақәа, уимоу, зынʒаск реиҭаҭыжьра иаҧсаʒақәам ѡымҭақәак змам шәҟәыѡѡы дузыҧшаауам. Усеиҧш иҟоу аѡымҭақәа еиҳараʒак ирацәахозаап аҭоурых хықәк аҽынтә даҽа хықәк ашҟа ианисуа аамҭазы. Иҟалаҭәҟьази изызхәыцуази...

Ажәеинраала «Сбаҳча» усҟак идуцәам. Ишеибгоу ииаз-гоит:

Сбаҳча ԥшӡа, сгәазырҳага,
Игәырґьахәын, иԥсҭаҵаган,
Иҟато иѡеиуан ииаҵәаӡа,
Ԥхасҭа амамызт уи зынӡа.

Аҭыԥҳацәа, ӡара еихатырԛәа,
Арԥар шьахәԛәа, аԥелуанԛәа,
Ахьы-раӡны ҽаргацәа,
Неи-ааирҭас ирыман абра.

Ажәа хаԛәа рԥышә иԛәкын.
Ацәгьа-абзиа дара ирԥхыԛән.
Анхара уҳәа, аѡнрԛәа
Ртәы акәын ирҳәоз иара убра.

Абар, иасит ѡадахьала
Аԥша, анаатә хаҽцәгьарыла.
Иархәеит амахә рыхәҭагьы,
Иґәых иагеит рыбґьԛәагьы.

Ауаа шәаӡыӡо уа инҭыҵит,
Аԥштәы иахаз наҟ инахыҵит.
Ашәҭ абаҟаз, зегь каԥсеит,
Ԥҳәызбеи ҵкәыни зегь цаԛәеит.

Лаԥш цәгьак уа инахьысит,
Уи хьаала сара инасысит.
Сбаҳча баҳчам, аҽакхеит,
Ахи аҵыхәеи зегь ҭацәхеит.

Иацәыӡит уи алашара,
Ихәашьит абла ҭыԥхаара.
Гәырґьеи ччареи рцымхәрас,
Бжьык ааҭыѡуеит мыткәмаҵас.

Арҵаѡы дышразҵааua еиԥш аҵаѡцәа, ҳхы иаҳҭап азҵаара: изакә жәеинраалоузеи ари, иҳанаҳәозеи?

Ауаҩ ҟәыҒа дуцны амҩа уқәзар, шаҟаамҭа амҩа шәықәу, убасҟак иҟәыҒара шузаатуа еиҧш, уаҧхьаны уеиҭаҧхьацыҧхьаʒа, аҿаанартуеит, ҭоурых аамҭа дук уагәыланарҧшуеит. Иарбан сахьаркыратә ҩымҭазаалакгьы, азқьышықәсақәа раҧхьа иҟалахьоу ҭоурыхтә хҭыск иазкума, азқьышықәсақәа анцалак иҟалауа ҳәа дазхәыцны, фантастикатә ҩымҭак аҧиҵама, ианымҧшыр ауам ашәҟәыҩҩы дызхаану иаамҭа. Ҳәарада, ари иаанагауам партиатә қәҵарак анааҟалалак иақәнагахаша аҩымҭа аҧҵара. Аофициалтә хьааи, аофициалтә, ақәҵаратә гәырҒьареи ракәымкәа, инарҵауланы ажәлар хьаас ирымаҵәҟьоу, ргәы-рыҧсы иалоу рхәыцра, рыгәҭыха шаҟа иаанарҧшуа, убасҟак изаамҭанутәи ҩымҭахоит, убасҟак ирыдыркылоит, иргәаҧхоит ашәҟәыҩҩы дызхаану иаҧхьаҩцәа. Ари иаанагауам инеизакны жәлары зегьы ианыргәамҧха, ианрыдрымкыла, мамзаргьы инеибанеиҧшны зегьы ианырзеилымкаа, уи ихьысҳау ҩымҭоуп ҳәа. Уаҧхьаҟа инеиуа ауаҩ убасҟак днаскьар ауеит, улаҧшҳәаа дацәыʒыртә. Уара уқәуз уи имҩа. Ухаҭа уихьымʒар, ихьʒап ушьҭахьҟа иааиуа,уара иуҵагылаз. Ашәаҧыҷьаҧ унарылаҧшыр, ааҧынроу ҭагалану, иарбан аамҭоу шудыруа еиҧш, асахьаркыратә ҩымҭа уанаҧхьа, инарҵауланы иеилукаарц азыҳәан, иудыруазроуп уи аҩымҭа анаҧҵаз аамҭақәа рзыҳәан «аҳауа» зеиҧшраз, изакә бжьыз ашәҟәыҩҩы игәлымҳа иаҳауаз. Дырмит Гәлиа иажәеинраала «Сбаҳча» иҩит 1920 шықәсазы, иара убасҟан, сентиабр мзазы ианиҵеит агазеҭ «Аҧсны».

Маҷк ҳазыхынҳәып убри аамҭа.

Ишдыру еиҧш, жәибжь шықәса, ҧеруал мзазы аурыс император иаҳра мап ацәимкыр амуит. Урыстәыла иҟалеит аамҭалатәи аиҳабыра. Уи иаанагоз, наҟ-наҟ, ианазыҟаҵахалак, ианазырхиалак, иҟалоит алхрақәа, иқәыргылахоит аконституциатә еиҳабыра ҳәа. Аха абольшевикцәа, абҷьаршьҭыхрала, аҳәынҭқарра аадырҳәит. Иаарласны ахырхарҭа бзиа, ахырхарҭа иаша алырхит аҧсуаа. Шәышықәса инареиҳаны убри аҧхьа издылахьаз Урыстәыла ишьҭнахыз амҩа даргьы анылеит. Зыхьʒ зхырххьаз рыҧсадгьыл Аҧсны ахьʒ аздырхынҳәит. Аимператор Аҧсны иахьʒиҵаз – Аҟәатәи аокруг Қәҭешьтәи агуберниа – иара дахьцоз инаицҵаны ирышьҭит. Иҧсадгьылаҿ даҧшәымахеит уи адгьыл иашьагәыҭыз – аҧсуа. Иҵит мчыбжьык, инахысит мызкгьы. Изеиҧшраз агәалаҟара убри аамҭазы апоет ибаҳча ҧшʒа? Убри аамҭа, игәрҒьахәыз

аамҭа, даҽакала иуҳәозар, ианааҧынраз, иазикит ажәеинраала актәи ахәҭа.

Ҩ-ажәак еихысҳәаалоит. Аҩажәижәабатәи ашықәсқәа инадыркны, аамҭацәгьа ҳҭамшәакәа ҳааиуазҭгьы, иеиҭагылазгьы аҧсуа профессионалтә композиторцәа, сара агәра згоит, иахьа уажәшьҭа иаҧырҭахьазаарын абри ажәеинраала иалху асимфониа. Убри азыҳәан ажәеинраала ахаҭа иаҭыҩны игоит ашьҭыбжьқәа. Иалагоит уи асимфониа аҧсабара аҽыхарала. Игәахырҭаагаз ахьҭа ниасит. Иҙыҭит ашьашьалқәа. Акәараҷҷақәа рышьҭыбжьқәа дыргеит. Инеиқәҽырҭ-ааиқәҽырҭит ҭарақәакгьы. Асы нықәҙыҭны ианцалак, ашьац иаҭәара аҳәиҭә ҳәа аҽанаанахо еиҧш, зегьрыла аҧсабара ҽыхеит, аҧсы ҭалеит, аҧсҭазарахь, амра лашарахь инеихеит. Инахараны, иаҳа-иаҳа иааигәахо, иааҩуеит аҭацаагарашәа. Рысабицәа аарымпыҭыкәкәааны изҭиуаз ҭауадаа Аҧсны иахыҙааит, аҧсуаа зыгәра гам жәларуп, ишәзықәцо ықәшәца, иаанхауа амшын ахықә аҽы анхара азин рышәымҭан зҳәаз аимператор дкыдҭаны дыршьит. Иҟалоз милаҭрацәала еилоу аҳәынҭқарра ду, уи бзиоуп, ҳаргьы аҙәы ҳәа ҳнарылагылап. Иҳамоуп даҽакы иаламҩашьауа абызшәа, аламыс, ахымҩаҧгашьа, ауаҩра. Иҳамоуп адоуҳатәи аматериалтәи баҟа дуҙҙақәа. Уи азыҳәан мацарагьы иарбан милаҭ дуу зышьҭахь ҳгылауа. Асеиҧш ихәыцуаз:

Ажәа хаақәа рҧышә иқәкын,
Ацәгьа-абзиа дара ирҧхықән.
Анхара уҳәа, аҩнрақәа
Ртәы акәын ирҳәоз иара убра.

Ҳцәажәара иналаҳҭоит: аҧсуаа иаҳзауам, иҳақәым аҙәы ҳнаимпыҭыҭыр, даҽаҙәы днаҳақәлоит ҳәа. Иаҳхаҳаршҭлоит акы. Ус иҟоу аҧсуаа ҳамацара ҳакәҙам. Ацивилизациа ду злысхьоу ҳәынҭқаррақәак ргәылацәа ракәымзар, адунеи аҽы амилаҭ маҷқәа зегьы усоуп ирлахьынҭоу. Еиҳарак уи аҩыза алахьынҭа рҧеиҧшуп аҧсуаа ҳадгьыл еиҧш иҟоу адгьыл иану ажәларқәа. Ауаҩытәыҩса дызшоз ус дишеит, уи аҩбагьы еицилоуп: асыс-мҟаагьы даҩызоуп, ижьышауа ақәыцьма аҟазшьагьы ицәа иалоуп. Цьанаҭ иаҩызоу Аҧсны ҧшҙаҽы уара, уи адгьыл иашьагәыҭу, уаҧшәыманы, уи аҳауа зҩыда уалачауа, аҧсабара ҧшҙа уалагәырҕьауа, ишуҭаху уҽиауа,

иузҳауа – ари аҽыза анасыҧ уаҭәаршьома, иуанарыжьуама иаҳа зымчхара ыҟоу, иаҳа иҿиаз. Ма мчыла дуабашьны унасыҧ уалхәдаитәуеит, уҧсадгьыл умаикуеит, мамзаргьы саб рыцҳа ҷьоукы рзы иҳәалон еиҧш, иахьа уашҭа аҧынҭаҿынӡа иааиуа, нас убарҭа иҭалауа, ашьҭахь, ҳәазарыла, қьақьарала уҽны агәҭа иныҽнатәауа, гызмалрыла улахьыцәгьартәуеит. Иуҭаигалаша, иузиӡбыша хыцәхәыцла ирацәоуп. Иамуӡар, имыӡбуеи Крылов иқәыҷьма иаӡбаз. Ҷьара хҭынҟьак анаҭар акәын асыс. Изыхнарҟьазеи? Аҧсуааи қырҭуа ҭарауаақәаки еицәажәауашәоуп уи ажәамаанаҿы ақәыҷьмеи асыси шеицәажәауа. Иҿажәкуаз асыс иажәырц аӡыхь инахәеит. Сара истәуп ари аӡыхь, уара ишҧоугәаҕьӡеи ҿамҽак ажәра аҳәеит ақәыҷьма. Иаманакит. Ақәыҷьма асыс иазнауз еилкаауп. Абар апоет ибаҳча ишазныҟәаз:

Абар иасит ҽадахьала
Аҧша, анаатә хаҿцәгьарала.
Иархәеит, амахә рыхәҭагьы,
Иҕәых иагеит рыбҕьқәагьы.

Адунеитәи алитератураҿы ирацәоуп аҿырҧштәқәа, жәеинраалак романк аҟара ануанаҳәауа. Сара сроман «Аибашьреи аҭынчреи» Михаил Лермонтов иажәеинраала «Бородино» иахылҭит иҳәон Лев Толстои. Аҧсуа литератураҿы убас уахәаҧшыр ауеит Баграт Шьынқәба иажәеинраала «Амҳаҷьырра ргарашәа». Ихаҭа данқәыҧшыз ииҽыз ажәеинраала иахылҭит иҭәымҭазы ииҽыз ароман «Ацынҭәарах».

Ажәеинраала «Амҳаҷьыраа ргарашәа» аӡбахә анысҳәа, ианбыкәушь, абри анбаиҽи ҳәа снахәаҧшит. Даараӡа иҷьасшьеит. Сашәаҳәара ахьшь аанагома ҳәа изхәыцуам ардәына. Уи ашәа амҳәар, аҧсы еихәлаханы, агәы ҧжәаны иҧсуеит. Апоет имҽыр ауамызт, иҽит, аха изакә разҟузеи деиқәзырхаз! Леонти Лабахәуа дзықәдырӡыз ажәеинраала, угәаларшәаны, уанрыҧхьалак Баграт Шьынқәба абарҭ ицәаҳәақәа:

Уандухалак Амшын Еиқәа
Ур, уҽныжәқәа имыӡӡахьоу,
Аҟарма рыҟәных архнышьнақәа,
Амца еиқәуҭап ицәахьоу!

Асаба ақәтәа аѡны архәараҷ
Иубоит аҳәа мѡашьахуа,
Икных, икных! Уи ақәпараҷ,
О, изылшода иалшахуа...

Иумҳәар ауам апоет ихала ихәда ашаха ахаиршәит ҳәа. Аха, сгәанала, иҟалаз уиоуп, аиҵабаа-хәаԥсақәа Самсон Ҷанбеи Леонти Лабахәуеи ршьала рҷажәкра хырҽеижьҭеи уамак ҵуамызт, даҽа шьак иазхьыртә имҷажәкыцызт, насгьы иҟалеит даҽеакгьы. Ажәеинраала иѡит ѡынѡажәа шыҟәсазы. Икьыԥхьаанӡа, нас ацәгьаҳәаѡцәа аԥхьаанӡа, аибашьра ҟалеит. Аурысцәа рҳәашьа, анасыԥ аныҟамла, анасыԥдара ихәеит.

Сажәа инацыстцап. Убарҵ, романк аҟара ҳазҳәауа ажәеинраалақәа лакѡакрада ирхуԥхьаӡалартә амҽехак ҵбааup, иҵаулоуп Дырмит Гәлиа зыӡбахә сымоу иажәеинраала «Сбаҳча».

Издыруада ҳҳәынҵқарра иахьа уажәы изҵагылоу агәаҟрақәа рхы ыҵырхызар убасҟан. Атәра аԥаҳхит, аӡәы даҽеаӡәы ихәда дыҟәтәауа иҟалом шырҳәауаз, ирызгәамҵаӡакәа, ашьшьыҳәа иит, иҷеиеит зынӡа аҵкыс иеицәаз. Иахьмачу иахҟьаны зымч мхауаз амилаҵқәа рыхәда иныҟәтәеит, иахьырацәааз иабзоураны мчыла иеиҳаз. Даргьы гәырґьаҵәа рҷынархеит ҳара зинла ҳаиҳауп, избанзар ҳаиҳауп мчыла ҳәа. Усҟан ирхашҵит аԥсабаратә закәанк. Сара сыхәда уара уқәтәеит. Аидара сцәыхьанҵоуп. Ишысҵаху сшьапқәа сзеихыгом. Аха уара? Сыхәда иқәтәоу? Уара унапқәа, зҷеузеи усҟан? Иумпыҵаргәгәа уѡнапык рыла иукызароуп исҷоуҵаз аґәра. Мап анакәха, лацәааихьшьрак иадамхаргьы, унапқәа анааԥсыҽха, уаґәра наумпыҵызжәоит. Уара иушьаҳаит сара сшьапқәа, сара иҷасҳәеит уара унапқәа. Аӡәымкәа афилософцәа ирҳәахьеит: даҽа жәларык ахақәиҵра иалхәдазтәыз ажәлар, дара рхаҵақәа ахақәиҵра роураны иҟаӡам. Уи шаҟа ииашоу ҳара аргамаду ҳахаанхеит. Уи шиашоу рыблала ирбауа ианалага, аимпериалисттә политика иаҟәыҵит, аколониақәа аунашьҭит Британиа ду. Ҳара ҳҷеы уи апроцесс парадокслоуп ишымѡаԥысуа. Иԥсыртлеит ушьапқәа, саргьы уара унапқәа рхы иақәиҵыстәит ҳәа аибыҳәара ацымхәрас, ҳахәдацәақәа ҵибакааup, ҳшьа каибаҵәауа ҳаибакит. Ииашаҵәҟьаны ахақәиҵра рҵахызар аурысцәа, урҵ,

иаҳҳәап, ақырҭқәа ирарҳәароуп, шәаргьы ахақәиҭра шәоурц азыҳәан, хазы шәҟаларц шәҭахызар, ҳаицхыраап, шәца, ҳаргьы шәҳацхраала ҳхала ҳҟаларц азыҳәан ҳәа. Ииашаҭәҟьаны хазы иҟаларц рҭахызар ақырҭқәа, аҧсуаа ирарҳәароуп, шәара шәоуҳашьҭуеит, шәца иахьышәҭаху, аха убри азыҳәан ҳаргьы шәҳацхраа хазы ҳцарцаз ҳәа. Убасҟаноуп дасу игәҭыха (ииашаны игәҭыхаҭәҟьазар, баша адәқәа рҿы ҳәҳәарамзар) анынаʒауа.

Илахьеиқәҭагоу уск данақәшәалак, аҳыҳ, уажәшьҭа унатәаны, аккаҳәа ашәа ҳәала иҳәауан саб. Исгәалазыршәаз хыхь исҳәазоуп. Аҧсуааи ақырҭқәеи ҳаизыҟазаашьа сазхәыцыр, ахагацәа реиҧш, ччараха исысуеит. Аҧсуаа ахақәиҭра ҳҭахуп, ақырҭқәа ҳархьыҧшымкәа ҳҟашәҭа ҳҳәеит. Ақырҭқәа ракәзар, ахақәиҭра ҳашәҭ, аурысцәа тәыс ҳҟашәҭеит, аоккупациа ҳзыжәуит, атәра ҳҭашәҭеит ҳәа иқәгылеит. Ҳмал зегьы ҳцәышәфеит, адонор ҳаиҽызахеит, иазхоуп, уаҳа ҳалшом рҳәеит аурысцәа. Абри аҽыза апарадокс аҽсҭаагьы изыʒбауам. Зегьы ахақәиҭра рҭахуп, аха аʒәы даҿаʒәы доуишьҭыр аҭкыс илеигәыдҭаны дыршьыр иаҳа иеиҕьишьоит. Иҟалазеи?

Дырмит Гәлиа хыхь иаазгаз ицәаҳәақәа рынахыс, иалашоит апоет итрагедиатә симфониа аҽбатәи ахәҭа. Аҧшатлакә бааҧс анас еиҧхьбеит, еиқәтәеит игәырҕьахәха иааҽуаз аҭацаагацәа рашәа. Аҧсҭазааратә ҧштәқәа – ашкәакәа, аиаҭәа, ажәҽан гәҧштәыла уҳәа зегьы рыҧштәхә нархаҳан, иаархәеит ҧштәы заҭәык – аиқәаҭәа. Агара ашәа зҳәауаз амыткәмаҳәацәа иаарымырдеит. Убасҭәҟьа иҽит апоет ибаҳча азыҳәан:

Ауаа шәаʒыʒо уа инҭыҭит,
Аҧштәы иахаз наҟ инахыҭит.
Ашәҭ абаҟаз, зегь каҧсеит,
Ҧҳәызбеи ҷкәынеи зегь ццакуеит.

Изусҭцәада абнаҳәақәа зҭалаз ауҭра иаҽызазтәыз апоет ибаҳча Аҧсны? Уи ззымдыруада, аҭоурыхтә документқәа заҳҭахузеи, иахьагьы, анцәа иҵьшьаны, рыҧсы ҭоуп иахааныз. О, игәырҕьон усҟан урҭ, ақырҭуа меншевикцәа. Игәырҕьон ишымгәырҕьара ацәҳәыраҿы асыс зымҧыхьашәаз агыгшәыг. Аха ажра зжуа иҧа дҭаҳауеит рҳәеит. Аҧсны

ҳампыҵаҳхалеит ҳәа рԥаҵа ишалаччоз, дара ражәаԛәа рыла иуҳәозар, рхаԛәиҵра нарымпыҵышшан, рхаҵԛәа даҽа ԥьоукы иаарымпыҵархалеит.

Аԥсҵазара иамоуп ахатәы ҟәыԛара.

Сара исыздыруам рыуа дарбану иаҳа ииашоу, адунеи амаӡа аилкаара мацара зҟәыԛара азызкуаз афилософцәа ракәу, мамзаргьы адунеи амаӡԛәа реилкаара акгьы иҳахәом, аус злоу, адунеи еиҵактәуп зҳәаз иакәу.

Зхы зымхакәачроу аӡәы иакәымзар, уаѡԥсы изыгәаԛьуам аԥсабара иашаз, адинхаҵацәа ражәаԛәа рыла иуҳәозар, анцәа иишаз адунеи, сара ишысҵаху ала иеиҵаскуеит ҳәа аҳәаара. Ииашаҵәҟьаны, иеиҵоукыр ауеит, аха агәра злоугарызеи иеиԛьны ишеиҵоукуа, хараӡа ишеицәоумтәуа. Уи ус ишоуп, адәы аҵыхәан ашҳам анилак, адәы агәҵан ахәшә ныԛәиаауеит.

Ҳазыхынҳәып апоет иажәеинраала зхылҵыз аамҵа.

Аԥсны акоммуна аиааира анага, ацхырааразҳәара ҟарҵеит Урыстәылаҟа. Иҳаздыруам ателеграммаԛәа иоуу имоуу Ленин. Иаҳҳәап, ателеграммаԛәа иоуит. Иара иидеиаԛәа аиааира шыргаз ибеит Аԥсны. Ацхырааразҳәоит.

Ҽыхәа ԥшӡак уара иуццарц иухьҵәыуеит. Аха уара уахь иаармышьҵит, ирылацаланы иргеит ауахьад. Ауахьад уаҽагыланы узеибашьрызеи, дара, уара иухьҵәыуоз аҽыхәа злалаз ауахьадгьы уара уахь иааузазар уаҵәы. Саҵамыз аиҽырԥшра маҷк иԥшӡамзар, –аха аԥсуаа аҽы ауаѡы ишьа алоуп рҳәоит, убасҟак ҳаҵыр аԛәырҵоит. Урыстәыла, – агәра ганы иҟан асоциалисттә революциа аиааира шагоз, зреволиуционерцәа Ленин икәшаны итәаз Қырҵтәыла мацара акәым, адунеи зегьы аҽгьы. Иахьамзар уаҵәы, иаарласны адунеи аҳәаԛәа зегьы аатуеит, иҟалом аҳәынҵқаррԛәа хазы-хаз, иҟалом хазы-хаз амилаҵқәа, иҟалоит зегьы аӡәны, бызшәак еицырҳәауа, ԥсадгьылк – адунеи кәымпыл еицрыманы ҳәа агәра гаҵәҟьаны иҟан. Уаҟа инацлеит даҽеакгьы. Амчымхара иҵагылан Урыстәыла. Даҽеаӡәы ацхыраара ирҵартә иҟамызт. Иѡбахаз, ипарадоксхаз. Урыстәыла иаҽагыланы аменшевикцәа ирымпыҵархалеит Қырҵтәыла, иаҳа ихьхьчагоуп рҳәан, Ленин имѡа, абольшевикцәа рымѡа шьҵырхит аԥсуаа. Убасҟан рыжәлар ахырхарҵа иаша иахьыԛәырҵаз азыҳәан хьӡи-ԥшеи иаԥсоуп Ешбеи Лакобеи реиԥш иҟоу ареволиуционерцәа. Аҵагылазаашьа иҟалаз логикала ҳазхәыцып. Абольшевикцәа иргаз Урыстәыла азыҳәан иарба-

ныз иаҳа еиҕьыз, аԥсуаа ацхыраара рыҵаны, аменшевикцәа ирымпыҵархалаз Қырҵтәыла иадырхыр акәзу, мамзаргьы уаҟа, раҕацәа рыѡнуҵҟа иҟазар уаҵәазы иаҳа ихәарҵахозу? Ақырҵуа меншевикцәа шаҟа цәгьамыцәгьала ирызныҟәоз, убасҟак абольшевикцәа рышҟа иеихон аԥсуаа, уаҳа хыхьчашьа рымамызт. Иуҳәар ҟалоит: ақырҵуа меншевикцәа аԥсуаа убасеиԥш иҵадыргылеит, ирҵахы-ирҵахым, абольшевикцәа ирыдымгыларада ԥсыхәа рмоуа. Сара сҟәдырԥаѡым, исыздыруам раԥхьаҟа иахьҟылнагашаз, аха ақырҵуа меншевикцәа аԥсуаа уаѡԥсҵас, еишьаҵас ирызныҟәазҵгьы, дара, аменшевикцәа рхаҵақәа ирзеиҕьымхаӡоз? Ахақәиҵра ҳзааргоит ҳәа ашәҵқәа рыманы Ар Ҟаԥшь ирԥылартә иҟазҵада аԥсуаа? Ақырҵуа меншевикцәа ракәӡами? Аԥсуа большевикцәеи ақырҵуа большевикцәеи иддырбауаз амѡада даҽа мѡак ыҟам ҳәа аԥсуаа идзырҳәада? Ақырҵуа меншевикцәа. Ус дшоуп ауаѡы, уани уаби ирыхшаз уашьа гәакьа иакәзаргьы, уҵаҷкәым раҵәаны иԥьышә иԥәукыр, знапсыргәыҵа аартны изырбаз уаҕа ишҟа диасуеит. Иахьа уажәгьы иааиуеит абри апарадокс. Ақырҵқәа ҳадрырҳацыԥхьаӡа, аурыс ишҟа ҳаихоит аԥсуаа. Нас, дара, уахь ҳхы ҳмырхарада хеиԥәырхашьа ҳмоуа аҟынӡа ҳназгаз, иааҳәны иҳазгәааueит, ҳара, иаҳа ишәзааигәаз ҳкажьны, иаҳа ишәцәыхароу ишҟа шәхы шәырхеит ҳәа. Аха ари апарадокс уаҟагьы иаанымхеит. Иахылҵит даҽа парадокскгьы. Ҳара шаҟа аурыс ишҟа ҳаихауа, убасҟак аурыс иаҳагьы иҵаххоит ҳара ақырҵуа ҳидзар, избанзар аурыс ибоит ақырҵуа иара дшиҵахым, убри аҟнытә дызҵахым рыѡнуҵҟа дызҵаху ыҟазар, иара изыҳәан иаҳа еиҕьуп, иинтересҟәа рыхьчалоит. Еилаԥаҵоу алабиринт. Ҳалзыԥшуп Ариадна, арахәыц изыркыша Тесеи.

Ишырҳәо еиԥш, акгьы ҕыцым ари адунеи аҕы. Иҟалахьоу еиҵаҟалахуеит. Ақырҵуа меншевикцәа Аԥсны иақәлеижьҵеи шыԥәса хынѡажәижәаба ҵхьаны, урҵ, Аԥсны ашьаарҵәыра илазыргылаз анационалистцәа рхылҵшьҵраԥәа ѡагылан, иҕеырҵит аԥсуаа рахь, ишәыхьзеи, шәмыцәан, хеиԥәрхагас ишәымоу Москва заҵәык шакәу шәымбаӡои, шәеидгыл, ацхыраара шәаҳәа, мамзар ҳара милаҵҵас шәыҟамкәа шәыԥәаҳхуеит ҳәа. Ашьҵахь, ақырҵқәа «ирҳәаз» аԥсуаа ианынарыгӡа, аурыс имацара иакәым, ҳара ҳҵынхадам, аҵла гәаѡара ҳҵымҵит, иҟоуп шьала-дала иаҳзааигәоу ҳашьцәа, урҵгьы ҳацхраароуп анырҳәа, еиҵах ишгәаац, иааҳәны агәаара иалагеит ақырҵқәа,

шәара ҳара ҳашәҭахым, шәара даҽаӈьара шәҽы шәырҳәит ҳәа. Ажьа шкәакәа зкыз ҳаиҩызахеит.

Иаҳҳәап, ииашазааит қырҭцәақәак ирҳәауа: аурысцәа аҳцәас ирымоуп, дара, ақырҭқәа, тәцәас иҟалеит. Убри аҟнытә аурысцәа ирыдҭырц рҭахуп. Аҳреи атәреи аганахьала, сара усазҭаауазар, аҳра дара ақырҭқәа ирыманы, атәра иҭоу аурысцәа ракәноуп ишызбауа. Ақырҭқәа аурысцәа ныҟәыргауоу, аурысцәа ақырҭқәа ныҟәыргауоу? Уи сара исусым, дара еибабалааит. Аха ҳхы ҭызҟьаз даҽакуп. Ииашаҭәҟьаны, ажәала аҳәара мацара акәымкәа, Урыстәыла иадҭырц рҭахызар ақырҭқәа, аурысцәа мпыҭахалаҩцәоуп, империалистцәоуп ҳәа ирыҧхьаʒозар, дара рхаҭақәа аҟәыҭроуп Аҧсны ашҟа имҩаҧыргауа аимпериатә политика. Уажәазы ақырҭуеи аурыси реимак азыҳәан аҧсуа иҳәар ауеит, аимпериа хәыҷи аимпериа дуи рыхәдацәақәа ҭибакааит ҳәа. Узнапык аҳәыркьиразы ирыхханы, егьи унапы ҭаҷкәымны ираҭәаны ушьҭахь иаваукыр, ҧхьаҟа цашьа умоур ҟалап. Ҭыҧх ақырҭуа еқстремистцәа Аҧсны ианақәла (зны политикала, идеологиала, априказқәа, аусҧҟақәа, ақәҭарақәа рыла, нас зынʒа абӈьаршьҭыхрала), ишгәыҕуаз еиҧш аусқәа анымариамха, Цира дегьыкшон дегьҭәыуон ҳәа, аҳәҳәара иалагеит аҧсуаа ҳақәлеит, аҧсуаа ҳаршьуеит ҳәа.

Аиаша шәасҳәап, ҩба-хҧа цәанырра сызцәырнагоит ақырҭқәа абас рҳәацыҧхьаʒа. Аҳәаҭыхла ажәылара, ажәылара, ақәылара, мчыла апроблемақәа рыʒбара, агыгшәыгра иахылҭуа акеиҧш сахьахәаҧшуа аҟнытә, сара уаҩрала сыцәтәымуп. Садгылаҩуп Лев Толстои ихәыцшьа. Урыстәыла дуʒʒа Кавказ хәыҷʒа ианақәла, иара, аурыс шәҟәыҩҩы, дааҳәны кавказаа дрыдгылеит, дақәыʒбеит ижәлар иҟарҭауаз. Инаур гении аҽаҧхьа схырхәауа, саҭанаимҭааит, аха сиқәʒбаҩуп абри азҭаараҽы Пушкин дуʒʒа, аполиакцәа еибашьрала дахьыриааиз азыҳәан аурыс император ашәа ахьизиҳәаз азы. Сара смилаҭ миллионла ақырҭқәа раҭкыс иеиҳаны, рыдгьыл рымакуа, рҭоурых иалхәдатәуа ирықәлазҭгьы, хымҧада срықәʒбуан. Аха уажәы, аҧсуаа қәылаҩцәас мацара акәымкәа, мдырцәасгьы иҧхьаʒаны, ихҭҳәаау ахарақәа анрыдырҭалак, уаҧсыуаʒамзаргьы, ламыс уманы, аиаша иадгылауа уаҩҧсызар, аҧсуаа урыдымгылар ауам. Аҧсуаа раҭкыс дара ҟәыҕацәаны рхы ахьырыҧхьаʒауа уи еилкаауп, избанзар, ашовинист усоуп ҟазшьас, хәыцшьас ишимоу, аха еилкаашьас

исзамҭауа, адунеи зегьы гаʒақәаны, дара иаарҳәауа амц агәра ргоит ҳәа ахьырыпҳьаʒауоуп. Шә-нызқьҩык иҟоу амилаҭ миллионла ирацәоу амилаҭ иҳақәлеит, ҳандырҭәеит ануҳәалак, атәым ҳәынҭқарра аҽынтәи изаҳауа игәы ишпаанагауеи? Изакә уаа шәыргәындақәоузеи, анаука азыҳәан даараʒа интересуп, иҭҭаатәуп убарҭ, миллионла ирацәоу, нас иҟаҭатәуп реиҳа ихадоу –иаҳҳәап, ҳара, афранцызцәа, ҳгенералцәа рҽаҧхьа инаргыланы, ҳсолдатцәа ҳашьҭыроуп аҧсуаа рахь, иаҳдырҭароуп урҭ иреибашьышьоу, ажьа ашьыга шәақьлеи, лабалеи, хаҳәлеи адунеи аҽы иҟамлаʒацыз афырхаҭара ҟаҭашьас иашәҭаз, иаҳшәырҭа, абаақәа, нас ҳара ҳшәарҭахом, атомтә бомбақәеи атанкқәеи ирықәаҳхарҷьуа заҳҭахузеи, иаҳҳәап, иҳақәлар акитаицәа, шәара шәеибашьышьала ҳанеибашь, уахыки-ҽнаки рыла ҳариааиуеит рҳәароуп. Абри аганахьала саназхәыцлак, зыʒбахә сымоу публицистцәақәак ирҳәауа иаҳагьы сгәы иахәоит. Ишысҳәаз еиҧш, ақырҭқәа, ииашаҭәҟьаны Урыстәыла иадҭырц рҭахызар уи рхықәкы ашҟа иназгауа мҩаны избом иахьа изну амҩа.

Жәаа шықәса рзыҳәан ҳара иҳаман аконституциатә еиҳабыра, ҳара иҳаман адемократиатә республика рҳәеит иахьатәи аменшевикцәа. Ииашаҭәҟьаны, урҭ аҧсҭазара бзиа аазгауаз ҷьоукы ракәызма? Иҳаиҳәазеи апоет ажәа сахьарк ала?

Лаҧшы цәгьак уа инахьысит,
Уи хьаала сара инасысит.
Сбаҳча баҳчам, аҽакхеит,
Ахи аҭыхәеи зегь ҭацәхеит.

Ажәа аҭакы бзиа аҭаны иуҳәозар, абри ажәеинраалаҽы Дырмит Гәлиа революционерны ихы ааирҧшит. Иҟалаз шҽеим, шьаҭанкыла ишыҧсахтәу иҳәеит апоет. Излеиҭактәу, еиҭакшьасгьы иҟоу, насгьы иарбан системоу ишьақәыргылатәу ʒбатәыс измаз иара иакәмызт. Еиҽсырҧшуаны акәым, аха уеизгьы март ҧшьба иацааиуаз ашықәсқәа раантәи иҩымҭақәа уанрыҧхьалак, нас ухаҽы ианааугалак, март ҧшьба анааи дшаҧылаз, аха мзақәак, шықәсқәак анааҭ, иҧсҭазареи ихәыцшьеи зеиҧшрахази ирҽиара аҽшеиҭанакыз, ҳаҧсуа поет даараʒа дахьугәалаиршәақәо рацәоуп Максим Горки. Атәра ҳанбаҭыҭуеи, афырҭын асааит иҭәҭәаны ҳәа аре-

волиуциа аира иазышәаҳәоз апролетарцәа рышәҟәыѡѡы ду, октиабр анааи, изакә фырҭыну иасыз, иааиз закә уаау данрылаҧш, идимкыла акәым, ибла иахьамбашаз дыбналеит. Акыр шықәсагьы дыхнымҳәит Урыстәылаҟа. Аҳәаанхыҭҟа дықәымҭит, ибаҳча дзаҧырымҭит Дырмит Гәлиа, аха аби ҧеи еиҽазыжьыз, аешьеи аешьеи ршьа кеибаҭәауа иҟазҭаз адгылара изымариамхеит: «Бзабаала дҟалааит агәыблра змоу, зани заби згәы иазмыргауа» ҳәа уаанӡа изҳәахьаз, ақьырсиантә динхаҭара злаз, дунеихәаҧшрала идемократыз апоет. Исымазкуа дҟалашт, Дырмит дызлаҟаӡақәамыз идуҧхьаӡалеит, ѡынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рҽынӡа уи партиак даланы иҳаздыруам, анцәа сиашьапкуан, аныхабаахь сныҟәон ҳәагьы ҷьаргьы имҳәац ҳәа иаасҽаркышт. Иашоуп, усеиҧш иҟоу адокументқәа саргьы сырмыҧхьац. Аха усеиҧш снарҳәартә исымоуп даҽа документк – исахьаркыратә ѡымҭақәа. Урҭ унарыҧхьар, иарбан «партиоу» дызлаз аилкааразы уаҳа уҭахӡам. Ҳаҟәыҭып, иаҳҳәарым март ҧшьбанӡагьы Дырмит иҟаиҭахьаз аус дуӡӡа – ишеиҭеигахьаз ашәҟәы ҧшьа, иаҳҳәарым, ҧҳәыс данааига, азагс ашҟа акәымкәа, агәыргьын рхарҭарц аныхабаа ашҟа дышцаз, урҭқәа наҟ инышьҭаҭаны, иаашьҭаҳхып иеиҽикааз, иҭижьуаз агазеҭ «Аҧсны». Уаҟа иҽаҽаӡа иаҭаѡуп: «Демократ газеҭуп». Убас аҭаимыѡӡаргьы, уанаҧхьалак уи шдемократ газеҭу ухалагьы иеилукаауеит. Официалла, КПСС даналалаз, зынӡаск даҽа аамҭан. Иҧсҭазара далҭхьан атиран, дкыдҭаны дыршьхьан апалач. Ииашаҭәҟьаны, апартиа амчқәа даара иҕәҕәоуп ҳәа апоет иҳәартә иаацәылашеит, Еренбург иҳәан еиҧш, аҳауа аацәырҟәандахеит.

Арҭ анҭамҭа-гәҭахәыцрақәа уи иазкым, уи хазы иҭҭаатәу усуп, аха иаасымѡатәны исҳәарц сҭахуп, Дырмит Гәлиа иѡымҭақәа реизга ф-томкны иҭыҭыз ашҟа азгәаҭарақәа исымоу рахьтә акы заҭәык. Изааӡарызеи, алаҧш даара иагны иҭыжьуп. Иааҳгап ажәеинраала «Ҳара ҳпартиа» ианѡу, ианкьыҧхьу ҳәа аилкаага иацу. Ажәеинраала ахаҭа ахьаанҭәауа, ианиѡыз ашықәс ҳәа иарбоуп 1954. Иааҳартып Шоҭа Салаҟаиа ииѡыз аҧхьажәа. Араҟа иаҭыҧым, имаҳкрым «Д. Гәлиа иреиҕьӡоу иѡымҭақәа ирхыҧхьаӡалоуп уи иажәеинраала «ҳара ҳпартиа» ҳәа ииҳәауа. Ҳара ҳзышьҭоу даҽакуп. Ажәеинраала иѡит ҳәа иарбоуп 1952 шықәсазы. Сара ажәеинраала ахаҭа иаҭаѡу ашықәс сахәаҧшаанӡа, абри ашықәс азыҳәан иѡит ҳәа санаҧхьа, ҭәымаҕҭас сгәы иналақшеит. Дырмит иеиҧш

иҟәыҒаз ауаѡы имыхьыр акәын абри аѡыза, иаҭәасымшьеит, ҳара ҳпартиа амилаҭқәа иреиҒьыз рҭеицәа рнырҭәагас ианыҟаз, уи иахагылаз реиҳа ирасакьаҳәымҭаны ианыҟаз аамҭазы, уи апартиа ашәа азҳәара... Сыццакны иаасыҧшааит ажәеинраала ахаҭа. Ишысҳәаз еиҧш, уаҟа иаҭаѡу санахәаҧш, схәыцра аҽааиҭанакит, аха урҭ ашықәсқәа реиҳа ииашоу иарбанушь ҳәа сахыццакуа, азгәаҭарақәа ахьану снахәаҧшызар, уаҟа зынʒаск даҽакы аҳәауеит: «Ҳара ҳпартиа» – абас ахьʒны икьыҧхьуп 1945 шықәса, февраль 21 азы». Ари кылаҧшкылʒырыѡрам. Хыхь ишысҳәаз еиҧш, аумаʒа аҭанакуеит ашәҟәыѡѡы иажәа аниҳәаз аамҭа. Убри аҟнытә Дырмит иѡымҭақәа реиҭаҭыжьраан иарбан шықәсоу ари ажәеинраала анѡыз цқьа иеилкааны акы арбатәуп.

Ҳазыхынҳәып уаанʒа ҳазлацәажәоз ахшыѡҭак. АбаҒырҭысоуп атрым-трымҳәа мышкы жәантә ажра инахыҧааахыҧауа. Апҟа хықәк аҽынтә даҽа хықәк ашҟа аиасра акраамҭа иадхалоит, имиасʒакәа хықәк аҽы иаанхаʒаргьы ауеит. Адемократ, агуманист Дырмит Гәлиа изыҳәан акыр шықәса аҭаххеит абольшевикцәа рдиктатура, автократиа ашҟа аиасра. Уимоу, иуҳәар ҟалоит, зынʒаскгьы дмиасʒеит ҳәа. Ииашоуп, КПСС далалеит, хыхь зыʒбахә ҳҳәаз ажәеинраалагьы иѡит, аха уи, уажәраанʒа ишаҳҳәаз еиҧш, ианиѡыз аамҭа зынʒаск даҽа аамҭан – иҭааршәыз аʒынра ашьҭахь, ашьашьалқәа аʒыҭра иналагартә, анаҷьалбеит, издыруада ҳәа уаѡы иҳәартә иааҭандахеит аҳауа. Абасеиҧшҭәҟьа иҟаз, аҳауа аҭандахара иаамҭан, иааҧынрахеит ҳәа уаѡы дажьартә иҟан март ҧшьба иацааиуаз раҧхьатәи ашықәсқәагьы. Игәашәҭахьеит, ааҧынра акыр шагу, маҷк ианҧхаррахалак, иаразнак ипытуеит, ибыбышʒа ишәҭуеит абҳәаса. Аҳауа иажьагәышьоит. Иааҷәырҟьоит ахьҭақәа. Абҳәаса ашәҭыцқәа ҧсханашьуеит. Аҧсабара агәыцқьара згәыцқьараз апоет, деигәырҒьаҭәа даҧылеит ѡажәиак шықәсазтәи ааҧын. Мыткәмаҭас абжьы зҭыѡуаз ибаҳча, уажәшьҭа, анцәа иҷьшьаны, агәырҒьаччабжьы ҭыѡуеит ҳәа агәра игеит, даҽакала иуҳәозар, убас ишҧаҟамлари ҳәа дақәгәыҒит. Статианы иѡны ажәа бзиақәагьы иҳәеит. Иаҧхьаҟа игәыҒра иашахауа аҽынанахазҭгьы, ҳәарада, ицәырҭуан иаҳа аамҭа зҭахыз, иаҳа игәаҭа иҭыжьтәыз асахьаркыратә ѡымҭақәа, аха усҟак аамҭа аҭахымхеит изакә аамҭоу иааз, изакә уаау уи аазгаз апоет иеиликаарц азыҳәан. Аилкаара мацара акәым, ихаҭа иҧишәарц

азыҳәан. Иааҳгап фактк заҵәык. Зыʒбахә сымаз аҧхьажәаҿы Шоҭа Салаҟаиа, иара ишиҟазшьоу еиҧш, ираамысҭашәаны иҳәеит абас: «1924 шықәсазы Д.Гәлиа днаҧхьан Қарҭтәи ауниверситет ахь...» Ииашаҵәҟьаны, уи уахь днаҧхьан. Аха уи уахь днаҧхьан Максим Горки Италиаҟа «ҧсшьара» дышцаз еиҧш. Горки дықәымҵыр амуит. Гәлиа уахь днарымҧхьар уаҳа царҭа имамкәа, Аҧсны аангылашьа имоуа дҭадыргылеит абольшевикцәа рнапхгаѡцәа, аҳәаҭыхлеи, «пеу-пехә» ҳәа хысралеи зегьы зыʒбауаз иацтәи апартизанцәа. Иҟалеит ахьаҧарч зхылҵыз иахәлаґьаґьон. Аҧсуаа хазы милаҭуп ҳәа рҳәартә, рхатәы бызшәала ашәҟәыѡѡра рызҭаз, рхатәы бызшәала иаҧхьалартә, аҧсуа милаҭ апаспортра рзызуаз агазеҭ ҭзыжьуаз ауаѡ, Аҧсны далымҵыр амуа дҭадыргылеит. Анцәа илҧха роуроуп уи усҟан Қарҭҟа дызгаз ақырҭуа интеллигентцәа. Усҟан даҿа аамҭан. Усҟан даҿа патуеиқәҵаран, дипломла акәмызт аинтеллигентра шыҟаз, ақырҭқәа зызхәыцуаз зынʒаск даҿа уаан. Абраҵәҟьа салацәажәарц сҭахуп даҿа деталькгьы. Акырынтә сазхәыцхьеит, дышҧахәаҧшуазшь Дырмит Гәлиа агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» ааиртыцыҧхьаʒа уи ахьʒ? Иара инапаҿы ианыҟаз, раҧхьаʒа ианиз иахьʒиҵеит «Аҧсны», насгьы ахьʒ аамышьҭахьгьы, уи аҵакы аганахьала иаман аҧштәы рацәа. Уажәы, абольшевикцәа ҧштәы заҵәык ахьʒ ахьʒырҵеит, насгьы аҵакы аганахьалагьы иаанахәеит ѡ-ҧштәы заҵәык – аиқәаҵәеи ашкәакәеи. Ари дыцәгьоуп, деиқәаҵәоуп, ари дыбзиоуп – дышкәакәоуп. Ауаѡы дызшаз ус димшазаргьы ҳара ҿыц даҳшароуп рҳәеит. Дара ршәагазага иаазҭамлоз зегьы, Прокруст ицәарҭаґәы зшьапқәа ахыҳәҳәоз ршьапқәа шхиҵәҵәоз еиҧш, рыхқәа ахсара иалагеит. Аменшевикцәа ианрысакьаҳәымҭаз абаҳча иазыруз ҳәа апоет иҳәеит:

Иацәыʒит уи алашара,
Ихәашьит абла ҭыҧхара.
Гәырґьеи ччареи рцымхәрас,
Бжьык ааҭыѡит мыткәмаҵас.

Арҭ ажәақәа усҟан акьыҧхь ианымлакәа, насгьы ианиѡыз ашықәс аҵаѡымызҭгьы, аѡажәатәи ашықәсқәа рҿанааиѡырша инаркны, ѡынѡажәижәабатәи ашықәсқәа ралагамҭанʒа шықәсык иаҵауѡлакгьы ауан, инаалон. Уимоу, Дырмит Гәлиа иҧсы ҭаны, абри ажәеинраала иѡызҭгьы 1989

шықәсазы, ииуль мза нахыс, ҳаи, анцәа диныҳәароуп, Аҧсны зҭагылаҭәҟьоу гәаҭаны, шаҟа ииашоу ажәақәа иҳәазеи ҳәа изумҳәар ҟаломызт.

Ишысҳәаз еиҧш, атиранцәа рхаан иҩымызт ажәеинраала «Сбаҳча», аха атиранцәа реиҳа ианрысакьаҳәымҭаз уи иҩит даҽа жәеинраалак, аиашазы, идам здам уаҩы изымгәаҕьышаз. Аҧсуаа реиҳа амчымхара ианҭагылаз аамҭазы ибжьы иргеит абас:

Абраҟа исҳәарц сҭахуп уажәы:
Хараʒа еиҕьуп зегьы зқьынгьы,
Ахақәиҭразы дшықәҧо, аҧсра иара изыс,
Аʒә ихы дшықәсуа, тәыс дҟаиҭар аҭкыс.

Абри ажәеинраала иахьʒуп «Аҽацә». Иҩуп 1952 шықәсазы Адунеитәи алитература ухаҽы иааганы уазхәыцуазар, ҳәарада, уи ихшыҩҭак ҽыцым, акырынтә ирҳәахьеит, аха адунеи аҽы иузыҧшаауам ҽырҧштәы заҭәыкгьы, ҳара ҳпоет дызҭагылаз аамҭа дҭагыланы, убри аамҭазыҭәҟьа асеиҧш зыбжьы ҭыганы изҳәахьоу.

Дырмит Гәлиа ҳара ҳзыҳәан иахьагьы уаҭәгьы цәымзаркырак даҩызоуп анаҳҳәауа, абасеиҧш иҟоу, ажәасахьарк ыҟанаҭ ҧсра зқәым, иҩымҭақәа ҳгәалаҳаршәоит. Ирацәоуп иднарҭауа, аҧхьаҩцәа рымацара ракәым, акалам зкугьы. Асахьаркыратә литература, иҳәоит уи, иларҟәу, изиндатәу, ихәҭамкәан зцәа ҧҽу ауаҩы ихьчагоуп, ауаҩы ибҕа аиҭыхразы игауа асаркьал бжьуп. Ус акәымкәа, ауаҩы длазырҟәуа, дзиндазтәуа, мчыла, шьакаҭәарала аиааира згаз амчра ианадгыла, ашьақәыҕәҕәара ианазышәаҳәа, уи амчра анцауа, иаргьы нацны ицар акәхоит. Даҽакгьы иҷьоушьаша, Дырмит Гәлиа атәра аҭкыс аҧсра алызхыз аҽацә даназышәаҳәоз, шықәса ҧшьынҩажәа дырзааигәахахьан. Егьиашаҭәҟьаны, ашьауардын иани инаркны агәеисра неиқәтәаанʒа ишшьауардыну иаанхоит.

«Алашара», № 6, 1990

АГӘҬЫХА ДУ АНАГЗАРАЗ...

(Асессиа асас ианӣамҭақәа)

– Узыҧхьаша ҳәа кыр ааугама?

– Ишҧаасымгоз. Журналқәак сымоуп. Уара?

– Саргьы шәҟәы бзиак аазгеит. Уара, журналгьы ашәҟәгьы аазымгаз, аамҭа злоухугарц угәы иҭоузеи?

– Сыцәоит. Сахьтәаша сыʒбахьеит – усҟак сахьырымбаша. Сыцәоит сылҭаҳәахаа.

Алаф абжа иашоуп. Абасеиҧш иҟаз аицәажәарақәа уаҳауан асасцәа ҳҟынтәгьы, дара адепутатцәа рҟынтәгьы ҧаса, иаадыруа аамҭақәа раан асессиақәа анымѡаҧысуаз. Иааигәахо ианалагалак, шьыри, снармыҧхьондаз, снарыҧхьар, сымнеир ҧхашьароуп, иатәасымбазшәа иҟалоит, снеир, башаʒа аамҭа сцәыʒуеит, ѡбагьы – иҟақәоу, ҳазҭагылоу ублала даҽазнык ианыубалак, угәы ҧыжәжәо ухынҳәуеит уѡныҟа сҳәон. Убас акәын егьырҭгьы. Аʒәы дцәажәаргьы, рызегьы цәажәаргьы ирҳәоз акы акәын. Ирыʒбаша, ирыдыркылашагьы асессиа мышқәак шыбжьоу, ӌьоукы неидтәаланы заа иʒбаны, имазеины инаргон.

Уи ашәҟәыѡѡы иʒбахә анырҳәауа, иахьагьы иргәалашәоит избаз, изаҳаз.

Аҧсуа театр аҽы асессиа мѡаҧысуан. Иҧсаҭа бзиахааит, дыҧсхьеит шәҟәыѡѡык иааиртуан. Акалам дазыманшәалан акәымзар, ацәажәараз, дѡықәгыланы ѡ-ажәак рҳәара ицәыуадаѡын. Ииҳәашаз зегьы усгьы иѡны ирҭон. Аредақциақәа рышҟагьы заа ирышьҭуан. Асессиа аазыртуаз, имѡаҧызгоз ииҳәақәаша: – «Иақәшаҳаҭда? Зегьы ақәшаҳаҭуп. Иаҽагылода? Аʒәгьы. Иҳадаҳкылеит» ҳәа, – иблақәа ааҟәымҭхауа, даҧхьо дышнеиуаз агазеҭ азыҳәан иахьыршьҭуаз ианырҭазар акәхарын «анапеинҟьабжьқәа» ҳәа днаҧхьеит. Азал аҽы иҟалаз рзымдырит. Ибзианы даҧхьазҭгьы, иашьцылахьан, ииашаҭәҟьаны рнапы ззеинырҟьашаз акы иҳәазар акәхарын, аха иҟәаҟәачаҟәаны данаҧхьа, аʒәгьы инапы еинимҟьаʒеит. Иара деиҭанаҧхьеит. «Анапеинҟьабжь. Зегьы гылоит». Иацҭаны иҽылеихеит. Аʒәгьы инапгьы еинимҟьеит, дахьтәазгьы дымҭысит. Адырѡаҽны агазеҭ ианын: «Анапеинҟьабжь. Зегьы гылоит».

Ҳаамҭазы имѡаҧысуа апроцессқәа ирыхьʒырҭеит аиҭакра ҳәа. Сгәанала уи ианаалоит даҽа ажәакгьы –

арҿыхара. Ахшыѡ ыцәар, аҿаасҭақәа ахылҵуеит иҳәон абжьарашәышықәсазтәи нидерландиатәи асахьаҵыхѡы ду Боск. Еиҳагьы еицәоуп аламыс аныцәа. Акыр жәашықәсақәа инеиԥынкыланы ахшыѡ ахәаҽереи аламыс арцәареи ракәын изҿыз. Ҳара ҳархаанхеит убарҵ, ауаѡы дуаѡны дҟазҵаз аѡба рҿыхара аамҵа. Зыхшыѡ шыцәааз изцәымԥсыз ихшыѡ абыржәы аҟара аус арура иаамҵаны иҟамлац, зыламыс наӡаӡа имыцәаз, иламыс ишаҵанакуа ала аныҟәара иахьеиԥш дақәиҵны иҟамлеижьҭеи иҵуеит хынѡажәи жәаба шықәса инареиҳаны.

Аԥышәара! Ахшыѡ ахьынӡашәу аԥышәара! Аламыс ахьынӡацқьоу аԥышәара. Ауаѡы дахьынӡауаѡу аԥышәара. Зегьы хаҿык анрымаз аамҵақәа цеит. Иаамҵахеит дасу дызусҭоу аилкаарақәа.

Абарҵқәа ракәын сара сзыҳәан изызкыз. Аԥснытәи АССР Иреиҳаӡоу асовет иаҳхысыз асессиа.

– Ирҳәо саҳахьеит Нестор Лакоба ихаан асессиақәа абас имѡаԥысуан ҳәа. Аха сара, шықәса хынѡажәа ирҵысхьоу сахаанымхац, сахаанхап ҳәагьы сақәгәыґуамызт ари аѡыза. Ари ҵоурыхтә сессиоуп, –иҳәеит ибжьы ныҵакны, акыр шықәса адепутатра ныҟәызгахьоу быргк.

Ҳаицәажәара инацаҳҵеит аԥсшьара аан.

– Кобахиа ажәахә аныҟаиҵоз, сара сзызхәыцуаз уасҳәап. Уи уажәы асессиаҿы ииҳәаз аиашақәа рыбжагьы ҳәамызт 1967 шықәса азыҳәан аԥсуаа аиашазы ианықәгылаз. Аха убасҟан, ибжамҽамыз аиашагьы ауаа ақәдырӡуа аҟынӡа инаргеит.

– Насгьы уаҟа иҳәаз официалтә документым. Акы уѡуазар, ма уцәажәозар, ухы иузархәом. Ари иажәа шаҟа уҵаху ацитатақәа аагала.

– Ҳаԥхьаҟатәи ҳус мацара акәӡам иахьа иӡбахауа. Иӡбахауеит даҽа ус дуӡӡакгьы – ириашахоит, акгьы узахымҳәааua иҟалоит Сталин дыԥсызар аахыс аԥсуаа рықәгыларақәа зегьы. 1978 шықәсазы аԥсуаа зҵагылоу ҳәа ашәҟәы зѡыз рзыҳәан абензин рықәҵәаны ибылтәуп рҳәеит. Абыржәы абри асессиаҿоуп урҵ ареабилитациа ахьырзыруа.

Ажәахәқәа, аӷәгыларақәа ирылгауа, абжьыҵира ааигәахо ианалага:

– Агәыхь хәшәы умазар? – днасазҵааит исыдтәалаз. Инеисыркит. Саргьы сыбз инаҵасҵеит.

Иҟаларызеишь? Еиҭах аламысдара, ауаѡымра аиааира агарымашь? Еиҭа инаскьагахомашь аиаша аиааира анагауа амш?!

Азәы игра иҙап. Депутатс уалхразы ухьҙ ҳҳәоит анырҳәа, сзаҟәшаҳаҭымхазеи сҳәеит сгәанала. Убжьы акы аҵанакуа аамҭаҟәак ҟалоит ҳәа иаҟәгәыґуадаз. Азал аҽы итәоу срылаԥшуеит. Ашҟәыѡѡра знапы алаку изыҳәан ари иеиґьу амомент аԥшаара уадаѡуп. Изҽлымҳахара иаԥсам аиаша иҭагылауа. Абан, дызбоит урҭ рахьтә руаҙәк. Уи иҟаиҵаша иҙбахьеит. Дтәоуп дҭынчҙа. Егьа уахәаԥшыргьы, аиқәаҵәа ԥштәыкоуп иамоу. Убла азыҳәан акгьы иаԥсам. Ашкәакәагьы убасоуп. Абан аиаша иадгылауа иԥшышьоу. Ихиҽы аччаԥшь ықәуп, игәы ҭынчуп. Иламыс, иуаѡроу аус аҟалара иаргьы дахьалахәхауа агәеизҳара инаҭоит. Сылаԥш дыҵмыршәауа, уажәы-уажә снаихәаԥшуеит даҽеаҙәы. Абар, акинооператорцәа анатуратә ҭыхрақәа ҳәа изышьҭоу. Ари адепутат жәытә-партиатә усзуѡуп. Иахьагьы аобком аҽы дыҟоуп маҙаныҟәгаѡыс. Аԥсшьараан иахьиҳәоз саҳауан Аԥсны хазы республиканы аҟаҵаразы абжьыҵирахь ианнеилак, иара иҽшааникылауа. Сихәаԥшуеит уи, адепутат Москаленко. Изакә процессузеишь игәаҵан имѡаԥысуаз? Аиаша иарбану шидыруа, уи дадымгыларц ҙбаны имоуп. Амц иаҳа еиґьуп ҳәа ихала иҙбоу, уаҳа ԥсыхәа имамкәа дҭагылоу? Зыламыс иаҽагылауа ауаѡ иԥшышьа, итәашьа, ихымѡаԥгашьа зеиԥшрахозеишь? Уажәы-уажә аҽееиҵанакуеит ихиҽы. Дышкәакәахоит, деиқәаҵәахоит. Итәоу лаԥшыла иеимидоит. Усыцхраа иҳәошәа, ажәѡанахь ихы дааѡахоит. Аҳауа изымхазаап. Дѡагылеит. Дцеит азал дындәылҵны. Изакәтә «натуратә ҭыхымҭозеи» исцәыҙыз шысҳәауаз, даа ѡналан, даҽеаԥьара днатәеит. Аха уаҟагьы ихиҽы бзианы исбарҭоуп. Саҭаимҵааит, аха изурызеи, ус анцәа сишеит, ари аѡыза аҳамҭа абаҟоу ашәҟәыѡѡы изыҳәан. Ишламысдароу аадыргәшьоит, аха иауам сихәамԥшлар сзычҳауам. Аоперативтә усзуѡцәа ражәала иуҳәозар, аобиект еиҭах аҵәиҵәира далагеит, еиҭах аҳауа ицәмаҷхеит. Шәсыцхраа, сышҙаа ҟәрылауа шәымбаҙои аҳәоит иԥшышьа. Қьаад бґьыцк ишьҭит апрезидиум ашҟа. Уск сымоуп, сымцар ауам ҳәа, мамзаргьы сгәы бааԥсхеит ҳәа аниҵеит хымԥада. Сѡашьазаап. Аиаша дшадымгылауа, иҽшникылауа Озган игәаимҭар ҳәа дшәазаап. Изаҟаразаалак хьаа имаҙамкәа дҭынчуп ивараҽы итәоу адепутат Саакиан.

Снаихәаԥшит аҟароуп, уи сара сзыҳәан обиектым. Аиаша дадгылауазаргьы, даҽагылауазаргьы, иҟаитҵаша дахымԥауа иӡбаны далгахьеит, дҭынчуп. Ахаан дмыччакәа аԥсшәа уеиҳәаӡом. Акыр жәашықәса ҵуеит дыздыруеижьҭеи. Ус сгәы иаанагон. Дыздыруаз ҷьысшьон. Иаасгәалашәеит аӡәи сареи убри изыҳәан ажәа шеимаҳкхьаз. «Уи ииԥаху, дызҽу даҽеакуп, ишуҳәо дыҟам», – иҳәеит. Сара имаскит: Аԥсны инхауа аерманцәа дрыламысуп, зегьы реиҳа аҵара змоу, иҟәышқәоу дреиуоуп», – сҳәеит. Иабаздыруаз асессиа аҽны исзаатраны ишыҟаз уи иччаԥшь ишаѡызаз, дшәыламысуп, шәҟәышӡақәа дреиуоуп ахьысҳәоз азыҳәан аерманцәа рҽаԥхьа гәаныла аминауаҭра ашьҭаҵара шсықәшәоз, мшқәак анааҵлак, сара иуасымҳәоз, агәра угомызт ҳәа дшысхыччоз ажәа змаскуаз.

Уажәымзар уажәы абжьыҵирахь ииасуеит. Ҿыҵыбжьҵас сгәы иқәыѡуеит аԥсуаа рыбжьы: Шәанаԥьалбеит, ҳадгьыл иқәнхауа, шәықәҵны шәца ҳәа аӡәгьы ишәаҳамҳәеит. Шәынха, шәынҵла, шәаргьы ҳаргьы ҳреспублика хәыҷы аҽы ҳаԥшәымацәаны, ҳаалагылап ҳара ишаҳҭаху ҳақәиҭны, ҳажәѡани ҳадгьыли ҳара иаҳтәны ҳҟалар, ари адгьыл иашьагәҵу иалаагауа аҵкыс еиҳамзар еиҵамкәа шәаргьы иалышәгауа шәҟалоит. Шәызегь шәаҵкыс ҳара ҳанеиҳаз, амчра зегьы анҳампыҵакызгьы, аӡәгьы шәгәы наҳмырхеит. Ишәыман шәхатәы школқәа, шәхатәы театрқәа, шәхатәы газеҭқәа. Ҳара иаҳҭаху, ҳаззықәԥауа акы заҵәыкоуп – амилаҭ мач, амилаҭ рацәа ҳәа еилых ҟамҵакәа, зегьы зинла ҳаиҟарахарц. Ақырҭқәа, аурысцәа, аерманцәа, аестонцәа шәызегьы шәыԥсадгьылқәа рҽы ареспубликақәа шәымоуп. Шәара ишәымоу аѡыза ҳаргьы иҳашәҭар, абри акәӡами ауаѡра, аламыс захьӡу?!»

О, шаҟа ашьа аныршылоузеи аиашахь ицауа амѡа! Схы ахызбааueит сѡызцәаҟәак рылымкаа сара сахьахаанхаз абри аѡыза амш.

Сышьҭахь итәаз ихы аасыдикылан, ажәаҟәак неиҳәеит. Шәҟәы хәыҷык аасиркит. Снахәаԥшит. «Аԥсны азыҳәан аиаша». Авторцәа – Миминошвили, Ԥанҵьикиӡе.

– Саԥхьеит, – сҳәеит.

– Ииашану? Ус акәзар, угәаанагараз суазҵааароуп.

– Уажәшьҭан, асессиа ианалгалак.

Абар ашьҭахьтәи ҳаицәажәара:

– Зхы зтәу ихаҽы изаагом, убри аҩыза рҩуеит. Ҳаи, ранаӵьалбеит, шаҟа гәаӷла иҭәузеи, шаҟа имыцҳәацәоузеи! Рыжәлар еиларгеит, уара арҭ, – иӈсахы ӈыжәжәон уи.

– Дара рыжәлар ирзыруаз сыздыруам, аха ҳара ҳажәлар рыбла хыртит. Иҭабуп ҳәа раҳәатәуп абас ицәаӈҽыгоу аӈсуаа ҳзыҳәан изҩуа. Иҭабуп ҳәа иаҳәатәуп ҵыӈх қарҭтәи ауниверситет афилиал Аҟәа аартразы ақәҵара ҟазҵаз, хҭоурых нарҳәы-аарҳәны изырқшаӈауа, мчыла мацара иҳацәажәауа ҵыӈх шәақьымцала иҳажәлаз, сынтәа абасеиӈш ашәҟәқәа ҳазкны иҭзыжьуа, Миминошвили Ӈанӵьикиӡеи рброшиур аӈсуаа рыцӈхьаӡа ҭыжьны ирыҭатәуп. Иҳанаҳәозеи уи ашәҟәы. Шәара шәсабиқәоуп, шәқьыӈшқәоуп, шәразцәоуп, шәқьиацәоуп, аӈсабара шәшашаз шәыҟоуп. Асас анихьӡхала, дзакә уаҩу еилышәкаанӡагьы шәгәашә аашәыртуеит, шәчеиӵьыка дахашәыртәоит. Ҳшыжәбауа акәӡам ҳара ҳшыҟоу. Ажәала ишәаҳҳәауа акәӡам ҳгәы иҭоу. Ҳгәы иҭаҵәҟьоу абар иахьану. Реиҳа злымҳақәа ҵарыз ари аҽыҭбжьы анраҳалак, шәанаӵьалбеит, урҭ шәҽаҽы ишәарҳәауа акәӡам, ҳазго аӡы рбар кәапеик азна аларҭәоит, ирҭаху ҳадгьылоуп анырҳәалак, дара раҟара иаҳзааигәо ҳара аӡәгьы дҳамаӡам, урҭ ҳара иҳашьцәоуп рҳәауан зыгәлымҳақәа дагәаз. Иахьатәи асессиаҽы аиаша аиааира ахьагаз. Аҭоурых ус дуӡӡа ахьыҟалаз абри ашәҟәы хәыҷы иабзоуроугьы рацәоуп, – сҳәеит.

Ҳхынҳәып азал ахь.

Ирыбаргәзеи аиогцәа. Афымца адыркуашәа, идырцәошәа рыхдырра аадырцәоит, ианаҭаху иаадырҽыхоит.

Снаихәаӈшит Азиз Агрба. Гәаҵәа зызҭоу, уи ауаҩ дыздыруа илабжышқәа игәаҵа иҭаӈсап. Изаанагазеи ачымазара мыжда. Дабаҟоу жәларык раӈхьагылара зылшоз ауаҩ. Ихшыҩ мацара акәым, ицәажәашьа, иаӈсуа бызшәа аҳәашьа иаҵамшьыцрыдаз. Аиаша уҳәар, аӈсы даргылоит рҳәоит. Уи ахьынӡаиашоу сыздыруам, аха абар аиаша дыргыланы иаанагаз ачымазаҩ. Ашҭа дҭыҵ акәым, аиарҭа илымҵуаз ауаҩ, асессиа ыҟоуп, Аӈсны иацәыргаз азинқәа аздырхынҳәуеит, ихьыӈшымкәа, хазы республиканы иҟаларц азыҳәан азҵаара ықәгылоуп ҳәа аниаҳа, ари аҩыза амш сахаанхап ҳәа сақәгәыӷуазма, сыӈсуазаргьы убраҟа азал аҽы акәхааит, сыблала исымбар, слымҳала исмаҳар зуам иҳәан, аҳақьымцәа дшырмышьҭуаз дааит. Илабҷашь иаӈхьа иарсны иблақәа ааихмырсыӷь, атрибунахь дыӈшуеит. Жәымҭа шкәакәа имо-

уп ажәлар рыпату шиқәу зыхәылҧаз иазааигәахаз. Азал аҽы дтәоуп аҧсуа культура ахәшҭаарақәа руак мырцәакәа акыр жәашықәса иаазгауаз. Абжьыҭира ҟалаанӡа дцандаз аасгәахәт. Еиҭах аиаша ианамга, изихымгар ҳәа сшәеит.

– Ҩыцьа рыҽеныркылеит. Аиҳараҩык рыбжьы арҭеит, – слымҳа иҭаҩуеит асессиа ахантәаҩы ибжьы. Аргамоу, мамзаргьы иҧхыӡу?!

Ирҳәоит, гаӡак ииҭиуа азҭаара, уаашәҩык аҭак рзыҟамҭар ауеит ҳәа. Аӡәы заҭәык Сталин иаҳцәигаз ҳзинқәа шықәса хынҩажәа архынҳәра ҳаҽын. Ари, аҧсуаа ӈьоукы рхы зқәырҭаз, даҽа ӈьоукы ргәабзиара зыхҭнырҭаз аус, агәҭыха ду ахьынаӡаз асессиаҽы, сара аргама избеит даҽакгьы. Шаҟа ичымазара бааҧсузеи, ахәшәтәра шаҟа ицәгьоузеи сталинизм. Уи убриаҟара шьоукы ршьа-рда иалаҽхьеит, рхырыхшыҩ атҟәахьеит, реиҟәыҭхара жьи наҧхи реиҟәыҭхара иаҩызоуп. Асессиахь имнеиз инеины аиаша изадымгылазгьы, ирызгәаатәым, шәуаам ҳәа раҳәатәым. Урҭ чмазцәоуп. Рчымазара иахьӡуп сталинизм. Урзыҟазароуп аҳақьым ачымазаҩ дшизыҟоу еиҧш.

Ирҳәоит, ашҭа агәҭаны амаалықь данилак, ашҭа аҭыхәан диуеит ҳәа аӈьнышгьы.

Аҭеи иира мацара азхом. Уи дааӡатәуп, дыхьчатәуп ишьапы дықәргылатәуп.

Зымаалықь аӈьныш ицәыхьчара зылшаз иоуп зхәышҭаараҽы еснагь алҩаҭә ҩеиуа.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1990

ИАҲМЫХӘО ПАТУЕИҚӘҬАРАҚӘАК

Аҧсуареи аламыси – еишьеи еҳәшьаҧеи роуп, –иҳәеит сҩызаки сареи ҳшеицәажәоз.

– Аха иҟоуп ианеиҽагылоугьы урҭ, еишьеи еҳәшьаҧеи ҳәа узҽу, – снахлафит иажәа.

– Иарбанзаалак ӈьара акала даҽа милаҭк рышьҭахь дгылам аҧсуа. Уи имоуп ихатәы ҭоурых дуӡӡа, миллионла ирацәоу амилаҭқәа зҭашьыцша аҽаҧыцтә ҳәамҭақәа, уи имоуп зегьреиҳа дызхыҽхәаша, насгьы зегьреиҳа дзыхӡыӡааша – имоуп ихатәы милаҭтә хаҽы. Имилаҭтә хдырра иахьӡиҭеит

аҧсуара, имилаҭтә хаҿы – аламыс. Ирыцҳарақәа зыхҟьауа, зегьреиҳа игузеи аҧсуа? – даасыхәаҧшын, ихала аҭак ныҟаиҵеит. – Ажәытәан аҧсуаа иҳаноумыжьыртә иҳагхеит акы – иаҧаҳамҵеит ҳхатә шәҟәыѡѡыра, аҿатәан – ахшароура ахьмаҷхаз.

– Агәра ганы сыҟоуп ашәҟәыѡѡра шҳамаз, аха ишаҳцәыʒыз. Аҭоурых аҿы ирацәоуп усеиҧш иҟоу аҿырҧштәқәа. Ашәҟәыѡѡра ҳамамызҭгьы, иабаанагоз ҳбызшәаҿы ирацәаны иалоу, ашәҟәыѡѡра иадҳәалоу атерминологиа? Ишҧаҳәои Нарҭаа ирызку ҳәамҭак аҿы?

Урҭ рынхарҭа хаҳәла икәыршан,
Иахьагьы иѡашьом, лакәушәа ишан,
Урҭ ирыкәыршоу ахаҳәтә гәара,
Иҭыҿҿа-ҭыҿҿа иануп аѡыра.

Шаҟа аҵанакуазеи ажәаҧҟа: «Ахаҳә еиҟәнажәо иѡуп!» Аҧҳәыс ахаҵа длықәымшәакәа ахшара длоуит уҳәар иаѡызоуп, ашәҟәыѡѡра рзымдырʒауа арҭ, архитектуратә баҟа ссирқәа дыргылеит уҳәар.

– Иҳахьыз уасҳәап, – гәҭахәыцрала сажәа насымидеит сѡыза, –ацәгьеи абзиеи хыла-гәыла иахьынарҳә-аарҳәхаз ҳҳәынҭқарраҿы, анационализм инадкыланы, амилаҭтә патриотизмгьы рхәаҿит. Аурысцәа ишырҳәауа еиҧш, ацыʒәʒәарах днадкыланы адәахьы ддыршәит асабигьы. Ҳамшқәа рзы убри, ихәаҿны ирымаз амилаҭтә хдырра, амилаҭтә патриотизм, акаҭран ҧжәаны ихәыҵыҵуа адац еиҧш, ахы анцәырнага, ианҿыха, еиҭах ацыʒәʒәарах иадкыланы идыршәыр ҳәа ишәан, ҧсҭазара амазарц убас ақәҧара иалагеит егьиашаҵәҟьаны, ҷьара-ҷьара анационализм ашҟа ирцәиасқәеит. Ус акәымкәа, аханатә уаѡҵас иҿиауа иааиуазҭгьы, дасу дзеиуоу, дызусҭоу аҳәара, аѡра дақәиҭызҭгьы, дасу дааʒазҭгьы иара ихатәы имоу идыруа, нас убри пату ақәиҵауа, уи дҟалон даҿаʒәы итәгьы идыруа, даҿаʒәы итәгьы пату ақәиҵауа.

Убри шьақәзырҕәҕәо ҿырҧштәык аазгоит, –сажәа инацысҵеит. –Аурыс ҵарауаѡ Турчанинов аҧсуаа ажәытәанʒа, ҳара ҳашықәсҧхьаʒара ҟалаанʒа ажәиҧшьтәи ажәахатәи ашәышықәсақәа раан ашәҟәыѡѡра рыман аниҳәа, ақырҭуа националистцәа убасҟак ргәы иалсит, рмилаҭ рзыҳәан ицәаҧҿыгоу ажәа бааҧсык иҳәазшәа. Уи ҷьашьатәʒам, из-

банзар убас иааӡоуп. Иԥьоушьаша даҽеакуп... Аха уигьы зԥьушьарызеи, уигьы зыхҟьауа зыӡбахә сымаз аа3ашьоуп. Турчанинов аартра дуӡӡа иҟаитҵаз, аԥсуаа рхаҭақәагьы, ԥьоукыԥьоук, ихьшәашәа3оуп ишрыдыркылаз. Изыхҟьазеи? Аԥсуаа ҳҵоурых аҳәара ҳақәиҵымызт. Ҳазҵахым ракәым, ҳхаҭақәагьы аҵоурых ҳамамзаап ҳҳәауа аҟынӡа ҳнаргеит. Уаҟа еилаҭәаны иҳажәлеит аӡыхәашьқәа ѡба. Асовет тәыла зегьы аҽы иҟаз атенденциеи, нас уи атенденциа аԥыртуа националистцәа инацыртцаз. Иԥьасшьауа уасҳәап? Қыртуа академикцәаԥәак рыԥсҭазара зегьы азыркит аԥсуаа аҵоурых шҳамам ауаа агәра дыргара. Иҟоу ыҟамшәа аҳәара уалагар, убри ауаа агәра дургарц уҽеазукыроуп аԥхӡы акаҭәара ануԥәшәауа акәымзар, иҟатцәҟьамзар, ишыҟам усҟак аҳәара аҭаху? Абри ауаѡ дҿаруп, ахьы ҵәахны имаӡам ҳәа уааҟәымҵӡакәа аӡәы изыҳәан исоуҳәалар, адунеихаан сшымҿыычыцгьы, убри ауаѡ сиԥәландаз сгәахәуеит, избанзар уааҟәымҵӡакәа уара исоуҳәауа нарҳәы-аарҳәаны агәра агара салагоит. Изхысҳәааауа, аԥсуаа ҵоурых рымам ҳәа қыртуа ҵарауаѡык иҳәацыԥхьаӡа (дара усгьы уи рымҳәакәа, мчыбжьык бжьарыжьӡом), сара иаҳа-иаҳа агәрагара салагоит аԥсуаа аҵоурых дуӡӡа ҳамазаап, урҵ ирдыруеит, аха ргәы ԥжәаноуп изырҳәауа ҳәа. Абгақәа ахьҵоу аҵыѡроуп алақәа ахьҵашуа. Изыҟарҵозеи? Иеилкаауп аԥыртуа националистцәа рыгәҭакы. Ҳара ҳҵоурых дара иртәыртәырц иаҽуп.

– Ҳҵоурых мацара акәындаз, ҳадгьылгьы...

– Урҵ еицуп. Изхысҳәааауа, ажәытәанӡа ашәҟәыѡѡра ҳамамызт. Ҳҵоурых уаѡҵас иѡым. Аха иҟоуп, егьа иумҳәаргьы, ҵәахышьа змам, ѡашьара зқәым. Ҳдоуҳатә баҟақәа.

– Ажәлар рҳәамҵақәоу?

– Урҵ рымацара ракәым. Доуҳатә баҟаӡами аԥсуара ҳәа иаԥахҵаз? Доуҳатә баҟаӡами аламыс? Урҵ раԥҵара шаҟа зқьышыԥқәса аҭахузеи?! Шаҟа зқьышыԥқәса аҭахузеи амилаҭ ироурц азыҳәан рхатәы бызшәа, даҽеаӡәы иламѡашьауа рхатәы милаҭтә хаҽы.

– Сақәшаҳаҭуп иуҳәаз, – инацыстцеит, – аха аԥсуара, аламыс, ԥьара-ԥьара урызхәыцыр, ҳарҵ аԥсуаа ҳҳазы иҳаӡбаны, иаԥахҵаны акәымкәа, реиҳа ҳазҵахым аӡәы иаҳзиӡбаны, абри шәымазааит, шәарҽиарым, ишәышьклаҳәлап, ԥхьаҟа шәашьҭрым ҳәа иҳаитазшәоуп ишыҟоу.

– Уи уажәы иҳәатәым. Ҳабзиарақәа, ҳаидызкылауа... Абарҵқәа роуп иҳәатәу.

Имаскырц сҭахым. «Ҳабзиарақәа ҳцәызгода. Аха ацәгьарақәа иҳадҷаблаз, шаѣа иаҳѣәаҳаблааua, убасѣак амч аҳҵоит ҳабзиара».

Акгьы иасымҳәеит. Схала сгәы сҭахәыцуан.

Ажәытәан, апа даниоулак анхаѡ бзиа, ддуханы, пҳәыс данааигонӡа ҳәа, аҳаԥшьа аѡы нҵаҵәаны иҵәахуан. Шыԥсыкѡышыԥса анахыҵлак, аҳаԥшьа аахтны, аѡы нҵигон, ах аҵихуан, нас еиҵа аѡы нҵаҵәаны ихиѡон. Уинахыс аҳаԥшьа аѡы ҵан ицԥьакәакәараӡа.

Аамҵа анцалак, адоуҳатә баѣагьы иаҵаххоит аҽрыцԥьара.

Ҵарауаѡык иѣны саԥхьеит. Ажәа «асоциализм» шаѣа ҵакы арҵауа иԥхьаӡазаап. Ѡажәижәохә рѣынӡа ѣалеит. Ажәа «аламыс» шаѣа ҵакы амоу уаѡы изыԥхьаӡарушь?

Ламысуп, аԥсуароуп ҳәа иаҳаԥхьаӡаԥәо рѣнытә, иѣаӡамишь иаҳԥырхагаԥәоу, аламыс иашаҵәѣьа бжьызхуа? Сиашоуп сҳәом, аха хаҵала сара аламыс, ауаѡра, аԥсуара сшахәаԥшуа абасоуп. Иахьатәи ҳаԥсҭазараҽы, насгьы раԥхьаӡа иргыланы ҳаҽиаразы иҳахәозар, иламысуп, иаԥсуароуп. Егьа иламысуп, иаԥсуароуп ҳәа иԥхьаӡазаргьы, ҳаҽиаразы иаҳԥырхагазар, мап ацәктәуп.

Сыгәҵахәыцрақәа срылагоит ҽырԥштәԥәак рыла. Аҵыхәтәан ажәалагалакгьы ѣасҵарц сҭахуп. Иаҳмыхәозар, иҳадҳамкылар, ҳазшьуада. Аполитикаҽы мацара акәым, зегьынҵьара иѣазароуп еиуеиԥшым агәаанагарақәа. Анцәа иишәиуа, уеиҳа здыруа, иихәааua умаҳааит ҳәа дишәиуеит. Ус акәым, иаҳзеиԥьу абри ауп ҳәа даҽеаӡәы иҳәар, уахь ҳниасып.

Ҳалагап реиҳа ҳзыргәаѣуа ҽырԥштәык ала.

Арыжәтә аҽаршьра. Абри, ирейԥьыз апатуеиԥәҵага, шаѣарыла инарҳәы-аарҳәны иеилагоузеи, шаѣаԥьара ламысс иԥхьаӡахазеи реиҳа иламысдарақәоу. Аизарақәа рҽы, акьыԥхь аҽы аӡәырѡы алацәажәахьеит, аха иѣоуп ҳаззымхәыцԥәацгьы. Ишԥеизыѣоу арыжәтә хҵакны измоу аууаи, ҳара ҳахьчара, ауаажәларратә пориадок ахылаԥшра зыхәҵоуи? Урҵ реизыѣазаашьаҽы иарбан рольу инарыгӡауа аламыси аԥсуареи?

Ҽнак Гәдоуҵа араион, Приморск ГАИ аѣны сгылан. Автоинспектори сареи аиуара ҳабжьан. Уи здыруаз аӡәы уск азыҳәан сизынаишьҵит. Ушԥаѣоу, сышԥаѣоу, ажәытәра, аҽатәра... Аҳы, уажәшьҵа иасҳәап сиҳәарц сыззааиз анаасгәахәуаз аамҵазы, амѡахь даанаԥшит. Илаба еилыԥраа наирххан, машьына ласк ааникылеит, «Жигули».

– Ижәны дыҟоуп ашофер.

– Излоудырзеи?

– Ижәны иааиуа ауаѡы харантә дузымдырʒои? Амашьынагьы убасоуп. Аруль зку ижәны дшыҟоу харантә снаихәаԥшыр издыруеит. Жәаѡык рахьтә иҟалоит знык сѡашьар. – Иааникылаз амашьынахь иҽынеихеит.

Сара сахьгылаз иаасгәалашәеит акы.

Амашьына ҳақәтәаны Глазгонтәи Единбургҟа ҳцон. «Аилабаара иаҽу акапитализм» иҟанаҵаз амѡа ҳанын. Амашьына убасҟак иҵысуамызт, иуҧахызар, агазеҭ уаԥхьала, иуҧахызар, убжьы рхәыҷны уцәажәала. Ҿьаразаҵәык, харантә сылаԥш наиқәшәеит автоинспекторк. Аспидометр сахәаԥшит. Шәи ѡажәа километр. Ҳаанимкылаʒеит. Амѡа зеиԥшрази ҳмашьына аныҟәашәеи еинаалон.

– Иаҳҳәап, иамыцхәʒаны аныҟәашәа урдуит. Уааникылеит. Иузиуазеи? – снаиазҵааит ҳмашьына арныҟәаѡ.

– Аштраф. Аныҟәашәа амцхәʒа иацуҵаргьы, ақалақь аҽы иахьахәҵам иургыларгьы, аштраф иаҟәу акоуп. Шәкы фунт стерлинг, –иҳәеит ҳшофер. Сыбла иаахгылеит мышқәак уи аԥхьа адәқьан аҽы сзеилаҳаз шәҵатәқәак. Иреиґьыз акостиум аԥсан ѡынѡажәи хәба фунт стерлинг. Иреиґьыз ашьаҵа быжьба-ааба фунт стерлинг.

– Иаҳҳәап, арыжәтә ыжәны машьынала уцоит. Автоинспектор уааникылеит, иузиуазеи?

– Раԥхьаʒа акәзар, ииуршәоит аштраф, хәышә фунт стерлинг.

Еиҧах сыбла иаахгылеит адәқьан. Уаҟа зеиуахкы уҧаху амашьынакәа рҧиуан. Ҳара ҳмашьына «Запорожец» аԥсан ԥшьышәи бжаки фунт стерлинг. Уажәшьҭа шәазхәыц уи аштраф ахьынаʒауа..

– Аѡынтә раан уанааныркыла, – иажәа инациҵеит ҳмашьынарныҟәаѡ, – хышықәса амашьына арныҟәара азин умырхуеит. Ахынтә раан, азин умырхуеит уԥсы ахьынʒаҵоу.

«Уажәшьҭа иҳәала Англиа демократиатә ҳәынҵқарроуп ҳәа» – сгәы сынҧахәыцит.

Примосрктәи автоинспектор иааникылаз «Жигули» дааҧыҵит хаҵарԥыск. Саргьы дара рышҟа сҽынасхеит, аԥсышәала ишеицәажәауаз ансаҳа. Амашьына иҧатәан аҳәсақәа, ахәыҷқәа. Иеицыз «командирс» дрымазар акәхарын, дааҧыҵит ԥҳәыск. Ҿәала-жьыла, аурыла-ҧбаарыла,

насгьы лзамԥаԥаа ҭыԥхааua дызлаԥаз ала, аԥсҭазара бзиа змаз азәы лакәын. Ажәаԥаак аныԥхәа нахыс сгәы иаанагеит абри ма ахаҭа зынзаск длымазам, мамзаргьы ахаҭа длымазаргьы аԥшәымас иԥоу лара лоуп ҳәа.

– Уара уаԥсыуазами? – автоинспектор днаижәлеит аԥхәыс. Лҳәашьа убас иԥан, уи ауаԥ имилаҭ инаԥханы, аҽԥныҳәа илҭошәа.

– Ааи, саԥсыуоуп! Уи бара изыбҭахузеи, ԥхәыс дысзаабгома?! – иҳәашьа даахнаҽеит аԥхәыс. – Иԥалозар, сбыҳәоит, баҳԥырхагамхан. Сара аус ахьсымоу ашофер иҽоуп.

– Уара узы дшоферуп, аха сара, саауахаҵкуп, сыԥкәын иоуп. Уи исцәизауа маза имазам.

– Саргьы избоит ибыцәзаны аԥы шимжәыз, – иналаҭаикит автоинспектор.

– Уара иужәлоузеи? – иаҳа даататахеит аԥхәыс.

– Бара изыбҭахузеи исыжәлоу?

– Ужәла ԥхоушьома, нан?

– Ди, иԥалозар, сбыҳәоит, баҳԥырхагамхан, – иҳәан, арныԥәаԥ имихыз аршаҳаҭга иманы рхыбрахь иҽынеихеит. Аԥхәыс дицрыҵуам. Ашә аҽы днеиуаны, лзарақәа ҭарс икны, иаԥхьа даагылеит. –Абасоуп ҳара, аԥсуаа ҳшыԥоу. Бысԥырҵ ҳәа дааueит! Ушԥалацәажәо уан илыԥәлоу ԥхәыск! –Сара даасыхәаԥшит ацхыраара даҳәауа. – Аԥхәыс алаҵәԥьа леишуам рҳәоит. Уара усыҵаԥьоит. Уԥхамшьазои?! Абри аума аламыс зыхьзу?!

Убри аамҭазы амашьына иааҭибаҳәан рҽаархеит егьырҭгьы. Ԥьоукы аԥьуан, даҽа ԥьоукы иҳәауан, ахԥыктәиԥәа абри дузымдырзои, абри уареи шәеиуацәазами, абри уареи шәеиԥызцәазами, убри даахәаны суҳәоит ҳәа ахьызԥәа, ажәлаԥәа еиԥәырыԥхьазон.

– Баша шәысмыҳәан. Сшәыршәарцгьы шәаламган. Ижәны дыԥоуп. Апрауаԥәа ишәҭазом. Шәаргьы шәҭаирхоит, ихгьы ҭаирхоит. Абри шԥашәзеилымкааueи? – ахыбра дныԥналан, ашә наиркит автоинспектор.

– Ҳара ҳауп иибаз! Уаҳа азәгьы димбеит иааникылашаз.

– Усоуп, мшәан, ҳара, аԥсуаа ҳшыԥоу. Зныкыр ҳаидгылахьоума?!

– Дтәым милаҭызҵгьы, ма ҳиҳәар ҳауишьҭуан, мамзаргьы ԥәрышьԥәак иԥьаба инҭаҳҵон. Ари аԥарагьы игом, даԥсыуоуп, иԥхеишьоит, ламыслагьы иузыԥаиҵом, –лыблаԥәа агәаҕ рхыҳәҳәала даҽын ирыцыз ԥхәызба ԥәыԥшк.

– Шәиҟәаҵ. Уи изыбзиаҟәоу сара издыруеит. Урҵ рыла сыпрауаҟәа имсхуеит, – иҳәеит зҳамѡаҟәа иаҳа-иаҳа аѡы рыҟәлоз арныҟәаѡ.

– Даҽа ҿьоукы рыла ҳалагозар, сара саҟара уара ауаа удыруама?! Дшаҳзыҟоу узымдырҳои? – ҽеԥныҳәаҵас лыҵкәын днаихәаԥшын, реиҟәԥхьаҳара дналагеит Гәдоуҵа еиҳабырак зманы иааҟаз зегьы. –Уаҵәы удокументҟәа ихала ҳаѡны инеиго дҟасымҵашеи, аха иахьоуп акәымзар.

– Ус балагар, еицәабтәуеит. Сара дыздыруеит, дыбзыршәаҳом.

– Иҟоу уасҳәап. Ламыс хәыҵҳак имазар, упрауаҟәа сара имсхуеит уажәыҵәҟьа, – лҳәеит ан. Исаркьаԥсараз аԥенҵьыр лхы нкылалкит. – Суҳәоит, нан, аԥҳәыс улыхшазар, абраҟа, аулицаҽы сшьамхы арсны сумыргылан, уаадәылҵ, усацәажәа иҟалозар. Сашьа гәакьа иԥа ԥҳәыс дааигеит. Ари, – лыҵкәын лнапы наиҟәылкит, – идваиурадни брат иоуп. Имжәыр ԥсыхәа ҟамлеит. Ҳнумырхан, сукәхшоуп, аѡныҟа ҳаццакуеит. Иҳахьит, иаҳхароуп иара ихьҳала, сара, х-ѡык ахшара ран, аминауаҵра шьҵасҵоит. Уԥшы, аа, абыржәыҵәҟьа сшьамхы арсны сгылоит. – Уи илыцдырԥгызуан егьырҵгьы. Сара наҟ снаскьеит.

– Иҵабуп, ибзиараха анцәа иуԥигалааит, – лҳәеит аԥҳәыс ахыбра ианнадҵуаз. Рызегьы иҵабуп шырҳәоз ицеит.

– Иумҵар акәын ипрауаҟәа, – сҳәеит урҵ анаанаскьа. Автоинспектор уабаанагеи ҳәа сԥьашьауа даасыхәаԥшит.

– Уара изумҳәозеи?! Дламысдоуп, аԥҳәыс лшьамхы арсны диргылеит ҳәа сзырҳәар сҵахым, умбоишь. Уигьы хьаам. Уаҵәы иҟало удыруоу Гәдоуҵа? Зегьы ршьапы иԥәлыргылоит. Аиҳабыра усым. Урҵ сеилыркаап. Ишԥа рзуueи абыргцәа?! Уҽешьы рҳәар, уԥсы уамеигҳартә иҟоу ауаа лыманы дуҵааueит. Удырԥхашьоит. Сыбла ишабо ауаѡы амашәыр ҟаиҵоит, арахь…–иԥсахы ԥыжәжәон. – Иҟоу уасҳәап, саргьы сналаҵаны, аорганҟәа рҽы аус зуа аԥсуаа зегьы наҟ ҳамхтәуп.

– Егьырҵгьы ус иҟам ԥьушьоу!

– Урҵгьы еицәоуп. Ҳхала ҳхы аҟәхра ҳаҽуп, уара. Уажәшьҵа абри иоусышьҵыз дышнеиуа авариа ҟаиҵар, сара ишԥасызҳәатәу? Аламысда. Дара амашьына иаҟәтәаны иахьцо исзырҳәауа удыруоу? Егьа умҳәан, рыцҳа, акы иҳәаргьы, даҽакы имдыруеи, даԥсуами, ламыс имами ҳәа сырҽхәара иаҽуп. Ари сара сыхшыѡ азхом…

Уск азыҳәан сышнеиуаз изымдыруа дыҟамызт. Ус днасазҵааит. – Акыр уҵахны уаазар? Ани, уаазгаз амашьынаҽы

иҭатәаҟәо зусҭцәада? Изумҳәахуазеи! Аа, уаангылеи, аномер... Иаразнак уагьанбаиԥшааи, уагьанбааигеи иахьа ашьжьымҭаноупеи ианимсхыз...

– Исҭахыз ԥьушьома, аха дсыҳәеит, – аҳәыркьира снала-геит. – Ихаҭагьы иҳәеит дышиашамыз.

– Дышиашамыз... Ихгьы ҭаирхоит, ԥьоукгьы нирҭәоит. Анцәа иԥьшьоуп, арыжәтә ижәуам, аха егьирахь? Шаҟа ирццакны иныҟәицозеи амашьына, ихы итәу, уара? Усҭ, Аҟәантәи уанаа, угәы нырханы усзышьҭуам, – апрауаҟәа аасиркит.

Сызҟәыʒбауаз аԥҳәыс слеицәаны схы збауа снаиԥыртцит.

Ҳаамҭазы амилаҭқәа реизыҟазаашьа ахьҽеим иахҟьаны, милаҭла аидгыларақәа ҟалеит. Ҩыԥьа арныҟәаҩцәа, аʒәы зцәазна ижәны иҟаз, ихаҭа иԥсҭазарагьы, уаргьы саргьы ҳаԥсҭазарагьы ашәарҭа иҭазыргылоз, даҽеаʒәы, амашьына ирласцәааны иахьирныҟәоз азыҳәан, здокументқәа ииашаны ирымызхыз автоинспектор, ҳара иҟаутцаз иашоуп, аԥсуара уацхрааueит, аламыс иахьазҳаша уашьҭоуп ҳәа иаҳәаны, идгылара ацымхәрас, имилаҭтә цәанырра ҳхы иархәаны, иаҳа иаахтны иуҳәозар, ҳалахәаахәҭны, дырԥхашьаны, рдокументқәа ирхынҳәыртә дҟаҳцеит. Аԥсуара иаԥырхагоу ҳнапала ирҟаҵаны, шаҟа даԥсуа бзиоузеи ҳәа дырҽехәааu ҳнаиԥыртцит. Ламысуп ҳәа аламысдара амҩа ааҳартит.

Уажәшьҭа ҳхәыцып инацҵаны.

Аԥсыуаақәак аԥсуа автоинспектор убас анизаҳуаз аамҭазы, агәра ганы сыҟоуп, қырҭцәаҟәакгьы, ашоферцәа ахьқыртцәааз азыҳәан, аиакәым ҟазҵаз ԥьоукы шоурышьҭыз. Аԥсуааи ақырҭцәеи дрыҵамхозар акәхап аермангьы. Аурысцәагьы рмилаҭтә цәанырра иаҳа-иаҳа аҷыхара иаҷуп. Аха урҭ ианамуʒах, иахьырацәаҩу аҟнытә, иеибадыруа мачуп. Автоинспекторцәа иҟарҵауа аҩыза аныҟарҵа апрокуратураа, амилициаа, аусʒбаҩцәа... Урҭқәа инарыцҵа раԥхьаʒа игылоу даҽеакгьы – ҵарҭышагарала аилахәаахәҭра. Ҳара ҳсистема уи аганахьала, аҵарҭышагаҩцәа неидтәаланы, абри аҩыза азакәан аԥаҳҵар, аҵарҭыша агара иаҳа иманшәалахоит ҳәа ирыʒбазшәоуп ишышьақәгылоу. Иааҳгап ҷырԥштәык. Аҵарҭыша згауа абахҵа дҵашәоит ҳәа дшәарҭамхарц азыҳәан, иаԥырҵеит даҽеа статиакгьы. Аҵарҭыша згаз дышҵактәу еиԥшҵәҟьа, деимгәаххаа абахҵа дҵактәуп изҭазгьы. Аʒәы иаамхаҳәар ҳәа егьи дшәауа иныҟарҵеит. Уаҟа инацҵа афантастцәа ирыʒбазшәа иҩу ҳконституциа. Уанаԥхьауа

агәырҕьара уагоит, аԥсҭазаараҷы аус шауа уанахәаԥшлак, ҳара ҳашыԛәсԥхьаӡара ҟалаанӡа иаԥырҵахьаз баҟак еиԥш ииаумпыҵахоит. Милаҭеилыхра ҟамҵауа, напеикәыршала иахьеибабауа ҳәа сара иахьыздыруа раԥхьа игылоуп ҵьарак – ҵарҭышагарала иеилахәу амаҵурауааи аорганқәа русзуѡцәеи. Ҵьоукы-ҵьоукы рыхәдацәаԛәа анааҵибакааууагьы, еиҳарак иеимаркуа еиҳа згази еиҵа згази ҳәоуп. Урҭ рыѡнуҵҟа машәыршәа днанагар уаѡы ԥсыцқьак, алаҳәаԛәа аҳәыхә рылашәар даѡызахоит. Иԥеиԥшхауа еилкааууп.

Ҳара уажәы ҳазлацәажәарц иаҳҵаху ашҟа ҳхынҳәып. Ҳаԥсҭазараҷы иаҳԥырхагоу, ҳазмырҷиауа, уимоу, цқьа уазхәыцыр, ирԥхашьагоу, аха аԥсуара иатәуп, иаԥсуа ламысуп ҳәа иаҳаԥхьаӡауа ишԥарыԥсыхәо? Ишԥаԥсыхәо ишьаҭарӡгоу ҳапатуеиԛәҵарԛәак?

Аѡсҭаацәа неидтәаланы, абарҭ ауаа ҳархыччап ҳәа цасҳәа ирыӡбазшәа акәымкәа, ахшыѡи аламыси змоу ауаа еиҷыркааз аҳәынҵқарра аѡнуҵҟа ҳанхо-ҳанҵуа даҷеа акыр жәашыԛәсагьы ҳзыҟалауам. Уи агәра згеит. Анцәа иҳәааит сѡашьауа. Изхысҳәааua, убас иҟоу ҳәанҵқаррахаанӡа ҳара ҳҳәынҵқарра, инагӡаны ӡбашьа аиуп ҳәа сыҟам аԥсуаа ҳазҵаарагьы. Уааӡа иҳагу-иҳабзоу мҳәауа, ус ҳнеилар, ҳабакылнагои? Ґха змам уаѡыԥсы дшыҟам еиԥш, зыѡнуҵҟа гра змам милаҭ адунеи иаӡам. Аԥсуаа ҳаѡнуҵҟа иҳагу адәахьы аӡәы имаҳандаз ҳәа шаҟа иаҳҵәахуа, ҳаѡнуҵҟа имыӡбакәа, шаҟа иаҳхәаҷеырц ҳҷеазаҳкуа, уажәшьҭан иаҳагьы ирԥхашьагаха адунеи инахыҵәоит. Иаазгоит ҷырԥштәык. Акрааҵуеит аԥсуа театр хыла-гәыла иеилоуижьҭеи. Рҷеыршеит гәыԥ-гәыԥла. Ажурнал «Аԥсны аҟазараҷы» иеиҷкаан гәыԥѡык рыҷцәажәара. Иаҳҵахын егьи агәыԥгьы рыҷцәажәара анҵаны, нас ахәаԥшыѡцәа ргәааанагараԛәа иацҵауа, азҵаара инеиҵыхны алацәажәара, ауаажәларра алархәны, атеатр аус аӡбара ацхраара. Иаҳзынамыгӡеит. Изыхҟьазеи? Иаҳагьы иеиҷашәыжьуеит. Измаҳацгьы ираҳартә иҟашәҵоит. Шәара шәызҷеу аԥсуа интеллигенциа реирсроуп, рҳәеит. Иалҵызеи, иабакылси? Аурыс кьыԥхь аламцәажәарада ԥсыхәа амоуа аҟынӡа инеит. Аԥсуа театр аѡнуҵҟа аԥсуаа гәыԥ-гәыԥла иеиҷагылоуп ҳәа нараҳаит аурыс бызшәала аԥхьашьа аазды-руа зегьы. Ҳазҭаху ргәы иалсит, ҳазҭахым рԥаҵа иналаччеит. Изыхҟьазеи? Имцу, иаҳԥырхагоу апатуеиԛәҵара.

Акгьы шьаԛәсырґәґәом. Сазҵааueит аҟароуп.

Ламысуп, аԥсуароуп ҳәа иԥхьаӡаны, иҳамоу амҿеирақәа ҳаблақәа рызхаҳѡалома? Ирҭаху ҟарҵалааит ҳәа ҳарҟәаҵуама аламыси аԥсуареи аргамаду хәаахәҭгас иҟазҵаз?

Иҟоуп убасеиԥш агәаанагара. Иҳагу ҳхаҭақәа иаҳҳәар, ҳазҭахым аҵәы иахарҵоит, ҳҿагыларҿы иаарҳәны рхы иадырхәоит ҳәа. Еиҿырԥшра ҳаракцәоуп, аха убри азыҳәан иаазгоит ҿырԥштәык. Ҳаҵацәа рацәаѡуп, ҳаѡнуҵҟа акритика ҟамлароуп, ҳабзиарақәа мацара ҳҳәалароуп апринцип шьҭырхит абольшевикцәа. Иахьҟылнагаз, иалҵыз жәбоит. Убри аамҭазы «аилабаара иаҿыз» акапиталисттә тәылақәа рҿы, анапхгарарҿы инеиуаз апартиа, дара ирҿагылаз, дара акритика рзызуаз апартиа иалоу ауаа ауалафахәы рырҭауан, иҵегь шәыҿшәырҵәҵәа, иҵегьы акритика ҳзыжәуы ҳәа ирыцхрааиан. Уажәы ҳара, адунеи фыцьара ишаны хәҭак нхарҭас изаҭәашьахаз аҳәынҵқарра, ҳнапы рымҵакны, амла ҳанҵәоит, акраҳҿашәҵа ҳәа, акапиталистцәа ҳрымҵагылоуп.

Аԥсуаа иҳагу-иҳабзоу ҳаѡнуҵҟа шаҟа иҳамҳәауа, шаҟа иаҳҵәахуа, убасҟак иаҳа-иаҳа аӡыхәашьқәа рылаҭәалоит ҳаламыс, ҳаԥсуара. Мшәан, аԥсуаа раҟара ибзианы изҳәада агха аҵәахразы: «Азѡа зӡаз иан дагеит». Ҳазҭахым рхы иадырхәоит ҳәа ҿыҵгас иахьыҟаҳҵо аамышьҭахьгьы, ҳаѡнуҵҟатәи ҳамҿеирақәа ахьаҳзымҳәо, иҵегьы изыхҟьақәо рацәоуп. Аԥсуаа ҳмаҷуп, ҳаидгылароуп. Уара узакәу, сара сзакәу ҳәа аибыҳәара ҳалагар, ҳагәқәа еихшәар, игәырԥса ҳақәшәоит ҳазҭахым. Абри акы. Иѡбахаз. Ҳрацәаѡны ҳаибадыруеит. Аиѡызара ҳабжьоуп, ҳаиуацәоуп. Ҳагәқәа еибамшаҭар ауам. Аԥсуара иаԥырхагоу ҟазҵауа, иаҳҳәап, интеллигентк, акритика анааизыууы, убри иаҳәшьаԥа, мамзаргьы ианшьа, убасеиԥш ашьапҿаршә узиуеит, уахькаҳауа узымгылауа. Уахь днарыцҵа араионтә патриотизм згәаҵәахы кны иамоу ачымазаѡгьы.

Абарҵқәа санрызхәыцлак, ҳзықәтәоу анышьа аӡагәҭа иххалазшәа збоит. Аарцәгьы ҳаҟам, нырцәгьы ҳазлаӡхыҵышагьы ҳаздыруам. Ииашоу, ииашамугәылацәаҟәак, дара рыѡнуҵҟа акритика ахьырзеибауа, адәахьы иахьнеидгылауа, иахьеибарҿхәауа? Схы саназҵаалак, еиҿагылауеит ѡ-гәааанагарак. Ҳааилгақәап, хықәкы хадас иҳамоу зны инаҳагӡап, нас ҳара ҳаѡнуҵҟақәа ҳусҟәа ҳрылацәажәап. Ас зҳәауагьы ахьиашоу рацәоуп. Реиҳа ихадоу аус – Аԥсны зылыхәдартәыз азинқәа азырхынҳәра, хыԥхьаӡарала

иеиҵоугьы аҧсҭазара дшақәиҭу агәра дыргара, ҳәарада, иазкызароуп ҳхы-ҳахшыѡ зегьы, ҳгәамч-ҳалшарақәа зегьы. Анацәкьарақәа зегьы анеиламҵәа аҭаҷкәым шалымҵуа еиҧш, аʒәы заҵәыкгьы дналмыршәакәа, ҳазегьы ҳанеидымгыла, иахьеиҧш, даҽа милаҭк ҳархьыҧшны ҳшыҟоу ҳаҟазаауеит. Аха абраҟа исҳәарц сҭахуп даҽакгьы. Сара акьыҧхь аҽы исҳәахьеит, азҵаара ықәсыргылахьеит Аҧсны даҽа партиакгьы еиҽкаатәумашь ҳәа. Аʒәырѡы исымаркит. Урҭ еиҳарак ирҳәауа уиоуп: аҧсуаа ҳмаҷуп, апартиақәа рацәаны иҟалар, хазы-хаз ҳашоит, ҳҳәатәы еиқәымшәо ҳалагоит, ҳазҭахымгьы игәырҧса ҳақәшәоит. Ухнахыртә ишыҟоугьы, ари ахшыѡҵак адкылара уадаѡуп. Аполитикатә партиа адунеихаан аҧсуаа ҳаиднамкылаʒац. Уимоу, ҳаѡнуҵҟа аҳәатәеиқәымшәара, иаахтынгьы аиҽагылара иаҳагьы иҟанаҵоит. Ҽырҧштәы заҵәык. Аҧсны аҭагылазаашьақәа иҟоуи, ҧхьаҟатәи аҧеиҧши рзыҳәан 1978 шықәсазы ашәҟәы зѡыз аинтеллигенциа, ашҭа илықәыргыланы абензин рықәҭәаны ибылтәуп зҳәазгьы, ииашаны иуҳәеит ҳәа уи иқәшаҳаҭхазгьы, паспортла иаҧсыуаан, амаҵура дуқәагьы изырхагылаз иахьаҧсыуааз азыҳәан акәын. Изхысҳәаауа, абольшевикцәа рпартиа ашьаҭа зкыз ишиҳәаз еиҧш, ииашаҵәҟьаны ари апартиа «ум, честь и совесть» акәзар, иҟасҵаз ацәгьарақәа, ашьакаҭәарақәа, миллионла ауаа рнырҵәара, саҭашәымҵан ҳәа наҳәаны, иҟанаҵарц иахәҭоу ныҟаҵаны, ицаʒаргьы, даҽа партиак аҧсуаа ҳаиднакылап ҳәа. Ҳара ҳаҧсреи ҳабзареи зыʒбуа, ҳаидкылара зылшауа, мѡакы ҳаицықәызҵауа ҳәа иҳаман, аринахысгьы иҳамазароуп ҳанцәахәы – аҧсуара. Ахшыѡ, аламыс, ауаѡра зегьы ҳәоуп убри ажәа заҵәык ала.

Аҕацәа зырҳауа, зхы зцәымҕәу иоуп.

Акгьы мҳәакәа, зегьы рзы ууаѡы хааны уҟазарц уʒбауазар, аҽыҵгақәа уҧшаауеит. Аха ишҧаҧсыхәо уѡныҵҟантә игауа абжьы: «Узҭахым рхыҧхьаʒара иацлар ҳәа уацәшәаны, аус иахәоит ҳәа зыгәра ганы уҟоу анумҳәа, уҽымҭрала, ацәгьара уацхрааит. Иашас иуҧхьаʒауа уазықәҧалароуп, уашьа хаҭа дулнахуазаргьы.

Абас игауа абжьы инацлоит ишьақәзырҕәҕәауа аргументқәа.

Ҳхықәкы хада ишынаʒара инагʒахаанʒа, аамҭа акыр инаскьар ҟалоит. Иаҳҳәап, аиашеи аламыси аиааира ргеит, сталинизми бериевшьчинеи ықәʒааит, Аҧсны ҟалеит ишахәҭаз – хыҧхьаʒарала рыҵкыс иеиҳаз амилаҭқәа ираҟарахеит зинла.

Иҟама абжаранӡа аҭра иҭыхны икызароуп аԥсуа иҳәеит. Убас ианааҟала инаркны, аԥсуа иҟама аҭра иҭаиҵома, игәы каршәны диома ашьашәыраҷы? Адунеи ҳаҟәнаҵы ҳаԥсадгьыл ҳамарклоит. Лыцәҳак наҳҟәаҳцар, даҽа лыцәҳак цхлымуа ҳгәашә иаалагылоит.

Аԥсадгьыл дасимволны лхаҷсахьа аԥҵоуп нарҭаа раҳәашьа заҵәы Гәында-ԥшӡа. Иаҳгәалаҳаршәап аҳәамҭа аҟнытә сценак. Аешьцәа хьыӡрацарантә ихынҳәит. Урҭ рыԥсадгьыл анҭыҵ иҟан. Ахьӡ-аԥша рыманы ианыхынҳәуа, лыԥшӡара иҵегьы дацклаԥшны дырԥылар акәын раҳәашьа заҵәы. Лара ихьыжәкәыжәны лҽеилаҳәаны, уимоу, лыхцәыҵәҟьа ҳәамкәа даарԥылеит. Ибыхьзеи, ҳаҳәшьа, ас бзаҳԥылозеи анырҳәа, лара аҭак иҟалҵауа ауп аԥьашьахә. Аԥсуа ишиҟазшьоу еиԥш, лхы аармаҷны, сара сзаԥсамыз аҟара сыхьӡ ахара инаѡит, сыԥшӡара неимырҟьо ирҳәо иалагеит, сацәшәоит, сызкәыхшаша сашьцәа, сара исыхҟьаны иакәымк шәаԥәшәар ҳәа. Шәшьа зыхҧнышәҵауа сыԥшӡара схы ахызбаауеит, иаҭаххозар, мап ацәкра сазхиоуп ҳәа Аԥсны цәажәеит нарҭаа раҳәашьа лҷала.

Ари аԥсуаа ирҳәеижьҭеи акыр нызкь шыԥәса ҵхьеит. Аринахысгьы ицалоит иаҳа-иаҳа иҷыцхауа, избанзар ауаѡы дыҟанаҵы, иуаѡра инадкылан, иԥәыцьмарагьы ицзааueит.

Изхысҳәааua, аԥсуаа аҷацәа ҳамамкәа ҳҟалаанӡа, аидгылара ахьынӡаҳҧаху, аԥсуареи аламыси ирыдҳәалоу азҵаарԥәа рылацәажәара ҳаҟәыҵыр, иҳадҷаблауа амҽеирԥәа ҳабла рызхаҳѡар, сара сацәшәоит, иаҳцәыӡыр ҳәа ҳмилаҧҭа хаҷы.

Инацаҳҵап даҽеакгьы.

Ҳаѡнуҵҟа ҳҽеаҳамрыцкьакәа, иаҳзынагӡом иара, ҳхыԥәкы хада ҳәа ҳазҷу? Ууаанӡа ишәҭаху ҟашәҵала ҳәа ҳарҟәаҵуама ҳадгьылԥәа ҧины ахә аҵхра иаҷу аԥсуаа? Ишԥарыԥсыхәо, иааҟәымҵӡакәа, Аԥсны ииааганы ауаа ҧазыѡуа? Абри аѡыза агәаҟра ҳанҭагылоу аамҭазы акәӡами Аԥснытәи ауниверситет аԥсуа лекторцәаԥәаки қырҭуа лекторцәаԥәаки рҵарҭышаԥәа ахьырзымшаз иахҟьаны, ауниверситет зеиѡшахаз? Рыцҳарас иҟалаз, ахәымгарԥәа ирҷагыланы аԥәԥараҷы, рымч маҷхеит знаԥхы цԥьаз. Усҟан амч рызҭазеи аҵарҭышагаѡцәа? Амафиа иалаӡѡахеит амилаҧҭа цәанырра. Даҽеакала иуҳәозар, аԥсуаа рмилаҧҭа цәанырра хәаахәҭгас иҟарҵеит ахәымгаԥәа. Арҭ ҳара ҳҭәԥәа роуп, аӡәгьы ргәы нирхар ааuам ҳәа аԥсуа ҵарҭышагаѡцәа шьардаѡ рыдгылауа иҟарҵеит. Аԥырҭуа

ҵарҵышагаѡцәа, ирыдгылазгьы, арҵ ҳара ҳмилаҵтә патриотцәа роуп, Қырҵтәыла аԥсуаа ирцәырыхьчоит, шәеиха, абаақәа, ҳҵеицәа гәлымҵәахқәа ҳахьчап ҳәа иқәгылеит.

Уаҟагьы ааанымгылеит аҵарҵышагаѡцәа ирыдгылақәаша рыԥшааразы. Урҵ рзыҳәан иарґьажәѡахеит апартиатә-коррупциатә мафиагьы. О, уи амафиа аԥсуа жәлар ҳакәым, аурыс бызшәала иуҳәозар, сверхдержавақәагьы рымч рықәхауам. Урҵ рыбз иалоуп ареспубликақәа реиҿажьра. Уи-моу, динхаҵарак змоу амилаҵқәаҵәҟьагьы нибарҵәо аҟынӡа инаргеит.

Дабаҟоу Шекспир?! Сара исҵоит сценак асиужеит.

Амафиатә банда еидтәалоуп. Асовет шәҟәыѡѡы иԥхыӡгьы иаламшәац ус ибеиоу, ус ирхиоу, усҟак иҵбааҵыцәу ауада. Алѡаҵә ахылыззуеит астол иқәжьу афатә. Рӡамѡақәа ҵыҵәрааua, аламлашьқәа реиԥш, аҟыԥҟыԥҳәа акрыфара иаҿуп амафиозцәа. Аҵарҵыша рызҵақәо аӡәаӡәала иааѡналоит. Аӡәаӡәала ааанаскьарыԥхьоит. Еиқәрчаҟәа аԥарақәа рԥьыба инҵарҵоит. Изҵиуа ирацәаишьоит, изгауа иҟәнишьоит. Шаҟа рфауа иржәуа иаҳа-иаҳа ргәалаҟара шьҵытцуеит. «Шумел камыш», –ааацәыригоит аӡәы. «Арҵи кочи қәмоурҵудо», – инаимидоит даҿаӡәы. «Ои, сирун-сиирун», – ихы аҵаирхом аԥшьѡыктәи. Аҵыхәтәан рызегьы еицырҳәоит «Интернационал», уи иалыѡуеит: «О, бара, Анҵица».

Убри аамҵазы уи ауада анҵытц, ахыбра ашҵаҿы, ауаа гәыԥ-гәыԥла иеидгылоуп. Гәыԥк егьи агәыԥ ажәыларазы рыҿедырхиоит. Агәыԥқәа зегьы излацәажәауа абызшәақәа хазы-хазуп. Инахараны, иеибархьусуеит аҳәсақәа, ахәыцқәа. Абар агәыԥқәа еижәылеит. Рыхәдацәақәа ҵибакааит. Абраҟа, ҳаамҵазтәи Шекспир, ихы иаирхәар акәхоит акино. Акадрқәа лассы-ласс рҿырыԥсахуеит. Ахаҿқәа... Ашьа зҿашәу ниаҟьар, ааацәырҟьоит ашша зҿашәу.

Аԥсабараҿ, ухәыцыр, иҟоу зегь ԥьашьатәуп,

Игәоуҵаӡар, абзазара аԥхыӡқәа рахь иԥхьаӡатәуп, – иҳәеит Дырмит Гәлиа.

Аиаша зегьы аҳәара уаѡԥсы ишилымшо анырба акәхап, аиаша уҳәар, аԥсы даргылоит зырҳәаз.

Исымоуп ажәалагалак.

Аԥсны жәлар рфорум ауаажәларратә-политикатә еилазааароуп. Уи ақәԥара – политикатә қәԥароуп. Ирҿагылоуп ақырҵуа националистцәеи апартиатә-биурократиатә мафиеи.

Аҭоурыхтә ус ду ҟарҵеит,аринахысгьы аҟаҵара иаҷуп нхыҵтәи ҳашьцәеи ҳареи ҳаизааигәараҷы. Кьыԥхьла, цәажәарала адунеи ажәларқәа ираҳартә аҟаҵара иаҷуп аԥсуаа ҳазҭагылоу. Агха змам аԥсы иоуп. Гхақәак рымазаргьы, изҷу маҷым, иҟарҵахьоугьы рацәоуп. Еиҭасҳәахуеит, уи ауаажәларратә-политикатә еилазааароуп.

Иҳауит узеигәырґьаша даҷеа еилазаарақәак. Аилазаара «Аԥсадгьыли» адемографиатә еилазааареи.Иахьынӡаздыруала, аилазаара «Аԥсадгьыл» реиҳа иуснагӡатәны аҷаԥхьа иқәгылоу акоуп – аҳәааанхыҵ иҟоу аԥсуааи ҳареи ҳаимадара, урҭ раб иԥьынԥь ашҟа рырхынҳәреи рыԥсадгьыл агәбылра ргәаҵаҷы арҷыхареи. Адемографиатә еилазаарагьы зҷу аԥсуаа реиҳа ҳзыргәаҟқәо иреиуоуп. Ҳхыԥхьаӡара аизҳара ацхраара. Уи аформақәа рацәоуп. Аус дуқәагьы рҷаԥхьа ишьҭоуп. Абарҭ еиқәысыԥхьаӡаз аилазаарақәа зегьы русураҷы аԥара рымамзар ауам. Ҷыдала сара усазҵааузар, ажәлар рус аилазаара аганахьала иаҷу, иазықәԥауа, есымза ауалафахәы иоуа иртәара азхәыцра аҭахуп ҳәа сгәы ишаанагогьы, ажәлар ус еиґьуп рҳәозар, иҟазааит. Сара сызҷу аилазаара азыҳәан аԥара еизгатәӡам. Уи иаҭахуп аентузиазм, уаҳа акгьы. Иныҟәԥшшәа хьӡыс иахҭап «Аламыс» ҳәа. Изусҵәада уаҟа иалаҵатәу? Қыҭацыԥхьаӡа уҳәар, ирацәаѡхозар, ѡбахԥа қыҭа еилаланы, аӡәы далырхыр ауеит. Иалхтәуп унеишьуааишь зарҳәо ауаа. Урҭ ибзиаӡаны ирдыруазароуп аԥсуаа ҳҵас-ҳқьабз, аламыс иашаҵәҟьеи иаҳмыхәо, аха ламысуп ҳәа ҳазхьынҳалауеи. Мызкахьы, ма ѡымз рахьтә знык иааилатәоит. Иалацәажәоит зҵаарак. Иаҳҳәап, ачароура. Иазкылсуеит акы. Убри ԥҟаны ишьҭырхит. Аԥсуа жәлар ирыларҳәоит. Саԥсыуоуп ҳәа зхы аазыԥхьаӡо аӡәгьы дахымԥауа. Ачароура, аиныхра, аԥсхәра, амаҳә инашьҭра, аҭаца лҷы ахтра, шаҟа мшы аԥсы дыкҷаҵалатәу, ажәакала, аҵас-қьабз иааҵанакуа зегьы ирылацәажәаны, ажәытә ишыҟази аҷатә иацҵахази еиҷырԥшны, еигьу алырхуеит. Убас аныҟаҳамҵа, аԥсуаа ииааҳадгылеит даҷеа шәарҭак. Жәаҳәарада, абызшәа аныҟамла, изыҟалом амилаҭ. Аха ахьхьаҳәа рхатәы бызшәа рҳәауа, милаҭҵас иқәӡааргьы ҟалоит ажәлар. Урҭ ирцәыӡыр ауеит, ишысҳәаз еиԥш, рхатәы милаҭтә хаҷы. Убри аиқәырхара хыҟәкыс ишьҭнахуеит зыӡбахә сымоу аилазаара. Амилаҭтә хаҷы аиқәырхаразы аилазаара.

Иҟоуп, сгәанала, урҭ злацәажәаша даҷеакгьы.

Ишԥаԥсыхәо имцу, иаҳԥырхагоу, аха зиааишьа ҳамам апатуеиԛәҵара, аибаҵәахра?

Ацивилизациа злысхьоу амилаҵԛәа рԛы акьыԥхь ианыртҵоит дасу дызусҵоу аахтны. Аиакәым ԛаиҵазар, иаахтны иарҳәауан аԥсуаагьы ажәытәан. Иԛаиҵаз усԛакҵәԛьа ицәгьамзар, аҳабла далырцон, инеиҳау цәгьаразар, далырцон ақыҵа. Ус акәымкәа, амаҳагьара бааԥсӡа ԛаиҵазар, ижәла ихыхны, Аԥсны далырцон. Иԛан шьакаҵәаралагьы амилаҵ рԛаныдрыцқьоз, шьала ирыӡрыжәуан рыламыс. Ажәытәан, ус аныԛарҵоз, ҳәарада, Аԥсны уажәеиԥш атәым милаҵ рыла иҵәымызт,аха усԛангьы аԥсуаа рхыԥхьаӡара рцәымыцхәымызт.

Асовет ҳәынҵқарра аѡнуҵԛа ҳгозар, Сталини Бериеи рхаан ауаа зҵиуаз, ипалачцәаз, ма рыхьӡқәа иаахтны ирҳәеит, мамзаргьы ԥьара рхы цәыррымго, ашьшьыхәа идыртәеит. Ҳара, имцу ҳапатуеиԛәҵара иабзоураны, ишҳалагылац иахьагьы иҳалагылоуп. Ианаамҵаз убарҵ зусҵцәоу ахьаҳамҳәааз, иахьаҳҵәахыз иахылԥиааит даԥа цәгьара дукгьы. Урҵ рыӡбахә анырымҳәа, сара иԛасҵо аӡәыр иҳәараны дыԛоума рҳәан, Сталини Бериеи анахыӡаа ашьҵахьгьы, апартиатәии асоветтәии усзуѡцәаԛәак, аԥсыуаԛәак, Аԥсны убасԛак ирҵиит, ирыхшаз ракәым, рмаҵацәагьы ирызхаша аҵнырхит. Иахьа? Иаазгарц сҵахуп ԛырԥштәык. Дызусҵоу ихьӡи ижәлеи здыруеит, исызҳәом.

Дыздыруеит аԥсыуак. Дандухалак аԥсуара чарҳәара шазиуа рдыруазшәа, даниҵәԛьа иаԥсуа хьӡымыз ахьӡ ирҵеит. Ижәла, ихьӡ сызҳәом. Пату зқәу жәлоуп. Ижәлантәқәа рԛынтә саргьы исымоуп ауацәа, аѡызцәа бзиаԛәа. Имцу патуеиԛәҵарала сҵәуп схаҵагьы. Абри аԥсуа, шыԛәса ѡажәихәба рԛынӡа Аԛәа хәшәтәырҵа дук ҳақьым хадас дахагылан. Урыстәыла аҵара иалгаԛәахьаны, уимоу, уаԛа аус зуԛәахьаз, аԥышәа зоуԛәахьазгьы аԥсуаа аусураз ҳудкыл ҳәа иара иԛы ианнеилак, ирхынҳәны ишьҵуан. Ҷыдала дырԛыгәҳәааua бзиа ибон, иаразнак аусурҵа риҵон Егры нырцәынтәи иааuаз.

Ахәшәтәырҵа милаҵҵә принципла ишьақәгылазароуп зҳәааua дшовиниступ. Аха хьӡыс имоузеи даԥсуаны, аԥсуаа аусура рызымҵоз? Милаҵҵә чарҳәаѡуп.

Еиԛәаҳаԥхьаӡап уажәы тәанчара иԛоу, ацәгьеи абзиеи рԛы даннеилак аԥсуаа неиԥыланы, бзиала уаабеит ҳәа аԥсшәа зарҳәааua уи ахаҵа шаԛа цәгьара ԛаиҵаз.

Актәи ацәгьара.

Урыстәылатәи амедицинатә школ иалгаз ахьидимкылоз цәгьара дуӡӡан, избанзар Қарҵ амедицинатә институт аԥара шәаны иахьҭалоз, ԥарала иахьалдыргоз азыҳәан аректор абахҭа дҭаркит. Урыстәыла иалгази Қарҵ иалгази аусураз иудукыларыда ҳәа алаԥшра ануоу, ажәлар ргәабзиара уазхәыцуазар, иаразнак дудукылароуп Урыстәыла иалгаз. Уи милаҵс дзеиуазаалакгьы.

Аѡбатәи ацәгьара.

Аҟәа аҳаԛьымдаразы агәаҟра ыҟан. Аԥсны имиз, иамааӡаз дудумкылар, дцап аҳаԛьымцәа ахьазымхо. Иуалԥшьа уаҟа инаигӡалап. Убри ала уаргьы урыхәеит ҳаԛьымда инханы иахьыҟаз. Уара Аҟәа далаҷоуҳәеит наҟынтәи ииаз.

Ахԥатәи ацәгьара.

Адгьылқәа маҷуп, иқәнхауа мыцхәхеит Аԥсны. Ҳара ҳҷы аҟара имаҷу атерриториаҷы абасҟак ирацәаѡны ауаа ахьынхауа асовет тәылаҷы ԥьаргьы иҟаӡам. Апаспорттә режим зыҟарымҵауа еилкааԥ. Бериа иполитика даҷа формакала анагӡара иаҷуп. Иҵахы-иҵахым, убри аполитика анагӡара дацхрааит, дацхрааит акәым, аԥхӡы азкеиҵәеит зыӡбахә сымоу аҳаԛьымгьы. Акгьы узахҳәааԥамызт Аҟәа ииз, ииааӡаз аԛырҵқәа усура идикылозҵгьы. Аха уи, ишысҳәаз еиԥш, мыцхәы дырҷыгәҳәааԥан наҟынтәи иааԥаз, Аҟәа зынӡаск дҭаѡымзар, иаҳагьы еиґьишьон.

Исҳәап ламысла.

Аԥсны адгьылқәеи ауадаҟәеи ҭины амал иалатәаԛәоу дреиуам. Уимоу, спенсиа сызхом, усурҵак сышәҵа ҳәа рышә дылагылоуп рҳәеит иацы идикылаз, иахьа дызрырҳаз. Ихьзеи абри ауаѡ? Иҟалоит абольшевикцәа – ленинец иашаҟәа ринтернационализм иахәнатәқәаз дреиуазар. Урҵ ртәала, аинтернационализм зыхьӡу еилкааԥ. Уара уахьашьагәыҵу адгьылаҷ нхарҵа умоуа уаныҟарҵалак, уаргьы убри ашәа азуҳәозар, уацхрааԥазар, уара уинтернационалиступ. Ҳаиѡызцәоуп, ҳаишьцәоуп, зегьы бзиа избоит, аха изурызеи, сыдгьыл маҷуп, асҟаѡык ҳакуам уҳәар, уара унационалиступ. Изхысҳәааԥа, зыӡбахә сымаз аԥсуа хаҵа, инаԥхы цқьоуп ҳәа ихықәаара шсылымшогьы иҟалоит «аинтернационалистцәа» ихшыѡ бжьырхзар. Шәазыӡырѡы анаѡс уи ихьыз. Шыԛәсыла дышмаҷмызгьы, макьана апенсиахь дымцар ауан. Аха дызҷыгәҳәааԥа бзиа иибауаз, иаргьы иҷынҵәааԥашәа изырбоз, ахәшәтәырҵа уаҳа иамкуа

ианҭәы, уажәшьҭа дмыцхәхеит иара ихаҭа. Итәарҭа инкыласын, нақ дындәылдырҷеит. Дара ртәык днаганы днахадыргылеит. Ҿыхәшәтәра акәым, угәы бзиазар аҽналара узымгәаҕьуа, Ақәа хәшәтәырҭак аҧсуаа рзыҳәан ашә наиркит аҧсуа хаҭа.

Зегьреиҳа угәы ҧызжәауа, абасеиҧш иҟоу ауаа ирыцхраауеит ииашаҭәҟьаны аҧсуара зхы ақәызҭауа. Ирыцхраауеит ацәгьара иҟарҭауа ақәҿымҭрала. Ҳазегьы ҳҿаҳәаны ҳазмоу, ҳазшьаҳауа, имцу ҳапатуеиқәҭароуп. Инацҭа даҿакгьы. Ҳара-ҳара лабахыла ҳаиҿагылар... Иеилкаауп. Иаҧсыхәозеи? Агазеҭ иузанҭом. Телехәаҧшрала рыхьӡқәа узҳәом. Жәлары зегьы ахьеизауа шәыҧсадгьыл Аҧсны зҭиқәаз дреиуоуп абри ауаҽ ҳәа, иуҳәауа злашьақәурҕәҕәауа адокументқәа укызаргьы, аҳәара згәаҕьуа дабаҟоу! Хәшәыс иамоу, сгәанала, акы заҭәыкоуп. Зыӡбахә сымаз аилазаара. Аҧсуа дгьылқәа ҭины ахә ыҭызхыз, уажәы зыбаҽқәа амадоу, ирыхәҭоу ҳара иаҳзыҟаҭом – рыбаҽқәа ыҭхны иҳазкаҧсом. Аха аилазаараҿы иҟаиҭахьаз иалацәажәар ауеит. Иҧсхьоу ракәым ихадоу. Инарыҧхьоит зыҧсы ҭоу. Уара абас ҟауҭеит. Иаадыруеит. Уаҟәымҭыр, аҧсуаа ахьеизо узцәырымҭуа уҟаҳҭоит, ужәлар урылырцоит ҳәа иарҳәоит. Ирҳәаз хаимҭар, ажәлар ираҳартә иҟарҭоит, абри ауаҽ абасеиҧш ҟаиҭахьеит, иаҳҳәазгьы абри ауп, аха ҳҳәатәы хаимҭеит ҳәа.

Амаҭура ду дахагылоуп, иаҳҳәап, аҧсыуак. Уи уаҟа днаргеит еиҳарак дахьаҧсуаз азыҳәан. Усеиҧш иҟоу амаҭура данааларта еиҧш адыррагьы имам, ауаҽрагьы илам. Даҭахын убраҟа аҧсыуак, иара днаганы ддыртәеит. Машәыршәа аӡәы ҽада дрыцәҽеир ишәасҳәозеи акәымзар, усгьы қарҭаа амаҭурахьы иҽаргауа реиҳа Аҧсны зҭиуа, аҧареи акариереи рзыҳәан дзыхшаз иангьы илмеигӡауа роуп. Усеиҧш иҟоу аҧсуаа амаҭурахьы данҽаргалак, ҳаи, абаақәа, сара сахьаҧсуаз азыҳәан сааргеит, ҧсыхәа зламоу ала сыжәлар, смилаҭ рзыҳәан бзиарақәак ҟасҭап ҳәа дхәыцӡом, уимоу, иаҳагьы дааҳәны, имилаҭ рзыҳәан цәгьарак ахьыҟаиҭара дашьҭалоит, избанзар агәра ганы дыҟоуп иара амаҭура ду дшаҧсаз, аха имилаҭ дышгәарымҭаз, уи шгәарҭаз қарҭаа, убри аҟнытә иара ишиуалу урҭ иаарҭаху аҟаҭара. Ишҧаизутәу убри дахьаҧсыуаз азыҳәан мацара амаҭура ду зауз, аха аҧсуаа рзыҳәан цәгьамзар бзиа ҟазымҭауа? «Аламыс» аилазаараҿы днаганы, ҭынч днартәаны, иазҭаатәуп, уара узҿузеи ҳәа, насгьы иаҳәатәуп уара узыҳәан ҳара ҳгәы иаанагауа абри ауп ҳәа.

Даҽа ҽырҧштәык. Акыр жәашықәсақәа ҭуеит Аҟәа ақалақь аҧсуаа ахадыргылоижьҭеи. Уаҩы иҧшаар ауеит архив аҽы. Абри ашықәс инаркны абри ашықәс азынӡа Аҟәа ақалақь дахагылан абри ауаҩ, убри аамҭазы Аҧсны имиз, иамааӡаз, наҟынтәи иааганы абасҟаҩык ҭаҩын, абасҟаҩык, уамак аамҭа имырҧшыкәа, ауадақәа рыҭан, абасеиҧш иҟаз аилагарақәа ҟаҭан, абри ауаҩ абас дыҟан ҳәа зҳәауа адокументқәа. Уи заҳҭахузеи? Еиҭасҳәахуеит, уажәшьҭа иааиуа, ақалаақь иахагылауа, сара саныҟамлогьы, ахьӡ бааҧс схылоит, ишакәым исыхцәажәоит иҳәоит, даршәоит, дыннакылоит. Иҟоуп ақәыӡбара кьыҧхьла, иҟоуп ауаҩы иахьырхәра апрокуратуреи аусӡбареи рыла. Исызҳәазар, сара зыӡбахә сымоу даҽакуп. Ауаҩы иқәыӡбара ламысла.

Иҳамоуп даҽа рыцҳарак.

Аҧсуа милаҭ реиқәырхара иазықәҧауа аҒацәа шрымоу ззымдыруада. Урҭ ахыцәхәыц аҟара ирацәоуп. Дырцәымшәакәа, рыгәхьаагьы мкыкәа, дшықәҧац дықәҧо дцалароуп уи амҩа ианылаз. Аха ирацәоуп убри амҩа ианылаз даараӡа игәы казыжьқәо. Убарҭ иреиуоуп абзиа иашьҭоу ауаҩ икәшамыкәша ауҳәансҳәан бааҧсқәа ргәараҭара. Ицәаҧҽыгоу ауҳәансҳәанқәа дызҽагылоу иангәарарҭауа еилкаауп. Иеилкаауп хықәкыс ирымоу, амаҭура ду иахагылоу, акритика зизыруагьы. Аха ишҧарыҧсыхәо, зегьрыла иаҧсыуоушәа, аҧсуара азыҳәан рхы-рыҧсы иамеигӡошәа ауаа ирдыруа, арахь аҧсуара аиқәырхара иашьҭаҭәҟьоу рзыҳәан ажәа бааҧсқәа гәаразҭауа, убриала ауаа зыгәра ргаша равторитет ахьҧырҽыша иашьҭоу.

Иаазгоит ааигәаӡатәи ҽырҧштәык. Обком аҽы ҳаизыргеит аинтеллигенциеи, апартиатәи асоветтәи усзуҩцәеи, нас, уажәраанӡа ишырҳәалоз еиҧш, аноменклатуратә усзуҩцәеи. Сара слымҳала исаҳауан ҳҩызак дахьцәажәоз ииҳәаз. Уи ҽырҧштәыс иааигеит абри еиҧш афакт. Қырҭтәыла Аминистрцәа Рсовети Аҧсны Аминистрцәа Рсовет Ахантәаҩи изаҟаразаалак рхахьы иааргауам Аҧсны автономтә республика шакәу. Урҭ агәхьаа ркым ауаажәларра ргәаанагара. Уаасгьы ирыҧхьаӡауам аҭыҧантәи аминистрцәа. Уажәааигәа аӡәгьы изымҭааӡакәа ирыдыркылеит Аҟәа еиҽкаахарц ақырҭуа ансамбль. Аҧсуаа интернационалистцәоуп. Рыдгьыл аҽы инхауа амилаҭқәа зегьы рхатәы культурақәа ҽиауазар рҭахуп, иҳәеит ицәажәоз. Жәаҳәарада, аӡәгьы даҽагылауам ақырҭуа

ансамбль аиҿкаара. Аха... Аброуп иахьыѣалаз закәанс иѣоу зегьы реилагара. Ансамбль шаѣаҽы аларҵазеи, насгьы адотациа иазоурыжьызи рыла, иеиҿкаахаанӡа иаҵанакуа иѣалеит актәи акатегориа. Аҽырҽырҵа адәы иқәмлаӡац аҽы заа аҧхьахә ауҵар иаҽызахоит ари. Иѣамлац, баҽхатәрас ирылоу аазмырҧшыц ансамбдь, иѣалаанӡа иреиҳаӡоу акатегориа иахыҧхьаӡалахеит. Ари аҽыза анраҳалак, иаҳҳәап, аҧсуа ансамбль иалоу, ма егьырҵ ансамбльқәа, актәи акатегориа роурц жәашықәсала амҽа иқәыз, иахырҳәаауазеи, ари иарҕәҕәома амилаҵқәа реиҽызара, милаҵк иаҳа ахылаҧшра аҵауа, даҽа милаҵк иаҳа ауадаҽра рҵаргылара иаанагозеи? Асеиҧш ақәҵара анрыдыркылоз Аҧсны акультура аминистр, дахьаҧсуаз азыҳәан, зынӡаскгьы иахьимазҵааз уаҽы иахиҳәаарызеи? Абас зҵаарала далгеит ари ауаҽ иажәа.

Мчыбжьык мҵыцкәа, аҧсуа ансамбль хьаас измоу ҷьоукы нкылсит аус ахьызуа.

– Абри ауаҽ аобком аҿы данцәажәоз уара иуаҳазма?

– Ишҧасмаҳауаз, уаѣа стәан.

– Ажәа зимаумкызеи? Ҿымҵӡакәа утәан... Иаргьы уаргьы шәеиҧшуп.

– Иѣаиҵазеи, ииҳәазеи цәгьарас?

– Уара иҳауҳәом, аха иаҳмаҳаз ҷьушьома?! Аиҳабыра зегьы еизаны иахьтәаз, аҧсуа ансамбль актәи акатегориа замоузеи ҳәа дашшит.

– Усеиҧш шәазҳәада?

– Уаѣа итәаз. Шәеицәажәараҿ абри ауаҽ дыѣамыз? Убри иҳаиҳәеит. Ансамбль заҵәык иҳамоу!.. Аҧсуара дазықәҧоит ҳәа иӡбахә рҳәоит, арахь иара ҳаҵарбгароуп дызҿу. Абасоуп ауаа шаҳзымдыруа. Адәахьы иахьҳаҳауа акы рҳәоит, аиҳабыра рҿы ианнеилак, ҳарҵиуеит. Жәашықәсала ҳансамбль актәи акатегориа аиурц ақәҧара иаҿын, изрышәҵазеи ҳәа иара дашшит, иаҵанакуа удыруоу? Ансамбль иалоу рхыҧхьаӡара агырхара, руалафахәы армаҷра, арепертуар аркьаҿра, ажәакала, ансамбль арҿиаратә мчқәа рырҧсыҽра, шьҵахьѣа агара, – рыҧсахы ҧыжәжәон урҵ ауаа.

– Шәара иаашәҳәо зегьы иашоуп, аха рыцҳарас иѣалаз, уи ауаҽ ииҳәаз ус акәӡам. Ишиҳәаз абасоуп, абар сыблокнот иахьану. Ихашәымҵозар, абарҵ ауаа шәразҵаа. Ашаҳаҵцәа рацәаҽуп. Сызлашәыҳәо, шәаѣәыҵ, уажәы убри абз хәымга иаҳәаз алацәажәаха ҳамам.

Акыр мшы убри аус архара ҳаҷын. Аиҷагылара, ажәа хьанҭақәа реибыҳәара. Изхысҳәааua, ҳахькылсызоуп. Иӡбаны ишьҭаҳхит. Абри аус иалахәыз аӡәгьы ҳҷы ааҭыхны ҵьаргьы иаҳҳәом. Аӡәгьы ихьӡ зыраагом. Иԥхашьароуп. Ҩыцьа ирыдамхаргьы, аԥсуаа рыгәқәа нибамырхароуп. Ҳаидгылароуп.

Абри астатиа зҩааӡа, сҩызак иасҳәеит абасеиԥш зҩырц сгәы иҭоуп, иӡыргазааит, ҳалацәажәап ҳәа.

– Иаԥсам. Ҳазҭахым ҳахнарччоит. Иашагәышьоуп, иаҳԥырхагоу апатуеиқәҭара ҳамоуп. Ҳаицәыԥхашьаны, иаҳамҳәаҟәо рацәоуп. Суқәшаҳаҭуп, уи аԥсуара иазеицәоуп, аламыс архәымгоит. Аха уажәы уи аамҭа ҳамам. Иаҳҳәап, аԥсуа ансамбль дазашшызшәа, иимхәаӡаз иҳәазшәа, иажәа аарҳәаны аиҭаҳәара, угәы иалымсын, аха уҳәансҳәануп. Ауҳәансҳәан алацәажәара иаԥсоума, ахаҭа иаҭәоума? Уԥсҭазараҷ, сҩыза, уқәныҟәала ԥҟарак, даҽакала иуҳәозар, ажәаԥҟак иуанаҳәааua аҟәыҵара: «Ала шуеит, аҽеы ҳәуеит».

Егьа убас иҟазаргьы...

Ааигәаӡоуп, сара иахьынӡаздыруала, ақырҭқәа аҳәара ианалагаз ақырҭуара ҳәа. Урҭ милаҭкны, милаҭтә хаҷык рыманы иахьагьы цқьа ишьақәымгылац. Ажәа «русскость», аурысра сара раԥхьаӡа сахьаԥхьаз академик С. Д. Лихачиов иҩымҭаҷоуп. Уи иахьагьы иԥсы ҭоуп. Урҭ амилаҭқәа иаҳа ишьҭаханы иҟан ҳәа сҳәаазшәа еилкаатәым. Аԥсуаа рҭоурыхтә ҭагылазаашьа убас иҟалеит, рхатәы милаҭтә хаҷы аԥырҵеижьҭеи, даҽакала иуҳәозар, аԥсуара ҳәа рҳәааua иалагеижьҭеи, шьардаӡа ҭуеит. Исыздыруам даҽа милаҭк ирыманы, зегьреиҳа иԥшьоу ныҳәаҷоуп ззуҳәаша, ҩ-ныҳәаҷак – Аԥсуара, ажәлар рныҳәара. Ҭаны, аҵыхәтәантәи аамҭазы ианыԥшуа иалагеит акыр ажәашыҟәсаҟәа раахыс иахьацрасуаз – ажәлар анцәа иныҳәааит анырҳәааua, инацырҵоит аԥсуа жәларгьы убраҟа иналаҵаны ҳәа. Аԥсуаа рныҳәара иаанагауам даҽа милаҭк ирылукьуашәа, даҽа ҵьоукы ушәиуашәа. Анацәа зегьы пату рыҟәсҵоит, аха сара сзыхшаз сан зегьы дреиґьасшьоит зҳәаз ауаҩ иаҳагьы игәра угоит, ииашаҵәҟьаны анацәа пату шрыҟәиҵауа. «Анцәа иныҳәааит аԥсуаа...» – нас иҭахызар инациҵааит егьырҭ ажәларқәагьы.

Зеилкаара ус имариам, даараӡа узырхәыцша акоуп аԥсуара ҳәа изҷу. Убри иаҵанакуа, убри аилкаара ду ҳмилаҭ иаԥырҵауан шәышыҟәсала. Аҭоурыхҭҵааҩцәа цқьа иҭырымҵаац, аха сара иахьынӡаздыруала, аԥсуаа рмилаҭтә

хдырра еиҳараʒак иҳаракын, убри иабзоураны рыҧсадгьыли дареи иаҳа еиқәиҭны егьыҟан ажәаатәи ашәышықәсазы.

Аҧсуаа адунеи иқәнагалазараахыс изҽу рыҧсадгьыл ахьчароуп. Убри аҟынʒа ианнеиуаз ыҟан, аҽага аниҟьозгьы, изқәа икыдын ашәақь. Иҧсадгьыл аиқәырхара дааҟәымҵʒакәа азхәыцтәыс ишимазгьы, уи даҽын даҽакгьы – даҽаʒәы диламѡашьауа имилаҭтә хаҽы аҧҵара. Аҧсадгьыл зхы ақәызҵаз афырхаҵа ражәа дшалаз, рашәа шизкыз еиҧшҵәҟьа, ауаѡы ламыс, ауаѡы аамысҭашәа, аҧсуара зегьрыла иныҟәигоит ззырҳәауа, аҳаҭыр ду иқәун, иҟаиҵауа хаҵарак иадкыланы иахәаҧшуан. Ус акәымкәа, аламыс аҳәаақәа ирҭыҵыз, Аҧсадгьыл чарҳәара азызуз иеиҧш иқәыʒбауан. Иҟаиҵаз ацәгьара зеиҧшроу гәаҭаны, аҳабла далырцон, ақыҭа алалара азин имырхуан, иҟалон Аҧсны данықәырцоз, уимоу, илеигәыдҵаны даныршьуазгьы.

Ухы иазыууа, уаҒагьы иузиуам рҳәоит. Жәаҳәарада, Сталини Бериеи, нас дара рмилаҭ ахаҭарнакцәақәаки аҧсуаа ирзааргаз атрагедиа аҟараҵәҟьа ҳзызуз аҧсуаа ҳамоуп ҳәа ҳәашьа амам, аха уеизгьы, аҧсуа милаҭ даараʒа ацәгьарақәа рзызухьоу аҧсуаа рацәаѡуп. Ӌьоукы иаҳҳәап, мраҭашәара аганахьала Аҟәа уанналсуа, Қарҭ иҭахаз рзыҳәан абаҟа зыргылаз, ақырҭқәа ааганы рнырхара хацәнымырха иацхраауаз иеиҧш иҟоу, рдунеи рыҧсаххьеит, даҽа ӌьоукы, игәыҧжәагаха, иахьагьы ҳадгьыл иқәныҟәоит, ианааҳҧылалак, ишҧаҟаҳҵари, ҳаҧсыуаауп, ҧхашьароуп ҳәа, иҟарҵахьоу ацәгьара раҽҧныҳәара ацымхәрас, рнапы аанкыланы, аҧсшәа раҳҳәоит, ҳчеиӌьыка иахаҳартәоит, рчеиӌьыка ҳҽаҳарҟьашьуеит.

Ирыҧсыхәозеи?

Сгәанала, иҧсхьоугьы, абасеиҧш ҟарҵахьан ҳәа рыхьʒқәа ҳәатәуп, зыҧсы ҭоугьы ираҳәатәуп, иҟашәҵахьоу абасоуп, ишаадыруа жәдыруазааит, аринахыс шәанаҟәымҵ, ажәлар шәрылырцо иҟаҳҵоит ҳәа.

Иаазгоит ҽырҧштәык.

Уажәааигәа аҟәаа зегьы ршьапы иқәнаргылеит, Аҧсны зегьы аʒбахә ахыҵәеит уск. Аҟәа арион ҽыц аҽы идыргылаз ѡны ҳаракык, етаж рацәала иеихагылоу, иргыланы ишалгара иалгаанʒа, рхала, ашәқәа ҧжәаны ауаа ѡналеит. Иѡналаз зегьы аҧсыуаауп ҳәа ансаҳа, ацәгьара ҟарҵазар, рахьырхәра сылшауам, аиаша ҟарҵазар, срыдгылеит ҳәа акыр схәарҭоума, аха уеизгьы иҟалаз еилыскаап ҳәа снеит. Маҵурауаа

дуқәак, аҧсыуаак, рыҧсахы ҧыжәжәо, рӡамѡақәа ҭыҵны ицо, ашҭа иқәгылоуп. «Ҳдырҧхашьеит. Аҧсуа ианбыкуз атәым иѡны даныѡналахьаз. Аишәачыс рхианы игылазар, зныки ѡынтәи иоуҳәеит ҳәа, егьа амла дакуазаргьы, дахатәомызт. Ҳаиаӡаахьеит, аҧсуаа ҳәа ӡәыр дыҟоума!» – даҕьӡоит руаӡәк.

Аиашазы, даараӡа исцәымыҕхеит. Ииуль азыҳәан ақырҭқәа аҧсуаа ишҳақәлазгьы, иаарҳәны, ҳара, дара ҳрықәлазшәа аҳәара иаҽуп. Уажәы ари аѡыза афакт анроу, адунеи иахдырҵәоит, ҳарҧхашьоит сгәахәт. Аха цқьагьы агәра сызгомызт.

Иеилкаауа сҽынасхеит.

Аѡны дыргылеит егргесаа.Идыргылеит Аҟәа акәым, Аҧсны инымхаӡо рзыҳәан. Избан? Аменшевикцәа рполитика анагӡаразы – егрынырцәынтәи иааганы рнырхаразы. Аѡны аанызкылазгьы аҧсуаа рымацара ракәӡамзаап, аинтернационализм ҟалазаап..

Исгәалазыршәаз, абраҟа сзалацәажәаз, убри аѡны Аҟәа аргылара азин анрырҭауаз, Аҟәа ақалақьтә Совет иахагылаз, хымҧада, даҧсуан, избанзар, шықәса ѡынѡажәа рҟынӡаахыс уаҟа иахагылоу аҧсыуаауп. Убри ауаѡ дааилкааны, абри аѡыза ацәгьара ҟауҵеит, уара узакәу шаҳдыруа уҳардыруеит, Аҧсны уҭиит ҳәа иаҳәатәӡами? Иазҳәода?

Рышьхәа еивҵоуп иаҳҧырхагоу апатуеиқәҵареи, ҳаицәыҧхашьаны, аиаша аибымҳәареи.

Азѡа зӡаз, иан дагеит рҳәеит.

Сѡызцәа ашәҟәыѡѡцәа иумҳәар акәын ҳәа исаҽҧнырҳәаргьы, зҵаарак салацәажәарц сҭахуп. Абраҟа иаҭыҧны, ианаалоны избоит.

Зегьы ҳақәшаҳаҭуп акы. Аҧсуа шәҟәыѡѡра аныҟамлауа аҽны инаркны иӡуеит, иҟалом аҧсуа милаҭ. Аҵәы налазҵогьы дубап, ашәҟәыѡѡра анҳамаӡамызгьы аҧсуаа ҳаҟан ҳәа. Ашәҟәыѡѡра змам, иаҧызымҵац ажәлар, ашәҟәыѡѡра аҧҵарахьы амѡа иқәуп, урҭ милаҭҵас ишьақәымгылац, раҧхьаҟа ирзыҧшуп. Аха ашәҟәыѡѡраҽы знык инеины, акыр шықәса ирыманы, дара рхаҭақәа рыҧсы ҭаны адунеи ишану, рхатәы бызшәала ашәҟәыѡѡра анырцәыӡ, уинахыс хазы милаҭк аҳасабала рыӡбаахә уаѡы изҳәом, ирыхьыӡхалоит: «Иҟан абасеиҧш амилаҭ» ҳәа. Урҭ иеиҧшхоит, акыр шықәса аҵеи изыҧшыз анхаѡы, аха аҵеи ссир данихша, игаӡара иахҟьаны, зҵеи ахьҭа дагаз.

Аурыс кьыԥхь аҿы иаахтны акырынтә иалацәажәахьеит ашәҟәыѡѡцәа рматериалтә ҭагылазаашьа. Ҳара ҳҿы, акьыԥхь аҿы акәым, еизара хәыҷыкаҿы иуҳәаргьы, ихы иҭоу аԥароуп ҳәа, уцәа ааухырхуеит. Асаби ихаҵа имҳәеит ахьҵа сакуеит, сзырԥхаша акы сыԛәҵа ҳәа, аб ҿимҵзеит, аҳәгьы иеимҳәеит ахәыҷы унаихылаԥш, ахьҵа дагоит ҳәа. Иҵәѡаншьап аатҵихит.

Аԥсуа шәҟәыѡѡцәа рҭагылазаашьа иаҳа уаѡы иеиликаарц азыҳәан, арҵаѡцәа рҳәашьа, алаԥшҿабатә хархәагас иаазгоит ҿырԥштәык.

Иреиҳау цәаԥҿыгоуп адоуҳатә мали аматериалтә мали реидкылара, аха зынҳаск ицәаԥҿыгоуп, ауаѡы ишьаиҵауа аимааи реиҿырԥшра. Адоуҳатә беиара арҿиаѡцәа шәҿаԥхьа аминауаҭра заа ишьҭасҵоит.

Уажәааигәа дәқьанк сныҵалеит. Акомиссиатә ахьҳын, аха уи аргамаду бжьахәаахәҭратә дәқьанын. Ҳара ҳҳәынҵқарра акы ахьҳны, иара, иаҳзымдырҳауа, даҽеакала ишыҟоу еиԥш, арҵ иреиԥшу адәқьанқәа, акы рыхьҳуп, изҿыҵәҟьоу, изакәыҵәҟьоу даҽеакуп.

Еимаақәак сылаԥш нарыԛәшәеит адәқьанаҿ. Ашьапылампыл асразы аԥхьахә зго ҳәа адунеитәи ачемпионат Италиа ианымѡаԥысуаз, телехәаԥшрала, иныбжьаршәны, арекламаз, иҳаманы иааҳамхәозшәа, ҳгәы ԥыржәаларц, амла иакуа аҿаҵа иԛьышә иныԛәкны, уара уҿы инҵоуҵар еиԥш, иааҟәымҵҳакәа иаҳдырбон убарҵ ашьаҵаԛәа. Афирма «Адидас». Ҟәрышьԛәак сԥьыба иҭоуп, ампыл асра акәым, напык иамоу анацәкьарақәа раҟарагьы астадион аҿы сымнеиц, аха абжьааԥны исышьасҵалар иабаԥырхагоу сгәахәын, ислыркырц слыхәеит аҭиѡы. Сара сзыхәан ирҳахыз ԥьушьап.

– Заҟа иаԥсоузеи?

– Абар ахә ахьану, – лхәеит аԥҳәызба, асовет хәаахәҭраҿы изласымбаҳац ала, аахәаѡ ҳаҭыр сыԛәҵауа, дысҿаԥхаҿаччауа. Ақьаад бгьыц снахәаԥшит. Агәра сзымгеит.

– Ииашаҵәҟьаны зыԛьи хышә иаԥсоума?

– Убриакоуп инхаз, хәба сыман. Ашьыжь иԛәсыргылан, инҵәахьеит.

– Иҭабуп, быххь згеит.

Снеиуан аԥсуа шәҟәыѡѡы иҭагылазаашьа сазхәыцуа. Ѡышә даҟьа маҷк иацны иҟоу ашәҟәы, аҭыжьырҵатә бызшәала иуҳәозар, жәа кьыԥхь бгьыцк инаҳауа аҭыжьырҵа дааараҳа изыбзиахар, хәԥсас иаԛәырҵоит х-нызқь мааҵ. Уи

ашәҟәыѡѡцәа бзиақәа, иеицырдыруа ҳәа ирыпҳьаʒауа рѡымҭақәа. Х-нызқь рҟнытә, амцхә уоуит, убеиахоит ҳәа, аҳәынҭқараа наимпыҭасны, алагалатә шәахтә нахьыʒҭаны, аҟып ҳәа иаахырхуеит хышә маат. Иаанхоит ѡ-нызқьм быжьшәы, аха изаанхаз аҟнытә акәымкәа, рапҳьа иаҳҭоит ҳәа иарҳәаз аҟнытә, ихырхуеит даҽа шәахтәк – апартиа дахьалоу азыҳәан. Уигьы хышә маат. Изаанхеит ѡ-нызқьи пшьышә маат. Уаҟагьы даанрыжьуам, аимҭәаѡ иҕба иақәтәоу агәаҟ. Рапҳьаʒа иуқәнагоит ҳәа иарҳәаз, х-нызқь маат ҳәа дандыргәырҕьаз аҟнытә еиҭа, даҽа шәахтәк идыршәахуеит – азанааҭеидгыла дахьалоу азыҳәан. Инеихырхуеит даҽа хышә маат. Изаанхеит ѡ-нызқьи шә-маатк. Реиҳа ирацәаны иѡуа шәҟәыѡѡызар, ѡышықәса рҟнытә зныкоуп ашәҟәы анизҭыҭуа. Уаҳа алшара амам апсуа шәҟәҭыжьырҭа.

Ҳаиасып уажәшьҭа аимааи ашәҟәи реиҽырпшрахь. Ѡышә даҟьа иҟоу ашәҟәы ҭзыжьыз апсуа шәҟәыѡѡы изаахәаʒом афирма «Адидас» иҭнажьыз аимаақәа ѡба.

Иааҳгап даҽа ҽырпштәык. Шамахамзар, апсуа шәҟәыѡѡцәа зегьы амаҭурақәа ирылоуп. Урыстәылеи, Қыр-ҭтәылеи, шамахамзар, ашәҟәыѡѡцәа амаҭурақәа ирылаʒам. Иҟалазеи, апсуа шәҟәыѡѡцәа ҳкариеристцәоума, акабинетқәеи амчрақәа ҳампыҭакреи бзиа иаабауама? Апсуа шәҟәыѡѡы амаҭура даламлар, амза анаанҭәауа уалафахәык имоур, ихы изныҟәгауам. Арахь амаҭура иаамҭа ахьицәагауа иахҟьаны, ииѡырц ииҭаху, абжагьы изыѡуам, ииҳәарц ииҭаху, игәы ишҭоу инҭапсуеит. Амаҭура дахьалоу ичҳап, уи амаҭурагьы уаѡҭас дазныҟәнагондаз. Даҽаʒәы ҽырпштәыс даазгар игәы нсырхар ҳәа сшәоит аҟнытә, схаҭа схы ҽырпштәыс иаазгоит. Иаарыцқьаны шықәсабжак уалафахәыс исоуа, маатк ахымхкәа исҭәахуазар, нас даҽаʒәы исиҭар, ма ҷьара исзырҳар шә-маатк, убасҟан иаахәаны исышьасҭоит хыхь зыʒбахә сҳәаз аимаа. Убасеипш иҟоу ѡ-еимаа заҭәык рзыҳәаноуп есышьыжь, аѡны, аѡырҭа астол ааныжьны, уара уаха сымам, амаҭура сазыпшуп ҳәа икажьны, усура сызцауа шықәсы наҟьак. Уи сара, маҭурала ирацәаѡны ашәҟәыѡѡцәа иреиҳау, уалафахәгьы аʒәырѡы среиҳаны изауа. Уажәшьҭа шәара шәазхәыц егьырҭ рҭагылазаашьа зеипшроу.

Апсабара ирнаҭаз, рыжәлар рымаҭ аура иазыркышаз рбаѡхатәра абжа аиҭабжагьы рзаамырпшыкәа, ирѡышаз

рзымыԝзакәа, дара раҟара абаԝхатәра змам рԝызцәа аурыс шәҟәыԝԝцәа том рацәаала ашәҟәқәа анҭрыжьуа аамҭазы, дара урҭ рыбжагьы рзыҟамҵакәа, аԥсуа шәҟәԝԝцәа ахьаанхауа зыхҟьауа абри ауп. Рбаԝхатәра аматҵура ирцәафоит.

Уажәы, аԥьырмыкьатә економика аныҟалалак, рҭагылазаашьа иаҳагьы еицәахоит.

Еиҭаххәахып. Аԥсуа шәҟәыԝԝра аныҟамла, ианеиԛәыцәа, аԥсуаа милаҭк раҳасабала рызбахә уаԝы изымҳәо иҟалоит. Адунеитәи аҭоурых иадыруеит убасеиԥш афактқәа, жәларык, ҳәынҵқаррак, даҽа жәларык, даҽа ҳәынҵқаррак анапаҵаҟа ианыҟалалак, атәра ианҵашәалак, реиҳа иеиԛәрхатәу, реиҳа ихьчатәу ҳәа изыхзызааua рхатәы бызшәала ашәҟәыԝԝроуп. Аҷырԥштә азыхәан хара ҳазцарызеи. Ишьаарҵәыраз ашәышыԛәсаԛәа иргәылсны, иахьауажәраанза аԛырҵԛәа қырҵԛәаны, аерманцәа ерманцәаны ааазгаз рышәҟәыԝԝроуп, рхатә бызшәоуп. Ианеиҵаха жәантә рыла аԥсуаа ҳаҵкыс иеиҳауп агырԛәа... Урҭ автономиа акәым, аидгылатә республика роуан, асовет аамҭа анааи, рхатә бызшәала ашәҟәыԝԝра рымазҭгьы, ҳара хазы милаҭуп, ҳхатәы бызшәа, ҳхатәы шәҟәыԝԝра ҳамоуп, ҳхатәы школԛәа аарттәуп ҳәа рызхәазҭгьы. Еиҭасҳәахуеит, ашәҟәыԝԝра змауц, иаԥызымҵац, урҭ ртәы хазуп. Уахь амԝа иԛәуп, аха уаҟа инеины изцәызыз, рмилаҭтә хәышҵаара неиԛәыцәеитоуп. Иахьатәи аԥсуа шәҟәыԝԝра аҭагылазаашьа уаназхәыцлак, убри иахҟьаны, ԥхьаҟатәи аԥеиԥш зеиԥшрахаша ҳәа ухаҷыианааугалак, уазкылымсыр ҟалом хшыԝҵакык. Аԥсуаа ма макьана иахьынзахәҵоу иаҳзеилымкаац ҳхатәы бызшәала ашәҟәыԝԝра иаҵанакуа, убри иахҟьаны, аԥсуа шәҟәы изыԥсоу аҟара пату ақәым, мамзаргьы хазы милаҭк аҳасабала ԥхьаҟа ԥсынҵры ҳамам ҳәа ианышәахьеит, ргәы кадыршәхьеит. Аԥсуа шәҟәыԝԝра аҷыцәаара амԝа иануп ҳәа сара исзырҳәаз, ашәҟәыԝԝцәа рматериалтә ҭагылазаашьеи, ԥсабарала рцәа иалоу абаԝхатәра абжа аиҭабжагьы аадырԥшыртә аамҭа ахьрымам рымацара ракәзам, урҭ ирыҵаркуа шмаԛымгьы. Ирацәоуп изыхҟьаԛәо, ахәышҵаара азы аҵалара иахьаҷу. Иԛоуп зиааира мариам аобиективтә мзызқәа, аха иԛоуп зиааира усҟак иуадаԝқәам анапы адкылазар, иаарласны уаԝы иҟаиҵаԛәаша, аԥсуаа ҳхала иҳалшаԛәо. Аха урҭқәа зегьы уаԝы дабарылацәажәауеи, иабеиҳәауеи? Изусҵәада убарҭ,

аѡны аргылара ҳшаҷыз, иҳазгәамҭазакәа, уаҳа изеиқәымлауа, иҷыцәаар ҟалоит ҳхәышҭаара зҳәауа?

Аҧсуа милаҭ иахьатәи рхьааи, рҭагылазаашьеи, рыгәҭыхеи Аҧсуа театри, дгьыли жәѡани раҟара ишеицәыхарахаз иалацәажәода, иҟашәҭо закәзеи, арепетициақәа зламѡаҧыжәгауа иарбан бызшәоу, асценаҷынтә ишәҳәауа закә аҧсышәоузеи, ишәцәажәашьоузеи, ҳхатәы бызшәа ҳгәы ахшәыршәарц шәаҷума, аҧсуа шәҟәыѡра шәышҧазыҟоу ҳәа разҳәода?..

Уажәааигәа Ауадҳара сыҟан. Агәарҧ аҷы ҳаидгылан хаҭаки сареи. Анацәеи ахәыҵқәеи ирацәаѡны ашҭа иқәын. Реиҳараҳаѡык аҧсыуаан.

– Сзызхәыцуа уасҳәап? – ҷааиҭит ахаҭа. – Ҳаҧсуа ҳәсақәаирацәаѡны рыгәра сызгом... Уаҳа иахысҳәаара сыздыруам. Рхаҭақәа аҧсыуааup, рхацәа аҧсыуааup, ирыхшо аҧсыуа хәыҵқәаҳам.

– Ишҧаҧсыуа хәыҵқәам?

– Мап, лхәыҵы дшаҧсыуам лдыруеит азоуп аҧсышәала дзимацәажәауа. Иди суда, Ахрик, анылҳәауа, лыҭәѡанах ҭабгааите, ааи, нан, лҳәар иаҳа иҧшҳаҳами? Аҧсуаа дызрыламгыло, даныѡеидаслак, сыбжамҩамны сзыбааҳазеи ҳәа иан илаҩҧниҳәартә... Иуҳәозеи уара! – иҧсахы ҧыжәжәон.

Исгәалазыршәаз, убарҧ анацәа, анаҟа-араҟа инеизга-ааизган даҩа формак азырҧшааноума, ҳаҭәѡан аҭхра шәзаҷузеи ҳәа иразҭаауада?

Аҭыхәтәан даҩа ҷырҧштәык.

1954 шыҟәсазы аҧсуаа ҟәҧарала идырхынҳәит раҧхьатәи ралфавит. Егьи, аҟырҭуа алфавит ала аҭара зҭоз, аҧсышәала изамыҧхьо иаанхеит. Изҭаз ыҟоуп, аха иззымҭазгьы рацәаѡуп. Убри абиҧара иаҭанакуа иахьагьы амаҭурақәа ирхагылоуп. Ирыхьыз, ирхыргаз еилкааup аҟнытә, уаѡы иранаижьуеит. Иҟоуп урҭ атрагедиатә шыҟәсҟәа ирхаанымкәа, уадаѡра дукгьы иаҟәмшәаҳакәа, аҧсышәала изымыѡуа, изамыҧхьауа. Иашоуп, уара упаспорт ала уаҧсыуоуп, аха иҟоуп даҩа паспортк – ухатәы бызшәала аѡра, аҧхьара, убри ахьумам аҟнытә, угәы иалымсын, аҧсуа иахьиҭыҧу амаҭурагьы ҳазуҭом, ҳхаҭарнаксгьы уаҳзалхуам ҳәа иазҳәауада, убри ҧҟарраны аҟаҭара зылшауада?

Ишысҳәаз еиӈш, имцу, иаҳӈырхагоу апатуеиқәҵарақәа шҳамоу еиӈш, иҳамоуп иаҳӈырхагоу даҽакгьы – иахьаҵахыугьы иахьаҵахымгьы агәеибашаҵара ҟаҵаны, иаахтны аиаша аибымҳәара. Уи аʒәы дналҵны аҳәара ицәыцәгьоуп, дырралагьы зыхшыѡ азхауа иӈшаара мариам.

Издаҳҵода?

Сгәанала, зыʒбахә сымаз аилазаара, инықәрӈшшәа *Аламыс* зыхьʒысҵаз. Иҟалоит *Аӈсуара* ахьʒуҵар иаҳагьы ианаалозар. Иаҳҵахума убасеиӈш аилазаара? Ҳахшыѡ неилаҳҵап.

«Алашара», № 11, 1990

ЗЕГЬЫ ДҲАӈХЕИТ

Уи ауаѡ иӈсҵазааратә мѡа анхыркәшаха, сара дахьынʒаздыруала, иусқәа еихшьаалауа санизхәыц, зегьраӈхьаʒа схаҽы иааит ажәаӈҟа: «Аҽы ӈсыр, адәы аҵынхоит, ауаѡы дыӈсыр – иажәа». Шьоҵа Шьакаиа дреиуамызт ажәа амаҵ азызуа ашәҟәыѡѡцәа, мамзаргьы аҵарауаа. Аха уи ажәаӈҟа иара изкхоит, ажәа азыҳәан Пушкин ииҳәаз анугәалауршәалак. «Ажәа – аригьы усуп», – иҳәеит уи. Аӈсуаагьы, ҳәарада, ҵакыс иарҵаз убри ауп. Иарбанқәоу ажәас, ус дус уи ауаѡ иҵынхауа, дызхааныз ауаа ҳаҵырқәҵара дула аҵыхәтәантәи имѡахь инаскьагара даӈсазтәуа, насгьы ӈхьаҟатәи абиӈарақәа дызларгәалашәаша? Уи ичаӈеит, наʒаʒа аӈсуаа ирхамышҵуа иҟаҵаны инижьит ѡ-ус дуʒʒак. Раӈхьаʒа аʒбахә ҳәатәуп, усҟакҵәҟьа инеиужьны ажәлар ирзымдыруа, аха ахааназ ӈсра-ʒра зқәым, дарбан аӈсуа маҵурауаѡызаалак аʒәгьы иҟаимҵацыз, иара напхгара азуны, иеиҽкааны, ишахәҵаҵәҟьз еиқәыршәаны ишырҳәо еиӈш, ахаҳә еиҟәнажәо иѡны ишьҵеиҵаз аҵоурыхтә документ ду. Зыʒбахә сымоу ирхәанчоу Аӈсны атопонимика ашьақәыргыларазы жәашықәса инареиҳаны уажәаӈхьа иеиҽкааз акомиссиа иҟарҵаз адокумент ауп. Убри акомиссиа хантәаѡыс даман иара, аӈсуаа рҵеи ду Шьоҵа Шьакаиа. Уи идыруан амаҵурауаѡы изыҳәан реиҳа ихадаз – аус аҟаҵашьа. Иажәа рацәамызт, аизарақәа рҽы, шамаха, дцәажәо дубомызт. Сшаӈсыуа патриоту ҳәа игәы дҵасуамызт, амаҵура азыҳәан, схаҵа исзеиҕьхап ҳәа Аӈсны дгьыл ҽаҵак имҵицызт, тәымк дааганы дҵеиѡуамызт.

Абна алымҳа амоуп рҳәоит, ауаҩы иусқәа зегьы абнатоура иаҩызоуп, аха дарбанзаалак дызусҭоу ажәлар заманалаҵәҟьа ирдыруеит. Шьоҭа Шьакаиа аус ахьааиухьаз, еиҳарак Тҟәарчал аиҳабыс даныҟаз, мамзаргьы Очамчыра арион данахагылаз, абасеиҧш ацәгьара ҟаиҵеит ҳәа реиҳа дызцәымҭызгьы фактк рзаагомызт. Иман даҽа цәаҩа дукгьы, сара еиҳараʒак схызхуаз. Уи иаадыруа амафиақәа дрыламызт. Дрыламызт акәым, дырҽагылан, даргьы дырцәымҭын, изныкымкәа ихәаҽра иалагахьан. Хыхь зыʒбахә сҳәаз, акариеристцәа амҩа зырымҭаз, иара хантәаҩык иаҳасабала инапы аҵаҩны иаанижьыз адокумент ду аамышьҭахьгьы, иҟоуп даҽакгьы, даҽа ус дуʒʒакгьы, сара абри ажәа сзырҳәаз. Уи иаҳа ауаа еицырдыруеит. Абар уажәшьҭа жәашықәса инареиҳаны аҧсуа делегациак ҷьара ицома, мамзаргьы Аҧсны сасцәа дахьқәак аҭаама, иреиҭьу ҳамҭас ҳәа инаҳдыркуеит афото-шәҟәы ду «Абхазиа». Уи ашәҟәы атекст рҩит А. Гогәуеи В. Ҧачлиеи. Афотоқәа авторс дрымоуп Н. Рахманов. Урҭ иҟарҵаз аус ласырҟәуа акәым, аха иуҳәар ауеит, Шьоҭа Шьакаиа ишәҟәы ҳәа, избанзар ашәҟәы аира зегьы зыбзоуроу иара заҵәык иоуп. Зегьы еиҽикааит, зегьы ҟаиҵеит. Маҵурала зегьы дышрылкаамыз еиҧш, аҧсуа патриотизм аганахьалагьы днарылкаамызт. Аха уи дреиуан аҧсуара иашаҵәҟьа ҵәатәы шьаҟас иамақәоу, еиқәырханы изку. Схаҽы иаанхеит аҵыхәтәантәи ҳаицәажәара. Изхысҳәааз заҳҭахузеи, аҽны сгәы кыдгылаʒаны сыҟан:

– Сара сбырзенызҭгьы, мамзаргьы сауриазҭгьы, мышкгьы саангыломызт, сықәҵны сцон. Изылшода ари зегьы ахыгара, – сҳәеит.

– Ара ушыҟоугьы, ушаҧсыуоугьы емиграциа уцар ауеит. Ус ицақәаз узымдырʒои? Ҷьоукы иҟагьы иҟамгьы акоуп. Аҩнуҵҟатәи аемигрантцәа, – иҳәеит дааҧышәарччан, нас инациҵеит: – Дасу Анцәа дшишаз дыҟазароуп.

Ихсыркәшарц сҭахуп уи ауаҩ иҧсҭазаара аҟнытә даҽа ҽырҧштәык ала. Азҵаара дуʒʒа ахьыʒбахаз Аҧсны аҵыхәтәантәи асессиа уаҵәы иҟалараны ишыҟоу, ҳәарада, зҵаарақәасгьы иқәгылоу, иара иҟазаара шаҟа иаҭаху. Аха ахатәы ус, ахатәы ҧсҭазаара... Аҽны Иугославиантәи Москва иаараны иҟан уаҟа, Иугославиа ирымоу иҧҳаи имаҭеи. Имаҭа хышықәса ихыҵуеит. Зныкгьы димбацызт. Урҭ ҳтәылаҽы ианаанхо, мышкы заҵәык акәын. Ашьыжь иаауан, ахәылҧаз ихынҳәуан. Дырзыҧшын Шереметиево аҳаиртә

баҕәазаҿы, иаабаны, нас Аҧсныҟа дхынҳәырц. Цас иауазшәа, иугославиантәи иаараны иҟаз аҳаирплан аара, адырҽаҿныҟа иахыргеит. Адырҽаҿны зыхьӡыз, ишысҳәаз еиҧш, Аҧсны асессиа аныҟалоз амш акәын. Знызаҵәыкгьы зыбла дҭамҧшыцыз имаҭа ибара азыҳәан мацара акәмызт, уи асессиахь дмаар ауан хәы змаӡам даҿак азыҳәангьы. Аҿыхәшәтәразы Москва дыҟазар акәын. Зегьы рыгәхьаа мкыкәа, ауха Аҧсныҟа дхынҳәит. Илахь еиқәны иуирбаӡомызт, аха ииҳәаз, даара илахьеиқәҵаган: «Издыруеит смаҭа зны заҵәык иадамхаргьы дшысзымбо. Агәабзиаразы сусқәа ҿеим. Дара даҿазны ианзаауа, усҟан сара...» Убас егьыҟалагәышьеит.

Хьӡы игарцоуп ахаҵа дзиуа рҳәеит. Шьоҭа Мама-иҧа Шьакаиа ихьӡ-иҧша аҧсуаа рҭоурых аҿы инзырхаша аусқәа иҭынхеит. Иахраҭ бзиахааит.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1990

АБЗИА ИҬАХУШӘА...

Ақырҭуа националистцәа ҿахәҳәагас ирымоу агазеҭ «Зариа Востока» (ииун 15, 1990) ианын Тҟәарчал абанк аиҳабы Нодари Салиа истатиа «Наше главное достоиание» ахьӡны. Автор излеиҳәауала, аҧсшәа идыруеит. Убри аҟнытә аҭак иасҳәарц сыӡбеит аҧсышәала.

Устатиа, уара утәала даараӡа иргызмалны иуҽит. Убасҟак ажәа бзиақәа, ажәа ҳаракқәа уҳәеит, иаҧхьауа ахәыцха имоукәа, дгәырҕьаҵәа инапқәа узеиниҟьартә. Аха ушнеиуаз, анапеинҟьабжь иалыҽны аҧсуаа ираҳарым анугәахәуаз аамҭазы иуҳәарц иуҭахыз, угәы иҭаҵәҟьаз ажәак ҽажәак рыла иныбжьауршәит, иара ус иааумҽатәшәа, ҿынла илашоуп, мамзаргьы уахынла илашьцоуп ҳәа уаҽы иҳәар еиҧш.

Ах, шаҟа игәырҧшаагоу ажәақәоузеи уи ухшыҽҵак хада злаҭауҳәҳәаз! Уара иуҳәоит: «Не лучше ли люди дорогие, вместо того, чтобы спорить о том, кто пришел первым на эту грузинскую землю, заниматься изданием интересных самоучителей и словареий, поставить дело так, чтобы люди сами тянулись к изучению языка, богатств культуры своего соседа»

Гхас иухьыз, абанк аиҳабы Салиа, аҧсуаа ажәа ҧшӡақәа расҳәар, нас ани, сара исҳәарц исҭаху, ныбжьасыршәыргьы,

усҟак рыхшыԥ азырышьҭуам ҳәа уҙбеит, аха иҟалаз уи ауп, шыԥсыԥсыԥ, ԥышыԥсыԥ рапҳьа иубац ракәҙам аԥсуаа, урҭ акырҙа рҿеиҭаркит. Аԥсуаа рысасдкылара, уаԥҭас иахьрызныҟәоз уҳәа рхы иархәаны ақырҭуа национализтцәа ууанҙа иҟарҭацәааз, уажәшьҭа ирзырур рымуа иалагахьеит. Ажәа ҭлапҟацәа ирыҭаҭәахузеишь ҳәа ԥаса аасҭа еиҳа иазхәыцуеит. Излоуҳәауала, уара абызшәацәа рацәаны иудыруазаап, аҭоурых уазҿлымҳазаап. Ус анакәха, ҳәарада, иудыруеит адунеитәи аҭоурыхгьы. Иусҭарц сҭахуп зҭаарацәак. Иузаагару адунеи аҿы даҿеа ҿырԥштәык жәларык ԥагыланы зынҙаск дара ирзааигаҙам даҿеа жәларык ишәҳәауа абызшәа ҳара ҳтәоуп, шәызқәынхауа адгьылгьы ҳара ҳадгьылоуп ҳәа рарҳәахьаны? Уара аԥсшәа уҭеит, ақырҭшәагьы, ҳәарада, иудыруеит. Ишԥоубои урҭ абызшәацәа, еиԥшума? Уажәшьҭа ишсоуҳәара ақырҭуа национализтцәа ишырҳәауа еиԥш, Аԥсны зыхьзу адгьыл аборигенцәас иамазар ақырҭуагьы аԥсуаагьы, акыр зқьышыԥсыԥ раахыс урҭ араҟа еицынхозҭгьы рбызшәацәа еиламлакәа, бызшәак алымҭцыкәа абасҟак еицәыхараны ҟалашьа амазу?

Агазеҭ аҿы иуҳәаз хыхь иаазгаз уажәацәа, ираԥсышәаны иуҳәозар, абас еиҭоуҳәар ҟалоит. Сасра уахьнеиз аԥшәма иашҭа уанынҭала, араҟа иаԥшәымоу уара уакәу, сара сакәу аилкаара аҭкыс, усасны усҭазар, сашҭаҿы бзиала уаабеит, уааи, ҳнатәап, ҳааицәажәап. Ҭаны, ԥаса-ԥаса, абасеиԥш уҳәаргьы аԥсуа аҭак уиҭомызт, дсасуп асас анцәа диԥызоуп, ихәҭам акы иҳәазаргьы, ианажьҭәуп иҳәон, избанзар, ихаҭа дызлауаԥы ламысыз ала, иашҭа иҭалазгьы аламыс имоуп ҳәа диԥхьаҙон. «Ари ақырҭуа дгьыл аҿы» аԥсуаа мааиҙеит, ари аԥсуа дгьыл аҿы иааит ақырҭқәа иахьааизгьы азмырхакәа, иааҳәны, ари адгьыл ҳара ҳтәы акәын, шәара шәоуп исасцәоу ҳәа иааҳҿагылт умҳәозар. Бзиа ҳшубауа ҳәа агаҙа ижьага ажәақәак нацҭаны, урҭ, ақырҭуа национализтцәа ашәа нарыцуҳәеит уаргьы. Сара схәыҵра мԥасит Тҟәарчал. Уаҟа уара ужәлантәқәа нхоны исгәалашәауам. Ус анакәха, уахь унанагеижьҭеи уамак ҭуам. Шьыри, шаҟа исҭахузеи иугәалауршәарц, уахь уаннеиуазгьы иуҳәауаз ашәа абри аԥыза акәзушь.

«Аԥсны ҟаԥшь», 1990

АЦӘЫКӘБАРҚӘА АНЕИЦЫЛАЛАК

Амилаҭ рҭоурых азыҳәан, ашықәсқәа ракәым, мышкгьы, сааҭкгьы акыр аҭанакуеит.

Аҧсуаа грас иҳамоуп ҳҭоурых еснагь архәыҷра, армаҷра, иҟоу, иҳамоугьы инагырханы, иааларҟәшәа ахцәажәара. Жәаҳәарада, узлаҟам ала аҽхәара, амцхә аҽырҧагьара уаҩы дарҧшӡом. Ицәаҧҽыгоуп иҟам-иным аҳәара, аҩра. Ҳмилаҭтә ҟазшьа аанарҧшуеит ажәаҧҟа: «Дтәаны ирымбаз дгыланы ихы дирбеит». Ари ламысуп, уаҩроуп аӡәы идкыланы уахәаҧшуазар, аха амилаҭ рыхьӡ-рыҧша аӡыргараҽы, ржәытәрҽатә аҳәара, аҩра ашҟа аиагараҽы – даараӡа иҧырхага дууп.

Ҳарҟәаҭып азқьышықәсақәа зхыҭуа ҳматериалтәи ҳдоуҳатәи баҟақәа. Иаҳҳәарым Г. Турчанинов иҟаиҭаз аартра аҧсуаа ҳаҩнуҭҟа иахьынӡахәҭоу адгылара ахьамоуз. Иаҳгәалаҳаршәарым усҟацәак аӡбахә шаҳамҳәауа Аҧсуа ҳәынҭқарра. Ҷыдала убри мацара иазку аҭарадырратә усумҭақәа, ашәҟәқәа ахьҳамам. Усҟак хара ҳцарым. Сырзааҭгыларц сҭахуп қәрала ирхыҭуа ала урыхәаҧшуазар, абиҧарак, ҩ-абиҧарак ирхыҭуа аҟара зхыҭуа акультуратә баҟақәа, урҭ рҭоурых. Иналкааны аӡбахә сымоуп аҧсуа периодикатә кьыҧхь қәрас иахыҭуа, нас иахьа ишаадыруа.

Абри уалацәажәарц азыҳәан, иааумҩатәшәа акәзаргьы, унхьамҧшыр ауам ажәытәрахь, нас уи ажәытәра ишазыҟоу ҳара ҳаамҭа.

Зегьы нарҳәы-аарҳәны, аҳа аҭәа аҽалоит, аҭәа аҳа аҽалоит ҳәа ианаҳдырҭоз, мап зҳәаз ҧсышьацәгьа анрырҭоз аамҭақәа раан, ишәҭыкакаҷуан даҽа теориакгьы. Амилаҭ хыҧхьаӡарала шаҟа имаҷу убасҟак ихәыҷызароуп рҭоурыхгьы, хыҧхьаӡарала шаҟа ирацәоу, рҭоурыхгьы убасҟак идууп ақәра рацәа амоуп. Убри аҟнытә, аҧсуаа ҭоурыхла ҳреиҭазар акәын хыҧхьаӡарала ҳзеиҭоу зегьы. Ари атеориа иахылҭит, иарҽиеит уаҩы ихаҽы изаамгаша амцқәа ацәгьоурақәа.

Уара ужәладоуп, ушьҭрадоуп, уҧсадгьылдоуп уани уаби ҳәа иудыруа уара узыхшаз ракәӡам, укашәарахны урааӡеит ҳәа ауаҩы дшыхәыҷу инаркны иоуҳәалар, дужьалар, дандухалак, аиаша анеиликаалак дахьужьоз азыҳәан угәаҕ шьҭихуеит. Изхысҳәаауа, абольшевикцәа рпартиеи ажәлари убас рыхьра иаҽуп ҳаамҭазы. Шаҟа аиаша еилаҳкаауа убасҟак ҳгәы ахшәоит ҳашнеи-шнеиуа агәаҕгьы ҳкуеит.

Иааҳгап ҷырԥштәык. Аԥсуа культура аҭоурых аҷы аҳра ауан теориак. Аԥсуа литература, аԥсуа театр, аԥсуа ансамбль уҳәа, ажәакала, реиҳа ихадаԛәаз зегьы ирыхцәажәауан асовет аамҭа иахылҵит, рыҷиара, рзырҳара, рцәырҵра зегьы зыбзоуроу Октиабртәи ареволиуциа аидеиаԛәа роуп, Аԥсны асовет мчра аиааира анага ашьҭахь иҟалазоуп ҳәа. Ари амц иахьа уажәгьы ԥьоукы-ԥьоукы мап ацәырымкыц. Аҭоурыхтә фактԛәа иҳарҳәауа зынӡаск даҵакуп. Асовет мчра Аԥсны иааиаанӡагьы иҳаман ашәҟәыѡра аҷиара иалагахьан аԥсуа сахьаркыратә литература аԥсышәала апиесаԛәа рыѡхьан, аспектаклԛәа ыԛәдыргылахьан, ажәакала, шаҟа ирласны аиаша ҳәахауа, убасҟак иазеиԛуп ажәлар рдоуҳатә гәабзиара.

Ҳҳәынҵԛарра ду зегьы аѡнуҵҟа иҟаз атенденциа маԥызшәа, иаҳзымхозшәа, аԥсуаа ӡзыҳәан инаԥлеит даҵакгьы. Егьырҵ ажәларԛәа имцу ажәаԛәа рыла агәы ҟарҵалара акәын жәибжь шыԛәсазтәи ареволиуциа. Агәы ҟарҵалар акәын адиктатура. Шәыссируп, шәынцәоуп, насыԥ ҳашәҵеит ҳәа рарҳәалар акәын абольшевикцәа. Аԥсуаа, убарҵ ирҳәауаз инаҳзаԥлеит даҵакгьы. Ргәы ҟаҳҵалар акәын ақырҵуа меншевикцәа рхылҵшьҭрақәагьы. Иаазгоит ҷырԥштәык. Аԥсуа театр ахы ыҵнахит ѡажәиак шыԛәса инаркны ҳҳәеит азнык азы. Ус анаҳҳәа, иашоуп, уи бзианы иҳашәҳәеит рҳәеит абольшевикцәа. Аха игәааит ақырҵуа меншевикцәа рхылҵшьҭрақәа. Ишԥаҟаҳҵагәышьоз. Иҵегьы агҳархеит аԥсуа театр ақәра. Аԥсуа артистцәа, арежиссиорцәа Қарҵ ицаны, аҵара иалганы ианаа, ақырҵцәа анҳацхраа ашьҭахь, даҵакала иуҳәозар, Аԥсны Қырҵтәыла ианаларҵа ашьҭахьоуп ҳара атеатр анҳау ҳәа аҳәара ҳаналага. Мцык инаԥлеит даҵа мцык. Абарҵ амцқәа зегьы ҳҳәалар акәын ҳкультура аҭоурых иагырхауа, иларҟәуа, ирмаԛуа, ҳхала иҟаҳҵазгьы даҵа ԥьоукы иҳарҵазшәа иаԥҵауа.

Абасеиԥш зҳәааз, изыѡуаз срыԛӡбауам ираҵԥнысҳәом ажәаԥҟа: «Ар ирнымиаз дхаҵа ҟәҟәоуп» схаҷы иааганы. Аӡәы дналкааны акәым, ажәлар шеибгоу ирбаандаѡны ианхырҵоз аамҭазы, амаҳагьараҵәҟьа ҟазҵаз изыууазеи акәымзар, егьирахь, амилаҭ ркультура аҭоурых иагырханы иҳәеит иҟаҵәҟьаз изымҳәеит ҳәа уаԛоу аҵԥныҳәа риҵеит. Аха уаѡы иранеимыжьша даҵакуп. Аиаша аҳәара иаамҭахеит. Уажәшьҭагьы аиаша зымҳәаз, уажәшьҭагьы аҭоурых зырхәанчаз уи иоуп гәыбԛан зҭатәу.

Акгьы шьақәсырҕәҕәом. Исымоуп азҵаарақәа. Сахьиашам, шәара ишәҳәап.

Салацәажәарц сҭахуп аҧсуа периодикатә кьыҧхь аҭоурых аҟнытә фактк.

Қәрас иамоузеи, иахыҵуазеи аҧсуа периодикатә кьыҧхь?

Аҭак, ишыжәдыруа еҧш акыр аҵанакуеит амилаҭ ркультура аҭоурых азыҳәан.

Аҧсуа ашәҟәыҩҩра цәырҵит азежәтәи ашәышықәса хынҩажәатәи ашықәсқәа ралагамҭазы. Уи дыруп. Раҧхьаʒатәи аҧсуа сахьаркыратә шәҟәы ҭыҵит 1912 шықәсазы . Аха ианбалагеи апериодикатә кьыҧхь? Уи азыҳәан иҳарҳәауа абанʒамцу, аиаша иарбану?

Ҳнапаҿы иаанаҳкылоит ҳаҧсуа газеҭ заҵәы «Аҧсны ҟаҧшь». Знык иаҳмаҳаз ҷьшьаны, ҩынтәгьы ҳнаҧхьоит алозунг: «Атәылақәа зегьы рпролетарцәа шәҿеидышәкыл!» Уи алозунг азыҳәан ҳгәаанагара даҿазны ҳалацәажәап. Ҳҿынаҳхап. Нбан дула иануп ахьʒ – «Аҧсны ҟаҧшь».

Ирҳәоит, ажәа «аҟаҧшь» ацызҵаз Миха Лакрба иоуп ҳәа. Сгәанала, усҟантәи аамҭазы даараʒа иманшәалаз, аамҭа иақәнагоз ажәа азиҧшааит. Иабаанагеи ажәа «аҟаҧшь»? Урыстәылан, Пензатәи агәберниаҿы 1861 шықәсазы ақәгылараан бираҟҵас ишьҭырхит. Октиабртәи ареволиуциа ашьҭахь, ҳәынҭқарратә бираҟ ҧштәыс иҟарҵеит. Убри аҧштәы аҿаанахан ҳара ҳҟынʒагьы иааʒеит. Раҧхьаʒа, сгәанала, Аҧсны иаанагеит 1921 шықәса, март ҧшьба, Ар Ҟаҧшь Аҟәа ианааи. Уи символра азнауан абольшевикцәа рдиктатура. Иахьанʒагьы убас иааит. Ҧштәыс абираҟқәа ишрымоу макьанагьы ҧыҭраамҭак ицозар акәхап. Аха иабанʒаиашоу агазеҭ аханы, ажәа «Аҧсны» анаҩс иахьацу? Аҟаҧшь аҧсуаа символс ирымамызт. Уимоу егьахыччон, ажәытәан. Иҟалап, ашьа аҧшшәы ахьыргәаланаршәоз, аҧсуаа ашьакаҭәара иахьырмилаҭ ҟазшьам иахҟьозҭгьы. Убри аганахьалагьы ажәа «аҟаҧшь» анаалауам. Иҟоуп даҿакгьы, уи аҵкысгьы иеиҵамкәа изҵазкуа. Ажәа «аҟаҧшь» анацырҵоз, агазеҭ ахьʒ мацара акәʒам ирыҧсахыз. Иаалырҟьаны идырхәыҷит ақәрагьы. Агазеҭ «Аҧсны» аҭыҵра иалагеит 1919 шықәсазы. (Абри ашықәс, абри амш, раҧхьаʒа аҧсуа газеҭ анҭыҵыз – ҧеруал 27 аҧсуа периодикатә кьыҧхь азыҳәан иныҳәа мшны иазгәаҳҭалар замуазеи?) Уаҟагьы иаанымгылеит ажәа «аҟаҧшь» анацырҵа иҟанаҵаз ацәгьарақәа. Агазеҭ аҵакы аганахьалагьы аҿаҧсахит. Иаанахәеит ҩ-ҧштәык.

Аҟаҧшь – абзиа, уи инаҽагылеит даҽа ҧштәык – аиқәаҭәа. Ауаҩы ма дыбзиоуп, ма дыцәгьоуп. Ажәытә аамҭазы зегьы бааҧсын, аҽатә аамҭазы зегьы бзиоуп.

Аиҭакра иаҳзаанагеит ҳазқәымгәыҷӡоз. Ацензура аҧыххеит. Агазеҭ уажәшьҭа аҭакы аганахьала иаанахәароуп еиуеиҧшым аҧштәқәа, аҧштәқәа зегьы.

Ажәа «аҟаҧшь» анамаҳхлак, ириашахоит ирхәанчаз аҭоурых ҭабырг. Аҧсуаа символс ирымамыз аҧштәы наҟ иаҧыххеит. Иҩбахаз, агазеҭ аҭыҭра ианалагаҭәҟьаз – 1919 шықәса ашҟа ирхынҳәхоит. Ихҧахаз, аҳәара мариахоит даҽа иашак. Агазеҭ хациркит Дырмит Гәлиа. Агазеҭ «Правда» иануп ихацзыркыз дызусҭоу. Убас ануп «Литературнаиа газеҭгьы». Избан, ҳара ҳгазеҭ хацзыркыз ихьӡ занаҳамҭозеи изаҳмырхынҳәуазеи уи иахьӡҭәҟьаз? Изаҳамҳәозеи қәрала иахыҭҭәҟьоу?

Ацәыкәбарқәа анеилаҭәалак, аӡиас шрылҭуа еиҧш акиаки неицылауа ишьақәгылоит, иҭбаахоит, иҭаулахоит, амилаҭ зыда ҧхьаҟацашьа рымам рхатәы ҭоурых.

Аредакциа аҟнытә.

Ашәҟәыҩҩы Ҵьума Аҳәба иқәиргыло азҭаара хымҧада зҭыҧ иқәҭатәу акоуп. Абри аганахьала агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» аредколлегиа уаанӡагьы аилацәажәара рыман, аҧхьаҩцәа ргәаанагарақәагьы еилыркаахьан, Аҧсны аиҳабыра рҟны инаргахьан, иагьазгәарҭахьан иааиуа ашықәс азы агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» ахьӡ «Аҧсны» ҳәа ишыҧсаххо.

«Аҧсны ҟаҧшь», 1990

УААНӠЕИ АРИНАХЫСИ

Еихшьаалақәаки гәҭахәыцрақәаки

Календарла ашықәс нҭәаны акәымкәа, хәыцрала, гәҭыха-гәыҷрала аамҭак ҳанҭысны, даҽа аамҭак, ҳаҧсҭазаараҽ даҽа периодк ҳҭалауашәа ацәанырра узцәырҭуеит, иаҳхысыз ашықәс мацара адагьы, ҳсистема аиҭакра ҳалагеижьҭеи иҟаҳҭахьоуи, уажәы ҳаазынгылаз амҩа, ҳааины ҳазҭагылаз аҧсҭазаара уҳәа еидкыланы, еиҽырҧшны уанрыхәаҧшлак, уанрызхәыцлак. Жәибжь шықәса раахыс зышьцылара

ҳаҿыз,ирҧхашьагахаз, аха уажәшьҭа мап зыцәкра ҳалагаша иреиуоуп акы – ҳҳәынҭқарра иахагылоу, дыѣанаҭ, иаргьы, ҳаҧсҭазаарагьы рзышәаҳәара, рырҽхәара. Аҧсцәаҳа дшааҳҧыригалак, дахьынӡаѣаз иаамҭагьы, ихаҭагьы, ӡы иамыӡәӡәауа, аҳәынҭәа рықәҭәара. Усѣан бжеиҳан, иаҳхашҭуеит, аҳәынҭәа ҳхаҭа ҳхы ишақәаҳҭәауа, избанзар, уи аамҭазы ҳаѣан ҳаргьы, иара дзычҳауаз, ҳаигәырҕьаҭәа иаамҭа иаланхауаз. Араѣа ҳаламыс зыхьчауаз иарбаныз? Ҳҳәынҭқарра хадас иамаз ҳара дахаҳмыргылеит, ҳара далҳамхит. Убри аѣнытә, иааѣаиҭаз ацәгьарақәа рзыҳәан ҳара ҭакҧхықәра ҳәа акгьы ҳадым. Иаамҭа акәзар, уигьы ҳара иаҳгәаҧханы иалаҳхыз акы акәмызт, мчыла иҳадгәалан.

Ҳҽазаҳшәап убри аҭас «бзиа» аилагара. Анцәа иҵьшьаны, ҳгәы иҭаҭәѣьоу ҳҳәартә аамҭа ҳауит. Ма иаҳҳәалап, усгьы, анарцә ҳәаран иѣаз, ураҳәа акгьы ыѣамызт ҳәа, ҳажәа аамышьҭахь, ҳусқәа ҳәа уамак егьыѣам. Ҳгәы ҳарѣычып апоет иажәақәа рыла. «Ажәа – аригьы усуп».

Бзиараси цәгьараси иаҳзаанагазеи, аиҭакра зыхьӡаҳҭаз, аха ахьӡҭәѣьа уҳәозар, ажәа арбгара иаҳа ианаалауа арҭ ахәышықәсак?

Алакә ажәала иуҳәозар, урҭ ашықәсқәа бжеиқәабжашлан, акапанга иақәҭаны, еиҳау еиҭоу ҳәа капаншьа рымам, аха ишырацәаз еиҧш рыбзиарақәа, убасҭәѣьа ирацәахеит рыцәгьарақәагьы уҳәар ѣалоит.

Быргк иажәа иналеиҭеит абасеиҧш жәабжьк. Дад, иҳәеит уи, дасу анцәа дыззишаз даҿызароуп, илымшауа далагар, ихгьы ижьоит, ажәларгьы иргәаѣуеит. Ҧҳәыск ахацәа дреиканит, иҳәеит. Аҭлақәа ирықәланы ажь зҭаауаз ахацәа даарыҭагылан шәара шәеиҳагьы аҭла сықәлоит, ишәеиҕьынгьы ажь сҭаауеит лҳәеит. Амҭәышә лыманы аҭла дықәлеит. Лымҭәышә анҭәы, уаҽы инапы наӡартә аѣара илбаалышьҭит, иҳәеит. Исыҭыжәга ҳәа лыбжьы лыргеит. Аӡәгьы ихы дҽаханы амҭәышә икуам. Ишәыхьзеи, шәыхәда шәыкәаҽ, шәыҧхашьаны шәгылоуп акәу ҳәа ҿылҭуеит, ахацәа аӡәгьы ихы дҽахом. Ианылмуӡа, хаҭак хаҭа еиқәак аашьҭихын, иблақәа хҽаны аҭла дыхәнеит, иҳәеит. Абри бышьаҭа, нас аҭла быхәнала, ибыҭагылоу ахацәа ишакәым бырбоит, бара быҧхашьом, аха дара рхы иҽаханы быҭаҧшра рхы ирзаҭәашьом иҳәеит.

Аҭаҳмада иажәабжь ҽынтә-хынтә исгәалашәеит уажәааигәа, ашықәс анҭәамҭазы Чехословакиа саныѣаз.

Аха зны еихшьалақәак ҟаҳҵап иныҧкаауа.

Ацивилизациа иазааигәахәеит ҳәа ҳзырҳәартә ҳхаҭақәагьы иаҳзеиҕьхартә, ҳахьӡгьы бзианы иаргартә иҟаҳҵазеи абарҭ ашықәсқәа рзы? Ажь зҭаауаз аҧҳәыс леиҧш, иҳалымшоны ҳазлагазеи?

Раҧхьа – ҳабзиарақәа акык-ѡбак.

Ахы иақәиҭхеит жәибжь шықәса раахыс асаҧаҭ зҿаз ажәа. Аамҭала ҳәа усҟан инаҳәаны, убриаахыс ишыҟац, иаҳа-иаҳа иҕәҕәамхозар, икәадамхо иааиуаз ацензура аҧыххеит. Уи иахылҵит даҽакгьы – азин ҟалеит даҽа партиақәакгьы раҧҵара. Абасҟак шықәса аҳра зуаз апартиа, уажәыгь амчра иара иампыҵакызаргьы, ианамуӡах, аконтроль азызулаша, иагу-иабзоу зҳәаша апартиақәа ҟалеит. Уи азеиҕьуп иара, акоммунист партиа ахаҭа.

...Адәыҕба аҧенҷьыр садгыланы сыҧшуеит. Ҵыхәаҧҵәара рымам. Чехословакиатәи иаауа адәыҕбақәа. Еиҳарак еидарагагақәоуп. Урҭ ирықәгылоуп атанкқәа абронетраспортиорқәа, аракетақәа, абзарбзанқәа. «Ампыҵахалаѡцәа» сара сашҭа иҭыҵны ицозшәа сеигәырҕьауан уи ахьызбауаз. Издыруадашь, анаҷьалбеит, аҳәаанхыҵ агрессорцәас ҳрымҧхьаӡауа аамҭак ҟалар!

Акласстә интересқәа мап рыцәкны, азеиҧштә уаатәыѡсатә интересқәа рышҟа аиасра – акгьы злымҵуаз ауаажәларратә система акгьы шалымҵуа баны мап ацәкра.

Апарламенттә система аҧҵара. Адепутатцәа ралхраҿы иҟалеит ҳаҧхьаҟа уаѡ дзызхәыцқәаша. Депутатцәақәак ажәлар ишырҭахӡамыз, ишыҟарҵацыз еиҧш, мчыла ирыдыргалан, иалххеит. Даҽа депутатцәақәак, рыхгьы ржьеит ажәларгьы рамхажьеит. Ирбахьацыз акәыз ҷьыршьеит. Аизараҿы инатәон. Иаарҳәалак ишақәшаҳаҭу ала рнапы иааѡахон, нас рнапқәа иѡаханы ишырку акассаҿы инкылсны, адепутатразы ирықәнагауа аҧара аамырхуан, уаҳа ус рымамызт. Уи иашьцылахьаз уажәгьы ус иааиуеит. Иҟоуп ахҧатәи акатегориа иаҵанакуагьы. Урҭ, ишырҭахӡамыз, ралхыѡцәа рамхажьеит. Уалафахәык зган, сналкааны пату сықәырҵалап ҳәа акәымкәа, ииашаҵәҟьаны сыжәлар акы срыхәап ҳәа адепутатра иазықәҧеит, алхрақәа раан ажәа ҕәҕәақәа рҳәеит, ауаа ргәы хырхит, аха ирусҵәҟьаз – азакәанҧҵара ашҟа ианиас, аизара дуӡӡаҿы рыжәлар рзинқәа агыхьчатәха, рааҵратә патриотизм нарымпыҵышша ицан, акапеи кылҵәа иаҧсамкәа,

амгьал мӡы иаҩызахеит. Урҭ леиҧшхеит, ахацәа дреиканны, ажьҭааразы аҵла иқәлаз аҧҳәыс. Аха абри аусаҿы, разҟыла, иҟалеит уаҩ дзеигәырҕьашагьы. Депутатцәақәас ҷьоукы алхқәахеит рхаҭақәа ашьҭаӡамкәа, рыжәлар ргәаҧхарала мацара. Убарҭ ракәхеит, ииашаҵәҟьаны, зыҧсҭазаара рыжәлар рымаҵ аура иазызкызгьы. Рдырра иахырымбааит, рхы иамеигӡеит. Абасоуп Аҧсны ишыҟалаз, уаанӡа сыздыруам, аха асовет мчы ааижьҭеи иҟамлацыз. Раҧхьаӡа акәны Аҧсны еиҳабыс дахагылеит ажәлар иргәаҧханы иалырхыз, мчыла аӡәгьы ирыдимҵакәа, абжьы зырҭаз ауаҩы. Абраҟа ицәырҵит ҳзышьцылам даҿакгьы. Ажәлар иалрымхыз, хыхьынтәи ирыдыргалаз иусушьеи иуаҩышьеи рзыҳәан аӡәгьы аҭакҧхықәра идӡамызт, егьа бааҧсра ҟаиҵаргьы, ухгьы иаҿҧнуҳәомызт, изаҿҧнуҳәауагьы аӡәгьы дуздыруамызт. Уажәы Аҧсны иахагылаз иусушьеи иуаҩышьеи рзыҳәан аҭак ҟарҵар акәхоит, раҧхьа иргыланы, аинтеллигенциа, нас иалхыҩцәа зегьы.

Ҵаны, Аҧсны ҳанҭыҵны ҳнаҧшуазар, насгьы ҳара ҳахьадҳәалоу, иахьҳацрасуа аҟнытә ҳаламцәажәар, ҳазҿлымҳамхар амуазар, ҵаҟантәи, ажәлар рыбжьала ахадаратә напхгараь аҩеираҿы уаҩы игәы иамыхәақәаша ҟалеит. Зыӡбахә сымоу Қырҭтәылоуп. Ақырҭуа жәлар ирҭахызар СССР алҵра, ирҭахызар Урыстәыла алҵра, уи дара ирусуп. Аха ҳара ҿымҭӡакәа ҳазтәауам зхәыцшьеи зыпрограммеи егьырҭ амилаҭқәа ахақәиҭра рцәырӡрала иҭәу, зидеологиа ашьа алыжжуа ауаа анапхгарахь ианҩеиуа аамҭазы. Ҵаны, уажәтәи анапхгара пату рықәуҵартә иҟоуп акаҿы. Аҩажәижәабатәи ашықәсқәа раахыс Аҧсны аколониалтә политика мҩаҧызгоз ажәала акы ҳәаны, аусаҿы даҿакы ҟарҵозҭгьы, арҭ ражәеи руси акоуп.

Ҳазыхынҳәып ахацәа иреикануаз аҧҳәыс илызкны абырг ииҳәаз ажәабжь. Ахацәа реиҧшҵәҟьа ларгьы аҵла дахьықәлаз азыҳәан узлабашьуам уи аҧҳәыс. Уимоу, улеигәырҕьаратәгьы дыҟоуп. Аха аҵла ақәларазы иаҭахқәаз лзымдыритоуп иҟалаз, раҧхьаӡа иргыланы, дызмырҧхашьашаз, ахацәа рус далагазар, ахацәа реиқәа шлышьалҵаша лдырыр акәын. Иарбанқәоу ҳара арҭ ахәышықәса рыла «иаҳхашҭқәаз?»

Схатәы ҿырҧштәык. Декабр мшы қәас-ӡысуан Прага салаланы снеиуан. Сахьыҩназ асасааирҭа ахь налаҳәаны, иабашәаҟоу, уахь сызлацозеи ҳәа слазҵааит ачех ҧҳәыс.

Қәрала, дандумзаргьы, ма хаҵа ицаша аԥхацәа лымоуп, мамзаргьы – зԥаҵа зсахьоу арԥарцәа уҳәарын.

– О, усовет уаѡума?! – хар амамкәан илҳәоз аурыс бызшәала ҽаалҵит. Лҳәашьа сгәамԥхеит. Хыччашақәҵәалаҵаран. – Абри иску убома? –снахәаларԥшит ақьаад кәалаԥ илкыз. – Абраҟа афатәи аԥҵекаҽы иаасхәаз ахәшәқәеи ҵоуп. Шәара шәышҟа ирышьҭырц иганы ирысҵоит.

– Иҵабуп, ацхыраара, агәманизм... – ажәақәак неиласҟәаҟәеит.

– Мап, угәы уажьоит, сшәыцхраарцгьы сҵахым, шәара шәзыҳәан агуманизмгьы сылам. Амшә аҵыѡра иҵымыѡрырц азыҳәан уаҟа иахьҵатәоу акраҽоуҵар иаҳа иузеиґьуп. Уца, абансшәақәоуп иахьыҟоу усасааирҵа, –лҳәеит. Цырʒәʒәарахк сгәыдылҵәалазшәа сгылан. Даныспрҵуаз инацылҵеит. – О, иҟаларушь аамҵак, уаҳа ҳара ҳашҟа шәмааua?!

Мшқәак анаатԥ Братиславаҟа ҳцеит. Асовет аерофлот ахаҵарнак Иура Латариеи сареи ҳаицәажәо ҳтәоуп икабинет аҽы.

– Акы уасҳәашан, Иура, асовет ҳәынҵқарра зегьы иазхаша уара иабуоԥшааueи, араҟагьы изларылшозеи. Аԥсны зегьы иазхаша аԥшаарагьы цәгьахашт, аха уареи сареи ҳқыҵа, Аҵара азыҳәан мацара акәзаргьы, иамуʒои, иаҳҳәап, тоннала амандарина раҳҵар, дара адәқьанқәа рҽы хәдацәахьы иқәжьу афатә ҳарҵар? –сҳәан ҽаасҵит.

–Ҳаи, исоумҳәан, абаақәа. Уи сара иадызбалахьоу уара иудыруазеи. Асловакцәа ақәшаҳаҵуп. Акәац агара азин ыҟам, аха иурҵоит акәац иалху аконсервқәа. Амандарина аҵныԥсахлара иазхиоуп. Ега шәкыла тонна ааугозаргьы...

– Иҟалазеи ԥырхагас?

– Зегьы ԥхасҵазтәыз, аґәыцәҳәы ҳақәзыртәаз – ҳбиурократиа. Уи ииаишьа змам мчуп.

Абарҵ аѡҽырԥштәык аазгеит хшыѡцакык аласҳәарц. Ажь аҵаара иқәлауаз аԥҳәыс, аҵла ахәнара, ажь аҽыхра шлылшауазоуп дзызхәыцыз, егьирахь ахьмыʒґ илгауаз лхахьы имааиʒеит. Раԥхьа иʒбатәын амѡа иаша иқәцатәын аекономика. Раԥхьа инагʒатәын жәибжь раан изларжьаз алозунг – анхацәа ирыҵатәын адгьыл. Иаахтны иуҳәозар, аҳәынҵқаррақәа ҳнапы нарымҵакуа, ҳарԥхашьагаха, аҳәыркьира аҟынʒа ҳнеит, адунеи фыцьара ишаны хәҵак адгьыл иану аҳәынҵқарра. Изыхҟьазеи? Иҟаҵамызт ҳекономикатә политика.

Закәанла, конституциала ҳәаақәак ирҭакым адемократиа иахьʒуп анархиа, аилаѡынтра. Иаарҭаху аҟаҭара иақәиҭны шҭакы еицҭаҭашьа рымаʒам ақәыцьмеи ауасеи. Адемократиатә социализм, акапиталисттә демократиа ҳәа ыҟаʒам. Адемократиа ма иҟоуп, ма иҟаʒам.

Ҳара уажәы адиктатура, автократии ҳацәцеит, аха адемократиа ҳәагьы акгьы ҳзыҟамҭеит. Абри ауп изыхҟьаз ихьымʒҭу даҟьаха, ѡажәи жәибжьтәи ашықәсқәа иреиҧшха, цәаҳәа еиқәаҭәаны ҳҭоурых ианылауа иҟалаз амилаҭқәа реиҿаҳара, аҧсҭбара рыбжьалартә аҟынʒа рнеибагара. Уи ахҟьеит даҽакгьы. Амилаҭ рацәақәа иҭегьы еиҳау азинқәа рырҭауашәа, милаҭ маҷқәа зинла амилаҭ дуқәа ираҟарартәуашәа, анахь ак ҳәауа, арахь даҽакы иақәыргәыҭуа, иахьагьы зҭыхәа ҧымҭәац аполитикатә хәмарра.

Изааʒарызеи, адепутатцәа реизара ду акәзааит, асессиа акәзааит, ианымѡаҧысуа, ҧаса еиҧш, ателевизор ҳадымҭуа ҳадтәалауам ирҳәазеишь ҳәа адепутатцәа рықәгыларақәа ҳрыҧхьауам. Ҭаны, ҳара ҳдепутатцәа ирҳәауа, ҳәарада, ҳгәы хыҭхыҭуа ҳазҧшуп, сара сызҿу иааизакны адепутатцәа рцәажәароуп. Изыхҟьазеи, ҳзацәыхьшәашәазеи? Ажәа рацәахеит, аус маҷхеит. Акырʒа ирацәоуп ирыдыркылаз азакәанқәа. Рыбжеиҳарак башахеит. Иаҧҭам азакәан аус азыруша амеханизм.

Игәҭахәыцроу ҳанҭамҭақәа хҳаркәшап игәышьҭыхгоу ажәақәак рыла. Урҭ ажәақәа рхылҭуеит ауаѡы зыда ҧсыхәа имам – иахьаҭкыс уаҭәы еиҕьуп ҳәа агәыҕра. Анцәа иҳәааит ҳгәыҕра ҳмеижьауа.

«Аҧсны», 1991

АЖӘЛАР МИЛАҬЫЗТӘЫЗ

Изакә аамҭа уадаѡу ҳазҭагылоу ззымдыруада. Аекономика акаҳареи, иеилаҳаз аполитикеи ирыхҟьаны, ҳҳәынҭқарра зегьы аҟны ажәларқәа зҭашәаз ауадаѡрақәа Аҧсны инарыцлеит даҽа уадаѡра ҷыдақәакгьы. Урҭ ауадаѡрақәа ираҧхьагылоуп асасцәа ҳаҧшәымацәоуп, ҳара иахьаҳҳәо иҟазароуп аҧшәмацәа ҳәа иахьықәгылаз. Абасеиҧш ҳмилаҭ амахә ѡа ианықәгылоу аамҭазы дасу илшауа дыззыманшәалоу, Анцәа дыззишаз ҟаиҭалароуп ихы-иҧсы дамеигʒауа, дмаашьакәа.

Ашәҟәыԥԥцәа, ҳазшаз иҳаҵәаишьан, реиҳа амч змоу ҳнапы иакуп – ажәа. Иахьатәи ҳаамҵа иахьаҳгәаланаршәаҟәо рацәоуп 1921 шыԥҟәса. Ареволиуционерцәа, ауаажәларратә усзуԥцәа аҽын дара рус. Дырмит Ґәлиа иԥызцәа еидкыланы рус ду нарыгӡон. Рымчԥәа анеилартоуп аԥсуаа хазы милаҵуп ҳәа ҳзырҳәауа, ҳхатәы ҳәынҵԥарра анҳау. Аҳра зуаз апартиатә командатә система ииашамкәан имԥаԥнагоз амилаҵҭа политика иахҟьаны, аԥсуааи анапхгараҽы игылази изныкымкәа аиҽагыларԥәа рыԥәшәахьан. Усҟан, ҳәарада, ирейґьыз аинтеллигенциа ажәлар ирыдгылон, ирыцхрааиуан раамҵеи руси уи иазыркуан. Аҵагылазаашьа аҽеаԥсахит уажәы. Нестор Лакоба ихаанаахыс иҟамлацызт, ажәлар иргәаԥхауа, рхала абжьы иҵаны, рхала далхны дырхадыргылахьаны. Рыгәҵыхеи рҳәатәи еиԥәшәеит ажәлари аиҳабыреи.

Аҽеаԥсахит аинтеллигенциа рроль. Иаҵахханы иҟалозар, аиҳабыра ирыцхрааиуеитоуп, абжьааԥны дасу даҽызароуп иара иус. Сцәажәашьа хшыԥрҵарашәа ишыҟалаз збоит, аха исзырҳәауа хьааиуп, гәалоуп. Иҳазгәамҵаӡакәа, мамзаргьы иҳамбаӡошәа ҟаҵаны, насгьы аус ыҵазырбгауа, имцу ҳапатуеиԥәҵарԥәак ирыхҟьаны, аиаша ахьеибаҳамҳәо иахароуп, аргамаду аҽыцәаара иахьаҽу ҳажәлар милаҵызтәыз, Аԥсны анҵытҵ ҳахьӡ зларҳәауа иҳамоу – асахьаркыратә литература.

Ихыбгалаз асистема, цәгьа-мыцәгьарала ишҵәызгьы, бзиарԥәакгьы аман. Амилаҵ маҷԥәа ркультура, рлитература аҽиара иацхрааиуан. Ҵаны, иара асистема иазышәаҳәалар акәын. Аха убас ишыҟазгьы, асистема аԥәӡаара ианалага, иазымгакәа, инхаша, адунеи ыҟанаҵ иаԥәлахаша, асахьаркыратә рҽиамҵаԥәа раԥҵара алшеит аԥсуа литература. Уажәы зышҟа ҳаиасуа асистема ҽыц аҟны акультура, алитература дара рхы иазныжьхоит, рхала рхы ныҟәыргалар акәхоит. Аҳәынҵԥарра ацхыраагӡа маҷӡахоит.

Аҳәынҵԥарра аарҳәны, амчра зегьы абольшевикцәа ирымпыҵархалаанӡа, акультуреи алитературеи рыҽиара иацхрааиуан ауаа беиацәа, амеценатцәа. Урҵ малла мацара акәмызт ишбеиаз. Аҵара дуԥәа рыман. Акультура ҳаракы рылан. Рхаҵԥәа беиан доуҳала. Амал зымпыҵаку ауаа ҳамоуп иахьагьы. Аха цәашьыркыла дузыԥшааиуам хатәы бызшәала ашәҟәыԥԥра иаҵанакуа здыруа. Раамҵа иахьамааӡаз инацлеит даҽеакгьы. Изааӡарызеи, аԥсуаа жәытәнатәаахыс ҳхатәы бызшәала ашәҟәыԥԥра пату ҳзаԥәмызт. Ажәытәанӡа

ҳаҟәыҵып, азежәтәи ашәышықәса азыҳәан ҳхатәы бызшәала ашәҟәыѡѡра ҳамазҭгьы, сара агәра ганы сыҟоуп, амҳаџьырра шаҳзыҟамлоз.

Еиҿҳарҧшып ѡ-аамҭак. Зқьышықәса уажәаҧхьа аҧсуаа ирыман рхатәы ҳәынҭқарра. Аҭоурых аҿы аҧшаара уадаѡуп, аҧсуаа ҳаиҧш,хышә шықәса инарзынаҧшуа,зхатәы ҳәынҭқарра зманы, зхатәы бызшәала ашәҟәыѡѡра аҧызымҵаз. Абри сгәаланаршәеит уажәааигәа еилыскааз. Аҧсуа раионк аҿы, ҳпатриотцәоуп ҳәа рхы ахьыршьауа, ҵараиурҭа заҵәыкгьы, мѡаду заҵәыкгьы рыхьӡ ахым аҧсуа литература аклассикцәа. Рыдәқьанқәа рҿы ѡышә хышә цыра аҧсуа шәҟәқәа аннанагалак, абжеиҳарак аӡәгьы иааимхәаӡо уаҟа иқәуп. Абарҭқәа уанрызхәыцлак, иугәаланаршәоит ихараӡоу даҿа аамҭак. Ҵарауаақәак изларҳәо ала, ҳара ҳашықәсҧхьаӡара ҟалаанӡа, ажәиҧшьтәи ажәахатәи ашәышықәсақәа раан аҧсуаа иҳаман ҳхатәы шәҟәыѡѡра, аха нас иаҳцәыӡит. Усҟан иҳамазҭгьы ишҧаҳцәыӡуаз зҳәауа сара дхьасырҧшуеит ҳара ҳаамҭахь. Ҳхатәы бызшәала ашәҟәыѡѡра абыржәы иақәу апату аиҳа ақәҳамҵауа ҳаналага, уажәы изқәу амѡала ианца ҳаҧсуа литература сара сацәшәоит, абыржәы иҿыцныҟәоу асабицәа ахаанхар ҳәа аҧсуа шәҟәыѡѡра анҿыцәаауа амш.

Исзырҳәозеи илахьеиқәҵагоу арҭ ажәақәа? Есышықәса иацлауа акәымкәа, иаҳа-иаҳа иагхауа ицоит аҧсышәала иҭыҵуа ашәыҟәқәа рхыҧхьаӡара. Арҭ ацәаҳәақәа зыѡуеит нанҳәа мза азыҳәан. Еиҿсырҧшит ҵыҧх уажәааны шаҟа шәҟәы ҭыҵхьази сынтәа шаҟа ҭыҵхьоуи. Ѡынтә рҟынӡа иеиҵаны иҭыҵхьеит. Изхарада? Иааиз асистема ҿыц. Ҳақәгәыҕуеит ажәлар рыҧсҭазааразы уи наҟ-наҟ абзиарақәа аанагап ҳәа. Аха изаҟаразаалак сара сақәгәыҕуам абзиарақәа аанагап ҳәа амилаҭ маҷқәа ркультуреи рлитературеи еизҳазыҕьаларц азыҳәан. Ахашәала ахьамоуа акгьы ахҭыннаҵом.

Уажәраанӡагьы иуадаѡын асовет шәҟәыѡѡцәа рҭагылазаашьа. Урыстәылеи Қырҭтәылеи ашәҟәыѡѡцәа рҭагылазаашьа иаҳагьы еицәан. Ари шьақәзырҕәҕәо афактқәа рацәоуп. Иахьа уажәраанӡа даҳмоуц ашәҟәыѡѡра мацара иазку. Ҳашәҟәыѡѡцәа зегьы рмаҵурақәа ирхашәаланоуп ирѡыз шырѡыз. Уажәы уи инацлоит даҿакгьы. Уажәраанӡа ишәҟәыѡѡреи имаҵуреи ирылҵны иланагалоз ала ихы ныҟәигартә дыҟазҭгьы ашәҟәыѡѡы, иаҧхьаҟа ифатәҵәҟьа иазымхауа далагоит. Ҳәарада, амла иҿаиркрым, ихы зланыҟәигаша иҧшаап. Аха раамҭеи рылшареи даҿа усқәак иа-

нырзырклак, ишҧаҧсыхәо ҳлитература? Еицырдыруа усуп: ашәҟәыѡѡы ишәҟәыѡѡра азыҳәан аамҭа шаҟа имаҷны имоу, убасҟак имаҷхоит ииѡуа ахыҧхьаʒара, убасҟак иҧсыҽхоит ииѡуа. Уаҟа инацлеит ашәҟәы аҭыжьра иацу ауадаѡра. Шаҟа имаҷны аҧсышәала ашәҟәқәа ҭыҭуа, убасҟак рхыҧхьаʒара иагхалоит аҧхьаѡцәа.

Аидашшылареи, ааҭра ҳавҭагыланы, ҳгәы аҭасреи акгьы ҳнаҭом. Ҳахшыѡ неилаҭаны, ҳазхәыцып ҳлитература ҽиаларц азыҳәан ҳазлацхрааша.

Исҳәоит схатәы гәаанагарақәак.

Аҧсуа шәҟәы алахьынҭа знапы ианыда? Ашәҟәыѡѡцәа реидгыла, ашәҟәыҭыжьырҭа, акьыҧхь азы акомитет, атипографиа, асахьаркыратә литература апропаганда аҟаҭаразы абиуро, Д. Гәлиа ихьʒ зху апремиа ашаразы аҳәынҭқарратә комитет. Абарҭ неицхыраан иаҧырҭароуп Аҧсуа литература аҽиаразы афонд. Азҭаара ықәыргыланы, аʒбара алшоит, амилаҭтә литература ыҟазарц азыҳәан, аҳәынҭқарра иазоунажьуа аҧарақәа убри ашьчот ашҟа иҭалартә. Аха уи азхом. Азауадқәа, афабрикақәа, ақыҭақәа, араисоветқәа, акооперативқәа уҳәа ирацәажәаны, цхыраарак аҳасабала, абри ашьчот ашҟа аҧара ҭаргалартә аҟаҭара усҟак иуадаѡым. Амал зымпыҭаку ауаа аҧара иршәауа зызку, иахьцо, иаҭанакуа закәу раҳәазар хымҧада рыхәҭаа аларгалоит. Иаазгоит ҽырҧштәык. Уажәааигәа аус ахьызуаз днеит Леиба хаҭак. Ажәлар рус шәаҽуп, шәхы иашәырхәа иҳәан, иҵьыба иааҭыганы саҧхьа инықәиҭеит ѡажәа нызқь мааҭ. Иҭабуп, аха уара уѡашьеит, сара аҧара аизгарагьы еизыргауа аныхрагьы салам сҳәан, исыдсымкылеит. Ҳаицны ҳнеин афорумаа ириҭеит. Сара агәра згоит уи ауаѡ иҧарақәа баша ишныхымхауа. Аха агәра ганы сыҟоуп даҽакгьы. Убарҭ аҧарақәа рыла иҭыжьызҭгьы аҧсуа хәыҷқәа рзыҳәан ѡба хҧа шәҟәы, имилаҭ рзыҳәан еиҳау ҳамҭа ҟаҭашьа аиуамызт.

Аҧсуа шәҟәы хәыҷы-хәыҷла, иаҳа-иаҳа амѡа алхра иаҽуп аҳәаанхыҭ. Амшын нырцә инхауа аҧсуаа ҳаргьы ҳмилаҭуп ҳәа рҳәауа, шаҟа рмилаҭтә хдырра иазҳауа, убасҟак ирҭаххо иалагоит аҧсуа шәыҟәқәа. Азѡа зʒаз иан дагеит рҳәеит. Аҳәаанхыҭ инхауа аҧсуаа ираҳәатәуп аҧсуа шәҟәыѡѡра иахьа аҭагылазаашьа шыуадаѡу, аринахыс иаҳагьы ишыуадаѡхо, шәҟәыла реиқәыршәара ҳара ишҳалымшауа. Иарбанзаалак ҧхашьара амаʒам зыʒбахә сымоу афонд ашҟа ишәылшо

алажәгала ҳәа раҳәазар. Уимоу, дара реиҳа ирҭаху ашәыҟәқәа, рыхә шәаны, абраҟа иҭрыжьлар ауеит.

Ажәакала, аҧсуа литература аҿиаразы афонд аҧҵареи, уи ашьчот ашҟа аҧара ҭанагалалартә аҟаҵареи, аус азузар, усҟак иуадаѡӡам.

Ишҧаныхтәу урҭ аҧарақәа?

Ақьаад аахәатәуп. Атипографиаҿы ирылаӡатәуп.

Раҧхьаӡа иҭыжьлатәуп: ахәыҷқәа рзыҳәан ашәыҟәқәа, ҳлитература аклассикцәа рѡымҭақәа. Иаазгоит ѡ-ҿырҧштәык. Хәышықәса раҧхьа иҭыҵны иалгеит Дырмит Гәлиа иѡымҭақәа реизга афбатәи атом. Даҿа томк нханы иҟоуп. Ихьымӡҕуп аҧсуаа ҳзыҳәан, убри атом аиқәыршәареи аҭыжьреи ахьҳалымшаз. Иарбан милаҭзаалакгьы иахыҿхәалартә аѡымҭа ссирқәа ҳзынижьит Миха Лакрба. Уи иновеллақәа аҧсышәала иҭымҵижьҭеи иҵуеит ѡажәи хҧа шықәса. Убасҟан, ѡажәи хҧа шықәса раҧхьа иҭыҵит иѡымҭақәа реизга аѡбатәи атом. Ахҧатәи атом ҭыжьӡамкәа иаанхеит.

Уи афонд ала уаѡы иҭижьуеит ҳаамҭазтәи ашәҟәыѡѡцәа рѡымҭақәа, иара убас иреиҕьу аҧсуа жәабжьқәа, ажәеинраалақәа адраматургиеи акритикатәи статиақәа.

Даҿакгьы, уи афонд ахархәара ахьаиуша. Ҳлитература ҧхьаҟатәи аҧеиҧш аҿар ракәзар знапы иану, уажәазы иҟаҳҵо даараӡа имаҷуп уи аҧеиҧш бзиахарц азы. Еиҳау аҵараиурҭа иҭоу убри афонд аҟнытә иҭазар ауеит астипендиа, иҭыжьзар ҟалоит раҧхьатәи ишәҟәы.

Ахыркәшамҭаз. Ҳаззыҧшу Аидгылатә еиқәшаҳаҭра анапаҵаѡра ҟаларгьы Аҧсны зегьрыла аҭагылазаашьа бзианы адунеихаангьы ҟалашьа амаӡам. Аҧсуаа уи рҳәахьеит ҳара ҳашықәсҧхьаӡара ҟалаанӡагьы. Иҳарҳәазеи нарҭаа раҳәшьазаҵә Гәында-ҧшӡа лхаҿсахьала? Убри илеиҧшуп ҳаҧсадгьыл. Имҵадырсырц иеилаҳауа ҵыхәаҧҵәара рымам. Зегьрыла ҳусқәа маншәалахаанӡа ҳәа ҳаҧшыр, хымҧада иҳахьуеит ҳгәылак ихьыз. Инхареи-инҵыреи иѡнымаҭәеи уҳәа, акгьы игымкәа, зегьрыла иҿеибиҭаанӡа, иҧҳәыс ахшара длоур имуит. Урҭ зегьы анеиқәиршәа, ахшара дылмоуа, дажәхьан иҧҳәыс.

Исызҳәазар, сызлацәажәаз аус, дахьынхозаалак, дарбан аҧсыуазаалак, еицаҳзеиҧшу усуп. Милаҭҵас ҳаиқәхарц зҭахугьы дахаҵгылароуп.

«Аидгылара», 1991

АЛОЗУНГИ АҢСҬАЗААРА АИАШЕИ

Аҧхьаѡцәа ишәыдызгалауа агәаангара, ақьаад ианысҭаанӡа, сѡызак иасҳәеит. Уи ус ҿааиҭит:

– Уажәоума абарҭқәа зегьы ануҳәауа?! Уажәраанӡа уабаҟаз?

– Уажәраанӡа, ҷыдала сара усҿызар, сара стәы ҳаҟәыҭып, аха сара агәра ганы сыҟоуп, ҳҭагылазаашьа зегьы еилызкаауаз, асаркьа уаныҧшылар, ухаҿы шубауа еиҧш ҳарбара, ҳаҳәара зылшауаз ауаа шыҟаз, аха аҳәарҭа рызҭауадаз, насгьы рыхшыѡ зҭахыдаз акәымзар. Анцәа иишәиуа, уеиҳа здыруа иҳәатәы умаҳааит ҳәа дишәиуеит.

– Уаҟа уиашагәышьоуп.

– Иѡбахаз, – сажәа инацысҭеит, – уажәраанӡа иаҳҳәомызт ҳәа, мамзаргьы уажәраанӡа ҳақәшаҳаҭын ҳәа, аринахысгьы ҿаҳамҭыр, аринахысгьы ус ҳцалар, ҳазлаҟоу аҭкыс иаҳагьы ҳаицәахоит. Ауаѡы данилак инаркны аҳәарҭа дҭауааӡар, дандухалак, ҿенак, уара узыѡнатәоу ҳәаҭроуп, уара ууаѡуп, ари аѡыза уаҭәам ҳәа иоуҳәар, дуқәшаҳаҭхом, уимоу, алаба шьҭыхны, иҳәаҭра ашә дылагылоит ахьчаразы. Анцәа иӈьшьаны, ҳауаѡра лазырҟәуаз, ҳаламыс зырхәанчоз, ҳахшыѡ зҳәынҷауаз наҟ иаҳҟәаҳаблаартә аҭагылазаашьа бзиа анҳау, ажәларқәа зегьы аҿрыцқьара ианалага, ҳамҧшыроуп, ҳҿаҳрыцқьароуп аҧсуаагьы. Иаҳтәымкәа, мчыла иҳадыргалаз зегьы наҟ иаҳҧыраагароуп. Ишәаз ала аеҭә еишуан рҳәоит. Ҳшәахьеит, уаҭәы иҟалауа иаадыруазеи. Аамҭа убас аҿееиҭанакыр алшоит, ҳхы зыҭҳарҳәҳәаз аҳәаҭра, шьҭахьҟа еиҭа ҳанҭацаланы, аихац еиҭах аҕьеѡ ҳәа инадыркыр ҟалоит. Ҳаццакып аамҭа ҳаманаҭ.

– Зныкгьы акьыҧхь аҿы иуҳәахьеит. Зыӡбахә умоу КПСС акәхап. Иуасҳәоит иаахҭәаны сгәаанагара. Ҳара уи апартиа ада даҿа партиак ҳҭахӡам. Аҧсуаа КПСС ҳаиднакылауеит, – иаахижәеит сѡыза.

– Мап, уажәазы зыӡбахә сымоу уи акәӡам, аха ианцәыругах, ѡ-ажәак рыла иуасҳәап уи азы сгәаанагара. КПССаума, даҿа партиоума, динхаҭароума, ишакәхалак, партиамзар, динхаҭарамзар уаҳа ҳаидызкылауа аҧсуаа акгьы ҳамамзар, милаҭк аҳасабала ҳара адунеи ақәзаара ҳаҧсам. Азқьышықәсақәа ҳаргәылганы ҳаазгауа, аринахысгьы ҳаиқәырхара зылшауа, аҧсуаа иҳамоуп «апар-

тиа» заҭәык – аҧсуара. Убри анаҳцәыӡ, милаҭк аҳасабала ҳалгеит, ҳаныӡааитоуп адунеи. Уи иазааузеи, уи даҽакуп. Ҳазыхынҳәып еимаҳкуаз.

Абар иара.

Есҽны аҧхьаѡ инапаҽы иааникылоит аҧсуа газеҭқәа, иаҳҳәап, «Аҧсны ҟаҧшь». Агазеҭ ахьӡ даҧхьаанӡа, аҧхьаѡ иаразнак иеилнаркаауеит агазеҭ аҭакы хада. Уи аханӡа иануп алозунг: «Атәылақәа зегьы рпролетарцәа, шәҽеидышәкыл!» ҳәа.

Аҧсышәала абри уанаҧхьалак аччара уакуеит.

Уажәааигәа уи алозунг исгәаланаршәеит Африка саныҟаз исыхьыз. Ашьжьымҭан ажәѡан снаҭаҧшит. Уажәымзар уажәы ақәа алеира иалагоит уҳәартә иҟан аҧҭақәа. Аҳаргь аашьҭыхны асасааирҭа сындәылҭит. Ччараха исит ҳаиҭагаѡҳамѡаҧгаѡ. «Ақәа ауандаз, шьыри, ахьы бырфын иалху аҳаргь сара иухасыргылон. Мызкоуп иагу шықәсык ҭырц қәацырак налымшәеижьҭеи ажәѡан. Аҧҭақәа ҳаржьоитоуп», – иҳәеит уи.

Изхысҳәааауа ақәа ахьымлеиӡо Африка, ақәа уҟәызкыша аҳаргь ухаргыланы амѡа уанылар иаѡызоуп аҧсуа газеҭқәа рханы иану алозунг.

Ажәытәан, ари аамҭа анааиз уазхәыцыр, ухаҽы иааиуазеи? Ирҳәоит, Ар Ҟаҧшь Аҟәа ианалала, апролетариат рдиктатура анышьақәдыргылоз ишеимдоз, ирулак, жәаѡык раҟара аусуцәа рыҧшааит ҳәа абаҕәазаҽы. Убарҭ ракәын пролетариатс Аҧсны иҟаӡаз. Аҧсны қыҭанхамѡатә республикан. Ҭауади аамысҭеи мыцхәхазар, амчра рнапаҽы иҟалар акәын анхацәа. Убас ҟаҭазҭгьы, аамҭа аиҭакра ҷьара акала уаѡы ириашар ауан. Аха зынӡаск даҽа хықәкын иамаз иааиз аамҭа. Адунеихаан аҧсуаа ирылымҭыцыз апролетариат, аччиацәа, аҳәыркьиацәа ҟаҭатәын. Иҟаз анхацәа рыкласс рыбҕа рзеиҭымхуа иҧҭәатәын, адгьыл ргәы ахыршәатәын. Абри акәын, сгәанала, апролетарцәа, шәҽеидышәкыл иаанагоз.

Амала, ҭаны ари алозунг аус ауит даҽакаҽы.

Лафушәа иуаҳауеит, аха иҟалаҭәҟьазоуп. Шықәсқәак уажәаҧхьа, уаа ҟьалаҧалақәак кны инаргеит Очамчыра араионтә милициа аҟәшаҽы. Аначальник ус ҽааиҭызаап:

– Маркси Енгельси ирҳәеит «Атәылақәа зегьы рпролетарцәа шәҽеидышәкыл!» ҳәа. Аха урҭ ҷьаргьы ирымҳәеит Аҧсны рҽеидыркыларц. Асовет ҳәынҭқарраҽы иааҟоу аҟьалаҧалацәа зегьы абрахь шәаауеит ҳзыниазеи?

Аҟьалаҧалацәа, ҩныда-гәарада анкыдыгәгәалацәа рганахьала уазхәыцуазар, алозунг, ииашаҭәҟьаны, аус ауит, аҧсуа газеҭ аханы изанузеи узҳәом. Сара иаасгәалашәозар аахыс ҟьалаҧалак усуҩыс дахьрымам Аҧсны қыҭак узыҧшаауам. Аҧсуаа ҳжәар иалалеит, ҳхаҭақәагьы ҳазмырҧшӡауа, аурысцәагьы ргәы иалсша еилкаарак: «Џьара аурыск дубозар, дысзааугарауазеи» ҳәа, – науарҳәоит анхацәа. Уи иаҭанакуа узымдыруазар, иуҳәара уҽамшәо уаанхоит. Изахьӡузеи аурыск дубозар дысзаага? Ҟьалаҧалак дубозар, сынхараҽ дсыцхраарц дысзаага ҳәоуп. Егьиашаҭәҟьаны, зегьыҭәҟьа аурысцәамзаргьы, аҟьалаҧалацәа рыҧшаара мариаӡоуп. Ашьжьымҭан шаанӡа Аҟәа аҧошьҭаҽы, мамзаргьы асасааирҭа «Ҭбилиси» аҧхьа унеир, шаҟаҩы уҭаху аҟьалаҧалацәа, шаҟаҩы уҭаху аусуцәа, ҳазгарыда ҳәа игылоуп, акапиталисттә тәылак аҽы «биржа труда» ҳәа изышьҭоу аҟны унанагаз џьушьоит.

Аҧсны иааны инхеит аҭырқәцәа иқәрцаз аерманцәа, џьоукы мчыла иааганы индырхеит, даҽа џьоукы рхала, иааны инхеит агырқәеи ақырҭцәеи, Аҧсны иааны инхеит Крым ихдырҭәаз аҭаҭарцәа. Иааны инхеит рыҧсадгьыл кармыжьыр ада ҧсыхәа змауз аестонцәа. Акыр ҭуеит Аҧсны инхоижьҭеи, уажәы зыҧсадгьыл ахь ахынҳәра иалагаз абырзенцәа. Аҧсны адгьыл ахьмаҷу аҟнытә, атәым милаҭ ахьаауа егьа ииашамзаргьы, инхауа, аус зуа, ма џьара акала дучҳап. Шәзаазеи ҳәа уразҭааргьы, ҳанхарц, аус ааурц ҳааит рҳәоит. Иахуҳәаарызеи аҟьалаҧалацәа рзыҳәангьы агәашәқәа ахьаарту? Убас иааз ҟьалаҧалак, ҭыҧх, ибаҳчаҽы аус шиуаз, еихала аҧсуа хаҭа нагак дишьит. Усеиҧш шаҟантә иҟалахьоузеи! Иҩныдоу-игәарадоу, иҟьалаҧалацәоу, иаазҭаххалак Аҧсныҟа даазмышьҭыша азакәан аҭыҧан ҳаҧсуа газеҭқәа рханы: «Атәылақәа зегьы рпролетарцәа, шәҽеидышәкыл!» –ҳәа унаҧхьоит. Издыруада абри алозунг Аҧсны азыҳәан ҭакык аурц азыҳәан акәзар апаспорт режим зыҟарымҭауа? Ус анакәымха, ари алозунг ҳара ажәытәангьы иаҳнааломызт, избанзар апролетариат ҳамамызт, аҽатәангьы иаҳнаалом, избанзар апролетариат иахьагьы иҳамам.

Ихҳаркәшап. Аҧсуа газеҭқәа рханы иану алозунг «Атәылақәа зегьы рпролетарцәа, шәҽеидышәкыл!» –ҭакыс иаҳҭауазар Аҧсны агәашәқәа зегьы аартуп, ҩныда-гәарада анкыдыгәгәалацәа, аҟьалаҧалацәа, зыҧсадгьыл казыжьыз, ма иқәырцаз амаҳагьацәа, аҕьычцәа, акаҳҧцәа, аморфинистцәа

зегьы шәааи, Аҧсны шәҽеидышәкыл ҳәа, усҟан, ҳәарада, ҳгазеҭқәа рханы ишаныц ианызароуп, аусгьы шауц иауларо-уп. Ус акәымкәа, Маркси Енгельси иззырҳәаз ҳаргьы ҵакыс иаҳҭозар, усҟан, сгәанала, уажәшьҭа иаамҭоуп аныхра, еиҳарак аҧсуа газеҭқәа рҽы.

Абри алозунг аҧсшәахь ианеиҭаргоз абасеиҧш ҟалеит рҳәеит.

Дырмит Гәлиа ианидырҵа, еиҭеигазаап абасеиҧш. «Атәылақәа зегьы рыцәҳәы-ҟьантазцәа, шәҽеидышәкыл!» ҳәа. Уи ибзианы идыруан иҳәатәызи аҳәашьеи. Дырхыччеит. Ашьҭахь дара рхаҭақәа еиҭаргеит. Ус шакәу агәра злоугаша, ажәа «цәҳәи-ҟьантази» аҭыҧан апролетариат ахьаанрыжьыз ала акәым. Уи иашаны иҟарҵеит. Иааныжьтәын адунеи аҽы ирыдыркылахьоу алатын ажәа. Ииашамкәан еиҭаргеит зынӡаск даҽакы. (Аха, издыруада, ацәҳәы-ҟьантазцәа, анкыдыгәгәалацәа ирласны, мышкгьы иахымгакәа Аҧсны иеизыргарц азыҳәан Маркси Енгельси рыхшыҩҵак еиҭарсны, иҟарҵазҭгьы). Аурыс ажәа «соединиаитесь» шеиҭагатәыз «шәҽеидышәкылыла» ҳәа акәын. Дара еиҭаргеит «соединитесь» «шәҽеидышәкыл» ҳәа. Ажәа азҟаза ду Дырмит Гәлиа ус еиҭеигомызт.

«Аидгылара», 1991

ЗЕГЬАКОУП ҲГӘЫҒЛАРОУП

Аредакциаҽы даҳҭан ашәҟәыҩҩы, ажурнал «Аҧсны аҟазара» аредактор хада Ҷьума Аҳәба. Уи диҽцәажәеит ҳара ҳкорреспондент Владимир Қапба. Аицәажәараан ҳара ҳазқәышаҳаҭқәам уи ииҳәақәаз рацәоуп. Аха иааиҳәаз мҧсахкәан изаҳкьыҧхьуа, ҳара ҳаамҭазы дасу дақәиҭзароуп ихатәы гәаанагара аҳәара, иҩбахаз, ҳара иаадыруеит уи усеиҧш изырҳәаз – хьаас имоу.

– Ҷьума Басариан-иҧа, ҳара иаадыруеит, редакторк иаҳасабала, уара уажәы хьаас иумоу. Ишҧамҩаҧысуеи ажурнал анапаӵаҩра?

–Иҽеим, даараӡа иҽеим. Ҵыҧх уажәааны шаҟаҩы рнапы аҵарҩхьаз абжагьы иаҵарымҩыц.

– Изыхҟьозеи угәанала?

– Амзызқәа рацәоуп. Аҧсҭазаара хьанҭоуп. Ауаҩы игәыиҧсы, ихы-ихшыҩ раҭкыс, имгәа иаҳа дазымхәыцыр анамуа аамҭа ҳҭагылоуп. Убри акы. Ҩба. Уаҭәы иҟалара издыруам. Уаҭәтәи амш ақәгәыҷра рыцәмаҷхеит ауаа. Адинхаҭара иранаҳәон, шәыҧсы ахьынӡаҭоу шәгәаҟларгьы, иаашәычҳа, шәанҧслак ҵьанаҭ шәцоит ҳәа. Иажьон, аха игәыҷуан, ма, ианамуӡах, санҧслак ҵьанаҭ снанагап ҳәа. Акоммунистцәа ҵьанаҭ адгьылаҿ ишәзыҟаҳҭоит рҳәеит. Ирзыҟарҭеит. Иарбан? Иахьнаргаз жәбоит. Егьыҟам, ҳаҧсы ахьынӡаҭоугьы гәаҟрахеит рҳәеит Хҧа. Аихатә бетонтә уасхыр аҭоуп ҳәа ҳзықәгәыҷуаз аҳәынҭқарра, иҳамбаӡакәа, ауасхырқәа аҭабаахьазаарын. Аҩны анаадырҭысы, агәгәаҳәа еилаҳауа аҿынанахеит. Адемократиеи аимпериатә политикеи ӡи-мцеи реиҧш ааибышьа рымаӡам. Адемократиатә мҩа ҳанылоит зҳәаз, амлакра ҟаҭауа, амилаҭқәа еиҿажьуа акәымкәа, шәхы шәақәиҭуп, изҭаху шәца, изҭаху шәаангыла рҳәар акәын. Иаарласынгьы ирыӡбар акәын. Ма аҳәа ауҭра аҭалара агәамҧхауа азхара ыфаны иҟазароуп, мамзаргьы ауҭра аанда ҷәҷәазароуп. Аҳәамлашь аҟәҟәа ахыхны, аандагьы змырҷәҷәаз иҩызахеит ҳҳәынҭқарра адемократиатә напхгара. Ҧшьба. Аҧсны аполитикатә хырхарҭа ақәшаҳаҭхара уадаҩуп. Иахьазы Аҧсны коммунисттә дгьылбжьахоуп. Ишәҭәахы анырҳәа, аамҭала иаҳҭәахыз ҳкоммунисттә билеҭқәа ҳаманы ҳабацои? Иахьа иҟоу анапхгара ықәҭыргьы, агәра згоит, ақырҭуа жәлар, рыҧсы ҭанаҭы, анапхгарахь инарышьҭуам иреиҷьыз ринтеллигенциа ҭазырхаз апартиа. Урыстәыла адемократцәа рнапаҿы иааганы иалгеит. Европаҿы акоммунистцәа ықәрцеит. Иаанхеит Куба заҭәык. Ари лафым. Ари аиашоуп. Аҳәаанхыҭ Кубеи СССР аҿы Аҧсны заҭәыки рҿоуп марксизм-ленинизм аидеологиа аҳра ахьауа. Шықәсыки бжаки уажәаҧхьа исҳәеит егьырҭ амилаҭқәа ҳхыччо ҳҟалоит ҳәа аҧсуаа. Убраҟа ҳнанагеит. Аҧсны аофициалтә напхгараҿы машәырнгьы маҭура хәыҷык дахагылам адемократ. Афорумаа, изшаз илыҧха роуааит, апутчистцәа анааи, ирыдымгылеит, адемократиа иагароуп рҳәеит. Аха мап ацәыркыроуп, рҿыдрыцқьароуп, иҳахьит, ҳиашамызт рҳәароуп даҿакы аҿы. Аҧсны анҭыҭ аҧсуаа ҳавторитет даараӡа иланарҟәит Жириновскии Когани рҧыларақәа иҟарҭаз. Ма Аҧсны зҭиуа, мамзаргьы политикала илашәу ауаҩ иоуп знапы Жириновски изыркуа. Уи ауаҩ иаахтны иҳәеит амилаҭтә республикақәа рмилаҭтә хьӡы

рреспубликақәа ирхысхуеит спрезидентны сшааҟалалак ҳәа. Аурыс ҳәынҭқар диашан, убри ихаан ишыҟаз иҟасҭоит иҳәеит. Иахьӡыз аурыс ҳәынҭқар ихаан Аҧсны? Шыххь згеит, Жириновски еибарыѡуа ишьҭаз, иҧыларақәа еиҷызкаауаз, аҳәынҭқар ихаан Аҧсны ахьӡ ахӡамызт. Уи иахьӡын Қәҭешьтәи агуберниа, Аҟәатәи аокруг ҳәа. Уажәгьы убас ахьӡысҭоит зҳәаз ауаѡ шәара ѡызас дышьҭышәхызар, шәара шәаҧсыуа патриотцәоу Аҧсны шәҭиуоу? Жириновски иаҭкыс дызлеиґьу ҳәа егьыҟам Коган. Иаанагозеи ари зегьы? Иаҳнарбозеи уажәааигәа имѡаҧысыз алхрақәа? Аҧсны ареакциатә мчқәа иаҳа амчхара рымоуп ҳәоуп. Урҭ амчхарақәа рыманаҭы Аҧсны азыҳәан Аҧсны анҭыҭ агәашәқәа зегьы аркхоит. Шаҟа еиқәысыҧхьаӡазеи? Ҧшьба. Иҟоуп иҭегьы. Хәба. Аҧсуаа ҳҷы даараӡа илаҟәит ҳхатәы бызшәа аҳаҭыр ақәҭара. Асаби даагархны, адәахьы дыршәны, агара аматәахәқәа аѡны аргылараҷы зхы иазырхәаз иҧеиҧшхозеи? Инеиқәыцәоит ихәышҭаара. Ҳбызшәа кажьны, ҳхеиқәырхара ҳашьҭалеит. Зхатәы шәҟәыѡѡра зцәыӡыз, зхатәы бызшәа зцәыӡыз амилаҭ, амилаҭ рыхьыӡхалаӡом, урҭ милаҭк раҳасабала ашәҟәы ианырхуеит. Сара саҧсыуоуп ҳәа уара уҳәҳәаларгьы, инаҧшуа аӡәгьы дыҧсыуоуп ҳәа узиҳәаӡом, дургәаҟӡар, иҳәар ҟалоит анкьа даҧсыуан ҳәа. Иахьатәи аҧсуа, иахьеиҭынхаӡамгьы аҧсраҷы, ачараҷы днеины, шә-мааҭк, дамеигӡаӡакәа, ишәоит, убри абжа ахҭниҭаӡом агазеҭқәеи ажурналқәеи рнапаҭаѡразы. Ишәҳәашт зегьыҭәҟьа ус иҟам ҳәа. Сақәшаҳаҭуп. Аха иаанагозеи абри еҧш афакт. Хәышықәса уажәаҧхьа иҭыҭит Аҧсуа бызшәа ажәар. Ирыѡуа ҧсыҷзааит Гәлиеи Шьынқәбеи, иааумхәан Аҳәба ииѡуа. Ачақьмаҵьа ахьы анҭарҭауа еиҧш, ҳаҧсуа бызшәа еидкыланы изну, зыда ҳамам амал згәылаҭәаху ашәҟәқәа ѡ-томкны, ф-мааҭ заҭәык иаҧсаны, атираж хә-нызқь заҭәык иҭрыжьыз, иахьа уажәгьы аҭирҭаҷы иқәгылоуп. Ус анакәха, амилаҭ милаҭҭас еиқәзырхауа здыруа, лабаҟьарала акәымкәа, амилаҭ милаҭҭас реиқәырхашьа еилызкаауа, хәнызқьѡыкгьы ҳамаӡам. Аҧсуа бызшәа пату ақәымҭара ҭаҟа, ахархь уаа рҷы мацара акәӡам иахьтәырҧсаз. Аҧсуа бызшәеи аҧсуа культуреи пату рзақәым аиҳараѡык анапхгаѡцәагьы. Амаҭурахьы дѡаргома, депутатс далырхуама, аҧсуа, аҧсшәа изымдыруазар агра имоуп ҳәа акәымкәа, иаҳагьы акультура злысны иҟоу уаѡны, иаҳагьы дҭарауаѡны, дҟәышны ихәаҧшуа иалагеит. Иҟан аамҭак агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» ажәак аҧсшәа

ззымдыруаз редакторс данамаз. Сгәанала, уажәгьы убри амҭа ҳанылеит. Иҟалеит даҽа рыцҳаракгьы. Аҧсуа интеллигенциа еидкылам, аҧыза дрымам. Инаҳаракны акабинетқәа рҿы, аҧсышәала ашәҟәыҭҭра иҟоу-иҟаму ҳәа аҵәгьы агәхьаа икым. Быжьба-ааба мза раахыс иҵымҵыц ажурналқәа ыҟоуп. Кабинетк бжьык дәылымҵит иҟалазеи, ажурнал зҵымҵызеи ҳәа. Уаҟа инаҵҵа даҽакгьы. Иҵыҵуа ажурналқәа аҧхьаҭҵәа ироуам. Ажурнал аҧошьҭаҿы изкажьузеи, знапы аҵазҭыз изрышәымҵозеи ҳәа аҵәгьы акгьы иарҳәом. Абарҵқәа зегьы анеицыла, аҧхьаҭҵәа анапаҵаҭра иаҟәҵит.

– Иҟаҷатәузеи, угәанала?

–Иҟаҵатәу здыруеит, иҟазҵо дҳамам акәымзар. Аиҳабыра уи ҟарҵом. Афорум уи агәхьаа ркым, урҵ зҿу зынҵаск даҽакуп, рхаҵақәагьы зынҵаск даҽа уааup. Адекларациа анҳадаҳкылоз еиҧш, лыхнашҵоума, мыҟәашҵоума аҧсуа жәлар рмилаҵтә еизарак мҭаҧгатәуп зҵаара заҵәык ыҟәыргыланы, мап ацәаҳкуоу, аринахысгьы иаҳҳәауоу аҧсуаа ҳхатәы бызшәа? Мап ацәаҳкуазар ҳәатәы ҳамам. Ҳаҧсыуаазароуп, аҧсшәагьы ҳҳәаларoуп ҳҳәозар, иҵбатәуп, иҟаҵатәуп аҧсшәа еиҟәырхашьас иамаҟәоу. Ҳаицәажәара аҵыхәтәан акы сшәазҵаауеит. Шәгазеҵ «Аҧсны» аҟны абри астатиа саҧхьеит, исгәаҧхеит, ма исгәамҧхеит ҳәа аҵәыр аҵел дышәзасхьоу аҵыхәтәантәи аамҵазы акабинет ҳаракқәа рҟнытә? Избоит, исҳәаҟәаз рҟынтәи шәызкәшаҳаҵкәам шырацәоу, егьиашаҵәҟьаны, иаҕьцәаны сцәажәеит, аха иаахтны иаҳҳәар иаҳа еиҕьуп уаҵәы аҵы зҵабаз аҧсыҵ ҳаҭызахар аҵкыс. Угәы казыжьша рацәаны ишысҳәазгьы, зегьакоуп агәыҕраҟәагьы сымоуп макьаназы.

«Аҧсны», 1991

ҲҿАХӘЫ АҲӘАРОУП

Аҵыхәтәантәи аамҵазы, уаҭы иаагәеиҵартә, ахаҿы еиҵанакит, иаҳа аусура еиҕьхеит агазеҵ «Аҧсны». Ари зыбзоуроу апартиатә диктати ацензуреи иахьрыцәцаз ауп. Уаҭы деигәырҕьартә, дадгылартә иҵнагаз абзиараҟәа рацәоуп. Урҵ ҳцәызгода. Срылацәажәарц ҵахуп, сгәанала, иагуп ҳәа сгәы иаанагаҟәо. Урҵ рахьтә иҟоуп аредакциа аҭнуҵҟа зыриашара рылшауа, аха иҟоуп аиҳабыра рмыцхраакәа ирылымшауагьы.

Иааизакны агазеҭ «Аҧсны» иагузеи ҳәа уаѡы дуазҭаар, аҭак ҟауҭар ҟалоит ажәак ала. Илаҟәуп агазеҭ акультура. Уи ҳазегьы иҳагу ауп. Акультура алаҟәра аныҧшуеит атехника аганахьала. Ашәыгақәа ахьҧсыҽу азыҳәан, даараӡа ицәгьоуп аҧхьара. Ишоурыс нбаныз иаанхаз ҳанбанқәа рыҧхьара, ианамуӡах, иаҳа имариоуп, аха аҧсуа нбанқәа рҽы ирыцҭақәоу цқьа иахьҭымҭуа аҟнытә, рыҧхьара даараӡа иуадаѡуп. Агазеҭ иану асахьақәа, шамахамзар, уаѡы дудыруа ҳәа иҟам. Аҳәынҭәа рҽататоуп, еимарҭәызыхааноуп ишыҟоу.

Уаѡы дадныҳәалартә иҟоуп агазеҭ ахьӡҭәҟьа ахьышьақәыргылахаз, аха аҳаҭыртә дырга асахьа иану аҭахым ҳәа сгәы иаанагоит. Агазеҭ ахьӡ «Аҧсны» зҭаку ацәаҳәақәа ѡбаны ишыҟоугьы, инахараны уахәаҧшыр, ашәы иҭакума, угәахәуеит. Ахьӡ харантә уанахәаҧшлак, уеизгьы-уеизгьы иуҽамыччозаргьы, гәышьҭыхрак аҭазароуп.

Агазеҭ ахы инаркны аҭыхәанӡа атекст зегьы злану нбанкоуп. Ари агазеҭ даараӡа ихьысҳанатәуеит, арҭ уаҳа гьама рымаӡами иҳәоит инагәыдыҧшылауа. Акыр зҭазкуа, иаҳа аҧхьаѡ иаликааша астатиақәа даҽа нбанк ала икьыҧхьлатәуп. Аҳәааӡара иазку астатиагьы, асимфониатә музыка иазку астатиагьы нбанк ала иеиҧшны иукьыҧхьыр, аҟәыди ацхеи чанахк еицануҭәалар иаѡызахоит.

Ҳаиасып агазеҭ аҭакы аганахь.

Иарбану аҧхьаѡцәа реиҳа иҳанаҳәарц иаҳҭаху? Ашықәсқәа акыр аныбжьыслак, абарҭ аамҭақәа раан аҧсуаа ирыҧсҭазаашьаз ҳәа уаѡы дазҭаар, иахьатәи ҳара ҳаҧсҭазаара азыҳәан ҳгазеҭ енциклопедиак иаѡызахароуп. Агазеҭ нцәас иамазароуп ажәлар заҭәык. Урҭ рхьаа, ргәырҕьара, рхықәкы. Аҭакы аганахьала агазеҭ «Аҧсны» иҧсыҽу астатиақәа ахьанылауа акәӡам уаѡы иҷьеишьаша, уаѡы иҷьеишьартә иҟоуп аҭыжьра ахьрылшауа. Ҳҳәынҭқарраҽы акәым, адунеи аҽы ҷьаргьы иҟамзар ҟалап агазеҭ «Аҧсны» аҟара изыцәмаҷу занааҭла иазыҟаҭоу ажурналистцәа. Аҧсышәала аѡра зылшо зегьы журналистцәоу ҷьыршьоит. Ажурналистра – ари занааҭуп, ҧсабаратә баѡхатәроуп. Аҧсуаа ҳҽы даараӡа иҳаракуп, адунеи ашҟа ҳалацәырҭыртә ҳалаҽхәартә иҳамоуп жәлартә, атрадициатә культура. Аха даараӡа илаҟәуп ашәҟәыҧхьаратә, ацивилизациатә культура. Аҧсышәала ашәҟәыѡѡра изыҧсоу, ишмилаҭ еиқәрхагоу ахьаҳзымдыруоуп аҧсышәала ашәҟәыѡѡра иахьынӡахәҭоу пату ахьақәым зыхҟьауа.

Игәашәҭозар акәхап, еиҳарак аҵыхәтәантәи аамҭазы имодахеит, узыдгылашагьы акоуп, апериодикатә кьыԥхь иахьанылауа аҽцәажәарақәа. Уи змаҷузеи агазеҭ «Аԥсны» аҟны? Узыҽцәажәаша, згәаанагара ауаа азҽлымҳахаша ҳамамкәан акәзам. Иҳамам усеиԥш аиҽцәажәарақәа ҟазҵаша апрофессионалтә журналистцәа. Усеиԥш иҟәышу ауаа агазеҭ аҽы аус руам ҳәа акәым исҳәауа. Аиҽцажәара иамоуп ахатәы форма, уи занаатуп. Реиҳа дҟәышуп ҳәа ирыԥхьазауагьы, ихаҭагьы иихәауа аилкаара уадаѡны, уара иуҳәауагьы цкьа имаҳауа дыҟазаргьы ауеит. Азҵаара аҭира, аҭак азызырѡра ус имариам.

Агазеҭ иамазароуп ахатәы позиция. Иахьа уажәраанза ахатәы позиция ахьамамыз уаѡы иаҽԥниҳәом. Ацензура закәу ззымдыруада. Аха уажәы аамҭа аҽеиҭанакит.

Иахьа уажәгьы иҳамам ихьыԥшым, аԥсуаа зегьы иеицаҳзеиԥшу агазеҭ. Убри аҟнытә, сгәанала, дааразa ибзиан «Аԥсны» аҟны иаартызар, иаҳҳәап, ахатәы позиция зыхьзу арубрика. Уаҟа иқәгылауа иихәауа аредакциа зынзаск иадымгылозаргьы ҟалоит. Иаазгоит ҽырԥштәык.

Аҵыхәтәантәи ашыҟәсҟәа рзыҳәан ҳәынҵқарра аѡнуҵҟа убасеиԥш иҟоу ахҵысҟәа мѡаԥысуеит, азәы днал кааны дзакәу уаѡы акәым, амилаҵқәагьы неидкыланы позициас ааныркылауа аилкаара мариахартә. Сара сацәшәоит аԥсуаа ареакциатә позиция ааныркылошәа рзырҳәар ҳәа. Изхысҳәааузеи? Ҳарҵ Урыстәыла ҳадгылоит. Ар ҳрыхәаԥшуеит ҳзыхьчауа ракәны. Ҳшалоу ҳаанхарц ҳҵахуп СССР. Аха ари иаанагауам аурыс иҟаиҵалакгьы ҳаҟәшаҳаҭуп, ауаа ирзырулакгьы ар ҳрыдгылауеит ҳәа. Сара изласылшауала ақырҵқәа сырҽагылаѡуп урҵ Аԥсны ианажәлауа, аԥсуа жәлар рцәа анԥырҽуа, абԥьаршьҵыхрала ианақәлауа Уаԥстәыла. Аха сара сзақәшаҳаҭхауам ақырҵқәа СССР ҳалҵуеит рҳәазар, Урыстәыла ҳалҵуеит ҳәа иқәгылазар, мчыла, абԥьарла раанкылара. СССР авторитети асоветтә ар равторитети дааразa иланарҟәит уажәы Прибалтика иҟалаз. Ҳсовет ҳәынҵқарра иалҵны хазы ицарц зҵаху ареспубликақәа рус ар рыла, мчыла, шәақьымцала азбара – ари иаанагауа адемократиа ҳаԥхызгьы иаламшәацт ҳәоуп. Аԥсуаа Қырҵтәыла иалҵырц рҵахызар, мчыла ралагәара шиашам еиԥшҵәҟьа, ииашам ақырҵқәагьы СССР ҳалҵуеит рҳәазар раанкылара. Абԥьар анцәажәауа, иҽаҭахоит адемократиа. Сара исҳәаз еиԥш иҟоу апозиция змоугьы ажәа инаҭароуп агазеҭ «Аԥсны».

Даҽа зеиҕьашьарак. Аҧсуаа акалам акра аҵкыс ацәажәара иаҳа излаҳалоу ала, ицәгьамызт лассы-лассы еиҽкаалазар «астол гьежьқәа», згәаанагара еиуеиҧшым ауаа еидыртәаланы реирцәажәара.

Аҵыхәтәан ажәақәак агазеҭ авторк иаҳасабала.

Агазеҭ еснагь иазықәҧауазароуп акыр зҳәаша ауаа радыҧхьалара. Ихала игәаҧханы акы аниѡуа ҳәа иҧштәым, иацәажәатәуп, дыргәыбзыҕтәуп, аѡра игәарҧхатәуп. Акырӡа аҵанакуеит аредакциаҽы инеиуа анапѡымҭа аус адулара. Исҳәоит схатәы гәалак. Иаазгоит ҽырҧштәык. Статиа хәыҷык зѡит. Агазеҭ ианылеит. Сахәаҧшызар, иҟәазӡа иагәылагылоуп М. Горбачов ицитата. Аредакциаҽы иагәыладыргылеит сара исмазҵааӡакәа. Изхысҳәаауа, ажурналисттә етика ишаҳәауа убасоуп, автор иѡымҭа акьыҧхь азыҳәан ианырхиахалак, аредакциа аназырулак ашьҭахь, автор ирбаны, дшақәшаҳаҭу ала инапы иаҵадырѡуеит.

Агазеҭ – амилаҭ ркультура иасаркьоуп. Акультура аҽиара – ҳәынҭқарратә усзароуп. Иззхысҳәаауа, агазеҭ иагуп ҳәа еиқәысыҧхьаӡақәаз аиҳараӡак рыӡбара зылшауа аиҳабыра роуп. Аха урҭ рҽаҧхьа азҵаара ақәыргылара, ауаажәларратә гәаанагара азыҟаҵара руалуп дара, аредакциа аусзуѡцәа.

Ақәҽиара дуқәа анцәа ираҭәеишьалааит.

«Аҧсны», 1991

ИҞАЛАЗЕИ? ИҞАЛАРЫЗЕИШЬ?

Амра анынҭашәо, уаргьы уҧсы ацҭашәааит ҳәа иршәиз ауаѡы иқәшәар еиҧҧш, иаҳхысыз ашықәс анҵәамҭазы, аҧсы нацҭашәан, адунеи инаныӡааит ҳәынҭқарра дуӡӡак, СССР зыхьӡыз, ҷьоукы нцәаҵас изхәаҧшуаз, ргәыҕрақәа здырҳәалоз, даҽа ҷьоукы ршәаны аѡ иҵазцалоз.

Шәарҭ абзиара шәзыҟалааит, аха сара макьаназы схаҽы аагара, агәра агара сцәыуадаѡуп иҟалаз. Исмаҳац, самыҧхьац, исыздыруам ауаатәыѡса рҭоурых аҽы иҟалахьеит ҳәа абри аѡыза: аҳәынҭқарра иахагылоу апрезидент деибга-деизѡыда, адунеи зегьы рабашьыргьы иаҵамхартә, уимоу, ианырҭахха, адгьыл кәымпыл уаѡҧсы дықәымкәа рықәхра зылшауа, игәаҕьны ҳәынҭқаррак дара рҽы рнапы рзышьҭымхуа иҕәҕәаз

ар шыҟаз, аибашьраҽы аԥышәа ду змаз, аиааира дуззга згахьаз амаршалцәеи агенералцәеи шыҟаз, иаалырҟьаны рҳәынҵқарра рымпыҵышшауа, шьакаҵәарада, еибашьрада иаҵахауа. Ус анакәха, ара иҟоуп хыхь-хыхь збара, зеилкаара уадаѡу, аха дааразга иазхәыцны инагзоу даҽеакы.

Сиашоуп сҳәом, аха гәаанагарак аҳасабала исҳәоит иҟалаз иаҟаҵашьахаз ҳәа сгәы ааанагауа.

В. И. Ленин ишьақәиргылаз асистема, зшьаҵа икыз аҳәынҵқарра, лакә бзиак аҳасабала, ҳәарада, иҟазар ауан афольклор аҽы. Аԥсҭазаараҽы инагзахарц азыҳәан, ауаѡы Анцәа дшишаз акәымкәа, ҽыц деиҵашатәхеит. Убри рылшоит ҳәа агәра ргеит акоммунистцәа. Ауаѡы иҵагылазаашьа ааанарԥшуазар ихдырра, иҵагылазаашьа ааԥсахыр, ихдыррагьы даҽеакхоит, дегьҳауеит даҽа уаѡык рҳәеит. Иамуит, дҵамлеит дара ирҵахыз аклапот В.И. Ленин исистемеи аԥсҭазааареи еиҽаҳаит, еиҕацәахеит. Иашоуп, ажәлар аиха шьҵырымхит. Аха ишьҵырхыр еиҕьзаргьы ҟаларын уҳәо иҟалеит. Ҳаргьы ҳзыдҳәалоу Урыстәыла дуззга, шьҵахьҟа ицо мацара, В.И. Ленин исистема шаҟа шыҟәса аҳра ауаз, убриаҟаратәи аҵыԥ ааннакыло аҟны инкылсит.

Ҳҳәынҵқарра аҵахь иахьцаз раԥхьаза иргыланы изыхҟьаз, ҳәарада, атоталитартә режим ауп, абольшевикцәа ишьақәдыргылаз амонополиа ауп. Ҳара иаҳҳәо аамышҵахь даҽа гәаанагарак ҟамлароуп рҳәеит. Убри алагьы рхы аақәырхит.

Аҳәынҵқарра аекономика камҳашьа амамызт. Амѡа изкәыз инеираны иахьыҟаз аҽы икылнагеит. Уажәакәзам ҳара ҳҳәынҵқарраҽы амлакра аныҟалаз. Уажәы инҵәеитоуп амгәа зладырҵәуаз. Акалориатә млакра ҳҳәынҵқарраҽы иҟоуижьҵеи акыр жәашыҟәса ҵуеит. Ахш аураҽы, ашәыри аутраҵыхи раарыхраҽы, дасу шаҟа иазауа ала уахәаԥшуазар, ҳара ҳҳәынҵқарра аҵыхәтәантәи аҵыԥқәа аанкылауа ииауеит аколнхараҟәа реиҽкаара иналагазар аахыс.

Измаҷхазеи иаҳҳәап, аԥсуаа ҳҽы ахшароура? Раԥхьаза иргыланы иахҟьоит аекономика акаҳара. Аха аԥсуаа, ҳәарада, иҳалшомызт СССР ахырбгалара. Уи хдырбгалеит еиҽызкааз – аурысцәа. Иахьазы М.С. Горбачов, аурыс кьыԥхь уаԥхьозар, ҕас, наԥхаѡыс дыԥхьазаноуп ишихцәажәауа. Аха сара сгәанала, аамҵақәа анцалак, уи дҟалоит милаҵтә фырхаҵаны, дмилаҵеиҟәырхаѡны. Уи ибеит аурысцәа милаҵк

аҳасабала ақәзаара ишаҷу. Астатистика излаҳәо ала, даҷа шәышықәсабжак рыла аурысцәа абыржәы шаҟаҿы ыҟоу аҵкыс ҿынтә еиҵахауан абыржәы ҳашцо ҳцозар. Ҿынҿажәи жәеиза процент аурыс ҭаацәарақәа азәаҵәа роуп хшарас ирымоу. Ари иаанаго убри ауп, абиҵарак, ҿ-абиҵарак ирхымгакәа, аурысцәа рхыҵхьаҵара ҿынтәны илаҟәуеит. СССР иқәынхогьы, уимоу, адунеи зегьы иқәнхауа рыҵсы шҵоу ҵьанаҵ рзааҳгоит ҳәа идәықәлаз, ианаахьаҵш, ирбеит ҵьанаҵгьы шырзаамгаз, рхаҵақәагьы ақәзаараҷы ишнеиз. Ирейгьыз аурыс хшыҿқәа ахеиқәырхаразы ахәыцра ианалага,хеиқәырхашьас ирымоу ҳәа изызкылсызи акапиталисттә тәылақәа хынҿажәи жәаха шықәса раахыс ҳара ҳзыҳәан гәҵакыс ирымази еиқәшәеит, еинаалеит. Ҳаҿнуҵҟагьы ирбеит ҳсистема ҳшашьаҳаз, ҳшамырҷиаз. Аҳәаанхыҵ усгьы изызхәыцуаз уи ақәыхра акәын.

Сара издыруазар уара иуҵаху, уаргьы иудырыр сара исҵаху, иаахтны еибаҳамҳәаргьы, убас аус еицааулоит, блала ҳаилибакааua, ҳҿыцьагьы ҳусҿәа рыла ҳагәҵыха еицынаҳагзауа. Изхысҳәааua, иҟалоит иаахтны еибырҳәазар, иҟалоит еибымҳәаҵакәа еицаҷызҵгьы, аха ҿашьара ақәым акы: ари асистема адәахьтәи аҕацәагьы, акгьы ишаҵсамыз збаз аҿнуҵҟатәиқәагьы аус еицыруит, еицхырааит, иҟәыбаса еицықәырҵеит.

Ҳәынҵқарра ҕәҕәаҵак, ҳәынҵқарра дуззак аҵыҵан, иахьыҟалаз жәохә ҳәынҵқарра, ицәгьоу ибзиоу? Иаармарианы уахәаҵшыр, аҕа игәырҵса ҳақәшәеит, ҳамч маҷхеит, ҵаҷкәымк аҵыҵан, ихахаҵа иҟалаз анацәкьарақәа ҳарҿызахеит уҳәоит. Аха инарҵауланы уагәылаҵшыр? Еиҳарак уи уахәаҵшыр аурыск иаҳасабала? Иаҳҳәап, сара саурысуп. Ҿеаҵхьа азҵаара ықәгылеит абас: «СССР аиқәырхареи уаҵәы умилаҵ ақәзаареи рыуа иарбану иалухуа?» Абасҵәҟьоуп азҵаара шықәгылаз аурысцәа рҷаҵхьа. Иҟалоит азнык азыҳәан, еилибамкаарақәак рыхьны, еидыслақәазар М. Горбачови Б. Ельцини. Аха урҵ еиқәшәеит, хҵак еицҵадыршәит акаҷы: аҿыцьагьы еицырызбеит аурыс милаҵҵа зҵаара. Урыстәыла иныҟәнагоз амилаҵқәа, наҟ ирҵырырцеит. Ирҵырырцеит шәаҳҵырҵны шәца ҳәа иаахтны имҳәакәа, дара, амилаҵқәа рыҿнуҵҟала, идырҳәаны, рмилаҵеилыхратә цәаныррақәа реиҳа изырҷыхауаз ауаа рыла. Аурысцәа ирҵахыҵәҟьаз, амилаҵқәа рнапала идырҟаҵаны, шәара ус ишәҵахызар,

шәца ҳәа рарҳәеит. Ҳаушәышьҭ, ҳашәҧырҭуеит, шәара шәимпериалистцәоуп, оккәпантцәоуп ҳәа иҳәҳәоз, иаҳҳәап, Қырҭтәыла, шәца, шәхы шәақәиҭуп ҳәа анрарҳәа, ацашьа иақәымшәеит. Урыстәыла иахьаҿыҭуаз, СССР иахьалҭуаз дара рфырхаҭара, рмилаҭтә хдырра иабзоураз ҷьыршьеит. Ирызгәамҭаʒеит рмилаҭтә хдырра аурысцәа рхаҭақәа ишдырҿыхаз, ҳаиҧырҭуеит ҳәа аурысцәа рхаҭақәа ишыддырҳәаз.

Исазҳәо дҟалашт, иуҳәо алогика амаʒам, избанзар, М. Горбачов изыҳәан иарбаныз еиҕьыз, СССР дуʒʒаҿы президентс дыҟазар акәу, мамзаргьы СССР хырбгаланы, иаргьы имаҭура ду шьҭаҭаны дцар акәу ҳәа.

Сара сыҟанаҭ сыҟазааит, саныҟамло, иаҭахызар ахаҳәгьы леиааит ҳәа ихәыцуа изыҳәан, ҳәарада, ес иҟаиҭалакгьы, СССР аиқәырхара дашьҭалон, егьымариан макьаназы аиқәырхара. Аха М. Горбачов дызлаҟәыҕа дуз ала, ахара данынаҧш, иара дахьынʒаҟоу еиқәирхаʒаргьы, ҧеиҧш бзиа шамамыз, ақәʒаараҿы ишынхықәгылахьаз ибеит. Уи инацлеит хыхь исҳәазгьы – имилаҭ реиқәырхара. Иуашәшәырахеит ахыбра. Қәыршәҭаршәшьа амам. Ииашамкәан иргылан. Уара уахьынʒаҽноу еиқәурхаргьы уанындәылҭлак ибгоит, ауаагьы ннарҭәоит. Ишҧаҟаиҭо аҟәыҕа? Уи иҟаиҭоит М. Горбачов иҟаиҭаз Ахыбра иааҽназ хазы-хазы ишьҭны, дадраа, шәхы еиқәшәырха ҳәа нараҳәаны иаргьы иҽныҟа дцоит. Еицыҟарҭоз аус, амилаҭ ус ду анеицынарыгʒоуп Б. Ельцин пату дуʒʒа иқәҭаны М. Горбачов иҽныҟа дзишьҭыз. Ҳара убас иаҳдырбеит, ирҭахʒамыз, ргәы иҭаʒамыз акы ҟалазшәа, машәыршәа иҟалазшәа.

Сиаша сиашам, сыхшыҽ хәыҷы иахьынʒеилнакаауаз ала иҟалаз саназхәыцқәа, цәгьа избом сҿазысшәар иҟалаша ҳәа ҧхьаҟа анаҧшра.

Ҳәарас иаҭахузеи, ахаҳә анлеиуа, дасу ихы инапы ықәикит. Ҳҳәынҭқарра дуʒʒа анхыбгала, Аҧсни аҧсуааи иаҳлахьнҭахозеи ҳәа уаанʒа уи хәыцырҭас измаʒамызгьы дазымхәыцыр ауам. Ҭакәажәык ацуҭа зегьы лхьаан, лара аʒәгьы дигәалашәомызт ҳәа, саргьы уи сарцәом, сартәом. Усҭахым ҳәа иазҳәоз ақырҭуа ахақәиҭра наиҭаны, ҭынхас уҳамуп ҳәа иазҳәоз ҳҿаҧхьа агәашә наиркит аурыс.

Игәашә аиркит, мамзаргьы иполитика бызшәала иуҳәозар, игәашә аиркызшәа ҟаиҭеит. Уажәазы уаҳа ҧсыхәа

имамызт. Ареспубликақәа еиҧырҵыр акәын, СССР аконституциала ирымаз аҳәаақәа рыҽҭагӡаны, ирыламкьыскәа, мамзаргьы иҟалар акәын зынӡа акатастрофа бааҧс аҳәаақәа еимакны аибашьра, ақәибахра. Қырҭтәыла ҳшалаз ҳааныжьны, Қырҭтәылагьы хазы ирышьҭит, даргьы хазы ицеит аурысцәа. Ламысла, уаҩрала, емоциала иуҳәозар, ҳәарада, аурысцәа раҵкыс ҳара милаҭк аҳасабала ақырҭцәа иаҳа иаҳзааигәоуп. Аха ҳара ҳаизыҟазаашьа убасҟак ибжьнахит абольшевикцәа рсистема, ҧаса ҳшыҟаз еиҧш уажәшьҭа ҳаҟаҵара иарбан хшыҩу иахәо сыздыруам. Иаҳҳәап, ҳаизыҟазаашьа егьыбзиахаӡааит. Аешьцәагьы еиҽыҵны хазы-хазы изынхауа, иахьеинымшәаз, иахьеинымаалаз иахҟьаноума? Дасу ихатәы ҩны изгылазарц, дасу иҩнаҭаҽы иара даҧшәымазарц иҭахуп. Қырҭтәыла ҳадзароуп, Урыстәыла ҳадзароуп ҳәа акәымкәа, Қырҭтәыла ишамоу еиҧш ахатәы ҳәынҭқарра, Урыстәыла ишамоу еиҧш ахатәы ҳәынҭқарра, иҟалароуп Аҧсынгьы хазы ҳәынҭқарраны. Убас ианыҟалалак еиҟароу ҳәынҭқаррак еиҧш, аиқәышаҳаҭра рыбжьарҵоит егьырҭ аҳәынҭқаррақәеи иареи, ҳәарада, раҧхьа иргыланы Урыстәылеи Қырҭтәылеи. Абраҟа ҳаилибакаар аҧсуааи егьырҭ амилаҭқәеи, еиҳарак ақырҭцәеи ҳареи, ҳаицынхо ҳҟалоит, ишырҳәо еиҧш, напеикәыршала, ҳәатәеиқәшәала. Ус акәымкәа, Аҧсны иамоур аҳәынҭқарратә ҳәаақәа, агәашәқәа уажәы ишаарту аринахысгьы ианаартха, даҽа ҵьоукы ирҳәауа ада, ҳара ҳусқәа ҳара иаҳзымыӡбуа ҳцалозар, апарламент ҳәа иаҧаҳҵазгьы баша хжьароуп, акабинет дуқәагьы наҟ иарктәуп, избанзар, иаарласны жәибжь процент акәым, жәаба рҽы, хәба рҽгьы ҳнаргоит. Аҧсны хазы ҳәынҭқарраны аҟаҵара иаҧырхагахаз, иаҽагылаз, инаигӡеитоуп аурыс шовинистцәа рыгәҭыха, ирааигәеит ауп урҭ ззыҧшу аамҭа. Ҳара анибарҵәара ҳаналагалак, даара аӡәырҩы ҳанынҵәалак, аҧсуаа уаҳа ҧсыхәа анаҳмоулак, ҳәарада, шәҳацхраа ҳәа аурысцәа ҳармыҳәар ада ҧсыхәа ҳауӡом. Усҟан аурыс ир нҳабжьагылоит. Қырҭтәыла аанхоит аҳәаанхыҵ. Аха рыцҳараны иҟалауа, Аҧсны ҟалаӡом хазы ҳәынҭқарраны. Урыстәыла азыҳәан ишколониаз иаанхоит.

Араҟа иаанаҳамкылап ҳфантазиа. Урыстәыла, иаҳҳәап, зынӡаск мап ҳацәнакит. СССР аныҟаз, ҧаҵақьала ихаан уахь шәрырҭахьан ҳамҭас, шәрымаз шәзиҭаз рҳәеит. Ар алигеит, аҩажәатәи ашәышықәса аналагамҭазоуп ҳадгьылаҽ шәанаанагаз, шәықәҵны шәцароуп ҳәа ҳазҳәауа, дареи ҳареи ҳаизынхеит. Сашьа уоуп, ҳәа зоуҳәаз уқьышә дҭасыр,

иуашьаʒам еишьас дышьҭухуеит. Аҧсны аѡыза ӵьанаҭ дгьыл иану аҧсуаа, ҳадгьылгьы ҳаргьы ҳудкыл ҳәа зарҳәаз иарбан ҳәынҭқарроу мап рцәызкуа. Раҧхьа иргыланы иаҳгәалаҳаршәап аримлианцәеи ҳареи акыр шәышықәса ҳшеидыз, ашьҭахь иаҳҳәап византиатәи аимпериа ду ҳшалаз, аимпериа еилаҳазаргьы, анцәа иӵьшьоуп, иахьагьы аҕьараҳәа ишыҟоу адемократиа аҧсадгьыл Бырзентәыла, иргәалаҳаршәап Аҧсны ишырацәоу рбаҟақәа, рыхьʒқәа зху аҭыҧқәа. Убас ҳшааиуа, ҳнадгылап ажәафтәи ашәышықәса. Абри ашәышықәса инаркны азежәтәи ашәышықәсанʒа дареи ҳареи ҳәынҭқарраны ҳаҟан ҳәа аҧсуаа иззырҳәоз иарбан ҳәынҭқарроу ргәалашәар, усҟан уи аҳәынҭқар ақырҭуа националистцәа иреиҳәар ҟалоит абасеиҧш: шәара излашәҳәо ала, аҧсуаа Аҧсны иаанагеижьҭеи шәышықәса иреиҳам, аха рыцҳарас иҟалаз, сара, аҭырқәа, ажәафтәи ашәышықәса азыҳәан араҟа санааи, инхоз зегьы аҧсыуаан. Убас ҳаилаʒап, сара санааи аҧсуаа ахьынʒанхоз сара исыдзааит, хышә шықәса ишсыдыз еиҧш, уара удгьыл аҿы инхаз аҧсуаа, уара иумаз ҳәа. Ѡышә шықәса ҭынхас иушьауаз, реиҳа ауадаѡра уанҭагыла аамҭазы мап уцәикыр, ишысҳәаз еиҧш, уаанʒа ҭынхас иумаз дугәалашәар акәхоит. Уаҟа инацуҵоит аҧсуаа реиҳараѡʒак шыҧсылманцәоу, реиҳараѡык уаҟа ишынхауа, арахь рыхынҳәра иаҳагьы ишымариахауа ҳәынҭқарракны ҳаныҟалалак.

Ихьʒ ҳҳәарым. Иаҳҳәап, Қырҭтәыла дахагылеит адунеи аҿы еицырдыруа аполитик, аҧсуаа Ахышла зыхьʒырҵаз. Иҧынҵа днахыҳәҳәаны изымнаҧшуеи, уаҵәы иаҭахызаргьы ахаҳә леиааит, иахьа сара сҭәы-сыҧха сыҟазааит зҳәауеи, амаҵура ду азыҳәан дзыхшаз иан хаҭагьы илмеигʒауеи, сара сахьаҧсыуоу ҧхасшьоит ҳәа зҳәақәози, зымгәа азыҳәан Аҧсны адгьылқәеи ауадақәеи зҭиуази уҳәа, абасеиҧш иҟақәоу рзыҳәан қьафурахоит. Аинтеллигенциа рганахьгьы ҧыҭѡык хихуеит, ҧыҭѡык ижьоит, даҿа ҧыҭѡык иршәоит. Урҭқәа зегьы ухы иқәукып. Иҟалоит зегьреиҳа ибҕаҧҵәагоу. Цәгьамбзиам уажәы аҧсуаа зегьы ҳаидгылашәа ҳаҟоуп. Усҟан аҧсуаа, еиҳарак аинтеллигенциа, дара-дара еиҿаҳауеит. Ақырҭқәа Аҧсны аоккупациатә политика мѡаҧыргоит, ҳадгьылаҿ ҳара есҿены хыҧхьаʒарала аиҵахара ҳаҿуп, аҵәыцак ҧшьырҳак азна шамкуа еиҧш, Аҧсны шьапыргыларҭа амамкәа иҭәит, идырҳәит, еимырҵәеит анаҳҳәалак, анационалистцәа, шәара шәҳалгазар, ҳара ҳабзиахәха ҳҟалон ҳәа иаҳҿагылаз

аҧсуаа дара рхаҭақәеи, урҭ иреиҧшха ҿыц ицәырҭқәои, ҳара иаҳҳәаз аҳәара иалагақәоуи, рыхәцәқәа нҭибакаауеит. Ишыҟарҭац еиҧш, Аҧсни аҧсуааи реиқәырхара иазықәҧауа инарываҧаланы акариеристцәа жьыхәҭақәак налырҧаауеит. Убри аамҭа рхы иархәаны, Аҧсны иааны инхауа рхыҧхьаʒара иацлалоит, аекономика аганахьала Аҧсны шдырҳәыц идырҳәлоит. Абас ишнеиуа, уаҳа рзымычҳауа аҟынʒа ианнеилак, еиҭах ажәлар ақәгылара иалагоит. Аха ҧаса ҳаимак цәгьам бзиа Москва иаʒбауазҭгьы, уажәы аʒбашьа зынʒаск даҽа формак аанахәар ҟалоит.

Уфантазиатә гәҭахәыцрақәа хҳаркәшап. Шьала-дала иаҳзааигәоу Нхыҭтәи ажәларқәа раамышьҭахь, атәым милаҭқәа рахьтә, ҳәарада, ҳара зегьреиҳа иаҳзааигәоу милаҭуп ақырҭцәа. Аимакқәа, аидысларақәа ҳауқәахьазаргьы, иуҳәар ҟалоит акыр ззеилоу акыр еимаркуеит ҳәа. Инеизакны уахәаҧшуазар, зқьышықәсала ҳаимабзиан. Ҳаимабзиара ҟазҭозгьы акы заҭәык акәын – аҧсуа даҧшәыман Аҧсны, ақырҭуа дахьаҧшәымаз Қырҭтәыла акәын. Уашьа гәакьа иакәзаргьы, уҽны аҧшәымара анааникылалак, еимабзиахашьа амаʒам. Ус акәымкәа, уашьа еиликаар, уҽны уара ушаҧшәымоу, усҟан шәеиҭынхацәа дуқәахоит. Мҽа иашас иҟоу, иаарласʒангьы иҟаҭатәу, сара сгәанала акы заҭәыкоуп – Аҧсны ҟалароуп ихьыҧшым, зхы иақәиҭу, зхатәы конституциа, зхатәы герби абираҟи, зхатә гимни змоу ҳәынҭқарраны. Иаҳҳәаз анцәа иҳациҳәааит!

«Аҧсны», 1992

Н. А. ЛАКОБА ИМУЗЕИ АЗЫ ГӘААНАГАРАҚӘАК

Ауаҽы ажәытәра дшазыҟоу алоуп икультура ахьынʒаҳараку еилкаашьас иамоу иҳәон А.С. Пушкин. Ари ахшыҽҭак уи иҳәеит аʒәы инаиқәыкны, аха иаармарианы ииаугар ҟалоит ажәлар зегьы рышҟагьы, аҳәынҭқарра зегьы ашҟагьы. Ажәлари аҳәынҭқарреи ажәытәра ишазыҟоу алоуп ркультура ахьынʒаҳараку, мамзаргьы иахьынʒалаҟәу еилкаашьас иамоу.

Аҧсуа ҳәынҭқарратә музеи, амилаҭ, ҳәарада, иаҳа ихырҽу шәымҭақәак инаҳхаршҭны, ҳара ҳныҽналар Н. А. Лакоба имемориалтә музеи, иумҳәар ауам, аҧсуаа зкультура ҳараку,

змилаҭтә хдырра ҕәҕәоу ҵьоукы ракәзаап ҳәа. Адунеитәи амузеи бзиаҟәа инарыдукыларгьы узмырԥхашьаша, ирейҕьу асасгьы дахьноугаша ари амузеи, аҟаҵареи, уинахыстәи аусура бзиеи рыбзоуроуп ѡыцьа ауаа: усҟантәи аамҭазы обком иахагылаз, ҷыдала амузеи иашьклаԥшуаз Борис Адлеибеи амузеи анеиҿкааха инаркны директорс иамоу, ииашаҵәҟьаны лхылыԥсы дамеигӡауа аус зуа Лиудмила Малиеи. Ихьӡ зҳәааua шәҟәы-быҕьшәык аҵәахра уԥсҭазааразиша ирҵьишьаша акоуп даҽакгьы. Амузеи, ишдыру еиԥш, аӡәы иоуп изызку. Иахьыҟоугьы ихаҵа нхарҭас иахьимаз ауадаҟәа рҿоуп. Аха амузеи аусзуѡцәа уиаӡәк имацара иҿы ааныымгылеит. Амузеи аҿы аҵыԥ рзырыԥшааит икәша-мыкәша иҟаз ауаа реиԥш иара убас уи ауаѡ ихәыцшьа зхәыцшьазгьы, зымѡа дыҟәызгьы.

Урҭҟәа зегьы уаѡы игәы иахәаҟәаша роуп. Аха сара санҵамҭаҟәа рҿы срылацәажәарц ҫтахуп даҽакгьы.

Иаҳхысыз август мзазы, асессиаҿы ажәа сахәан, сара исҳәеит Аҟәа аҟалаҟь агәҵа иҟәгылоу В. И. Ленин ибаҟа ыҟәгатәуп ҳәа. Исҳәаз ҵьара ѡыцьара акьыԥхьгьы ианылеит. Иадгылоз шыҟалоз еиԥш, иаргәаақәазгьы ҟалеит. Убарҭ, иаргәааз ҳәа сызҿу, ѡба хԥа категорианы рҽыршоит. Актәи акатегориа иаҵанакуеит марксизм-ленинизм иахьа уажәгьы ирѡышьны иамоу, рыԥсы ахьынӡаҭоу рҽаҿыршьааua, афантастика агәра згаз. Аѡбатәи – шәҭауадцәоуп, шәаамысҭцәоуп ҳәа занаҳәаз роуп. Леинизм аҟәӡаара урҭ рзыҳәан ишыҵауадцәоу ашәҟәы рымухыр иаѡызоуп. Актәи акатегориа иаҵанакуеит арыцҳашьара иаԥсоуп, аѡбатәи – ацәымҕра. Иҟоуп даҽа ҵьоукы зыӡбахәгьы алацәажәара иаԥсоу, иегьзызхәыцтәу. Убарҭ ирейуоу руаӡәк, асессиаҿы ажәабжьаршә иҟасҵаз ашьҭахь даасыдгылан, ус ҽааиҭит:

– Ленин ибаҟа аныҟәугалак, уи ҳахьнанаго уазхәыцу? Иҟәгатәхоит Ешба ибаҟа, иҟәгатәхоит Лакобагьы ибаҟа.

Иаармарианы уазхәыцуазар, усоуп. Арҵаѡы ибаҟа аныҟәуга, иҵаѡцәа рбаҟаҟәагьы, ҳәарада, иҟәугароуп. Аха ара иҟалеит даҽакы. Иҟалеит Аԥсны алахьынҵа Урыстәыла иадҳәалан. Ус анакәха, зашхәа уҭоу иашәа уҳәароуп. Аԥсуаа дара дырҳәынҵқарны дрыдыркылахьан аимператор Ни-

колаи Аҩбатәи. Аибашьраан аҳәынҭқар дрыхьчарц аҧсуаа рхала иаҳәаны аибашьра ицеит. Ахьӡ-аҧшагьы рыманы ихынҳәит. Аурысцәа дара рнапала дахырҳәеит рҳәынҭқар. Уи идгылози иҽагылози еибашьит. Аб аҧа изы, аешьа аешьа изы абџьар шьҭырхит. Даараӡа ишәарҭан абри аибашьра иаланагалар аҧсуаа. Ҟәышра дуны иҟарҭеит рхы ахьаларымгалаз. Абольшевикцәа аҳәынҭқар иҭаацәагьы иаргьы кыдҭаны иршьит. Урыстәыла зегьы ашьаарҭәыра илагылеит. Аҧсуаа дара дара еиҽамҳаит. Класслагьы еиҽамҳаит, дунеихәаҧшышьалагьы. Еиҭах еиднакылеит амилаҭтә интерес. Абраҟагьы кьаразаа ирыбзоуроу рацәоуп.

1921 шықәсазы иааит хырҧашьа змам. Урыстәылан амчра згаз, ҳәарада, амчра агон араҟагьы. Аҧсуааи асовет мчи ахьеиҽамҳаз, шьакаҭәарада Аҧсны асовет мчы ахьышьақәгылаз, ҳәарада, раҧхьаӡа иргыланы изыбзоуроу Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи роуп. Ианаамҭаз амҩа иаша иқәырҭеит рыжәлар.

Уаҩ ианаҳәо рацәоуп асовет мчра Аҧсны ианышьақәгыла раҧхьатәи ашықәсқәа инадыркны, классла ауаа реилыхра аганахьалагьы аусушьа. Урыстәыла ишааҟарҭо ҳаргьы иҟаҳҭароуп ҳәа амҩа ианымлеит. Иазхәыцзар акәхап аҧсуаа рҽы анхацәеи ҭауади аамысҭеи реизыҟазаашьа ҷыдарақәа, уала ҭынхалеи ааӡаралеи уҳәа реилысшьақәа, насгьы даараӡа хымхәак иакәымзар, анхаҩ бзиеи аамысҭеи малла уамак еиҩыргоз ҳәа егьыҟамызт. Ешбеи Лакобеи Аҧсны ианахагыла, ҳара ҳааит, апролетариат рдиктатура ааҳгеит, ҳара ҳаамышьҭахь аӡәгьы дыҟамзароуп ҳәа, Урыстәыла ишыҟарҭаз еиҧш иҟарымҭеит. Аӡәгьы дахьыдмырӡыша, иахьеидыркылаша иашьҭалеит. Абас иҟан раҧхьатәи ашықәсқәа рзыҳәан. Ашьҭахь, ҳрыцҳара агартә, ажәлар цәымҕрала ишырҳәало еиҧш, аҧсуа ччиарақәак иламсыр амуит Нестор Лакоба. Уи икҽацаланы ихҭеикит аҧсуа интеллигенциа, Ешба Аҧсны дықәимыргылеит, аха урҭқәа даҽа темоуп. Ҳазыхынҳәып иаҳҳәауаз. Классла акәымкәа, абольшевикцәа рҭасала акәымкәа, инеизакны ажәлар зегьы реиқәырхара, рыхьчара мҩас дахьанылаз, аҧсҭазаараҽгьы иахьынаигӡоз азыҳәан Нестор Лакоба лахь ирҭахьан ацентр аҟнытә.

Зегьакоуп иара иҟазшьа имҧсахит. Ари афакт иҳанаҳәозеи? Ацентр аҟнытә иаҳауаз аамышьҭахьгьы, зхатәы гәаанагара змаз уаҩын Нестор Лакоба. Еиҳараӡак дызхыр-

шьаазгьы абри ауп. Ахатәы гәаанагара змоу, зхатәы хаҿы змоу, ҧыҭҽык иаарылҳәҳәауа иабыкәу, ианбыкәу данырцәымҕмыз, ҕас даныҟарымҵоз?!

Апролетариат рдиктатура ҟалеит, урҭ раамышьҭахь уаҽ дыҟамзароуп, уаҽҧсы бҕеиҵыхра имоуроуп рҳәеит абольшевикцәа. Уи бзиазар акәхарын Урыстәылан, апролетариат ахьыҟаз. Аха ишҧаҧсыхәоз Аҧсны? Ирҳәоит, Аҧсны асовет мчра анышьақәгыла, Аҟәа жәаҽык раҟара апролетариат рыҧшааит ҳәа. Абольшевикцәа ртеориала, убарҭ ажәаҽык ааныжьны егьырҭ Аҧсны иаақәынхоз зегьы ма Сибраҟа иахцатәын, мамзаргьы инырҵәатәын. Абасеиҧш иҟаз авождцәа рҿы аус иман Нестор Лакоба. Уи уахь, ацентр аҿы.

Изакә уааз араҟа, Аҧсны иқәнхауаз?

Ҭауади аамысҭеи убас еилысхьан, жьи наҧхи узеиҟәыҭхараҳа, иузеиҟәымҭхауа. Процентла иугозар, акырӡа инеиҳан анхацәа. Аҧсуа нхаҽы аӡәы ихәура дҭала акәым, дыпролетариатха акәым, ихаҭа амаҵуцәа иман. Имхы даҿа ҵьоукы идиррашәон, ижь даҿа ҵьоукы идирҭаауан. Шаҟа иҭахыз арахә изанын, изхашаз аҵьықәреии аҟәыди ааирыхуан. Амцхә аҿеилаҳәара дашьҭамызт, иара изыҳәан иҟамызт ахыбрақәа ркульт. Адәы дықәын ақьафураз, ахьӡи ахьымӡҕи рзыҳәан. Аҧсра ҟалар, абзара ҟалар, иахьдырҧшӡаша, иахьдырҿеиша акәын хәыцырҭас ирымаз. Ашьыжь ианиҭахыз дгылон, ныҟәара дцар, мчыбжьык акәым, мызкгьы аҽныҟа дхынҳәӡомызт. Абарҭ, зеиҳараҽык абас иҟаз аҧсуаа, ачаландар мҽакы ианықәырҵауа еиҧш, аколлективизациа нахьыӡҵаны, ҵьара еилацалатәхеит, шьыжь шаанӡа еицгылалар акәхеит, амра нҭашәаанӡа аус еицырулар акәхеит, ираҭәашьаны аҿага зымкӡоз анхацәа, ауаа баҽданцәа ирывагыланы, ачаирҭақәеи аҭаҭынырҭақәеи ирыхгылазар акәхеит. Аколлективизациеи анхацәеи еиҿаҳаит, еиҿагылеит Урыстәыла. Уаҟа аҵкысгьы еиҿаҳар, еиҿагылар, ӡи мцеи еинышәараҳа, изеинымшәо еиҕацәахар ауан аҧсуааи аколлективизациеи. Арахь иҟарымҵар ауамызт. Абраҟа еиҭах иааҧшит Нестор Лакоба иҧсабаратә ҟәыҕара.. Уи илшеит аҧсуааи аколлективизациа аҟалареи еиҿамҳакәа, ауаа мырӡкәа реиқәырхара, рыхьчара.

Нестор Лакоба Аҧсны Қырҭтәыла иадуҵеит ҳәа аҿҧныҳәақәа ирҭон. Аха ҳазхәыцып дызҭагылаз закәы аамҭаз. Аҧсны хәыҷы акәым, Урыстәыла дуӡӡа, СССР дуӡӡа, адунеи зегьы фыҵьара ишаны хәҭак амагә шьхәа иҭацаланы дахагылан

ақырҭуа, ақырҭуа националист, аԥсуаа қырҭцәахароуп зҳәауаз, ибла аԥыць анаатҵыс, уаѡԥсык иакәым, милаҭк шынеибакәу инхитҵауа, инирҵәауа амч змаз. Уи дивагылан амилаҭ зҵаарақәеи ареспубликаҟәа рҳәаақәа рышьақәыргылареи рызбареи рзыҳәан иаалырҟьаны иҟаза духаз, гәдауҭатәи афельдшер Г. К. Орԥьоникиҵе. Абасеиԥш иҟаз ауаа рнапаҵаҟа иҟалеит Нестор Лакоба ижәлари иареи. Ар ирнымиаз дхаҵа ҕәҕәоуп иҳәеит.

Еиқәаҳаԥхьаҵақәаз инарыцаҳҵап даҽеакгьы.

Аҳәынҵқарра, иарбан ҳәынҵқарразаалакгьы, ишдыру еиԥш, изыҟоу ахаҭара ақәымчразоуп. Ацәгьа дшыннакылауа еиԥш, уи, данагәамԥха, иара инарбауа аҵыруа данҵамла, абзиагьы дахәаҽуеит, дашьаҟьоит. Ҳәарада, аҳәынҵқарра данахагыла, амчра аарԥшраҽы Нестор Лакобагьы хшла дкәабам. Иаҳҳәап, уи ибиографиаҽы шәыта еиқәаҵәаны иануп Дырмит Гәлиа дшизыҟаз, Самсон Ҷанба изааигақәоз. Аха зегьакоуп абри аганахьалагьы В. И. Ленини И. В. Сталини дузрыдкылауам. Урҭ дрыдкыланы уихәаԥшуазар, Нестор Лакоба дгуманист дуззоуп. Еиҭасҳәахуеит, импыҵакыз амчра ихы иахьаирхәақәаз шԥаҟам, аха знапаҵаҟа дыҟаз, зҳәатәы наимыгҵалар амуаз, ирҵаѡцәа дрыдкыланы дугозар, Нестор изыҳәан ҳәашьа амам ашьаартҵәыра дылагылоуп ҳәа.

Ажәаҳәаѡцәа ражәа даналарҵо акәзааит, ҷыдала иара ихҳәаау ажәабжьқәа рҽы акәзааит, ҷьарамзар ҷьара Нестор Лакоба ихьз апалачцәа ирыдкыланы ирҳәо смаҳац. Иҟоуп дахьдырҽехәауа еиԥш, изыгәдуны, иахьихлафуагьы, аҵәы ахьиларҵауагьы, аха уаѡшьѡык, хырҵәаѡык иаҳасабала ҷьаргьы ихьз рҽадыршәуам.

Ҳазыхынҳәып ҳазлацәажәоз. Сара исҳәахьеит, еиҭасҳәахуеит В. И. Ленини, И. В. Сталини, Г. К. Орԥьоникиҵеи уҳәа реиԥш иҟақәоу рбаҟақәа ықәыхтәуп ҳәа. Варвар ҳасабла иҟәаҟәаса иқәҵатәуп ҳәа акәым исҳәааз, цивилизациа ҳасабла иаақәыхны, иахьырҭыԥу инаганы иргылатәуп. Избанзар урҭ рбаҟақәа символра ззыруа палачцәан, хәдацәахьы ашьа илагылан. Ииашоума апалачцәа рбаҟақәа аныԥәырхуа, урҭ инарыдкыланы, апалачцәа иҭадырхаз Ешбеи Лакобеи рбаҟақәагьы ақәхра?! Нестор Лакоба большевикын, ленинецын. Аха Нестор Лакоба большевик-фанатикымызт, большевик-теориаԥҵаѡымызт. Сара иахьынҵаздыруала, уи апартиа дахәаԥшуан хархәагак аҳасабала. Афакту? Аԥсны иаҳа иахәап, иаҳа ҳахьчап анигәахә, дадгылеит атроцкизм.

Уи ишазымгаз аниба, мап ацәикит. Амш цәгьахоит, ихьҭахоит иҳәан, ауапа ишәиҭеит, амра каххаа ианҧха, ианшоураха, иуапа неикәарҽны, кәымжәы кабала дкашәкаҷҷо даагылеит. Ас иаарласны здунеихәаҧшра зыҧсахуа дзакә уаҩузеи иҳәашт хара имхәыцуа, дегьақәʒбашт. Аха аполитик, еиҳараʒак жәларык знапаҭаҟа иҟоу, исҳәаз сҳәеит, искыз скит ҳәа аҽақәшьра даналага, жәларык импыҭаʒыр ауеит. Акоммунизм аргылара ишфантазиаз, адунеихаан ишамуаз анырба, ауаа ҟәыҕақәа мап ацәыркит, апартиа иалҭит.

Жәларык ихьырҧшны абҕацымкыра иаҽалаз, абҕацымкыра хәнашьа шамам, ихгьы шижьаз, ажәларгьы шижьаз аниба, дхьаҭыр, даҽа мҩак аҧшаара далагар иаҳа иҟәыҕароу, ҳанҭәаргьы ҳанҭәааит, ҳазқәылаз амҩа ҳаныҭуам ҳәа, ахра иаҽанҭәар иаҳа иҟәыҕароу?

Ҳанҭамҭа-гәҭахәыцрақәа хҳаркәшап ҳазлалагаз, Нестор Лакоба имемориалтә музеи ала.

Иахьа уажәгьы ари амузеи аҽы, сгәанала, Нестор Лакоба иаамыцхәцәаʒаны В. Ленини, И. Сталини, С. Орҷьоникиʒеи дрыдцәылацәоуп, иаамыцхәцәаны революционер-большевикны дҟаҭоуп.

Ҷьоукы-ҷьоук инаҭшьцәаны, иҟам-иным ʒбауа, бзиа ирбоит С. Орҷьоникиʒеи иареи реидҳәалара. Исгәалашәоит, сахьаҭыхҩыкгьы асахьа ҭихит С. Орҷьоникиʒеи Н. Лакобеи Бамбора абҷьар ʒхыргоит ҳәа 1905 шықәсазы. Асахьаҭыхҩы дазымхәыцʒеит усҟан Нестор Лакоба жәашықәса заҭәык шихыҭуаз.

Абри асахьа сгәалашәеит уажәааигәа Нестор Лакоба имемориалтә музеи саныныҩнала. Убла иаахгылоит В. Ленин иажәақәа уаҟа нбан дула иҩны икыду. Ииҳәозеи? Амчра анапаҽы ишаагатәу. Аччара сзанаркыз уиоуп, арҭ ажәақәа Ленин иҳәогьы имаҳацызт, агәра сызгом, дегьаҧхьахьан ҳәа Нестор Лакоба.

Ҳаҧсуа амилаҭтә хақәиҭратә қәҧара аҧыза, дахьынʒаҟамыз абольшевикцәа-революционерцәа, абольшевикцәа-апалачцәа дрыдҳәалауа дрыдцәылауа акәымкәа, дзакәыҭәҟьаз ашҟа ҳааихауа, аҭабырг шаҟа дазааигәаҳтәуа, убасҟак изыҧсоу духоит уи имемориалтә музеи мап анакәха, ишнеиуа ари аҩыза амузеи иаҭаху иаҭахыму ҳәа азҭаара цәырҭыр ҟалоит. Иауазеи изаҳамҳәарызеи иаҳзеиҕьу аиаша.

«Аҟазара», № 1, 1992

ИҲАЦРЫМЗААУА ИҲАЦУ

Маи мза, 1992 шықәса азы, Аҧсны аҳҭны-қалақь ашҭа хадаҽы, ақырҭцәа рмитинг мѡаҧысуан. Изҳәозгьы, ирҳәозгьы акгьы ахьҽыцмыз аҟнытә, азыӡырѡра иаҧсахашаз ҳәа егьыҟамызт. Аӡбахәгьы абаҳәатәу. Даҽазнык агәаҕ ҽнаҭитоуп, уаҳа акгьы. Аха уи иҟан акы – узырхәыцша, ҳаамҭа ахаҽсахьа аарҧшразы акырӡа уазҳәаша, инеиҽурҧшыша-иааиҽурҧшыша.

Даараӡа асимволра аҵан амитинг ахьымѡаҧысуаз аҭыҧ. Ишдыру еиҧш, Аҧсны ашҭа хада макьана В.И. Ленин ихьӡ ахуп. Амитинг мѡаҧызго уи иидеиақәа, ипартиа мап ацәызкыз, иказыжьыз, убри иагьалаҽхәауа уаан. Ихьӡ ахьаху мацара акәындаз, акыр метра иҳаракны, шәабасыцәцо, шәахьцалак шәсыҧшаауеит иҳәарц иҭахушәа, дхаууала дықәгылоуп иара, зажәеи зуси мап ацәыркыз ихаҭа. Уаҳҭахым, наҟ уқәҵ ҳәа иарҳәарц еизазар, усҟан даҽакын. Ирҳәарц ирҭаху даҽакӡоуп. Уи даҽаҵьара аакәымкәа,Аҧсны ашҭа хада агәҭаны иѡагыланы ирҳәар, ҳәарада, иаҳа аҵакы аиуан, ражәа иаҳа аҧхылнадауа ирбеит.

Ҧыҭраамҭак инаҧшы-ааҧшуан ашҭа иқәгыланы. Ишҧаҟарҵари? Ихьӡ ахьаху рычҳарын, аха дабаргои ихаҭа. Иаргьы ма гылашьала дгыландаз. Ихылҧа ихикәыцәааит. Ихы аѡада ираҳаит. Иара иидеиақәа Аҧсны ианааи, ирҳәоит, ирулак абаҕәазаҽы аидара ақәызхуаз хәѡык, фѡык раҟара апролетарцәа рыҧшааит ҳәа. Убарҭ ракәхап изеиҳәо, иҽы изеихакуам. Урҭ ахәѡык, афѡык рзыҳәаноума, иеизаз зегьы рзыҳәаноуп анцәа идырп изирбо зусҭцәоу; иарма напы икьаҽ аҵьыба иҭакуп. Башагьы иҵьыба инҭакны акәындаз! Иҵьыба дақәыҕәҕәаны, иҷапан аҵаҟахь деихоит. Сарҕьа напы ахьхоу шәцар,сарма напы зықәку шәоуеит ҳәа иҳәарц иҭахушәа, зыхьӡ аҳәара ҟамло ицәеижьы ахәҭак иақәкуп. Уи мацара акәындаз. Уи иидеиақәа рыҧсынҵры кьаҽуп ҳәа алаиҳәарц иҭахызу аскульптор, ус ицәыҟалоу анцәа идырп, дызқәыҕәҕәо изшьапык аасҭа. Егьи инаиҵихыз ишьапы иаҳа иаууп. Ацәажәара даҟәыҵны иҽааихар, дцыркьыҧо даарылалоит.

Ари ауаѡи, еизази бла ҵархәыла акраамҭа еиҽаҧшуан. Ма иара дмыцхәын, ма дара. Иара ақәгашьа имамызт, избан-зар уажәы ара иҟамзаргьы, иҵагылақәо рацәаѡуп.

Уаҳа иҟарҵаша анырзымдыр, амитинг амҭаԥгаҭцәа ашҵа амраҵашәарахьтәи аганахь рҽынархеит. Аԥынҵаҽы иааикәагылеит. Иамуит. Ирԥырхагаз ҟалеит. Ихылԥа ихкәыцәаа, нахьхьынтәи иааԥшуаз инацлеит, ирҵахымыз даҽеакгьы. Мраҵашәара аганахь иҟоу Урыстәылоуп. Қырҵтәыла – амрагыларахь. Амрагыларахь ухы рханы абзиа уҳәозар, иабаргәызеи, аха дара иаҕьны ацәажәара ргәы иҵоуп. Ахаԛәиҵра арҵароуп агәаҕ. Аха ирцәымҕу рҽадкыланы, ирҵаху ашҟа рхы рханы аҕьра изалагомызт.

Ашҵа мраҵашәарахьтәи аганахь ииасит. Уаҟагьы даҽеакы ӡбатәыс ироуит. Ашҵа иԛәгыланы ацәажәара иалагару, ашҵа аҳәаа иахысру? Ашҵа иԛәымгылар, амитинг ашҵаҽы имҭаԥысит ахьыӡхалом. Дара уеизгьы-уеизгьы ашҵаҽы имҭаԥыргеит ҳәа рзырҳәароуп. Еиҵах ари ӡбатәхеит. Аҵыхәтәан, ирулак, иалырхит ҭыԥк. Ашҵа иԛәгылам ҳәагьы уаҭы изҳәом, иԛәгылоуп ҳәагьы аҳәара уадаҭуп. Мрагыларахьтәи акалҵ аҽы иааикәагылт. Уажәшьҭа рышьҭахьҟа иҟан дара ахьынтәаанагаз – Қырҵтәыла. Рыбжаҭык ашҵа иԛәгылоуп, рыбжаҭык – ашҵа аҳәаа анҭыц. Иуҳәар ҟалоит, рызшьапык арахь, егьи ршьапы анахь ҳәа.

Алацәгьа тәарҵа ауам ҳәа, араҟа инымҵәеит арҵ ауаа рус. Даҽеакгьы ӡбатәхеит. Амитинг ареволиуциахь ииасыроуп. Аԥсны аадырҳәыроуп. Иарбан аарҳәроу атрибуна змам. Ареволиуциатә традициаԛәа инарызхәыцит. Ареволиуционер уеизгьы-уеизгьы акы дыԛәгылазароуп, насгьы дзыԛәгыло шаҟа иҕәгәо, шаҟа ахы алымкьо, убасҟак иусԛәагьы ҕәгәахоит.

– Шәааи, ҳрыҳәап, танкк рымаҳхып, – иҳәеит аӡәы.

Егьиашаҵәкьаны, ашҵа анаҭс, аиҳабыра рыҭнԛәа рганаҽы, дара зҵахымыз иртәыз ртанккәа гылан. Иҟаларын, ибронетранспортиорзаргьы, сара урҵ сзеиҭдырааӡом. Аха изҳәоз атанк иҳәеит.

– Уаҟәыц атанк, Ельцин дыԛәгылахьеит. Уи ҳара дҳаҕоуп, – иҳәеит агьи.

– Аброневик ахьыԛоу здыруеит, иааҳгап, – иҳәеит аӡәы.

– Ани дубома? – Ленин ибаҟа ашҟа днаирԥшит уи заҳаз. – Абни аброневик дыԛәгыланы ииҳәазоуп иахьагьы ҳхы ҭкьаны ҳазмоу.

Ирулак, ирыӡбеит уи аус. Еидара гага машьынак рыманы иаакылсит.

– Агәырзауеи машьына дақәгыланы аҵоурых иазынхаша ажәа макьана аӡәгьы имҳәац, – ҽааиҵит аӡәы.

–Уиашоуп, иахьа иҟалоит уи, – сҳәеит сара.

Ачыс еишәа ԥшӡа анцәа шәахаиртәалааит. Ижәбахьеит, аԥсхәраҽы, мамзаргьы аиныхраҽы, усҟак ихаам ачыскәа анырфалак ашьҭахьоуп абрынԥь анрыларҭо. Ацәажәаѡцәа азәык-ѡыԥьак цәажәахьаны, абыржәшьҭоуп «абрынԥь» андәыкәҵатәу аныргәахә, ихарахаԥшуа азәы инаишьҭалеит. Абар дахьыҟоу. Англиатәи алордцәа ус иеилаҳәам, уи дшеилаҳәоу, мап, аматәа ахаҭабзиара мацара акәым изысҳәо, изылшада уи икостиум азахра! Убасҟак иҭбааҭыцәуп. Амашьына дхаларц далагеит. Иамуит. Имч ақәымхеит ицәеижьы. Абар, даҽеа усӡбатәык ахьроуз. Ари шәарҭахеит. Ареволиуционер атрибунахь дызхамлеит ҳәа аҭоурых иамбац. Аҭоурых мыжда, ишыжәдыруа, ѡ-даҟьак амоуп, руак еиқәаҵәоуп, егьи – шкәакәоуп. Анцәа ашкәакәа ианимҵо, аԥьныш аиқәаҵәа данирҟацалоит.

Амашьына ламҟәит, ари ауаѡ дѡамӡеит. Амардуан ԥшаатәхеит. Ареволиуционерцәа ззымиааиуа иарбану. Алиԥси рыла амардуан рыԥшааит.

Ҵаҟантәи ԥьоукы иҵгәеит, хыхьынтәи ԥьоукы ихеит. Уажәадагьы уи кырынтә иҵгәақәахьан, акырынтә хыхьынтә рнапы иркны иѡаихахьан. Аха усҟан, данпартиатә усзуѡыз, арҵ ажәақәа еиҭарсны рҳәара акәын иара изы ҵакыс ирымаз. Уажәы аҵгәареи ихареи рынбанҵакы аархәеит. Еиҭарсны ианизырҳәоз еиԥш, нбанҵакыла ианизырҳәагьы ихәеит. Дѡыхәнырган, амашьына днангылеит. Аԥхӡы аниҽаирбоз, игәасҵеит, ичабра акырынтә иԥынҵа инадигәалеит. Хымԥада фѡы бааԥсҟәак иаҳаит. Хара ацара аҭахӡамызт. Ашҭа абаҳчаҽы ииуа аҵлақәеи ачыԥьқәеи рымҵан икататаз агәам азхон. Иҟалап, афыѡқәа еизаны, изгәааны иара иахь иаазар, избанзар изхыҵәаз агәам ақәгара знапы ианыз, ақалаԥь акыр шыԥәса издыԥшылоз, иахагылақәаз дыруазәкын иара.

Иуҳәо ҳаҳар рҳәазар акәхап, афыѡқәа анааиԥыртц, ичабра еилыԥраа ду иԥьыба ҭбааҭыцә инҵаиршьшьын, иажәа дналагеит. Азнык азыҳәан аҳәара ицәыцәгьан, аха дышнеиуаз, асҟатәык дзыѡнатәақәахьаз акабинетқәа руак дыѡнагылазшәа ихы ибазар акәхап, иаҳа-иаҳа доунашьҭуа далагеит. Ҳзышьцылақәахьаз ракәзаргьы, хар змамыз хшыѡҵакқәакгьы налашәа-ѡалашәалон. Ицәеижь мыцхәы иахьышәпаз, иахьыхьанҵазгьы наианасыжьит. Ихарагәышьоузеи, рыцҳа, акабинетқәа дырчахзар, ицәнымхо

бзиа дабазар дызлаз апартиа. Ус иаҧын, иахәҭаз ҟаиҭон. Игатәыз игон, изҭатәыз ириҭон. Аиҳараҽык шыҟаз дыҟан. Ус, иара, игәы цәгьа ҭамзар ҟалап уҳәаратә дышнеиуаз, иамуит, амыждараз, дызхьынҳалаз арахәыц ааҧҭәеит. Дзышьцылахьаз ашаха днахьынҳалеит. Уи иҧышәаз, жәашықәсала даазгоз шахан. Ианаамҭоу изыхәҭоу рзыкакашьа уанақәшәа, ахьтәы кәтаҕь уҭеитоуп. Арҭ, ихо-иҭгәо дыхәнызгаз, дырзыкакароуп. Ахала иукыроуп аҧсыӡ укуазар. Инархаракӡаны далагеит. Иажәақәа ырҷьбараны рҽаархеит. Аҧсны иахагылоу ауаҽ изыҳәан.

Абар, еиҭах ацәажәара иалагеит агәаҕ. Уи амыжда ишыжәдыруа, усоуп ишыҟоу, знык ахақәиҭра анаиулак, ҽынкылашьа аздырӡом.

Иӡырҽқәоз ҷьоукгьы гәахәарак нарҽықәлеит. Аха аиҳараҽык инцәыҭачча-аацәыҭаччақәеит. Даҽа ҷьоукгьы рнапы ҟьаны, ауаа рыжәпара иналҭын, нак рҽынархеит.

Убарҭқәа гәеиҭоу, уаанӡатәи иаҳцәа ҧсахны, даҽа аҳцәак рышҟа дахьиасуаз, имҧсӡакәа инханы, ҷьара ламыск ааҳәыцымыцу, аҧхӡы наиқәнаҭәеит ацәажәаҽ. Ажәақәа ииҳәоз иааҳәны нак иҕралозшәа, игәы аҧсы ааиршьацҧхьаӡа, иаҳа-иаҳа иацлон имгәацәа.

– Аҧсуаагьы зегьы дырҭаху ҷьышәымшьан уи, Аҧсны уажәы иахагылоу, аха рымч ақәхом, дырзамхуам! – ичабра еилыҕраа ду наиҽишьит. Уи азыҳәан акы зҳәода. Зегьы ирҭаху аҧсы иоуп, мамзаргьы имиц. Аха ара иҟалаз зынӡаск даҽакӡоуп. Изҳәо дызусҭада?!

– Доҕәр, му гаҕоль сиӡ(иҟалазеи, иухьзеи)? – снаиазҭааит.

– Си уичқыно мире еҭи кочи?! (Уара дузымдырӡои ари ауаҽ дызусҭоу?) – уабаанагеи ҳәа аанаго даасҽаҧшит. «Ҭфу!» – ирган дынкажьцәеит. Акы икны инаимпыҭцыҽрызшәа, иҽнапыкгьы наиҟьан, ашацаҳәа иҽылаихеит. Дцеит, дцаӡеит.

– Амашьына данналбаалак, снаидыххыланы, имгәацәа ҭасҳаҧра аҳәызба ҽалсҳәоит! Ишҧеигәаҕьӡеи абни ихьӡ аҳәара. Аҭырҭышагаҽ! – иҧсахы ҧыжәжәо ҽааиҭит аҧсуа хаҭарҧыс.

Изеиҳәоз иаҳа иҭынчыз аӡәы иакәхарын, акагьы ҟамлаӡазшәа, иқьышә аччаҧшь ықәҭа:

– Аҭарҭыша згахьоу зегьы рышьра ҳалагар, рыжрагьы ҳахәом, – иҳәеит.

–Уара, шәкы ицоз, ҩынҩажәи жәаба ицоз аҧарақәа анырыҧсахуаз, зегьы ирҳәоит, шәырала, чамаданла акәымкәа, аухаҵәҟьа абанк аҿы аатҷәа иҭажьны инеигеит ҳәа аҧара. Ҳақалақь зегьы зҭихьоу, абни ҳәатәыс имоузеи?! Ҳаиланагалар ҳәа сшәоит акәымзар, давагаланы дсымазар!..

–Ха-ха-ха! –дааччеит изеиҳәоз. Уи хымҧада, иааҟалоз зегьы хәыҷтәы спектакльк еиҧш акәын дшахәаҧшуаз. –Акы уасҳәашан, ари, ицәаҧҿыгоу зҳәауа, иаҳҳәап, дудыруазааит. Аха егьи, изхиҳәаауа ибзианы дудыруама?!

–Дышҧасзымдыруеи, иашоуп, аҧсшәагьы ҳзеилам, аха уҵааи, иуарҳәо уаҳап. Ажәлар ҩашьаʒом. Адунеи аҿы ҧсыцқьа дыҟазар, иара дыцқьоуп. Абни! Иʒбахә шҧеиҳәаʒо абни!.. Имгәацәа ҭасҳаҧ ҭсырбгоит!

–Сара снаидгыланы, аҵәах ҳәа даагәыдыскылоит. Уаргьы убас ҟаҵа. Убри, анаҧхы цқьа ҳәа узҿу, сгәанала, убригьы аҵарҭыша далаҟьашьуп. Имгацзаргьы, ириҭахьеит. Изиҭазгьы абни, ицәа ихыхны ицәажәоз иоуп. Уи дшыҟақәоу умаҳахьеи, шаҟа дгызмалу?! Суҳәоит, абри аҩыза амитинг ҟалараны иҟоуп, убраҟа уҩықәгыланы шаҟа улшо сцәа схыхны уцәажәа! Убри ахьсзыҟаҵо азыҳәан, аа, усҭ иҳәан, инеиқәырчаҟәа ҧарақәак иҵьыба илҭеиҵеит. Ҳа-ҳа-ҳа! Иҵегьы иҳәондаз, шьыри! Шаҟа ибааҧсны иʒбахә иҳәо аҟара, уи ихьʒ-иҧша иаҳа-иаҳа ишьҭыҵуеит, дызцәымгугьы иаҳа дырҭаххо, иаҳа идгыло иалагоит. Иаанагозеи, уара, ари ииҳәо? Зцәа ҧнаҿуа ауаҩ изыҳәан ииҳәо убри ауп, ҳарҭ аҵарҭышагаҩцәа ҳашҟа умиасит уара, ҳара ҳмафиа уаламлеит. Ҳара ҳмафиа иалоу аҧсуаагьы урҭахʒам. Шәҳадгыл, шәҳацхраа, абаақәа, наҟ дықәаагап уи, нас шәышҳарҳәыц шәҳарҳәлап ҳәоуп ииҳәо иаанаго! Иумбаʒои, еилызкааз иҟарҵо? Икажьцәаны, ацара иаҿуп. –Ихәмарыз ифантазиа игәаҧхан, алафи аиашеи неилаҵо, аҧсхәраҿы иччаз иеиҧш, ччараха исит ари ахаҵа. –Егьа ҳархаанхап, макьана ҳабаҟоу!..

Ари аицәажәара...Амитинг амҩаҧысшьеи, иахьымҩаҧысуа аҭыҧи... Ленин иашҭа егьызҭымҵуа, егьызҭамло, рызшьапык ашҭа иқәыргыланы, егьи ршьапы – анҭыҵ...

Аҿыци ажәи реихьынҳалара...

Ацәгьеи абзиеи еидкьыслауа рҿеихьшьра...

Амаҭ аҧсымҭаз ицҳауеит ҳәа, гәаҕла ицәажәоит ииаʒаауа шьакаҭәарала ақәҧара... Аха иааиуагьы...

Иахьатәи ҳҭагылазаашьа символра азызуқәо рацәаны избеит абраҟа. Макьана акәым, даҽа акыр шықәсагьы ҳазшьапык иацтәи асистемаҽы иаанхоит. Егьи ҳшьапы зегьы акәым, ҳшьацәкьарақәа амѡа ҽыц инанҳаргылеитоуп. Уаҟа, иацтәи амш аҽы иаанхаз, алуқәа ахьынҳалоуп. Урҭ алуқәа иаҳа-иаҳа ихьанҭахоит, избанзар ари, амѡа ҽыц инанҳаргылаз ҳшьапы, изынҳаргылаз амѡа убас ихаҳә еиҟәддыроуп, цқьа ҳнықәгыланы, алуқәа зхьынҳалоу ҳшьапы арахь аагара ҳалшом.

Ауаѡра ѡадароуп, ауаѡымра ладароуп иаанаго, ишдыру еиҧш, ѡада аѡеира иаҳа ихьанҭоуп, иаҳа ицәгьоу мѡоуп, ладаҟа ацара иаҳа имариоуп, аҵьабаагьы ахшыѡгьы уамак аҭахым ҳәоуп. Абри ажәаҧҟа ауаажәларратә формациахь, асистемахь ииаугар ҟалоит абасшәақәа. Адемократиахь амѡа ѡадароуп, адиктатура амѡа ладароуп ҳәа. Адиктатор адиктатура шьақәиргылоит иаарласны, шықәсык ѡышықәса инарылагӡаны, жәашықәса акәым шәышықәсагьы аҭаххоит адемократиа ашьақәыргылара. Уи еиҳараӡак иаҳзыцәгьахоит, иаҳцәыхарахоит ҳарҭ, адиктатура иааӡаз, уи зшьа-зда иалалахьоу.

Ишьаарҭәыразааит, акгьы рхараӡамкәа, миллионла иннарҭәаз рыбаѡқәа рыла иргылазааит, ибаандаѡызааит ҳахшыѡ, ҳабз, аӡы ҳазымыӡәӡәо ҳҟьашьызааит, аха ҳаҟазааит уаҟа, ҳаѡназааит убри аѡны, ҳҭәы-ҳаҧхан, ҳашьцылан.

Ныҟәаѡ хаҭак, хаҭа бзиак ихьхьоу шәасҳәап. Аҳаҭгәын иахадыргыло ахыбраҽ, дыҧхьа акәым, давсны данцозгьы ицәымҕын, игәахы ҭӡыӡаауан. Аха ҽнак, ныҟәарантәи дшаауаз, ақәаршѡы бааҧс ихьӡеит. Уаҳа ихы ахьигара анимоу, даамѡахыҭын, аҳаҭгәын иахагылаз ахыбра ихы ныҭаикит. Ақәаршѡы иаҳа-иаҳа иҕәҕәахон. Сгылазар акыр исыхәома иҳәан, атәарҭа иҽнықәикит. Дтәоуп, дыҧшуп. Ақәаршѡы хкәом. Сыштәаз сааҧсеит, стәазаргьы сықәиазаргьы зегьакакәӡами иҳәан, арымӡ днықәиеит. Иамуит, ихымкәеит ақәаршѡы. Зынӡа иқәабаасабааха, икырцха алеира иалагеит. Аныҟәаѡ хаҭа арымӡ дшықәиаз, дылҭаҳәахаа дыцәеит. Ашьжьымҭан данааҧш, амш каххаа еилгахьан. Иааикәыршаны нышәынҭроуп. Дхәыцын, иҧырхагахаз ҳәа акгьы имбеит. Уаҟа мѡасырҭас иман уи ахаҭа. Уинахыс ақәаршѡы анауазгьы ианамуазгьы, даамѡахыҭны анышәынҭраҽы тәарҭас, ҧсшьарҭас ишьҭихит. Дашьцылеит. Дшәаны данавслозгьы дахыччауа акәын уажәшьҭа ишигәалашәауаз.

Ҳаҟазааит уаҟа, ҳаѡназааит убри аѡны, ҳҭәуп, ҳаԥхоуп, аҟәаршѡы ҳасуам.

Дарбану, дызусҭада, ҳара ҳзыҳәан ихан хьыцәцараз, иѡныкьасоз ашьа, ахш-ца иаҳзаѡызаха, ҳзыѡназ ҳаѡны длагәҭасны изырбгаз, алапҟьаҟәа ашьклазҵаз ҳпартиа гәакьа?

Дыԥшаатәуп аҕа! Убри дыԥшааны дшааҳшьлак, иараз-накала насыԥ ҳаманы ҳааҟалоит ҳара. Шаҟаѡы аҟәыҕацәа ҳазшьуа, иаҳазҭакуа, иаҳзырӡуа, убасҟак ҳҟәыҕахоит ҳхаҭаҟәа. Шаҟаѡы рмал ҳазрымхуа, шаҟаѡы ҳазхырҵәо, шаҟаѡы чичиацәаны адәы иаҳзыԥҭо, убасҟак ҳбеиахоит ҳхаҭаҟәа, ҳҭәы-ҳаԥха адәы ҳаԥәзаауеит.

Ԥаса асовет уаа зыхьӡыз, ҳазегьы реиҳараӡак ҳабеиԥшу, иарбан ҟазшьоу еицаҳзеиԥшны иаҳзынхаз? Иарбан ҟазшьоу уажәы реиҳа аҳра зуа? Сгәанала, аҭак ҟауҵар ауеит ажәак ала – агәаҕ. Агәаҕ убасҟак ҳамҿеханакит, агәыла агәыла дизыцҟьеит, амилаҭҟәа еижәылеит. Дасу игәаҕ зхигара дишьҭоуп.

Ашәҟәы ҟәыҕаҟәа зегьы реиҳа иҟәыҕоу (ҳәарада, уажәраанӡа ҳнапаҷы иаҳкыр ҳзыԥҟәдырӡуаз), Абиблиа абри еԥш ҳанаҳәоит.

Уԥсы ахьынӡаҭоу агәнаҳараԥәа ҟаумҵан, агәнаҳа ҟауҵар, уанԥслак, нарцәы уаннеилак, ԥьаҳанымҟа урышьҭуеит, амца уҿхәаҵаны урӡуеит, агәара ҳәа еилашуа аԥәаб уҭарыжьуеит.

Ҳарҵ, ԥаса СССР иԥәынхоз, усгьы аԥышәараз анцәа ии-шаз уаан, ҳԥишәарц иаԥәикит ҳаԥсы ҵаны адәы ҳшыԥәу. Хри-стос ихаанахыс ауаатәыѡса рхәыцра ссирԥәа ируакуп акомму-низм аргылара. Шәаҟәымҵит убри азхәыцра. Ҟаҵашьа шәымам, ус шәшам сҳәан, агәра жәгом. Нырцә акәымкәа, аарцәы иҟаҳамҵар ааӡам ԥьанаҭ шәҳәеит. Лакә ԥшӡаҵас шәзызхәыцлашаз, иааҟаҳамҵар ҳҿеаҳшьуеит шәҳәеит.

Иааҳәит, амыждараз ишәысҭаз ахшыѡ. Ишәмуӡозар, шәалага. Шаҟа шыԥәса шәҭахузеи агәра шәгарц азыҳәан? Ханѡажәижәаба шәызхап?

Ҳхәыцра ссир ҳахәмаргаха ҳампыцахеит. Ҳԥишәеит, далгеит. Убри аԥышәара ҳанахысуаз, сгәанала даҿа ԥышәараԥәакгьы ҳахнажьит.

Руаӡәк, дҳацзар акәын, анцәа, мамзаргьы аԥьныш. Анцәа данҳацәдырӡ, ишиҭахыз инапаҷы ҳҟалеит аԥьныш. Шаҟа узҕьычуа, иаҳагьы ипатууп. Иузааигәоу шаҟа амц

шаҳатра изууа, убысҟак уажәа акыр аԥхылнадо уҟалоит. Абас ҳахшыѡ аарҳәны аиқәаҵәа шкәакәоуп ҳәа агәра ҳиргоит. Ҳаишьцылеит, ханѡажәи жәаба шықәса амѡа ҳахьеицықәыз, аӡәы ҳакәхеит, ҳаилаҵәеит. Уажәшьҭа шәеицрыҵ, ханѡажәи жәаба шықәса уажәаԥхьа иԥхаҳҵаз дааueит уҳәар, алаба шьҭыхны ҳаузыҵҟьоит. Ҳаиҟәыҭхара жьи-наԥхи реиҟәыҭхара иаѡызахеит. Ихышхыҵәаны ацәажәара иалагеит агәаҕ. Нырцәы акәымкәа, аарцәы иҟаҳҵоит шәымҳәеи ԥьанаҵ, ус акәзар, нырцәы акәымкәа, аарцәы шәшыҟоу шәыгәнаҳарақәа шәҟәышәыблаа. Иаҳагьы иацлеит, ихышхыҵәеит агәаҕ.

Ари амѡахьгьы ҳаазгада? Дыԥшаатәуп, дышьтәуп.

Ашьхарахьтә аӡиас, ԥьара ииааласыргьы, ҽаԥьара ишьшьырахаргьы, ԥьара иҵааршәырахаргьы, нас иҟәандаргьы, зегьакоуп аԥсабара изыԥәнаҵаз амѡа – амшын аҽы имнеир шыҟамло еиԥш, аӡәы иҵахханы, даҽеаӡәы дадгыланы акәӡам, иара зҟәыз амѡаҵәҟьа аанҵәан, ҳахьнанагашаз ҳаанагеит ҳазкәыз амѡа. Анана-Гәында лашҵахь ҳнанагоит ҳәа агәра ганы ҳаҟан, усҟан уи амѡа Арупап лашҵахь акәзаарын иахьцоз. Уи лашҵа ҳҵыҵыр акәхеит. Зыжәѡа қшо, егьаамҵа абнаршәыра дылазаргьы, ижәѡа ахьқшаз аҵыԥ ахь дхынҳәуеит. Ҳахьымѡахҟьаз аҵыԥ ахь ахынҳәра ҳақәшәеит. Уара иухароуп, сара исхароуп. Дарбану, дызусҵада изҳәаз ииашамыз амѡа ҳақәын ҳәа?! Изҳәада ҳзыѡназ аѡны ҳҟьашьит, ҳҽеаҳрыцқьап ҳәа? Анаԥхаѡ, уқәԥаны ҳаѡны иѡналаз, уажәы удәылҵны уабацои?! Абыржәыҵәҟьа ухынҳәны ууаины ҳагәҵаҵәҟьа утәа! Мамзар...

Игәашәҵахьазар акәхап, реиҳа ауаѡра илоуп ҳәа узхәаԥшуа ауаѡ, ауаѡымрахь даниаслак, зегьы дреицәоуп. Аԥсҵазара ԥашәс иамоу – аԥҳәыс, ан, аԥсҵазара ацҵара ацымхәрас, аҵарбгарахь диасыр, иреицәоу ахацәа ухалыршҵуеит, избанзар анцәа даныҟаз, реиҳа дызҵаз лара лакәын, данца, аԥьныш данаԥшәымаха, раԥхьа изныԥшуа лара лоуп. Имаӡаз, ихәаҽыз агәаҕ... Уи аҳәаакәа зегьы ацәыӡит.

Удырхәыцыртә иҟоуп ааигәа Аԥсны иҟалаз ѡ-хҵыск.

Гагра ааигәара инхон ѡыԥьа аҳәса, ани аԥҳаи. Ахацәа ыргәыбзыԥны аѡныҟа инаргон. Арцәага ддыржәуан, ианыцәалак, иршьуан. Ауаса шеиҽумхра ииаиҽыхны, акәац аԥьармыкь аҽы иныкәҵаны ирҵиуан.

Аҟәа ақалақь аҽы аҳақьым ԥҳәыс, ахацәа леилаҳауа изеиҽырбоз аԥҳәыс ԥшӡа, хаҵарԥыск арѡашьыга наилаҵаны дылшьит. Уиакәым, уаѡԥсы ихаҽы изаамго. Арѡашьыга

анилалҵа, иԥсы шҵаз аиашьык дҵалҵеит. Ѡаха ракәу, хаха ракәу, иԥсы ҭан, аиашьыкь аҽы дгәаҟуан. Аԥхәыс ԥшӡа, аҳаԥьым ԥхәыс, лыԥьныш длеигәырґьон. Ахаҵарԥыс, ҳәарада, аиашьыкь дҵаԥсит. Аԥьныш иоуз агәырґьара изымхеит. Аԥхәыс ԥшӡа, ан, аԥсы дааѡҵәаны, иаҳа ихәыҷыз иашьыкьк дҵалҵеит. Лгәыла ҷкәынк, ҷкәына ԥкәыԥшк днаҵалҵеит. (Шәхаҽы иаажәга Н. Гоголь изыҳәан изакә темоу. Аԥьнышь иҟаиҵаз аус, аԥсыцԥа ижәѡа иԥәҵаны, иара дыччо, диманы днеиуеит уааԥшы, усыхәаԥш анцәа! Абарҵ роума узхыбааузаз, зааигәара снаумышҵуаз?! Урыхәаԥш арҵ зустҵәоу?! Иубома иҟарҵо? Иаԥсам урҵ, иаԥсам. Сара ирзызуоуп ирыԥәнаго). Аԥсы деѡҵәаны дызҵаз аиашьыкь амашьына аидараҵыԥ инҵалыргылеит. Аԥша ахәхәаҳәа илындо, аԥалԥь дналалеит. Аҟәа ашьхаҟа дынхалеит. Аиашьыкь ааҵылган, абахә инхыԥәыргыланы ибґалҵеит. Аѡныҟа даахынҳәит аԥҳәыс ԥшӡа, ан, аҳаԥьым. Акрыфа, акыржә, аҵаацәагьы акрырҽаҵаны, днышҵаланы дыцәеит. Хаҵакгьы дылшьышьуазар акәхарын ауха...

Мчык иҳанаҳәоит, абасоуп шәшыҟало ауаѡра шәахысыр... Аха ҳхы ҳамч аԥәымхозар?

Иаанагозеи, изырҳәозеи азаара узаама ҳәа?

Агелиобиологиа ашьаҵаркыѡцәа руаӡәк А.Л. Чижевски (даахьазу дмаацзу сыздыруам, аха истатиак аҽы Аԥсны аӡбахә далацәажәоит) итеориа хадаҽы излеиҳәо ала, ауаатәыѡса рхымѡаԥгашьеи амраҽы имѡаԥысуа апроцессԥәеи еидҳәалоуп.

Аҵоурых аамҵаахыс иааҟалахьаз аибашьрԥәа, ареволиуциԥәа, анибарҵәарԥәа аныҟалаз ашыԥәсԥәа гәеиҵеит. Убри ашьҵахь аҵцаара далагеит амраҽы аиҵакрԥәа аныҟалахьоу. Дназхәыцит даҽеакгьы. Адгьыл аҽы иарбан территориоу иаҵанакуа уи аиҵакра, ҽаартра дуӡӡак ҟаиҵеит. Абри ашыԥәс азыҳәан, абасеиԥш амраҽы аиҵакрԥәа, апроцессԥәа имѡаԥысуаз, иаҵанакуан абри атерриториа. Уаҟа инхоз ауаа ахьеижәылоз, иахьнибарҵәаз зыхҟьаз, идзырҟаҵаҵәҟьазгьы убри ауп.

Абри апроцесс акәзар аԥсуаа азаара рзааит ҳәа зыхьӡырҵаз?

А. Л. Чижевски уаҟа даанымгылеит. Иҳаѡсхьаз аамҵԥәа раантәи аҽырԥштәԥәа рылаш ишьаԥәиргәгәаз итеориа, ҳаԥхьаҟа иҟалараны иҟоу алагьы ишьаԥәиргәгәар акәын. Убри

азыҳәан иеилкаатәхеит амраҽы аиҭакра аныҟалалак ашьҭахь шаҟа аамҭа бжьысуа егьи аиҭакра ҟалаанӡа. Уигьы ҭиҵааит, ашықәсқәа иҧхьаӡеит. Игәеиҭеит адгьыл аҽы иарбан территориоу уи аиҭакра ду ахьақәшәауа, аҧсышәала иуҳәозар, ауаа реиҳа азаара рзаараны иахьыҟоу. Европа иақәшәеит.

Аҽамыршьыга! Аргамаду ибеит иаарласны дахьтәоу иҩны ҟәыбаса ишықәырҵо, иҧсра ааины ишәхымс ишықәгылоу.

Аҩбатәи аибашьра ду ҟалаанӡа шықәсқәак шыбжьаз, аҵарауаҩ дықәгылан ҽиҭит, ауаатәыҩса, шгәышәҽаныз, шәанҟәыҕамха, иаарласны анибарҵәара шәалагоит ҳәа.

Ахшыҩ ду змоу, имазароуп даҽа хшыҩк, убри ахшыҩ ду нызкылаша иҳәеит лафҳәаҩ ҟәыҕак.

А. И. Чижевски ихшыҩ нызкылаша даҽа хшыҩк имоуп, аартра иҟасҵаз ала, схы ақәсҵозаргьы, ауаатәыҩса еиқәсырхароуп иҳәо, ишакәхалак, ихшыҩ ду ихаҭа днақәхәаша дцеит. Деимгәахха днаганы дылҭаркит.

Иҟалаша хырҧашьа амам ҳәа зырҳәазеи?

Амраҽы аиҭакра дуқәа ҟалараны ианыҟаз, шықәсқәак шыбжьаз, ахы ӡырнагахьан, ауаа разырхиара иалагахьан, иҟанаҵараны иҟаз назыгӡашаз армазеихьан. А.И. Чижевски ас ибжьы анга, иархиахьаз, амра ашәахәа еиқәаҵәа зқәыҧхахьаз имаҳауа дыҟазма. Аҟыҧҳәа (Иабацәа Маркси Ленини ҧсхьан, иара иҧаҵа жәпақәа ыршо, иҭаҭыныжәга аҧахә-аҧахә ҳәа инапсыргәыҵа иныҵакшо, реиҳа азаара ззаараны иҟаз рашҭа агәҭан дтәан) аҟыҧ ҳәа аҟәыҕа ибжьы наихәлаигәеит. Ҽумҭын! Уаҳҧырхагамхан! «Ура!Ура!» –дырган, игәырҕьеит азаара ззааны иҟаз. Даҳҧырга, дҳаумырбан аҟәыҕа! Урҭ шаҟаҩ кыдҵаны иушьуа, убасҟак иаҳагьы еиҕьуп.

Ари апроцесс, ҵара змамыз саб, анхаҩы, ажәаҧҟа азиҳәон: «Дад, анцәа иишәиуа, уеиҳа здыруа ииҳәо умаҳааит ҳәа дишәиуеит!»

Ҳҽынаҳхап. Амраҽы аҟалара иаҽыз аиҭакрақәа ршәахәа еиқәаҵәақәа СССР атерриториаҽы иаанынцәыҵаҧхааццәыҵыҧхоз, амҽханакра иалагахьан даҽа территориакгьы. Уи иаҵанакит, ррыцҳара агартә, реиҳа ацивилизациа рылсны иҟоуп ҳәа иҧхьаӡаз – агерман жәлар.

Уаҟагьы иҟалеит саб ииҳәалоз: «Анцәа иишәиуа, уеиҳа здыруа ииҳәо умаҳаит ҳәа дишәиуеит!»

(Уазымхәыцыр ауам абри еиҧш. Ажәытәӡатәи мысраа нцәас ирыҧхьаӡоз амра акәын. «Ра» ҳәа акәын уи ишашьҭазгьы.

Амра нцәас ирыҧхьаʒон ажәытәʒатәи аҧсуаагьы. «Ра» аҧхьа инадыргылазара «ам?» «Амра». «Ам-ца». «Ам-шын». Амра иааҟанаҵаз, анцәа иҟаиҵеит ҳәа...)

Азаара рҭаауа ишҧалагеи агерман жәларгьы? Ҳара ҳҿы еиҧшҵәҟьа. Ишәыхьзеи, шәхы еилагама, иҟашәҵозеи зҳәаз рнырҵәара иалагеит. Иршьуаз ршьит, иаанхаз ықәрцеит. Альберт Енштеин дықәцаны, рыҧсгьы ртәылагьы инапы ианырҵеит, амра ашәахәа еиқәаҵәақәа реиҳа изқәыҧхахьаз Адольф Гитлер. Уаҟа дрыцхрааит ҳара хтәы. Агәра ганы сыҟоуп, В. И. Ленини, уи ишьҭахь И.В. Сталини ракәмызҭгьы Германиа ишыҟамлоз афашизм. Ҳара ҳҧаҵақьала Гитлер анапхгарахь инеиразы дицхрааит. Уи мапкышьа змам акоуп. Даҿакуп идырны иҟаиҵоу, изымдыруа ихьу.

Иааигәахон амраҿы имѡаҧысраны иҟаз аиҭакра ду, аза-ара ду.

Иахьагьы аҵарауаа ирзеимакыроуп, рыуа дарбану раҧхьатәи ашьаҿа ҟазҵаз, ҳара Ҳҧаҵақьала уахь ддәықәлоу, урҭ ршьажәѡы арахь иҿааихоу. Аус злоугьы уиакәым. Аус злоу, аҧсҭазара ҳазҭаз – амра ахаҭа, иаҭахыз ҳарҟаҵара иалагеит. Ауаатәыѡса рҭоурых иабахьаз азаарақәа зегьы иреиҳахеит ари. Рѡашҵас икьасо аҿыѡанахеит ашьа, ауаатәыѡса ршьа.

Дара шаҟа ҳрацәаѡны ҳара ҳаршьуаз, ҳандырҵәоз, убасҟак иҟәыҕақәоуп, убасҟак иуаауп ҳәа рхы рыҧхьаʒон, ҳаргьы дара шаҟа ирацәаѡны иҳазнырҵәо, убасҟак ҳфрхацәақәаны ҳхы аабон.

Амра ашәахәа еиқәаҵәа реиҳа зхы иқәшуаз, зцәа зтәымыз аҧҳәыс, маҭыс дыҧхьаʒаны акәын аҧса шлыҕриҳәоз, аҷьныш амаалықь диқәиҭхеит – агара игараршьуан асабицәа.

Ицәеижьоуп ауаѡы иуаѡра аҟнытә изынхаз, егьи, иѡнуҵҟа зегьы, дқәыҷьмахеит уҳәар, ицәаҧҿыгоуп ақәыҷьма азыҳәан, избанзар уи иара ашьа злоу ус иазныҟәаʒом.

Арҭқәа уанрызхәыцлак, амра уаҵаҧшуа, ишулшо убжьы ѡҭыганы уҳәҳәап: «Ҳара ҳахәмаргақәоума, уаҳхыччаларцоума аҧсҭазара зҳауҭаз?!»

Ҳааскьап иаҳзааигәоу аамҭахь, ҳнарзынаҧшып иаҳзааигәоу ҳгәылацәа.

Сшыхәыҷыз инаркны ажәа «афашизм», сара сзыҳәан убасҟак аҵакы бааҧс аанахәеит, убасҟак уаѡымрас иҟоу зегьы еидызкылауа ажәаны исзынхеит, реиҳа сгәы нзырхоз ауаѡ изыҳәангьы исызҳәомызт. Изхысҳәаауа, егьа азырҳәаргьы

Қырҭтәыла, афашистцәа ҳәа анырзырҳәалак, сгәанала акәзаргьы, усҭәҟьа шәымҳәан сгәахәуан. Изырҳәозгьы ыҟазаарын. Уажәраанʒа усҭәҟьа амра ашәахәа еиқәәаҭәақәа иампыҭанамхалацызт. Уажәааигәа ауаҧс ҭакәажәцәеи, аҳәса хәыҷқәеи асабицәеи ишрызныҟәаз ала, уажәшьҭа ҿыҕәҕәала, агәра гаʒаны иуҳәар ауеит, ишаахысра иахысит рыуаҩра, агерман фашистцәа раҭкысгьы иаҧысит ҳәа.

Иааркьаҿны акәзаргьы, иаҳгәалаҳаршәап ақырҭқәа ирзыҟалаз атрагедиа ҟалашьас иаиуз.

Акыр мшы ажәҩан лашьцаʒа, аҧҭақәа аҭачны иухагылазар, мра шәахәак аакылҧхар, ҧсы зхоу зегьы амра ашәахәақәа рахь ишеихо еиҧш, Қырҭтәыла аргама ахы цәырнагеит зегьы зыдгылашаз хшыҩҭак дук, хшыҩҭак ссирк. Ахақәиҭра… Аҟәыҕацәагьы, усҟак зеилкаара ыҟамызгьы, зегьы аднаҧхьалеит ари ацха-қырбыҷ.

Ирзынаҧшуаз атәымуаагьы, ирыцхраауаз рыцхраауан, ирмыцхраауазгьы, гәыла-ҧсыла ридеиа иадгылаҩцәан. Ҳәарада, аколонистцәа аламҭакәа.

Хазы милаҭуп ҳәа рызҳәара иаҧсоума, шьагәыҭс иамоу рыдгьыли дареи еиқәиҭны, хазы ҳәынҭқарраны аҟалара азхәыцра иаҟәыҭыз, уи аидеиа згәаҭа иҭаҧсыз. Урҭ маҷҩыз, ирацәаҩыз, акрыфо акрыжәуа адәы иқәыз, аха милаҭк аҳасабала иҧсит, ииаʒааит ҳәа рзуҳәар акәхоит.

Шаҟаҩы аҧсуаа ирҳәо саҳахьааз, хазы ицандаз, хазы аҳәынҭқарра роундаз ақырҭқәа ҳәа. Ус зҳәоз дара ирҭахыз ргәылацәагьы ирыдыркылон. Ирбон ҳазегьы ҳаидҿаҳәаланы ҳазмаз зынҷьырк шакәыз. Шәеицхырааны азынҷьыр ма ҷьарак ишәзыҧҭәар, нас иҧыҭәҭәо аҿыҩанахоит. Аимпериа дуʒʒа еидҿаҳәаланы измазгьы зынҷьырк акәын – абольшевикцәа рпартиа. Убри азыҳәаноуп Еидгылаз ареспубликақәа зегьы раҧхьа апартиа мап ацәкра иаҳа амассатә ҟазшьа заанахәаз Қырҭтәыла, зегьраҧхьаʒа уи апартиа ашьаҭаркҩы ибаҟа ҟәыбаса изкарыжьыз. Урҭ аҩидеиак ааибышьа рымамызт.

Аҧсны убри аамҭазы иҟалеит апарадокстә ситуациа. Ганкахьала Қырҭтәыла ҳадҭырц ақәҧара ҳалагеит, даҿа ганкахьала реиҳа қырҭтәыла ҳадҿаҳәаланы ҳазкышаз, ҳазмышьҭышаз ҳахьынҳалеит. Ибзиоуп, акоммунист партиа усҟак ишәҭахызар, ҳаргьы ишҳамац иҳамазаауеит, ЦК ҳархынҳәуеит рҳәар ишҧаҟаҳҭои? Ҳармазҭаакәа, шәыпату схы иқәуп, ʒкаҭәараҭәҟьа ҳзымцо, ҧаса ҳшыҟаз еиҧш еиҭа

ҳааҭагылон. Ҭаны, усҟан гәыґрак ҳаман. Акоммунистцәа Қырҭтәыла иахыʒаазаргьы, Урыстәыла рнапаҷы иҟоуп, ҳаргьы еиқәҳархар, ҳаизааигәара иацхраап. Абас шаҳҳәоз, уи уаҟагьы илыҭабга ицеит.

Ҳазыхынҳәып ахшыѡҭак цха-қырбыҵ Қырҭтәыла иҟанаҭаз ашҟа. Ирхыччеит амра ашәахәа еиқәаҭәаҟәа. Рыхшыѡҭак цха-қырбыҵ наигʒоит ҳәа зегьреиҳа иқәгәыґны, реиҳа ишҳамызтәышаз раԥхьа днадыргылеит.

Ателевизор иахәаԥшуаз ишәгәалашәоит. Уи аԥхьагыла убас иеигәырґьоз, убас насыԥла иҭәын рхырҷқәа, иуҭахы-иуҭахым, рнапқәа шырзеинырҟьоз, ишреигәырґьоз угәаланаршәон Сталини Ґитлери, анҭ, амра ашәахәа еиқәаҭәаҟәа иҟарҭарц ирҭахыз реиҳа знапала инарыгʒоз.

Александр Чижевскии Альберт Еинштеинии рымацара ракәмызт уи анапеинҟьара иугәаланаршәоз. Дугәаланаршәон дара ақырҭқәа рзыҳәан ихьʒырҳәагаз ауаѡ – афилософ Мераб Мамардашьвили. Аԥсуаа ҳзыҳәан уи ииҳәаҟәахьаз имоукыртә иҟоуп, аха инарҭауланы уизхәыцуазар, иҭкыс иеиҳау ҟәыґа дрымамызт ақырҭуа жәлар аѡажәатәи ашәышықәса азыҳәан. Иаахтна иҳәахьан уи ауаѡ, З. Гамсахурдиа ҳаҭаирбгоит, абґаларахь ҳнеигоит ақырҭуа жәлар ҳәа.

«Анцәа иишәиуа, дад, уеиҳа здыруа ииҳәо умаҳааит ҳәа дишәиуеит».

Ҳәарада, аҟәыґа ииҳәаз раҳа акәым, алабақәа изышьҭырхит, зны рлабақәа шьҭыхны Урыстәылан реиҳа иҟәыґаз, реиҳа зхы зыхшыѡ аҷы иҟаз ишрыжәлаз еиԥш абольшевикцәа.

Иҟалоз, иахьцоз ибагәышьон афилософ. Ибжьы иргеит еиҭах, ихаҭа иҟаиҭашагьы дназхәыцны. Ақырҭуа жәлар рыбжьы анирҭа З. Гамсахурдиа, уи президентс даныҟарҭа, сара мап рцәыскыр акәхоит сыуаажәлар, смилаҭ, иҳәеит.

А. Чижевскии А. Еинштеини рлахьынҭақәа аҭкыс-гьы иеицәахеит ари, ақырҭқәа рҟәыґа илахьынҭа. Аҳәаанхыҭынтәи даауан. Уаҟа уи илекциақәа амагнитафон ианҭаны, иара даныҟам иазыʒырѡуан. Москва аеропорт аҷы данааи, ихыччауа инаиԥылеит ԥьоукы. Урҭгьы қырҭқәан. Амра ашәахәа еиқәаҭәа аусҟәа знапала иҟанаҭақәоз ракәын. Реиҳа здыруаз ииҳәаз ахьырмаҳаз мацара азхо-ма?! Аҳәараҭәҟьагьы шԥаигәаґьуаз. Иҟаҳҭаша, иаҳуша ҳара иаҳзымдыруашәа... Бла иамбоз, лымҳа иамаҳауаз бжьык

гон убри аамҭазы хыхьынтә, хыхьӡантә: «Уара уоума сара сызлахәмарырц исҭаху сцәызыхьчарц иаҿу? Снапаҿы усзаамгеит. Усыцәцеит. Ушрыцәцо збап узхыбаауаз, иухьчоз. Урыхәаҧшла, урзыӡырҽла!»

– Ҳфилософ, батоно, – ҿааиҭит аеропорт аҿы изыҧшыз, – Звиад Гамсахурдиа шәыбжьы анишәҭа, президентс даныҟашәҭа, сара ақырҭуа жәлар мап рцәыскуеит ҳәа уҳәахьан. Уажәа наугӡозар акәхап уажәшьҭа, батоно, ишубо, ақырҭуа жәлар реиҳараҽӡак уи рыбжьы ирҭеит...

Егьа дҟәыҕазаргьы, дышуаҽыз даанхон. Ахшыҽ иман, ибҕалоз ихьчартә, аха ихаҭа ихы ихьчартә аҟара уеизгьы даҟәгамызт адгьыл.

Ари аҽыза ажәа заҳаз афилософ, еидихәыцлаз, шаҟа ахара дыҧшыз, шаҟа сахьа ибла ихгылаз аҳәара, аҽра иаҭахуп Достоевски (убригьы убасҭәҟьа иакәым амҽа шәықәуп, шәыбҕалоит ҳәа ибжьы иргахьан, аха изаҳауадаз) ибаҽхатәра, икалам. Сара ислышо акы заҭәыкоуп – иҟалаз афакт аҳәара.

Акраамҭа дгылан, рҳәеит, афилософ ҿымҭӡакәа. Уаҳа имч мхазт, деизҟәыҿы днатәеит. Уиакәхеит, игәы аисра иааҟәҭит. Даҿа лахьынҭак иоушьа ыҟамызт. Уи дмыцхәхахьан. Амҽа даҧыргатәын. Икаххаа иаатит амҽа, Қырҭтәыла знылаз ашьамҽа...

Хыхьынтәи иаашьҭу акеиҧш иахәаҧшуа, «азаара рзааит» зҳәало ажәлар, даҿа ажәаҧҟакгьы аҧырҭеит. Уи ажәаҧҟагьы, ауаҽы имч зқәымхо, мчык иаанашьҭит ҳәоуп ҭакыс иамоу: «Ашьа ицаша, ада иалагылом». Иуҭаху ҟаҭа, башоуп, акгьы улшаӡом, ацәеижь иалҭраны иҟоу ашьа, нкылашьа узаҭаӡом.

Маи мза анҭәамҭазы жәыргьыҭтәык сиацәажәон Зҭәымҭа иҭагылаз хаҭан. Аҧсуаа ҳзыҳәан ажәа бзиақәа аниҳәа, ус снаиазҭааит.

– Уажәыгь Гамсахурдиа идгыло рацәаҽума? Уара ухаҭа узыдгылода?

– Сара Гамсахурдиа изыҳәан изныкымкәа сырхәхьеит, – ҿааиҭит дахыҿхәауа. – Ахақәиҭреи ахьыҧшымреи зҭаху дарбан қырҭуазаалак уи дидгылароуп.

– Ааи, аха уи иааҟаиҭаз ала уахәаҧшуазар, иаҳагьы ахьыҧшрахь, иаҳагьы атәрахь игон Қырҭтәыла.

– Мап, амҽа иаша ианыз уи иакәын. Сара схы иқәсҭоит. Исыхшазгьы иара изыҳәан иҧсы ҭоуп.

– Заҟаҽ ахшара умада?

– Ҷкәына заҭәык.

– Ихыцуазеи?

– Ѡажәи хәба шыҟәса.

– Уи уажәшьҭа ихала иҙбартә дыҟоуп иҟаицаша.

– Ааи, ихала иҙбеит. Уи идыруеит Гамсахурдиа изыҳәан дҭахар хьҙи-ԥшеи шамоу, Гамсахурдиа ида ҳара ԥсҭазаара шҳамам...

– Уара уҵкәын заҵә убри дихҵнуҵома?

– Гамсахурдиа идымгылаз аҵеи дзысҭахузеи сара?! Снапала дысшьуеит уи данидымгыла!

– Абрахь ишкылнагоз хымԥада днаԥшны ибон афилософ.

– Исҳәо сҽамшәо сихәаԥшуан жәыргьыҵтәи агыруа.

– Сара исгәаԥхоит аԥсуаа шәпозициа, – иҳәеит уи аҵыхәтәан, – шәара аҟәыгара ду аашәырԥшит. Қырҵқәак ргәы иаанагоит Гамсахурдиа шәидгылазшәа. Даҽеа ԥьоукы агәра ганы иҟоуп Шеварднаҙе шәхы идышәкылазшәа. Сара зыгәра ганы сыҟоу акоуп – иналкааны, иаахтны ганкы шәадымгылеит. Реимак дара ирусуп шәҳәеит.

– Саргьы издыруа акоуп. Шәара ишәҭаху ауп аԥсуаагьы иаҳҭаху. Шәара шәызшьагәыҵу адгьыл аԥшәымацәас шәаманы, ихазу, аҙәгьы ихьыԥшым ҳәынҵқарраны шәыҟазарц шышәҭаху еиԥшҵәҟьа, убасҵәҟьа ҳаҟазарц ҳҭахуп ҳаргьы. Уаҳа акгьы. Уажәы дабаҟоу уҵкәын заҵәы?

– Гамсахурдиа изыҳәан иқәԥо дрылоуп. Уи дхаҵоуп, хаҵаҵас дҭахааит!

Ҳрыцҳашьа ишеишеиуа жәѡан икыду амра! Ҳара ҳҽынҙа иааумыгҙан ушәахәа еиқәаҵәаҟәа.

Ииаҙахьазар? Аҙәык-ѡыцьак, иналк-ѡалкны, ашкәакәа еиқәаҵәаны, аиқәаҵәа шкәакәаны иаҳбо ҳалагахьазар? Анцәа ҳнаигәҭасны, аԥьныш ҳааихозар?

Реиҳа дҟәыҵоуп ҳәа исыԥхьаҙо аԥсуа быргк, уажәааигәа сышиацәажәоз, реиҳа даԥсуа партиотуп ҳәа исыԥхьаҙо хаҵак изыҳәан ус ҽааиҵит: «Сара, дад, уи ауаѡ ииаигәара уаҳа снеиуам. Сара исҳәо иара изыҳәан баша ҙҭахысроуп».

Адәныҟатәи аҕа дшәарҭам зҳәода. Уи изыҳәан еснагь аҟама абжаранҙа аҭра иҵыхны иаҳкызароуп. Аха уи уиаҟара дызлашәарҭам, ма иара уара уишьуеит, ма уара иара душьуеит. Уара иудыруеит иара дызусҵоу. Зеилкаара цәгьоу, ииаишьагьы змам аѡнуҵҟатәи аҕа иоуп.

Шыҟәса ѡажәижәааба инареиҳаны Аԥсни аԥсуареи ирзыҟәԥауа хаҵак, убри аус зкариереи згәабзиареи ахҵнызҵаз,

ус ҿааиҭит: «Иуасҳәар ихоуҵарым, аха схаҭа исхызгахьоу ауп. Иреиҕьу ажәа ҧшӡақәа, иҧсхаҵагоу, игәыҭгагоу ажәақәа сара исаҳахьеит аҧсуаа рҟынтә. Аха аҧсуаа рҿынтәоуп ишсаҳахьоу иреицәоу реиҳа ишьыгоу ажәақәагьы».

«Ауаҽы иаҕацәа иҽны аҽнуҵҟоуп иахьыҟоу», – ҳаҧхьоит Абиблиаҿы.

Угәыла иҽны амца акыр, дуҭахызаргьы, дуҭахымзаргьы, уахь умнаҧшыр ауам. Раҧхьа ухы иҭашәогьы, уара ухаҭа уҽноуп. Сара сыҽнгьы амца акрымашь, машәыр ҟаларымашь? Қырҭтәыла иҟалаз сазхәыццыҧхьаӡа, исҭахы-исҭахым, Аҧсны азхәыцра сламгар ауам. Иауам. Акыр жәашықәса раахыс даргьы ҳаргьы ҳазқәыз амҽақәа акы акәын. Даргьы азықәҧон ахақәиҭра, ахьыҧшымра, ҳаргьы ҳазҿыз убри акәын. Рыгәҭыха ссир ду ааигәахан, рышәхымс ианаақәәгыла, дара рыҽнуҵҟа хыла-гәыла иааилалеит.

Даҿа ажәа ҟәыҕакгьы иҳәалон саб ҧсаҭа шкәакәа: «Иқәӡааша, дад, ма дызхылҵыз дичычоит, мамзаргьы ихылҵыз чычарҭахәыс дикуеит». Уи иаанаго, реиҳа изааигәоу ҕас дҟаиҵоит ҳәоуп. А. Чижевски итеориала иуҳәозар, амраҿы иҟалаз аиҭакрақәа реиҳа изҧырхагахаз ақырҭқәа, реиҳа ирзааигәаз, реиҳа ирҭынхацәаз ргәылацәа ирыжәлеит. Аҭоурых иадыруа фактуп: акыр шәышықәса уажәаҧхьа Қырҭтәыла ҳәынҭқарраны изыҟаломызт аҧсуаа ракәмызҭгьы. Изусҭцәада абзиара ду ҳзыҟазҵаз? Аҧсуаа. Ус акәзар, раҧхьа изжәылатәу, зшьа каҭәатәу дара роуп. Аҧсуаа роуп ҳара зегь реиҳа иҳаҕацәоу. Иреицәоу ҳажәақәа урҭ рызктәуп. Ихышхыҵәаны аҿаанахеит ашьа злыжжуаз ажәақәа. Иахьагьы еиқәымтәац. Сара исыздыруам адунеи аҿы иҟаны даҿа милаҭк, ақырҭқәа раҟара даҿа милаҭк рзыҳәан ицәаҧҿыгоу, иларҟәыгоу ажәақәа зҳәахьоу. Урҭ аҧсуаа ирзырҳәахьоу, ирзырыҽхьоу зхы пату ақәызҵо иҿы иаҭәашьаны иҳәом.

– Иҳахьзеи, ҳаинымшәартә иҳабжьалазеи? – ҿааиҭит уажәааигәа қырҭуак, – еидысларак ҟалазар, аешьцәагьы анеисуа ҟалоит. Иашоуп, аҧсуаа ҭахеит, аха аҵкысгьы иеиҳаны иҭахеит ҳара ҳтәқәагьы...

– Ахҭыҧ ҕьоит, аҟама ҭыҧ еималоит, имҕьо, иеимамло ажәа иуннаҵаз ахәроуп, – сҳәеит. Уи ажәаҧҟа инацысҵеит, – насгьы ажәа нҵәашьа, аанкылашьа амамзар...

Ҿырҧштәы заҵәык. Реиҳа днационалиступ ҳәа ирыҧхьаӡо аҧсуак иҳәо смаҳац, ақырҭқәа ҳәа изышьҭоу қырҭқәаӡам ҳәа.

Иҵарауаауп, иҟәыҕақәоуп ҳәа ақырҭқәа ирыпҳьаӡо рҵарауаа ҳаҧсыуаауп ҳәа шәхы иазышәҳәоит, аха шәаҧсыуааӡам ҳәа иаҳҿагылоуп.

Анцәа иҵьшьоуп, ачҳара ҳазханы, дара ҳреиҧшымхакәа, ҳахьымыҳәҳәо,иаҳҳәап,абасеиҧш ҳәаны: «Уусс иалоузеи,уара, зхы ааҳәыз, сара схазы аҧсуа сҳәама, абхаз сҳәама, уи сара соуп изусу. Уара ухаҭа аҩны иухьӡузеи, адәахьы иухьӡузеи? Убри уазхәыцрауазеи? Шәыдгьыл шәашьагәыҭӡам, наҟынтәи шәаанагеит уҳәеит, уахаҭа уахьынтәааз угәалауршәарауазеи? Зхы аҭыҧ иқәу ауаҩы иҳәома, шәанаҵьалбеит, абри аҩыза: аҧсуаа Аҧсны иаанагеижьҭеи ҩышә шықәсагьы ҵуам ҳәа. Араҟа иаанагеижьҭеи ҩышә шықәса мҵуазар, зқьы шықәса уажәаҧхьа шәара шҳәынҭқарра аҟаҵаразы излашәыцхраауаз? Издыруада акосмосахьтә иаауа-ицо ибжьазар аҧсуаа?!»

Даҿакала иааурҳәыр ҟамларишь саб иажәаҧҟа? Анцәа иишәиуа, дад, ихшыҩ ааирҳәуеит.

Ахшыҩ анааҳәлак гәылак,ҭынхак иакәӡам алаҧш иҵашәо. Уи аҭынхацәа зегьы ҕацәас иабо иалагоит. Аҧсуаа ишҳажәлаз еиҧшҵәҟьа, ирыжәлеит ауаҧсаагьы. Избан? Урҭгьы абзиара дуқәа рзырухьеит. Қырҭтәыла ацәырыхьчахьеит аҕацәа. Қырҭтәыла азыҳәан ашьа карҭәахьеит. Ус акәзар,дара рхаҭақәа ршьа каҭәатәуп. Ишьтәуп,инырҵәатәуп. Сызҿыз,ахшыҩ ааҳәра, Мераб Мамардашьвили ижәлар ацәихьчарц даҿыз, ауаҩы иан дыҧсцәаҳаны динарбоит, аҧсцәаҳа аныс диҧхьаӡоит. Аҧсуаа ақырҭуа шовинистцәа ҳажәызҵаз раҧхьа дгылоуп Звиад Гамсахурдиа. Уи усҟан иҧаҵа далаччон, дгәырҕьон. Аха зыхшыҩ ааҳәыз, игәыла, иҭынха изыҳәан иааҳәны, иара изыҳәан аҭра иҭатәаны иҟалаӡом. Ианааҳә, иааҳәитоуп иара изыҳәангьы. Звиад Гамсахурдиа ҳара иҳажәиҵоз, иааҳәын, иара ихаҭа инаижәлеит. Ашьа афҩы заҳаз агыгшәыг аангылашьа ақәӡам. Ақырҭқәа рыҩнуҵҟа, дара дара анибарҵәара иналагеит. Аҵарауаҩ А. Чижевски итеориала иуҳәозар, амра рхарахеит, амраҿы иҟалаз аиҭакрақәа рнырит.

Аиаша иарбану здыруада: адгьыл аҿы агәаҕ анхышхыҵәалак, ақәаб анеилашауа ахыҧсыхь шахылҵуа еиҧш, аенергиа еиқәаҵәа ахылҵны, ажәҩанахь ицауоу, мамзаргьы ажәҩанаҿ, амраҿы енергиа еиқәаҵәақәак хышхыҵәаны арахь рҿаархауоу.

Сара сахаанны, аҧсуаа ҳҿы агәаҕ знык ихышхыҵәахьеит. Уи 1989 шқәса ииуль мза азыҳәан акәын. Гәыҧҩык ҳаҕацәеи

ҳареи ҳаидыслара акәзамызт усҟан ишәарҵаз. Ақырҵқәа ауаԥсаа рзыҳәан, неилых ҟамҵакәа ишырцәымыԛхаз аѡыза, ҳаргьы ақырҵқәа рзы убас ҳҟалар ҳәа акәын ишәарҵаз. Ҳазшаз уи ҳацәихьчеит. Аԥсуаа шаҟа иуаа аамысҵашәацәаны иаанарԥшуазеи аидыслара амшқәа раангьы, убри ашьҭахьгьы ԥҳәыск лзыҳәан рнапы ахьышьҭырымхыз, сабик цәгьарак ахьизырымуз. Аибашьрагьы иамоуп хатә закәанқәа, ахатәы ҳәаақәа. Урҵ аззакәанқәа, урҵ аҳәаақәа иаҳа-иаҳа ирхысуа ицоит ақырҵуа фашистцәа.

Ҳәаа змауз, иазгәамҵазакәа, ииаҳәны, изыдгылоз иаҽагылоит, изҽагыларц аҵахыз иадгылоит.

Амаҷ аду угәаланаршәоит, аду ухаҽы ишаанаго еиԥш амаҷ. Хыхь сызлацәажәази иареи еидкылашьа рымам, аха агәаԛ анааилак, агәаԛ мацара ацәажәара ианалагалак, аиаша акәзааит, ауаѡра акәзааит, аламыс акәзааит, зегьы шахәаҽуа аласҳәарц ҽырԥштәык аазгоит. Саԥхьоит шәҟәыѡѡык сара сзыҳәан илѡыз ацәаҳәақәа: «Уи усгьы анцәа дазишеит иааҟалалак ахҵысқәа иаразнак рықәҽыҵра...» Анаѡсан еиқәыԥхьазоуп сыбжьы ахьсыргақәаз.

Иихәаз сақәшаҳаҵым, ииашамкәан иҳәеит ҳәа акәзам шәҟәыѡѡык даҽеазәы изыҳәан лгәы иалоу. Ибжьы ахьиргазазоуп илызхымго. Ацәымԛра анеилашуа, ицәажәоит агәаԛ. Анаѡсан ҳаԥхьоит: «Уԥсыр узжуа уѡызцәа гәакьацәа...» Уанԥслак, иуѡызцәоушәа ҟаҵаны, ауаа иахьырбо ҳәа, аҽераԥшразы инеиуа, арахь згәаҵа ҵгәыргьааua, уԥсы шҵоу наҟ иуԥыруцар, уҽеурыцкьеитоуп.

Хыхь исҳәаз аназыҟалалак ахшыѡ, ианынаҳә-ааҳәлак, иѡыза диаԛаны, иаԛа диѡызаны дахьибо мацара аҟны иаангылазом. Ихаҵа дԥааимбарны, маалықь цәа иҟәынҳәҳәы, ибла иҵашәааз дыԥынышны, гәнаҳарала дибо дҟанаҵоит. Зызбахә сымоу астатиаҽы, саԥхьоит: «Еиԛьзар ма уара иумҳәар аламыс атәы...» Сзыхлырҟьозеи? Апартиа сахьалҵыз.

Аҵыхәтәантәи аамҵазы аурыс, аԥсуа уҳәа апериодикатә кьыԥхь аҽы изныкымкәа, апартиа сахьалҵыз, насгьы апартиеи уи ашьаҵаркѡы В.И. Ленини рзыҳәан исҳәақәаз рзыҳәан акритика сзуны, исҽагыланы, азәымкәа, ѡыԥьамкәа ицәажәахьеит. Ажәа «акритика» уҳәар ауеит аурыс кьыԥхь аҽы исҽагылақәаз ирызкны, избанзар, уаҟа исҳәаз иакәшаҳаҵымзаргьы, уаѡԥсык иаҳасабала, сцәа ԥызҽышаз азәгьы имҳәеит. Ус сызҳәом аԥсуа кьыԥхь ианылаз аиҳарак рзыҳәан. Убри аԥсуа кьыԥхь исгәаланаршәеит ауриацәа рзыҳәан исаҳахьоу лафк.

Ауриак СССР ааныжьны, Израильҟа дцарц далагазаап.

– Узцозеи, уара, Израильҟа? Уҩныдоума, угәарадоума? – инаиазҵааит.

– Аҩнеихагыла сымоуп.

– Амашьына умаʒами?

– Ицырцыруа «Волга» сақәтәоуп.

– Издыруада, уфатә-ужәтә иагхазар...

– Агарҭа сымам, – иҳәеит ауриа.

– Уара, ауриа-каҷбеихша, уҧышә хыҷьгәыгәнʒа, ламыс умам акәымзар!..

– Иазхоуп, иазхоуп! Абар, сара сықәҵны сызцо, уара уҿала иуҳәеит. Абри азыҳәаноуп сзықәҵуа, – иҳәагәышьеит ауриа.

Исгәалазыршәаз, апартиа салымҵыцызҭгьы, сахьалҵыз азыҳәан акьыҧхь аҿы исыхцәажәақәаз реиҧш иҟақәоу ахьалоу азыҳәан мацарагьы, алҵра ахәҭан. Иҷьоушьаша, апартиа иалаз, иахьагьы гәыкала иазыҟоу, усҟангьы уажәгьы уаа ҧсыцқьақәас исыҧхьаʒоз, апартиа сахьалҵыз азыҳәан ажәа кьынаак сзырымҳәеит. Еиҳараʒак исыжәлеит КПСС анапхгараҿы ианыҟаз ма иаахтны «аҟаҧшьқәа» рҿы аус зуаз, мамзаргьы апартиатә органқәа рахь аҧсуа интеллигенциа ирзашшны ашәҟәқәа алазҵоз. Анцәа иҳәозар, урҭ адокументқәа мышкызны иааҧшып. Убри иацәшәаноуп даргьы еиҳараʒак КПСС изацәнымхогьы.

Аидеиа ахаҭа, акоммунизм, сшазхәыцуаз, иаасгәалашәеит Аҟәа иалсуа аʒиас хәыҷы, Аʒаҧшь. Ашьха иҵыҵуеит. Аʒба уамкʒозаргьы, уеилаҳаны иужәып иахьыҵыҵуа. Аҿаанахоит Аҟәаҟа ахы рханы. Иааскьацыҧхьаʒа, иаҳа-иаҳа ауаа убасҟак ирҟьашьуеит, убасҟак идырхәамгоит, Аҟәа ианналсуа, уеимаақәа узаламыʒәʒәо иҟалоит.

Иисус Христос инаиркны, иахьа ужәраанʒа иреиҕьу аҟәыҕацәа зызхәыцуа идеиоуп акоммунизм. Аха убри агәҭыха ду наҳагʒоит ҳәа иалагаз убасҟак ацәа ҧырҿеит, убасҟак идырхәамгеит, Аʒаҧшь Аҟәа ианналсуа иаҩызартәит.

«Мчыла дықәҧаны апартиа дшалалаз, иаҳхашҭызгьы ҳгәалаиршәеит», саҧхьоит исызку статиак аҿы.

Уи зҳәаз ауаҩи сареи парторганизациак аҿы ҳаицықәгыламызт, ҷьарак аус еицаауамызт, апартиа салалара аʒбара лара лусс аламыз. Аха лхаҭа излалҳәо ала, апартиа салалар луамызт. Ус анакәха, сымҩа ахьыркышаз, салаҵареи

саламҵареи ахьырыʒбуаз, ӵьоукы рҽы днеины дашшит убри ауаҩ апартиа далашәымҵан ҳәа, аха уаҟа иларҳәеит даламлар иуам ҳәа. Усоуп илҳәаз иаанаго. Аха сара урҭ ацәаҳәақәа санрыҧхьа, ччараха исысын, иаасгәалашәеит Гәдоуҭа иҟалахьоу хҭыск.

Таксистк дыҟан, иҳәеит, Гәдоуҭа. Гыд ихьʒзаарын, Оҭрбан. Қәрала иҭәымҭахь днеихьан. Аҷкәынцәа, ишьцылацәоу, инаалашьа, иҟазшьа ахьбзиаз акәу, узҧада ҳәа аʒәы ианиазҵаалак, Оҭр Гыд сиҧоуп рҳәозаарын.

Ҽнак хаҵарҧыск Гәдоуҭа аӵьармыкь азааигәара атакси днақәтәеит, иҳәеит. Абҕархықәҟа рхы рханы ицон. Амҩа иахьықәз атаксисти ахаҵарҧыси неицәажәа-ааицәажәақәеит. Еигәаҧхеибашьазаап, ҳаибадыруандаз, аиҭанеиааира ҳабжьандаз ргәахәзаап аҩыӵьагьы.

– Уара узҧада, дад? – иҳәан, арҧыс днаиазҵааит атаксист.

Арҧыс, ихамыждараз, лафны ирҳәало:

– Оҭр Гыд сиҧоуп, – иҳәеит.

– Цқьа усыхәаҧшишь, дад, – иҳәан арҧыс днаихәаҧшит, иҳәеит, атаксист. – Сызҧада зуҳәаз уара?

– Оҭр Гыд, – иҳәеит еиҭах ахаҵарҧыс.

– Сара соуп, дад, Оҭр Гыд зыхьʒу. Усеиҧш зыхьʒу дааҽаʒә дыҟам. Сара, дад, уан ҧҳәысс дсыманы исгәалашәом. Сара усҧоушәа уаҳәаны улымжьазааит, уаннеилак цқьа улазҵаа, – иҳәеит Гыд.

– Исықәнагаҵәҟьоз соуҳәеит, – иҳәан, дааҧышәарччеит арҧыс.

Ажәабжь сазҳәоз инациҵеит, ашьҭахь урҭ аҩныҟа инеибагеит, ирфеит, иржәит ҳәа.

Изхысҳәааз, даараʒа схәыцит, ахаа апартиа саларҵарц сзақәҧаз ҳәа уаҩ дысгәаламшәеит.

Лафымкәан уазхәыцуазар, иаанагозеи асеиҧш аҳәара? Апартиа уалаларц уʒбызар, уи уара иуусым, изыʒбуа ҳара ҳауп. Иҟамлароуп ахатәы гәаанагара. Уалҵырц уҭаххазар, удунеихәаҧшра аҽаҧсахзар, уигьы ҳара ҳауп изыʒбуа. Уара азин узҭада ухатәы гәаанагара амазаара. Апартиа уалалозар, «аҟаҧшьқәа» иразҵаатәуп, уалҵуазар, аобкомаа ирыʒбароуп.

«Аҟаҧшьқәа» анысҳәа, иаасгәалашәеит урҭ уажәааигәа рорганизациа шеимлырпыз. Уи сшеигәырҕьаз сҳәарц сҭахын, аха сааннакылеит акьыҧхь аҽы исызкны сзыҧхьаз абарҭ ацәаҳәақәа: «Акоммунистцәа ианрыжәла, зегьраҧхьаʒа ҳара

ҳҟны иара дрыжәлеит, Ленин ижәлан, иаргьы дижәлеит, еилыбгаз ҳҳәынҵқарра мцацәагьы – ахыуҳәа дназыҵрысит». Асеиԥш сзызхәаз, КГБ ашә ахьадыркыз сеигәырґьеит, анцәа иԥьшьоуп, сыԥхыʒ иаламшәоз агәырґьара сахьахаанхаз сҳәар, хымԥада, дсыжәлоит.

Араҟагьы ахшыѡ ааҳәра иахҟьаны, ицәахыхгаз ажәақәа сзиҳәоз ԥьшьаны иаҳагьы сгәы иахәашаз иҳәеит, зегьынԥьара аԥхьагылара сара сналкаан исиҵеит. Сеигәырґьаҵәа исыдыскылон. Аха иҟалаз уиоуп, аԥхьахәқәа зыҵатәу сара сакәʒам. Акоммунистцәеи В. И. Ленини раԥхьа изнаԥхаз дарбану? КПСС анапхгараҷ ианыҟаз, иааҳәалакгьы иақәшаҳаҵхоз, аҟарматцыс ашәа шамҳәара, акка-ккаҳәа ашәа азызхәоз, акоммунисттә идеологиа ргәы-рыԥсы зегьы шатәу ҳәа иқәуаз, аԥсҭазараҷы уи апартиа, уи аидеологиа ыҵазырбгаша ҟазҵоз роуп.

Анцәа иишәиша, дад, уеиҳа здыруа ииҳәо умаҳааит ҳәа дишәиуеит!

Аурыс интеллигенциа ирҳәеит, ирѡит, ашәҟәқәа ҭрыжьит, иҷеагылеит В. И. Ленин, узқәылаз амѡа Урыстәыла ыҵанарбгоит, иуʒбаз ҟаҵашьа амам ҳәа. Аанкылашьа имоуит амра ашәахәа еиқәаҵәақәа иртәыртәхаз.

Инеиҵаҳкып ажәаԥҟа: «Иара ииҳәо ада даҽакы имаҳааит ҳәа дишәиуеит, анцәа иишәиуа!»

Ҳара ҳпартиа иаҳәаз ада уаҳадаҽа гәаанагарак ҟамлароуп. Хатәы гәаанагарак змоу зегьы Урыстәыла иалцатәуп, иҵактәуп, ишьтәуп. Апартиа алҵреи алымҵреи ҳәа сшылакѡакуаз ҽенак саԥхьеит В. И. Ленин иҳәамҵак: «Шаҟа ирацәаѡны ишәызшьуа, убасҟак иаҳагьы еиґьуп». Шаҟантә аԥышәарақәа сҵихьаз уи иѡымҵақәа рыла! Ҳәарада, ахәшьара бзиақәа соуан. Ауаѡы дины данынкашәалак инаркны, уааҟәымҵʒакәа, аԥьныш дирбауа, дԥааимбаруп ҳәа иоуҳәалар, аԥьныш нцәас диԥхьаʒо дҟауҵоит. Москва санҵаз, исгәалашәоит ҳлектор Томашунас зны инаиҷыҵкьеит В. Ленин иѡымҵақәа иҵыжьым, иҵәаху рацәоуп ҳәа. Иҳәатәымыз акы шиамхаҳәаз ибан, изҵырмыжьуа ҳәа акгьы ацимҵеит. Ари аҳәынҵқарра ҟазҵаз, ихаҵа ииѡқәаз, ииҳәақәаз ҭырмыжьуазар иаҳзымдыруа акы ҟаланы иҟоуп, иеилкаашьас иамоузеи акәымзар ҳәа ианыслҵеит усҟан сымшынҵа. Аʒәгьы ианимаҳауаз, сиҳәеит Томашунас, иҵырмыжьуа иѡымҵақәа, акы аҟара сахәа ҳәа. Дшәаԥырҳаԥуа даанаԥшы-ааԥшын, ус ҷааиҵит: «Ленин ииҳәоз акәын иҟаиҵоз ҳәоуп дшырдыруа, аха иара акы иҳәон, даҽакы ҟаиҵон. Иаҳҳәап, аерманы революционерцәа

рҧыза Шаумиан иахь ииҩыз шәҟәык аҿы иҳәоит, адгьылқәа шәаҳҭоит анхацәа, азауадқәа аҧшәымацәас шәроуеит аусуцәа ҳәа, зегьы шшәаҳҭо, зегьы шәара аҧшәымацәас шәшауа ҳәа ажәа рыҭ, ижьа, иҳадгылартә иҟаҭца, знык амчра ҳнапаҿы иаҳзаагар, нас емпытоуп ираҳҭо» ҳәа.

Ҳәарада, сеиҳа здыруаз ииҳәаз смаҳаит. Сизгәааит. Октиабртәи ареволиуциа дуӡӡа аныҟалаҭәҟьа, аухаҭәҟьа афабрикақәа аусуцәа ирыҭатәуп, анхацәа ирыҭатәуп адгьыл ҳәа адекрет здызкылаз, уи адекрет знапала изҩыз Владимир Илиа-иҧа изыҳәан асеиҧш аҳәара шҧеигәаҕьӡеи. Имцуп ииҳәаз.

Аиаша мцны избауа, амц иашаны исаҳауа, сыхшыҩ аадырҳәхьан.

Аҧсуа театр аҿы иқәдыргылеит спиеса «Аҳақ ашәара». Адырҩаҿныҭәҟьа «аҟаҧшьқәа» рнапала, ацензура иааннакылеит. Афишақәа кыдыжәжәаны икарыжьит. Владимир Илич Ленин дыҟазҭгьы, асеиҧш сзыруамызт. Ҳара акыр ҳақәызҭгьы, уи ирласны дыҧсуамызт сҳәеит.

Ажурнал «Новый мир» аҿы ирыдыркылеит сажәабжь «Ахьча иҳаҭхәыжә». Агранкақәа сзаарҭиит. Иарбан номерыз иахьанылозгьы сарҳәеит. Сгәырҕьаҭәа сыҟан. Уи, А. Твардовски напхгара ззиуаз ажурнал аҿы акьыҧхьра хьыӡ дуун. Иахьагьы иҭәахны исымоуп ҧошьҭала ажурнал «Новыи мир» аҟнытә агонорар шсоуз атәы зҳәо ашәҟәыбҕьыц. Сыҧшуп, сгәырҕьара ансызнымкылалак, аҩны иҟоу лҿгьы снаҿхәа-ааҿхәоит.

Ажурнал ҭыҭны иааит, сажәабжь абаҟаз. Ашьапы наҭнаҟааит ацензура.

Сыззаҕьуадаз, сзызхьуадаз? Иаҕацәагьы рацәажәашьа идыруан,иҿагылаз патурықәиҭон,реиҳа иаҕаз Троцкиҭәҟьагьы деиқәирхеит, шьыри, Владимир Илич даҿа ҧыҭрак дыҟазҭгьы, иахьа саргьы абас исзымныҟәартә иҟаиҭон уи сҳәеит. Ииашоуп, Ленин ихаан ирыдыркылахьан ацензура азыҳәан ақәҭара, аха уи аамҭала акәын. Иара данҧсы, аамҭалоуп ҳәа ииҳәаз, иаамҭадаитәит Ҧаҭақьала. Убри ашьажәҩы иоуп зегьы зхароу. Никита Хрушьчов азнык азыҳәан иааиркәадеит ацензура, Владимир Илич днаизааигәахеит (бзиара хәыҷык ааҟазҭоз, ҳәарада, уи иакәын иззааигәахоз), имҩа днықәлеит. Аха ашьҭахь иус назыгӡоз ирымуит. Уи данахырҳәа, Леонид Брежнев, ацламҳәа ҿамҟәыҵь, ацензура аҟны Владимир Илич

имѡа зынʒаск днаныҵит. Ҷаҵақьала диеиҷшхеит. Иаҳзамуит Владимир Илич дыҟазҵгьы, ас иҟаломызт ацензура.

Абас санхәыцуаз, агәаҟ, зыхшыѡ аадырҳәхьаз, иабаздыруаз, исоуҳәаргьы агәра згома, сымѡақәа зкуаз иара, зпатреҵ сҵырҟа ҷьыба иҵоу, Владимир Илич гәакьа ихаҵа шиакәу. Аамҵала ҳәа акәʒамзаап ацензура азыҳәан ақәҵара шидикылаз, ацензурагьы асовет мчгьы аҵла амахәҵеи аҷашәи реиҷш акәзаап ишеидҳәалоу, еидызҳәалазгьы сылашара, свожд иакәзаап.

Абар исцәыҵәахыз, уи ииҳәаҵәҟьаз! «При советской политической системе дать свободу слова и печати – значит, покончить жизнь самоубийством».

Абри санаҷхьа, сзеиҷшрахаз атәы иҳәаны далгахьан апоет-агении А. С. Пушкин.

Иажәеинраала ссир «Акасы еиқәаҵәа» проза бызшәала иахьеиҵасҳәо азыҳәан инаур аҽаҷхьа аҵамзаара шьҵасҵап.

Сара санқәыҷшыз, ауаѡы игәрагара ансзымариаз, иҳәоит ажәеинраала алирикатә персонаж, бырзен ҷҳәызба ҷшʒак слыҽхагаахо бзиа дызбон. Ҽнак сѡызцәеи сареи ифоижәуа, сгәырҕьо сыштәаз, ауриак дааѡнаххын, ус насеиҳәеит: уара араҟа уѡызцәа урылагәырҕьо утәоуп, убри аамҵазы улыҷсахуеит убырзен ҷҳәызба ҷшʒа ҳәа.

Дышҷаизныҟәеи аиаша иазҳәаз? Ашәиҷхьыʒ наизикит.

Владимир Илич иакәʒам, уи иажәақәа зкьыҷхьыз роуп раҷхьа сзызгәааз. Уигьы нацлеит сгәы иҵаҳаз ахьанҵара. Уаҳа исзышьҵымхуа аҟынʒа саннеи, исгәаласыршәеит ҳаамҵазтәи философк ииҳәаз. Абаандаѡцәа рыгәҵаны аира, азҳара лахьынҵас иуоур, иҳәеит уи, ушыхәыҷу урҵ рашәаҳәашьа уҵоит, рыкәашашьала акәашара уалагоит. Аха уи иаанагом, уҷсы ахьынʒаҵоу абаандаѡцәа рашәақәа уҳәалароуп, рыкәашашьала укәашалароуп ҳәа.

Уара насыҷс иуҷхьаʒома, уҷсы ахьынʒаҵоу, абаандаѡцәа ашәа рыцҳәара, рыкәашашьала акәашара? Ибаандаѡʒам, шьауардынҵас рхы иақәиҵуп уҳәама? Шәеигымхааит, шәеицыкәашала, шәеицышәаҳәала. Уара хақәиҵрас иуҷхьаʒо, сара бахҵас исыҷхьаʒазар, сахыумшьаан.

Ҵарауаѡык иҷхьаʒеит. Ажәа «асоциализм» ѡажәи жәаба ҵакы амазаап. Ѡажәи жәабаѡык неидыртәаланы, асоциализм зыхьʒузеи ҳәа уразҵаар, ирҳәо еиқәшәаʒом. Исоциалисттә ҳәынҵқарроуп Швециа. Ацензурагьы ыҟам, ишырҳәо еиҷш,

хшла рҽыркәабо ибеиоуп. Исоциалисттә ҳәынҭқарроуп Куба. Шықәса ҩажәа ҭит акарточкақәа рыла ача рырҭоижьҭеи, ацензура шәҭыкакаҷуеижьҭеи. Иарбан социализмыз ҳара иҳамаз? Иара усгьы, иахьӡыз шықәса хынҩажәи жәаба ҳахьынхоз аҳәынҭқарра?

Слымҳа иҭаҩуеит исымазкуа ирҳәаша. Иахьӡыз зуҭахузеи, зегьрыла ҳҭәы-ҳаҧха ҳаҟазҭгьы.

Зыҩны амца ацраҭаны зыҽзырҧхоз ҳаиҩызан. Ҧсабаратә беиарас иааҳамаз зегьы ҭины, хәшала ҳчон. Иаҳҭиуаз анынҭәа, аҕәцәмаҟьа ҳаақәтәеит.

Иахьӡыз зуҭахузеи, ажәларқәа рнапы еикәршаны инхозҭгьы, шьакаҭәара ыҟамызҭгьы ҳәа игоит даҽа бжьык. Реиҳа ҽҧныҳәас иҟарҭогьы убри ауп.

Атоталитартә режим ықәӡааит, абахҭа агәашәқәа аатит. Аха адәеиужь иқәлаз, ахақәиҭра знымаалаз, аибарҧсра иалагазар, атоталитартә режим ахьықәӡааз, абахҭа агәашәқәа ахьаатыз иеигәырҕьаз, иақәныҳәаз ауаҩ ихароузеи?

Даҽакгьы. Асоциализм авариантқәа рахьтә иреицәаз ҳара ҳҽы ишыҟаз еиҧш, уажәы ҳара ҳҽы иҟоу, иаҳзааиз, адемократиа ахьӡырҭазар ацәа ҧырҽитоуп. Адунеихаан асоциализм ҳгәы ахымло ҳшыҟарҭаз еиҧш, адемократиагьы ҳгәы ахымло ҳҟарҭоит. Иацтәи амш ҽеимызт ҳәа уҳәазар, уи иаанагом иахьатәи амш ссируп ҳәа уҳәазшәа. Абарҭ ацәаҳәақәа ананысҭо аамҭазы иахьӡузеи уахьынхо аҳәынҭқарра ҳәа усазҭаар, аҭак аҟаҭара сыхшыҩ азхом. Иуаҳауа акы заҭәыкоуп. Аҵьармыкьатә еизыҟазаашьахь амҩа ҳақәуп. Ус анакәха, аҵьармыкьахь ҳцоит. Ҳахьнеиша ҳаннеилак, ҳнеиуеит аҵьармыкьаҽ. Аҵьармыкьатә ҳәынҭқарра шьақәҳаргылоит. Ааи, аха адунеи аҽы иҟамлац, егьыҟам усеиҧш аҳәынҭқарра. Иҟамлацзааит, егьыҟамзааит. Ҳара иҟаҳҭоит. Ҳаҽызаауеит хынҩажәи жәабаҟа шықәса. Нас ҳаахынҳәны, уаҩы имаҳац, иимбац даҽакы ҳалагап.

Сара издыруа акоуп, асоциализм ҳбазар аҳа, ҳара ҳабиҧара, ҩынҩықәра наҳҭыргьы, адемократиатә ҳәынҭқарраҽы анхара разҟыс иҳауам.

Афранцызцәа ирҳәоит абасеиҧш. уара апровинциаҽы уизар, иузҳазар, ашьҭахь нхарҭас иалухызар Париж, уара ухаҭагьы, уара иухшазгьы интеллигентхашьа шәымам. Интеллигентхо уара умаҭа иакәхоит ҳәа.

Ҳаамҭоуп исгәалазыршәаз. Уара уабду арреволиуциа азыҳәан дыԛәԥозҭгьы, уара уаб абеиацәа ирҳәуазҭгьы, уара уашьеиҳаб КПСС ада ԥсҭазаара ыԛам ҳәа дхәыцуазҭгьы, уара ухаҵагьы уи уалазҭгьы, уажәы уалҵзаргьы, уалымҵызаргьы, сдемократуп ҳәа егьа ҿуҭыргьы, ҿумҵзаргьы, ухала уакәым, иухшазгьы ицәыцәгьахоит адемократхара. Издыруада, умаҵа дыздемократхар. Анцәа иҳәааит сԥашьауа, аха сара агәра ганы сыԛоуп, ҷыдала иаҳгозар Аԥсны, адунеихаан идемократиатә ҳәынҵқарраны ԛалашьа амам ҳәа. Асоциализм гәакьа, ҳпартиа ҳалашара Аԥсны убасеиԥш иԛаз ацәгьарақәа азнауит, ахаҿы убас еицанакит, адунеихаан ашьара изыԛәмло, абԥа азеиҵымхуа. Адемократиатә алхрақәа Аԥсны ишанымаало еиԥш, апарламенттә напхгарагьы, сгәанала, Аԥсны ианаалом. Иԥшаатәызар ԛалап даҽа формак.

Ҳазыхынҳәып афранцызцәа ражәаԥԛа. Иацы ақыҵаҿынтә Парижԛа уаазар уинтеллигентны ушзыԛамло еиԥш, иацы апартиа уаалҵны, иахьа демократхашьа умаҙам. Иацы апартиеи «аԛаԥшьқәеи» ицхрааны идепутатхаз иоума, иахьа адемократиатә закәанқәа здызкыло?!

Аҳәара, аԥра зылшо изыҳәан, аамҵа ссирҵәԛьа ҳҵагылоуп.

Сара ибзианы сахааануп абольшевикцәа рмафиа реиҳа аизҳазыҷьара, реиҳа ашәҵымҵа. Аха сара сахаанымызт, исыздыруамызт уи амафиа иааишьахаз, ашьапы ақәгылашьас иԛанаҵаз. Убри аԛнытә, шәԛәыԥԥык иаҳасабала, дааразҳа исҵахын, шәԛәы-быҷьшәыла акәымкәа, салагыланы салаԥшыр, слымҳала исаҳар, сыблала избар, ицаз амафиа ахаҵыԥан, аира иаҿу амафиа ҿыц иааишьахо иазҳашьахо, ажәлар ржьашьас иԛанаҵо, иаҙбақәо, аламыс аҳәаа шаԛа иахысуа, ишеидгыло, цәгьарак еицыԛарҵацыԥхьаҙа ишеиднакыло, ажәлар ирееиҷьу рыгәҵыхақәа ишрылахәаахәҵуа, ауаа ламыскәа ишрыгәҵасуа, ирзаарго, ажәакала, жәибжь-жәаа шыԛәскәа раан иԛалаз, иаҳа иаахәыҷны акәзаргьы, зыԛаҵара иаҿу агәылаԥшра. Убри азыҳәан ирееиҷьу акакәны исыԥхьаҙеит адепутатцәа ралхшьа амԥаԥысшьа агәаҵара, агәаҵара акәым, алахәра. Уаԛа сызлаԥшыз, аԥсҵазааратә материал еизызгаз, убасԛак ирацәоуп, шәԛәык ыԛоуп. Урҵқәа зегьы араԛа иаҵахым. Иааззгоит акы заҵәык.

Хыхь ишысҳәаз еиԥш, уажәааигәа Аԥсны «аԛаԥшьқәа» русура ааныркылеит. Уи рыҙбуан асессиаҿы. Аԥсны, ишдыру еиԥш, ақырҵуа шовинисттә, колониатә политика амԥаԥгаразы

аштаб хадаҟәа ируакын «аҟаԥшьҟәа» рыштаб. Аԥсуа жәлар ирзеицәааз аполитика акәын уи имѡаԥнагоз. Аха иҟан, иахьагьы иҟоуп урҭ аус рыцызуаз аԥсуаа, ҳәарада, уаҟа аус зуаз зегьы аԥсуаа ираҒацәан ҳәа сҳәом, аха иаахтны уаҟа аус зуаз раҵкыс, ажәлар ирзеицәааз аполитика мѡаԥызгоз, маӡала агентцәас ирымаз роуп.

Абиблиаҽы, ижәдыруеит, иҟоуп убасеиԥш ажәабжьк. Ауриацәа тәцәас иҟарҵеит мысраа. Акырӡа шыҟәса урҭ уаҟа тәцәас ирыман. Абиԥарақәа ииуан, ирызҳауан. Ршьа иалалон атәра. Уи аамышьҭахьгьы даҽа ԥсҭазарак ыҟоуп ҳәа рыхгьы-рыгәгьы иҭамызт. Абас ишааиуаз, ауриацәа дрылиааит Моисеи. Уи ижәлар атәра иацәигеит. Мысраа ирымпыҵихит. Тәцәас иахьыҟаз атәыла иацәцеит. Аха аҟәыҒа ду Моисеи ибеит цәцашьа амамкәа ижәлар ирзынхаз даҽеакы. Мысра ииз, изызҳаз зегьы ршьа-рда иалаҽын атәра. Атәрада даҽа ԥсҭазарак ыҟамкәа акәын ишырбоз. Убри ршьа-рда иаламцакәа, ижәлар адунеихаангьы хаҟәиҭра рыманы иҟаломызт, дгьылкгьы налхны анхара-анҵра иаԥсамызт. Иҟаиҵазеи Моисеи? Ѡынѡажәа шыҟәса ацәҳәырақәа, асазанрақәа дрыҟәын ижәлар иманы. Мысра атәра ианаҭаз раԥьал ааны иԥсаанӡа, нытҟәаран дызҿыз. Инирҵәар, агәнаҳа ҟаиҵон. Ашьа карҭәар, шьала ахаҟәиҭра изаагомызт. Раԥьал ааны, атәра злаҽыз зегьы анԥсы, хаҟәиҭрала ииз рымацара ианыҟалоуп, рыԥсадгьыл ахь ианирхынҳәа.

Сара исыздыруам шаҟа шыҟәса амѡа ҳаҟәхауа адемократиахь анеиразы, иҟалоит ҳзымнеиӡаргьы, адиктатура хынҳәыргьы.

КПСС ахьыҟәыргаз уеигәырҒьоит, ухаҭа уахьалаз агха ҟасҵеит, саҭашәымҵан уҳәеит, ус анакәха, уадгылаѡуп СССР ахыбгалара, амилаҭҟәа реибашьра рҳәоит ԥьоукы.

Иааркьаҽны.

КПСС ыҟаӡамызт, СССР ҳәа ҳәынҵҟаррак рыԥхыӡгьы иаламшәацызт аурыс империаҽы иҟәынхо ажәларҟәа аиѡызара анрыбжьалахьаз, КПСС-и, СССР-и абаҟаз аурыс генерал Аԥсны дааны аԥсуаа ҳзыҳәан алфавит анаԥиҵоз, аԥсуа школҟәа анаадыртуаз.

Слымҳа иҭаѡуеит аҽыҵбжьы: «Амҳаԥьырра ҳзаазгаз, аԥсуаа ыҟәызцаз аҳәынҵҟартә Урыстәыла азыҳәан абзиа шԥоуҳәауеи?!»

Ҩ-ажәак рыла ираҭаҳкып. «Аҳәынҭқартә Урыстәыла аҧсуаа реиҳараҩӡак рыдгьыл иқәнацеит, ииашоуп, аха КПСС-тә Урыстәыла аҧсуаа рыҧсадгьылаҿ ишыѣаз амҳаҷьырра аҵкыс иеицәаз рзаанагеит».

СССР хыбгалазар, КПСС изықәнаргылаз ауасхыр ҕәҕәамызт, ибаахьан ҳәоуп иаанаго.

Амилаҭқәа еибашьуазар, КПСС еиҿанажьитоуп, уаҩҵас еидынхалартә иѣанамҵеитоуп.

Амлакра атәы. Изыѣамлозеи, иаҳҳәап, Франциа амлакра? Зныкымкәа, ҩынтәымкәа, миллионла ауаа нҵәартә, амлакра зыѣалозеи ҳара ҳҿы жәибжь шықәса раахыс? Уажәгьы амлакра зыѣоузеи? Изхарада? Асистема иахароуп. Сара исыздыруам, ауаатәыҩса рҭоурых аҿы иѣалахьаны ҳәынҭқаррак, ҳара ҳѣны еиҧш, ауаҩы хныѣәгагас имоу, иан лаамышьҭахь аҧсҭазара изҭо арахә ҕас иахьыѣарҵахьоу. Жәашықәсала аҳәынҭқарра ашьапы аҵырѣаауан, реиҳа изықәгылаз ашьаѣақәа ҩба – арахә рааӡареи адгьыл ақәаарыхреи гәхшәарҭас ирҭеит анхаҩы.

Амлакра абаѣаз, ҳҭәы-ҳаҧха ҳаѣаӡамыз Брежнев ихаан рҳәоит ҷьоукы. Иааҳрыхуаз акәӡамызт ҳныѣәызгоз, иҳамаз ҳҭиуаноуп. Ҳалгеит, ицәҳарҳәит ҳаҧсабара, иааҳзыҭиуаз ҳҭиит, иаанхаз уаҩы имыхәо иѣаҳҵеит. Зан дҭины ачара зуз ҳаиҩызахеит.

Ҳазыхынҳәып аханатә ҳазлацәажәоз ахшыҩҵак.

Иабантәаауеи ҳзымҿхазкыз ацәымҕра, ихышхыҵәаз агәаҕ? Иҳаларааӡаз аѣазшьа хада аѣнытә. Уара уҧсы шҭоу ҷьанаҭ уҭаларц азыҳәан, меигӡарахда ауаа ҷьаҳанымѣа иушьҭыроуп. Шаѣа аҕацәа уҧшааауа, убасѣак уара уҧсҭазара еиҕьхоит. Амла уакыма, изхароу дуҧшаароуп, душьыроуп. Амаҵура бзиа умоузар, изауз ицәгьа уҳәароуп. Анцәа баҩхатәра улаимҵазар, уи злеиҵаз уизашшыроуп, нас уаргьы абаҩхатәра уоуеит, еихышәшәо ажәеинраалақәа рыҩра уалагоит. Уара акгьы ухараӡам, зегьы зхароу даҿаӡәы иоуп.

– Ацензура ахьаҧырырхыз, акьыҧхь апартиа ахьахыламҧшуа уамеигәрҕьоз, ишҧоубеи уажәы иузыруз?! Иуқәнамгаӡои?! – иҳәеит сҩыза шәѣәыҩҩык. Аӡбахә ҳаман, зхы пату ақәызҵо, ихы иаҭәашьаны иимҳәаша ажәала иҩыз, аҧсуа газеҭ ианыз статиак.

Лафшәоуп сҩыза ишиҳәаз, аха сара ииашаны аҭак наисҭеит:

– Мафиак ахьықәʒааз сеигәырҕьазар, уи иаанагом, даҽа мафиак ааироуп, ажәлар даҽа ӌьоукы иржьалароуп, идырҳәлароуп ҳәа сҳәазшәа. Убри акы. Иѡбахаз, апартиатә цензура ахьаҧырырхыз сеигәырҕьазар, ҳаҭыр зқәу аѡыза, уи иаанагом, ауаѡы иҽашәалак акьыҧхь аҽы аҳәара азин имоуп ҳәа сҳәазшәа, акьыҧхь иахагылоу, рнапы иаку абӌьар шьаугас, аинтеллигенциа реичырчагас, ргәыҧхҭра аарҧшыгас ирымазааит ҳәа сықәгылазшәа. Зыʒбахә умоу, упату схы иқәуп, аха агәыҧхҭ иҭыҵыз, анапы ҟаҧшь иаѡыз, ӌьоукгьы еигәырҕьаҵәа иркьыҧхьыз еиҧш иҟоу астатиа анылазҭгьы, реиҳа идемократиатә ҳәынҭқарроуп ҳәа ззуҳәауа ҳәынҭқаррак аҽы, изѡызгьы, изкьыҧхьызгьы аус иақәдыршәон. Ҳара уажәы ҳҭагылоуп убасеиҧш иҟоу аамҭа, адиктатура анықәʒаа, ианхыбгыла, аха адемократиа ҳашҭа аҵыхәангьы ианымааиц. Ҳара ҳаамҭа иахьʒуп ахаос. Иарбанзаалак закәан ҳәа акгьы ыҟам, ирыдыркылазгьы акгьы аус ауам, баша ақьаад иануп. Арҳәреи аҕьычреи ираамҭоуп. Акьыҧхь аҽы акәзар, аполитикатә цензура анаҧырырх, аламыстә цензурагьы аҧырырхыз ӌьыршьеит ӌьоукы. Егьиашаҵәҟьаны, акьыҧхь азыҳәан азакәан ҳәа акгьы ыҟам. Апартиа анапхгараҽ ианыҟаз, апартиатә органқәа рахь ашәыҟәқәа алаҵауа, ауаа ирзашшуаз, уажәы зынʒа рча иит, игәырҕьаҵәа иҟоуп, ргәы иҭажьу ашьыцра еиқәаҵәа акьыҧхь ианрыжьлоит. Изычҳауа изыҳәан, ус иахьыҟалаз, иаҳагьы еиҕьуп. Дасу дзакәу ааҧшып. Аҧсуаа ҳаннибарҵәо, ҳахәдацәақәа анҵибакаауа, апартиатәи «аҟаҧшьқәеи» рархивқәа рҽы ишьҭоу адокументқәа ацәырҵра ианалагалак, убасҟаноуп Абиблиаҽы иаҳәо, Аусʒбаратә Амш Ду аныҟалауа. Убасҟан иааҧшып, сара сакәу, даҽа ӌьоукы ракәу 37-тәи ашықәсқәа ракәзҭгьы ауаа зырʒуаз зусҭцәоу. Ҭырқәтәыла инхо аҧсуа шәҟәыѡѡы ишәҟәы ҧарарҳагас иҟашәымҵан, ҳарҧхашьоит ахьысҳәаз ауаа ақәʒуоу, Қарҭ ЦК ашәыҟәқәа алаҵаны аҧсуа шәҟәѡѡцәа ирзашшуаз ракәу ауаа зырʒша ашәыҟәқәа шьҭазҵауа, усҟан, Аусʒбара Амш Ду аҽны иааҧшып. Шаҟа иажәаҧҟа ҟәышузеи «Хабжь иаҧхьа хабжь уаѡы изҳәом». Урҭқәа ҳарҟәаҵып, ҳаҭыр зқәу аѡыза, убри, аҧсуа газеҭ ианылаз, зыʒбахә умоу астатиа ахаҭа, 37-тәи ашықәсқәа ракәзҭгьы, сара сызлаҭаркыша статиаʒами? Ѡажәи жәибжь раантәи апроцессқәа рҽы ирҳәоз ахарадҵаратә қәгыларақәеи иареи еиҽырҧшы, ани ҧҳаи реиҧш ишеиҧшу убап. Убраҟа иаарҳәоз ажәақәа зегьы абраҟа иҟоуп: анаҧхаѡ, агәрамга,

аламыс алацәажәара азин узҭада... Сара сакәзаап апартиа ыҭазырбгаз, В.И. Ленин ихьӡ зырцәаз, ҳҳәынҭқарра хзырбгалаз. Абар дахьыҟоу аҕа, дышәшьы, дыкнашәҳа, нас зегьрыла шәыҧсҭазаара бзиахоит. Ҳабжьахәаахәҭуам, махинациала, аламыс аҭирала амал ҳарҳауам, иҟаҳҭалак ҳақәиҭызарц азыҳәан, абри иеиҧш иҟоу ауаҩ дҧырхтәуп. Ҳзышьцылазоуп, иаҳдырҭазоуп, –сааҧышәарччан, лафқәакгьы нацысҭеит, – аҭыхәтәантәи аамҭазы исҿагылоу даараӡа срыцхраахьеит, еилаланы, ҳамҭак сзыҟарҭароуп.

Ес ииуа ирыциуа, ес иҧсуа ирыцыҧсуа ҟазшьақәоуп ацәымҕреи агәаҕи. Аха ацәымҕреи агәаҕи аҳәынҭқарратә нападкылара аманы, ҳәынҭқаррала ирааӡо, сара иахьынӡаздыруала, ауаатәыҩса рҭоурых аҿы иҟамлацызт. Уи аамҭа ҳара ҳаларааӡеит, иҳалаҿит. Атәра зшьа иалаҿыз раҵьал ааны иҧсаанӡа ижәлар рыҧсадгьыл ахь иназымгаз Моисеигьы ҳара дҳахәап ҳәа сыҟам. Уи аамҭа иалаиз, иалааӡаз ҳакәым, сацәшәоит, амгәарҭа иҭоу рышҟагьы ииасызар ҳәа, убасҟак зыхәшәтәра цәгьоу чмазароуп уи.

Игәамҧхоз ҟазшьа бааҧсык ихшаз иҳадибалар, знык иҳәар, иҳазкамыжьыр, ҳзаҟәымҭыр, ҩынтә иҳәаргьы, акгьы алымҭыр, ихаҭагьы игәы ҧимжәарц ҳаргьы ирхааны даҿазнык иҳаиҳәарц, лафҭас ус ҿааиҭуан саб:

–Лараа рҕьыч иеиҧш, уаҳа иамуӡеите, иуҧырымҭӡеите уи уҟазшьа.

«Лараа рҕьыч» ҳәа дызҿыз иӡбахә ала егьыхсыркәшоит илахьеиқәҭагоу абарҭ санҭамҭақәа.

Аешьцәа Лараа, ҭаха римҭо, ихҭеикит, иҳәеит, ҕьычҩык. Рыжә шиҕьычуаз дақәыркит. Дыпҟаны доурышьҭит. Дҭаркит. Доурышьҭны данааи, рыҿқәа иҕьычит. Дааркын, инапқәа ааҿаҳәаны, аӡы дарҭеит. Ҳаҧсы ҳшьеит, даҳҧыраагеит ҳәа ргәы рҭынчны иштәаз, адырҩаҿны, инаҧшызар, аӡиас нырцә, ркамбашьқәа еицхрашьшьы инеиуеит. Рҕьыч, шыҩҭә ҳәа аҷын нарыхҟьо, дрышьҭагылоуп.

Ибла иабоз, иҿы иаҳәартә иҧсы анааивига, ус ҿааиҭит, иҳәеит, аешьа еиҳабы:

– Иҟаҳҭара уасҳәап, сашьа?! Усгьы убас ҳалахь ианын, уааи, аӡиас ҳнырны, ҳкамбашьқәагьы ҳархынҳәып, ҳҕьычгьы дҳаргәыбзыҕып. Аҩны дҳаманы ҳаап. Анцәа ҳанишоз, уара уҳацзарц уҳацишазаап, уажәраанӡа иузаҳузгьы ҳаҭанаумҭан ҳәа иаҳҳәап. Дыртәаны дныҟәаҳгалап.

– Имԥыхьашәо ԥьара акы аағьычны дыбналоит, – иҳәеит аешьа еитԥбы.

– Азынԥьыр ишьапы иахатԥаны дҿаххәап. Дахьҿаҳәоу ихәы иахҭалап. Идәахьцара ҳгалап, ишԥаҳаугәышьари, ус ҳалахь ианын, – иҳәеит згәы цаз аешьа еиҳабы.

– Ибзиоуп, аха дабаҿаххәо? Акы ааимґьычыр, иара изычҳаӡом, акы ахьымґьычша абаҳаԥшаауеи?

– Аутра дҭаҿаххәап.

– Аутра ыԥәихуеит.

– Абаҳча дыԥаҿаххәап.

– Шәыр заԥәык аанижьуам. Аӡы даҳҭан, дамԥит. Дҭаҳкын, дҭытԥит. Иаҳзаанхеит акы. Абахә дылхыԥәыргыланы дыбґаҳԥап. Дҟәыбаса дцап.

– Дыԥсуам, уара, уи дыԥсуам, дҳацрыӡааауам! – игәы цаӡеит аешьцәа руаӡәк.

– Ус анакәха, – ҿааиԥит, иҳәеит, егьи, – ихәда ашаха лахатԥаны дыкнаххап. Мчыбжьык дыкнаҳазааит. Дыԥсит анаҳґәахәлак, дыкнаҳхып. Днаганы аԥеԥь дҭаҳажьып. Мчыбжьык уаҟа дҭажьыз. Дааҭыганы, амца длаԥәыжьны дҳаблып. Аццышә ҟәԥьалк иҭаҳаԥсап. Аԥшатлакә анасуа, аццышә аԥша иаҳҭап.

– Уара, издыруада, убас ҟаҳԥар, дҳаґрыӡаатԥәҟьар ҳазмырґьацо ҳґьычѡы, – иҳәеит, макьанагьы агәра изымго, згәы цаз аешьа.

Сара исымҳәаргьы, шәара ижәдыруеит, Лараа рґьыч иеиԥш, иҳацрымӡааауа иҳашьҭоу, ҳазмырґьацо ҳәа араҟа зыӡбахә сымоу. Ҳзаԥәцарушь мышкызны?

Маи, 1992

Азгәаҭа

Арҭ анԥамҭақәа сшаарылгатԥәҟьаз, 1992 шыԥәса, маи мзазы, ажурнал «Алашара» ахь ирысҭеит. Аредакциа азуны, атипографиахь ирышьҭит. Анбанҟәшәара иалгахьаны, ажурнал ҭымԥыцкәа, аибашьра иалагеит. Сархив зегьы, агәылацәа ишырбоз, ҳаѡны ашҭаҿы ианырбылуаз, ари анапѡымҭагьы рыблит анацистцәа. Аха ахьккыԥхьаа еиԥәхеит атипографиаҿы. Ажурнал ианылеит 1995 шыԥәса («Алашара» № 1, 1995).

АҢСҬААЗАРА АҒӘЫҒАРА

Ҳаҧсҭазаара инахыҵит даҽа шықәсык, ҽаанбзиала ҳәа ашықәс ҽыц ҳааҭагылеит. Абри аамҭазы дасу ихазы иҟаиҵоит еихшьалақәак, ииасыз ашықәс иснаҭазеи ҳәа ишьҭахьҟа дхьаҧшуеит, иааиз ашықәс ҽыц, анаҷьалбеит, изеиҧшхарызеишь ҳәа, гәы хыҭхыҭла иаҧхьаҟа дыҧшуеит. Убас сышьҭахьҟа сынхьаҧшны, саҧхьаҟагьы снаҧшны исызцәырҵыз гәаанагарақәак, избаз-исаҳаз шеилыскааз ала хшыѡзцарақәак аҧхьаѡ идызгаларц сҭахуп.

Иаҳхысыз ашықәс азыҳәан ҳара ҳахаанхеит жәибжь шықәса раан ҳажәлар зхаанхаз, излаҧшыз, ирхыргаз... Аҧсуаагьы ҳазлоу аурыс империа дуӡӡа убасҟак асистема ааҳәит, иаалырҟьаны даҽа мѡак ианылеит. Узақәшаҳаҭхауам, гәыҧѡык рҽааибырҭан, ажәлар ирҭахымыз, ирыцәтәымыз асистема мчыла ирыдыргалеит ҳәа аҳәара. Изнылаз амѡа шҽеим, иахьакәым ишкылнагауа здыруаз, аргамаду избауаз, иршьуаз ршьит, иаанхаз ықәырцеит. Убарҭ зшьуаз, убарҭ аҟәыҒацәа ықәзцауаз ирыдгылеит ажәлар реиҳараѡык. Ирыдгылеит, избанзар, амц иашаҵәҟьазшәа агәра ргеит. Алакә ссир иашахоит, аҧсҭазаараҽы иҟалоит, ҳнапала иҟаҳҵоит ҳәа ханѡажәи жәаха шықәса аҧхыӡ ҳалан. Ҷьоукы уи асистема еиҒьу ауаѡытәыѡса имыӡбац ҳәа агәра гаҵәҟьаны иҟан, иара азыҳәан кьынаак уҳәар, дзыхшаз иан лзыҳәан ажәа бааҧс уҳәазшәа аҟара ргәы иалсуан. Иҟан ишҽеим збауаз, цәгьамзар бзиа шаанамгауаз здыруаз, аха рҽанрааланы зхы аланыҟәызгаз, иҟан измычҳауаз, ацәа шәалҵ, шәанаҷьалбеит, шәыннарҵәеит, шәыхнарҵәеит, ақәӡаараҽы шәнеит алакәҧхыӡ шәшалаз зҳәауаз. Аха парадокс иҟалаз, гаӡагьы ҟәыҒагьы, абеиагьы, аҒаргьы аҧсцәаҳа изыҳәан зегьы шеиҧшу, зегьы шеиҟароу еиҧш, ҳазлашьцылахьаз асистема анхыбгала, иааины ауадаѡра хьанҭа ҳааҭагылеит зегьы, асистема бзиа избауазгьы, изычҳауазгьы, иаҽагылазгьы зегьы.

Даҽакы, жәибжь шықәсеи ҳара ҳаамҭеи еиҽурҧшыртә, иугәаланаршәартә иахьыҟоу. Аҳ ихаҭа дназлаз, ҭауади аамысҭеи рықәӡаара ахьааз, уимоу, рыуа-ршәаҷь ыҟамкәа иахьықәрхуаз иеигәырҒьауан ахархь уаа. Урҭ ирыздыруамызт иааиуаз иқәырхыз раҵкыс ишеицәахоз, ишеицәахоз зегьрыла: ауаа рнырҵәара аганахьала, ажәлар рцәырҳәра аганахьала, аҧсымцқьақәеи анаҧхымцқьареи уҳәа зегьы рыла.

Набжьоу Баԥьгәа ҳәа иарҳәон, Баԥьгәа зыхьӡыз Кәыҵниак дыҟан, иԥсаҭа бзиахааит, ҳгәылара, Аҭара аԥыҭан. «Дад, аӡәы дналкааны ижьара аҵкыс, ажәлар ржьара иаҳа имариоуп», –иҳәалон. Хышә миллион зԥәынхауаз, СССР ҳәа изышьҭаз аҳәынҵԥарра дуӡӡа, еиԥәжьа икажьны, ашәа акьԥьаҳәа иҳәауа дцеит иҵыхәтәантәихаз раԥхьатәи ҳапрезидент. Жәибжь шыԥәсеи уажәы иҟалази злеиԥшым: жәибжь шыԥәса рзыҳәан рҳәрала ишәырҳаит рҳәан, рмал рымырхит абеиацәа, уажәы, ииашаҵәҟьаны аҳәынҵԥарра аҵаґьычрала, ииашаҵәҟьаны, ажәлар рырҳәрала, ҵԥа амамкәа амал зырҳаз, анапхгараҷ иҟаз аусзуԥцәеи, урҵ рԥыҵра иҵакыз ауаа ԥаршеицәеи, рмал, ирмыхәо аҟаҵара акәым, ифырхацәаха иааԥәгылеит. Сара сызлԥхьахьо ала, ҳара ҳҳәынҵԥарра, СССР ҳәа изышьҭаз адунеи аҷтәи аҳәынҵԥарраԥәа зегьы раԥхьа игылоуп амиллионерцәа рыла. Амиллионерцәа рхыԥхьаӡара ҳара ҳҷы акырӡа иеиҳауп, иаҳҳәап, Америка аҵкыс. Убри аҷы актәи аҭыԥ шаанаҳԥкыло еиԥш, убасҵәҟьа актәи аҭыԥ аанаҳԥылауеит ананамгацәа, аґарцәа рхыԥхьаӡараҷґьы. Ус адагьы ҟалашьа амаӡамызт: шаҟа ирацәаԥхаз абеиацәа убасҟак рхыԥхьаӡара иазҳауан аґарцәа. Знышәара цәгьоу, иарбан ҳәынҵԥарразаалакгьы даҽа ҳәынҵԥаррак аҷы иҟамлацыз даҽа ҷыцк, даҽа рыцҳарак ҟалеит ҳара ҳҷы. Америкатәи амиллионерцәа имиллионерцәахеит рдырреи реиҷкаареи, русушьа бзиеи ирыбзоураны. Урҵ ирдыруеит аус уны амал арҳашьа. Ҳара ҳмиллионерцәа реиҳараԥӡак ґьычралеи, аҳәынҵԥарра арҳәралеи, ԥаршеиралеи, бжьахәаахәҵралеи роуп ишмиллионерцәахаз. Иҟашәҵалак шәаԥәиҵуп ҳәа абжьахәаахәҵцәа аужьны иаҳхысыз ашыԥәс азыҳәан. Уажәы абжьахәаахәҵԥы дыҟаӡам, иҟоу абизнесмен иоуп рҳәеит. В. И. Ленин иаԥиҵаз асистема, ишдыру еиԥш, реиҳа здырра маҷу ауаа рыла акәын ишышьаԥәылаз. Ҳаԥхьаҟа, ҳәарада, ус ҟалашьа амам, аха уажәазы, ари асистема ҷыцґьы, В. И. Ленин иеиԥш, реиҳа здырра маҷу ауаа роуп ҵаҵґәыс иоурц иаҭаху, избанзар, урҵ ржьара иаҳа имариоуп.

Изхысҳәааua, абжьахәаахәҵԥы дҳамаӡам, абизнесменцәа роуп иҟоу анырҳәа, ҳарҵ, здырра маҷґәышьоу, ҳгәырґьеит ацивилизациа ахь иҟоу ҳәынҵԥаррак аҷы ҳнанагазаап ҳәа. Дызусҵада абизнесмен, дызусҵада абжьахәаахәҵԥы? Ицәашәҵатәума, ифатәума, нхамԥатә маҵәарума, иарбанзаалак фабрикала, зауадла иахьа уажәраанӡа ҳара ҳҷы ииаҭыжьу

зегьы ҭыжьуп иара зыԥсаҵәҟьоу ахә акырӡа иагырханы. Усеиԥш ҭыжьшьас ииаузеи? Анхаѡы иԥьабаа зыԥсаз ахә рымшәеит, арацәаҵхѡы иԥьабаа акырӡа иагырханы ахә ршьеит, амаҵура иалоу иуалафахәы аадырхәчӡеит, убраҟа ирхашәалаз аԥарала афабрикаԛәа азауадԛәа ииаҭрыжьуаз рыхә рмачӡаны иҭрыжьуан. Ус анакәха, зыхә маӈны иааҳхәоз ҳазегьы ҳԥьабаа уахь иалаҳҵахьан, ҳара иаҳхыхноуп уи шҭрыжьыз. Ҳшааиуаз, убарҭ ҳазегьы ҳԥьабаа алаҵаны иҭҳажьыз аматәарԛәа, ирҭаху ахә наԛәҵаны, ԥьоукы аҭира азин рырҭеит. Ашьҭаҵарҭаԛәа иѡарыҵганы, ахатәы дәԛьанԛәа инарыԛәырҵеит. Иаҳҳәап, ханѡажәа ханѡажәижәаба маат иаԥсаз аимаа, иаалырҟьаны иаԥсахеит зԛьы, зԛьи хәышә маат. Аимаа зҭиуа иара иҭимыжьит, иарбанзаалак иԥьабаа ҳәа акгьы адым, изӡахуаз маатк иимҭеит, ашьҭаҵарҭаҷынтә ииаигеитоуп уаҳа акгьы. Убасҵәҟьа иҟалеит ацәашәҵатәгьы. Уара, сара, ҳазегьы иҳагырханы аҳәаанхыҵ иаархәаз, иаҳҳәап, аба, ма иӡаху аматәа ҳара ҳҷы иааиааӡа, жәантә жәохәнтә ахә иацлеит абжьахәаахәҵәа ирыхҟьаны. Ажәа абжьахәаахәҵәа ирԥшԛаны иҳәоуп, урҭ аҳәынҵԛарра иҭнажьуа, аҳәынҵԛарра иаԛәнаҵаз ахә ала ирҭиуазароуп. Ус акәымкәа, иаҳҳәап, уара уаалаган ииаухәеит амҷыматәахә. Ауасҵа дынкыланы, иԥьабаа ахә иуҵама, уара унапала иҟаурҵама, уи уара иуусуп. Иҟаурҵаз столума, ҟәардәума, уара иуҵаху ахә лаԛәҵаны иахьуҵаху иҭии. Уара иузымҭит. Даакылсит аӡәы. Ииаумхны игеит даҽа ԛалаԛьк ахь, даҽа тәылак ахь. Уара иуҳәаз ахә уиҭеит. Иара инаҵҵаны иҭииаит. Убри ихьӡуп абизнесмен. Ииазгоит ҷырԥштәы заҵәык. Ашыԛәс ҷыц аламҵалаз абазараҷ сыҟан. Сыблала избеит ашьаԛар акьыла ѡынѡажәи жәаба маат ҳәа ишырҭиуаз. Аҳәынҵԛарра аганахьала ашьаԛар макьана хԥа ԥшьба маат ирейҳам. Ҳара аталонԛәа наҳарҭан, ҳшьаԛар ашьҭаҵарҭаҷынтә даҽа шьоукы ирырҭеит. Урҭ ҳара иҳаадырхәеит ѡынѡажәижәаба маат ҳәа. Ԥаса ажәлар дырҳәуан рҳәеит акоммунистҵәа. Уажәы аҵкыс иеицәаха ҳдырҳәуеит, иаахтны иаҳҳәап, адемократҵәа ҳәа зхы иахьӡызҵаз. Ицәгьа-ибзиа ауаѡы ԥаршеи днызкылауаз закәанԛәак ыҟан ԥаса. Уажәы ауаа-ламысԛәа ражәагьы рыхшыѡгьы акгьы аҵанамкуа илыҟарҵан, ауаа ԥаршеиԛәа иаашәҵаху ҟашәҵа ҳәа иоурыжьит. Абольшевикҵәа ианраамҵаз дара ирҵахыз ада даҽеакы зҳәаз ихы хырсон, уажәҵәи ҳдемократҵәа иаашәҵаху аҳәара шәаԛәиҵуп рҳәеит. Ҳаргьы уи ҳаигәырҷеит. Аха урҭ иҟарҵеит абольшевикҵәа иҟарҵоз нарҳәы-аарҳәаны. Ииауҵаху, шаҟа уҵаху ҳәала,

уажәа изаҟаразаалак акгьы аҵанакҭом. Изыхҟьозеи абарҵ, игәкажьганы иаҳҳәаҟәаз зегьы? Шыҟәса ханҽажәи жәаба инареиҳаны закәан змамыз аҳәынҵқарраҷы ҳанхон. Уажәгьы аиасра ҳахьаҷу асистема иаҟәнагауа азакәан ҳәа макьана акгьы аҧҵам.

Ҧасатәи СССР апрезидент иматҵура шьҵеиҵеит уажәааигәа. Дахьынҭаҟаз ҳшижьоз еиҧш, ицамҵаз зынҭаск ҳаиҟаҵәаҭеит. Ицашьа убас иҟаиҵеит, СССР ахьхыбгалаз игәы иаланы, протест ҳасабла дцазшәа. Аҭәгьы ианимбо, уҽны ауасхырҟәа уҷаҟәар, ауаа ишырбо аҽны аилаҳара ианалагалак, сара апротест ҟасҵоит ари аҽыза аҽны сыҽнагылом уҳәар иаҽызоуп уи иҟаиҵаз. М. С. Горбачов дызлаурҷхәаша, В. И. Ленини И. В. Сталини рсистема ыҟәихит дара рхаҵаҟәа рметод ихы иархәаны. Ишырҳәо еиҧш, В. И. Ленин данааимса иҧынҵа икылшәаз, иҵаҽ иаша И. В. Сталин, дазхәыцны амлакра бааҧс еиҷикааит. Иҧсуаз ҧсит, иаанхаз ииҵахыз рылаигҭеит. Шәара амла шәазыркыз абарҵ роуп иҳәан, реиҳа иҟәыҵакәаз дирбеит. Амдырцәа рнапала, аҟәыҵацәа нирҵәеит. Убри аметод ихы иаирхәеит ицаз ҳапрезидентгьы... Уахгьы ҷеынгьы дазыҟәҧон иагьынаигҭеит реиҳа ииҵахыз ажәлар амла иаиркит. Агәынамҭара ҟаиҵеит. Уи агәынамҭара апартиа иаҟәижьит. Убри ала ихирбгалеит СССР. Акгьы ҷыцым амза аҵаҟа рҳәеит. Иҟалац еиҵаҟалоит рҳәеит. И.В. Сталин аҟәыҵацәа анынирҵәа, ихыбгалеит исистемагьы. М.С. Горбачовгьы иааигарц ииҵахыз асистема заа абҵа убас иҧиҵәеит, акырҭа жәашыҟәса ашьапы изыҟәымгылауа: амлакра реиҳа ирныҧшуеит ахәыцҟәа, аҷар. Урҵ рорганизм иахәҵоу акалориа анамоулак, ирызҳауеит рыхшыҽ иагны, рыламыс кьаҷны, ркультура лаҟәны. Убас еиҵагылауа абиҧара рнапаҷы иныҟалоит ҳҳәынҵқарра уаҵәы. Аха аҧсҭазара иамоуп ахатә ҟәыҵара, иахьа имҽахҟьаргьы, уаҵәы рымҽа иашахь икылсуеит ажәлар. Узыҟәгәыҵшагьы убарҵ роуп.

«Аҧсны», 1992

АҨЫШӘАРА ДУ

Ҳкультура, ҳлитература, иааизакны ҳдоуҳатә беиара зегьы иахьа уажәазы изҭагылоу уаназхәыцуа, иарбан ажәоу уи аҭагылазаашьа зласҳәара ҳәа ухы азҵаара ауҭар, реиҳа ианаало ажәоуп *аҧышәара*. Аамҭа иҧнашәоит, аамҭа иаӡрыжәуеит. Уи аҧышәараҷы ианызиааи, аӡрыжәра иҧыреилаҭәараха ианзалҵ, аҧсынҵры духеитоуп, ус анакәха, ҳмилаҭгьы рыҧсынҵры иазҳаитоуп.

Ажәытәтәи, абольшевикцәа аҳәынҵқарра аадырҳәааӡатәи аамҭақәа рышҟа ҳнаскьарым. Хыхь-хыхь ала, ҳнагәлас-нагәыласны акәзаргьы, ҳназхьаҧшып асовет аамҭазы уи зҭысыз. Ус еиҳарак изыҟаҵатәу, ҳҭоурых мѡаҷы аамҭак наҳхааган, даҽеа аамҭак, даҽеа системак ашҟа ҳаиасит. Ус анакәха, хынѡажәи жәаха шыҟәса ҳазланхоз асистема иаҳнаҭазеи, ианцоз иаҳзыннажьзеи ҳәа ахьаҧшра хымҧада егьахәҭоуп, егьиашоуп.

Аҧсны асовет мчра, ишдыру еиҧш, ѡажәиак шыҟәсазы ишьаҟәгылеит. Аамҭа ҷыц иааиз, егьырҭ милаҭҟәак рҷы иҟанаҵази, ҳара ҳҷы иҟанаҵази злеиҧшым, аӡәырѡы амилаҭҟәа рҷы уи неит ажәлар рыѡнуҵҟа классла реилыхразы, абеиацәа ыҟәыхны, аҕарцәа раамҭа шаанагаз днарбарц азы. Ҳара ҳҷы иҟанаҵаз даҽеакӡоуп. Аҵыхәа ҧнаҵәеит ақырҭуа меншевикцәа рдиктатура, Аҧсны иахаҧаны иҟаз аменшевикцәа ыҟәнацеит. Ари, ҳәарада, агәышьҭыхра ду рнаҵеит ажәлар. Аҧсны иахагылаз аҧсуаа, ҳрыцҳара агартә, дара дара рҳәатәы еиҟәшәаны аус рзеицымуит, аха уеизгьы разҟыс иҟалаз, аҧсуа жәлар ҟалеит рхатәы ҵеицәа рнапаҷы. Зыдгьыл иашьагәыҵу аҧсуаа рыдгьыл аҷы иаҧшәымацәахеит рхаҭақәа. Абарҭқәагьы нацлеит хыхь иаҳҳәаз агәшьҭыхра.

Ирҳәоит ауаѡы ашәа аниҳәауа ѡынтә раанoуп ҳәа. Агәырѡа бааҧс аниоулаки агәыргьара ду аниҵаалаки. Изхысҳәааua, асовет мчы анышьаҟәгыла раҧхьатәи ашыҟәсҟәа рзыҳәан ажәлар ирзаанагаз агәышьҭыхраҟәа ҳкультура зегьы азыҳәан ашьацаагага иаѡызахеит. Иаарласны иеиҷкаахеит апрофессионалтә театр, асахьаҭыхратә училишьче, реиҵааӡара иалагеит амузыка зырҷиашаз акадрҟәа, аҟырҟы дырхәыхәит акиностудиа. Ирацәан, ирацәаӡан ашьацаагага зыҧсы ҵанаҵаз. Аменшевикцәа аныҟәрцази, абольшевикцәа атоталитартә режим ашьаҟәыргылара ашҟа

ииасаанʒа иаҵанакуа ашықәсқәа, аҧсуаа ҳмилаҭтә культура аҿиара азыҳәан, иуҳәар ҟалоит, насыҧ шкәакәа зцыз шықәсқәан, ихьҟәыршәаз аамҭан ҳәа. Абри аамҭа иазуҳәар ҟалоит анасыҧ бзиала аҧышәара ҳәа, избанзар ауаам бзиа ианыҟаз, ирхамышҭит, иаацәгьарахар, еиқәырхагас ирымоу, рыхьʒ анҭыҵ еиҭаҳәагас иамоу – рдоуҳатә культутар. Ари аҧышәара хьыʒла-ҧшала иалҵит.

Ишааиуаз, аҿны шьыбжьон амра инаҿаҳар еиҧш аҧҭа еиқәаҵәа, ҳажәлар ирзыҟалеит амышмыхәла. Аҧсны иамаз азинқәа зегьы амырхит. Ауаа-ламысқәа, амаҵура-уаа, аҵарауаа, ашәҟәыѡѡцәа, акультура арҿиаѡцәа, ишырҳәо еиҧш, зыг зҿы иаҳәо ҳәа иааҟаз, машәыршәа аʒәык-ѡыҷьак аанымхазар, ишынеибакәу зегьы ндырҵәеит. Акультура реиҳа аҧсы ахьҭаҵәҟьаз иеихсит – иадыркит аҧсуа школқәа. Ашәҟәыѡѡраҵәҟьа иаҟәымхкәа, иазырыʒбеит даҿа шьыгак. Ирлас-ырласны аҧсахра иалагеит аҧсуа нбан. Нбанк ала иааиҵагыло абиҧарак ашәҟәыҧхьара ианналагалак, анбан ааҧсахны, ашәҟәҧхьара аарымырхуан, инарыдыргалон даҿа нбанк. Ишааиуаз убри аҟынʒа икылсит, аҧсшәа ззымдыруаз ауаѡ аҧсуа газеҭ редакторс дарҭеит, ҵаны, ари аныҟалаз Сталин дыҧсижьҭеи акыр ҵхьан, аха иара ҟалеит уи инижьыз асистема иахҟьаны.

Абарҭ ашықәсқәа, ѡажәи жәибжь инадыркны, ѡынѡажәи жәиҧшь шықәсанʒа, абахҭа лашьцаратә аамҭа ҳәа ззуҳәаша, ҳәарада, ажәлар агәырѡа ду рзаанагеит. АҒацәа ѡыҷьа – аѡнуҵҟатәи аҒеи, адәахьтәи аҒеи – еицынарыгʒоз акакәын – атәра аҭацалара. Иҟанаҵаз, иалшаз маҷгәшьазаргьы, абри аамҭазгьы аҧсыҵәҟьа рызҭымхит ҳдоуҳатә культура. Ҧсра-ʒра амоуртә иарҿиаз маҷʒам.

Адиктатор данаҳхыʒаа инаркны, ҵыҧхтәи ашықәсанʒа, аполитикцәа иазырҳәеит апартиатә-биурократиатә шықәсқәа ҳәа, даҿа ҷьоукгьы ашьақәхаратә шықәсқәа ҳәа ирышьҭоуп. Арҭ ашықәсқәа раан иарбаныз еиҳараʒак ҧынгылас иамаз акультура аҿиара? Ацензура иахымскәа ҭыжьшьа амамызт алитературатә рҿиамҭа, цәыргақәҵашьа амамызт асахьаҭыхѡы иаҧҵамҭа, ашәаҳәаѡ азин изҭодаз ацензура ақәшаҳаҭымкәа ашәа аҳәара. Абасеиҧш иҟаз, ахаҳәтә ҭʒамц иаѡызаз аҧынгыла шамазгьы, ашәышықәсақәа ирықәлахаша арҿиамҭақәа раҧҵара рылшеит аҧсуаа рдоуҳа аҟазара ахкқәа зегьы рҿы.

Ҳшааиуаз ахаҳәтә ҭзамц, ацензура еиқәаҵәа наҵарҟьацны, ибгеит иеилаҳаит. В.И. Ленин иѡуан: «При советской политической системе дать свободу слова и печати – значит покончить жизнь самоубийством» ҳәа. Уи ииҳәаз егьыҟалеит. Ажәеи ахшыѡи ахаҟәиҭра анроу, акоммунистцәа рпартиатә-биурократиатә система ҟәыбаса инеилаҳаит. Ирҳәоит, абнаршәыра ушылоу ужәѡа қшар, егьаамҭа абнаршәыра улазаргьы, ужәѡа ахьықшаз аҭыҵ ашҟа ухынҳәуеит ҳәа. Ҳара ҳхынҳәыр акәхеит жәафтәи ашыҟәс ашҟа, ианыҟамлацыз абольшевикцәа раамҭа, ажәакала, ҳара ҳанылеит акапиталисттә система ашьаҟәыргылара амѡа. Ари аҵышәара иҭанаргылоит зегьы: аламыс, ауаѡра, аҵас-қьабз, аматериалтә культура арҽиара. Ҳәарада, адоуҳатә культурагьы. Асовет аамҭазы акультура ҽиаларц азыҳәан аҳәынҵқарра аҵара азоунажьуан, ҵаны, иҽиауаз акультура иара, аҵара зшәаз асистема ашәа азнаҳәозар акәын, аха абас ишыҟазгьы, асовет аамҭа аныҟәзааз иазымгашаз арҽиамҭақәа аҵҵара алшеит аҵсуа культура, ашәҟәыѡра. Уажәы ҳкультура зҵагылаз зынзаск даҽа ҵышәароуп. Ганкахьала иаиуит ахаҟәиҭра, ацензура аҵырхагам, аха ахала ахы ныҟәнагар акәхеит. Ҳгәыҕуеит абраҟа ацхыраара ҟарҵап ҳәа аҵара знапы иаку зегьы. Иҳауз адоуҳәатә хаҟәиҭреи аматериалтә лшареи анаҳзеиҵгала, даҽакала иуҳәозар, акультура аҽиара ҳәынҵқарратә усны, ажәлар зегьы еицырзеиҵшу усны ианыҟала – убасҟан иҳауеит ажәлар хазы милаҭуп ҳәа рзуҳәарц азыҳәан зыда ҵсыхәа рымам – амилаҭтә культура. Анцәа иҳәааит ари аҵышәара қәҽиарала ҳалҵуа.

«Аҟазара», № 1, 1992

АЛУ ҬЫХХААСА ИМЦАРЦ...

Дыҟамзар ҟалап уаѡҵсык ҳара ҳамшқәа рзы, ажәытәи аҽатәи еиҽзмырҵшуа. Иацы ҳашҵаҟаз, иахьа ҳашҵаҟоу, ҳашҵаҟаз ҳашҵаҟалои? Иарбан мѡаз ҳазқәыз, ҳабакылнагеи? Аринахыс иарбану мѡоу ҳазныло? Аҭак аҟаҵара зылшода?! Зыгәра гатәыда, зҳәатәы иацҵатәыда? Бжь-мѡак ахьеихагалоу инанагаз аныҟәаѡ, зхала изаҵәны амѡа ианыз, иаҳа деиҕьуп. Бжь-мѡак рахьтә руак алихуазар акәхап. Дызнылаз

амҩа, адәышкәаҕьаз аҭыҧан, абахә ахықәахь днанагаргьы, ихы мацара иавибоит, убри амҩа даныларц аӡәгьы иабжьеимгеит, игәы зҟажаша даҽакгьы – аӡәгьы дихьырҧшны димгеит ихаҭагьы.

Иахьынӡаиашоу сыздыруам, избанзар уи ауаҩ изыҳәан убасҟак алегендақәеи афантасмагориатә хыҭҳәаақәеи аҧҵоуп, имцу, ииашоу аилыргара аҩсҭаагьы илшом, аха ҷьара саҧхьахьеит, иҧсҭазаара даналҵышаз аҵыхәтәантәи аамҭазы, уаҩы дызлаимбацыз ала иҽееиҭакны дыҟан ҳәа В. Ленин. Аӡәгьы диацәажәаӡомызт. Ажәҩан даҵаҧшуа дтәан бжеиҳан. Иҟаҳҵарызеи ҳәа иазҵааргьы, аҭак ҟаиҵомызт. Аҧсрада даҽакы дазхәыцуамызт угәахәуан.

Абас дҟалаҵәҟьазар, уаҩ дархәыцыртә иҟоуп. Ихьзеи? Дызҽыз акгьы шалымҵуа ибазар? Ауаа ихьырҧшны, иҽы иааҭашәо рҽаҽыршьаауа ишьҭалаз, ишьац иаҵәароу адәышкәаҕьаз аҭыҧан, атымитыша ишхықәиргылаз ибазар? Дзымпыҵанахаланы дыҟаз, хыхьтәи амч, ианааиҧырҵ, ихы данаазыннажь, аҧхыӡ иалҵыз диҩызахазар?

Усгьы зҵаара мацароуп. Даҽа зҵаарақәакгьы ухҭарымкыр руам. Аарцәы ҟаҵашьа амоума нырцәы иҟоуп ҳәа зыӡбахә рҳәо ҷьанаҭ? Сара усазҵаауазар, алакә шлакәу иҟазар иаҳа еиҕьзар ҟалап. Ҳаамҭа иақәҽызҭуа, даҽа зҵаара дуӡӡак: ауаатәыҩса рымҩаҽы иаҳа ииашоу иарбану, аеволиуциатә, ираҧсышәаны иуҳәозар, иумоу абзиа инахаҳауа, абзиа иҵегьы еиҕьу, даҽа бзиак нахырҽиааауа иумыхәо ацәгьара мап нацәкуа, иааныжьуа ҧхьаҟа ацара акәу, мамзаргьы ареволиуциатә, уигьы иаҳа ираҧсышәаны иуҳәозар, иааумоу зегьы лхырбгаланы илкажьны, адәышкәаҕьаз унықәтәаны, зегьы ҽыц рырлагара акәу, рыуа иарбану иаҳа ииашоу? Аҭак уҧшаарц азыҳәан, ушьҭахьҟа ухьаҧшроуп, ҳазнысыз амҩа ахы шыҵнахыз угәалауршәароуп. Абольшевикцәа аҳәынҭқарра аарҳәны амчра рнапаҽы ианаарга, убриаахысоуп ареволиуциа аҟаҵара ианалага. Адунеи зегьы шьаҭанкыла ихырбгаланы илкажьны, аҽыц, ҳара иаҳтәу, ҳара ҳдунеи ҟаҳҵароуп рҳәеит. Егьиашаҵәҟьаны, иҽыцын, егьиашаҵәҟьаны, дара рыда даҽаӡәы иитәымыз адунеи ҽыц шьақәдыргылеит.

Амаҷ иаҽырҧшны аду атәы уҳәар ауеит. Иҽыцӡаз қьырмытла аҭӡамцқәа ныҟаҵаны, аҩнуҵҟагьы идунеи ҽыцха иааҟарҵеит Драндатәи амонастыр. Адоуҳатә академиа аҭыҧан абахҭа ҩадыргылеит. Иҽыцуп. Уаҩы имбацызт уи аҩыза. Ҳара

иаҳтәыз, ҳара ҳдунеи ҳаргылеит. Ауахәама ашҟа инеиуаз, аныхабааҿы зҿызрыцқьоз, шәшьамҭлаҳәқәа ырхьархьаруа абахҭа шәҭатәаз. Абри ауп шәара шәдунеи ҿыц, шәхы ахҭынҭо ишәыргылаз.

Сынтәа, абарҭ ацәаҳәақәа анызыѡуа ашықәсан, иацы, жәацы, ииун жәохә жәаф рзыҳәан, амаҭурауаа ани аби, ирыхшаз ракәым, рхаҭақәа ачаи мацара ржәуазаргьы, мызкы ирзымхаша ауалафахәы роуазар, абри амшқәа рзыҳәан «араскладушкақәа» ргылан ачаирҭа дәқьанқәа рҿаҧхьа ицәо, иааҧшуа идыршозар, идырхәлозар Аҟәаа, убасҟан, Дранда амонастыр ахьбахҭартәызоуп изыхҟьаз, аеволиуциатә мѡа аҭыҧан, ареволиуциатә мѡа иахьанылазоуп иҟазҭаз.

Асоциалтә еволиуциеи ареволиуциеи, адоуҳатә еволиуциеи ареволиуциеи аки-аки еихылҿиааауа ауп ишеидҳәалоу. Асоциалтә революциа иалагозар ҟалап адоуҳатә революциа ала. Даҿакала иуҳәозар, адоуҳатә беиара аганахьала иааҟаҭоу зегьы мап ацәкны, илкажьны, аҿыц аҧҭарала.

Иабаанагеи зҭак сзыҟамҭауа абарҭ азҭаарақәеи илахьеиқәҭагоу агәҭахәыцрақәеи? Урҭ уздмырҿыхар ауам сзыҧхьаз ажәеинраала. Иахьӡуп иара «Алу» ҳәа. Раҧхьаӡа изызхәыцтәу абри ауп ҳәа аларҳәарц рҭахызшәа, аѡнуҭҟа уагәылалаанӡа, ажурнал ацәаҿы ианырҭеит аредакциаа. Ажәеинраала санаҧхьа, раҧхьаӡа слымҳа инҭаѡит ашықәсқәа иргәылыѡуа игоз еицәажәарақәак:

– Уабаҟоу, Иса, усымбеижьҭеи? – ҿааиҭит зҭәымҭа иҭагылаз ахаҭа. Иса зыхьӡыз, Бигәаан, ҳгәылара дынхон. Акыр иқәрахь днаскьахьан.

– Сабоугои, дадхеит, алу ажә еиҧш, аѡны скажьуп, – иҳәеит Иса.

– Иса, уара абзиара збаша, уи цәгьоума алу уаѡызахазар? – дааҧышәарччеит ахаҭа. – Аҭаацәа ракәым, аҳаблагьы ныҟәызгода? Рҵьықәреи лаганы акрырҿазҭода? Алу ажә ауп, алу! Уҳагымхааит, шәарҭ шәеиҧш иҟоу алу ажәқәа ахьынӡаҳамоу ауп ҳара абысҭа ахьынӡаҳфауа.

– Ухы абзиара аҟнытә иуҳәаз, уаҧхьаҟа бзиараха анцәа иуҧигалааит, дад, – илабашьа наиҭарсуа иҿынаихеит аҭлаҳәысҭа.

Ақәыҧши, зыуаѡра иҭагылоу абырги еимаздо арахәыц аныҧҭәа, Драндатәи амонастыр бахҭахоит.

Ачеченцәа раԥхьа инаргыланы, Нхыҵ-Кавказтәи ажәларқәа рҵас ҳназхәыцып. Абыргцәа златәам уск ʒбаны ишьҭырхуам.

Тҟәарчал дынхоит аԥсуа бырг бзиак. Спирдон ихьʒуп, Делбоуп. Ажәлар рус аʒбараԥәа раан саби иареи еицныҟәаԥәахьан. Снаиазҵааит аусʒбараан иалашәырхәԥәодаз ҳәа.

– Дад, – иҳәеит уи, – уаби сареи зны аҵԥьаѡцәа ракәын ҳазхыԥхьаʒалаз, нас ҳашнеиуаз, уи «аҵара» ҳаналага, анкылаѡцәа рышҟа ҳаиасит. Ашҭахьоуп ҳаныʒбаѡцәаха, – иаанагоз шысзеилымкааузе аниба, инасзеиҵеиҳәеит, – иаҳҳәап, ус дук ҟалеит. Ѡ-жәлак ахҟа рыбжьалеит. Хар змам ҳәа ззырҳәо абыргцәа адыргалеит. Рхала ирыʒбауазма? Мап. Инахараны рышҭахьҟа игылоуп аҵԥьаѡцәа. Арҵ рганахьалагьы, егьырҵ рганахьалагьы. Урҵ ртапанчаԥәа шынҵԥьара, раҳәаццышәԥәа шынҵырԥаара ихиоуп. Анаѡс иԥоуп даҽеа ԥьоукы. Урҵ нкылаѡцәоуп. «Шәҽеаанышәкыл, уара! Аҟәыԥа ҳәа аʒәы дыԥказар еидтәаланы шәус иалаҵәажәоит, ишәымбаʒои!» – рҳәоит. Аҟәыԥацәа, арҵ ирҳәогьы, егьырҵ ирҳәогьы иазыʒырѡуеит. Анкылаѡцәагьы инаразҵаауеит. Ари иахьа, ари уаҵәы. Мызкы ҳзыдхалогьы убарын. Аҵԥьаѡи анкылаѡи ыԥкамзар, дад, ани, аԥәыԥа ҳәа узхәаԥшуа, акгьы изыԥкаҵом, жәлар рус изыʒбауам. Исҳәааз иаанагом, дад, аҵԥьаѡ ԥәрала дԥәыԥшзароуп, анкылаѡ иҵәымҵа дҵагылазароуп, иʒбаны ишьҭызхуа, аԥәыԥа ҳәа изҽу дбыргзароуп ҳәа. Урҵԥәа ԥәрала акәым ишыԥоу, дасу иԥказшьалеи иеилкаара ахьынʒаԥоуи рылоуп.

Ҳазыхынҳәып ажәеинраала. Ҳаблак рԥьыԥәреи лаганы ирызҵоз, абысҵа рҽазҵоз алу, амазеи ҳамоуп, ҳшыла лаганы адәԥьан аҽы ааргоит, иабаҳҵаху рҳәан, наԥ индәылҳәаны икарыжьит. Иаанагозеи, иарҽыхозеи ухаҽы? Шаԥа уҵаху, ухшыѡ шаԥа иазҳауа. Ҳхала ахәыцра заҳҵахузеи, ҳхы зҳаргәаԥуазеи? Ҳара ҳзызхәыцша, ҳахшыѡ зыргәаԥша абар, имазеины иҳарҵоит, ҳара иаҳуалу анагʒароуп. Даҽеаʒәы инапала уахьафо бԥышьа шамам еиԥш, даҽеаʒәы ихшыѡ ала, хара узцаʒом, акыр унаскьаргьы, ҽенак реиҳа уанымгәыԥʒо, иаанҵәоит амѡа, даҽеаʒәы ихшыѡ уаҳа умѡа урбара алымшеит, уара ухаҵа ахәыцра уаԥәҵхьеит.

Ишԥарыхьи алу ссир ззынхаз, ҳаҵыр ақәмҵакәа, идәылҳәаны иказыжьыз аҳабла? Аԥа игәырԥса шрыԥәшәаз рбеит. Ршыла мазеи нҵәеит, арахь, рԥьыԥәреи злагашаз

рылу, амҭа иахьанрыжьлаз, иҟәыбаса иргахьан. Иабаҳҵаху, изҵаху ишиҵаху дақәпҭалалааит рҳәан, ашьапы иадыргеит. «Ҳазҟаҵәада ҳарҵ лаԥшыла?» – рҳәеит аҵыхәтәан.

«Ахьаԥарч зхылҵыз иахәлаґьаґьон», – рҳәеит ажәлар. Аԥсуа патриотизм зхылҵыз, аԥсуара зегьы гәыцәшьаҵас иамоу ҳбызшәоуп. Уи «иахәлаґьаґьаз», диеиԥшхоит жәибжь шыԥәса раан, ԥьанаҵ ашҟа шәызгоит ҳәа ауаа ихьырԥшны, ԥьаҳаным аҷы иназгаз.

Иҟалацоуп иҟалауа, аҳәоит Абиблиа. Октиабр ашәахәаԥәа (аҵыхәтәан излеилкаахаз ала, ишәахәа еиԥәаҵәаԥәахаз), Аԥсны ианааӡа, раԥхьатәи ашыԥәсԥәа раан. «ура! Ура!» ҳәа рнапԥәа ззеинырҟьоз аԥсуаа патриотцәак, аԥсуара аганахьала, иаарласны «ахәлаґьаґьара» иналагеит изхылҵыз – аԥсуа бызшәа. Ишдыру еиԥш, аныхабаа шыхнаркәшауеиԥш иахагылоу аԥьарсахьа, абызшәа аҽаӡара хзыркәшауа ашәҟәыҽҽроуп. Аныхабаа арбгара иалагауа (ауахәама бахҵазтәуа), раԥхьа иахҳәаны икарыжьуа аԥьарсахьоуп. Октиабр ашәахәаԥәагьы раԥхьаӡа изыԥәдырԥхаз, ҳәарада, ашәҟәыҽҽроуп. Аԥсышәала ашәҟәыҽҽра. Иабаҳҵаху аԥсышәала ашәҟәыҽҽра, иҳәеит аӡәы, Октиабр ашәахәа зхы аршаҟәаӡаны иҟаз. Аԥсышәала ашәҟәыҽҽра ҟамлозар, ареволиуциагьы заҳҵахыз, изаҳҵахузеи асовет мчы, иҳәеит даҷеа ԥызак, уигьы октиабр ашәахәа дагәылагылан, аха абысҵа ифалар иҵахын илу иалагоз ашыла ала.

Ажәа шәзасыршьуазеи, ижәдыруа фактуп. Аԥсны дыԥәырцеит Дырмит Гәлиа. Алу карыжьит. Аныхабаа аԥьарсахьа ҽахырҳәеит.

Анцәа ҳихьчеит. Алу ашьапы иадыргаанӡа, иԥыххааса иргаанӡа, акҷаҽра гәакьахь изырхынҳәуаз ҟалеит. Иҟашәҵозеи, аҽсҵаа дышәԥырхагахама рҳәан, аныхабаа уаҳа идырбгар рымуит ԥьоукы. Аԥсныҟа ддырхынҳәит Дырмит Гәлиа. Иаргьы, сҳәашьа ԥшӡам, инаур аҷаԥхьа схырхәо аминауаҵра шьҭасҵоит, аха ибз ауҭагылахуаз. «Пролетарии всех стран соединиаитесь» аԥсшәахь иаҳзеиҵага анырҳәа, цәҳәи-ҟьантази шәҷеидышәкыл, иҳәеит. Сгәанала, ажәа «ацәҳәы» ҵакыс иеиуеит аԥсуаа рҷы ҵакыс иамаҵәҟьоу. «Дабоуҭаху ани ацәҳәы», – ҳәа ззырҳәауа, хшыҽлеи гәаҵалеи дыцәҳәны анцәа иишаз иоуп зыӡбахә рымоу.

Уаҳа иҳаиҳәаԥәозеи апоет-философ Баграт Шьынԥәба ари иажәеинраалаҷы?

Дасу игәлымҳа зеиҧшроу еиҧш. Хьӡы змоу алу дәылҳәаны иказыжьуа роуп. Имазеиӡа адәқьан аҽы игылоуп «ашыла». Зегьынҷьара ус ҟарҵоит. Иарбанзаалак акы ҽыцым.

Иарбану уажәы еиҳараӡак иуаҳауа, ҽыҧныҳәас иҳарҭауа, тәцәас ҳхы заҳҭаз америкаа? Иӡааҟәрылауа еиқәырхагас имоу инапқәа роуп, рҳәеит. Иаҳагьы ирҧшӡаны ирҳәоит аҧсуаа. Аӡәы аӡгьы даамҵанарсын дагон, иҳәеит. Срыцҳауп анцәа, анцәа, суҳәоит, сеиқәырха, аӡы самх иҳәеит. Усыцхраа, иҳәеит. Сара суцхрааны салгахьеит, иҳәеит анцәа. Анапқәа усҭама? Ашьапқәа усҭама? Урҭ ноуҟьа-ааук̆ьар аӡгьы уаамҵуеит, иҳәеит.

Ҳара иахьатәи ҳҭагылазаашьеи ҳазшаз ииҳәази, ҳрыцҳара агартә еиқәшәагәышьом. Анапқәа, ашьапқәа усҭеит, ухы уахә иҳәеит. Инапқәа, ишьапқәа дысхьазар гәаҟ рыцҳа, усҟан ишҧаиҧсыхәо аӡгьы иаанахәаз?! Уеизгьы ихы иқәикып. Ахықә аҽы игылоу аӡгьы иаанахәаз дназхьынҳало аҧаѡқәа ирбгозар, усҟан иӡсара абаихәагәышьо.

Зегьы рбганы, зегьы рҽыцны иҟаҵатәуп ҳәа еиҭагахит хынѡажәижәаба шықәса раҧхьа игоз абжьы. Ҷьоукы, реиҳа КПСС рыхьчошәа, реиҳа асоциализм иадгылауашәа зҳәауа, аҧсҭазаараҽы иааҟарҵо КПСС иацәтәыму ауп, асоциализм иалнамкааya ауп. Иҟаз ишыҟаз ахьчареи, мамзаргьы иҟаз хырбгалаӡаны аҽыцӡа рҭыҧан. Иузҭода акәымзар, еиҕьгәышьан иҟаз инацҵауа, аҧырхага ҟазҵоз нкажьуа, аҽыц неихаҳауа ицалазар. Аихаҳара злымшауа иоуп арбгара иалагауа.

Иҳанаҳәозеи абри аҵыхәала аҧсуаа Ҳбиблиа, нарҭаа ражәабжьқәа? Ишәмыхьын, дадраа, ҳара иҳахьыз. Ҳарҭ, адунеи зырхыҷхыҷуаз аешьцәа, аӡәы иҟаиҵо абзиара егьи аҵәы нахьишьуа ҳҽанынаҳха, абзиара иҳамаз анҳарбга, ҳаҕацәа ргәырҧса ҳақәшәеит.

Иҳаиҳәазеи ҳаамҭазтәи апоет-философ? Шәаҧхьа уи ажәеинраала. Ажурнал «Алашара» актәи аномераҽ иануп. Хыхь исҳәақәаз, сара исызнарҵысыз агәҭахәыцрақәа ракәӡамкәа, уара даҽа хәыцрақәак узнарҵысыр, даҽаӡәыхдаҽакы, убасҟангьы уи ахықәкы нанагӡеит. Аха сгәанала, иҧсахымкәа иаанхоит хшыѡҵакык, ухәшҭаара мыцәарц уҭахызар уныҟәызго улу ҧыххааса имцарц, избалак ақәҧалалартә иҟаумҵан, уи уара уоуп иззеиҕьу.

«Аҧсны», 1992

АХАРҬӘААРА ИАЗҲӘОУП

Акьыпҳь иануп Омар Беигәаа Д. И. Гәлиа ихьӡ зху апремиа шианаршьаз атәы зҳәауа аиҳабыра рықәӣара. Ари аҧсуа жәлар зегьы зеигәырҕьаша ус дууп. Ауаҩы иблақәа руак, мамзаргьы изшьапык имамзар дышуаҩыбжоу еиҧш, аҳәаанхыӣ иҟоу аҧсуаа рдоуҳатә беиара аламӣакәа, урҭ аҩбагьы еицымлакәа изхаҭәаахом, еснагь ибжатахоит Аҧсны инхауа аҧсуаа ҳкультура, ҳашәҟәыҩҩра. Омар Беигәаа апремиа ианашьара иаанагауа урҭ аҩ-доуҳатә беиарақәа реилаӣаразы амҩақәа официалла иаатит, имариахеит ҳәоуп. Ари аамҭа ҿыц иашьанахеит, иадыргахеит. Арҭ агәырҕьара мшқәа рзы, исгәаласыршәарц сҭахуп ари амҩахь ааиразы ҳазнысыз ауадаҩрақәа, ҭырқәтәылатәи ҳарккаҩ ду идҳәалоу гәалашәарақәак, хҭыс хәыҷқәак.

Омар Беигәаа раҧхьаӡа Аҧснытҟа, иабацәа, урҭ рабацәа шьагәыҭс измаз адгьыл ашҟа дааны дыҟан 1975 шықәсазы. Абрахь даанӡагьы сара уи иҩымҭақәак срыҧхьахьан. Иажәеинраала «Ра» иазкны астатиа агазеҭ «Аҧсны ҟаҧшь» ианысҭахьан. Амшә ашьаҧхыц ала ишудыруа еиҧш, убарҭ ажәеинраалақәа рылагьы уаҩы ибартә иҟан Омар Беигәа абаҩхатәра ду шилаз, здырра ҭаулоу, ихаҭа иажәа ҳхы иархәаны иаҳҳәозар, авулкан иаҩызоу агәаҭәа шизҭоу.

Ҳанеибадыр аҿныҭәҟьа ҳаицәажәеит уск азыҳәан. Ашьжьымҭан шаанӡа акьыҧхьга машьынка сыманы снеиуан дахьыҩназ асасааирҭа «Абхазиа» аҟны. Иуадаҿы ҳнеидтәалон. Иҟан ҿырҳәала ианиҳәоз иажәеинраалақәа, аха бжеиҳан ақьаад аанкыланы даҧхьон. Исыздыруам, изныз ақьаадқәа уахьыынтәи иааигоу, мамзаргьы сара снеиаанӡа игәаларшәаны иҩуазу. Сара исиҭар, срыҧхьарц азыҳәан исҭар акәхон ихаҭа иаҧшьигаз, иҿыцны ииӡбаз анбан. Абри анысҳәа, сажәа снаҧыҩлан инацсҭарц сҭахуп. Ҳаҭыр ду зқәуҭауа, игхагьы мыцхәы игәы иалсуеит. Сара сгәанала, Омар Беигәаа анбан ҿыц аҧҭара аҧшьимгар акәын. Уи ҳаҧхьаҟа ҧеиҧш змам усуп, уажәазгьы ҧырхагамзар хәарҭа бзиа азыҟаҭом. Ҳаиқәшәараангьы ицәымӡакәа иасҳәеит.

Сазыхынҳәып ҳазҿыз аус.

Акьыҧхьга машьынка саҧхьа инасыргылон. Иара иҳәон, сара искьыҧхьуан. Икьыҧхьны саналгалак, ажәацыҧхьаӡа

акәым нбанцыҧхьаʒа дрыхәаҧшуан, гхак ҟаламашь ҳәа. Сара сиқәымшәацт даҽа ҧсыуа шәҟәыѡѡык, уи ауаѡ иаҟара ииҳәаз, ииѡыз уахькьысыр, иурҽеир зымуа. Игәы иаланы далацәажәеит иѡымҭақәа ажурнал иананырҭоз, иара ишиҳәаз акәымкәа, еиҭакрақәак, ҧсахрақәак шыҟарҭаз. Саалаган, иажәеинраалақәа зныз ажурнал изназгеит. Агхақәа ахьамоу, иахьдырхәанчаз инапала ириашарц сиҳәеит. Жәеинраалақәак ириашеит, аха зегьыҭәҟьа рыриашара дахьʒаанʒа дхынҳәны ацара иқәшәеит.

Иажәеинраалақәа раамышьҭахьгьы, ҳаиҽцәажәарақәакгьы машьынкала искьыҧхьит. Иҟаҭатәыз рацәан. Ҳахьырымгʒеит. Аѡыжәрақәа, акыр сааҭ аишәа чысқәа ирхырмыжьуа акрыфарақәа, баша ацәажәарақәа иргеит аамҭа. Иара данца, иажәеинраалақәа хазы шәҟәны аҭыжьразы еиқәсыршәеит. Усҟан ахшыѡ, ажәа агәҭыхаҳәара палачс ирзыҟан ацензура. Аҧсны аобком актәи амаʒаныҟәгаѡыс аус иуан В. Хынҭәба. Уи дҟарҭеижьҭеи уамак ҭуамызт. Аҧсуаа ргәы дақәшәаны дыҟан. Ихыҽхәауа, инеимырҟьо иалацәажәон аконференциаҽы иҟаиҭаз ажәахә, ииҳәаз ажәа. Изхысҳәаауаз, дшадгыло агәра ганы, убри ихьʒала ашәҟәы зѡит Омар Беигәаа ишәҟәы аҭыжьразы. Егьиашаҭәҟьаны дахаҭгылеит. Дсыҧхьеит. Ҳаицәажәеит. Иамугәышьеит. Актәи амаʒаныҟәгаѡгьы имч амырхеит ацензура. Ашәҟәы ҳазҭмыжьит.

Аамҭақәак набжьысит. Ацензура иаҳа иҧсыҽхазшәа иҟалеит. Уаанʒа кьыҧхьшьа змамыз ѡымҭақәакгьы ицәырҭааҭәырҭқәеит. Аобком актәи амаʒаныҟәгаѡыс аус иуан Борис Адлеиба. Уи ахаҭара злаз уаѡын. Ари аус аҽы сзықәгәыҕуаз сѡызцәа ишыҟасҭаша снарацәажәан, еиҭах ашәҟәы зѡит аобком ахь Омар Беигәаа ишәҟәы аҭыжьразы. Еиҭах акгьы алымҭит. Асовет цензура ҳзымхошәа, аҧсуаа ҳзыҳәан иацланы иҟан даҽа цензуракгьы. Уи – шәҟәы быҕьшәы ианымыз, Қарҭынтәи иаауаз цензуран. Ара иҟоу аҧсуаа ҳашәыҟәқәа анҭыҭлак зыблақәа ашьа хылоз «ҳашьцәақәак», ҳәарада, рхы еиланагеит ҭырқәтәылатәи аҧсуа шәҟәыѡѡы ишәҟәы аҭыжьра рҭахуп ҳәа анраҳа. Аҧсны апартиа аусзуѡцәақәак усгьы урҭ ирмазҭаакәа, ашәҟәы ҭрыжь акәым, шәыпату схы иқәуп, ʒкаҭәараҭәҟьа ицомызт.

Омар Беигәаа ишәҟәы аҭыжьра сшашьҭаз, «аҟаԥшьҟәа» даҽеакгьы салыхәдартәит, даҽеаԥьарагьы сымѡа ркит. Ҭырҟәтәылеи ҳареи ҳҳәаа иаҳа идыргәгәеит. Ацара-аара ахьыуадаѡхаз ухы иԥәукрын, ашәыҟәԥәа ҳабжьысра иаҟәырымхызҭгьы. Сара изыѡуаз асалам шәыҟәԥәа иззысышьҭуазгьы ироуамызт, шьҭахьҟагьы ихынҳәны иааумызт. Раԥхьаӡа салам шәҟәыла еибадыруаз ашьҭахь Аԥсныҟа иааны иҟаз Маҳинур Папԥҳа лоума, ажәлар рҳәамҭԥәак нанҵаны, хшыѡла иҭәны асалам шәыҟәԥәа сааазышьҭлоз Орҳан Ашамба иоума, исалам шәыҟәԥәа рыла исҳәозар, амца зыԥраз, иԥәра иааноумшьартә иҟәыԥоу Ардашьын Абганба иоума, ныҳәак исзаѡызаха зышәҟәԥәа соуаз зегьы ааҽахҵәеит. Сара, асовет уаѡы, схәыҷаахыс азакәандара, ауаѡы акапеи кылҵәа аҟара пату иԥәымҵара, изинԥәа рыԥрагылара, иуаѡра акәаҳара уҳәа ирышьцылахьаз сзыҳәан иҟалаз исыхьыз рзымдырит ҭырҟәтәылатәи сѡызцәа. Ашәҟәы заҳзимыѡуазеи ҳәа иаарыцҳауан. Исыцҳагәышьеит даргьы ашәыҟәԥәа рыѡра иаҟәыҵырц, ацензура ишырмышьҭуа, акгьы шысмоуа. Абас аамҵала иҽахҵәеит Омар Беигәааи сареи шәҟәы-быԥшәыла ҳаицәажәара. Иѡымҵԥәа хазы шәыҟәны рҵыжьра акәым, апериодикатә кьыԥхь аҟынгьы ранҵара алымшо иҟалеит. Аматҵура дуԥәа ирхагылаз аԥсуаа, сгәы ахьыԥжәоз сырзаԥьуан акәымзар, акгьы шрылымшоз еилкаан.

Ишырҳәо еиԥш, ҳазшаз имчала, аамҵа аҽееиҵанакит. Зегьрыла иааҳәит. Сара сеиԥш Омар Беигәаа иажәеинраалаԥәа змаԥәаз иаарымылхын, аредакторра азуны ишәҟәы ҭлыжьит Нелли Ҭарԥҳа. Уи аус бзиа, аус ду ҟалҵеит. Ашәҟәы аԥсуа поезиа азыҳәан илагала духеит. Алитературатә уаажәларрагьы гәахәарала ирыдыркылеит. Ашәҟәаҽы иагәылоуп имаҷымкәа иара сидтәаланы, ишысҳәаз еиԥш, машьынкала искьыԥхьыз ажәеинраалаԥәеи ианысҵаз иҽцәажәареи. Зҵыҵра сеигәырԥьаз ашәҟәы азыҳәан уаҳа бзиарас иҟасҵара анысзымдыр, ашәҟәҭыжьырҵаҽы ирасҳәеит сԥьабаа ахә сырымҭарц, мап шацәыскуа, ма аҭыжьра ирнаҭаз ахарԥьԥәа рхарҭәааразы рхы иадырхәарц, мамзаргьы автор ирҵо агонорар иахырԥхьаӡаларц. Аха аусԥәа ус иҟамлеит. Иҟалеит Аԥсны инхо аԥсуаа ҳзыҳәан ицәаԥҽеыгоу, ирԥхашьагоу уск. Ашәҟәы аԥсоуп 50 капеи. Аҭира иалагеит 10 маатк ҳәа. Азѡа зӡаз иан даге-

ит зиҳәаз, амедицинатә чымазара азыҳәан мацара акәӡам. Аҽыхәшәтәра анаҭаху ҟалоит аламысгьы. Ҭырқәтәылан инхо аҧсуа поет ишәҟәы ахә иацҭаны иҭины, аҧара арҳара, Аҧсны инхо аҧсуаа ҳзыҳәан ихьымӡҕуп, сгәанала. Ианҭыҭуа аҧара изызкызаалакгьы. Ҳахьымӡҕ ҳхыхшьас иамоу, сгәанала акы заҭәыкоуп – иаҭаху аҧара автор иҭатәуп.

Уажәы изысҳәозеи абарҭқәа? Омар Беигәаа аҳәынҭқарратә премиа ианашьара иаҭанакуа рацәоуп. Аҧсны инхо аҧсуаа уи иӈьабаа пату ақәаҳҭеит. Иҭабуп ҳәа иаҳҳәеит. Аха апремиа иҟанаҭоит даҽа ус дукгьы. Иҩымҭақәа рҭыжьразы рышә иаҳа иаанартуеит, иармариоит. Ихаҭа Аҧсныҟа иаагара аус аҽы ицхыраагӡа духоит. Аха сара сацәшәоит, хыхь исҳәаз еиҧш иҟоу, иҳаҭәам, ҳазмырҧшӡауа даҽакы ҳахьыр ҳәа. Омар Беигәаа ара даныҟаз лахь рырҭар, рмаҭурақәа рҽы ирҧырхагахар ҳәа ишәаны иааигәара имнеиуаз уажәы ҽыхьшьырҭас дҟазҭаз, ихьӡ иалахәаахәҭны, даҽа шәытак ҳнырҭар ҟалоит. Ҳхазыҳәан акы ицраҳҧаандаз ҳәа ихәыцуа ауаа дырцәыхьчатәуп. Ауаажәларратә еилазаароума, форумума, партиақәоума акыр ҳамазар, ҳаҧсуа патриотцәоуп ҳәа зхы иазызҳәо зегьы неилаҭаны, раҧхьа иргыланы, иҟарҭаша акоуп Омар Беигәааи Аҧсны инхо аҧсуааи еибардыртәуп, инаукатә усумҭақәеи ипоезиатә рҽиамҭақәеи рҭыжьрала.

«Аҧсны», 1992

АИҚӘЫРХАҨ

Аӈьынӈьтәылатә еибашьра анцо, Ҳаҧсадгьыл ахьчаҩцәа афырхаҭарақәа анаадырҧшуа, ӈьоукы анҭахо, даҽа ӈьоукы ахәрақәа ироуқәаз ирыхҟьаны иаабжамҽамны ианаанхо аамҭазы, араҟа иаазго ахҭыс алацәажәара иаҧсамызт, иалукаартә иҟам згәахәуагьы ҟалашт. Аха дарбану, аӡәызаҭәык идамхаргьы изҳәо ауаҩҧсы деиқәзырхаз ихаҭара аҕа бӈьаршьҭыхрала иабашьра аҭкыс еиҭоуп ҳәа. Уи сҳәаргьы, абӈьарла аибашьрагьы зыӡбахә сымоу Гәырам Чакветаӡе, зыҽны аибашьра иалагаз инаркны раҧхьа игылақәоу дрылагылоуп. Сызлацәажәо уи афырхаҭара ааирҧшит Очамчыра араион Ӈьгьарда ақыҭан, декабр 3 рзы.

Ари аҽны иӡбаны иҟан аҕа импыҵахалаз ақыҭақәа рҟнытә ахәыҷқәа Тҟәарчалҟа иргарц. Еиҳарак изыцәшәоз амҩа акәын. Аха ашәарҭа рзыпшызаарын иара убраҟа, Џьгьарда ақыҭан. Гәырам аидарамҩангага машьына ду ҩынҩажәаҩык инареиҳаны ахәыҷқәа нақәиртәеит. Акыр еилыркаартә иҩеидасхьаз ахәыҷқәагьы, изыхшазгьы Гәырам ианихәапшлакгьы ипшра, исахьа мацаралагьы агәымшәара рнаҭон.

Амашьына хҩамызт. Амҩа дықәланы, Џьгьарда ашҭа днықәымҵыцкәа, иаархалеит апсцәаҳа Апсны данақәлоз Б. Ельцин Е. Шеварднаӡе ииҭаз аибашьыга вертолиот. Ирылахысит. Ажәлар еимпит. Џьоукы рыҽкарыжьит, даҽа џьоукы абнара иасит, машьынақәак ирҭатәазгьы рмашьынақәа кажьны иҩит... Афашист-апырҩы, ақәыџьма асарақәа адәы иахьықәыз абар еипш, ахәыҷқәа амашьына ишақәтәаз аниба дгәырҕьеит. Амашьына аснариадқәа агәыдҵара далагеит. Гәырам дыҭрысны пхьаҟа ддәықәлеит. Иапхьаҟа итҟәацит. Ишьҭахьҟа деихеит, уахьгьы аихсра далагеит. Ашҭа дықәиргьежьаауан. Авертолиот зны ҭыпк аҽы аҽкнаҳаны ихысуан, амашьына аҽанынахалак, уахь дашьҭалон. Авертолиот арпырҩы, ҳәарада, идыруан абџьар араҟа ишрымамыз.

Иааҟәымҵӡакәа амашьына еихсуан авертолиот. Асабицәа еибарҳәҳәон. Гәырам уаҳа хыхьчарҭа анизымпшаа, деихеит абнарахь. Убри аамҭазы хыхьла ирышьҭаз авертолиот иааҭнарҟьаз аснариад амашьына ашьҭахьтәи ахәҭа иаахеит, иамнажәеит. Разҟыла ахәыҷқәа аӡәгьы имаахеит. Гәырам дахьӡеит амашьына абнарахь аҵәахра. Авертолиот акраамҭа ихагьежьаауан, даҽа ҩынтәҟагьы абнара дылахысит.

Ианҭынчраха, амшгьы ахәларахь инаскьоны, авертолиот аҕзыбжь ааиқәтәеит. Апсра иацәынирхаз ҩынҩажәаҩык инареиҳаны ахәыҷқәа иманы аҵх иҽалак Тҟәарчалҟа игеит Гәырам.

–Ҳхәыҷқәа ипсы рхоуп уи ауа. Ипсынҵры духааит, –лҳәеит, зхәыҷқәа ҩыџьа убри амашьына иақәтәаз тамшьтәи анхаҩ пҳәыс.

Џьгьарда, 1992
«Бзып», 1993

ШЬАЛА ИҒЫХУ

Каман. Агәырҕьареи агәырҩеи еилаʒҩеит адгьылаҷ. Агәырҕьара – афашистцәа иахьрымпыҵжәахаз Аҧсны даҽа ҷаҵак. Агәырҩа – зыдлаҧса аҧсҭазаара ҵхы лашьцахо, Аҧсны аҵеицәа аʒәымкәа ҩыҷьамкәа рҭахара.

Ацәгьеи абзиеи адгьылаҷ ишеилаʒҩаз адыруашәа, зны илахҷыхʒа, икеикеиуа аҽаанартуеит ажәҩан, аха, нас, ашәы рхьыссы, ҧҭақәак наҵагәеит. Урҭ аҩбагьы ирацлабуеит аибашьра ахаҭагьы. Аʒиаси ҵарақәаки раамышьҭахь шьҭыбжьы умаҳауа, зны иааҭынчрахоит, нас абзарбзанқәа ахькаҳауа убас иҧжәоит, иааҕызы-ҕызуеит ашьхақәа.

Иқәыццышәааиблу,ихыбла-ҷыблаауаҩнқәа,ихыжәжәаны икажьу афымца лашара абаҟақәа, ҳазшаз ираҭәашьаны, аиааира згаз ҳабашьыҩцәа ргәырҕьа-ччабжьқәа, ишынеибакәу зегьы снарыҟәганы, акыр мши-ҵхи имыцәац ауаҩы ацәа аниааиуа еиҧш, сыбла иабозгьы, слымҳақәа ираҳауазгьы, зегьы насхаршҭны, хәыцрак, гәалашәарак сама ицеит...

Ажәытәи аҷатәи реиҷырҧшра, иацтәи амш, ишахылҵыз иахьатәи...

...Абиблиа. Ашәҟәы ҧшьа, усоуп ишану: Анцәа раҧхьаʒа анышәаҧшь далхны дишеит ахаҵа. Нас убри иваҵыс далхны дишеит аҧҳәыс. Ахаҵа ихьʒын Адам. Аҧҳәыс – Ева.

Аҧсуа мифологиаҷы ирыхьʒу ала иуҳәозар, Дади Нани.

Рыҧсҭазара убраҟа имҩасларц, нхарҭас-нҵырҭас урҭ ириҭеит ҷьанаҭ баҳча, зегьрыла Каман еиҧшыз. Мап, сыгәра жәга, милаҭтә цәаныррам ари сзырҳәаз. Ҷьанаҭ баҳча зеиҧшраз ҳәа Абиблиа ишануи, Каман зеиҧшроуи неиҷурҧшыр, Абиблиа зҩыз длеиҩеиуа, ибла иабоз, илымҳа иаҳауаз нанҵо, Каман дҭан уҳәоит.

Абри аҩыза ҷьанаҭ баҳча иҭаз Нани Дади изшаз иҳәатәы иахыҧеит. Агәнаҳа ҟарҵеит. Агьама шәымбан ҳәа ззиҳәаз аҵәа ааҷылхын, ларгьы илфеит, Дадгьы иҷалҵеит Нан. Сҳәатәы иахыҧаз араҟа ишәҭыҧым иҳәан, ҷьанаҭ баҳча иҭицеит Анцәа.

Урҭқәа зегьы бзиоуп, аха ишьаарҵәыроу иахьатәи ҳаамҭа изладҳәалоузеи арҭ угәҭахәыцрақәа, изҵаара саҳауеит аҧхьаҩ. Еидҳәалоуп урҭ, еидҳәалоуп, аҵла амахәҭақәеи аҧашәқәеи шеидҳәалоу еиҧш. Ирыдҳәалоуп ампыҵахалаҩцәа. Иҳадҳәалоуп ҳарҭ, ҷьанаҭ баҳча раҧхьа изиҭаз аҧсуаагьы.

Апалачцәа Сталини Бериеи рхаан Аԥсны изакә мчымхараз изҭагылаз ҳалацәажәарым. Мчымхара – кәашароуп рҳәон ажәытәуаа. Аха апалачцәа аныԛәзаа ашьҭахь, ԥьанаҭ баҳча агәашәԛәа раркра ацымхәрас, уаанӡа мчыла иҭалахьаз азымхозшәа, шәааи, ҳашьцәа шәоуп ҳәа, ҳбаҳча агәашәԛәа иаҳагьы ирзааҳартит аԥьнышԛәа.

Ажра зжуа иԥа дҭаҳауеит, иҳәеит. Агәнаҳара ҟазҭо ихьӡоит, ихаҭа ихьымӡаргьы, имаҭа ихьӡоит, иҳәеит. Ԥьанаҭ баҳча (Каман) ихьчарц иалагоз, дкыдҭаны дыршьуан, аҳәынҭқарра дуӡӡа зегьы аԥьнышԛәа анахагылаз, аха урҭ аныԛәзаа инаркны, ԥьанаҭ баҳча агәашә наиркырц, аԥсымцқьаԛәа уаҳа арахь ирааирҭам зҳәоз, дматцурауаҽзар, дзыԛәшәоз акы заҭәык акәын – иматцура дамырхуан. Аԥсны дҟамлеит аԥшәыма заҭәыкгьы, убри агәашә аркра змаҭцура нахҭнызҭаз. Уимоу, шәанаԥьалбеит, ҳшыхдырҭәо шәымбаӡои, аԥшәмацәа ҳсасцәахеит, асасцәа аԥшәымацәахеит, ҳбаҳча дырхәымгеит, уаҳа иаашәмышьҭын зҳәоз, рыԥсы ахьынӡаҭоу рыбԛа рзеиҭымхуа, аҟамчы рхырҟьон. Уи ҳҳәаргьы, аӡәык ҽыԥьак ракәзам ари агәнаҳа зду. Иахьатәи абацәа, иахьатәи анацәа, абдуцәа, андуцәа, ҳазегьы иҳадуп уи агәнаҳа, ҳазегьы иаҳхароуп.

Иахьа, уаҳа изымчҳауа даннеи, ҿиҭит ҳазшаз. Ԥьанаҭ баҳча ишәысҭаз, пату зԛәышәымҭаз, аԥьныш иаашәырхәаз, шәҭеицәа иреиӷьқәоу ршьацқьа нахҭынҭаны, иҿышәх, дадраа, мап анакәха, ԥьанаҭ баҳча мацара акәым, уаҳа адгьыл шәбараны шәыҟьӡам, уаҳа ажәҽан аҭарԥшра шәаҭәахом.

Раԥхьатәи абжьы ҳазкын ҳарҭ, раԥхьа изиҭаз уи абаҳча, Каман, Анцәа ихаҭа итәарҭа. Ашьҭахьтәи ибжьы рызкын егьырҭ, ԥьнышрала агәашә аартны иҭалоз. Ари аҭыԥ шәарҭ, аԥсымцқьаԛәа ишәаҭәам. Наҟ шәыҭцатәуп. Ршьа ахҭынҭаны иҿырхроуп, раԥхьа изысҭаз ироуроуп.

Ажәытәреи иахьатәи аамҭеи неилаӡҽо, гәалашәарахәыцрақәак сышрылаз, исызгәамҭаӡакәа Аӡыԥшьаҿы снеит. Агәра мгашьас иҟауҭарызеи абри аӡыхьоуп Нани Дади ирзишаз ҳәа. Иӡныз, иԥхныз, амра каԥхоз, аԛәаршҽы леиуаз, иацлом, иагхом, иаҳа ихьшәашәахом, иаҳа иҟәандахом уи аӡыхь, амра ишазымбылуа еиԥш, аԛәа ишазымыӡәӡәо еиԥш, абан, абни ахаҳә иахьшьу Есҭи Кристе иҽызцәа руаӡәк ишьа.

Сызлаз ахәыцрақәагьы, адгьылаҽ сыбла иабозгьы, схы нарцәызгарц, ажәѡан ашѣа схы санааѡаха, қәаб дук иаѣараха, имца кәымпылха Каман аныхабаа иѡахыкны, ажәѡанаҽ акы аалашеит. Иѣалаз уиоуп, аныхабааи ари Аӡыхь ҧшьеи иѡархык, аҧсцәаҳа иѡызаха, афашистцәа рҳаирплан анаахыла, абомбақәа ркажьра иахьымыгӡакәа, ҵьанаҭ баҳча ахьчаѡцәа дара ртәы ѣарҭеит, ҳазшазгьы ирманшәалеит: агәаҭәахы иҭашәеит еиѣәызжәашаз.

Егьаалашеит, блеихаѣәысрак иалагӡаны, итѣәацит зкажьра иахьӡаз абомба. Афашист ицәгьара ѣаиҭеит – ҵьанаҭ баҳча абомба ҭаижьит. Ҵьанаҭ баҳча аҵьныш дҭызцозгьы дара ртәы ѣарҭеит – ажәѡанаҽ дшыѣаз еиѣәыржәеит иҳаирплан СУ-25. Агәахы ҭысит адгьыл – убас итѣәацит, иазкамыжьцкәа иаанханы иақәыз абомбақәагьы иара, аҳаирплан ахаҭагьы. Иаагәынқьит, иҕызы-ҕызит ашьхақәа. Аидара ирықәҳаз рцәыхьанҭахан, иаазазамазеит аҭлақәа, ауааҧсыра ҳаиҧш, адгьыл рыҽнадырҭеит аҳаскьынқәа.

Аҭх агәы инахысхьан Афон ҳанылбаауаз. Анаѣа-араѣа икаҳауан итѣәацуан Аѣәантәи иаарышьҭуаз артѣәацгақәа. Ақырҭуа қьырсианцәа ихҭакӡаны ари ауха аихсра иаҽын адунеи аҽы еицырдыруа Афонтәи ақьырсиантә ныхабаа.

Анаѣа-араѣа аҽҽаҳәа абылра иаҽын амца зкыз аѡнқәа.

Зыхшыѡ иахыҭыз ауаатәыѡса иахыччозшәа, илацәѣәышьацәѣәуан ажәѡан иаҭаҭәахыз аеҭәақәа.

– Сашьа, уҽырҕәҕәа, сашьа ухаҭами, уажәыҭәѣьа ҳнеиуеит ахәшәтәырҭаҽы, иаачҳа, уаҳәшьа дукәхшоуп, – амашьына лыбжьы ҭыѡуеит амедицинатә еиҳәшьа, аҧҳәызба қәыҧш.

Лаҧхьа игылоу асакаса дыхәны дануп ахаҭарҧыс. Ихьӡ лыздыруам, ижәла лыздыруам. Аха уи илдыруеит ҳарҭ зегьы еилаҳкааша: ҵьанаҭ баҳча зырхәамгаз рыҭцаразы, раҧхьа изиҭаз иҳаурц азы, уи ахаҭарҧыс, доуҳала илашоу, ҳазегьы иҳашьоу иахҭниҭеит иреиҳаӡоу ахә – иахҭниҭеит ишьа.

Зыҧсы ҭаны адәы иқәу иахьа, иины адунеи иқәнагалараны иѣоу уаҭәы, ҳаҧсахааит уи иахҭынҭоу.

Каман, 1993
«Бзыҧ», 1993

АҢСҬАЗААРА ЗЕГЬЫ ИРЫЦКУП

Мызкы инареиҳаны иҵит аибашьра аанкылоуижьҭеи. Ҵаны, ҳара иҳазҳәом ари аамҭазы хысыбжь мгаʒеит, аʒәгьы дҭамхаʒеит ҳәа. Ажәылара дуқәаҵәҟьа изымгәаҕьызаргьы, абзарбзанқәа рыла дхысуан, аминаршәгақәа ихы иаирхәон аҕа, еиҳарак Мрагыларатәи афронт аҽы. Ала млашь аҧышә анхыблаалак, аҵыхәа ашьҭарҽыла, ахаҧыцқәа хырҵьаҵьа, ахыухыу ишуеит, имақаруеит, аха ибзианы иадыруеит иара иатәым афатә еиҭах ианымҵанарс, иҵегьы еиҳаны аҧышә шхыблаауа. Абас иҽықҽарҕәҕәаны аҕа ашра дахьаҽыз Мрагыларатәи афронт аҟны мацара акәмызт. Ибҕа шыҧҵәаз, дшаҵахаз агәра изымгазар акәхап, знык, ҩынтә раҟара днажәылақәеит Шроматәи ахырхарҭаҽы.

Аҧсны бҵьарымцала еиҽагылоуп ҩ-мчык: аимпериализми ахақәиҭреи. Абҵьарымца аҟнынʒа макьана имнеиц, аха ажәала аибашьра иаҽуп Урыстәылангьы ҩмчык. Урыстәыла ҳәынҭқарра дуны, иҭбааны, иҕәҕәаны иҟазарц зҭахуи, Урыстәыла амч армаҷра, аҳәаақәа рырхәыҷра, аилажьра иашьҭоу амчқәеи. Абарҭ аҩмчык ринтересқәа еиҽаҳаит Аҧсны. Иҳақәлаз аҕа ицхрааит Урыстәыла аилажьра иашьҭаз амчқәа. Иҳадгылеит, иҳацхрааит Урыстәыла ҳәынҭқарра ҕәҕәаны иҟазарц иазықәҧо.

Апресс-конференциа аҟаҵара илымшо, ибжьы ихәлашәаны, Урыстәыла апрезидент иҟынтә даадәылҵит Қырҭтәыла анапхгаҩы. Иҟалазеи, ихьзеи? Еимаркызеи? Абҵьар суҭар уахыки ҽнаки рыла Аҧсны схәаҽуеит, Қырҭтәылагьы аҽы аасырҳәуеит Урыстәылаҟа уҳәан, шаҟа уҭахыз танки ҳаирплани, ҵьаҧҳани усҭеит, уара уахыки ҽнаки ракәым, шықәсык ҵит уеибашьуеижьҭеи, уаҵаханы уалгеит, аҧсуаа рықәхра ацынхәрас, ухаҭа уҧсы аиқәырхара сықәшәеит иҳәеит, хымҧада, раҧхьа ицхрааз. Абгахәыҷы хырқьиарала егьа дҵыхәаршәшәазаргьы, башахеит. Изыбзоурада убри зегьы? Ма ҳаҧсыроуп, мап анакәха, ҳаҧсадгьыл еиқәҳархароуп ҳәа игылаз аҧсуаа. Аҧсуа жәлар рыҧсадгьыл аиқәырхаразы, ус анакәха, милаҭк аҳасабала, жәларык аҳасабала рхы аиқәырхаразы, Анцәа ираҭәеишьеит: ахшыҩи агәамчи.

Ихшыҩ дуун, абарҭ роуп бзиа ижәбалаша ҳәа акоммунистцәа мчыла иҳадыргалоз мрагыларатәи ҳгәылацәа ракәымкәа, аҧсуаа рҭынхацәаҵәҟьа, рашьцәа зусҭцәоу еснагь иахьырдыруаз, ашәарҭа аныҟала, ҳашьцәа шәара шәыда ҳара

ҧсыхәас иҳамоузеи ахьырҳәаз. Ҳара ҳашьцәа ахьыҟоу абрахьоуп ҳәа дааҟәымҵӡакәа Нхыҵҟа ҳирҧшуан Дырмит Гәлиа. Абраҟа иааҧшит аҧсуа жәлар раҧхьатәи рҟәыҕара ду. Аҩбатәи ҟәыҕара дуун, ҳәарада, аҧсуаа рҽахьрымардаз Урыстәыла ҳәынҭқарра ҕәҕәаны, ҳәынҭқарра дуны аиқәырхара иазықәҧо амчқәа. Ҳара ҳазламаҷу ала, Аҧсны ахьыҟоу адгьыл ҭыҧи, насгьы иара ҧсабарала изеиҧшроуи рыла, еиҳараӡак изакә ггәылацәоу иҳамоуи рыла, уажәазы, сгәанала, Аҧсны уаҳа хыхьчагашьа, хеиқәырхашьа амаӡам. Уеизгьы-уеизгьы аҳәынҭқарра ҕәҕәа – Урыстәыла ахылаҧшуазароуп. Абзиаҵәҟьа убар изумдыруазеи! Аҧсны аҵкыс уааҧсыралагьы, дгьыллагьы, лшаралагьы акырӡа еиҵоу, ихьыҧшым, хазы иҟоу аҳәынҭқаррақәа рацәоуп. Ҳара ҳлахьынҵа усеиҧш анымызт. Аха ҳажәлар рҟәыҕара зладуу ала, издыруада, абасеиҧш иҟоу ҳәынҭқарраны Аҧсны ҟаларц азыҳәан иаҭаху аҟәыҕара аадырҧшыргьы. Излазбо ала, аццакра ҳмыхьыр, ҳаҩнуҵҟа ҳзеидгылар, аибашьра шеилгара ианеилгалак, Аҧсны иаиуеит аҭоурыхтә шанс – ихьыҧшым, идемократиатәу ҳәынҭқарраны аҟаларазы. Уи, ҳәарада, иреиҳау гәҭыхоуп. Уажәазы иреиҳаз ҟәыҕаран, ишысҳәаз еиҧш, аурыс патриоттә мчқәа ҳҽахьрымаҳдаз. Убарҭ амчқәа роуп Урыстәыла апрезидент Аҧсны аиҳабы хазы иҟоу ҳәынҭқаррак анапхгаҩы иеиҧшҵәҟьа дидикыло, диацәажәо дҟазҵаз. Убарҭ амчқәа роуп анацистцәа Аҧсны рықәцараҽы иҳацхрааз.

Аҧсуа жәлар зықәшәаз, ишақәшәаз, дара рҭагылазаашьа зеиҧшраз ирықәлаз аҕа дызусҭаз, дшеибыҭаз, иаашьахаз уҳәа аҧсуа-қырҭуатә еибашьра ду иахьынӡахәҭоу зегьрыла иҭҵааны, адунеи иадыруа иҟаҵахар, рыгәра згоит ахьыҧшымразы, ахақәиҭразы иқәҧауа ажәларқәа ааины, аҧсуаа рҧышәа, рфырхаҵара рҽырҵаауа ишыҟало. Сара исыздыруам аҭоурыхаҽы иҟалахьаны абасҟак хыҧхьаӡарала еиҵаз, абасҟак абӷьарла еибыҭамыз жәларык миллионла дара раҵкыс еиҳаз, бӷьарла еибыҭаз ирҽагылахьаны, иааныркылахьаны, ашьҭахь егьриааихьаны. Аҭоурыхаҽ ари аҩыза ҟамлацызт, убри азыҳәаноуп аҧсуаа ҳаҩнуҵҟа аӡәык ҩыӷьак инаҧшуаз аӡәырҩы изырҳәақәоз иҟашәҵо закәызеи, шәзеибашьуа зусҭцәада, шәықәырхуеит ҳәа. Ҳаҩнуҵҟа аҧсахыҩцәа зыҟалазеи убри азакәхап.

Ҳазыхынҳәып еиқәышаҳаҭрала аибашьра анаанкылаха инаркны реиҳа ҳзыргәаҟуа азҵаара. Қырҭтәыла ҳшалац

ҳаанхозар, ҳаибашьра башахама, баша иҭахама ҳаибашьѡцәа, баша иблума асҟатәи қыҭа, баша ихҵәама асҟаѡык? Иаразнак иҳәатәуп ҳара Қырҭтәыла ҳаланы аанхашьа шҳамам. Асҟак анаҳзырмуцызҭгьы аҧсуаа иреиҕьыз рҵеицәа рҿала изныкымкәа ирҳәахьан Қырҭтәыла иалымҵыр ада ҧсыхәа шыҟам. Аҧсны ҧхьаҟатәи алахьынҵа ӡбахароуп Аҧсны иқәынхо аиҳараѡык ишырҳәо инақәыршәаны. Рҭак ҟаҵатәхозар акәхап, сгәанала, х-зҵаарак: ирҭаху ирҭахыму Қырҭтәыла иаланы аанхара, ирҭаху ирҭахыму Урыстәылатәи Афедерациа иаланы аҟазаара, ирҭаху ирҭахыму Аҧсны ихьыҧшым идемократиатәу хазы ҳәынҭқарраны ашьақәгылара. Изҳәо дҟалашт, Қырҭтәыла ас иҟаларым, афашизм ахыӡаап, ақырқәа иаҳзааигәоу милаҭқәоуп, урҭ иаҳа иаҳзеиҕьуп ҳәа. Аҭак ҟаҵатәуп фактла. Егьа аполитика аҿаҧсахыргьы, адемократиа шәҭыкакаҷуеит ҳәа азаҳҳәаргьы, сара агәра сызгом Қырҭтәыла Аҧсны ашҟа иамоу ахықәкы аҧсахып ҳәа.

Иамуӡозар Урыстәыла ҳалазааит ҳәа заҳҳәахьаз иахьагьы изаҳҳәо, ѡ-цәгьак рахьтә иаҳа хар змамшәа иҟоу акы алаҳхуан азыҳәаноуп. Иарбан тәылазаалак, иарбан милаҭзаалак ахьыҧшымра ахатәы ҳәынҭқарра ашьақәыргылара азхәыцра ианаҟәыҵ, атәра ианышәеит, ақәӡаара амѡа ианылеит ҳәа ауп иаанаго.

Иахьатәи амш иадкыланы иаҳҳәозар: иҭахаз ҭахеит, иаанхаз аҧсуаа аҧсҭазаара рымазарц, Аҧсны рыҧсҭазаара нахҭынҵаны еибашьыз ракәмызҭгьы, ҳақәхны иҳалгон. Аҧсны аҧсуа думбо иҟалон. Ҿыҕәҕәала адунеи зегьы иаҳартә иаҳҳәар ҳалшоит, аҧсуаа аиааира дуӡӡа ҳгеит ҳәа. Аҧсуа жәлар рыхгьы еиқәдырхеит, рыҧсадгьылгьы еиқәдырхеит. Абарҭ аѡба роуп реиҳа ихадоу иҭахаз зҭахаз, иуаабжахаз зеибашьуаз, ихҵәаз зыхҵәаз, Аҧсны иацхраауаз зацхрааз. Исҳәаз иаанагом ҳаиааины ҳалгеит, ҭынчрахеит ҳәа. Асарҭра аандақәа ааҳарҕәҕәеит, аха ақәыҷьмақәа цхлымуа асарҭра адәахьы мацара акәым, макьана аѡнуҵҟагьы иҭагылоуп. Ҳарҭ, аҧсуаа иаарласны ҳгәы хьаҧссоит, иаарласны ҳахьшәашәоит, арыцҳашьарахь, анышәарахь ҳаиасуеит, иацы ҳшьа зжәуаз ақәыҷьма иахьа ибгахәыҷха ианааҵыхәаршәшәа, ахы ааҳшьшьуеит. Иара шқәыҷьмац иаанхоит, уаҵәы еиҭа иҳацҳауеит. Афашизми анацизми рымахәҭақәа кауҿеит, иурҟәыдит ҳәа акгьы иухәом. Урҭ рҧашә ыҵхтәуп.

«Бзыҧ», 1993

ҲАЗЗЫҢШУ РАЦӘОУП

– Џьума Басариан-иҧа, ишудыруа, уажәааигәа имҩаҧысит Аҧсуа-абаза Аҩбатәи рконгресс. Уара уи аделегатс уҟан. Иаҳҭахуп угәаанагараҟәа ҳауҳәарц.

– Иахьатәи ҳаҧсҭазаараҿы, иааира дула аибашьра еилгазар аахыс, ари еиҳау хҭыс ҟамлац, – дцәажәоит Џьума Аҳәба. – Ҳаҧсадгьыл ашәарҭа ианҭагыла, милаҭҭас ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи ҳәа азҭаара аныҟәгыла, аҧсуаа зегьы ҭаҷкәымкны ҳаилаҭәеит. Аҭаацәарагьы шарамшак дрылиааиуеит. Зыҧсадгьыл зыхәшьадыз, змилаҭ зыҧсахыз аӡәык ҩыџьак ҟалазаргьы, ҳара ҿыҕәҕәала аҳәара ҳалшоит адунеи зегьы иаҳардырит ҳәа аҧсуаа ҳаҧсадгьыл ҳхы аҟәҭара ҳшазыхиоу. Иҭегьы иаанарҧшызеи аибашьра? Иаанарҧшит аҧсуаа ҳахьыҟазаалак ҳаибабара, ҳаидгылара, ҳаицгәырҕьара, ҳаицгәырҩара иаҳа-иаҳа ишакхо. Абарҭҟәа роуп изыхьӡу амилаҭтә хдырра. Аибашьра иаанарҧшит даҽакгьы: дарбану иҳаҕоу, дарбану иаҳҭынхоу. Абарҭ ахәыцраҟәа узцәырнамгар ауамызт аконгресс. Еиҿкааужьҭеи уамак шымҭуагьы, иҟанаҭахьоу рацәоуп, иаҳагьы еиҳауп ҳара уи аҟнытә ҳаззыҧшу. Бзиа иубо, иҭегьы деиҕьхарц иуҭаху иоуп игуп ҳәа угәы иаанаго зоуҳәо, убри аҟнытә аконгресс азыҳәан исымоу гәаанагараҟәак шәасҳәап. Актәи аконгресс анымҩаҧысуаз ишьҭыхын зҭаара дук – аҧсуа алфавит аҧсахра, алатин шрифт ашҟа аиасра. Убасҟан саргьы сыҟәгылараҿы абри азҭаара сазааҭгылеит. Ашьҭахь иҭыжьын астенограмма. Уаҟа, ишыҟалаз сыздыруам, сара исымҳәазоуп иану. Сыҟәгылараҿы исымҳәеит ашрифт ҧсахтәуп ҳәа, иҧсахтәым ҳәагьы сымҳәеит. Исҳәеит асеиҧш иҟоу амилаҭтә зҭаара ду иаармарианы азнеира иашам, уи аӡбаразы, «ааи» ма «мап» уҳәарц азын ишәатәу изатәу рацәоуп уажәы уи, ареферендум зҭаххо азҭаара алацәажәаха ҳамам сҳәеит. Исгәалазыршәаз, актәи аконгресс аан абри азҭаара ирацәаны ианалацәажәа, сгәы иаанагон аҩбатәи аконгресс аан гәаанагараҟәак иазкылсуеит ҳәа. Ус иҟамлеит. Сазыҧшын иӡбахоит ҳәа даҽа зҭааракгьы – аконгресс иаоргану аҧсышәала агазеҭ аҭыжьра. Уи аҭакы шаҟа идуу еилкаауп. Аконгресс аҿы ирыдыркылеит ааҧхьараҟәа. Урҭ зегьы иаҭахҟәоу роуп. Иҳәатәуп ибзиангьы ишҩу. Сазыҧшын ирыдыркылоит ҳәа ааҧхьараҟәа

даҽа ҩба: адунеи иқәынхо аҧсуаа зегьы рышҟа урҭ рӷьынӷьҧсадгьыл ашҟа ихынҳәырц, аҩбатәи – Аҧсны аиҳабыреи Аҧсны иқәынхо ажәлари рышҟа ааҧхьара. Зықьҩыла ҳҵеицәа рыҧсҭазаара ахҭынҵаны аиааира ҳгеит, аха ҳиааира иахьа амахә иқәгылоуп. Инаҳампыҵышша ицар ауеит. Иахьа Аҧсны аҩнуҵҟатәи аҭагылазаашьа зеиҧшроуи иҟаҵатәуи рзыҳәан аконгресс гәаанагарас иамоу ҳзымдыруа ҳаанхеит. Анаҩс сазыҧшын ҷыдала иазааҭгылоит, иҟарҵақәо ҳәа конкретла акы ʒбахоит ҳәа абызшәа азыҳәан. Ҧсадгьылда амилаҭ шзыҟамло еиҧш, хатәы бызшәадагьы изыҟалом амилаҭ. Ҳҭагылазаашьа зеиҧшроу иазхәыцны, ҳбызшәа аиқәырхаразы, ахәыҷқәа дырҵараҽы рыцхрааразы, иҟаҵатәқәоу аусмҩаҧгатәқәак азгәанаҭар акәын аконгресс.

– *Иҟаҵатәузеи уара угәанала?*

– Убри сҳәарц азыҳәан издыруазароуп алшара ахьынʒаҟоу. Шаҟа доллар баша ацәажәаразы иныхыузеи Ҭырқәтәыла ацара-аарала. Аʒәы ицара-иаара иаго нахҭнуҵар, аҧсышәала ахәыҷқәа рзы иаҧуҵоит аҧсуа мультфильм. Уи зықьҩыла иахәаҧшуеит, ахәыҷқәа абызшәа днарҵоит. Ҳхатәы бызшәа бзиа ишаҳбо ҳәа аҳәара азин ҳамоума хәба фба шықәса раахыс асахьақәа нацҵаны ахәыҷы дзыҧхьаша шәҟәык инапаҽы иаҳмыркыцзар. Даҽа гәаанагарак абызшәазы. Аҧсуа бызшәазы ақәҵарақәеи иҳәоуи рацәоуп, аха иҟаҵоу маҷʒоуп. Иахьа излаҟоу ала аҧсуагьы аҧсшәа изымдыруазар, ӷьаргьы иҧырхагаʒам, ипаспорт аҽы аҧсуа ҳәа данызааит, уаҳа акгьы. Аҧсуа бызшәа ҳәынҭқарратә бызшәоуп ҳҳәеит, аха уи иаанаго, иаҵанакуа ҳәам, иаҧҵам азакәан, уи ҳәынҭқарратә бызшәахартә еиҧш.

– *Ӷьума Басариан-иҧа, аконгресс аҽы иалацәажәеит аҧсуаа Аҧсны анҭыҵтәи ҳахьʒ – «абхазы», «абаза», азҵаара. Уара ушҧазыҟоу уи?*

– Ҳара ҳхатәы хьʒы – аҧсуа ауп. Анҭыҵ иаҳзырҳәоит «абхазы» ҳәа, иаҳзырҳәоит «абаза» ҳәагьы. Иҟоуп атәылақәа ачерқьезқәа ҳәа анырҳәо ҳаргьы ҳалаҵаны иахьырҳәо. Аконгресс аҽы ицәажәоз анҭыҵтәи ҳахьʒ «абазақәа» ҳәа иҟаҳҵап ҳәа акәын ирҳәоз. Даараʒа имариам, даараʒа изызхәыцтәу зҵаароуп ари. Дац-ҧашәк еицҳамазаргьы, ихазы милаҭхахьеит

абазақәа. Урҭ рыҧсадгьыл аҿгьы анҭыҵгьы абазақәа ҳәоуп ишырдыруа. Дара рыхьӡ ҳаргьы ҳхы иахьӡаҳҵар ишҧаҟало?

– Аринахыс уззыҧшузеи аконгресс аҟнытә?

–Сазыҧшуп ианбасаҳауеи ҳәа аконгресс иҟанаҵарц иӡбаны иамоу абарҭ азҵаарақәа рҿы: ргәы ишҧаанагои, еиқәырхашьас иамоузеи иаагаз аиааира? Иҟарҵарц ргәы иҭоузеи адемографиа аганахьала? Иҟарҵарц ирыӡбуазеи ҳбызшәазы? Сазыҧшуп ажәа ҧшӡақәа рҟынтә аус бзиақәа рышҟа ииасып ҳәа.

Аҿцәажәара анылӣеит О. Ҧлиаҧҳа.
«Гагра», 10.08.1994

АХШЫѠИ АМЧИ АНЕИЦУ

(*Март 4, 1994 шықәса рзы Аҟәа, Аиааира аштҷаҿы имѡаҧысыз амитинг аҟны иҳәоу ажәа*)

Ажәлар абзиара шәықәлааит! Аҧсны аинтеллигенциа рыхьӡала ишәыдысныҳәалоит аиааира дуӡӡа ишәгаз! Сентиабр 30, 1993 шықәса инаркны аҧсуа жәлар рҭоурых аҿы иааизакны Аҧсны зегьы аҭоурых аҿы иаатит адаҟьа ҿыц – афырхаҵара дуӡӡа адаҟьа, ахақәиҭразы аиааира агара ахьтәы даҟьа! Абри аҿны хьӡи-ҧшеи згым ҳаибашьыѡцәа фырхацәа, нарҭаа дуқәа злоу, нас иҳадгылаз Нхыҵ-Кавказтәи ҳашьцәа, Урыстәыла иреиґьу рҵеицәа абґа ҧырҵәеит адацқәа ыҵыржәеит азѡаҿкы бааҧс – ақырҭуа фашизм, Қырҭтәыла ргеноцидтә политика. Зықьи ѡышә шықәса инареиҳаны изхыҵуа аҧсуа ҳәынҭқарра аиқәырхара, аҧсуа жәлар милаҭк аҳасабала рышьақәгылара, уажәы аибашьраҿы иргаз аиааира дуӡӡа, ҳахьӡ-ҳаҧша ахара анаѡра уҳәа зыбзоуроу ахшыѡи амчи иахьеицнаргоз ауп, иахьеизхәыцуаз, иахьеидгылоз ауп. Атоталитартә ҳәынҭқарра аангьы, рхатәы ҧсҭазара ашәарҭа иҭаргылауа, аҧсуа интеллигенциа иреиґьу рхаҭарнакцәа, изныкымкәан ирыхьчахьан рыжәлар, ирыхьчахьан рҳәынҭқарра Аҧсны. Асоветтә Аҧсны анапхгара рхырхарҭеи ажәлар рыгәҭыхеи анеиқәымшәалак, рхырхарҭақәа аныхазы-хазхалак, аҧсуа интеллигенциа рыжәлар ирыдгылон, рҿахәы рҳәон, ринтересқәа рыхьчон. Ажәларгьы ирыхьчон ринтеллиген-

циа. Урҭ реидгылара, реибахьчара ԥсеиԛәырхагахон Аԥсны азыҳәан. Ҳазшаз илԥха ҳаманы, иахьа уажәтәи Аԥсны анапхгареи Аԥсны иԛәынхо ажәлари рҳәатәы еиԛәшәоит, мѡак еицыԛәуп, гәҭыхак еицрымоуп. Аринахысгьы убас ҳазшаз иҳаҭәаишьааит!

Ажәлар шәхаҵкы! Иахьа иаҳзеилалеит ацәаныррақәа ѡба: агәырѡа хьанҵеи агәырґьара лашеи. Аԥсны гәырѡоит иаԥхаз аҵеицәа рзыҳәан. Ашәы ашәуп, алахь еиԛәуп. Аха агәырѡа хьанҵа иалиааит агәырґьара ду. Аԥсны ахаҷы ахаччо иаԥылоит амш лашара – Аиааира Амш!

Абԥьар мцала аибашьраҷы аиааира анаҳга ашьҭахь, ҳаатагылеит даҷа еибашьра еиԛәаҵәак: ауаѡреи ауаѡымреи, аламыси аламысдареи реибашьра.

Ажәытәтәи афилосов иѡуан: «Хорошо использовать победу важнее, чем победить», – ҳәа. Ҳарҭ, зыԥсы ҭаны аибашьра иалҵыз, аиааира амш ахаанхара заҭәашьахаз, аиааира иаҳгаз уаѡҵас ҳхы ианаҳзамырхәа, иҳанарыжьуам Аԥсны аиԛәрхараз зыԥсҭазара ахҵнызҵаз, урҭ адамра хыла иаҳарситоуп.

Ирацәоуп, ирацәаӡоуп иҟаҵатәу. Ирацәоуп иѡтәу, иҳәатәу. Адунеи иаҳартә иҳәатәуп, шәҟәы-быґьшәыла ишьҭыхтәуп ақырҭуа фашизм Аԥсны имѡаԥнагоз агеноцидтә политика, Аԥсны зҭадыргылаз ашьаарҵәыра, ирыблыз – ирыццышәыз, идырҳәыз.

Рыхьӡ-рыԥша адунеи иаҳартә иҟаҵатәуп ахаԛәиҭра зхы ақәызҵаз аҵеицәа.

Уаѡы дызхьымӡо ҳәа егьыҟам ҳхы ҳанзаиааи, адунеи аҷы ҳазлардыруа, ҳхатәы хаҷы ҳазҭаз, аламыс аиааира анаҳзарга, ҳзырԥхашьо, ҳцәа ԥызҷеуа, ҳиааира ҳзаламгәырґьо ҳҟазҵо, ахымѡаԥгашьа бааԥсԛәа ҳанзыриааи. Ус иҟамларгьы ԥсыхәа ыҟаӡам. Агәра ҳамгарц залшом, аибашьра хлымӡаах аҷы ихьамҵыз, Аԥсни аԥсуареи еиԛәзырхаз, ауаѡреи ауаѡымреи, аламыси аламысдареи реиҷәагылараҷґьы, реибашьраҷґьы хьӡи-ԥшеи рыманы ишалҵуа.

Ҳазшаз иҳаҭәаишьаз ҳахыбаамхааит!

АҨҲАЛ ХЫШӘҬИТ

Литературатә гәҭахәыцрақәак

Зны-зынла убас сгәы иаанагоит, реиҳа ианеиҭаха ѡышә, уимоу хышә шыҟәсагьы схыҭуашәа, убасҟак аиҭакра дуззақәа мѡаҧысит ҳара ҳҳәынҵқарра аѡнуҵҟа аҭыхәтәантәи шәышыҟәсабжак аѡнуҵҟала, аха убарҵ аиҭакрақәа зегьы, ҳәарада, инархыҳәҳәо иҟалеит, адунеи аҭоурых ианылаша усхеит аимпериа дуззa – СССР аилаҳара. Цәгьамзар бзиа уаѡы дахыччом иҳәеит. Исгәалашәеит лафк. Пыҵеи Кыҵеи ҳәа аигәылацәа ыҟан иҳәеит. Алаф еилырхуазаарын. Кыҵа грас имазаарын, сара исхызгахьоу ҳәа дааҟәымҭзакәа аҽхәара усгьы нацҭауа: «Егьа срыҟәшәазаргьы, егьа схызгазаргьы, иубоит сзыґраҧшьзa сшыҟоу» –ҳәа. Абас ишааиуаз, ииаиҟәшәан дыҧсит. Аҧсраҽы Пыҵа днеит. Аҧсы дихагылоуп, дҭәыуам, ҽиҭуам. Иҟоуҭои, Пыҵа ма уҭәыуар, ма ажәак уҳәар, ҽымҭ узгылоузеи ҳәа инаиазҭааит. «Сыҧшуп Кыҵа дангыло ҳәа. Дааҟәмҭзакәа дыҽхәон, сара исхызымгац егьыҟам, зегьакоуп сзыґраҧшьзa сышгылоу убоит иҳәон. Абыржәы дзыҟәшәаз ашьҭахь дзыґраҧшьзa дышгыло збарц сҭахуп» –иҳәазаап ауаа иахьраҳауаз, ашьҭахь инациҭеит аҧсы ихы наиҟәкны: «Ееи, Кыҵа, егьа урыҟәшәахьазаргьы, абри аиҧшҭҟьа уаҟәмшәацызт. Зеиҧш ҟамло егьыҟам, уаҳа узыґраҧшьзa узыѡамгылозар, уаҟа усзыҧшыз, ухь снеиуеит».

Исгәалазыршәаз, егьа ирыҟәшәахьазаргьы, абыржәы иахьыз аѡызаҭәҟьа амыхьцызт СССР. Ацәгьеи абзиеи картошым, акапанга иаҟәҭаны иузыкапануам. СССР зыхьзыз аимпериа, ан гәакьас, аб гәакьас аҳәынҵқар ихааназтәи аурыс империа змаз, аҧсы ахьынзаҭаз Аҧсны азыҳәан ацәгьареи абзиареи иазаанагаз акапан ақәҭара уадаѡуп, аха аҧсымҭазы иҟанаҭаз абзиара – уааназа иҟанаҭахьаз абзиара, уааназа иҟанаҭахьаз ацәгьарақәа зегьы хнаѡоит, иҽнахуеит. Аҧсны иааганы иқәнархаз аколонизаторцәа наҟ иқәнагеит. Адунеи зегьы ираҳауа иаргамаха, иҽаҽаза ииаҧшит аҽхәаҧхьызи азышәаҳәареи згымыз СССР ажәларқәа риешьара ишбашаажәаҭацәыз, ҳаиѡызареи ҳаешьареи бахҭак еицҭаку абаандаѡцәа реиѡызара ишаѡызаз.

Ҳара, иахьатәи аҧсуа шәҟәыѡѡцәа, шаҳаҭс ҳрауит абарҭ аҭоурыхтә хҭыс дуӡӡақәа аѡба: СССР аилаҳареи аколонизаторцәа Аҧсны рықәцареи. Асеиҧш иҟоу ахҭыс дуӡӡақәа ашәҟәыѡѡы игәы-иҧсы ихы-ихшыѡ аҽы «рылагара» даараӡа иуадаѡуп, ихьанҭоуп. Алуқәа ушьаҭаны унеиуазар ушымгәыҕӡо иаалырҟьаны алуқәа ушьхышәшәар, ушьацәхныслоит, укаҳауеит. Изҭахыз, ан гәакьас изыҧхьаӡоз ашәа рзиҳәон СССР зыхьӡыз, Ленини Сталини. Урҭ ашәаҳәаѡцәа ран гәакьа дыҧсит, агәыҧҳәы зыгхаз асаби иѡызахеит. Ирықәӡбатәума? Мап. Ирыцҳашьатәуп. Ирыдашшылатәуп зан дыҧсыз асабицәа ишрыдашшыло еиҧш. Уи акатегориа иаҭанакуаз ашәҟәыѡѡцәа ирзыҟалеит адоуҳатә трагедиа, аха итрагедиамзаргьы адоуҳатә драма рзыҟалеит уи арежим анҧсас изыҧхьаӡозгьы, ашәа азҳәара акәым, ранҧса дызгаша ахәшә лызҭазгьы. Урҭгьы, ранҧса дынхаббала данца азнык азыҳәан уф гәышьа, аҧсцәаҳа даҳҧыригеит рҳәазаргьы, адырѡаҽны иааҧшит иккаӡа иҭацәны. Уаҳа дыҟамызт аҕа, уаҳа иҟамызт иҭыршәаауаз аҭӡамц. Ахәлаччаѡцәа реиҧш, рыбжьы рыхәлашәеит ахәлаҭәыуаѡцәагь. Уаанӡа арежим цәак ааҧсахны даҽа цәак нашәнаҭацыҧхьаӡа ахәлаччашьа иазырыҧшаауаз еиҧш, иааиз аамҭагьы ианаалаша ашәа ссирқәа азырҧшааит ҳәа игәыҕт, аха башахеит. Ибашахеит, избанзар ҧасатәи арежим зны амаҟа аркәадон, ҽазны иарххон, аха иаҧсахуамызт акы – иахәлаччоз, ашәа азызҳәоз акриҽанаҭон, анапы дықәыргыланы дныҟәнагон, ари иааиз аамҭа егьа дамҭақьақьаргьы, иара усоуп ишыҟоу уахәлаччаргьы уахәлаҭәыуаргьы, иара азыҳәан зегьакоуп, иара мыждагьы зынӡа «чаҭлахк» иакәымзар, ашәа азуҳәо иҟоума – аҷьунглиақәа рзакәан уасхырс измоу иаиааиуа еиҭеиуа ахьеибафуа. Шықәсқәак уажәаҧхьа иаҳҳәозҭгьы: ҳанхоит-ҳанҭуеит ибзианы, иҭегьы еиҕьны ҳанхалароуп, ҳанҭлароуп, уажәы иҳәатәхеит: ҳанхон-ҳанҭуан иҽеимкәан, уажәы ҳанхоит-ҳанҭуеит ҳаицәаны ҳәа. Иҟалазеи? Иҳахьзеи? Сгәанала аҭак аҟаҭара мариаӡоуп. Аҭарауаа ирыҧхьаӡеит ажәа асоциализм ѡажәи-жәаба инареиҳаны ҭакы амоуп. Реиҳа иреицәаз аҭакы змаз асоциализм ҳара ҳҽы иҟан, изықәӡаауазгьы убри азыҳәаноуп. Иреицәаз асоциализм ҳара ҳҽы ишыҟаз еиҧш, иреицәоу адемократиа, иреицәоу акапитализм ашҟа ҳаиасит. Акоммунизм аргылара иауоу-иамуоу ҳәа

хынҩажәи жәаба шықәса, акроликқәа реиҧш ҳҧызшәауаз, уажәы ҳҧышәара иалагеит адунеи иамбац демократиак, иамбац системак ҿыц ашьақәыргылара ауоу-иамуоу ҳәа.

Иахьӡузеи, Аҧсынгьы налаҵаны уажәы Урыстәыла иҟоу аҳәынҭқарра? Ахьӡ уаҩы издырӡом, Аҧсны дырҳәит, ицәдырҳәит ҩыцьа: абцьар зку аҕычҩи амаҵура иахагылоу анапхымыцқьеи. Урыстәылагьы дырҳәит ҩыцьа: ареформаторцәа ҳәа зхы иахьӡызҵази ҳдемократцәоуп ҳәа иҳәҳәауеи. Сара сҟәыдырҧаҩым, иҟалаша сыздыруам, аха схазы агәра згеит акы: ацивилизациа ахьыҟоу, аҳәынҭқаррақәа рҿы ишьақәгылоу асоциализм аҟны анхара-анҵыра лахьынҵас ишысмоуз еиҧшҵәҟьа, ҩынҩықәра нысҵыргьы сахаанхом адемократиатә ҳәынҭқарраҿы анхара анҵыра. Уажәраанӡатәи сыҧсҭазаара мҩаҧысит асоциализмқәа зегьы иреицәаз аҿы, иаанхаз, мҩаҧысуеит... Иарбан? Ахьӡ здыруада? Ахьӡҵәҟьагьы ахьсзеилымкааya ауп сгәы иалоу. Избанзар анҭ аҧышәара мҩаҧызго, уажәы зыӡбара иаҿу ахәшәнырҵәага ахьӡ макьана рхаҭагьы иазырмҧшаац. Иҟалазеи? Абас ҳзыхәмаргахазеи абри адунеи аҿы? Ахшыҩгьы аӡиас иаҩызоуп. Аӡиас икаҷҷалашо афымца ахылҵыргьы алшоит. Шәышықәсала Урыстәыла ахшыҩ хырхарҭас иаман аимпериа арҭбаара, агәылацәа рымпыҵахалара, рабашьра рнырҵәара. Асоциализми аимпериеи ааидырбырц ианалага, иреицәаз асоциализм алхтәхеит. Уажәы иалагеит аимпериеи адемократиеи ааидырбырц. Урҭ аӡи амцеи реиҧш ааибышьа рымаӡам. Аимпериа еиқәзырхо акы заҵәыкоуп – адиктатура, атоталитартә режим.

Сахьгәаҟуа, сышҧазхәыцуеи Аҧсны? Ҳгеографиатә ҭагылазаашьа злаҟоу ала, Аҧсны иҕәҕәоу ҳәынҭқарра дук ахылаҧшуазар ада ҧсыхәа амаӡам. Ацәҳар анахыҵуа иахухыроуп иҳәеит. Ацәҳар реиҳа ианахыҵуа аамҭа ҳҭагылоуп. Шьакаҭәарала Аҧсны империак иампыҵаҳхит. Уажәшьҭа иазхәыцтәуп даҿа империак излаламӡыша. Иахьынӡазбо ала, убри ахьырыӡбаша амҩоуп изнугьы ҳнапхгара.

Мҩамш Анцәа ҳақәиҵааит! Аҧҳал хышәҭит, иҭаз аӡы ҭыкәкәеит. Аус злоу иҭаҳҭәо аӡы зеиҧшроу ауп.

«Аҧсны», 1994

ҲЗЕИДГЫЛАР, ЕИҚӘҲАРХОИТ

Иаҳгәалаҳаршәап еицырдыруа ахшыѡҭак. Акультура ахкқәа зегьы ирхадоуп асахьаркыратә литература. Уимоу, иуҳәар ауеит акультура ахкқәа зегьы ахьынтәааyа, хыҭхырҭас, дац-ҧашәс ирымоу асахьаркыратә ажәа ауп ҳәа.

Хара ҳамцап. Убас шакәу агәра ҳнаргоит аҧсуа сахьаркыратә литература аҭоурых. Раҧхьаʒа ахы ыҭнахит, аҽиара иалагеит асахьаркыратә шәҟәыѡѡра, ашьҭахь аҽиара, аизҳара иалагеит егьырҭ апрофессионалтә культура ахкқәа зегьы, иааизакны амилаҭтә профессионалтә культура ҳәа изышьҭоу. Уи аҟны мацара иҟам асахьаркыратә литература ароль.

Асовет мчра анышьақәгыла, Аҧсны зны аидгылатә республиканы ианыҟаз, ашьҭахь автономтә республика аҟынʒа иладырҟәызаргьы, зегь акоуп аҳәынҭқарра ҳәа азырҳәауа иахьеиқәхаз, аиҳараʒак ҳәарада, изыбзоуроу ҳхатәы шәҟәыѡѡра ахьҳамазоуп. Ус анакәха, иахьа Аҧсны ихьыҧшым хазы ҳәынҭқарроуп ҳәа ҳҳәартә аҟынʒа ҳахьѡеизгьы зыбзоуроу ҳхатәы шәҟәыѡѡра, ҳхатәы милаҭтә культура ахьҳамоу ауп.

Амилаҭтә сахьаркыратә литература аныҟамла, идыру усуп, изыҟалом раҧхьаʒа иргыланы амилаҭтә школқәа, амилаҭтә театр. Аҭла аҧашәқәа рыла аѡара ишалаго еиҧш, аҧсра-ақәʒаара иалагоит амилаҭтә культура, аҧсра ианалага инаркны амилаҭтә шәҟәыѡѡра. Абри ашәарҭа ҳҭагылоуп ҳара иахьа. Аҭла иалыѡрыз амаҭ ицҳаит ҳәа, асовет мчра ахыбгалара азымхозшәа, аибашьра иахылҭыз аекономикатә уадаѡра дугьы абҕа иақәҳаит ҳашәҟәыѡѡра. Аибашьра ҳазҭанаргылаз ауадаѡра ҳанаиааилак ашьҭахьгьы, ҳаҧхыʒ ишалоу еиҧш, Аҧсны аѡбатәи Швеицариахаргьы, алитература иазынхоит асистема ҽыц иаанагаз ауадаѡра.

Алитература азыҳәан Анцәа ишаны иҟан Асовет мчы. Ҳәарада, атоталитартә режим зымѡа аанартуаз, иара ашәа азызҳәоз аѡымҭақәа ракәын цхала иарчозаргьы иара иазыкакоз, ашәҟәыѡѡцәа ракәын. Аха иҟан даҽакгьы, алитература азыҳәан иҧсхаҭагоу – аҧынгыла хьанҭа, ахықәкы ду, ауалҧшьа. Аидара зқәу ауардын ауп иҽыжуа, ажәлар ирықәҳауаз аидара ишьацаагагахон асахьаркыратә ѡымҭақәа, аиҳараʒак изхылҭыз асовет мчы ҧсаанʒагьы аҧсра ишалагахьазгьы. Иналк-ѡалкны ѡымҭақәак ракәым, алитература аҭоурыхҭҭааѡцәа ракәымзар уаҳа рыʒбахә, рыхьʒ рымҳәауа,

зыхьӡ ӷсуа ашәҟәыѡѡцәа ҟалоит аӷсуа ашәҟәыѡѡраҿгьы. Аҭоурых иаҭатәу аѡымҭақәа ҳаклассикцәагьы ирҭынхеит, иҳамоуп уажәтәи ашәҟәыѡѡцәагьы. Аха иахьа азҭаара шықәгылоу, иӷсыз инхаз ҳәа реилыхра акәым, азҭаара шықәгылоу Асовет мчы цәгьазу ибзиазу ҳәа акәым. Ибзиа акәым, иӷьанаҭӡазаргьы, Асовет мчра уаҳа хынҳәышьа амам. Аамҭа иаанагеит, аҿҳәара ааин, ицеит. Ацәгьареи абзиареи аҭоурых, аамҭа еилнаргап. Ҳара ҳҭагылоуп иахьа ҳазҭагылоу аамҭа. Аамҭа ҳҿақәҳаршәап. Аӡыхәашь анзауа еиӷш, ихәашьыз ҳаламыс анышьақәгылонӡа, еилаҳаз ҳекономика шьҭыҭаанӡа иааӷшааит ҳәа, ҳашәҟәыѡѡра анышьҭаҳҭа, ҳиеиӷшхар ҟалоит, зны анхара ҟасҭап, аѡны хьыҭәцара сыргылап, нас ахшара дсоуп дсааӡап ҳәа зыӡбаз. Игу зегьы ҟаҭаны далгаанӡа ахшара димоуа дажәит. Ҳаӷхьаҟа ҳәа ҳаннаха аӷсуа шәҟәи аӷхьаѡи, уаанӡагьы еилаҭәамыз, иаҳагьы еицәыхьшәашәар ауеит. Алитература аӷсы аҭазаашьа даараӡа иугәаланаршәоит ахәшҭаара. Амца ҿымҭәаарц азыҳәан, иааиӷмырҟьаӡакәа анапы аҭахуп, алитература иаҭахуп амассатә хархәагақәа, иаҭахуп иааиӷмырҟьаӡакәа аӷхьаѡцәа рызнагара изѡыз рхаҭақәа рҿалагьы, артистцәа рылагьы.

Иаҭахуп, иаҭахуп... Иаҭаху ззымдыруада! Изызхәыцтәу ҟаҭашьас иамоу ауп. Ҳхынҳәып ҳлитература анхацыркхьаз аамҭахь. Ашәҟәы ҭижьит Дырмит Гәлиа. Ишәҟәы иѡны ишьҭан. Иаӷхьодаз. Идырҳатәын аӷхьаѡ, нас акәын ашәҟәы инапаҿы ианааникылоз. Дазкылсит зыда ӷсыхәа ыҟамыз – апериодикатә кьыӷхь, агазеҭ. Усҟан аҟараҭәҟьа аӷхьаѡ ҳилхәдаамзаргьы, изгәаҟра уеизгьы иҳамоуп иахьагьы. Иааиӷмырҟьаӡакәа ажурналқәа рҭыжьра иаҳа иуадаѡуп, инаихангьы иуадаѡуп инеиқәрццакны ашәҟәқәа рҭыжьра. Сгәанала, ачымазаѡ ахәшә дшаргәаҟуа еиӷш, иахьа ҳара ҳлитература, ус анакәха, ҳмилаҭтә культура зегьы, аргәаҟуеит ҷыдала иара иазку агазеҭ газеҭ ҿыцк аҭыжьра. Аҭарауаа, ашәҟәыѡѡцәа уҳәа ҳзеидгылар, иаҳҳәо ҳзеицҳәар, ҳекономика абасҟак ишылаҟәугьы, агәра ганы сыҟоуп, агазеҭ аҭыжьра уаѡы ишалиршауа. Мызкахьы ѡынтә-хынтә ианамуӡах, ма знык. Излалыршахозеи? Убри азыҳәан иаҭахуп жәа-миллионк аӷара. Зынӡа иҳазҭо ауаѡы, ма аорганизациа ҳзыӷшаар, ианҳау инаркны, агазеҭ аҭыжьра

уаѡ далагоит. Зынӡа ҳәа иаҳмоур иалшоит аԥсахра наӡында. Жәа миллионк ааԥсахны, наӡынла иалаҵазар, жәамз анаатҵлак, аԥара зымԥсаху ртәы дырхынҳәҳәоит. Абанк аҷы ииаанхоит жәа миллионк инарыцны. Уи нахыс урҵ аԥараԛәа ииарышьҭуа анаӡын агазеҵгьы ҭнажьуеит, хар амамкәа, агонораргьы ҟалоит. Абри амѡа ҳаԛәын ассоциациа Аԥсны аинтеллигенциаҷы. Аха ҳрыцҳара агартә, ҳкультура аҕацәа ҳорганизациа амца лацраҵаны ирыблит. Уажәшьҭа уи агазеҵ ҭнажьыртә алшара аиурц азыҳәан аамҵа кыр аҵахуп.

Ҳазааҵгылап иарбан газеҵу зыӡбахә ҳамоу. Ҳәарада, уи ҭыҵлароуп аԥсышәала. Изызкхозеи? Зегьы, аполитика аамышьҭахь. Асахьаркыратә литература, аҵоурых, аетнографиа, асахьаҵыхра, амузыка, атеатр, ажәлар рнапкымҵа, ажәакала, аӡлагара алуԛәа зкуа инаркны, асимфониатә рҷиамҵа аԥызҵо акомпозитор иҟынӡа адоуҳатә мал зегьы иазку агазеҵ.

Ҳалаҵәажәап даҷеа гәаанагаракгьы. Зыӡбахә сымоу агазеҵ ҷыц ҳәа акәымкәа, ирхынҳәызар ҟалоит уажәтәи ҳгазеҵ «Аԥсны». Абарҵ хыхь зыӡбахә ҳҳәаз ракәын уи агазеҵ «Аԥсны» ахьыӡҵаны Дырмит Гәлиа аҵыжьра дшалагаз. Ашьҭахь уи агазеҵ абольшевикцәа импыҵырхит, даҷеа хырхарҵак арҵеит, идырҟаԥшьит. Ишааиуаз, аӡы ахьышьҭрахь ихынҳәуеит ҳәа, ажәа «ҟаԥшь» наҟ инамҵын, раԥхьатәи ахьыӡ ашҟа ихынҳәит, аха ихнырҳәу ахьыӡ мацароуп. Ихнырҳәым агазеҵ зызкыз ашҟа, ишьаԛәыргылам аҵоурых иаша. Жәаҳәарада, Аԥсны Апарламент иамазароуп аԥсышәалагьы иҵыҵуа агазеҵ. Уи азҵаара аӡбара мариоуп. Даҷеа хьӡык наҵаны, ишҵыҵыц аҵыҵра иналагап Аурыс газеҵ «Литературнаиа газета» хацир-кит А. С. Пушкин. Иахьагьы уи ихьӡ уаҟа иануп. Агазеҵ «Аԥсны» хацзыркыз Д.Гәлиа ихьӡ нацҵаны, ишысҳәаз еиԥш, раԥхьаӡа аҵыҵра ианалагаз изызкыз ашҟа ирхынҳәызар, гха дук риа-шахеит ҳәа уаѡы иԥхьаӡоит. Ус аума, егьыс аума, иззысҳәаз иазку агазеҵ ҷыц аҵыжьра анеиҷкааха, ҳбызшәа азыҳәан иаҳҳәауа инаркны милаҵҵас ҳхы аиԛәрхара аҟынӡа иаҳҳәо зегьы, ажәала мацара акәымкәа, аус аҷы анагӡара ҳшаҷу зҳәауа факт духоит. Ҳаицазхәыцып.

«Аԥсны», 1995

«АЦГӘЫ АКӘАКЬ ИКҒОУМЦАЛАР...»

Аурыс шәҟәыҩҩы Лев Толстои имшынӣаҷы иҳәон абас еиӈш: «Аӈстәқәа зегьы реиҳа анаалашьа бзиоуп, ацәаҩа ҟәымшәышәуп ацгәы. Аха ацгәы акәакь икҷацаланы ашьра уалагар, ацыҷ аӣкыс еицәахоит, унапқәа ҷнафаауеит». Урыстәыла «аибашьратә партиа» ҳәа изышьҭоу ауаа иахьа Чечентәыла иазаарго ахлымӡаах ухаҷы ианааугалак, аклассик иажәақәа иахьа иҳәазшәоуп ишшыҟоу. Рыцҳарас иҟалаз, аҟәыҷа иажәа иуаҩым ауаҩра илхра залшагәышьом.

Адунеи зегьы ргәахы арҭысит, рыбла хнатит уажәааигәа Ставропольтәи атәылаҷацә иаҭанакуа ақалақь хәыҷы Будионовск иҟалаз атрагедиа. Ачечен еибашьыҩцәа, Шамиль Басаев ӈызас дызмаз абри ақалақь иақәлеит. Зықьҩыла ауаа тҟәаны ахәшәтәырҭа иҩнаркит. Уаа шәҩык рҟынӡа ршьит. Ақәылаҩцәагьы ӈыҭҩык ҭахеит. Ашьҭахь, мчыла ӡбашьа анырзамҭа, хаала еилгеит. Ақәылаҩцәа рыӈсадгьылахь идырхынҳәит. Атҟәацәа рхы иақәиҭхеит. Иҟалеит адунеи иамбацыз атеррор. Атерроризм уаҩра злоу зегьы ақәӡбеит. Акгьы зхарам ауаҩы ишьра, итҟәара ацәгьоурақәа зегьы иреицәоу цәгьароуп. Ҳаргьы ҳақәӡбуеит. Убас ҳшазыҟоугьы, ауаҩы инапы ҷызфааз ацгәы кнаҳан ишьтәуп анаҳҳәауа, ламыс ҳамазар, ацгәы ҟәымшәышә убас ҟанаҭартә аҟынӡа иназгаз ҳаламцәажәар ауам.

Афактқәа зегьы раагара ҳалагар, ажәа ҳаибаршьуеит. Иаҳҳәап лкаа заҭәык. Қырҭтәыла Аӈсны еибашьрала иақәымлакәа, ажәала, дипломатиала азҭаара аӡбара шауаз еиӈшҭәҟьа, Урыстәылагьы Чечентәыла еибашьрала иақәымлакәа, еицәажәарала, дипломатиала реизыҟазаашьа аӡбара ауан. Аха рыцҳарас иҟалаз, иҟан, иҟоуп аибашьра ззеиҕьу ӈьоукы. Шықәсыбжак аахыс Чечентәыла имҩаӈысуеит агеноцидтә политика. Еилых ҟамҭакәа, ачеченцәа рнырҭәара иаҷуп. Усгьы зегьы ҳаршьуеит ҳәа згәы кыдгылаз роуп атерроризм аҟынӡа инеизгьы. Еиҭасҳәахуеит, Шамиль Басаев иҟаиҭаз узадгылом, аха аӈсуаа ибзианы ирҳәахьеит зӈа дымӈсыц уӈа диумырҭәыуан ҳәа. Аӡәы игәырҩа аилкаара даҷаӡәы ицәыцәгьоуп. Уан дызшьыз, усаби дызшьыз иан думшьын, исаби думшьын ҳәа иоуҳәар уажәақәа баша аӈша

иагоит. Убри, ашьоурагьы дахыҳәҳәаны иҽеыҳараикит Шамиль Басаев. «Ҳара иҟаҳҵаз ашьоуразы иҟаҳамҵеит, уи ҳнарҟаҵеит агәыԥҵәара, агәахы акыдгылара, – иҳәеит уи.

Дыҟам аԥсыуак Шамиль Басаев ма хаҵала дыззымдыруа, мамзаргьы иҙбахә змаҳац. Ҳарҵ аԥсреи абзареи ҳанаарҵагыла, шәымшәан, ҳашьцәа, ара ҳаҟоуп ҳәа ҳацхрааразы раԥхьаҙа иаҳзаақәаз дреиуоуп уи. Иеибашьышьеи, иуаѡышьеи, иҟәыҷареи ирыбзоураны иаарласынгьы Аԥсны ихьҙ ахыҵәеит. Иареи сареи аибашьра анцоз изныкымкәа ҳаиқәшәеит, ҳаицәажәеит. Исымоуп изку анҵамҵаҟәа. Абраҟа иаазгоит убарҵ рахьтә акык-ѡбак.

Гагра ахы иаҟәиҵхахьан, аха аибашьра еилымгацызт. Атҟәара аҟнытә схынҳәит. Ҳаицәажәон. Иасҳәеит ибзианы издыруаз фактк.

– Шамиль, – ус ҽаасҵит, – Кәачара ахы ианақәиҵышәтәуаз иқәышәцаз еибашьѡык, ҳара иҳабашьуаз, ҳаҷаки сареи ҳаицәажәон. Уи убас иҳәеит: «Ҳарҵ, Кәачараа ламыс ҳамазар аԥсуаагьы, Басаев раԥхьа днаргыланы ачеченцәагьы иҵабуп ҳәа раҳҳәароуп, рбаҟа ҳаргыароуп, убасҟак уаѡрала иҳазныҟәеит. Арҵгьы егьыс ауаагьы, ҳазегьы ҳаижәыланы ҳаԥхеибарс Кәачара ҳалҵны ҳцон. Иаҳхыкны аҵлақәа рымахәқәа аттаҳәа ихыҵәҵәааны икаԥсон, убасҟак ахқәа ҳашьҵан. Иаҳхыкны ихысуан. Ирҵаххазҵгьы ҳазегьы ҳашьны ҳашьҵарҵон. Ҳамшьыкәа ҳақәырцеит. Изхарада? Ҳара. Кәачара атехника наҳгеит. Аибашьцәа абԥьарла еибаҳҵеит. Ҳара ҳрықәлараны ҳшыҟаз дара лаҳақәлан, иҳахәҵаз ҳзыруит. Ииашоума, Шамиль уи ииҳәаз?

– Ҳара ҳзеибашьуа ауаа рышьра азыҳәан акәҙам. Иқәҵны ицааит, уаҳа акгьы, – иҳәеит уи ииааркьаҷны.

– Шамиль, Кәачара аныжәгоз иугәалашәома, иҟалама абри аѡыза: «Амашьына «Волга» аԥхьа игылан, ашьҵахь игылан «Жигули». Агәҵа игылан «Вилис». Кәачара ахыи аҵыхәеи иалсит, уара ууааигәараҵәҟьа ииасит, – сҳәеит.

– Ииашоуп, исгәалашәоит, – иҳәеит Шамиль.

– Шамиль, агәҵа игылаз амашьына дҵатәан Ԥьаба Иоселиани, – сҳәеит.

Азнык азыҳәан иԥштәы аҽеаԥсахит. «Ҳнапаҷы дшыҟаз дышԥаҳаҵәцеи! Ах, иаҳдыруазҵгьы», – иҳәеит.

– Ижәдыруазҵгьы – шәилгон?

– Мап, дҳатҟәон. Аибашьрагьы ааилгон. Аԥсны шәалҵ, мамзар даҳшьуеит ҳҳәон, –ашьҭахь ус нацитцеит. – Угәанала, иаанагозеи уи уаҟа дахьыҟаз? Ҳара ҳашиааиуа даҽеазнык агәра згеит. Усеиԥш аҭыԥ ду аанызкыло ауаѡы аибашьра адәахьы дымнеироуп, даннеи, еибашьцәа шәыргәындаԛәоуп ауп иаанаго.

Шаҟа диашахазеи.

Ааазгоит аибашьраан иҟаҵаз даҽеа нҵамҭак.

Ахы иаԛәиҭыртәуан Ганҭиадии Леселиʒеи. Шамиль игәыԥ иманы шьхала дахыкәшаны Ганҭиади агәҭаҟа дылбаарц даауан. Иаԥхьаҟа ишьҭит аԥшыхәыѡцәа. Еилыркааит. Раԥхьаҟа дааueит, акыргьы дааигәахахьан Ҟарҟарашвили. Ар имоуп хышәѡык рҟынʒа, абԥьарла деибыҭоуп. Игәырґьеит Аԥсны ахьчаѡцәа. Имѡа ҳкуеит, ҳрылгоит. Шамиль акоманда ҟаитцеит. Еибашьыѡцәа мѡахигеит. Амѡа ииҭеит Ҟарҟарашвили. Уи даниас, рымѡа инангылан, иѡалбаан Ганҭиади агәҭа иналагылеит. Ҳара ҳтәқәа инарыцлеит. Згәы аҟыҷыҳәа еицҳауаз ас зыҟауҵазеи ҳәа ианиазҵаа, ус ҷааиҭит: «Ҳаибашьыʒҵгьы агәра згоит, ҳара ҳшаиааиуаз, аха иаргьы ґәґәала деибашьуан. Уаҳа ԥсыхәа имамызт, ишьҭахь иаԥхьа зегьрыла дҭакхон. Аха ҳаргьы аҷкәынцәа ҳацәҭахон. Ҳара ҳзы аʒәы акыр даԥсоуп».

Шамиль Басаев Аԥсны мрагыларахьтәи афронт аҟнытә уааиʒа дахьыҟаз мраҭашәарахьтәи афронт ахь даныхынҳәа, зынʒаск дцеит ҳәа рылаѡит ҳаґацәа. Ґәырґьарахеит, хысрахеит. Иаахтны иҳәатәуп дызцазгьы. Уи ҟазшьас иман, ахы иахьаԛәиҭитәыз аиланхарҭаҷы иеибашьыѡцәа иргарц азин рымам ѡба: афатәи аԥаҵасагаԛәеи. Кәачара ахы ианиԛәиҭыртә ҳаԥсуааи, аерманцәеи, Гагра ахы ианаԛәиҭха ишыҟарҵаз еиԥш, гәабани хызеи иаарымԥыхьашәаз акы аанмыжькәа арҳәра ианалагоуп даныԛәҵ.

Ирацәоуп, ирацәаʒоуп уи изыҳәан иуҳәаша. Ихҳаркәшап алкаа ала, Шамиль Басаев деибашьѡуп, ахаԛәиҭразы жәларык, милаҭк, ҳәынҵқарра дук тәыс иҟарымҵарц, рхәура иҭарымҵарц азыҳәан. Уи дҟәыґа дууп. Иуаѡу изыҳәан дуаѡуп. Абнаҳәа еиԥшхаз изыҳәан алым даѡызоуп. Уас дышьҭухыр, днырхагоуп, ґас дҟоуҵар ашәы наушәыуҵеитоуп.

«Аԥсны», 1995

АШӘЫҚӘҚӘА РЫШӘҚӘЫ

Хынԝажәи жәаба шыҟәса инареиҳаны иаҳцәыцәахын ашәыҟәҟәа рышәҟәы Абиблиа, Ашәҟәыԥшьа. Динхаҵарас дзеиуазаалакгьы, ари ашәҟәы ззымдыруа, аҵара сымоуп синтеллигентуп изҳәом. Иахьатәи ҳкультура акаҳара, абнауаԝра аҟынӡа ҳнеир изыхҟьаз, изхарақәоу ируакуп, аныхабаақәа ишрызныҟәаз еиԥшҵәҟьа иахьазныҟәаз Абиблиа.

Ажәа «библиа (ашәыҟәҟәа) бырзен ажәоуп, «библион» (ашәҟәы) аҟнытә иаагоуп.

Абиблиа шьаҟәгылоуп ԝ-шәҟәыкны. Раԥхьатәи иахьӡуп «Ижәытәӡатәиу ауасиаҵ». Аԝбатәи – «Аҽатә уасиаҵ». Дара ашәыҟәҟәагьы хзы-хаз еидыркылоит иаҳа ихәычу ашәыҟәҟәа.

«Ижәытәӡатәиу ауасиаҵ» аҽы иҟало ахҵысҟәа,аҵоурых аҽы ииашаҵәҟьаны аҵып змаз, аҵарауаа излашьаҟәдыргылахьоу ала, ианыҟалаз аахыс хԥа-ԥшьба нызқь шыҟәса реиҳа ҵуеит. Шәҟәыкны аизакра иалагеит ҳашыҟәсԥхьаӡара ҟалааӡа ажәаԝатәи ажәахатәи ашәышыҟәсаҟәа рзыҳәан.

«Аҽатә уасиаҵ» алагоит ҳашыҟәсԥхьаӡара, мамзаргьы Иисус Христос диит ҳәа анырыԥхьаӡо инаркны.

Ижәытәӡатәиу ашәҟәаҽы зынӡаскгьы иӡбахә ыҟаӡам Христос. Уи зызку ауриацәа рынцәахәы Иахве (Иаҳиа) имҵахырхәароуп. Анцәахәы ихаҵа убасҟак дыԥьбароуп, дгәымбылԝуп, дааҟәымҵӡакәа ауаԝы длаирҟәуеит, диқәымчуеит. Убасҵәҟьоуп дшыҟоу уи ихьӡала зусҟәа ауаа рҽы иназыгӡо Моисеи. Ашәҟәы зегьы иагәылжжуеит ашьа, алабжыш, еротика, амаҳагьара, аргәаҟра. Абас ишыҟоугьы, уи иагәылоуп убасеиԥш иҟоу ахшыԝрҵагаҟәа, аламысааӡагаҟәа, ауаԝы иуаԝра шьаҟәыргылагаҟәа, ауаатәыԝса ыҟанаҵ мап зцәырымкша. Убарҵ иреиуоуп, иаҳҳәап, думшьын. Ауаԝы, ауаԝы думшьын. Моисеи ари иуасиаҵ хада идикылеит, иахьатәи ҳбызшәала иаҳҳәозар, мԝаҟәҵагас иҟаиҵеит, пропогандистс дазыҟалеит.

Абиблиа иалхәдаахаз ауаԝы иҵара-дырра злабжамҩамхо, Ашәҟәы ахаҵа иаҳәо аҟәыҷара дуқәа, аламысааӡагаҟәа дахьрылхәдахо азыҳәан мацара акәым. Абиблиатә сиужетқәа ззымдыруа, еилкаашьа изаҵаӡом урҵ асиужетқәа рыла иаԥҵоу аҟазаратә рҽиамҵаҟәа, асахьаркыратә-литературатә ԥҵамҵаҟәа. Микеланԥьело, Бах, Данте, Пушкин, Достоевски,

Рафаель дарбан шәҟәыѡѡы дуу, сахьаҭыхѡу, композитору зырҷиамҭа еилаҳкаауа, ҳамыԥхьацзар, иҳамҵацзар Абиблиа, избанзар урҭ зегьы рырҷиаратә гәаҳәара хыҵхырҭас иамоу Абиблиа ауп.

КПСС ацензура иахьамуаз иахҟьаны, Абиблиа ахьӡ мҳәакәа, уи асиужетқәак, аҷыханҵа, аскульптура уҳәа реилкааараҷы аԥхьаѡцәа ирыцхраарц, ҳжурнал аҷы анҵара уажәраанӡагьы ҳалагаҟәахьан. Аха ҳабжьы бжамҩам ахәыҵгьы аанкылан. Адинхаҵара апропаганда зура шәаҟәыҵ рхәеит. Аҵыхәа ааԥҵәеит. Уажәшьҭа, Анцәа иԥьшьаны, ацензура аԥыххеит. Сгәанала, ихацҳаркхьаз аус иазыхынҳәтәуп, иаҳа инарҭбааны инагӡатәуп, избанзар, хыхь ишысҳәаз еиԥш, Абиблиа асиужетқәа ззымдыруа еилкаашьа изаҵом, амузыкатә, аҷыханҵатә, аскульптуратә, иналукааша алитературатә уҳә арҷиамҭа дуӡӡаҟәа.

Уажәоуп ҳаналаго, аҟазара иазку ажурнал аханатә иауалԥшьаз абиблиатә сиужетқәа аԥхьаѡцәа қәыԥшқәа дырдырра.

Дарбан уаѡԥсызаалакгьы ихы-иҵыхәа идыруазарц иҵахуп. Дины адунеи данныҟәла инаркны, игәалашәарц дашьҭалоит ихәыҵра. Азәы данысабиӡаз, иаҳҳәап, хԥаԥшьба шыҟәса анихыҵуаз инаркны ихы игәалашәоит, даҩаӡәы – иаҳа даныѡеидас инаркны. Инеизакны иугозар, ауаатәыѡсагьы убасоуп ишыҟоугьы. Иргәаладыршәарц рҵахуп адунеи ишыҟәнагалаз, Анцәа ишишаз, ианӡыҟыз, ианысабииз, нас ишымѡасыз рхәыҵра, рҟәыԥшра, рыуаѡра ииаины ишҵагылаз. Аха убри ианазхәыцлак, зҵаара дук ааины раԥхьа иаақәгылоит.

Ишԥаршеи ауаатәыѡса ҳазну, иара адунеи ахаҵа? Изшада?

Ауаатәыѡсагьы ҳазшаз – Анцәа.

Уаѡы иԥьеишьаратә иҟоуп. Анцәа адунеи шишаз ҳәа еиуеиԥшым ажәларкәа рҷы ирҳәо алакәкәеи алегендаҟәеи Абиблиа ишануи акырӡа еизааигәоуп, бжеиҳаԥьара аӡәы иӡбазшәа еиҟәшәоит. Убас акәҵәҟьазар Анцәа адунеи шишаз, аԥсуаагьы ииашаны игәныркылеит. Америкатәи аборигенцәа уазҵааргьы, Африкаа рлакәкәа урзыӡырѡыргьы Абиблиа уаԥхьаргьы, раԥхьа иауаҳауа акоуп. Адунеи Анцәа ишеит. Акгьы ахала иҟамлеит.

Ҳазааҭгылап Абиблиа ишҳанаҳәо.

Раҧхьаʒа Анцәа иишаз ажәѡани адгьыли роуп. Уархәыцыртә иҟоуп араҟа адгьыл аҧхьагьы ажәѡан ахьгылоу. Еициз – еиқәлацәоуп, аха зегьакоуп, шәымҭақәак рыла акәзаргьы, руаʒәк уеизгьы деиҳабуп. Еицишоит ажәѡани адгьыли, урҭ еиқәлацәоуп, аха уеизгьы шәымҭақәак еиҳабуп ажәѡан.

Ажәѡан хыхь иҟан – ҵаҟа – адгьыл. Ажәѡанаҿ, илашан ҳәа ҳанаҳәом Абиблиа, аха адгьыл аҿы илашьцан, акгьы убомызт ҳәа злаҳәо ала, ажәѡанаҿ илашан уҳәартә иҟоуп. Ус анакәха, ажәѡанаҿ илашан, адгьыл алашьцара жәпаʒа иахатәан.

Адгьыл лашьца иахагьежьааyа, иахаҧраауа иахан Адоуҳа. Анцәа Идоуҳа. Ишылашьцазгьы, Адоуҳа иабон адгьыл ккаʒа ишшҭацәыз, иабон аʒы. Уажәтәи ҳбызшәала иуҳәозар, уи планс иамазар акәхарын ауаѡы дишарц, аха уи аплан наигʒаанʒа, ирлашар акәын.

Убасҟан иҳәеит Анцәа. Иҟалааит алашара.

Ишааиҳәаҵәҟьаз иаалашеит адунеи. Ихаҭагьы ибеит алашьцара аҵкыс иаҳа ишеиҕьыз алашара.

Анцәа еиѡишеит алашьцареи алашареи. Алашьцара аҵх ҳәа ахьʒиҵеит, алашара – амш ҳәа.

Шәымҭак ҳназхәыцып абраҟа аҧсуаа ирҳәауеи Абиблиа иаҳәауеи шеиқәшәауа. Алашьцара – аҵх, алашара – амш. Изеиҧшроу аамышьҭахьгьы ахьʒ ҷыдақәагьы рымоуп.

Абас иҟаиҵеит Анцәа раҧхьатәи амш азы.

Зегьы ʒы мацаран. Унʒааҟәрылон. Ушьапы зықәургылаша ҵәахын. Анцәа еиҟәишеит аʒи адгьыли. Еиҟәишеит аʒқәагьы. Хыхь иҟоу, ҵаҟа иҟоу ҳәа акәымкәа, зегьы еилан. Урҭгьы еиҟәишеит. Ӌьоукы хыхь ишьҭит, даҿа ӌьоукы ааникылеит ҵаҟа. Хыхь иишьҭыз иахьʒиҵеит ажәѡан ҳәа. Ҵаҟа иааникылаз – адгьыл ҳәа.

Абри дшаҿыз даҿа знык ихәлеит, ишеит. Ари аѡбатәи амш акәын.

Дызҿыз ахымш рыҿены?

Уи ҳҳәаанʒа, ҳназхәыцып «амш». Ашара – амшара. Раҧхьатәи ашара, раҧхьатәи амш. Аѡбатәи ашара, аѡбатәи амш, аѡаша уб. иҵ.

Ахымш рыҿены Анцәа ршара даҿуп ицәҳәʒа ишьҭаз адгьыл зырҧшʒашаз, аҧсы ахазҵашаз. Ус ҿааиҭит. Аҳаскьын

ықәиааит адгьыл, шәаҧыцьаҧла ихѣьахааит. Ишиҳәаз иѣалеит. Аҳаскьын иаҵәаʒа иқәиааит адгьыл, ҵҽа змам, еиуеиҧшым ашәаҧыцьаҧ ҽагылеит.

Даҽазнык ихәлеит, даҽазнык ишеит. Ахымш рыҽны абзиара шыѣаиҵаз ибеит Анцәа.

Аҵхи амши еиламҽашьо иѣазҵалаша, еиҽызшаша акы ʒбатәын. Ажәҽан икыдлааит амра, уи амш иатәызааит иҳәеит. Аҵхгьы иара атәык аҭахын. Уи иазишеит амза. Ҽ-цәашьык кыдиҵеит ажәҽан. Амреи амзеи.

Даҽазнык ихәлеит, даҽазнык ишеит. Абас даҧылеит аҧшьбатәи амш, аҧшьаша, ашараҟәа аҧшьбатәи рымш. Уаҳа ишатәузеи?

Ауааҧсыра рхазыҳәан Анцәа ҳаишеит ҳәа шырҳәо еиҧш, егьырҭгьы ҧсы зхоу рзыҳәангьы Анцәа ишеит ҳәоуп ишырҳәо. Ақәыцьмагьы иқәыцьмазарц Анцәа ишеит, ауасагьы – уасазарц.

Ахәмыш аҽынгьы аѣаҵатәқәа рацәаны иман Анцәа. Аʒы ахаҭа иахшааит, иҳәеит зыҧсы ҭоу. (Иаҳгәалаҳаршәап аҧсуа ажәа «аҧсыʒ», аҧсы, аʒы, ҧсы зхаз аʒы иҭалеит). Урҭ раамышьҭахь дыиасит аҧсаатә рышѣа. Ажәҽан иаҵалааит, иҳәеит, аҧсаатә. (Араѣагьы ицьоушьартә иѣоуп ажәа «ҧсы» ахьалоу). Урҭ дрықәныҳәеит. Шәыҽианы аʒқәа шәырҭазааит, иҳәеит, аҧсыʒқәа, ажәҽан шәҧыруа шәыҵазааит, иҳәеит, аҧсаатәқәа.

Даҽазнык ихәлеит, даҽазнык ишеит. Ахәбатәи ашара ашьҭахьгьы инымҵәеит Анцәа иусқәа.

Ҳазааигәахеит, аҧсуаагьы ҳналаҵаны, шамахаʒак акәымзар, ажәларқәа зегьы адунеи ишықәнагалаз ҳәа ирҳәо ахьеиқәшәо. Ауаҽы анцәа дишеит. Абиблиаҽы ишаҳәои, иаҳҳәап, аҧсуаа ҳҽы ишырҳәои, мамзаргьы даҽа жәларқәак рҽы ишырҳәои уҳәа, ахьеиқәымшәақәо ыѣоуп. Аха еиқәшәоит зегьы акаҽы. Анцәа иоуп ауаҽы дызшаз.

Иарбан мшу уи данишаз? Афымш рыҽны. Афбатәи ашара амш аҽны, асабшаз.

Аҧсуаа рҳәамҭеи Абиблиа иҳанаҳәои анеиҽурҧшлак, даҽа хәыцраҟәакгьы узҵысуеит.

Ауаҽы данишоз аҽноуп ианишаз, аҧстәқәагьы, ашәарахқәагьы, агыгшәыгқәагьы. Мышкала хыҧхьаʒара рымамкәа аскульптураҟәа рацәаны иѣазҵаз аскульптор диеиҧшхазар

ҟалап. Егьа дгьенизаргьы инеишьҭарххны аскульптурақәа ҟазҭаз иахьеиҧшқәоу ицәырацәамхар ауам. Ауаҩы данишоз аҽны ишеит ақәыцьмақәагьы, убри аҽны ишеит зегьы, аҽадагьы, ажьагьы, алымгьы, аҳәазамазақәагьы. Ишицәеиҧшцәахаз атәы аҧсуаа рҳәамҭақәа рҽы иҟоуп. Ауаҩы, иҳәеит, зны длоуп, зны дҳәоуп, зны дқәыцьмоуп, зны ажьа шәыргәында даҩызоуп. Зегьы ртәык илоуп. Цьоукы иаҳа имаҷны, даҽа цьоукы ртәы иаҳа ирацәаны. Аҧсуаа рҳәамҭақәа рҽы ҧсы зхоу рахьтә зегь реиҳа ауаҩы изааигәаны, уимоу, иара илоу ашьа аҩыза даргьы ирыланы иҧхьаӡоуп аҽи алеи. Дасу илеи иҽи иара иеиҧшхоит рҳәеит.

Ҳазыхынҳәып ауаҩы ишашьас иҟаиҭаз ҳәа Абиблиа иҳанаҳәо. Дшаны адәы дықәиҭарц иӡбеит, аха дзеиҧшитәыда? Ҳара, иҳәеит, уи Анцәа ҳхаҭа дҳаиҧшзааит. Ауаҩы дегьишеит Анцәа, иара, Анцәа ихаҭа диеиҧшны. Дишеит ахаҭа, дишеит аҧҳәыс. Дрықәныҳәеит иҽиаларц, аӡы иҭоугьы, адгьылаҽ иҳәазогьы, ажәҩанаҽ иҧыруагьы, иҳаскьынзааит, ишәаҧыцьаҧзааит, зегьы, ишынеибакәу зегьы аҳас дрымазааит, иҳәеит.

Гәаламыршәашьа амам аҧсуаа рҳәамҭак.

Ауаҩы, иҳәеит, анышәаҧшь далхны дҟаҭаны далгеит Анцәа. Ацьныш дааҟәымҭӡакәа дахьиҧырхагахаша дашьҭан. Аҧсы ихеиҭарц азыҳәан, Анцәа днеин ауаҩы, иҳәеит, иҽы дынҭаҭәҳәеит. Ацьныш аҟыҧҳәа ауаҩы днаидыххылан, ауаҩы имгәацәа аакылиҭәеит, иҕралан иаауаз Анцәа иҧсы ноуишьҭит, имаҟҽаҳәаранахыс ҭаҟа имцарц. Убринахыс, иҳәеит, ауаҩы деимаркуеит Анцәеи Ацьныши. Имаҟҽаҳәаранахыс хыхь Анцәа итәуп, имаҟҽаҳәаранахыс ҭаҟа – ацьныш. Зны аиааира аӡәы игоит, даҽазны – даҽаӡәы. Иҟоуп, иҳәеит, иртәу ахәҭақәа анеиҭнырҧсахлогьы.

Даҽазнык ишеит, даҽазнык ихәлеит. Абас иаанҭәеит афбатәи ашара, амш, афабша (асабша).

Иҧсы ишьон абжьымш рыҽны. Анышәаҧшь ирххомызт, анышә иҽомызт, икәаҳауамызт. Шаҟа уи иазааигәоузеи аҧсуаа абжьбатәи амш иахьӡырҭаз. Амҽыша, амҽара амш. Иазааигәаӡоуп даҽа ажәакгьы, амшара амш, акгьы анимшоз, аӡәгьы данимшоз амш, иаармарианы ажәа амҽыша ашҟа ииасыз.

Ауаҩы дахьишаз адагьы, уи изыҳәан иҟаиҭеит даҽа ус дуӡӡакгьы. Ҧсы зхоугьы ҧсы зхамгьы зегьы аҳас дриҭеит.

Диқәныҳәеит изҳаларц, дыҿиаларц. Раҧхьаʒа иишаз ауаҩы ихьʒын Адам. Уи иваҵыс далхны дишеит аҧҳәыс, Ева.

Хыхь ишаҳҳәаз еиҧш, Гомер инаиркны, иахьа уажәраанʒагьы, ашәҟәыҩҩраҿоума, амузыкаҿоума, аҿыханҵеи аскульптуреи рҿоума, шамахамзар, дыҟам рҿиаҩ дук, Абиблиа асиужет, иазхьамҧшыц, зырҿиамҵа анырра ҟанамҵац. Аха, сгәанала, убарҵ зегьы даарылукаауеит Микеланџьело. Уи иҵыхымҵа дуʒʒа «Сикситатәи акапеллаҿы», Абиблиа ишаҳәо инақәыршәаны, ҿыханҵала иааирҧшит адунеи анцәа ишишаз, ауаатәыҩса шықәнагалаз ари адунеи.

Абиблиа – хшыҩрҵагоуп, иламысааʒагоуп. Уи иаҧхьахьазароуп, ирдыруазароуп Анцәа дхазҵогьы дхазымҵогьы зегьы.

«Аҟазара», № 1, 1995

АХҚӘА

ЗЫЛШАРА ҲӘААДОУ..... 5

АПОВЕСТ

АҬЫС-МҨАС 7

АЖӘАБЖЬҚӘА

АЛҨАҬӘ 41
АУАҨ-ҠӘЫБҦА 46
АФЕЛДЫШЬ 65
АБЗИАБАРА АХЬЗАЛА 73
АУБЛА ҦКӘЫН 83
АБҨЬАР 85
АИМАК 86
АХЬАЖЬ 88
АШЬҬЫБЖЬ 89

АОЧЕРКҚӘА

АХЬШЬЫЦБА ҒӘЕИЦАМК 91
АУАҨЫТӘЫҨСА ИШЬА 97
АХАРА УЦАРЦ 100

А П У Б Л И Ц И С Т И К А

УИ АБРА ДЫНХОН 126
АШӘА ИҲӘОИТ ЗАКАН ҲАЛУАШЬ 128
А. С. ПУШКИН 131
К. И. ЧУКОВСКИ 135
АВЕТИК ИСААКИАН 139
ИҬЫНХАДАХАЗ АБАҠАҚӘА 142
МИХА ЛАКРБА 146
РЕИҲА ИМАҸУ АЖАНР 147
ШӘАХӘАҢШ АМЕЛОДИА 154
БАКУРИАНИ 157
ИҢЫХХАА ИЦАП АШЬАМҬЛАҲӘҚӘА! 161
ИУА ИҨЫЗА – АЛГЫҬ АҲАБЛАН 163
АИЗҲАРА АМҨАЛА 168
ИЗАХЬЗЫДА РА? 173
АУАҨЫ – ААМЫСҬАШӘА 176
АЛИТЕРАТУРА ИАСАРКЬАХАША 177
ИҢСАХУ АМШ 183
ҢСҲӘЫТӘИ НҬАМҬАК 185
ЖӘЕИНРААЛАК АЗЫ ҒӘАНАГАРАҚӘАК 189
АҢСУА ТЕАТР АМШ 193
ҲАҢШУП 195
ҒӘЫКАЛА ИАҢҬОУ АРҨИАМҬА 197
ҚЬААЗЫМ АҒӘМАА 198
ИАХЬАТӘИ ААМҬА, ИАХЬАТӘИ АУАҨЫ 200
ИВАН ЕСНАҬ-ИҢА КОРТУА 201
АУАЛҢШЬА 204
АҢСУА ЛИТЕРАТУРЕИ АҲӘААНЫРЦӘТӘИ АҢХЬАҨЦӘЕИ 210
ҢЬОКОНДА 212
ЖӘЛАРЫК РҨАХӘЫ 215

МШАҒНЫ ДЫЗНЫЛАЗ АМҠА 220
АҜАЗАРАҚӘА РЕИЛАЗААРА 222
НЕФЕРТИТИ ЛХААН 226
АГӘЦАРАКРА ДУ АҬАКС 234
АГӘЫЛА ИМЦА АҢХАРРА 235
АБРЫСКЬЫЛ «ДАХЬИЗ» АҠНАҒЫ 239
«АЦЫНҬӘАРАХ» АВТОРИ АҢХЬАҠЦӘЕИ 247
АҢАШӘҚӘА АНЫҒӘҒӘОУ 251
ГӘАҲӘАРЫЛА ИАҢҬОУ АУСУМҬА 254
АМШЫН, АҬОУРЫХ, АҢЕИҢШ 257
АЖӘАК АУП ИҲӘАТӘУ – ИҬАБУП 263
СИКСТИНТӘИ МАДОННА 265
АНДРЕИ РУБЛИОВ 268
МАРТИРОС САРИАН 270
ФЕОФАН ГРЕК 274
ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ 277
АМҠА ДУ УАННЫҚӘЛАУА 280
АҒАР РЗЫҲӘАН ЗЕИҒЬАШЬАРАҚӘАК 283
АХШЫҠҬАК ҬАУЛАНЫ, АҲӘАШЬА МАРИАНЫ 285
АШӘҜӘЫҠҠРА – АХӘРАШӘОУП 288
АДУНЕИ АҶЬАШЬАХӘ-ССИРҚӘА БЫЖЬБА 289
МЫСРАТӘИ АПИРАМИДАҚӘА 290
ВАВИЛОНТӘИ АБАҲЧАҚӘА 291
АРТЕМИДА ЕФЕСТӘИ ЛХАН 293
ГАЛИКАРНАСТӘИ АМАВЗОЛЕИ 295
РОДОСТӘИ АКОЛОСС 296
АЛЕҚСАНДРИАТӘИ АЦӘЫМЗАРКЫРА 298
ОЛИМПИАТӘИ ЗЕВС ИБАҜА 300
АҢСҬАЗААРАЗЫ, АҒИАРАЗЫ 302
АЗИАС ГӘНАҲА АНАМАМ 312
ЖӘЛАР РҜАЗАРА ЕИХАҲАУА 315

АЦҲА ХЫЗҬО 319
ҸЬОРҸЬО ВАЗАРИ 320
АИАШЕИ АҞАЗАРЕИ АНЕИЦУ 322
И. Н. КРАМСКОИ 326
АБЖЬАГАҠ 328
ХӘЫ ЗМАМ АҲАМҬА 329
АШӘА – АҬСЕИҚӘЫРХАГА 330
ҲАЛАЦӘАЖӘАП АЦӘАЖӘАШЬА 340
АНАҬШҠЫ... 345
УАҬӘТӘИ АМШ АЗЫ 352
ААМҬА ҟЫЦ, АМҠА ҟЫЦ 361
ҐЬАРҐЬ ҐӘЛИА 368
АИАША МҲӘАКӘА 370
АГРЕССОР ИХЫҚӘКЫ АКОУП 377
ИАҬШӘЫМАЦӘАНЫ ИСАСЦӘАХАЗ 381
АИБАРБЕИАРА 385
ЕИЦНАГАЛАТӘУП 395
ЕИҟКААТӘУМА АҬСНЫ ДАҞА ПАРТИАК 398
ИААДЫРУА ҸЬОУКЫ РАХЬ ИААРТУ АШӘҞӘЫ 406
ЖӘЕИНРААЛАК АКӘША-МЫКӘШЕИ
ҬСҬАЗААРАТӘ ПАРАДОКСҚӘАКИ 411
АГӘҬЫХА ДУ АНАГЗАРАЗ... 429
ИАҲМЫХӘО ПАТУЕИҚӘҬАРАҚӘАК 434
ЗЕҐЬЫ ДҲАҬХЕИТ 460
АБЗИА ИҬАХУШӘА... 462
АЦӘЫКӘБАРҚӘА АНЕИЦЫЛАЛАК 464
УААНЗЕИ АРИНАХЫСИ 467
АЖӘЛАР МИЛАҬЫЗТӘЫЗ 472
АЛОЗУНГИ АҬСҬАЗААРА АИАШЕИ 477
ЗЕҐЬАКОУП ҲҐӘЫҒЛАРОУП 480
ҲҟАХӘЫ АҲӘАРОУП 483

ИҨАЛАЗЕИ? ИҨАЛАРЫЗЕИШЬ? 486
Н.А. ЛАКОБА ИМУЗЕИ АЗЫ ГӘААНАГАРАҚӘАК 492
ИҲАЦРЫМЗААУА ИҲАЦУ 498
АҬСҬААЗАРА АҨӘЫҒАРА 528
АҬЫШӘАРА ДУ 532
АЛУ ҬЫХХААСА ИМЦАРЦ... 534
АХАРҬӘААРА ИАЗҲӘОУП 540
АИҚӘЫРХАҠ 543
ШЬАЛА ИҦЫХУ 545
АҬСҬАЗААРА ЗЕГЬЫ ИРЫЦКУП 548
ҲАЗЗЫҬШУ РАЦӘОУП 551
АХШЫҠИ АМЧИ АНЕИЦУ 553
АҬҲАЛ ХЫШӘҬИТ 555
ҲЗЕИДГЫЛАР, ЕИҚӘҲАРХОИТ 558
«АЦГӘЫ АКӘАКЬ ИКҦОУМЦАЛАР...» 561
АШӘЫҨӘҚӘА РЫШӘҨӘЫ 564

Ҷьума Басариан-иҧа Аҳәба

ИҨЫМҬАҚӘА РЕИЗГА

Абжьбатәи атом

Аповест
Ажәабжьқәа
Аочеркқәа
Апублицистика

Джума Виссарионович Ахуба

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

Том седьмой

Повесть
Рассказы
Очерки
Публицистика

На абхазском языке

Аредактор *Ф. Быҭәба*
Акорректор *Н. Шьамаҭаа*
Компиутерла еиқәлыршәеит *К. Бигәаа*

Аформат 84х108 $^{1}/_{32}$. Атираж 300.
Иҟаҭә. акь. бҕь. 18. Инықә. акь. бҕь. 30,1.
Аҿаҭаҧҟа №